

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVJIĆ"

SPECIAL ISSUES
№ 40/II

ŠARA MOUNTAIN ŽUPAS
GORA, OPOLJE AND SREDSKA

ANTHROPOGEOGRAPHICAL-ETHNOLOGIC, DEMOGRAPHIC,
SOCIOLOGICAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS

Edited by
Dr. DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ
Dr. MILOVAN RADOVANOVIĆ

Editorial Committee

Dr. Milovan Radovanović
Dr. Harun Hasani
Dr. Miroslav Ocokoljić
Dr. Milan Bursać
Dr. Ljubomir Menković
Dr. Verka Jovanović
Dr. Predrag Đurović

BELGRADE
1995.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 40/II

ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ И СРЕДСКА

АНТРОПОГЕОГРАФСКО-ЕТНОЛОШКЕ,
ДЕМОГРАФСКЕ, СОЦИОЛОШКЕ И
КУЛТУРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Уредници
др ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ
др МИЛОВАН РАДОВАНОВИЋ

Уређивачки одбор

Др Милован Радовановић
Др Харун Хасани
Др Мирослав Оцокољић
Др Милан Бурсаћ
Др Љубомир Менковић
Др Верка Јовановић
Др Предраг Буновић

БЕОГРАД
1995.

Рецензенти:

Др Владимир Бурић,
редовни професор Универзитета

Др Никола Пантелић,
научни саветник, директор
Етнографског Института САНУ

Технички уредници

др Милован Радовановић
мр Марина Тодоровић
мр Гордана Војковић

Компјутерски слог
Миодраг Тодоровић

Картографска обрада
Мирела Бутирић
Зорица Марић

Примљено на седници Редакционог одбора
Института 20. децембра 1995.

Издавач: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ
Обрађено програмом *Signum 2*

Штампа: "Ветар" - Панчево

САДРЖАЈ

Др Драгослав Антонијевић и др Милован Радовановић	
Предговор	1
Foreword	
Др Милован Радовановић	
Антропогеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске	11
Antropogeographical and Ethnodemographic Features of the Župas of Gora, Opolje and Sredska on Šara Mountain	
Етногеографија Горе, Опоља и Средачке жупе - антропогеографске и историјскогеографске основе	12
Горанци - Горани (горански Муслимани) - Прилог расправи о генези етничког идентитета	13
Етнодемографске и етностатистичке особености Горе од 70-их година XIX века до 1991. године, са освртом на етностатистичку опољских Албанаца од 1913. до 1953. године	26
Албанци Опољске жупе	47
Срби и Муслимани Средачке жупе - Компаративна историјско- демографска и етностатистичка анализа	53
Др Драгослав Антонијевић	
Етнички идентитет Горанаца	76
Ethnic Identity of the Gorans	
Др Драгослав Антонијевић	
Етнокултурни слојеви Срба Средачке жупе	89
Ethnocultural Layers of the Serbs of the Župa of Sredska	
Мр Радивоје Младеновић	
Горански говор	109
The Goran Speech	
О пореклу горанског говора	110
Фонологија	115
Вокализам (115); Полугласници (116); Назални вокали (117); Вокалне ликвиде (118); Консонантизам (119); Гласовне про- мене (122); Прозодија (124);	
Морфологија	126
Именице (126); Заменице (130); Придеви (133); Бројеви (133); Грађење речи (134); Глаголи (135); Прилози (140); Везници (141)	
Синтакса	142

Лексика	144
Текстови	145
<i>Др Харун Хасани</i>	
Миграције становништва Горе	149
<i>Migrations of the Population of Gora</i>	
Становништво Горе и миграциона кретања у прошлости и садашњости	150
Неке битне одлике демографских процеса од турског периода до данас	150
Исељавање Горанаца у прошлости	152
Мешовити бракови	165
<i>Др Десанка Николић</i>	
Етнокултурни стереотипи становника Горе и Средачке жупе	167
<i>Ethnocultural Stereotypes of the Population of the Župas of Gora and Sredska</i>	
Гора	169
Језик (169); Ношња (170); Етнопсихичке црте (172);	
Средачка жупа	174
Језик (174); Ношња (176); Етнопсихичке црте (178);	
<i>Мр Зорица Дивац</i>	
Свадбени обичаји у Средачкој жупи и Гори	186
<i>Wedding Customs in the Župas of Sredska and Gora</i>	
Свадбени обичаји средачких Срба	186
Традиционални свадбени обичаји	187
Савремени свадбени обичаји	190
Свадбени обичаји средачких Муслимана	191
Традиционални свадбени обичаји	192
Савремени свадбени обичаји	194
Свадбени обичаји Горанаца	195
<i>Сања Станковић</i>	
Основне музичко-играчке карактеристике Горе	202
<i>The Main Music-Dancing Characteristics of Gora</i>	
<i>Др Владимир Бован</i>	
Народно приповедање код Горанаца	214
<i>Narrative Tradition of the Gorans</i>	
<i>Др Миљана Радовановић</i>	
Антропогеографска, етнографска и фолклорна грађа о Горанцима, Опољцима и Сретчанима у изворној литератури	225
<i>Anthropogeographical, Ethnographic and Folklore Material on the People of Gora, Opolje and Sredska in Original Literature</i>	
Антропогеографска грађа о Горанцима и Опољцима	226
Усмено народно стваралаштво и музички фолклор Горе	235
Антропогеографска грађа о Средачкој жупи	237
Етнографија и фолклор Средачке жупе	245

<i>Татомир Вукановић</i>	
Порекло становништва, генеза насеља и ономастика Средачке жупе	256
<i>The Origin of Population, Genesis of Settlements and Onomastics of the Župa of Sredska</i>	
Горње Љубиње (257); Горње Село (258); Доње Љубиње (263); Драјчићи (265); Живићане (268); Локвица (269); Манасти- рица (273); Мушниково (274); Небрегоште (277); Плаћане (278); Речане (281); Средска (283); Стружје (295);	
<i>Мр Светлана Радовановић</i>	
Економске миграције становништва Средачке жупе	298
<i>Economic Migrations of the Population of the Župa of Sredska</i>	
Увод	298
Привремене миграције (стара и нова печалба)	300
Стара печалба	300
Нова печалба	305
Сталне миграције (исељавање) становништва у периоду после Другог светског рата	307
Неколико кратких запажања о социопсихолошким и етнокултурним специфичностима унутар жупе	312
<i>Мр Иван Поповић</i>	
Положај, територијални развој и морфогенетске карактеристике сеоских насеља шарпланинских жупа Горе и Средске	316
<i>Microlocation and Morphological Typology of Rural Settlements in the Župas of Gora and Sredska</i>	
Врсте положаја сеоских насеља у Гори	317
Врсте положаја насеља у Средачкој жупи	318
Територијални развој сеоских насеља Горе	320
Територијални Развој насеља Средачке жупе	321
Сеоска насеља Горе	323
Сеоска насеља у Средачкој жупи	346
Преглед топонима у жупама	359
Топоними у Гори	359
Топоними у Средачкој жупи	361
<i>Мр Светлана Радовановић</i>	
Оцена обухвата и успешности Пописа становништва 1991. године за Гору, Опоље и Средску	379
<i>An Assessment of the Coverage and Quality of the 1991 Population Census</i>	
Оцена обухвата	380
Оцена квалитета	382
<i>Мр Гордана Војковић</i>	
Основне карактеристике динамичких промена становништва Горе, Опоља и Средачке жупе	385
<i>The Main Characteristics of the Dynamic Changes in the Population of the Župas of Gora, Opolje and Sredska</i>	

Основне просторно-демографске и етногеографске карактеристике жупа	386
Динамичке промене становништва	388
Промене у густини насељености	391
Утицај природне и миграционе компоненте на кретање броја становника	392
Природне компоненте развитка становништва	396
<i>Мр Гордана Војковић</i>	
Структурне промене становништва у Гори, Опољу и Средској	405
Structural Changes of the Population of the Župas of Gora, Opolje and Sredska	
Старосно-полна структура становништва	405
Полна структура становништва	408
Основни функционални контингенти	409
Економска структура становништва	410
<i>Мр Бранислав Стојановић и Мр Радослав Стевановић</i>	
Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средачкој жупи до 2011. године	413
The Projection for Demographic Changes in the Župas of Gora, Opolje and Sredska untill 2011	
Прогноза демографских промена у Гори	413
Прогноза демографских промена у Опољу	418
Прогноза демографских промена у Средској	423
<i>Др Ксенија Петовар</i>	
Особености социјалног простора Горе и Средске	427
The Features of Social Environment of the Župas of Gora and Sredska	
Социјална и територијална покретљивост становништва	429
Систем образовања - отворена питања дискриминације жена и ограничења за социјалну промоцију младих	434
Карактеристике примарног груписања, односи међу генерацијама и половима	440
Професионална структура становништва и форме подстицања локалних потенцијала у развоју и социјалној обнови	444
Економски положај домаћинства	446
Услови становања, уређеност простора и квалитет живљења	447
Закључна разматрања са предлогом програма и мера за унапређење социјалног развоја	449
<i>Др Милан Ивановић</i>	
Културна баштина Горе, Опоља и Средачке жупе	452
Cultural Heritage of the Župas of Gora, Opolje and Sredska	
Гора	453
Горанска села у Албанији	478
Опоље	479
Остаци цркава и манастира у Опољу	482
Средачка жупа	489

Summary	507
Литература	523
Bibliography	
Статистички и други извори	534
Прилог	537
Annex	

Драгослав Антонијевић*
Милован Радовановић**

ПРЕДГОВОР

Овом књигом Посебних издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ наставља се објављивање научноистраживачких резултата Пројекта "РАЗВОЈНО-ПРОГРАМСКЕ И ФУНДАМЕНТАЛНО-АПЛИКАТИВНЕ НАУЧНЕ ОСОВЕ УБРЗАНОГ РАЗВОЈА ШАРПЛАНИНСКИХ ЖУПА ГОРА, ОПОЉЕ И СРЕДСКА" (Скраћени назив ПРОЈЕКАТ ГОС) који је изведен у периоду од маја 1991. до маја 1994. године, средствима Министарства за науку и технологију Републике Србије, а у оквиру програма Сектора за технолошки развој. Лоцирање Пројекта ГОС у Сектору за технолошки развој, исто као и претходног Пројекта о општини Штрпце (Сиринићка жупа)¹ имало је добру основу у чињеници да су фундаментална истраживања из читавог низа научних области² вишеструко повезана са концепцијским питањима развојног усмеравања шарпланинских жупа и релевантним развојним програмима, поред израде планских докумената и серије експертиза.

* Др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ, научни саветник Балканолошког института САНУ, председник Савета Пројекта ГОС и уредник ове књиге.

** Др Милован Радовановић, научни саветник Географског института "Јован Цвијић" САНУ, руководилац Пројекта ГОС.

¹ Пројекат Општина Штрпце - комплексна научна студија о природним, демографским, друштвено-економским, просторним и културним основама развоја извео је Географски институт "Јован Цвијић" САНУ од фебруара 1989. до јануара 1991. са 46 научних радника из 13 научноистраживачких и универзитетских установа и више стручних и привредних организација, уз учешће 23. стручна сарадника и 15 консултаната (види: Предговор у књизи "Општина Штрпце - Сиринићка жупа, Одлике природне средине, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/1, Београд, 1990.

² Комплекс научних области и дисциплина заступљених у ова два пројекта обухвата геологију, физичку географију, геоморфологију, биогеографију, екологију, педологију, шумарство, фармакологију, антропогеографију, демографију и статистику становништва, етногеографију, фолклористику, социологију, културологију, урбанонологију, туризам, географију насеља, локациона истраживања, просторно и урбанистичко планирање.

У оквиру истраживачких резултата садржаних у овој књизи Пројекта ГОС постављена су и разрешена нека питања етнокултурног идентитета етничких заједница шарпланинске Горе, Опоља и Средачке жупе. Суштински значај научних резултата највише долази до изражаја код њихове транспозиције и примене у доношењу одлука које се непосредно односе на популациону, националну и развојну политику, управно-територијалну организацију, етностатистичка истраживања и покретање локалних извора и потенцијала ангажовањем знатних средстава у циљу очувања постојећих ентитета, њиховог усмереног развоја у датим географским целинама српског дела шарског планинског система особито геополитичког положаја и значаја. Са таквог становишта смисао технолошког, привредног и друштвеног развоја задобија далекосежно значење, са импликацијама које су не само прагматичне, већ и дугорочне концепцијске природе у свим сферама развоја, посебно у оним које непосредно и посредно утичу на постојећу и будућу пожељну територијалну организацију и територијалне структуре - демографске и етногеографске, културолошке, насељске, привредне (производне), инфраструктурне и управљачке. Стога је и ситуирање Пројекта ГОС, те и његових садржаја и аспеката представљених овом књигом, у истраживачком програму Сектора за технолошки развој МНТ, било целисходно управо због бројних чињеница о делотворном повезивању фундаменталних и развојних истраживања за која је имао пуно разумевање и подстицај руководилац овог Сектора инг. Милојко Лазић, помоћник министра за науку и технологију.

*

Пошто су у претходној публикацији *"Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - Одлике природне средине"* Милован Радовановић и Срећко Николић објаснили у својим прилозима географски, етногеографски и геополитички положај ових жупа, укључујући и Сиринићку жупу³, задржаћемо се на тематици ове књиге, уз нека додатна објашњења и напомене. Остављајући уредницима и ауторима предстојећих књига Пројекта ГОС⁴ да најаве релевантне научноистраживачке теме и њихове развојно-програмске и апликативне релације, наглашавамо да су у овој књизи садржани научноистраживачки резултати из области *антропогео-*

³ М. Радовановић (1994), *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, Посебна издања Географског института САНУ, књ. 40/I, Београд, стр. 1-14; С. Николић (1994), *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска и њихове границе* (рад у истој публикацији), стр. 15-26.

⁴ *Друштвено-економски развој*, Посебна издања, књ. 40/III, - уредник Бранислав Дерић; *Организација и коришћење простора*, књ. 40/IV - уредник Милан Бурсаћ.

графских, демографских, етнолошких и културолошких појава и особености, уз неопходну и значајну партиципацију историјско-географског (протканог кроз већину радова), *социолошког и лингвистичког* аспекта (посебни радови). Тиме је створена интегрална целина свих оних научноистраживачких аспеката од особитог значаја за научно познавање диференцијалних етнолошко-антропогеографских, популацијско-структурних и културногеографских особености шарпланинског региона Републике Србије, односно њене Косовско-Метохијске Покрајине. С обзиром на ексцентрични и пригранични положај ове територије и њених етнокултурних заједница, остварени истраживачки резултати представљају научно виђење сложеног света појава и чињеница чије структуре задобијају особито значење у препознавању карактерологије њиховог ентитета и географског склопа (територијалне диференцијације и организације), у интересу очувања и учвршћења интегритета југозападног дела Републике Србије као државе српског народа, али и као најсложеније мултиетничке и мултикултурне државне организације у Европи.

Радове у овој књизи је написало 17. аутора, од којих се троје јавља по два пута, са посебним поглављима, односно темама; 18-ти аутор је саставио у коауторству приложене тематске карте. Разложно се може очекивати да су у средишту пажње научне и друштвене јавности оне особености и појаве које су од суштинског значаја за научно објашњење стварања и опстанка посебних етницитета различитог степена и карактера међусобне етногенетске сродности и етнокултурне слојевитости. То су, уједно, и најтеже теме, не само са емпиријског, већ још више са мултидисциплинарног становишта, будући да обухватају најсложенија питања идентитета, етничког супстрата, суптилних појава и облика духовне културне и етнокултурне слојевитости четири етницитета: *средачких Срба, Горанаца (Горана), средачких Муслимана и ополских Албанаца*. Овим се проблемима непосредно баве у својим радовима Драгослав Антонијевић, Харун Хасани, Милован Радовановић, Десанка Николић, Зорица Дивац, Сања Станковић, Радивоје Младеновић и Владимир Бован.

У опсегу оваквог истраживачког опуса - изузимајући ополску албанску енклаву у којој нису вршена теренска проучавања због одсуства неопходне сарадње са локалним становништвом - аутори су се суочили са деликатним питањима о диференцијалном развоју међусобно етнографски веома сродних етнокултурних група истих српско-словенских корена. Међу њима је ентитет *средачких Срба*, и поред културне слојевитости и великих искушења током дуготрајне турске владавине, као и масовне исламизације најближих сродника и сељана, једини очувао битна

обележја етничког континуитета од древних српско-словенских основа, до данас.

Упоредо са средачким Србима, у истој Жупи, у најнепосреднијем контакту и суседству, налазе се *средачки Муслимани* српског матерњег језика са уврженим и очуваним елементима и облицима некада једнородне, релативно високе српске средњовековне културе и социјалне организације, поуздана препрека и тампон зона супротстављена дуготрајном притиску албанизације чије је најближе упориште настало већ током XVI и XVII века у суседном Опољу као последица скоро беспримерног етноцидног насилништва турско-арбанашког феудалног моћника Кукли-бега и његових наследника. Међутим, притисак албанизације је задобио нарочите облике и поља деловања управо у условима титоистичке националне политике, етатизације Покрајине, разбијања државног интегритета бивше СР Србије и размаха великоалбанског национализма и сепаратизма, понајвише од 60-их до 80-их година постојања претходне Југославије. То је оно време када су на политичком, историјском и етнонационалном фону социјалистичке Југославије створени услови за уклапање великоалбанског покрета у тзв. "институције система", када се политичком одлуком партијске нациократије рађа муслиманска нација и када кулминира миграциони егзодус Срба и Црногораца са Косова и Метохије, по интензитету сличан оном из периода између Призренске лиге, арбанашке племенске анархије и балканских ратова (1878-1912/13).

Како су средачки Муслимани реаговали на измењене историјске, политичке и друштвене прилике, представљено је у овој књизи кроз етностатистичке показатеље, односно национално опредељење при пописима становништва.

Према томе, узимајући у обзир битно измењену геополитичку констелацију земаља и народа југоисточне Европе, отвара се читав комплекс статусних питања етнокултурно формираних и флотантних етничких група, односно ентитета, у свим бившим југословенским републикама. Овим ентитетима припадају средачки и њима сродни Муслимани у Метохији и на Косову, о чијем идентитету, у ширем контексту етнонационалних процеса треба посебно повести рачуна⁵. Што се тиче њима сродних Горанаца, стоји чињеница да *Горанци јесу посебна етничка група* која је не само одолела албанизацији и аспирацијама македонског национализма, већ је у свом ентитету сублимирала бројне елементе и облике српско-словенских и православних етнокултурних коре-

⁵ Види у овој књизи: Радовановић Милован, *Антропогеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Гора, Опоље и Средска*

на и слојева, изградивши осећања и понашање блиске сродности са српским народом уз пуно ангажовање у културном и политичком животу своје државе Србије. Стога је статус етничке групе за Горанце сада формално питање које би требало санкционисати пре првог наредног пописа становништва. С обзиром да је у државној статистици већ најављен ванредни попис становништва 1997. године, скоро да не треба доказивати потребу благовременог доношења одговарајуће одлуке и њеног укључења у етностатистичке модалитете. Међутим, таквој одлуци треба да претходи организована стручно-информативна акција која би имала за циљ да свеукупном горанском ентитету разјасни значење појма етничке групе и одређене предности таквог статуса у смислу очувања етничког и цивилизацијског идентитета, те и његовог препознавања у најширој друштвеној структури и јавности. Код тога треба имати на уму и Горанце у расејању којих је по истраживању Харуна Хасанија почетком 90-их година било свега око 1/3 мање него што је последњим пописом утврђено у матичној области.

У тесној вези са поменутиим питањима етничког идентитета и етнокултурног супстрата Горанаца, средачких Срба и средачких Муслимана су и серије радова антропогеографско-етнолошког, културолошког, демографског и социолошког карактера. С обзиром да за Гору и Опоље располажемо старијим антропогеографским проучавањима Милисаве Лутовца и да о Средачкој жупи постоји обимна историјскогеографска, етнолошка, фолклорна, културноисторијска и социолошка грађа, Милана Радовановић је сачинила студиозни преглед свих ових резултата и извора, посветивши нарочиту пажњу селу као друштвеној заједници и улози сеоских институција у свим животним манифестацијама локалних група, укључујући и особености односа између појединих етнокултурних ентитета. Посебан аспект њених истраживања односи се на печалбарске миграције средачких Срба и Муслимана у оквиру којих прекоморске миграције представљају посебни антропогеографско-социолошки феномен који широку скалу миграционе мобилности Средчана размиче од локалних и регионалних кретања до интерконтиненталних миграција.

У опсежнијој културноисторијској студији Милана Иванића проучена је и систематизирана обимна грађа Горе, Опоља и Средачке жупе. Она је од посебног значаја за дубље и детаљније познавање антропогеографских, историјскогеографских и културолошких особености шарпланинских жупа.

Централна антропогеографска тема о људским миграцијама задобила је у овој књизи особити значај. За старије миграције становништва Горе и Опоља главни извор чини напред поменута антропогеографска монографија Милисаве Лутовца, уз неке

друге изворе (Јастребов, Цвијић). Драгоцени допринос детаљном проучавању савремених миграција становништва Горе дао је Харун Хасани у студији коју смо већ поменули, у вези научних резултата о етничком идентитету Горанаца. Овај водећи горански истраживач народног живота и духовне културе Горанаца, лекар по струци, а етнолог – фолклориста по свом научно-интелектуалном опредељењу, успео је да уз велики напор обави анкетна проучавања миграционе динамике и географског распореда Горанаца широм земаља и места претходне Југославије, да би у завршним одељцима свог рада приказао актуелно стање ограничене албанске инфилтрације у Драгаш и повратне миграције Горанаца условљене распадањем доскорашње државе. Тако је ова књига обogaћена аутентичним истраживачким резултатима каквим наша савремена литература не располаже за актуелне миграционе процесе ни за један етницитет на простору Републике Србије и претходне Југославије.

Миграције и порекло становништва Средачке жупе обрађени су у класичној антропогеографској монографији Татомира Вукановића. Богата грађа прикупљена на терену и у народу, систематизована за свако насеље, махалу, заселак, род и породицу, представља драгоцени извор првога реда који се у садашње време не би могао репродуковати. Наиме, Татомир Вукановић је проучавање порекла становништва Средачке жупе обавио још 1947. и 1948. године (у оквиру програма рада Етнографског института САНУ) обухвативши антропогеографски процес од српског средњовековног и турског периода до првих година после II светског рата, односно она историјска раздобља током којих су формиране сеоске и родовске заједнице и њихово диференцирање не само према миграционом пореклу и везама, већ и према оним посебним етнокултурним обележјима која сукцесивно настају од раног почетка делимичне исламизације средачких Срба (крајем XVII века) и првих покушаја арбанашке инфилтрације из Опоља, Призренског Подгора и Љуме. Стога су на основу Вукановићевих истраживања од пре близу пола столећа постале јасне и разумљиве бројне специфичне одлике антропогеографско-етнолошког и социјалног процеса унутар муслиманских и српских локалних заједница које су условљене миграционим пореклом и делимичном исламизацијом блиских сродника и суседа, као што је, такође, разоткривена географски разуђена и на великим растојањима изражена мрежа миграционих праваца појединих српских родова. Треба посебно нагласити да међу средачким Муслиманима наилазимо и на редак феномен асимилације инфилтрираних арбанашких родова.

Особеностима савремених економских миграција становништва Средачке жупе посвећен је рад Светлане Радовић који садржи и осврт на старије печалбарске миграције средачких Срба и Муслимана. Чињенице до којих је ауторка дошла на терену показују у опсегу савремених економских миграција неке значајне и занимљиве појаве диференцијалног усмеравања и организовања миграционих веза и праваца, посебно унутар муслиманског етницитета (на пример битне разлике између економских миграција становништва Речана, садашњег водећег централног места Жупе, и суседног Небрегошта итд.), које условљавају и локална разилажења у социолошком и културолошком погледу, уз неке друге опсервације које тангирају питања карактера и импликација емиграције Срба и Муслимана и њиховог односа према завичају.

Мрежа насеља Горе, Опоља и Средачке жупе обухвата 50 сеоских и једно градско насеље (Драгаш). У овој књизи су садржани резултати детаљног проучавања микро положаја, морфолошке типологије, унутрашње морфолошке и генетске типологије и територијалног развика сеоских насеља Горе и Средачке жупе, чији је аутор Иван Поповић. Структурална анализа је обухватила територијалну поделу и организацију насеља по махалама и засеоцима, са новонасталим деловима насеља и стамбеном изградњом најновијег датума, укључујући и објекте за одмор и повремене боравак. Аутор је на терену забележио и изворну топонимију која представља поуздани индикатор етнокултурних и осталих антропогеографских карактеристика. Овим проучавањем нису обухваћена насеља Опољске жупе будући да се у датим условима није могла успоставити неопходна сарадња са локалним албанским становништвом. Сва проучена насеља су графички приказана.

Истраживања социјалног простора Горе и Средачке жупе обавила је Ксенија Петовар непосредно на терену по одабраним аспектима и појавама, применивши методе аутопсије, интервјуа и анкетирања. Она је посветила посебну пажњу школској омладини и њеним опредељењима и циљевима, односима у породици, положају жене у локалној и широј друштвеној заједници, условима и култури становања и неким другим темама.

Демографски процеси обухватају особити свет појава статистичког карактера који представља неопходну подлогу и информацију за сва истраживања динамичких и структурних карактеристика становништва. У шарпланинским жупама се ови процеси одвијају по конкретним територијалним и хомогеним системима становништва чија се географска целовитост (компактност) у Гори и Опољу поклапа са посебним етнокултурним обележјима релевантних етничких група (Горанци и Албанци). У Средачкој

жупи нехомогени етнички састав (Срби, Муслимани и маргинално мала група етничких Албанаца) условљава извесне разлике у њиховом демографском понашању. С обзиром на оваква својства хомогености, односно хетерогености, етничке структуре шарпланинских људских популација, чији је идентитет у високој корелацији са њиховим културним супстратом, реална је претпоставка да ће разлике у демографском развоју - од наталитета и фертилитета, до миграционе динамике и мобилности - деловати на актуелну демографску ситуацију, те и на демографске и етнодемографске перспективе ових жупа. При томе су у околностима сложених и променљивих спољних утицаја могуће и нагле (каскадне) промене демографског карактера које су увек политичко-историјски, геополитички и цивилизацијски условљене и које су управо сада на сцени у југословенским земљама. Демографска историја Косова и Метохија је од средњовековних до најновијих времена такође обележена радикалним променама у динамици и структурама становништва које су различитим интензитетом дотицале и шарпланински регион. Међутим, његов ексцентрични и заклоњени положај према главним правцима, центрима и исходштима таквих бурних историјско-демографских догађања, доминантни орографски склоп у односу на целокупно окружење, а нарочито својство демографског и етнокултурног реципијента које траје од праисторије до данас, представљају онај антропогеографски чинилац, који је, и поред повремених критичних ситуација, имао одлучујући значај у обнављању и очувању демографских потенцијала шарпланинских жупа, а посредством етнокултурног прилагођавања и улогу спречавања демографског пустошења и смењивања популација битно различитих демографско-етнолошких обележја. При томе, постојеће, територијално организоване и демографски стабилизване шарпланинске популације, међусобно искуствено избалансиране односа у смислу узајамне толеранције, којима придружујемо и становништво Сиринићке жупе, представљају типичне хомеостазне демографске и етнодемографске системе. Њихова битна својства су стабилна унутрашња структура, аутомно понашање, самоорганизованост и богато историјско искуство које опредељује реаговање датог система у односу на спољне утицаје. Из овог се може закључити да ће шарпланински демографски системи преовладати евентуалне критичне ситуације.

Претходне опсервације само потврђују сложеност и каузалност веза и односа демографских и антропогеографско-етнолошких процеса којима је посвећен највећи део ове књиге. Зато су се аутори Гордана Војковић (са два прилога), Светлана Радовановић, Бранислав Стојановић, Радослав Стевановић и Милован Радовановић, а кроз саставља-

ње тематских карата становништва и Срећко Николић са коауторима, потрудили да у границама објективних могућности, које су директно условљене статистичко-демографским изворима, што верније обраде карактеристике демографског развоја шарпланинских жупа, укључујући и пројекције становништва до 2011. године. Треба нагласити, да је за потребе демографских истраживања извршена посебна обрада пописних резултата из 1991. године у Рачунарском центру Републичког завода за статистику Србије и да по неким елементима, углавном у вези структурних показатеља, резултати посебне обраде нису у потпуној сагласности са званичним подацима из Пописа 1991. Ове разлике нису битне, те се на њих указује због корисника података. Осим тога, у посебном прилогу је дата оцена обухвата и квалитета Пописа становништва 1991. године (Светлана Радовановић). На крају стоји упозорење да је из овог обухвата изостала целокупна албанска популација Опољске жупе (јединствен случај да у доскорашњој општини Опоље није пописан ни један становник!), што је проузроковало одређене методолошке тешкоће и ризик код израде пројекција становништва.

Научноистраживачки резултати саопштени у Књизи 40/II Посебних издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ били су, углавном као прва реализована фаза истраживачког програма, презентовани на Нучном скупу "Научне основе развоја шарпланинских жупа Гора, Опоље и Средска" (Београд, 13. и 14. април 1992.). Овај скуп се одликовао и ангажованим учешћем представника локалних заједница из Горе, Средачке жупе и Призрена, међу којима су Љајко Зирфет, Харун Хасани, Вељко Јакшић и Радован Љамић наступили са рефератима и дискусијом, поред других учесника који су истовремено били и стручни сарадници на Пројекту.

После више стручних састанака и расправа по тимовима истраживача и на седницама Савета Пројекта одржан је 23. маја 1994. у Призрену завршни Научни скуп на коме су, између осталих, верификовани и научноистраживачки резултати садржани у овој књизи.

Рецензију ове књиге урадили су др Никола Пантелић, научни саветник и директор Етнографског института САНУ, и др Владимир Бурин, редовни професор Географског факултета Универзитета у Београду.

На крају овог Предговора учинићемо и следеће напомене:

Научноистраживачки рад на терену представља ону изворну и незаменљиву основу свих научних резултата до којих су дошли аутори ове књиге. Тиме је још једном убедљиво потврђена

трајна научна вредност и актуелност српске антропогеографско-етнолошке и антропогеографско-социолошке школе. Радило се, по правилу, тимски, организовано и интензивно, а у часовима предаха чланови екипе су сводили резултате и међусобно расправљали о свакој теми. Тада се показало да је унеколико разnorodни стручни састав истраживачких екипа (географи, етнологзи, демографи, културолози, социолози...), уз повремено удруживање са природњацима, економистима и планерима, имао значајну улогу у развоју међусобних мултидисциплинарних релација у реализацији целокупног научноистраживачког подухвата, те и оних његових области које се овом књигом стављају на увид, критички суд и коришћење стручној и друштвеној јавности.

На овом месту треба нарочито нагласити свесрдну, ефикасну, зналачку и континуелну помоћ и подршку широког круга људи из локалних заједница и свих њених социјалних и професионалних структура - од земљорадника и сточара, економских миграната, занатлија и привредних предузетника, ловочувара и шумара, успут случајно сусрелих мештана, милиционера и граничара, преко просветних, културних и здравствених радника, административних службеника, до свих стручних служби, руководиоца привредних предузећа и доскорашњих и садашњих општинских функционера. Однос свих тих људи према истраживачима и циљевима истраживачког програма био је у свакој прилици озбиљан, предан, промишљен и поуздан, једном речи интелигентан и добронамерац, како међу Горанцима, тако и међу Србима и средачким Муслиманима. Њихова имена нећемо овде посебно наводити због тога што нам у учесталим контактима нису сва ни позната, као и због увек присутне могућности да не поменемо некога ко нам је у правом тренутку пружио веродостојну информацију или помогао око разних практичних проблема који су били безмало несавладиви у тешком периоду хиперинфлације. У вези са свим што је напред речено, дужни смо да на овом месту изразимо посебну захвалност руководиоцима и особљу INEX-Ски Центра у Брезовици који су нам у свим приликама пружили многе услуге и подршку, исто онако како су то чинили током реализације Пројекта о Сиринићкој жупи.

На крају наглашавамо, да се плодотворна сарадња са људима и институцијама из шарпланинских жупа наставља и негује до најновијег времена. С обзиром да уопште не сматрамо да је овом књигом и целокупним Пројектом заокружена и исцрпљена научноистраживачка тематика шарпланинских жупа, коју треба наставити и продубити по одређеним аспектима уникалног и ексклузивног карактера, можемо само пожелети даљи успешан рад у предстојећој будућности.

АНТРОПОГЕОГРАФСKE И ЕТНОДЕМОГРАФСKE ОСОБЕНОСТИ ШАРПЛАНИНСКИХ ЖУПА ГОРЕ, ОПОЉА И СРЕДСКЕ *

Имајући у виду концепцију монографије, систематизацију појава и аспеката, те и расподелу тема по ауторима који су ову књигу написали, ја сам се у овој студији позабавио оним антропогеографским и етнодемографским особеностима шарпланинских жупа које су од посебног значаја за научно познавање и објашњење диференцијалног етнокултурног идентитета и етнолошког супстрата *Горанаца, средачких Муслимана и ополских Албанаца*, који, заједно са *средачким Србима и Србима и Албанцима Сиринићке жупе*, образују уникалну етногеографску и културногеографску структуру шарпланинског региона Србије. У том погледу шарпланински регион нема аналога у југоисточној Европи (на Балканском полуострву) и може се донекле упоредити са неким високопланинским областима које су кроз антропогеографско-етнолошки процес задобиле карактеристике реципијента различитих и сродних етноса и култура /Кавказ, Пиринеји, Алпи и др.) Аутор се средачким Србима овде бави само са аспекта историјске етнодемографије, будући да је овом етницитету давно формираних етнокултурних корена и дуготрајног етногенетског континуитета посвећена нарочита пажња у више студија и прилога садржаних у монографији (Драгослав Антонијевић, Десанка Николић, Татомир Вукановић, Миљана Радовановић, Светлана Радовановић, Милан Ивановић, Зорица Дивац, Ксенија Петовар).

Географски и геополитички положај шарпланинских жупа обрађен је у Књ. 40/1 Посебних издања Института, са којом је и започело објављивање научних резултата Пројекта ГОС¹.

Према томе, тематика овог рада је у складу са концепцијом целокупне монографије, при чему се такође водило рачуна о онтолошкој и сазнајној компатибилности са радовима аутора које нисмо до сада поменули (Жарун Хасани, Гордана Војковић, Бранислав Стојановић, Радослав Стевановић, Иван Поповић, Радивоје Младеновић, Сања Станковић, Владимир Бован, а за израду ауторских оригинала карата Срећко Николић, Бранислав Стојановић, Марина Тодоровић).

* Аутор др Милован Радовановић, научни саветник Географског института САНУ

¹ Упореди: М. Радовановић (1994), *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - Одлике природне средине", Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/1, Београд, стр. 1-14; С. Николић (1994), *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска и њихове границе*, (у истој публикацији), стр. 15-26.

ЕТНОГЕОГРАФИЈА ГОРЕ, ОПОЉА И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ -АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ И ИСТОРИЈСКОГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ-

У неким до сада објављеним резултатима истраживања на Пројекту ГОС, а пре свега у прилозима које садржи ова књига, установљено је следеће:

а) Шарпланинске жупе као историјскогеографске, етнокултурне и управне целине још из времена средњовековне српске државе, имају високи степен територијалне компатибилности са микрорегионалним природно-географским склопом шарског планинског система. Ова подударност природних и етнографских целина представља основну антропогеографску карактеристику која је умногоме одредила процес формирања посебних етнокултурних заједница унутар појединих жупа.

б) Све четири жупе су реципијенти сродних и различитих етничких група и њихових огранака које карактеришу процеси дуготрајне и сложене етничке диференцијације, етнокултурне амалгамизације, асимилације и мимикрије. Резултанта је етногеографска нехомогеност и диференцираност између жупа, као и унутар Средачке и Сиринишке жупе. Образовано је четири посебна, релативно аутономна етнодемографска система, различитог степена хомеостазе (постојаности унутрашње структуре) и неједнако изражених својстава (ин)компатибилности (између директних суседа), етнокултурне флотантности и цивилизацијске проходности².

² Упореди: М. Радовановић (1988), *Становништво као аутономни биосоцијални и географски систем*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40, Београд, стр. 167-178; А.Г. Вишневски (1982), *Воспроизводство населенија и общество*, Москва. У овом делу А.Г. Вишневски је поставио и разрадио теорију о демографском систему људског друштва "као усмереној и самоорганизованој категорији чија је суштина биолошко-социјална и управљачка. Она подразумева уређеност система ради очувања његових квалитативних одређености и извршења његових специфичних функција" (Ibid., стр. 3-4, 15. и д.). У даљој разради ове концепције руски аутор потенцира својство стабилности "унутрашње структуре" система становништва која условљава "норме демографског понашања". Зато је демографским системима својствена хомеостаза, односно унутрашња стабилност понашања која проистиче из историјског нагомилана искуства о интеракцији демографског и осталих социјалних система. Према оваквом схватању хомеостазни системи нису непроменљиви, али је њихово понашање релативно постојано. "Способност остварења хомеостазе је својство сложених система која одражава њихову организованост, богатство и развијеност унутрашњих веза и односа и постојање многобројних дублираних канала повратне спреге" (Ibid., стр. 18-19). М. Радовановић је изворну теорију о демографским системима, која је код Вишневског усмерена првенствено на репродуктивно понашање, разрадио кроз схватање система становништва као етнокултурне, биосоцијалне и географске категорије, будући да се управо у оквиру ових аспеката очигледно и убедљиво испољава стабилност унутрашње структуре система становништва, његова релативна хомогеност, развојна усмереност, саморегулација, територијална одређеност и организација и географска динамика елемената система (дисперзија, концентрација, промене у густини, унутрашње и спољне миграције и др.).

У овакве аутономне етногеографске системе шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске спадају Горанци (Горани) у истоименој жупи, Срби и Муслимани Средачке жупе, Албанци (Шиптари) у Опољу и њихови огранци у Средачкој жупи и Гори.

Горанци - Горани (горански Муслимани)³

- Прилог расправи о генези етничког идентитета -

Горанци образују релативно хомогени етнодемографски систем високо развијеног својства хомеостазе из које резултира посебни етнички идентитет као основа формирања *горанске етничке групе*⁴. Треба прво нагласити да је ова етничка група створена дуготрајним антропогеографско-етнолошким процесом, чије исходиште и основу чини средњовековна православна српско-словенска популација, у симбиози са сродним и другим етнокултурним старобалканским слојевима и оријенталним утицајима, који са традиционалном културом и исламизацијом, представљају главне компоненте њене етногенезе. Исламизација Горанаца је дефинитивно завршена још средином прошлог века⁵, после чега се одвијају критичне фазе етнокултурне консолидације и интегрисања горанског слојевитог етничког ентитета у чијој симбиози партиципирају све његове основне компоненте и одреднице. Значајну страну овог сложеног и осцилаторног процеса представља социопсихолошка, социоекономска и културолошка трансформација горан-

³ Називи *Горанац* и *Горанин* (Горанци, Горани) су у равноправној употреби како у научно-стручној литератури, тако и у журналистици (на пример М. Лутовца у својој антропогеографској студији употребљава искључиво назив *Горани*). И у радовима које садржи ова књига у употреби су оба назива. Уредник и рецензенти нису сматрали за потребно и умесно уједначавање назива. Кроз многе контакте са људима из Горе аутори су запазили да они сами себе називају *Горанцима* (у неким ситуацијама изјашњавају се као "нашинци"). Р. Томашевић пише о томе следеће: "... Становник Горе никада неће рећи за себе да је Горанин... већ искључиво Горанац" (види: Р. Томашевић, (1987), *Гора - Жупа на Шар планини*, "Сабор", бр. 90. М. Радовановић, у овој студији, као и у другим својим радовима, употребљава искључиво назив *Горанац* (Горанци).

⁴ Упореди: Д. Антонијевић, (1995), *Идентитет Горанаца*, САНУ, Међународна конференција "Положај мањина у Савезној Републици Југославији", Београд; Д. Антонијевић, *Етнички идентитет горанаца*; Х. Хасани, *Миграције становништва Горе*; Р. Младеновић, *Горански говор* (студије у овој књизи).

⁵ Исламизација горанских Срба је дефинитивно завршена у првој половини XIX века. Код И. С. Јастребова, М. Лутовца и неких других аутора као "последња душа хришћанска" помиње се старица Божана (Марија) из села Брода, "која је до своје сирти живела са својом потурченом децом, унуцима и

ског сточарског друштва, чија је покретљивост била лимитирана углавном сезонским сточарским кретањима, у специфичну печалбарску заједницу знатно ширих миграционих доемета, радних и културних утицаја и контаката и особите организације и расподеле дужности и активности унутар породице, рода и сеоске заједнице. У оквиру ових колективитета и њиховог складног функционисања постављен је један од камена темељаца етнокултурне самостојности која је одолела искушењима и одржала се до данас.

Горанска етничка група се по свом културном и етнопсихичком ентитету битно разликују од свих осталих муслиманских популација у земљама претходне Југославије. То се првенствено односи на бошњачко-санџачки етнонационални супстрат из кога је, уосталом, и створена политичка муслиманска нација почетком 60-их година вољом тадашње југословенске и босанско-херцеговачке политичко-идеолошке врхушке⁶.

... наставак фусноте 5 са претходне стране

сродницима". Умрла је крајем 1855. године. "Њен син Станко зове се сада Селим, син Гаврило Халим, кћи Катарина - Кадима, а друга кћи није имала хришћанско име. Њен отац Јакуб (Анастас) није дозволио да му кћи добије хришћанско име и да буде крштена, мада никако није могао да потурчи своју жену, а њихову мајку Бојану" (И. С. Јастребов, (1904), *Стара Србија и Албанија*, Српска краљевска академија, "Споменик", XLI, Други разред, књ. 36, Београд, стр. 96; М. Јутовач, (1955), *Гора и Ополе*, САНУ, Насеља и порекло становништва, књ. 35, Београд, стр. 260; (исту завршну епизоду хришћанства у Гори помињу Х. Хасани и М. Ивановић у овој књизи).

⁶ О политичкој одлуци на основу које је у СФР Југославији проглашена муслиманска нација, чију знатну већину чини бошњачко-санџачки муслимански етнонационални супстрат, ни до данас није предочена јавности веродостојна документација која сигурно постоји у партијским и државним архивама. Отуда и нагађања о времену када је таква одлука донета. Смиља Аврамов, (1963), а Добрица Ђосић 1967. годину, итд. (Упореди: Смиља Аврамов, (1993), *Санкције у постхладноратовској епохи*, "Међународна политика", Београд, стр. 8; Д. Ђосић, (1992), *Српско питање - демократско питање*, Београд, стр. 230). Међутим, изгледа да је ова одлука увођена сукцесивно, будући да је већ при попису становништва 1961. године уведена категорија муслимани у смислу етничке припадности. У вези с тим аутор ове студије је доживео неку врсту "стручне неприлике" када је у пролеће 1963. године био позван у Етнографски институт Совјетске академије наука (тада је М. Радовановић боравио у Москви на Географском факултету МГУ) да редакцијом одбору монументалног дела руске етногеографије и картографије (*Атлас народова мира*, 1964., Москва) објасни научне, историјске и етнокултурне основе овакве ексклузивне етнонационалне квалификације, дотад незабележене у светској пописној статистици, те и у националној политици једне земље (мисли се на потпуну идентификацију националног и конфесионалног обележја). М. Радовановић очигледно није био убедљив у својим објашњењима, будући да је муслимански етнонационални супстрат у поменутом Атласу био означен као Босанци (Боснијци). Оваква одредба руских аутора свакако није била исправна, јер је категорија "Босанци" регионалног карактера и укључује, све до данас, и друга два ентитета (босански Срби и босански Хрвати), који се од босанских Муслимана суштински, цивилизацијски разликују, без обзира на

несумњиву етногенетску сродност, особито између босанско-санџачког српског и црногорског етничитета, на једној страни, и муслиманског етнокултурног супстрата у опсегу истог географског простора, на другој страни. У западном свету је проглашење муслиманске нације у Југославији протумачено као "комунистички трик", "у циљу лакшег продора у исламски свет" (Смиља Аврамов, Ibid.). Сличну процену су САД имале у вези стварања македонске нације још крајем 1944. године, означивши ову компоненту националне политике тадашњег југословенског комунистичког врха као "неосновану демагогију која не одражава ни етничку, ни политичку реалност" (Ibid.). У вези поменуте појаве Муслимана на југословенској историјској и политичкој сцени "у смислу етничке припадности" (1961. године) треба додати да су у пописима који претходе 1961. години Муслимани различито третирани: 1948. године као Муслимани и Југословени, (Срби Муслимани, Хрвати Муслимани, Македонци Муслимани и неопређени Муслимани); при попису 1953. године укида се појам Муслимани Југословени и уводи категорија Југословени неопређени, који и даље обухвата највећи део наших муслимана словенских корена; за преломну 1961. годину творци националне политике су за Муслимане у смислу етничке припадности дали "детаљније објашњење" по коме су "овај одговор могла уписивати сва лица југословенског порекла без вере (!), ако сматрају да припадају тој етничкој групи" (о овој теми, као и у вези третмана Југословена кроз пописе закључно са 1991. годином, види подробније: Светлана Радовановић (1993), *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији*, Единица "Етнички простор Срба", књ. 1, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, стр. 41-47).

Нешто шире опсервације на тему муслиманске нације у бившој СФРЈ, а нарочито у садашњој изнуђеној Муслиманско-Хрватској Федерацији, односно у бившој Босни и Херцеговини, те и у данашњој СР Југославији, односно Србији и Црној Гори, посебно у српском и црногорском Санџаку и на Косову и Метохији, учињене су на овом месту због значаја званично признатог муслиманског етничитета - нације за национално опредељење и за завршно уобличавање етничког идентитета горанских и средачких Муслимана - тачније, горанске етничке групе и етничког супстрата средачких Муслимана, о чему ће касније бити више речи. У вези са истом темом треба поменути етничку групу Македонаца Муслимана (у литератури и у народу познати под називом Торбеши) која је, још пре пописа 1981. године, у тадашњој Македонији, у оквиру организованог национално-културног покрета и кампање, идентификована као Македонци Муслимани, с циљем њеног издвајања из флотантне масе југословенских Муслимана уопште. Ову акцију треба ценити као позитивни цивилизацијски чин, пре свега због основаног настојања да се из "муслиманске нације" у бившој СФР Југославији издвоје оне етнокултурне групе и супстрати које свој етнички идентитет не изводе само из религијске припадности као примарне етнокултурне одреднице и које се у етногенетском смислу прикључују једном од југословенских народа - у конкретном случају македонском народу. Оно што у тој кампањи није било унесно је својатање Горанаца од стране неких македонских националиста у смислу идентификације Горанаца са Торбешима. Као "доказ" за македонски идентитет Горанаца потезане су неке крајње сумњиве аналогije лингвистичког карактера, као што је она по којој се у Гори говори "најчистијим македонским језиком" (!). У полемици која се развила око овако постављеног питања етнокултурног идентитета Горанаца учествовали су на страницама нашег угледног недељника НИИ-а др Блаже Ристовски, др Митар Пешикан, др Нијази Лиманоски и други, а од виђенијих Горанаца Зејнел Зејнели, др Харун Хасани, Бехадин Ахмети (Ахметовић) итд. С горанске стране је изразито преовладао став који се противи својатању са било чије стране, саопштавајући, истовремено, спремност на толеранцију и сарадњу и указујући на потребу озбиљног и свестраног научног проучавања Горе и Горанаца.

Нарочито треба нагласити да Гора и горанска етничка група представљају типичну тампон зону "између Албаније (област Љуме), Македоније и албанске енклаве у Опољу. Држи преко 40 km државне границе према Албанији"⁷.

Културногеографски, политички, регионални и историјски значај "турчења", заправо исламизације појединих делова српског народа и формирања тампон зона између надирућих Арбанаса и православних Срба, најбоље је објаснио С р е т е н В у к о с а в љ е в и ћ, обухвативши, осим санџачке, и све остале муслиманске тампон зоне од Црне Горе до Македоније. За шарпланинску и суседне тампон зоне исламизованог словенског живља, које су до данас одиграле улогу спречавања компактне албанизације Покрајине и неких суседних области Македоније, С. Вукосављевић каже следеће: "Значај овог појаса наших потурчених насеља према Арбанасима није проучен. Он је омогућавао да се наш народ у суседним областима одржи. *Кад су Арбанаси заузели Љуму, гора Призренска се исламизовала и - одржала. То је доста помогло да се одрже наша села у Средској и Сиринићу* (подвукао М. Р.)... Македонски Торбешци су се такође одржали кад су прешли у ислам, а то је помогло да непосредно иза њих остане македонски живаљ у прилично великом броју. Арбанашки усељеници су се усељавали у позадину Торбешцима више са севера преко Качаника и преко Тетовског Дервена него преко ових торбешких области". Тако је "од потурчених Југословена створена била једна покорица на свим додирним линијама према Арбанасима", "почев од наше крајине према северу, *свуда сем у Метохији, где је баријера била проломљена потпуно, јер се југословенски живаљ иселио*"⁸.

⁷ М. Радовановић, *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, стр. 14.

⁸ С. Вукосављевић, (1953), *Историја сељачког друштва, I - Организација сељачке земљишне својине*, Посебна издања САНУ, књ. ССIX, Институт за изучавање села, књ. 1, Београд, стр. 49. - У својој компаративној етногеографској и социолошкој анализи муслиманских тампон зона широм српских земаља и истицању њихове улоге у запречавању арбанашке пенетрације ка Шумадији и Црној Гори, Сретен Вукосављевић, класик наше социологије и социјалне географије села, пише да су "потурчењаци", "наши исламизовани Југословени", "заузели изворишта Лима и Ибра и Сјеничку и Пештерску површ", чиме су "пресекли даље усељавање Арбанаса у ову област и исељавање из ове области дубље у друге крајеве нашег народа". "Испречили су се били између Србије и Црне Горе", "ометали све наше ослободилачке покрете", "били турска крајина према Србији и Црној Гори". "али кад се из историјске перспективе посматра, онда се види да је било и много добра што су они ту постојали. И што су се истурчили чак, јер да се нису истурчили не би се одржали, него би се иселили... Поставили су препреку надирању Арбанаса у јужну Шумадију и препреку арбанашком опкољавању Црне Горе". (Ibid, стр. 48-49).

Подробније о исламизацији Горе као делимичној етнокултурној мимикрији и њеним последицама

О "турчењу", односно исламизацији некадашњих горанских Срба, постоји више извора који су делимично искоришћени у овој књизи. Из њих видимо различите околности које су процесу проверавања погодовале, укључујући и насиља, уцене, интриге и смицалице турско-арбанашких феудалаца, кадија, хоџа итд., све до локалних несугласица између појединих виђенијих горанских породица. Постоји и извесна неподударност у процени почетка и трајања "турчења" Горанаца (на пример, да ли већ од XVI столећа, што је скоро извесно, или тек после Великих сеоба Срба "под патријарсима" 1690. и 1737. године, а особито по укидању Пећке патријаршије 1766). Делимична неусклађеност закључака и процена је небитна, јер за наша разматрања о горанском етничком идентитету и етнокултурном сублимирању слојевитог горанског супстрата, нема значаја. У вези с тим није спорно да се ради о дуготрајном процесу који је у кризним фазама имао своју кулминацију, да исламизација Горанаца није била праћена масовним егзодусом оних који су јој се супростављали, да, насупрот суседном Опољу, а донекле и Љуми, *исламизација није значила арбанашење*, већ услов за стварање и одржање једног друкчијег, делимично измењеног културно-цивилизацијског и етничког ентитета, који је успешно одолевао надирању родовско-племенски организованих арбанашких сточара и њиховим пљачкашким походима. Осим тога, проверавање горанских Срба је потпуно изван феномена и "фасцинантног проблема" *идентификације са агресором* као механизмом и синдромом одбране, о чему расправља Владета Јеротић⁹, основано потенцирајући насилнички однос конвертита према својој једнородној браћи, као и Арбанаса и Арнауташа према православној раји¹⁰. Тиме је на овом месту само наглашена чињеница о одсуству синдрома "идентификације са агресором" међу горанским муслиманима, али такође, и међу средачким муслиманима, што не

⁹ В. Јеротић, (1994), *Прелажење у другу веру као вид "идентификације са агресором"*, Academie des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, "Balkanica", XXV-2, Appendix, Belgrade, стр. 19-24. Упоредити: Тих. Р. Ђорђевић, (1884), *Прелажење из вере у веру*, "Наш народни живот", књ. 2; и с т и, *Турци у Србији за време владе кнеза Милоша*, (у истој публикацији); Ј. Цвијић (1992), *Динарски, централни и панонски тип*, у књизи "Карактерологија Срба", Београд; П. Цацић, (1991), *Јован Цвијић и балкански психолошки типови*, у књизи "Етнопсихологија данас", Београд.

¹⁰ "Чим Србин постане муслиман - наводи Јеротић Цвијића - престаје потреба за мимикријом; шта више, из већ показаних психолошких разлога, он постаје најљући насилник према својој браћи ..." Упореди: В. Јеротић, Ibid., стр. 21; Тих. Р. Ђорђевић, Ibid, стр. 235.

значи да расцеп дотадашњег етничког бића није проузроковао поједине сукобе унутар локалних заједница. Такође не треба сметнути с ума да је уклапање конфесионалне мимикрије у специфични етнокултурни супстрат горанске заједнице без ефекта потпуног гашења претходног идентитета у релацији са одређеним антропо-географским, културолошким, социолошким и економско-социјалним условима и детерминантама (ексцентрични положај, окруженост Арбанасима и арнауташима, егзистенцијална упућеност на печалбарство, прилагођавање мултиетничкој балканској градској култури итд.).

У скоро свим разматрањима о исламизацији Горанаца скоро се и не помиње убрзање овог процеса не само као последице масовног егзодуса Срба "под патријарсима" (1690. и 1737.) и потпуне дезорганизације духовног живота, већ и као завршног удара по српском православљу насталог укидањем Пећке патријаршије (1766.) и потпадањем под јурисдикцију Цариградске патријаршије, односно грчке егзархије. На ову околност је, управо у односу на Гору и Горанце, али и шире, у односу на преосталу православну рају Старе Србије, нарочиту пажњу обратио И. С. Јастребов. Пошто је детаљно објаснио конкретне појаве и разлоге исламизирања Горанаца пре укидања Пећке патријаршије, када је у многим горанским породицама настало двоверство, Јастребов се критички позабавио разорном улогом грчке цркве и грчких попова према одржању православља у Гори и другим крајевима Старе Србије. "Према казивању Брођана (Горанци села Брода-прим. М.Р.) унатраг 200 година у Гори није било ни једног Турчина (мисли се на време око 1680. године прим. М.Р.). Мени се чини да то није сасвим тачно. Било како било, тачно је то да су се Горанци почели турчити од времена бекства патријарха Арсенија Јовановића IV. А од времена уништења српске Пећке патријаршије Горанци су прелазили у ислам читавим селима, ђутуре. Тако се и Гора није одржала"¹¹.

"Доста жалосно је било стање Горана када су на патријарски престо почели долазити Грци, који нису знали њихова језика, обичаја - људи сасвим туђи за њих, који су као и друге спахије тражили мирију, а о бољитку каквом ни мало се бринули нису, него још на штету њихову придружили са Турцима. Горанину није остало ништа друго него се одрећи хришћанства, да не трпи у исто време два зулума: са стране Турака и са стране деспот-ефендија - фанариота" (подвукао М.Р.)¹². У закључку Јастребов каже сле-

¹¹ И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, стр. 96.

¹² И. С. Јастребов, (1879), *Податци за историју српске цркве*, Београд, стр. 140-141.

деће: "И тако, ни Синан-паша, ни Кукли-бег нису потурчили Гору. Она се, како смо видели, истурчила много доцније, и шта више: доцније од свију села у Старој Србији... Стога ми не кривимо њих толико, колико грчке пастире, који су похитали да заузму место српских архијереја с намером "сачувати православље од коначне пропасти", "али нису, нажалост похитали те да доскоче падању православља у тим крајевима"¹³.

На крају разматрања о овој теми која ипак припада прошлости напоменуо бих да неоспорну историјску чињеницу о деспотском односу грчке цркве према српском православљу, те и о њеној подстицајној улози у турчењу Горанаца, треба релативизирати и са ове временске дистанце унеколико друкчије процењивати, и то као завршну фазу исламизације оног дела српског етноса који је био потпуно лишен ослонаца на своју националну цркву и коме је претило арбанашење као далеко тежи и иреверзибилни облик потпуног уништења дотадашњег етнокултурног идентитета. Зато су Горанци прихватањем господареће конфесије избегли ретроградну тоталну мимикрију која је задесила суседно Опоље. Они су кроз више фаза и критичних тренутака изградили свој специфични ентитет посебне етничке групе који су очували и сублимирали до данас. Но зато се у вези таквог статуса може данас поставити једно друго, умесно и актуелно питање: ако су Горанци по свом етнокултурном супстрату и по етногенези - једном речи по етничком идентитету - битно различити од Албанаца и арнауташа, што фактички јесу, у чему је разлог њиховог спонтаног мирења са албанизованим презименима која међу Горанцима изразито преовлађују. Истраживачка екипа Пројекта ГОС, те и аутор овог рада, нису се овим питањем посебно бавили, сматрајући га интерном темом горанског ентитета, која у одређеним околностима и није сасвим споредна.

*О одржању и фиксирању горанске тампон зоне
и њеном интегрисању у државу Србију*

Арбанашко продирање, коме проређено српско православно становништво у призренско-метохијским и косовско-моравским крајевима није представљало скоро никакву препреку, није успело да пробије горанску, најистуренију и фиксирану тампон зону, што умногоме важи и за средачку муслиманску тампон зону повољнијег положаја и са непосредним ослоном на мултиетничко балканско привредно и културно средиште у Призрену. Зато је арба-

¹³ Ibid., стр. 142.

нашко продирање у српску Сиринићку жупу долазило само са северне стране, из јужног дела Косовске котлине и Качаничког краја¹⁴, слично инфилтрацији према торбешкој зони у Македонији. Тако је горанска етничка група издржала четворострани притисак арбанашке пенетрације различитог интензитета: 1) из Љуме, са западне и југозападне стране, најтежи и најбруталнији због учесталих оружаних пљачкашких похода озлоглашених Љумљана; 2) са јужне, југоисточне и југозападне, мавровско-корабске и горњополошке стране - најслабији због пространог, слабо настањеног високопланинског залеђа и очуваних торбешких и македонских насеља; 3,4) са северне, северозападне и североисточне стране (трећи и четврти правац притиска), од Призренског поља и Призренског Хаса, а нарочито из Опољске, потпуно албанизоване жупе, која је у етничком смислу апсорбовала неколико насеља у граничној зони са Гором и повезала се са подгоранским ободом Призренске котлине од Жура и Хаса, до Подгора и Подрима. Арбанашка пенетрација са опољске стране је потенцијално била најопаснија за одржање горанске етничке групе после другог светског рата због растуће подршке свим облицима експанзије од стране покрајинске и савезне партијско-државне олигархије, која је на Косову и Метохији кулминирала од средине 60-их, па скоро до краја 80-их година. С обзиром да је кроз читав овај период функционисала општина Драгаш, која је аналогно ранијем Горанском срезу, обухватала и Опоље, концентрација управних функција у општинском центру је омогућила инфилтрацију Албанаца сасвим ограничених размера, не нарушавајући приметно етнонационалну структуру Горе¹⁵.

Из најпре реченог следи закључак да је хомеостазно понашање горанске етничке групе показало високи степен аутономности и резистентности и под врло неповољним политичко-историјским приликама. Ову констатацију подржавају две битне чињенице и оцене:

Прво, горански етнокултурни ентитет је дефинитивно сублимиран у категорију посебне етничке групе, о чему сведочи и изјашњавање Горанаца о националној припадности и матерњем језику при попису становништва 1991. године (о томе ће, на основу резултата посебне обраде, бити више речи касније).

¹⁴ На ову тему, са истицањем значаја Сиринићке жупе и њене компактне српске популације у запречавању албанизације шарпланинске и јужнокосовске области, види: Милован Радовановић, (1989), Извештај..., Ванредно посебно издање ГИ "Јован Цвијић" САНУ, Београд.

¹⁵ Види: Х. Хасани, *Миграције становништва горе*; Г. Војковић, *Основне карактеристике динамичких промена становништва Горе, Опоља и Средске* (студије у овој монографији).

Друго, иако традиционално печалбарска и исељеничка област, Гора је све до данас очувала свој изворни етнокултурни и етнодемографски супстрат, не подлежући ни у најтежим временима кардиналних историјских промена таквој демографској ерозији свог географског простора која би условила растакање и ишчезавање горанског етнодемографског система са историјске сцене. То истовремено значи, да горанска етничка група постоји и да може опстати као особени етницитет само у чврстој вези са својим завичајем. Овим се не пропагира географски фатализам као мистично схватање о "организму" који спаја човека и тле (*BoDEN-blut Organismus*), већ историјским искуством стечено сазнање да откидање човека од своје земље и у њој створеног етничког и културног бића - значи сасецање сопствених корена које води ка тоталној мимикрији и утапању у неки други културни и етнички супстрат. То значи да ће већина Горанаца у расејању очувати етнокултурну самосвојност ако и даље постоји Гора као антропогеографско-етнолошка реалност, са којом се као завичајем, кореном, боравиштем и инспирацијом своје духовности одржава и негује културна, социјална, етнобиолошка и делатна комуникација. Она има одлучујући значај за очување и препознавање етнокултурних обележја Горанаца и у завичају, и у расејању по Космету и осталој Србији, где их српски суграђани тек у новије време препознају и разликују као особену, а ипак веома сродну етничку групу, битно друкчију од санџачке, бошњачке, а поготову од албанске (шиптарске).

Најзад, у актуелном процесу етнонационалне диференцијације и конфронтације који се распламсао још пре распада СФР Југославије, горанска етничка група је ступила на историјску сцену као чинилац стабилизације етнонационалних односа у Србији, показавши високи степен цивилизованог понашања, али и одлучну опредељеност да са српским народом дели историјску судбину у својој земљи Србији.

Гора и Горанци према резултатима претходних антропогеографских проучавања

Бавећи се у овој студији сложеном и деликатном темом која је у основи етногенетска, етногеографска и културногеографска, у настојању да успостави и одржи корелацију са истраживачким резултатима који се директно односе на етнички идентитет Горанаца као етничке групе (од старијих аутора И. С. Јастребов, П. Костић, Ст. Новаковић, Ј. Цвијић, Р. М. Грујић, М. Лутовац и др., у овој књизи Д. Антонијевић, Ми-

љана Радовановић, Д. Николић, Х. Хасани, Р. Младеновић, З. Дивац, В. Бован), аутор ових редова је обратио пажњу на она својства и понашање горанске етничке заједнице која потврђују напред образложени системски приступ горанском биосоцијалном и етнодемографском ентитету. Код тога се нарочито водило рачуна о фазама консолидације система, његовом аутономном понашању и прилагођавању, степену интегритетности и развојној усмерености, а у истом контексту и о његовим критичким стањима. Ова тема је у тесној вези са претходним антропогеографским процесом на који ћемо се укратко осврнути.

Кризне фазе обухватају, најпре, опустошење призренско-метохијских крајева у време аустро-турских ратова, устанка Срба под вођством православног свештенства и масовни егзодус српског народа из ових области, праћен пустиносним репресалијама турско-татарских чета. По свему судећи, изгледа да тадашње православно становништво Горе није било у већој мери захваћено овим историјским миграцијама¹⁶ због скровитог положаја ове жупе у односу на Метохијско-призренску котлину, Косово и горње Повардарје. О томе истраживач Горе и Опоља Милисав Лутовац, каже следеће: "Велике сеобе српског народа из Метохије и Косова у XVII и XVIII веку захватиле су Гору само делимично. Склоњено у планинском масиву, њено становништво није било изложено притиску и непосредним покретима који су прво захватили плодне долине поред путева. Сем тога, и као сточари везани за царске пашњаке, Горани су у првим вековима турске владавине могли имати заштите и због великих прихода. Дакле, захваљујући географском положају, привреди своје области и компакности становништва... Гора се сачувала као етничка целина и била прибежиште изгнаника из других крајева". "То је било од утицаја да Горани много дуже него други задрже своју православну веру. Так када су у Подримљу и Опољу настале етничке промене, а становништво Љуме примило ислам, око Горе се постепено стезао обруч"¹⁷. М. Лутовац такође наглашава значајне антропогеографске чињенице о првобитном српском и православном ентитету Горанаца, очуваној српској топонимији Горе, припадности Горе и Опоља, као средњовековних српских жупа, Богородичином манастиру, односно властелинству Призренске епархије и властелин-

¹⁶ Као посебну врсту људских сеобних кретања В. С. Радовановић је издвојио историјске миграције, подразумевајући масовна пресељавања читавих народа или делова појединих народа у одређеном историјском периоду или, чак, тренутку, у које сврстава "Велике сеобе Србаља крајем XVII (1690) и у првој половини XVIII века (1737) са југа, са Косова и Метохије и из околних области на север..." - Види: *Општа антропогеографија*, (1959), књ I, Београд, стр. 162-163.

¹⁷ М. Лутовац, *Гора и Опоље*, стр. 40-41.

ству Душанове задужбине Светих Арханђела код Призрена. Пратећи даљи процес континуираних и наглих промена у антропогеографији Горе, М. Лутовац је објаснио императив исламизације као *услов опстанка* горанских Срба у већ скоро компактном муслиманско-арбанашком окружењу. Зато, следећи критичне фазе овог процеса од друге половине XV до средине XIX века, током којих је српско-православни идентитет Горе постепено преиначен у српско-муслимански етнички и културни супстрат горанске етничке заједнице којим су сублимирана основна обележја Горанаца као индивидуалисане етничке групе, М. Лутовац изводи закључак по коме је Гора "насељена Србима муслиманске вере", као и да је у Гори "одржан етнички континуитет од средњег века до данас"¹⁸. Исти аутор, који је од класика наше антропогеографије имао највише смисла за привредногеографска проматрања, повезујући их са етногеографским особеностима и културним утицајима, указао је у својој студији на дефинитивну просторну и етничку диференцијацију Горе од Опоља, као и на истрајни отпор који су Горанци кроз дуги период од краја XVII и почетка XVIII века, па све до краја другог светског рата, успешно пружали поарбанашеној Љуми и њеним разбојничким четам. Тако је за етнокултурну диференцијацију Горе од Опоља М. Лутовац опрезно нагласио, поред већ наведене квалификације Горанаца као Срба муслиманске вере, и квалификацију Опољаца као "становништва арбанашке говорне групе". Дакле, Лутовац не одређује Опољце као Арбанасе (Албанце, Шиптаре), већ их сматра поарбанашеним и асимилованим етничким супстратом. Уосталом, он то објашњава на следећи начин: "Етнички процеси су се развијали друкчије у Гори, а друкчије у Опољу. У Гори је старо српско становништво примило ислам, али је задржало језик. Обрнуто, у Опољу су изгубили и језик и веру подлежући асимилацији досељених и помуслимањених Арбанаса" (подвукао М.Р.). Условљеност овакве етнокултурне дивергенције и самосвојног развоја горанске етничке заједнице М. Лутовац види у компактности српског становништва Горе које је "брзо асимиловало оне малобројне и појединачне досељене породице које су дошле из околних крајева, било као ћаје, било као воденичари, избеглице од крвне освете или сејмени (плаћени чувари)... Тако јака етничка заједница није хтела да се орођава са арбанашким и поарбанашеним суседима"¹⁹. Горански антрополошки тип М. Лутовац описује као претежно "смеђе комплексије, правилних словенских црта лица", а помиње и цинцарски и јуручки

¹⁸ Ibid., стр. 40.

¹⁹ Ibid., стр. 51-52.

елемент који се брзо асимиловао"²⁰. Посебну пажњу заслужују Лутовчева привредногеографска проматрања (објављена још пре антропогеографске студије о Гори и Опољу) о развијеном планинском сточарењу и пушкарском (туекцијском) занату, који претходе печалбарском начину привређивања²¹. Иако међусобно веома различите, ове делатности, укључујући и печалбарење, имале су великог утицаја на формирање посебног горанског културно-антрополошког типа човека: радног, стабилног, издржљивог и прилагодљивог, мирног и толерантног, али веома чврстог у одбрани интегритета своје заједнице и оданог свом етносу и завичају. Зато се и може говорити о знатно вишем културном нивоу Горанаца према околним арбанашким и поарбашеним заједницама, што Лутовац доводи и у контекст женидбених веза. Тако он напомиње да се "арбанашке девојке врло радо удају за Горане због вишег материјалног и културног нивоа, док из истих разлога Горанке и данас не иду за Шиптаре"²².

На овом месту треба поменути један од најкритичнијих периода антропогеографског процеса у Гори који се непосредно односи на опстанак горанског ентитета у време балканских ратова (1912/1913), односно ослобођење Старе Србије од турско-арбанашке владавине и терора арбанашке племенске анархије, када је већ децембра 1912. године уследило проглашење независности Албаније на амбасадорској конференцији великих сила у Лондону (потврђена у Лондону 1921. године), да би у исто време, и касније, све до краја 1915. године, ови крупни историјски и геополитички догађаји били праћени многобројним побунама Арбанаса против нове српске управе које је нарочито подстицала и помагала Аустро-Угарска, уз асистенцију Бугарске и Турске и мешетарење неких других иностраних кругова. То су године оружаних сукоба побуњених Арбанаса са српском и црногорском војском и репресалија не само према побуњеницима, већ и према арбанашком живљу у крајевима захваћеним оружаним сукобима²³. Шарпланинска Гора се тада нашла на попришту ових сукоба и операцијских праваца, што је, с обзиром на компактно арбанашко окружење, нарочито са љумљанске, ополске и дебарске стране, произвело тешке потресе који су, уз неизвесност око сопственог статуса и опстанка, били

²⁰ Ibid., стр. 53.

²¹ Ibid., стр. 52; М. Лутовац, (1948), *Привредна географија шарпланинске Горе*, Гласник Српског географског друштва, Св. XXVIII, бр. 2, Београд.

²² М. Лутовац, *Гора и Опоље*, стр. 52.

²³ О овим репресалијама је са огорчењем писао Димитрије Туцовић у својој познатој политолошкој брошури: *Србија и Арбанија - Критика завојевачке политике српске буржоазије*, (1914), Београд.

праћени и емиграцијом неког, нама непознатог дела Горанаца. Специфични, егзистенцијално опасни положај Горанаца у једној узбурканој војно-политичкој ситуацији нејасног и променљивог геополитичког положаја Горе (на пример, Брод и нека друга горанска насеља су тада припадала аутономној Албанији) био је потенциран и званичним третманом Горанаца од српских власти као саставног дела српског ентитета, али су "области које је држала српска војска (где спада и Гора - прим. М.Р.) и на којима се постепено уводила српска цивилна управа присаједињене у државно-правном смислу Краљевини Србији тек 7. септембра 1913. године"²⁴. Како напомиње Богумил Храбак, одмах затим, око 1. октобра 1913., српска војска је водила борбе са арбанашким четима "на призненом сектору", затим код горанског Враништа, где је "веома снажан арбанашки притисак паралисан", да би се борбе и даље водиле код Лопушког Хана. "Код Враништа су и сутрадан (мисли се на 2. октобар 1913. - прим. М.Р.) бесно наваљивали Љумљани, Маћани и мештани Враништа (Горанци? - прим. М.Р.), али су их увећане српске трупе заустављале. Код Брода (Гора) који је тада спадао у Албанију, 2. октобра, можда забуном, тукли су се међусобно сами Арбанаси (или Арбанаси и Горани)²⁵... О активном укључењу Горанаца у оружане сукобе са Арбанасима сведочи и податак о њиховом наоружавању од стране српских војних власти које је започело 12. децембра 1912., обухвативши и Торбеше и "друге муслимане Словене у новопритојеним крајевима"²⁶. У сукобима са српском војском, а врло вероватно и са Горанцима, активно су учествовали и ополски Арбанаси, те су, према сведочењу једног српског официра из 10. пука, које наводи Храбак, "још за време протеривања диверзаната, арбанашка села у Опољу на маршу (српске војске - прим. М.Р.) према Љуми (5-8. октобра) била изложена ратним репресалијама због учешћа тога живља у борбама против српских јединица"²⁷.

На крају овог осврта поменућемо и Војни приручник француског Министарства рата из 1916. године (објавила Географска комисија Географске службе Француске армије) у коме се тачно одређује положај шарпланинских жупа и етноконфесионални састав њиховог становништва. За жупе се каже да су то "мали басени северно од Шар планине" ("le petits bassins s'alignent au N. du Char planina") у којима се, заједно са другим крајевима Метохије,

²⁴ Б. Храбак, (1988), *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање, стр. 11.

²⁵ Ibid., стр. 64-65.

²⁶ Ibid., стр. 78.

²⁷ Ibid., стр. 75.

Косова и Санџака, запажа "изванредна мешавина муслимана и православних: тако је Гора насељена искључиво муслиманима који не говоре друкчије него српски и који су у константном непријатељству са Албанцима (подвукао М.Р.). С оне стране басена Горе ("... du bassin de Gora") је басен Средске, скоро подједнако подељен између муслимана (486 кућа) и православаца (420 кућа); надаље, идући према северу, Сиринић броји 10 српских села... према 7 албанских; многи српски сељаци из ових басена су емигрирали"²⁸. Опоље се, као што видимо, уопште не помиње.

Имајући напред речено у виду, као и веома тежак положај Горанаца од повлачења српске војске крајем 1915. године, па до ослобођења 1918., уз масовно страдање од глади 1917. године, сматрамо да је овај период за опстанак горанског ентитета био критичнији од познијих раздобља владавине великоалбанске агентуре (1941-1944) и великоалбанског сепаратистичког покрета под окриљем антисрпске партократије од средине 60-их, па до краја 80-их година нашега века.

Етнодемографске и етностатистичке особености Горе од 70-их година XIX века до 1991. године, са освртом на етностатистику ополских Албанаца од 1913. до 1953. године

Етнодемографске промене у Гори одвијала су се од друге половине XIX века под снажним утицајем историјско-политичких, антропогеографско-етнолошких и културолошких процеса, о чему је било више речи у претходном излагању. С обзиром да је Гордана Војковић у два своја прилога у овој књизи обрадила динамичке и неке структурне карактеристике становништва Горе, задржаћемо се у овом одељку на етничкој структури и исказивању етничких и етноконфесионалних обележја Горанаца, онако како су их бележили истраживачи, администрација и статистика и како су се изјашњавали сами Горанци, када су за то имали прилике. Читалац ће код те анализе одмах приметити да је етностатистички обухват горанске популације директно условљен антропогеографском и историјскогеографском идентификацијом Горе као посебне предеоне целине, горанских насеља и горанске етничке заједнице. То је примарни идентификациони параметар који се са таквим значајем не може директно пренети на остале етнокултурне ентитете шарпланинских жупа. Јер када се каже и напише било где и у ма којем контексту Гора и Горанац, тачно се зна да су та два појма - један географски, други етнолошки и етногео-

²⁸ Notice sur la Serbie septentrionale, (1916), Ministère de la guerre, Paris, стр. 38.

графски - у нераскидивој семантичкој вези и да се њихово значење увек односи на посебни, уникални, непоновљиви ентитет. Зато су и етностатистички модалитети, којима су се све до данас, при пописима становништва, Горанци прилагођавали, увек имали секундарно значење за етничку, а поготову за националну идентификацију. Наиме, Горанци су према претходним пописним методологијама и модалитетима бележени или се изјашњавали и као Срби муслимани, и као Турци, и као Албанци, и као Муслимани неодређени, и као Југословени неодређени, и као Муслимани у смислу етничке припадности, и као сви ти, понаособ поменути, заједно (на пример 1948. и 1953. године), али су увек били и нешто друго и нешто више од декларисаног и административно прописаног: били су, дакле, и остали, пре свега Горанци, што су убедљиво показали при задњем попису 1991. године.

На другој страни, остале етничке заједнице шарпланинских жупа имају друкчију семантику етностатистичких модалитета и етногеографских одредби: Средчанин је или Србин или Муслиман Средачке жупе; Средачки Срби су жупска, локална заједница српског етноса, без обзира на њене специфичне културолошке особености које је изванредно дочарао у овој књизи Драгослав Антонијевић; средачки Муслимани јесу флотантна етничка скупина која се после "албанског синдрома" из 70-их година нашега века масовно идентификује са муслиманском нацијом; али су они и у етнокултурном и у етнопсихичком погледу нешто друго, различито, од Санџаклија и Бошњака, такође и од Горанаца; Сиринићани су Срби Сиринићке жупе и једна од компоненти српског етноса старосрбијанског типа, која се од средачких Срба разликује само по неким елементима етнолошког колорита и по миграционом пореклу; најзад, компактна албанска енклава Ополске жупе представља интегрални део албанског етноса, те је за њих појам Албанац заједничка етнонационална и етностатистичка идентификациона категорија првога реда која се односи на све етничке Албанце.

Према томе, од свих шарпланинских етничких заједница једино Горанци чине такав ентитет који је у својој географској и етнокултурној датости аутономан, самосвојан, једини, који, и поред тешких искушења, није постао ничији огранак, ма да је веома близак српским и српско-муслиманским ентитетима Старе Србије, а у етнокултурном смислу инкомпатибилан родовској патријархалној организацији арбанашког етникума и његовим интровертним социјалним и културним институцијама. Зато Гора и јесте тампон зона арбанашком окружењу, као што, насупрот ополској арбанашкој енклави, није етнонационални гето, већ истурена крајина целовитог српског етничког, етнокултурног и геополитичког простора.

Све што је до сада речено треба разумети као изведене поруке од којих се прва односи на основно диференцијално својство Горе и Горанаца према непосредном и даљем окружењу и као упозорење читаоцу и кориснику података који ће уследити, да етностатистику и етнодемографију Горе треба "читати" друкчије од осталих. За Горанце су и званични статистички искази и модалитети, секундарна информација која не одражава национална осећања и национално опредељење огромне већине горанског ентитета, *већ структуру прилагођавања конкретним историјско-политичким условима* (национално изјашњавање у свим пописима после другог светског рата), или подређеност вољи државе и њеној националној политици, која је у тежњи за стварањем јединствене нације свих ентитета јужнословенских корена, татистички истраживала структуру према вероисповести и матерњем језику као објективним индикаторима (1921. и 1931. године), с тим да Горанци никада до сада нису имали прилике да се и званично - према модалитетима државне статистике - изјасне као етничко биће које има свој етнички ентитет, чиме би се сузбиле манипулације и својатања око питања "ко су и чији су". Упоредо са оваквим тумачењем етностатистике Горанаца, стоји упозорење о примарном идентификацијском и о флотантном значењу етностатистике осталих шарпланинских ентитета. То конкретно значи да *етнички Срби Средачке жупе* чине примарну, детерминисану етностатистичку категорију; иста је одредба и за *етничке Албанце Опоља* и њихове једнородне огранке у Гори и Средачкој жупи. Флотантну етностатистичку категорију чине *средачки Муслимани*, који су се 1971. године у знатној већини изјаснили као Албанци (српског матерњег језика!), да би се убрзо затим (1981. и 1991. године) придружили муслиманској нацији, држећи се углавном резервисано према муслиманској политичкој акцији и њеним сепаратистичким стремљењима. Будући да ни 1981., нити 1991. године, Горанцима није пружена права алтернатива националног изјашњавања у смислу етничке групе (флотантна и фантомска категорија "Југословена" њима није могла представљати никакав избор), они су између српског, албанског и муслиманског ентитета одабрали овај трећи, сагласан једној страни њиховог етнокултурног бића и бар наизглед ирелевантан њиховом опредељењу за јединствену државу Србију. *Но ипак се у попису 1991. преко половине горанских Муслимана изјаснило за Горанце, што се не може означити као регионална, већ етничка припадност*, којој је сагласна приближно иста сразмера изјашњавања за "горански", или "нашински" говор код одговора на питање о матерњем језику. С обзиром да државна статистика није предвидела горански етнички модалитет (иако је то учињеном за Шокце и Буњевце у Војводини још 1981. године), Горанци су код финалне обраде података пописа 1991. службено представљени као Мусли-

мани у етнонационалном смислу, чиме је отворено поље за својатање Горанаца од стране бошњачко-санџачког исламско-фундаменталистичког језгра муслиманске нације.

Према свему реченом, поново долазимо на напред дату констатацију, по којој је за горански ентитет само појам Горанац примарна идентификациона семантичка и етностатистичка категорија.

*

За тачно одређење горанског етничког простора и његових насеобинских јединица потребно је указати на историјскогеографске промене које су условиле да тај простор буде знатно мањи од оног који је означен у српско средњовековно доба. Наиме, краљ Стефан Дечански 1326. године даје тадашња горанска села *Заплужје* и *Пустомулчу* (данашње *Ренце*) властелинству Призренске епархије и припаја их Опољу, које је тада у целини припадало овом властелинству²⁹. Цар Душан у својој Хрисовуљи Св. Арханђелима код Призрена одређује међе села *Радеше* као граничног места између Горе и Опоља, изричито помињући Гору и нека насеља у овој жупи. Са арбанашењем Опоља још у првој половини XVI века под турским насилником Кукли-бегом (умро 1537.), арбанашка ополска зона се проширује на рачун Горе захватањем горанских насеља *Зрзе*, *Бучје* и *Шаиновац* (ранији *Соколовац*). Тако је, по М. Лутовцу, на овој линији заустављено арбанашење Горе³⁰. Зато М. Лутовац ова насеља у својој антропогеографској студији убраја у Гору³¹.

Територија горанског етничког простора је знатно редуцирана разграничењем Краљевине СХС и Албаније 1925. године. "Арбанашком границом - пише Лутовац - отргнут је од своје природне географске целине и етничке заједнице један део ове области". Комисија за разграничење се није руководила "ни географским ни етничким моментима, као ни оправданим жељама и интересима народа. Пресуднији су били разлози политичке природе - да се по сваку цену задовоље стратешке претензије Италије, која је тада, нажалост, и без разлога, имала великог утицаја"³².

²⁹ И. С. Јастребов, (1881), *Хрисовуља Дечанског Краља од године 1326.*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIX, Београд, стр. 355; Рад, М. Грујић, *Епархијско властелинство у средњовековној Србији*, "Богославље", Год. VII, Св. 2. и 3, стр. 32.

³⁰ Упореди: М. Лутовац, *Гора и Опоље*, стр. 234; И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, стр. 84; Гласник друштва српске словесности, XLIX, стр. 365-366.

³¹ М. Лутовац, *Ibid.*, стр. 302-303.

³² *Ibid.*, стр. 233, 283.

И. С. Јастребов се целокупним саставом горанских насеља бави у два своја рада, које овде користимо. У "Податцима за историју српске цркве" наводи 27. села, са онима која су касније прикључена Албанији. То су, из данашњег састава, са бројем кућа:

1. Рапча	170	9. Баћка	56
2. Крстац Горњи	38	10. Диканце	?
3. Крстац Доњи	35	11. Млика (Млаке)	48
4. Крушево	118	12. Вранић (Враники) ..	60
5. Глобочица	83	13. Љубовиште	44
6. Зли Поток	110	14. Драгаш	30
7. Рестелица	350	15. Радеша	50
8. Брод	око 500	16. Лештане	55

У овом списку недостају Орчуша и Кукуљане, док су Горња и Доња Рапча исказане као једно насеље; за Диканце није наведен број кућа. Комплетирањем података из *Старе Србије и Албаније*, и то за Диканце 10 кућа, Орчушу 45 кућа и Кукуљане 40 кућа³³, добијамо да је укупан број кућа на територији Горе у њеним данашњим границама 70-их година XIX века износио 1842. Ако просечну величину куће (домаћинства) проценимо на 7 укућана (Јастребов просечну величину домаћинства тих времена процењује на 8 укућана, посебно у Средачкој жупи), онда је Гора тада бројала 12.894 становника.

Поменућемо, по Јастребову, и остала горанска насеља: Пакиша 32 куће, Кошариште 24 куће, Очиљке 31 кућа, Бељани 22 куће, Оргоште 42 куће, Борја 152 куће, Црнољево 38 кућа, Оришек 24 куће, Шиштевац 210 кућа - укупно 575 кућа. Према Душановој Хрисовуљи Јастребов наводи и локалитет Стратос (Страторија), где је "по казивању Горана... улето био логор царске коњице" код села Зли Поток.

Шарпланинска Гора је са осталим жупама претрпела значајне промене у административно-територијалној подели у време балканских ратова, после првог и другог светског рата, одлуком о укидању срезова у НР Србији 1967. године, реинтеграцијом Покрајине у Републику Србију 1990. године и проглашењем нових општина у Покрајини (оснивање општина Гора и Опоље по укидању општине Драгаш, укидање општине Опоље због опструкције и њено прикључење општини Призрен, види Служб. гласник

³³ И.С. Јастребов, *Податци ...* стр. 134-138,136; исти, *Стара Србија и Албанија*, стр. 91-92.

СРС бр. 40, Служб. гласник Републике Србије бр. 16. итд.). Управно-територијалне јединице овде помињемо из разлога што су оне биле од значаја за утврђивање односа између географских целина, управне поделе и етничког простора етничких ентитета шарпланинских жупа, у чијем је контексту и њихово територијално спајање и раздвајање, са импликацијама у смислу извесног померања етничких граница. Такође су ове релације од важности за проматрање етностатистичких карактеристика ових жупа између два светска рата и код пописа становништва 1948. и 1953. године, будући да су у резултатима пописа 1921, 1931, 1948. и 1953. године етничке структуре исказане по тадашњим управним општинама, односно месним народним одборима, и срезовима. Из тог разлога је у етностатистичка разматрања, садржана у овом одељку, укључено и Опоље, које је од 1912. односно од 1921. до 1953. године, у опсегу Горског среза, имало са Гором и укрупњене мешовите општине (на пример, Драгаш).

Погледаћемо, најпре, сасвим сажето, однос између административно-територијалне организације овог дела Турске Империје и шарпланинске области, будући да исти показује високи степен аналогije управне поделе из турског периода, са управно-територијалним јединицама од 1912. године до данас, и то првенствено у вези Горе и Опоља.

Према турском закону из 1865. године све шарпланинске жупе су ушле у састав Призренског вилајета. После Берлинског конгреса 1878, основан је Косовски вилајет, најпре са седиштем у Приштини, а затим у Скопљу (од 1887.). Косовски вилајет је имао шест санџака. У састав Призренског санџака и његових каза (срезова) ушао је шарпланински регион, а између осталих и казе Тетово, гостивар и Љума. Напомињемо да овде нећемо користити турске годишњаке (Салнаме) Косовског вилајета из 1892. и 1910. године, пошто је турска статистика пописивала само мушко становништво, док је женско бројчано изједначавано са мушким, иако је познато да су у том погледу постојале значајне разлике које се протежу до данас.

Одмах после првог балканског рата формиран је Горски срез са седиштем у Враништу, у саставу Призренског округа³⁴. Горски срез је тада имао 19 управних општина са 51 насељем, од којих је 6 општина са 16 насеља припало 1925. године Албанији. По запоседању ових крајева Старе Србије српска управа је извела попис становништва "преко полицијских и општинских власти још за време дејствовања Врховне команде, преко које је Краљев-

³⁴ Административно-територијалне промене у НР Србији 1834-1854. године, Завод за статистику НР Србије, "Прикази", бр. 13, Београд, 1955, стр. 43-44.

ска влада управљала новим крајевима све док рат од 1912. и 1913. године није завршен. Попис је вршен у току краћег времена преко пописивача из куће у кућу, те је несумњиво доста тачан, ма да ће се стање становништва у новоослобођеној области врло брзо изменити услед насељавања³⁵. Иако овај попис не исказује директно етничку структуру, покушаћемо да је довољно тачно реконструиремо према жупској подели насеља на Гору и Опоље која, као што знамо, обухватају етнички хомогене јединице.

Таб. 1. - Становништво Горе и Опоља 1913. године³⁶
Population of Gora and Opolje in 1913

Г о р а		О п о љ е	
Насеље	Број становника	Насеље	Број становника
1. Баћка	410	1. Белобрад	324
2. Брод	2.624	2. Бљач	420
3. Враниште	634	3. Брезна	840
4. Глобочица	607	4. Бродосавце	1.079
5. Диканце	458	5. Брут	715
6. Драгаш (Краковиште)	244	6. Бузец (Бузес)	103
7. Зли Поток	914	7. Бучје (Буча)	375
8. Крстац (Г. и Д.)	637	8. Запљужје	552
9. Крушево	405	9. Згатаре	551
10. Кукљулане	506	10. Зјум	175
11. Лештане	417	11. Зрзе	118
12. Љубовиште	316	12. Капра	229
13. Млике	326	13. Косовце	428
14. Орчуша	376	14. Куклибег	244
15. Радеша	467	15. Куковце	563
16. Рапча (Г. и Д.)	711	16. Плава	452
17. Рестелица	2.279	17. Плајник	284
		18. Ренце	151
		19. Шаиновац	642
Укупно Г о р а	12.331	Укупно О п о љ е	8.245

Изван овог насеобинског састава је преосталих 16 насеља тадашњег Горског среза: Борје 1156, Орешка 116, Црнољево 245, Орчикле 150, Запод 228, Пакиша 196, Новча 238, Оргошта 368, Кошариште 141, Топољане (Топојане) 1068, Брекиње 742, Цафер 344, Коловоз 359, Шишевац 1230, Ново Село 830 и Страшево 130 - свега 7541 становник³⁷.

³⁵ М. А. Вујачић, (1914.), *Речник места у ослобођеној области Старе Србије*, Београд, стр. V, 89-90.

³⁶ Ibid., стр. 87, 89-90.

³⁷ Ibid.

На основу података из Табеле 1. може се претпоставити таква етностатистичка пропорција по којој би од укупног становништва Горе и Опоља, које је 1913. године бројало 20576 глава, на Горанце долазило 59,9%, а на опољске Албанце 40,1%. Ова претпоставка не узима у обзир присуство других етницитета, које је, као што ћемо даље видети, било минорно.

После првог светског рата изведена су у Краљевини Југославији два пописа становништва, 1921. и 1931. године, чији су резултати исказани по срезовима и "управним општинама", са модалитетима вероисповест и матерњи језик. Горски срез је и 1921. године обухватао Гору и Опоље, као и групу насеља касније прикључених Албанији. Према претходним резултатима пописа од 31. јануара 1921. године³⁸ Горски срез је чинило 16 општина, од којих је три касније ушло у састав Албаније. Пописивано је присутно становништво које је имало изразито дефектну полну структуру због очигледног одсуства великог броја мушкараца.

Таб. 2. - Горски срез (Гора и Опоље) према попису 1921. године - присутно становништво према вероисповести и матерњем језику³⁹
Gora district (Gora and Opolje) according to 1921 census - population by religion and native language

	Присутно становништво			Вероисповест		Матерњи језик		
	свега	мушко	женско	православни	муслимани	српски	арнаутски	остали
Бр.	12.892	5506	7386	682	12.210	6365	6336	191
у %	100,00	42,7	57,2	5,3	94,7	49,4	49,1	1,5

Табела 2. показује рапидно смањење броја становника у односу на 1913. годину, што се може објаснити само емиграцијом и високом смртношћу у време ратних година 1914-1918. Етностатистичка пропорција се може сматрати очекиваном: присуство етничких Срба је веома мало (православни), јер треба узети у обзир да међу њима партиципирају органи власти, док је подела на Горанце и Албанце (Арнауते) потенцирана у корист Албанаца због обухвата групе албанских насеља која су касније прикључена Албанији. Да би се однос горанског и албанског ентитета посредним путем што тачније приказао, у наредној Табели 3. дати су коначни резултати пописа 1921. године према "Речнику места" из 1925. по насељима који садрже само број домова и број становника, као

³⁸ Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921. године - присутно становништво, (1924), Дирекција државне статистике, I, Сарајево, стр. 14, 91-92.

³⁹ Ibid., стр. 14.

и у попису из 1913; то конкретно значи да подела на горанска и ополска насеља даје увид у бројност горанског и албанског ентитета, уз занемаривање минорне групе осталих (Срби, Турци).

Таб. 3. - Становништво Горе и Опоља према попису 1921. - коначни резултати (област Косовска, срез Горски, седиште Враниште)⁴⁰
Population of Gora and Opolje according to 1921 census - Final results (Kosovo region, Gora district, Vranište centre)

Насеље	ГОРА		Насеље	ОПОЉЕ	
	Број			Број	
	домова	становника		домова	становника
Бајка	26	167	Белобрад	40	232
Брод	335	1.863	Бљач	54	360
Враниште	112	509	Брезна	108	590
Глобочица	90	391	Бродосавце	158	844
Диканце	40	162	Брут	70	450
Драгаш	35	172	Бузец	11	74
Зли Поток	66	264	Бучје	38	269
Крстац (Г. и Д.)	65	299	Заплужје	75	470
Крушево	28	126	Згатаре	42	281
Кукуљане	67	361	Зјун	24	139
Лештане	60	336	Зрзе	17	90
Љубовиште	44	211	Капра	19	154
Млике	54	260	Косовце	42	300
Орчуша	62	242	Куклибег	37	234
Радеша	67	447	Куковце	63	433
Рапча (Г. и Д.)	120	622	Плава	52	285
Рестелица	173	745	Плајник	30	174
			Ренце	22	127
			Шаиновац	74	440
Свега:	1.454	7.177	Свега:	976	5.946

Пре свега, треба обратити пажњу на већ поменуто смањење броја становника због чега индекс 1921/1913. за Гору износи свега 58,2 (смањење за 41,8%), а за Опоље 72,1 (смањење за 27,9%). Укупно присутно становништво Горског среза бројало је 1921. године 13123, а индекс 1921/1913. износи 63,8 (смањење за 36,2%). Просечна величина домаћинства (куће) у Гори је 4,9; у Опољу 6,1.

Попис становништва 1931. године, изведен по истој методологији као претходни, показује да се укупни број становника Горе и Опоља, односно Горског среза, повећао на 14127 (индекс

⁴⁰ Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I-II, Београд, 1925, стр. 148.

1931/1921. године износи 107,7). Тадашњи Горски срез је територијално и по насеобинским саставу идентичан Горанској и Ополској жупи, као и територијално-управним поделама све до 1990. године (Горски срез до 1967. општина Драгаш до 1990. године). Број управних општина је 1931. смањен на 5, и по њима је исказан етнички састав становништва.

Таб. 4. - Присутно становништво Горе и Опоља (Горски срез) према вероисповести и матерњем језику 1931. године⁴¹

Population of Gora and Opolje (Gora district) by religion and native language - 1931 count

Територија општине	Укупно становништво	Вероисповест			Матерњи језик		
		православни	муслимани	остали	српски	арнаутски	остали
Гора и Опоље (Горски срез)	14.127	228	13.877	22	7.481	6.630	16
Брод	1.599	29	1.569	1	1.582	9	8
Бродосавце	3.742	3	3.739	-	3	3.738	1
Драгаш	4.613	121	4.478	14	4.078	532	3
Крушево	1.814	59	1.754	1	1.708	16	-
Лопушница	2.359	16	2.337	6	20	2.335	4
у %							
Гора и Опоље (Горски срез)	100,0	1,6	98,2	0,2	53,0	46,9	0,1
Брод	100,0	0,1	99,9	0,0	98,9	0,6	0,5
Бродосавце	100,0	0,1	99,9	0,0	0,1	99,9	0,0
Драгаш	100,0	2,6	97,1	0,3	88,4	11,5	0,1
Крушево	100,0	3,2	96,7	0,1	99,1	0,9	0,0
Лопушница	100,0	0,7	99,1	0,2	0,8	99,0	0,2

Овој табели није потребан други коментар осим констатације о очигледној диференцијацији Горанаца и ополских Албанаца према матерњем језику, као и према управно-територијалном раздвајању два ентитета (три горанске и две ополске општине), с

⁴¹ Краљевина Југославија, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Присутно становништво по вероисповести, Књ. II, Београд, 1938, стр. 99; Документационе табеле Државног статистичког уреда Демократске Федеративне Југославије, Серија II, Свеска 7, Београд, 1945.

тим што Албанци партиципирају са 11,5% у општини Драгаш. Ако би смо се ипак упустили у прецизнију идентификацију броја Горанаца и Албанаца, онда би из укупног становништва горанских општина (Брод, Драгаш, Крушево) требало изузети православне (228), јер православних Горанаца нема већ од средине XIX века, као и она лица која су у општини Драгаш албанског матерњег језика (532), те би број процењених присутних Горанаца износио 7266, једва нешто већи од њиховог броја 1921. године (7177). Број Албанаца се код ове процене фиксира бројем лица арнаутског матерњег језика који износи 6630. Категорију "осталих" по матерњем језику (свега 16 лица) изостављамо, иако се може претпоставити да се ради о лицима турског матерњег језика (бар већином). Према томе, повећање броја присутних Горанаца у односу на 1921. годину износи свега 89 (индекс 1931/1921. год. 101,2), а повећање броја Албанаца 294 (индекс 104,6 - види табеле 2. и 3.). Сигурно је да ове процене нису апсолутно тачне, али је такође сигурно да увођење неких других коректива за 1921. и 1931. годину не би имало никаквог битнијег утицаја на процену бројности горанског и албанског ентитета у Горском срезу.

При првом попису становништва после другог светског рата 1948. године битно је измењена методологија пописивања: пописује се стално становништво и уводи субјективни критеријум за национално изјашњавање према прописаним етнонационалним модалитетима, који, тада, први и једини пут, предвиђају и могућност изјашњавања за Србе муслимане, Хрвате муслимане, Македонце муслимане и неопређене муслимане. Арбанаси (Арнаути, односно Шиптари, затим Албанци) изјашњавају се као Шиптари, али се етничким Шиптарима придружује на Косову и Метохији и део муслиманског становништва друкчијег корена и рода, што се, као што ћемо видети, углавном односи на Горанце, средачке Муслимане и Турке. У том тренутку пресудну улогу имају нова национална политика, веома слична совјетској, као и блиски односи са Народном Републиком Албанијом (до Резолуције Информбироа објављене у лето 1948.), у вези које је, као и око Бугарске, постојала и комбинација о Балканској Федерацији, прикључења Албаније Југославији и т. сл. Имајући у виду такве, суштински измењене околности, треба ценити и имплементацију субјективног критеријума као специфичног облика политичке демагогије, која, управо у регионима међусобно поларизованих етнокултурних ентитета, каква је, без сумње, шарпланинска област, условљава појаве етнонационалне мимикрије и флукуације. *Но без обзира на то, остајемо код напред образложеног приступа, по коме је, у случају Горанаца, национално изјашњавање од секундарног, повремених и привременог значаја, за етничку, односно етнонационалну идентификацију горанске етничке групе; она је овакав став прила-*

гођавања и сврсисходног реаговања на измењене политичке и геополитичке околности задржала до данас, понашајући се управо као хомеостазни етнодемографски систем са богатим историјским искуством.

Да погледамо како је изгледала етнонационална структура Горе и Опоља 1948. године (Горски срез са седиштем у Драгашу).

Таб. 5. - Становништво горе и Опоља (Горски срез) према националном саставу 1948. године, по месним народним одборима (бивше управне општине)⁴²

Population of Gora and Opolje (Gora district) by nationality in 1948, by Local Popular Committees (ex-administrative communes)

Територија	Укупно становништво	Срби и Црногорци	Неопређени муслимани	Шиптари	Остали
Срез Гора	20.140	1.393	6.697	12.048	2
МНО					
Белоград	4.188	4	3	4.180	1
Брод	2.248	697	1.347	204	-
Бродосавце	3.945	-	1	3.944	-
Враниште	2.714	544	1.741	429	-
Драгаш	4.237	82	1.899	2.255	1
Крушево	2.808	66	1.706	1.036	-
у %					
Срез Гора	100,0	6,9	33,3	59,8	0,0
Белоград	100,0	0,1	0,1	99,8	0,0
Брод	100,0	31,0	59,9	9,1	0,0
Бродосавце	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0
Враниште	100,0	20,0	64,2	15,8	0,0
Драгаш	100,0	1,9	44,8	53,2	0,0
Крушево	100,0	2,3	60,8	36,9	0,0

Табела 5. показује да се у скоро чисто горанским општинама (Брод, Враниште, Крушево), са укупно 7770 становника (38,6% од укупног становништва Горског среза), за Србе изјаснило 1307 (16,8%), неопређене муслимане 4794 (61,7%), а за Шиптаре 1669 (21,5%). То конкретно значи да је у највећем делу Горе приличан број Горанаца одлучио да се изјасни за Србе муслимане (број етничких Срба је занемарљив), док се, истовремено, преко 20% становништва изјаснило за Шиптаре, међу којима сигурно има етничких Шиптара, али ни приближно броју изјашњених. Убедљиво

⁴² Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Књ. IX, Становништво по народности, Савезни завод за статистику, Београд, 1954, стр. 344.

преовлађују неопредељени муслимани (61,7%), што је логично за тадашњи политичко-историјски тренутак увођења нове националне политике, која је знатну већину Горанаца довела у деликатну ситуацију националног изјашњавања, односно уздржавања од изјашњавања, за прописане етнонационалне модалитете у оквиру сопствене етничке заједнице као примарне идентификационе етнокултурне групе.

Попис становништва 1953. године, један од најбољих који је изведен у историји српске и југословенске пописне статистике, особито је карактеристичан за анализу промена у етнонационалном изјашњавању (не за фактичне промене етнонационалне структуре!), које се скоро искључиво односе на горанску етничку групу.

Таб. 6. - Становништво Горског среза по народности и матерњем језику 1953. године - преглед по општинама⁴³

Population of Gora district by nationality and native language in 1953 - a survey of communes

А. НАРОДНОСТ

Срез Општине	Укупно становништво	Срби и Црногорци	Македонци	Југословени неопредељени	Шиптари	Турци	Остали
Срез Горски	20.147	489	144	2.375	9.319	7.367	93
Брод	2.229	188	7	240	13	1.779	2
Бродосавце	4.743	3	-	7	4.733	-	-
Драгаш	6.966	176	27	1.941	905	3.900	17
Крушево	2.961	116	110	546	428	1.687	74
Лапушки Хан	3.248	6	-	1	3.240	1	-

у %

Срез Горски	100,0	2,4	0,7	13,6	46,2	63,6	0,5
Брод	100,0	8,4	0,3	10,8	0,6	79,8	0,1
Бродосавце	100,0	0,1	0,0	0,1	99,8	0,0	0,0
Драгаш	100,0	2,3	0,4	27,9	13,0	56,0	0,2
Крушево	100,0	3,9	3,7	18,4	14,5	57,0	2,5
Лапушки Хан	100,0	0,2	0,0	0,0	99,8	0,0	0,0

Б. МАТЕРЊИ ЈЕЗИК

Срез Општине	Укупно становништво	српско-хрватски	македонски	шиптарски	турски	остали и непознато
Срез Горски	20.147	6.917	3.904	8.997	241	88
у %	100,0	34,3	19,4	44,7	1,2	0,4

Пре свега треба скренути пажњу да се број становника Горског среза у периоду 1948-1953. скоро није променио: 1948. године 20140, 1953. године 20147 (индекс 1953/1948 године 100,03). Но зато се битно променила декларисана етничка структура, и то са таквим флукуацијама које, на једној страни, поново потврђују изванредну способност реаговања и прилагођавања Горанаца измењеним политичким приликама, а на другој страни, упозоравају на етностатистичке вратоломије које су се учестало испољавале у овој и у другим неуралгичним јужнословенско-балканским областима и контактним зонама сродних и различитих етнокултурних супстрата, у условима партократске и нациократске националне политике и манипулисања њеним циљевима и модалитетима. Сходно томе, удео Срба и Црногораца се смањује са 1393 на 489 (са 6,9 на 2,4%). Мења се категоријална одредба неопредељених, јер то нису више "неопредељени муслимани", којих је 1948. године било 6697 (33,3%), већ "Југословени неопредељени", те њихов број опада на 2735 (13,6% од укупног броја становништва Горе и Опоља). Значајно је и смањење броја декларисаних Шиптара, са 12048 на 9319 (индекс 77,3), због чега се смањује и њихов удео у укупној популацији Горе и Опоља са 59,8% на 46,2%; истовремено, број особа шиптарског матерњег језика је још мањи: 8997, односно 44,7 у структури становништва према матерњем језику. Појава значајног смањења броја Шиптара се не може објаснити друкчије него као последица трансфера између група неопредељени (муслимани, Југословени), декларисани Шиптари, Срби и Турци, од којих ових последњих 1948. године практично није ни било. Основана је, зато, претпоставка, да су се Горанци изјашњени за Шиптаре, као и део њих који су се 1948. године изјаснили за неопредељене муслимане, оријентисали ка турској етничкој припадности; услед тога се у Горском срезу изненада појављује импозантан број од 7367 Турака (36,6% од укупног становништва среза), који у огромној већини са етничким Турцима немају никакве везе. Нема, такође, никакве основе за претпоставку о партиципацији етничких Шиптара у настајању "турске опције" код националног изјашњавања; о томе сведочи податак по коме у потпуно хомогеној шиптарској општини Бродосавце 1953. године нема ни једног Турчина.

Најзад, у вези флукуације шиптарског контингента у Горском срезу између 1948. и 1953. године, стоје и следеће напомене:

- прво, нема флукуације етничких Шиптара ка другим етничким групама;

- друго, природни прираштај је у свим етницитетима шарпланинске области, особито код Шиптара, од краја 40-их

⁴³ Попис становништва 1953, Књ. VIII, Народност и матерњи језик, СЗС, Београд, 1959, стр. 143,382; Попис становништва 1953, Књ. XI, Старост, писменост и народност, СЗС, Београд, 1960, стр. 460.

година био изразито висок⁴⁴, те нема ни говора о негативном миграционом салду шиптарског етникума (када је емиграција већа од природног прираштаја); *треће*, минорни апсолутни пораст становништва 1948-1953. нема другог објашњења осим значајне емиграције Горанаца и могућег прецењивања броја Шиптара 1948. године, о чему је у стручним круговима више пута вођена расправа⁴⁵. Међутим, долази у обзир само "прецењивање" броја Шиптара у односу на турску националну мањину - али изван шарпланинских жупа, у Призрену, Приштину, Гњилану, Косовској Митровици, јер у овим жупама, осим неколико горанских породица Јуручког порекла, етничких Турака нема - а свакако у односу на неопредељене муслимане⁴⁶, и то баш у Гори, Средачкој жупи и призренском крају. Овде се, дакле, ради о појави флотантног понашања при етнонационалном опредељењу, у датим политичким условима, а не о појави нетачног пописивања или намерног фаворизовања шиптарског етничитета у односу на друге муслиманске популације. Какве је размере имала та унутармуслиманска етнонационална флукуација и мимикрија показује податак по коме се на Косову и Метохији за Турке 1948. године изјаснило свега 1315 лица, а 1953. године 34546 (апсурдни индекс 1953/1948. од 2626,1!)⁴⁷, од чега само на "горанске Турке" долази 7367, односно 21,3% од укупног броја декларисаних Турака у Покрајини 1953. године. Увођењем индикативног објективног коректива структуре становништва по матерњем језику, видимо да је на Косову и Метохији било тада укупно 25103 лица турског матерњег језика, од којих 241 у Горском срезу, фактички у оквиру горанске етничке групе⁴⁸.

⁴⁴ Природно кретање становништва Србије од 1863-1953 године, "Прикази" Завода за статистику Народне Републике Србије, Београд, 1953, стр. 72. - Према овој анализи у шарпланинском региону у периоду 1950-1954. године стопе нупцијалитета (склопљени бракови) кретале су се између 9,0 и 11,3 (на хиљаду становника), наталитета између 39,2 и 49,0 (близу физиолошког максимума), морталитета између 19,2 и 24,0 промила (упадљиво изнад тадашњег косметског просека) и природног прираштаја између 19,2 1951. године и 29,8 ‰ 1954. године.

⁴⁵ Види: Група аутора, *Демографски развитак националности у СР Србији* (студија) Институт друштвених наука, Центар за демографску истраживања, Београд, 1967, стр. 59-61. - Док аутори ове студије сматрају да је број Шиптара према попису 1961. године реалан, "у попису 1948. године је предимензиониран, и то на рачун Турака, а донекле и Муслимана... при чему су, вероватно, и политичке прилике имале одређени утицај". С обзиром на ову важну околност, укупни пораст броја Шиптара у Србији између 1948. и 1953. године од свега 3814 лица је нереалан, када се има у виду "њихов изванредно висок природни прираштај. Осим тога, у овом периоду није било неког знатнијег иселјавања Шиптара из наше земље" (Ibid.).

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Попис становништва 1953, Књ. VIII, стр. 382-383.

⁴⁸ Ibid., стр. 382.

На крају овог разматрања о "турској опцији" код националног изјашњавања Горанаца 1953. године, не може се мимоићи специјални политичко-историјски тренутак у време извођења пописа, који се односи на Балкански савез између Југославије, Турске и Грчке (тзв. Балкански пакт), санкционисан уговорима трију земаља од 28. фебруара 1953. у Анкари и 8. августа 1954. на Бледу. Колико се год ми овде устручавали од уплитања у мутне воде политичке демографије и етнодемографских импликација геополитике, чињеница је да је за одређене етничке групе, етничке супстрате и националне мањине, отварање новог поглавља политичких односа између Југославије и Турске - и не само политичких, већ и културних, економских и миграционих - представљало привремено, али значајно изазов у њиховом етнокултурном прилагођавању. Тај изазов није био само етнопсихолошке и културолошке природе, већ је имао и практичне мотиве на основама дуготрајних, традиционалних миграционих и делатних веза са земљама под турском управом (до 1912. године), али и касније, после балканских и првог светског рата. Уз све то, нећемо пренебрегнути ни психолошки и социолошко-статусни моменат, који је значајно осећање етнокултуролошке припадности пријатељској земљи и нацији, заправо оном културном кругу са којим се по једном веома битном обележју - истој конфесији - оживљавају и остварују и неке друге духовне и делатне везе, и истовремено, у сопственој локалној средини реарфирмише статус равноправног етничитета. У прилогу оваквом објашњењу "ревитализације" турског етничитета на Косову и Метохији 1953. године, и не само овде, већ посебно у Македонији, говори податак о рапидном скоку броја Турака у Покрајини, који смо мало пре навели, као и податак по коме је у Македонији турска национална мањина нарастала са 95940 у 1948. години, на 203936, и то за свега пет година (1948-1953), што чини 78,6% од укупног броја Турака у Југославији 1953. године, са индексом раста од 212,6⁴⁹. Према томе, "турска опција" једног дела Горанаца, али и значајног дела суседних средачких муслимана - која се, као што ћемо убрзо видети, протеже и на 1961. годину - у нашим опсервацијама нема никакву пезоративну конотацију. Наглашавањем ове опције само је указано на импликације политичког фактора код етнонационалне структуре, а још више на селективну нецелисходност и манипулативност субјективног критеријума у конкретном времену и у односу на конкретне етнокултурне ентитете. Зато су наши демографи потпуно у праву када упозоравају да "субјективни критеријум у де-

⁴⁹ Дубравка Велат, (1988), *Становништво Југославије у послератном периоду*, Савезни завод за статистику, Студије, анализе и прикази, бр. 123, Београд, стр. 139, 147, 155.

кларисањународности веома често подлеже утицају политичких и других фактора", односно да "слободно изјашњавање о националној припадности и доминацију "субјективног критеријума" у одређеним срединама и периодима треба озбиљно довести у питање"⁵⁰.

У вези Табеле 6. (А. и Б.) читаоцу се скреће пажња на још један податак који се за тадашњи Горски срез односи искључиво на горанску етничку групу, а који потврђује да је попис из 1953. године, у односу на бројне етностатистичке и етнокултурне индикаторе, био збиља ексклузиван. Наиме, национална структура Горе бележи 1953. године и 144 Македонца (0,7% од укупног становништва Горског среза), али и 3904 лица македонског матерњег језика (19,4%). Довољно је на овом месту само приметити да овај податак потврђује сложеност питања етнокултурног идентитета и посебни значај лингвистичке студије Радивоја Младеновића о горанском говору, поред студије Драгослава Антонијевића и других аутора на тему етничког идентитета Горанаца, у овој књизи.

На основу до сада изложеног, сматрамо да је за етнодемографске промене у Гори и Опољу од 1913/1914. године до 1953. године консултована сва она расположива етностатистичка документација која је индикативна и која се може ставити и у контекст политичко-историјских и антропогеографско-етнолошких процеса.

У даљој анализи етностатистичких карактеристика, закључно са 1991. годином, позабавићемо се само горанском етничком групом (период 1961-1991), раздвајајући је стриктно од суседних Албанаца, да би осталим ентитетима трију жупа (опољски Албанци, средачки Муслимани и средачки Срби) била посвећена посебна поглавља ове студије.

У Табели (7.Г.) Југословени у групи "осталих" партиципирају са 98 лица (21,7%); овде нису посебно исказани јер немају никаквог значаја за етнонационалну структуру становништва Горе 1991. године. У табели Савезног завода за статистику, која је преузета као званични резултат (види напомену 52. у фус ноти) Турци нису посебно исказани, те је колона за њих у Табели (7.Г.) овде остала празна.

⁵⁰ Упореди: Група аутора: *Демографски развитак националности у СР Србији*, стр. 92; Светлана Радовановић, *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији*, Едиција "Етнички простор Срба", Књига 1, стр. 47.

Таб. - 7. (А, Б, В и Г) - Национална структура становништва Горе 1961-1991. године⁵¹

National structure of the population in Gora, 1961-1991

А. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1961. ГОДИНЕ

Жупа Насеље	Укупно станов- ништво	Срби и Црногорци		Муслимани		Албанци		Турци		Остали	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1	2	3	4	5	6	7					
Г о р а	11.477	178	1,6	3.321	28,9	179	1,6	5.260	45,8	2539	22,1
Бајка	259	1	0,4	194	74,9	-	0,0	56	21,6	8	3,1
Брод	1.604	25	1,6	127	7,9	12	0,7	1.352	84,3	88	5,2
Враниште	815	7	0,9	408	50,1	-	0,0	256	31,4	144	17,7
Глобочица	757	1	0,1	243	32,1	5	0,7	234	30,9	274	36,2
Диканце	349	1	0,3	223	63,9	7	2,0	32	9,2	86	24,6
Драгаш	612	119	19,4	203	33,2	50	8,2	179	29,2	61	10,0
Зли Поток	532	-	0,0	183	34,4	1	0,2	58	10,9	290	54,5
Крстац	475	4	0,8	192	40,4	-	0,0	275	57,9	4	0,8
Крушево	377	8	2,1	2	0,5	60	15,9	199	52,8	108	28,6
Кукуљане	482	-	0,0	71	14,7	-	0,0	348	72,2	63	13,1
Лештане	513	-	0,0	75	14,6	-	0,0	418	81,5	20	3,9
Љубовиште	384	-	0,0	29	7,6	-	0,0	189	49,2	166	43,2
Млике	428	2	0,5	118	27,6	-	0,0	285	66,6	23	5,4
Орчуша	396	-	0,2	276	69,7	-	0,0	100	25,3	19	4,8
Радеша	837	5	0,6	269	32,1	-	0,0	500	59,7	63	7,5
Рапча	885	1	0,1	437	49,4	4	0,4	104	11,8	339	38,3
Рестелица	1.772	3	0,2	271	15,3	40	2,3	675	38,1	783	44,2

Б. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1971. ГОДИНЕ

1	2	3	4	5	6	7					
Г о р а	13.497	159	1,2	11.054	81,9	565	4,2	1.238	9,2	481	3,5
Бајка	331	1	0,3	310	99,7	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Брод	1.485	8	0,5	552	3,2	25	1,7	821	55,2	79	5,3
Враниште	884	12	1,4	861	97,4	2	0,2	3	0,3	6	0,7
Глобочица	813	-	0,0	663	81,5	-	0,0	3	0,4	147	18,1
Диканце	392	2	0,5	375	96,4	-	0,0	5	1,3	7	1,8
Драгаш	649	90	13,0	414	59,7	118	17,0	11	1,6	61	8,8
Зли Поток	568	4	0,7	554	97,5	6	1,1	-	0,0	4	0,7
Крстац	562	4	0,7	447	79,5	-	0,0	111	19,8	-	0,0
Крушево	513	15	2,9	397	77,4	77	15,0	7	1,4	17	3,3
Кукуљане	605	-	0,0	573	94,7	3	0,5	20	3,3	9	1,5
Лештане	658	6	0,9	512	77,8	-	0,0	130	19,8	10	1,5
Љубовиште	541	-	0,0	540	99,8	-	0,0	-	0,0	1	0,2
Млике	455	-	0,0	443	97,4	1	0,2	10	2,2	1	0,2
Орчуша	431	-	0,0	424	98,4	-	0,0	7	1,6	-	0,0
Радеша	884	2	0,2	804	90,9	46	5,2	12	1,4	20	2,3
Рапча	1.125	3	0,3	978	86,9	52	4,6	3	0,3	89	7,9
Рестелица	2.576	12	0,5	2.204	85,6	235	9,1	95	3,7	30	1,2

В. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1981. ГОДИНЕ

1	2	3	4	5	6	7					
Г о р а	17.018	109	0,6	15.922	93,6	620	3,6	176	1,0	191	1,1
Бађка	381	1	0,3	380	99,7	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Брод	1.685	1	0,0	1.511	89,7	25	1,5	128	7,6	20	1,2
Враниште	926	1	0,1	921	99,5	-	0,0	1	0,1	3	0,3
Глобочица	1.002	5	0,5	955	95,3	10	1,0	-	0,0	32	3,2
Диканце	282	-	0,0	282	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Драгаш	1.114	73	6,5	771	69,2	246	22,1	1	0,1	23	2,1
Зли Поток	625	-	0,0	602	96,3	20	3,2	-	0,0	3	0,5
Крстац	798	-	0,0	794	99,5	4	0,5	-	0,0	-	0,0
Крушево	645	17	2,6	523	81,1	78	12,1	7	1,1	20	3,1
Кукуљане	777	-	0,0	776	99,9	-	0,0	-	0,0	2	0,1
Лештане	758	-	0,0	752	99,2	-	0,0	1	0,1	5	0,7
Љубовиште	690	-	0,0	685	99,3	-	0,0	-	0,0	5	0,7
Млике	506	-	0,0	502	99,2	-	0,0	2	0,4	2	0,4
Орчуша	427	-	0,0	427	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Радеша	1.270	-	0,0	1.240	96,9	1	0,1	-	0,0	38	3,0
Рапча	1.647	7	0,4	1.629	98,9	5	0,3	-	0,0	6	0,4
Рестелица	3.476	4	0,1	3.172	91,3	231	6,6	36	1,0	33	0,9

Г. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1991. ГОДИНЕ

1	2	3	4	5	6	7					
Г о р а	17.574	70	0,4	16.112	91,7	941	5,3	-	-	451	2,6
Бађка	215	5	2,3	207	96,3	-	0,0	-	-	3	1,4
Брод	1.660	5	0,3	1.499	90,3	26	1,6	-	-	130	7,8
Враниште	731	5	0,7	714	97,7	-	0,0	-	-	12	1,6
Глобочица	968	2	0,2	932	96,3	12	1,2	-	-	22	2,3
Диканце	257	1	0,4	247	96,1	-	0,0	-	-	9	3,5
Драгаш	1.018	46	4,5	892	87,6	14	1,4	-	-	66	6,5
Зли Поток	608	1	0,2	583	95,9	6	1,0	-	-	18	3,0
Крстац Г.	437	-	0,0	433	99,1	-	0,0	-	-	4	0,9
Крстац Д.	400	-	0,0	398	99,5	1	0,25	-	-	1	0,25
Крушево	714	-	0,0	633	88,7	64	9,0	-	-	17	2,4
Кукуљане	621	-	0,0	608	97,9	1	0,2	-	-	12	1,9
Лештане	679	-	0,0	626	92,2	-	0,0	-	-	53	7,8
Љубовиште	799	-	0,0	787	98,5	-	0,0	-	-	1	1,5
Млике	335	-	0,0	334	99,7	-	0,0	-	-	1	0,3
Орчуша	221	-	0,0	218	98,6	-	0,0	-	-	3	1,4
Радеша	1.226	2	0,2	1.197	97,6	1	0,1	-	-	26	2,1
Рапча Г.	1.050	-	0,0	1.035	98,6	3	0,3	-	-	12	1,1
Рапча Д.	731	-	0,0	721	98,6	-	0,0	-	-	10	1,4
Рестелица	4.147	3	0,1	4.048	97,6	56	1,3	-	-	40	1,0
С в е г а пописано становника	16.817	70	0,4	16.112	95,8	184	1,1	-	-	451	2,7

51 Подаци за 1961, 1971. и 1981. годину преузети из документационих табела Републичког завода за статистику Србије.

*

На крају ове анализе и расправе о етнонационалној структури становништва Горе, за коју смо видели да је после другог светског рата прошла (према подацима из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. године) кроз кардиналне промене које се унеколико стишавају тек од 1971. године, *долазимо до дефинитивног закључка о секундарном идентификационом значењу етностатистичких структура и показатеља за горанску етничку групу*. Све напред нумерички показане и наизглед тешко објашњиве масовне флукуације између појединих декларисаних етницитета, односно етнонационалних модалитета, унутар горанског етничког простора, само потврђују већ више пута намерно поновљену констатацију о горанском идентитету и његовој дубокој интегративној етногенетској и културолошкој заснованости, која има најбољу потврду у студијама Драгослава Антонијевића, Харуна Хасанија и Радивоја Младеновића. Зато и званична етностатистичка категоризација "националне припадности", коју смо пратили кроз све пописе становништва, потврђује да у конкретном случају горанске етничке групе службена етностатистика релативизује добијене пописне резултате у смислу њиховог привременог идентификационог значења, које представља само једну, и то ону прилагодљиву, флексибилну страну, горанског етнокултурног бића, преко које се само имплицитно и индикативно испољавају неки елементи његове суштине и уникалности. То, међутим, не значи да показане флукуације и очигледна привременост реаговања горанског етницитета на политичке догађаје, националну политику и политичко-демографске констелације у Покрајини, Републици Србији и изван ње, у оним областима претходне Југославије у којима се све до овог тренутка одвија контроверзни процес политичко-националног и политичко-културолошког реструктурирања и консолидације декларисаних Муслимана, остаје без последица по горански хемеостази етнокултурни и

52 Попис становништва 1991. године, 1, Национална припадност, Савезни завод за статистику, Београд, 1993, стр. 121. - Збирни подаци за општину Гора, означени у овој публикацији са (П) су процењени (процену обавили др Душан Брезник и мр Горан Пенев, - види Предговор у овој публикацији СЗС).

и етнодемографски систем. Какве су и колике те последице то овде не можемо утврдити, нити је научни задатак ове и других студија да се упушта у опсервације и процене политолошког и политичко-културолошког карактера изван сфере очигледних веза. Али се зато не устручавамо од оних процена и предлога који се директно односе на интегритет горанске етничке групе, а до којих се дошло не само консултовањем научне литературе и етно-статистике, већ искуствено, истраживачким трогодишњим радом аутора ових редова и свих чланова научноистраживачке екипе која је реализовала Пројекат ГОС. Те процене и предлози се састоје у следећем:

а) Горанска етничка група се формирала и консолидовала кроз више фаза и периода бурних антропогеографско-етнолошких, политичко-историјских, културолошких и етнодемографских процеса и стекла богато историјско искуство и способност препознавања спољних утицаја различите врсте, као и вештину мудрог и рационалног реаговања на све оне чиниоце чије деловање може проузроковати елементарне и суштинске промене у горанском етничком идентитету. У томе и лежи битно хомеостазно својство горанског етнокултурног и етнодемографског система.

б) Горански етнички идентитет и његова конзистентност нису ненарушиви, те не треба рачунати само на несумњиву интегралност горанског етнокултурног система и његову развијену способност саморегулације у свим кризним тренуцима. Другим речима, одржање горанског идентитета тражи сврсисходну подршку државне заједнице и развијање свих потребних услова за неговање традиционалних и организовање нових делатних и духовних веза између Горанаца у завичају и Горанаца у расејању. Главна сврха ове акције се састоји у спречавању хомогенизације и егзодуса Горанаца (циљева албанизације, исламистичке идентификације етничког и конфесионалног бића, разарања битних елемената социолошко-културолошких својстава и комуникација горанске социјалне организације под деловањем конфекцијских модела потрошачког друштва итд.).

в) *Имајући све то у виду, сматрамо да је крајње време за озваничење горанске етничке групе као званично признате етнонационалне и етнокултурне категорије, чиме се горанска етничка група, без обзира на сва досадашња изјашњавања, доводи на ниво примарне идентификационе етничке заједнице. Овај захтев, који није само формалне природе, нити га треба стављати под доминацију политичких циљева, подразумева и одређене програмске основе на плану економског и демографског развоја. Међутим, он може имати и карактер упозорења које узима у обзир неке индикативне структурне показатеље добијене поменутом посебном обрадом*

пописних резултата из 1991. године урађене у Рачунарском центру Републичког завода за статистику Србије. Наиме, ови индикатори, којих нема у публикованим пописним резултатима, наговештавају могућност цепања једне значајне стране етнокултурног бића Горанаца. Они су, у немогућности да се у оквиру понуђених модалитета изјасне као Горанци 1991, као и претходних пописних година, прихватили "муслиманску опцију" као секундарну идентификациону етнонационалну квалификацију - која им је, руку на срце, најближа из репертоара расположивих модалитета - али су се зато међусобно диференцирали код изјашњавања о матерњем језику. Тако се 1991. године од 16507 пописаних Горанаца "у земљи" (тј. без оних који су на привременом раду у иностранству са члановима својих породица), њих 7228 (43,8%) изјаснило за српски матерњи језик, док је 9046 (54,8%) изјавило да им је матерњи језик "горански" или "нашински". Због тога је читава популација, која себе идентификује и на основу горанског говора, испала из званичних модалитета и нашла се у групи "осталих језика"(!), што недовољно обавештеног корисника података доводи у озбиљну недоумицу око питања који би то "остали језици" уопште могли бити! За ово раздвајање Горанаца по основи матерњег језика карактеристично је да се оно односи и на одређене групе насеља. Тако се 1506 становника горње и Доње Рапче (84,6%) изјаснило за горански, а свега 243 (13,7%) за српски матерњи језик. Иста је појава изражена у Горњем и Доњем Крстацу, Радешу, Лештану и Броду, насупрот Баћкој, Враништу, Диканцу, Љубовишту, Мликама и Орчуши, где се огромна већина људи определила за српски матерњи језик. Поменућемо још да се од укупно 4132 лица национално изјашњених у највећем горанском насељу Рестелици, њих 1711 (41,4%) определило за српски, а 2361 (57,1%) за горански матерњи језик, при чему је од 56 лица изјашњених за Албанце њих 16 одредило српски као свој матерњи језик, итд.

Из свега реченог следи закључак о целисходности стабилизовања и одржања горанског етничког идентитета, у интересу не само локалне, већи и шире друштвене заједнице.

Албанци Ополске жупе

У досадашњој етностатистичкој анализи, Албанци Ополске жупе, у којој више нема ни трага од других етничких ентитета, приказани су за раздобља 1913-1953. године у табелама 1,2,3,4,5 и 6 (А,Б) заједно са становништвом Горе. То је учињено због исказивања пописних резултата по тадашњој административно-територијалној подели на срезове и управне општине и

подударности ове поделе са жупским територијама Горе и Опоља. За тачност њиховог територијалног обухвата није било од значаја позније успостављање државне границе између Краљевине Србије, односно Краљевине Југославије и Албаније, будући да су се општине и насеља прикључена Албанији могла код етностатистичке анализе одвојити од територије Горе у њеним садашњим општинским границама (од 1990. године), као што је и територијално разграничење двеју жупа, те и релевантних података, било могуће извести и у оквиру Горског среза (до 1967. године) и бивше општине Драгаш (до њеног укидања 1990. године).

Овакав поступак има своју добру страну у томе, што нам омогућује да непосредно и упоредно проматрамо етнонационална обележја и промене у два суседним жупама битно различитих ентитета и међусобно оштро раздвојених етногеографских целина кроз раздобоља преломних политичко-историјских и геополитичких догађаја.

Даље проматрање етнонационалне структуре Опоља обухвата 20-годишњи период, 1961-1981. Ова анализа ће само потврдити апсолутну хомогенизацију (албанизацију) Опољске жупе, за коју је, као што је већ напред наглашено, насилнички отворен простор још у првој половини XVI века⁵³, да би већ у време Јастребовљевих проучавања пре око 130 година читаво Опоље представљало фиксирани, иреверзибилни арбанашко-арнауташки супстрат.

⁵³ Веома рана исламизација и арбанашење Опоља, - које је, колико се може проценити према историјским и непосредним теренским проматрањима старијих истраживача на челу са руским конзулом у Призрену И. С. Јастребовим, - коренито мењало конфесионалну и етничку структуру ове жупе већ од прве половине XVI века, непосредно се везује за фанатичног турског феудалца и насилника *Кукли-бега*. Изгледа да је арбанашење Опоља наступило у приближно исто време када и у Алтинској жупи, односно у широј области Ђаковичког округа (жупе Алтин, или Алтунели, Вокш, Затрнава, Патково, Река Ђаковачки Хас - види Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I, стр. 13-16., Међутим, разлике између карактера овог процеса у Ђаковичкој области и у Опољу су веома битне. У првом случају, рано арбанашење је било условљено не само граничним положајем наведених жупа са арбанашком Малесијом и незадрживим продирањем етничких Арбанаса у претежно српски етнички простор, већ и знатним учешћем *Влаха* и тадашњем саставу становништва Алтинске жупе; уз ове услове треба нагласити и развој Ђаковице као привредно напредног градског средишта изразито арбанашког етничког ентитета. Власи су овде посебно апострофирани из разлога што су, као флотантни старобалкански етнокултурни амалгам, први прихватили и ислам и арбанашење. О томе Јастребов пише следеће: "У Ђаковичком округу, нарочито у његовом планинском делу, муслиманство је прихваћено много раније него у Призренском... *Власи су се листом потурчили брже од свих, да би добили куће и земљу својих српских господара који су безглаво*

Наставак фусноте 53

бежали пред турским начем. Ту и тамо су остајали хришћани из нижег друштвеног слоја на које Турци нису обраћали нарочиту пажњу, као и у Гори..." (види: И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, стр. 18-19). У супрот томе, у српској призренској Опољској жупи, која није била у непосредном суседству ни са Малесијом, нити са Љумом, већ са Призреном (и његовом околином), као главним средиштем српске духовности, напредне градске привреде и концентрације српског живља (којој се придружује и српска Средачка жупа), компактно "турчење" (исламизација), арнауташење и арбанашење, на малом простору између Горе и Средачке жупе, не може се објаснити без неког сасвим посебног, одлучујућег чиниоца. Та улога несумњиво припада *Кукли-бегу*, чије је право име "Мехмед-бег, син Хајредина. Презиме *Кукли*, или тачније, овај надимак, добио је према селу Кукли (по турском изговору, а по хришћанском "*Куковци*") код кога је саградио дворац и где се најпре населио недалеко, свега десетак минута хода, од села Бродосавце". (Ibid., стр. 83). Према Јастребову, односно уверавању неких призренских Турака, Кукли-бег и његов отац нису домороци, већ су родом из Мале Азије, а по причању задњег потомка Кукли-бега, које такође преноси Јастребов, из Бухаре. "Опоље им је дато од Султана за услуге које су учинили Царству при покоравану Тетова и Призрена" (Ibid.).

Дискутујући око неких претпоставки и домишљања о сродству Кукли-бега и Синан-паше садразана, родом из љумског села Топољана (то је онај Синан-паша који је спаљео мошти Светог Саве на Врачару - (прим. М.Р.), а можда са Софи Синан-пашом, родом из села Виле у Љуми, градитељем монументалне цамије у Призрену од каменних блокова разрушене Душанове задужбине Светих Арханђела, евентуално са чувеним Евренос-бегом, Јастребов долази до оног закључка, који је за разматрања о иницијалном процесу арбанашења Опоља још од XVI века и специјалној мисији турског силника и фанатика Кукли-бега, од основног значаја: "Уосталом, ако Кукли-бег није био у телесном сродству ни са Евреносима, ни са Синанима, ако није стајао високо на хијерархијској лествици у рангу паше или везира, он их је превазишао својим фанатичним духом. Он им је на примеру показао како се овде може искоренити српско-хришћански елемент". У поређењу са Синан-пашом садразаном, "који се није служио насилничким мерана код потурчавања хришћана" (нисли се на ослобађање неких села из родне Синан-пашине Љуме од свих намета и дажбина - прим. М.Р.), "Кукли-бег није поступао тако меко. Он није даривао, већ отимао од хришћана, тако их ионио и протеривао, да су морали да беже и остављају своја имања тиранину, или да се потурче" (Ibid., стр.84).

Тако је, дакле, у Опољу, то све бурно и свирепо почело још много пре Јастребова и других истраживача и путописаца, да би 60-тих и 70-тих година XIX века, Јастребов извео овакав закључак: "*Сви житељи Опоља исповедају муслиманску веру; нема међу њима ни једног хришћанског дома. Сви говоре искључиво арнаутским језиком, ма да то не доказује да они сви изводе порекло од арнаутског покољења*" (Ibid., стр. 80-81). И стварно, Јастребов и други истраживачи антропогеографских и етнолошких особености опољских Арбанаса, од којих је М. Лутовац дао најисцрпније резултате, запазили су бројне елементе и прежитке некадашњих српско-православних корена опољског арнаутшко арбанашког супстрата, као што су: светковање Св. Ђорђа (*хдрелез* на турском) и Св. Димитрија (*Касим*), који се празнују не по латинскоме Календару, већ по нашем", затим бадњак, односно "бадњачице" (Јастребов, Податци..., стр. 127). "У селу Плајнику, Шајиновцима и у Косовцу, становници о празницима, а поглавито у дане венчања, воде коло чисто српски, као што то бива код свију Срба у Средачкој и Сириничкој жупи" (Ibid., стр. 128, М. Лутовац, Гора и Опоље, стр. 277). Што се српског језика тиче, он се дуго одржавао не само у Опољу већ и у Љуми и читавом Дукађину, такође у

жупи Река у Дибарској области источно од Кораба, и неким другим крајевима. "Да су поред свега тога у Љуми и Опољу становници били српског рода и порекла говори и то, што су сва њихова села и до данас српска имена задржала" (Ibid., тр. 129-130). Како се не би помислило да се преко ових појава и спомињања сасвим замрлог некадашњег српско-хришћанског елемента жели сугерисати да је арнауташење у Опољу, па и у Љуми, било ако не једини, а оно главни облик настајања компактног арбанашког етноса у овим крајевима, послужићемо се објашњењем М. Лутоваца: "Стари Опољци су били Срби који су се још за време Кукли-бега морали делом иселити, а делом примити ислам. Међу ове остатке су се нагло утиснули нови досељеници Арбанаси и поарбанашени Срби, који су били динамичнији од староседелаца, јер су се ослањали на јако залеђе оних области из којих су долазили. Тај процес стапања развијао се брзо, јер није било верске разлике између досељеника и староседелаца" (Ibid., стр. 278). Скоро искључиво сточари, затим и печалбари, који су "дуго борабили као чувари стоке по Тракији и Анадолији", Опољци су се после 1912. године и касније, после првог светског рата, у знатном броју исељавали у Турску, чиме се, углавном може објаснити рапидно смањење њиховог броја у периоду 1912-1921. (са 8245 на 5946 становника) и незнатни пораст у периоду 1921-1931. године.

Треба скренути пажњу и на једну специфичну етногенетску и антропогеографску особеност гентилно-социјалне организације Арбанаса наших крајева, пре свега Косова и Метохије, која до сада није поменута, јер за то није било разлога. У питању је фиска (племенска) припадност арбанашких група која је карактеристична за аутентичне арбанашке родове који добро познају своје фисно обележје, за разлику од арнауташко-арбанашких амалгама код којих нема овог обележја, или се оно доста неодређено везује за читаве племенске групе или етногеографске регионе. Око ове теме су управо у вези ополских Арбанаса Јастребов и Лутовац извели закључке по којима су Опољци у етногенетском смислу знатним пореклом од поарнауташених Срба староседелаца, са којима су се мешали досељени Арбанаси и досељени арнаутиши, и временом изгубили представу о својој фисној припадности, уколико су је уопште имали. Наиме, у разматрању антропогеографско-етногенетског процеса у Опољу, М. Лутовац истиче следеће: "Које су становништво досељеници затекли и каквог је оно порекла, потпуно је јасно. То су они родови који кажу да су староседеоци, или не знају своје порекло. Они су без сваке сумње староседеоци српског порекла. За ово тврђење има доста сигурних доказа. Пре свега, они не знају за фис, племенску организацију, која је свуда позната, не само у северној Арбанији, него и код досељеника по Метохији, Косову и другим областима" (Ibid., стр. 277). А о појави ишчезавања свести о фисној припадности Лутовац помиње да је "чак и код досељеника фис нестао, уколико није наметнут од окупатора из Арбаније у последњем рату, што тврде и Опољци (прим. М.Р.). Једна група досељеника је изгубила фисове у додиру са староседеоцима, а друга - она која је долазила из Хаса и Љуме, уствари српско-арбанаски амалгам, - такође није знала за њега (Ibid.). Међутим, у оближњем Призренском Подгору, који миграционо није комуницирао са Опољем, постоји једна супротна појава - када српски родови прихватају арбанашке фисове ради заштите; у питању је двадесетак српских родова са фисном припадношћу коју је идентификовао аутор ове студије приликом својих антропогеографских проучавања 1958. године (М. Радовановић, 1958, *Становништво Призренског Подгора*, Посебан отисак из Гласника Музеја Косова и Метохије, Књ. IX, Приштина, стр. 358-360). На крају да поменемо да је Јастребов скоро категоричан код утврђивања арнауташких родова на основу одсуства сазнања о фисној припадности, преносећи овакво тумачење директно на ополске Арбанасе (види И. С. Јастребов, Ibid., стр. 131-132).

Таб. - 7. (А, Б, В)- Национална структура становништва Опоља 1961-1981. године⁵⁴

National structure of the population in Opolje, 1961-1991

А. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1961. ГОДИНЕ

Жупа Насеље	Укупно станов- ништво	Срби и Црногорци		Албанци		Муслиман		Турци		Остали	
		Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Опоље	9.554	178	0,2	9.167	96,0	143	1,5	194	2,0	31	0,3
Белоброд	385	16	0,0	329	85,5	34	8,8	22	5,7	-	0,0
Бљач	594	-	0,0	590	99,6	4	0,4	-	0,0	-	0,0
Брезна	946	-	0,1	944	99,8	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Бродосавце	1.353	1	0,5	1.341	99,1	-	0,0	1	0,1	4	0,3
Брут	575	7	0,0	564	98,1	9	1,6	-	0,0	2	0,3
Бузец	127	-	0,0	125	98,4	-	0,0	-	0,0	2	1,6
Буча(Бучје)	437	-	1,8	422	96,6	1	0,2	-	0,0	6	1,4
Запљужје	666	8	0,0	534	80,1	33	5,0	99	14,9	-	0,0
Згатаре	415	-	0,0	411	99,1	1	0,2	1	0,2	2	0,5
Зјум	215	-	0,0	214	99,5	-	0,0	-	0,0	1	0,5
Зрзе	205	-	0,0	200	97,5	-	0,0	3	1,5	2	1,0
Капра	265	-	0,0	265	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Косовце	525	-	0,0	525	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Куклибег	409	-	0,0	390	95,4	1	0,2	13	3,2	5	1,2
Кукловце	669	-	0,0	668	99,9	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Плава	493	-	0,0	491	99,6	-	0,0	-	0,0	2	0,4
Плајник	365	-	0,0	363	99,5	-	0,0	-	0,0	2	0,5
Ренце	202	-	0,0	202	100,0	-	0,0	-	0,0	2	0,1
Шаиновац	705	-	0,0	589	83,6	60	8,5	55	7,8	1	0,1

Б. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1971. ГОДИНЕ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Опоље	13.353	13	0,1	13.302	99,6	22	0,2	1	0,0	15	0,1
Белоброд	568	-	0,0	568	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Бљач	797	-	0,0	796	99,9	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Брезна	1.410	2	0,1	1.404	99,6	4	0,3	-	0,0	-	0,0
Бродосавце	1.861	2	0,1	1.858	99,8	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Брут	798	-	0,1	796	99,7	-	0,0	-	0,0	2	0,3
Бузец	191	-	0,0	191	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Буча(Бучје)	574	9	1,6	563	98,0	1	0,2	1	0,0	-	0,0
Запљужје	967	-	0,0	966	99,9	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Згатаре	640	-	0,0	639	99,8	-	0,0	-	0,0	1	0,2
Зјум	315	-	0,0	315	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Зрзе	269	-	0,0	268	99,6	-	0,0	-	0,0	1	0,4
Капра	354	-	0,0	354	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Косовце	720	-	0,0	718	99,7	-	0,0	-	0,0	2	0,3
Куклибег	516	-	0,0	516	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Кукловце	985	-	0,0	966	98,1	16	1,6	-	0,0	3	0,3
Плава	690	-	0,0	690	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Плајник	485	-	0,0	485	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Ренце	292	-	0,0	291	99,7	-	0,0	-	0,0	1	0,3
Шаиновац	921	-	0,0	918	99,7	1	0,1	-	0,0	2	0,2

В. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА 1981. ГОДИНЕ

1	2	3	4	5	6	7					
Опоље	18.036	5	0,0	18.003	99,9	20	0,1	-	0,0	8	0,0
Белоброд	808	-	0,0	808	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Бљач	1.123	1	0,1	1.121	99,8	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Брезна	1.971	1	0,0	1.965	99,7	5	0,3	-	0,0	1	0,1
Бродосавце	2.498	-	0,0	2.497	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Брут	1.097	1	0,1	1.095	99,8	-	0,0	-	0,0	1	0,0
Бузец	240	-	0,0	240	100,0	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Буча(Бучје)	766	1	0,1	763	99,7	1	0,1	-	0,0	-	0,0
Запљужје	1.275	-	0,0	1.271	99,7	3	0,2	-	0,0	1	0,1
Згатаре	818	1	0,1	816	99,8	1	0,1	-	0,0	1	0,1
Зјум	457	-	0,0	455	99,6	2	0,4	-	0,0	-	0,0
Зрзе	335	-	0,0	334	99,7	1	0,3	-	0,0	-	0,0
Капра	496	-	0,0	496	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Косовце	912	-	0,0	912	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Куклибег	658	-	0,0	655	99,6	-	0,3	-	0,0	-	0,0
Кувовце	1.335	-	0,0	1.335	100,0	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Плава	972	-	0,0	968	99,6	3	0,3	-	0,0	-	0,0
Плајник	549	-	0,0	549	100,0	-	0,0	-	0,0	1	0,1
Ренце	473	-	0,0	473	100,0	-	0,0	-	0,0	-	0,0
Шаиновац	1.253	-	0,0	1.250	99,8	2	0,1	-	0,0	1	0,1

Табела 8 (А,Б,В.) не захтева посебни коментар, осим напомене да се код националног изјашњавања Опољаца 1961. године једва осећа одјек прикључења једног дела покрајинских муслимана турској националној мањини, у којој доминирају градски етнички Турци (Призрен, Приштина, Гњилане, Пећ, Косовска Митровица), Горанци и муслимани Средачке жупе. Осетио се те, 1961. године, и веома слаби одјек отварања нове опције "муслимани у смислу етничке припадности", који се, као и претходни, убрзо угасио. Тако су ополски Албанци остали апсолутно верни свом албанизованом бићу са којим су се идентификовали још много раније.

Због потпуног бојкота пописа 1991. године од стране ополских Албанаца урађена је за потребе статистике процена етничке структуре на нивоу општине, односно жупе. По овој процени Опоље би 1991. требало да има 21861 становника, од којих свега 17 Муслимана (0,1%) и 21844 Албанаца (99,9%)⁵⁵. Б. Стојановић и Р. Стевановић су за ову студију такође урадили процену броја становника Опоља за 1991. годину⁵⁶, са разликом у односу на процену статистичке службе која је безначајна и потпуно ирелевантна етнонационалној структури становништва.

⁵⁴ Извор: Документационе табеле Републичког завода за статистику Србије

⁵⁵ Попис Становништва 1991., 1, Национална припадност, стр. 133.

⁵⁶ Б. Стојановић, Р. Стевановић, Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској (види рад у овој књизи).

У закључку се може још једном нагласити да Опоље и ополски Албанци представљају гетоизирану "тампон зону између Горе и Средске"⁵⁷ и јединствену етногеографску појаву у Покрајини и другим јужнословенским областима контаката и прожимања Срба, Црногораца, Муслимана и Македонаца са албанским етничитетом. Ополску жупу није мимоишла албанска демографска експлозија од средине 60-их година, услед које је густина насељености у овој планинској котлиници величине 126,4 km² почетком 90-тих година достигла 173 ст/km². Такав изузетан феномен пренасељености посред високопланинског шарског региона је потпуно препуштен стихiji ирационалног репродуктивног понашања албанске етничке заједнице у Јужној Покрајини. У Ополској жупи је биолошка репродукција задобила апсурдне размере које нарушавају ма које њене циљеве и алармантно потенцирају релевантна егзистенцијална, хуманооеколошка и цивилизацијска питања. Иако је тачно да косметски албански етнодемографски систем има само себи својствене механизме саморегулације и управљачког деловања којима је до одређеног степена сагласна и ополска албанска компонента, илузорно је очекивати да ће апсурдна ополска демографска ситуација бити разрешена у локалним оквирима, јер за то, једноставано, не постоје објективни услови.

Срби и Муслимани Средачке жупе

-Компаративна историјскодемографска и етностатистичка анализа-

Од свих шарпланинских жупа Средска се битно разликује по својим антропогеографским, етнолошким, културолошким, етнодемографским и етностатистичким карактеристикама, укључујући и њен географски и етногеографски положај. Поменућемо, најпре, њена основна диференцијална обележја.

Прва положај Средачке жупе у односу на Гору и Опоље има изразите предности које су кроз историјске епохе на различити начин долазиле до изражаја. У опсегу шарске планинске групе и њене непосредне околине, Средачка жупа није ексцентричног, већ централишућег положаја, будући да је најтешње везана живописном Дувском клисуром Призренске Бистрице за оближњи Призрен, град нарочито културноисторијског значаја и утицаја, старосрпски и централнобалкански Дубровник. Кроз ову жупу су водили каравански путеви од Призрена и Метохије за Тетово, западну Македонију и Повардарје. Овим правцем, преко Превалца и

⁵⁷ М. Радовановић, Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа, стр. 14.

Сиринићке жупе, изграђен је 50-их година пут регионалног значаја за Урошевац и Косово, а преко Вратнице и Качаника за Тетовску и Скопску котлину.

Друго, у систему шарпланинских тампон зона Средачка жупа има доминантну улогу у преграђивању арбанашког процарања са западне и југозападне, ополске стране, о чему је било више рећи у претходној расправи о улози исламизације ("турчења") српског становништва и његовог задржавања у матичним областима које су се нашле у контактним зонама између Срба и Арбанаса⁵⁸.

Треће, Средачка жупа је због директне повезаности са Призреном и Призренско-метохијском котлином, као средиштем српске средњовековне државе, ушла у састав једног од највећих српских манастирских властелинстава чији је стваралац саградио монументалну задужбину Св. Арханђела пред улазом у ову жупу, надомак Призрена као своје царске престонице. И касније, кроз поједине периоде турске владавине, у Средачкој жупи је, и поред иламизације знатног дела староседелачког српског становништва, одржаван духовни живот (нарочито после обнављања Пећке Патријаршије 1577. године), да би у XIX веку под тешким околностима Срби Средчани уложили велики напор на пољу развоја школства и образовања свог подмлатка⁵⁹. Средачки Срби су такође одвајкада живо суделовали у привредно-пословном, друштвеном и културном животу Призрена, у коме се и данас истичу, при чему треба узети у обзир и политичко-управне и друге руководеће дужности и функције. Осим тога, они су се истакли као патриоте и одважни борци у ратовима за одбрану и ослобођење домовине, враћајући се као добровољци из печалбе у Америци. Између многих других особености средачког српског етнитета, његове богате етнокултурне слојевитости, традиционалне духовне и материјалне културе, треба посебно посматрати социјалну организацију на основама традиционалних институција сеоског друштва, које су, са осталим особеностима етнолошко-културолошког карактера, привукле нарочиту пажњу многих истраживача (И. С. Јастребов, Ј. Цвијић, П. Костић, М. Влаховић, С. Тројановић, Т. Вукановић, М. Филиповић, М. Павловић, Видосава Николић, П.

⁵⁸ Упореди: С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, I, стр. 48-49.

⁵⁹ П. Костић, 1933, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље. Аутор о развоју школства у Средачкој жупи каже следеће: "Становници православни Срби у овој жупи разликовали су се у погледу школовања свога подмлатка, ваљда, онајвише зато што су, као печалбари, осећали потребу да се могу дописивати са својим породицама. Зато су се код њих школовала и женска деца..." (стр. 35). Надаље се помињу школе и учитељи у селу Средска, у Дражићу, Горњем Селу, Мушникову, Плањану, Локвици (Ibid, стр. 35-37, 38-40, 40-41, 41-43).

Пајкић, Р. Грујић, Б. Којић, З. Петровић, В. Бован, Т. Чукаловић, В. Танасковић и други), да би овој књизи српској етничкој заједници Средачке жупе, и то са различитих аспеката, била посвећена серија радова (Д. Антонијевић, М. Ивановић, Т. Вукановић, Миљана Радовановић, Десанка Николић, Зорица Дивац, Светлана Радовановић, И. Поповић, Ксенија Петовар, а у вези демографских и етнодемографских појава Гордана Војковић, С. Николић, Б. Стојановић, Р. Стевановић и аутор ове студије).

Четврто, Срби Средачке жупе представљају у односу на све три проучаване жупе (Гора, Ополје, Средска) једини до сада очувани интегрални српско-православни ентитет и аутономни етнодемографски систем, који је, као што ћемо ускоро видети, бројчано веома смањен, и то понајвише емиграцијом. Због тога се битно променила пропорција између Срба и средачких Муслимана српског матерњег језика. Треба такође нагласити да у погледу етнодемографског развоја постоји крупна разлика између средачких и суседних сиринићких Срба, као и у погледу етничке структуре двеју жупа. У Средачкој жупи православни Срби 1991. године чине свега 6,9% од укупног пописаног становништва, а у Сиринићкој жупи 64% од укупног процењеног становништва (Албанци се тада нису пописали); у Средачкој жупи на Муслимане долази 87,4% од укупног пописаног становништва, а у Сиринићкој жупи на Албанце отпада 33,8% од укупног процењеног становништва. *Прва жупа је муслиманско-српска*, - не само према датој пропорцији, већ према заједничким коренима и стратумима етнокултурног бића, - са скоро маргиналним уделом Албанаца 1991. године (ако се изузму села Стружје и донекле Мушниково), који и у свом укупном броју и саставу не могу више да утичу на етнонационалну структуру ове жупе, будући да је "албанска опција" међу средачким Муслиманима "потрошена" у неповрат. *Друга жупа је у свом западном и централном делу (8 насеља) чисто српска*, док је у излазном делу (према Косову) чисто албанска (4 насеља), између којих је још 4 мешовитих насеља у којима се пропорција између Срба и Албанаца постепено мења на штету ових других. И док се у Средачкој жупи број Срба и апсолутно и релативно рапидно смањило, у Сиринићкој жупи се између 1981, 1989. и 1991. године, и поред емиграције, одржао на приближно истом апсолутном нивоу, док се број Албанаца, бар према пописној и прогнозној статистици, повећао знатно мање него што се могло очекивати на основу

високог природног прираштаја; разлог томе је негативни миграциони салдо⁶⁰.

Пето, Средачка жупа је делимично исламизована већ после Велике сеобе Срба 1690, такође и после сеобе 1737. године, али није поарбанашена као Опoљска жупа, нити се у њој интензивније развијао процес формирања посебне етничке групе средачких Муслимана, аналогно горанском ентитету. Јер, док је у Гори остварена симбиоза српско-словенског и осталих супстрата прожетих старобалканским, хришћанско-православним и муслиманским традиционалним културним слојевима и елементима, и изграђен и обликован горански етнички идентитет способан да се културолошки, етнопсихолошки, социолошки и организацијски супростави арнауташењу и арбанашењу⁶¹, као елементарном и релативно примитивном облику тоталне, хомогенизоване етничке, културне, психичке и социјалне мимикрије, уствари идентификацији са једним потпуно страним антрополошким сублиматом, средачки исламизовани Срби су прихватањем ислама "преломљени" и дезинтегрисани

ко светлосни зрак кроз призму: сачували су и карактерологију, и традиционалну културу, и социјалну организацију, и друштвене односе једне релативно високе српско-хришћанске цивилизације, у чијем су средишту обитавали; остали су у истој жупи, у блиском суседству, чак и у неким истим насељима, са својом једнородном српском браћом по крви и пореклу - поставши ипак нешто друго, од православних Срба различито; прелажење у другу веру за њих није значило облик "идентификације са агресором", као

(Наставак фусноте 61.)

казујући своје безрезервно прелажење на страну јачег и привилегованог (етнички Арнаути или Арбанаси), арнаути су се често понашали на начин који се може означити као "идентификација са агресором". До којег је степена арнауташење представљало потпуни етнопсихички, етнокултурни, те и трагични морални слом великог дела Срба ових крајева, показују студије и оцене иностраних истраживача и извештача из друге половине XIX века, међу којима Цвијић посебно указује на аустријског конзула Ирреп-а и руског аутора (Х) Гилфердинг-а, напомињући да "под тим општим утицајем, стоје и српски писци, који су поглавито старине проучавали, а од оних процењивали број Срба и њихов однос према Арбанасима". Тако је Ирреп тврдио - наглашава Цвијић - да је српство на Косову сасвим потиснуто и да је оно само "историјска успомена". Чак је у једној прилици и оштром Цвијићевом оку промакло да препозна Србе-арнауташе у селу Велика Круша (на путу од Призрена ка Ђаковици). "И не слутећи да су ови сељаци Срби, ми остали (мисли се на чланове Цвијићеве екипе, без пратилаца-турских заптија, уствари Арбанаса у турској служби) смо међу собом српски говорили, а тек тада нам се они кажу (подвукао М.Р. - Види: Ј. Цвијић, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, III, стр. 1161-1162 и даље (1163-1169)).

Процес арнауташења, који је међу косметским Србима обухватио и старинце и досељенике, практично се завршава у другој половини XIX века, а у неким крајевима и знатно раније (на пример баш у Опoљу, Ђаковичкој области и др.). Свакако да је овакав облик тоталне мимикрије ишао заједно са "преверавањем", односно прихватањем ислама, ма да је у неким приликама настао испред исламизације, што је било могуће, будући да су у ове области етнички Арбанаси придолазили као хришћани - католици.

У даљој фази етничке идентификације арнауташа са етничким Арбанасима, - а она се на Космету не одиграва у исто време, нити истим интензитетом и појединим крајевима, што је понајвише зависило од миграционих кретања и смењивања фаза анархије и стабилних прилика, - настапа арбанашење као завршна етапа потпуне идентификације арнауташа са етнокултурним бићем етничких Арбанаса (Шиптара, Албанаца), кроз етнобиолошке процесе, социјалну интеграцију, инкорпорирање у арбанашко-турску војну и осталу хијерархију, итд. *Тај процес је завршен, те су данас некадашњи арнаутиши, посредством арбанашења, компактни етнички Албанци.* То уједно значи да овај процес треба имати у виду, да га треба научно познати и објаснити, уз упозорење да сва та сазнања, маколико она била тачна и објективна, немају никаквог значаја за фактичку етнонационалну структуру Косова и Метохије, те ни за шарпланинске жупе којима се овде бавимо.

⁶⁰ Упореди: *Попис становништва 1991, 1, Национална припадност*, стр. 136-137, 141; *Попис становништва 1981*, Билтен Покрајинског завода за статистику, бр. 33, Приштина 1984., стр. 112-116, 136-142; *Ванредни попис становништва општине Штрпце 1989*, Републички завод за статистику и Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990; *Гордана Војковић, 1990, Главне особености демографских кретања и структура општине Штрпце*, "Општина Штрпце - Сирињска жупа", Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 37/II, Београд, стр. 21-22, 31. - На пример, хомогена албанска насеља миграциони салдо од -615 људи, а у периоду 1981-1989. година -340 људи; за мешовита насеља Вичу, Горњу и Доњу Битињу и Сушиће за период 1981-1989. негативни салдо је -273, те иако није исти обрачунат према етничкој припадности, у њему учествују и Срби и Албанци, што фактички не ремети битније пропорцију њиховог учешћа у укупном становништву ових насеља; чак постоје индикације да се пропорција унеколико мења у корист српске популације.

⁶¹ Појмови арнауташење и арбанашење нису - бар по схватању аутора овог текста - идентични, ма да им је крајњи, завршни исход, исти: то је албанизација неке популације или етничког простора. Арнауташење нема пежоративни призвук, иако у савременој литератури није више као појам у употреби, јер је изведен из ранијег појма Арнаут за онај етнички ентитет који је, не само у литератури XIX, већ и прве половине XX века, означаван као Арбанас, да би у званичној етностатистичкој и етнополитичкој номенклатури (у статистици од пописа 1948. године), био замењен називом Шиптар, а од краја 60-тих и почетка 70-тих година називом Албанац, са јасним етнонационалним и геополитичким циљем идентификације косметских и осталих југословенских Шиптара - Албанаца са матичним народом и матичном државом Албанијом. У овом раду се под арнауташењем подразумева процес убрзане притворне и јавно испољене мимикрије значајног (мада тешко одредљивог) дела косметских Срба, нарочито од средине XVIII века, у односу на агресивне, незадрживо надируће арнаутске (арбанашке) сточаре и институције (кроз говор, понашање, одевање, начин живота, притворне и превртљиве психичке и моралне особине типичних конвертитета који доживљавају дубоки морални и социолошко-психолошки слом. До-

што се то догађало у многим другим крајевима⁶²; то је био услов *опстанка* у једном конфесионално, социјално и статусно поларизованом свету "верника" и "неверника", чиме су прихватили једини ефикасни начин одбране од арбанашења и разорне инфилтрације арбанашких сточара и њихове незајажљиве глади за земљом и простором, заштитивши тиме своје православне једноплеменике; одржали су кроз многа искушења толерантне односе са православним Србима, очекујући да им то буде узвраћено у неким другим приликама; *сачували су, дакле, битне елементе традиционалне културе* (језик, многа веровања и обичаје, социјалне институције, високи ниво опхођења, слободнији друштвени положај жене, дистанцирани однос према религиозности, комуникативност са културним окружењем, радиност и рационални однос према материјалним добрима, итд); *изгубили су етнички идентитет*, нашавши се на ветрометини бурних политичко-историјских промена и различитих аспирација и притисака; *у трагању за новим идентитетом*, преламале су се између турске, албанске и муслиманске опције код опредељења, да би се задњих тридесетак година листом оријентисали као примарној идентификационој етнонационалној и етностатистичкој категорији. Рекло би се, да су таквим етничким опредељењем, које је углавном у складу са актуелним етнонационалним и геополитичким процесима и деобама на простору претходне Југославије, средачки Муслимани разрешили своје дубоке интерне проблеме око етничког идентитета. Том питању, као што ће се надаље видети, аутор је посветио посебну пажњу у овој студији.

Средачка жупа у Љубињском барјаку

У неким областима Старе Србије била је под туском владавином уведена војно-територијална подела и организација на *барјаке* који су обухватили и велики број насеља са хришћанским (православним и католичким) становништвом. Гора, Опоље и Средачка жупа биле су организоване у два бајрака: *Опољски*, коме је припадала и Гора, и *Љубињски*, у чији је састав ушла Средачка жупа (са 12 насеља, пошто су Горње и доње Љубиње третирани као једно насеље), и 19 других насеља изван Жупе, и то: 2 насеља Сиринићке жупе (Севце и Јажинце), 5 насеља Призренског Подгора (Скоробиште, Дојнице, Грнчаре, Врбичане и Ново Село) и 13 насеља из Призренског Поља, са падина Шаре изнад Призрена до границе са Опољским бајраком, као и низводно од Призрена из-

⁶² В. Јеротић, *Ibid.*

међу клисуре Белог Дрима и суподине Коритника према Журу и Врбници (Лесковец, Лез, Јабланица, Куштендин, Љубичево, Јешково, Хоча Заградска, Билуша, Послиште, Жур, Шкоза, Добрушта, Врбница) - укупно 32 насеља. Средиште овог бајрака било је у средачком Љубињу по коме је барјак добио име⁶³.

Овакав склоп Љубинског бајрака је географски сасвим неправилан, што упућује на неке друге критеријуме код његове територијалне организације. О томе Јастребов даје следеће објашњење: "Од времена турског освајања Призрена са свим његовим жупама... ове жупе су назване бајрацима због тога што је сваки од њих био дужан да организује војни одред од највише 1000 људи са посебном заставом за сваки бајрак (односно жупу - прим. М.Р.). Према садашњој подели на бајраке може се одредити где су биле старе жупе или њихови делови". У расправи о разлозима оваквог састава и простирања Љубињског бајрака, те и о избору Љубиња за његово средиште, Јастребов напомиње следеће: "По свему судећи, турске власти су се при распоређивању села на бајраке руководили тиме да сваки бајрак има приближно исти број домова и житеља; Љубињски бајрак по својој бројности не би могао да премаши и 200 душа способних да носе оружје, ако би власти при распоређивању (људи и насеља) Средачку жупу са главним селом Љубињем оставили саму за себе. У Средачкој жупи је мало муслимана и сада, а поготову их је тада било сасвим мало... Село Љубиње се пре свих у Средачкој жупи потурчило, те је имало испред осталих предност и у хришћанско време"⁶⁴. Према свему изложеном стоји да су се бајраци могли формирати у оним крајевима Призренске области који су у знатнијем броју имали муслиманско становништво, без обзира да ли су то били Арбанаси, исламизирани Срби или арнауташи. Овакви војни одреди нису припадали регуларној турској војсци, већ су чинили тзв. "башибозук", озлоглашен широм балканских земаља по пустиносним пљачкашким походима и насилништву.

Према Јастребову, Љубински барјак је имао 1407 муслиманских и 488 православних домова. Из Средачке жупе се наводе сва данашња насеља која су 70-тих година XIX века имала овакав етноконфесионални састав становништва:

⁶³ И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, стр. 73

⁶⁴ *Ibid.*, стр. 73-74. - Јастребов идентификује појам *жупе* са појмом *сеоске општине*, пошто у руској терминологији појам *жупе* не постоји (као што смо назначили у раду *Географски, етнографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, стр. 5), да би територије жупе довео у непосредну везу са територијама бајрака, у целини или делимично, као и називе бајрака са називима жупа или оних места која су установљена као средишта бајрака (на пример Љубински бајрак према селу Љубињу, Опољски бајрак према жупи Опоље, Сухоречки бајрак према Сувој Реци, средишту Призренског Подгора, итд.).

Таб. 9. - Етничко-конфесионални састав становништва Средачке жупе
70-тих година XIX века⁶⁵
*Ethnoconfessional structure of population in the župa of Sredska
in the seventies of the 19th century*

Жупа Насеље	Број домова			Процењени број становника		
	Свега	Мусли- манских	Право- славних	Свега	Мусли- манских	Право- славних
Средачка жупа	733	423	310	5.864	3.384	2.480
Горње село	90	13	77	720	104	616
Драјчиће	42	8	34	336	64	272
Живићане	6	-	6	48	-	48
Локвица	74	41	33	592	328	264
Љубиће	150	150	-	1.200	1.200	-
Манастирица	40	40	-	320	320	-
Мушничово	69	19	50	552	152	400
Небрегоште	50	50	-	400	400	-
Плаћане	46	20	26	368	160	208
Речане	27	27	-	216	216	-
Средска	85	1	84	680	8	672
Стружје	54	54	-	432	432	-

Табела 9 показује да је у Средачкој жупи на муслиманске домове долазило 57,7%, а на православне 42,3%. За Средачку жупу, као и за читав Љубићки барјак, Јастребов није исказао друге етноконфесионалне групе (Латини-католици, православни и турски Цигани), којих, иначе, има у неким другим барјацима (Сухо-речком, Остроzubском и др.), што би требало да значи да им у Средачкој жупи нема трага. Процену броја становника извео је ли-неарно према просечној процењеној величини дома (породице) од 8 чланова, како за муслиманске, тако и за српске домове. Ову про-цену треба узети са резервом, али је и поред тога несумњиво да је укупно становништво Жупе пре 120-130 година било двоструко мање него данас, док је број православних Срба тада био скоро че-тири пута већи него 1991. године. У то време је и пропорција из-међу муслимана и Срба била знатно повољнија за српску попу-лацију. У својој расправи Јастребов уопште не помиње Арбанасе у Средачкој жупи, чак ни у вези житеља села Стружја, који су се, иначе, одавно експонирали као Арбанаси, и за њих каже да су "сви потурчењаци из недавних времена"⁶⁶. За муслимане Љубића наглашава да су се "сви потурчили ђутуре пре 150 година (значи после Велике сеобе Срба 1690. - прим.М.Р.) због притиска власти која је захтевала велике дажбине, обећавајући потпуно ослобађање од њих заувек, под условом да пређу у муслиманство"⁶⁷.

⁶⁵ И. С. Јастребов, Ibid., стр. 77.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

Етнонационална структура Средачке жупе од 1913. до
1991. године

У овом поглављу проматраћемо етнонационалну структуру Средачке жупе преко етностатистичких показатеља на исти начин и за исте пописне године како је то учињено за Гору и Опоље.

Таб. 10. - Становништво Средачке жупе 1913. године⁶⁸
(Округ и Срез Призренски, среска кућа у Призрену)

*Population in the župa of Sredska in 1913 (district and commune of
Prizren, Sredska house in Prizren)*

Жупа Општина Насеље	Укупно становништво	Срби		Муслимани	
		Број	%	Број	%
Средачка жупа	8.175	3.808	46,6	4.367	53,4
Горње-селска	1.872	1.480	79,1	392	20,9
Горње Село	944	812	86,0	132	14,0
Мушничово	928	668	72,0	260	28,0
Локвичка*	993	325	32,7	668	67,3
Локвица	552	248	44,9	304	55,1
Речане	364	-	0,0	364	100,0
Живићане	77	77	100,0	-	0,0
Љубићска	1.903	468	24,6	1.435	75,4
Љубиће	1.325	-	0,0	1.325	100,0
Драјчићи	578	468	81,0	110	19,0
Манастиричка	1.574	-	0,0	1.574	100,0
Манастирица	517	-	0,0	517	100,0
Небрегоште	573	-	0,0	573	100,0
Стружје	484	-	0,0	484	100,0
Средачка	1.833	1.535	83,7	298	16,3
Плаћане	678	380	56,0	298	44,0
Средска	1.155	1.155	100,0	-	0,0

* Без насеља Јабланице

⁶⁸ М. А. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије*, стр. 95-96. - Иако је то требало учинити раније, при првом навођењу овог стати-стичког извора, учинићемо то сада, у вези датирања података за све табеле које користе извор из 1913. године. Наиме, у "Предговору" *Речника места*, М. Вујичић не прецизира период извршења пописа, нити његов критични моменат, већ само напомиње да је дато стање административне поделе Старе Србије "које се затекло на дан 1. марта" (које године?). Највероватније да је у питању 1913. година, јер је Србија ушла у I Балкански рат 17. окто-бра 1912, те је тешко замислити да је до краја 1912. могла да изврши попис и све потребне припреме. Из тог разлога сви релевантни подаци су дати-рани на 1913. годину.

За мешовита насеља Горње Село, Мушниково, Локвицу, Драјчиће и Плањане (укупно 5) изведена је процена броја муслимана и Срба према пропорцији између ова два ентитета из табеле 9, те овако добијене податке треба примити с резервом. Насеља Љубиње, Речане, Манастирица, Небрегоште и Стружје узета су као чисто муслиманска (укупно 5), а Живињане и Средска као чисто српска (укупно 2), што она и данас јесу, те је број њиховог становништва идентичан броју њихових муслиманских, односно српских житеља. Насеља нису сврстана у табели 10 по азбучном реду, већ тачно онако како је то учињено у "Речнику места" М. А. Вујићића према управној подели на општине из 1912/1913. године. Иако поређење са процењеним бројем становника из 70-их година XIX века није умесно, може се са сигурношћу тврдити да је од тих времена, па до 1912/1913. године укупни број становника Средачке жупе био у приметном порасту, што се односи и на Србе и на муслимане. Скренућемо пажњу на број становника Средске као централног насеља истоимене жупе који је 1913. године износио 1155 (Срба), да би данас био редуциран на мање од 200 становника.

Балкански ратови и I светски рат проузроковали су знатно опадање укупног броја становника Средачке жупе у периоду 1912/1913-1918. године. Пошто за 1921. годину оперишемо са три извора података који се међусобно унеколико разликују (Претходни резултати пописа 1921, Речник места 1925. и прерачунати подаци коначних резултата пописа 1921. по насељима - урадио С. Николић) користимо за етностатистичку анализу овај трећи прерачунати извор, према коме је С. Николић саставио карту етничке структуре становништва Србије за 1921. годину (ауторски оригинал у Фонду карата Географског института "Јован Цвијић" САНУ).

Укупни број становника Жупе је смањен 1913-1921. године за 2317, односно 28,3% (индекс 1921/1913. год. износи 71,7), од тога на Србе долази 1249 или 32,8% (индекс 67,2), а на муслимане 1109, или 25,4 (индекс 74,6). Учешће православних Срба у етноконфесионалном саставу Жупе је опало са 46,6 на 43,7%, а муслимана (Срби муслимани и Арнаути) се реалтивно повећало са 53,4 (1913. године), на 55,6% (1921. године).

За следећу, 1931-ву пописну годину, располагамо подацима за тадашње управне општине Горње Село, Локвицу, Љубиње и Средску. Пошто је општина Локвица обухватала и највеће муслиманско село Јабланицу, које није у саставу Средачке жупе, прерачунати су подаци за ову општину без села Јабланице, те је у наредној табели 12. исказан етноконфесионални састав становништва Средачке жупе по управним општинама, а не по насељима (као за 1921. годину), што је, уосталом, ирелевантно за претстављање етничке структуре Жупе у целини.

Таб. 11. (А,Б). - Становништво Средачке жупе према вероисповести и матерњем језику 1921. године

Population of the župa of Sredska by religion and native language, 1921 count

А. ПОДАЦИ У АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА

Територија општине	Укупно становништво	Вероисповест			Матерњи језик		
		православни	муслимани	остали	српски	арнаутски	остали
Средачка жупа	5.850	2.559	3.258	41	5.501	316	41
Г. Љубиње	550	-	550	-	550	-	-
Г. Село	620	454	126	40	580	5	35
Д. Љубиње	426	-	426	-	426	-	-
Драјчићи	352	337	15	-	352	-	-
Живињане	75	75	-	-	75	-	-
Локвица	444	98	346	-	427	14	3
Манастирица	323	-	323	-	323	-	-
Мушниково	686	505	180	1	685	-	-
Небрегоште	375	-	375	-	375	-	2
Плањане	555	241	314	-	555	-	-
Речане	306	-	306	-	306	-	-
Средска	849	849	-	-	849	-	-
Стружје	297	-	297	-	-	297	-

Б. ПОДАЦИ У %

Територија општине	Укупно становништво	Вероисповест			Матерњи језик		
		православни	муслимани	остали	српски	арнаутски	остали
Средачка жупа	100,0	43,7	55,6	0,7	93,9	5,4	0,7
Г. Љубиње	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Г. Село	100,0	73,2	20,3	6,5	93,6	0,8	5,6
Д. Љубиње	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Драјчићи	100,0	95,7	4,3	0,0	100,0	0,0	0,0
Живињане	100,0	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Локвица	100,0	22,1	77,9	0,0	96,2	3,2	0,7
Манастирица	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Мушниково	100,0	73,6	26,2	0,2	99,8	0,0	0,2
Небрегоште	100,0	0,0	100,0	0,0	99,5	0,0	0,5
Плањане	100,0	43,4	56,6	0,0	100,0	0,0	0,0
Речане	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Средска	100,0	100,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
Стружје	100,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Таб. 12. (А,Б) Становништво Средачке жупе по вероисповести и матерњем језику 1931. године⁶⁹
Population of the župa of Sredska by religion and native language, 1931 count

А. ВЕРОИСПОВЕСТ

Жупа Општина	Укупно становништво	%	Православни		Римокатолици		Муслимани	
			Број	%	Број	%	Број	%
Средачка жупа	5.706	100,0	2.837	49,7	5	0,1	2.864	50,2
Горње село	1.272	100,0	844	69,5	1	0,1	387	30,4
Локвица	1.320	100,0	390	29,5	3	0,2	927	70,2
Љубиње	1.562	100,0	362	23,2	-	0,0	1.200	76,8
Средска	1.552	100,0	1.201	77,4	1	0,1	950	22,3

Б. МАТЕРЊИ ЈЕЗИК

Жупа Општина	Укупно становништво	%	Српски		Арнаутски		Остали	
			Број	%	Број	%	Број	%
Средачка жупа	5.706	100,0	5.684	99,6	15	0,3	7	0,1
Горње село	1.272	100,0	1.269	99,8	1	0,1	2	0,1
Локвица	1.320	100,0	1.305	98,9	13	1,0	2	0,1
Љубиње	1.562	100,0	1.559	99,7	-	0,0	3	0,2
Средска	1.552	100,0	1.551	99,9	1	0,1	-	0,0

Према овој табели укупно становништво Жупе се у периоду 1921-1931. смањило за 151 становника или 2,6% (индекс 97,4); број православних Срба се повећао за 278, односно за 10,9% (индекс 110,9), а број муслимана (Срба муслимана и Арнаута) се смањило за 394 или 12,1% (индекс 87,9). Разлог слабијег повећања броја Срба по годишњој стопи од 1,1, а нарочито смањења броја муслимана по годишњој стопи од 1,2, је емиграција. У Табели 12 (Б) запажа се чудна појава која податке о укупном становништву српског и арнаутског матерњег језика и релативне податке за општину Љубиње доводи у питање. Наиме, ова општина обухвата село Стружје које је поарбашено још у XVIII веку и за које Табела 11 бележи стопостотну припадност арнаутском матерњем језику 1921. године; према Табели 12 (Б) општина Љубиње нема 1931. године ни једног житеља арнаутског матерњег језика. Нема никакве основе за претпоставку да су Стружани 1931. године потпуно променили основно етничко обележје (матерњи језик), те све што у вези овог податка није у реду можемо приписати тадашњој статистици и администрацији.

⁶⁹ Државни статистички уред ДФЈ, 1945. Серија II, Св. 7, Београд.

*

У овом делу поглавља о етнонационалном саставу становништва Средачке жупе анализираћемо резултате свих пописа после II светског рата, о чијиј је методологији и модалитетима расправљано у поглављима о Гори и Опољу.

Таб. 13. (А, Б) - Национална структура становништва Средачке жупе 1948. године⁷⁰

National structure of population of the župa of Sredska, 1948 count

А. ПОДАЦИ У АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА

Жупа МНУ (општине)	Укупно становништво	Срби	неопредељени муслимани	Шиптари	Турци	Остали
Средачка жупа	9.797	3.490	721	5.584	-	2
Речане	4.210	489	22	3.698	-	1
Средска	5.587	3.001	699	1.886	-	1

Б. ПОДАЦИ У %

Жупа	Укупно	Срби	неопредељени	Шиптари	Турци	Остали
Средачка жупа	100,0	35,6	7,4	0,0	-	0,0
Речане	100,0	11,6	0,5	0,0	-	0,0
Средска	100,0	53,7	12,5	0,0	-	0,0

У објављеним резултатима пописа 1948. и 1953. године Средачка жупа је представљена подацима за исте месне народне одборе - Речане и Средску, што олакшава упоредивост по територијалним целинама, али се због промене једног модалитета (муслимани неопредељени - Југословени неопредељени) и флукуације на релацијама муслимани неопредељени - Југословени неопредељени - Шиптари - Турци, обележја проматрају у две табеле.

⁷⁰ Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948, Књ. IX, стр. 347.

Таб. 14. (А,Б) - Национална структура становништва Средачке жупе 1953. године ⁷¹
National structure of population of the župa of Sredska, 1953 count

А. ПОДАЦИ У АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА

Жупа МЈО (општине)	Укупно становништво	Срби	Југословени неопредељени	Шиптари	Турци	Остали
Средачка жупа	10.539	3.516	1.194	4.303	1.492	34
Речане	4.615	517	725	2.842		30
Средска	5.924	2.999	469	1.461	501 991	4

Б. ПОДАЦИ У %

Средачка жупа	100,0	33,4	11,2	40,8	14,2	0,3
Речане	100,0	11,2	15,7	61,6	10,9	0,6
Средска	100,0	50,6	7,9	24,7	16,7	0,1

Поређење пописних података из 1948. и 1953. године са пописом 1931. нема основе јер су модалитети и критеријуми сасвим друкчији (субјективни критеријум 1948. и 1953, према објективним обележјима вероисповест и матерњи језик). Пописом 1948. био је предвиђен - како је напред већ наглашено у вези Горанаца - модалитет *Срби муслимани*, што значи да су они који су се тако изјаснили код обраде података прикључени Србима, с тим што за разлику од Горе (види табелу 5), сумњамо да је у Средачкој жупи дошло до овакве појаве. У националном саставу 1948. године апсолутно доминирају *декларисани Шиптари*, а 1953. не чине апсолутну, већ релативну вћину. Међутим, код оба пописа средачки Муслимани при изјашњавању убедљиво изражавају "шиптарску опцију"; то је њено прво и друго масовно експонирање у послератном периоду које се одиграва у оквиру појаве етнонационалне мимикрије већине средачких Муслимана, под несумњивим утицајем политичког фактора. *Декларисани Турци* 1948. године не постоје ни у трагу, да би се на рачун декларисаних Шиптара и неопредељених муслимана 1953. године појавили у импозантном броју од 1492 становника (14,2% од укупног становништва Средачке жупе). Тако су "средачки Турци" са декларисаним Турцима Горе 1953. године чинили популацију од 8859 глава, што у односу на укупно 30686 становника Горе, Опоља и Средачке жупе те пописне године чини 28,9%, односно 25,6% од укупно 34546 декларисаних Турака у Покрајини. У вези с тим не треба заборавити да су

етнички Турци на Косову и Метохији скоро искључиво градски житељи (изузетак је у призренском крају село Мамуша у Подрижми), те нагла појава "Турака" у Средачкој жупи представља само једну од етнополитичких опција средачких Муслимана. Међутим, између ове појаве и масовног декларисања Горанаца за Турке 1953. године нема аналогије у смислу изражавања спремности на потпуну етнонационалну и етнокултурну мимикрију, што се потврдило и касније, нарочито при пописима 1971, 1981. и 1991. године. Зато упућујемо читаоца на претходну расправу о етнонационалном изјашњавању Горанаца при пописима становништва после II светског рата, уз напомену да је избор етнонационалних модалитета међу средачким Муслиманима не само појава флукуације између понуђених опција и опредељења, већ и појава скоро трагичне пометње око тренутног избора "најповољније варијанте" са становништа њене рационалне политичке процене, која и у свом корену, и у својим еманацијама, садржи спремност на мимикрију, односно идентификацију са одабраним етнонационалним ентитетом. Истовремено, треба нарочито подвући да све што је речено и статистички показано, није имало скоро никаквог битнијег утицаја на традиционално толерантне односе између Срба и Муслимана Средачке жупе. Чак би се могло рећи да постоје индиције и конкретнија запажања о извесним несагласностима унутар средачког муслиманског ентитета (на пример између Муслимана Речана и Небрегошта, Плањана, Љубиња итд.) које су не само културолошке и економско-социолошке природе, већ оне садрже и дискретно показују неусаглашеност схватања о значењу и испољавању припадности муслиманској нацији у Србији и осталим земљама претходне Југославије⁷². Будући да су оваква запажања узгредна и да се поменута тема не може апсолвирати и озбиљно научно ситуирати у опсегу етностатистичке анализе, она се само помиње као позив и упозорење о потреби етносоциолошких истраживања која су у овој књизи заокружена око социолошко-културолошке тематике "социјалног простора" са релевантним аспектима хуманоолошког карактера чији је истраживач и аутор Ксенија Петовар⁷³.

На крају ових разматрања о односима релевантних података из пописа 1948. и 1953. године (види табеле 13 и 14) поменућемо још да се број Срба, којима смо прикључили свега неколико декларисаних Црногораца, у 5-годишњем интервалу 1948-1953. по-

⁷² Види: Светлана Радовановић, *Економске миграције становништва Средачке жупе*, (рад у овој књизи).

⁷³ Ксенија Петовар, *Особености социјалног простора Горе и Средске* (рад у овој књизи).

⁷¹ Попис становништва 1953, Књ. IX. стр. 463.

већао за свега 26 глава (индекс 100,7), што у читавом послератном периоду представља последње, статистички забележено, повећање броја Срба у Средачкој жупи, иза чега следи, као што ћемо ускоро видети, нагло опадање бројности средачког српског етничког ентитета.

Флотантна група *Муслимани неопредељени* из 1948. године, и њој аналогна група *Југословени неопредељени* из 1953. године, била је у Жупи у знатном порасту између ова два пописа од 473 глава (индекс 165,6). Овај пораст има мало везе са биолошком репродукцијом унутар групе јер у њему партиципира један део декларисаних Шиптара из 1948.

*

У завршном делу овог поглавља проматраћемо етнонационалну структуру Средачке жупе кроз четири пописа становништва 1961, 1971, 1981. и 1991. године. У вези са пописом 1991. године најављујемо одмах извесне компликације око пописног обухвата једног дела становништва због албанске опструкције и неких других чинилаца на које је скренула пажњу Светлана Радовановић⁷⁴.

Таб. 15. (А, Б) - Национална структура укупног становништва Средачке жупе 1961-1991. године⁷⁵

Ethnonational structure of the total population of the župa of Sredska 1961-1991 counts by settlements

А. УКУПНО СТАНОВНИШТВО И НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

Етничка (е) и декларисана (д) национална припадност	1961	1971	1981	1991 *		Национална структура пописаног становништва у %			
				1991 *	1991 *				
				(пс)	(п)	1961	1971	1981	1991
Укупно становништво	9.271	11.239	11.520	10.100	12.170	100,0	100,0	100,0	100,0
Срби	2.869	2.089	1.122	707	-	30,9	18,6	9,7	7,0
Муслимани	25	1.934	8.068	8.824	-	0,3	17,2	70,0	87,4
Албанци	5.907	7.100	2.159	111	-	63,7	63,2	18,7	1,1
Остали	470	116	171	458	-	5,1	1,0	1,5	4,5

⁷⁴ Светлана Радовановић, *Оцена обухвата и успешности пописа становништва 1991. године за Гору, Ополје и Средску* (рад у овој књизи).
⁷⁵ На основу свих извора коришћених за пописе 1961, 1971, 1981, 1991.

Б. АПСОЛУТНИ ПОРАСТ-СМАЊЕЊЕ И ИНДЕКСИ

Етничка (е) и декларисана (д) национална припадност	Апсолутни пораст-смањење између пописа						Индекси			
	1961-1971	1971-1981	1981-1991	1981-1991	1961-1991(п)	1971-1991	1981-1991(п)	1991(п)	1991(п)	
			(п)	(пс)						
Промене у укупном ст.	1.968	281	650	-1.420	2.899	121,2	102,5	105,6	131,3	
Срби	-780	-967	-415	-415	-2.162	72,8	53,7	63,0	24,6	
Муслимани	1.909	6.134(!)	756	756	8.799	(!!!)	417,2	109,4	(!!!)	
Албанци	1.193	-4.941(!)	-359**	(!!!)	-4.107(!)	120,2	30,4(!)	83,4	30,5(!)	
Остали	-354	55	287	287	-12	24,7	147,4	267,8	97,4	

Напомене и објашњења симбола у Табели 15(А,Б)

- (е) етничка припадност; (д) декларисана етничка (национална) припадност;

* за 1991. годину уведена су два податка: (пс) пописано становништво и (п) процењено становништво; у табели 15А. нема процене за Србе, Муслимане, Албанце и остале, јер су Срби, Муслимани (највећим делом) и "остали" пописани, а од Албанаца је пописано свега 111; процену броја Албанаца за 1991. годину унели смо само у Табелу 19 (А. Б.) где се национална структура проматра по насељима; ову процену (1800 декларисаних и етничких Албанаца) унели смо у Табелу 15Б. у колону 6 (разлика између броја Албанаца 1991. и 1961. године која износи -4107, је апсурдна(!);

- ознака (!) упозорава на апсурдни карактер појединих апсолутних и релативних вредности (индекса) за Муслимане и Албанце;

- ознака (!!!) упозорава на такве апсурдне вредности које нису унете у табелу, како недовољно упућени корисник не би помислио да се ради о грешци при прерачунавању података;

**/ негативна разлика између процењеног броја Албанаца за 1991. и пописаних Албанаца 1981. године.

При коришћењу података исказаних у Табели 15 треба водити рачуна о следећем:

а) Пораст укупног броја становништва је током 30-годишњег периода 1961-1991. константан и успорен, са просечном годишњом стопом од 8,2 на хиљаду становника, што је знатно испод нивоа природног прираштаја⁷⁶.

б) Број Срба и њихов удео у етничкој структури становништва показује катастрофални пад са 2869 (1961) на свега 707 (1991), односно са 30,9% од укупног становништва Жупе, на 7% у односу на укупно пописано становништво 1991; ако пода-

⁷⁶ Гордана Војковић, *Карактеристике динамичних промена становништва Горе, Ополја и Средске*.

так о броју Срба обрачунавамо у односу на процењено становништво Жупе, које са једном малом корекцијом званично износи 12170, онда је удео Срба 5,8%. Због тога је стално присуство Срба у Средачкој жупи данас толико редуцирано, да се привлижило симболичном. Овај континуирано убрзани процес депопулације етничких Срба је умногоме условио губљење функције водећег локалног центра коју је кроз читаву историју Жупе имало српско насеље Средска, и преузимање ове функције од муслиманског Речана.

в) Због бојкота пописа 1991. године од стране Албанаца искрсао је и проблем обухвата и процене укупног становништва Жупе, као и становништва свих насеља у којима живе етнички и декларисани Албанци, чиме се у посебним радовима баве Светлана Радовановић, Д. Стојановић и Р. Стевановић⁷⁷. У Табели 15 обрачунато је укупно пописано становништво Жупе на 10100 људи, док званична процена статистике одређује укупно становништво на 12191. Овај број је због евидентно погрешне процене броја становника најмањег насеља Живићане смањен за 21, те укупно процењено становништво званично износи 12170, а разлика између процењеног и пописаног становништва у Табели 15 је 2070 (а не 2091). Међутим, Светлана Радовановић сматра да је процена званичне статистике уопште преценила број становника Средачке жупе јер није узела у обзир миграциону компоненту, обрађујући процењене вредности на основу пописа 1981. и виталне статистике за период 1981-1991⁷⁸. У вези с тим питањем, које је и методолошки и практично од посебног значаја из разлога што се наша статистика а и њени корисници, све чешће налазе у ситуацији да неке билансе и закључке изводе на основу процена које немају довољно поздану основу, скрећемо пажњу на прогнозу, тачније процену, демографских кретања и структура становништва Средачке жупе (такође Горе и Опоља), коју су за потребе Пројекта ГОС урадили Б. Стојановић и Р. Стевановић, узимајући опрезно у обзир и миграциону компоненту. Према резултату до кога су дошли поменути аутори, процењени броја становника Средачке жупе износи 1991. године 11760 и може се сматрати реалнијим од оног који је дала статистика⁷⁹.

⁷⁷ Светлана Радовановић, Ibid.; Б. Стојановић и Р. Стевановић, *Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској* (у овој књизи).

⁷⁸ Светлана Радовановић, Ibid.

⁷⁹ Б. Стојановић, Р. Стевановић, Ibid.

Импресивну страну табеле 15 чине вратоломне флукуације између флотантних група декларисаних Муслимана, Албанаца, па и Турака, мада се наглашена "турска опција" из 1953, већ 1961. године нагло гаси. Пошто је до сада о овој појави речено скоро све што је научно основано и статистички документовано, усуђујемо се да додамо само још то, да кардиналне промене између декларисаних етничких ентитета у Средачкој жупи, њихово специфично секундарно значење у Гори, фиксирање арбанашког гета у Опољу и његова тотална хомогенизација, као и ишчезавање некада доминантног српског етноса у Средачкој жупи у условима релативно хармоничних односа са муслиманском "браћом по крви", уз досадашње чврсто опстојање српске енклаве у Сиринићој жупи - представљају, на малом простору, беспримерни случај диференцијалне етногенезе и флотантног етнонационалног одређивања, диференцијалних и спржнутих етнокултурних процеса, етногеографске организације и етнодемографског понашања, посебних и сублимираних етнокултурних супстрата и културолошке слојевитости, те и особитих етнопсихичких својстава, са нарочито развијеним смислом за реаговање на политичке догађаје и промене. Наведени феномени у свом комплексу испољавања нису ексклузивни само у опсегу Покрајине, Србије и њеног балканског окружења, већ и у односу на европске релације, те на њих треба скренути пажњу широј научној и културној јавности, и то због остварења макар три циља:

прво, ради тачног познавања етнокултурне и цивилизацијске стварности јужног дела Покрајине и сузбијање погрешних схематизованих представа о њеној компактној албанизацији и постојању неких енклава друкчијег ентитета, који малтене задобијају карактер и третман етничких резервата;

друго, ради очувања и слободног развоја културно-цивилизацијских и хуманоолошких вредности шарпланинског региона као чвора балканске *Catena-e Mundi*;

треће, ради организоване и усмерене подршке опстанку и развоју таквих ексклузивних српско-балканских и европских етнокултурних региона који живо учествују у испољавању и неговању раскошног богатства њених цивилизацијских униката и симбиоза који су по свом духу супротни свакој националистичкој искључивости и етнокултурној хомогенизацији.

Можда ће ове поруке понекоме звучати романтично, али смо и даље у уверењу да се око њих треба потрудити и да су оне у складу са највишим културним и хуманим циљевима европске интеграције.

*

У завршном делу овог поглавља проматраћемо етностатистичке карактеристике Средачке жупе по насељима за период 1961-1991. година.

Таб. 16. - Етнонационална структура Средачке жупе 1961. године-
преглед по насељима⁸⁰
Ethnonational structure of population of the župa of Sredska,
1961 count by settlements

Укупно Жупа Насеље	станов- ништво	Национални састав апсолутне вредности				Национални састав у %			
		Срби	Мусли- мани	Албан- ци	Остали	Срби	Мусли- мани	Албан- ци	Остали
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
жупа	9.271	2.869	25	Средачка					
Г. Љубиње	1.049	1	1	5.907	470	30,9	0,3	63,7	5,1
Г. Село	652	439	2	992	55	0,1	0,1	94,6	5,2
Д. Љубиње	854	3	1	203	8	67,3	0,3	31,1	1,2
Драјчићи	496	414	-	848	2	0,4	0,1	99,3	0,2
Живињане	117	116	-	81	1	83,5	0,0	16,3	0,2
Локвица	614	258	-	1	-	99,1	0,0	0,9	0,0
Манастирица	629	1	1	351	5	42,0	0,0	57,2	0,8
Мушниково	837	435	1	402	288	0,1	0,1	58,1	41,6*
Небрегоште	994	2	-	398	3	52,0	0,1	47,6	0,3
Плаване	806	259	14	984	8	0,2	0,0	99,0	0,8
Речане	572	1	5	514	19	32,1	1,7	63,8	2,4
Средска	955	939	-	499	67	0,2	0,9	87,2	11,7
Стружје	633	1	-	2	14	98,3	0,0	0,0	1,5
				632	-	0,2	0,0	99,8	0,0

Таб. 17. - Етнонационална структура Средачке жупе 1971. године-
преглед по насељима⁸⁰
Ethnonational structure of population of the župa of Sredska,
1971 count by settlements

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Средачка жупа	11.239	2.089	1.934	7.100	116	18,6	17,2	63,2	1,0
Г. Љубиње	1.553	-	318	1.203	32	0,0	20,5	77,5	2,1
Г. Село	448	208	62	173	5	46,4	13,8	38,6	1,1
Д. Љубиње	1.238	2	207	1.027	2	0,1	16,7	83,0	0,2
Драјчићи	493	367	2	121	3	74,4	0,4	24,5	0,6
Живињане	113	113	-	-	-	100,0	0,0	0,0	0,0
Локвица	666	175	255	212	24	26,3	38,3	31,8	3,6
Манастирица	1.070	5	54	1.004	7	0,5	5,0	93,8	0,7
Мушниково	1.085	349	21	703	12	32,2	1,9	64,8	1,1
Небрегоште	1.394	3	530	858	3	0,2	38,0	61,5	0,2
Плаване	910	201	208	499	2	22,1	22,9	54,8	0,2
Речане	725	3	277	434	11	0,4	38,2	59,9	1,5
Средска	676	663	-	1	12	98,1	0,0	0,1	1,8
Стружје	868	-	-	865	3	0,0	0,0	99,3	0,3

⁸⁰ Документационе табеле Републичког завода за статистику Србије.

Таб. 18. - Етнонационална структура Средачке жупе 1981. године-
преглед по насељима⁸⁰
Ethnonational structure of population of the župa of Sredska,
1981 count by settlements

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Средачка жупа	11.520	1.122	8.068	2.159	171	9,7	70,0	18,7	1,5	
Г. Љубиње	1.825	4	1.793	9	19	0,2	98,2	0,5	1,0	
Г. Село	364	92	171	95	6	25,3	47,0	26,1	1,6	
Д. Љубиње	1.506	-	1.423	62	21	0,0	94,5	4,1	1,4	
Драјчићи	365	231	56	48	-	63,3	15,3	21,4	0,0	
Живињане	33	33	-	-	-	100,0	0,5	0,0	0,0	
Локвица	527	55	470	-	2	10,4	89,2	0,0	0,0	
Манастирица	1.410	-	1.210	164	36	0,0	85,8	11,6	2,6	
Мушниково	1.079	211	160	685	23	19,6	14,8	63,5	2,1	
Небрегоште	1.369	1	1.302	41	25	0,1	95,1	3,0	1,8	
Плаване	912	53	718	121	20	5,8	78,7	13,3	2,2	
Речане	820	2	765	44	9	0,2	93,3	5,4	1,1	
Средска	453	440	-	3	10	97,1	0,0	0,7	2,2	
Стружје	857	-	-	857	-	0,0	0,0	100,0	0,0	

Таб. 19. (А, Б). - Етнонационална структура становништва Средачке
жупе 1991. године - подаци по насељима⁸¹
Ethnonational structure of population of the župa of Sredska,
1991 count by settlements

А. ПОДАЦИ У АПСОЛУТНИМ БРОЈЕВИМА

Жупа Насеље	Укупно становништво		Разлика између процењеног и пописаног	Етнонационална структура пописаног и процењеног броја становника			
	Проце- њено *	Попи- сано		Срби	Муслимани	Шиптари	Остали
Средачка жупа	11.760	10.100	1.660	707	8.825	1.800	428
Г. Љубиње	2.081	2.081	-	53	2.020	3	5
Г. Село	361	361	-	49	282	25	5
Д. Љубиње	1.660	1.654	6	21	1.625	12	2
Драјчићи	250	240	10	118	91	28	10
Живињане	18	18	-	18	-	-	-
Локвица	510	508	2	53	455	-	2
Манастирица	1.550	1.540	10	26	1.249	16	259
Мушниково	1.000	233	767	142	64	779	15
Небрегоште	1.350	1.345	5	-	1.206	59	85
Плаване	1.030	1.030	-	32	966	27	5
Речане	900	890	10	3	864	1	32
Средска	200	200	-	192	-	-	8
Стружје	850	-	850	-	-	850	-

Б. ПОДАЦИ У %

Жупа Насеље	Учешће пописаног у процењеном становништву	Учешће националности у укупном процењеном становништву (у%)			
		Срби	Муслимани	Албанци	Остали
Средачка жупа	85,9	6,0	75,1	15,3	3,6
Г. Љубиње	100,0	2,5	97,1	0,1	0,3
Г. Село	100,0	13,6	78,1	6,9	1,4
Д. Љубиње	99,6	1,3	97,9	0,7	0,1
Драјчићи	96,0	47,2	37,6	11,2	4,0
Живићане	100,0	10,4	89,2	0,0	0,0
Локвица	99,6	1,7	80,6	1,0	0,4
Манастирица	99,4	14,2	6,4	77,9	16,7
Мушничково	23,3	0,0	89,3	4,4	1,5
Небрегоште	99,6	3,1	93,8	2,6	6,3
Плањане	100,0	0,3	96,0	0,1	0,5
Речане	98,9	96,0	0,0	0,0	3,6
Средска	100,0	0,0	0,0	0,0	4,0
Стружје	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0

На крају ове етностатистичке анализе треба нагласити да Средачка жупа и даље представља мултиетничку и мултикултурну заједницу у којој се тенденције ка етничкој хомогенизацији учестало преламају и сузбијају појаве супротног карактера. Оне спонтано теже да изнова избалансирају такву етничку структуру која се по величинским односима разликују од претходне и предстојеће, али која у свом "ентеријеру" и саставу агрегује сва она обележја и модалитете који је чине посебним феноменом високе традиционалне културе, отворене према савременом свету у коме се радом обезбеђују средства за опстанак и развој и из кога се прихватају они утицаји и новотарије које олакшавају и модернизују свакодневни живот. Зато средачка етнокултурна заједница и данас садржи и емитује све наслеђене и новонастале етнонационалне опције: *старосрпску* - која је у корену њеног етногенетског и културног идентитета; *муслиманску* - стечену и сублимирану са претходном као примарно етнокултурно обележје које је представљало неопходни услов прилагођавања судбоносним променама ношеним турском и арбанашком најездом и које у најновије време чини основни ет-

нонационални идентификациони параметар знатне већине средачких Муслимана (око 75%); *албанску (арбанашку)* - која је најмање условљена инфилтрацијом малобројних етничких Арбанаса и арнауташа, према којима су управо средачки Муслимани дуго држали "кружну одбрану", штитећи тиме и сиринићке Србе, већ политичко-историјским и политичко-демографским процесима у претходној Југославији, који су око четири деценије подржавали арбанашку етнонационалну и биолошко-демографску пенетрацију; ту је и "резервна" *турска опција*, која је скоро сасвим иживљена између 50-тих и почетка 60-тих година овога века у трагању за етничким идентитетом и поузданим ослоном на одабрану, културолошки компатибилну, водећу нацију.

Судећи по свему што се до данас одиграло на историјској и геополитичкој сцени, средачка мултиетничка заједница има реалне услове да одржи свој сложени етнокултурни супстрат и његове амалгаме. То ће ипак у највећој мери зависити од актуелних политичко-демографских процеса у Србији, њеној јужној Покрајини и у свим оним областима претходне Југославије (Косово, Метохија, Рашка област, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Македонија) у којима се одиграва етногеографска ретериторијализација етногенетски стабилованих етничких ентитета и флотантних група и дефинисање њиховог етнонационалног статуса (народи - нације, националне мањине, етничке групе). Овај процес је тесно повезан са постојећим и евентуалним другим облицима аутономије (као што је регионална аутономија), које су од нарочитог значаја не само за етнокултурне ентитете националних мањина и етничких група, већи и за све грађане Србије и СР Југославије, посебно у областима мултиетничког састава становништва.

81 Резултати посебне обраде пописа становништва за Гору, Ополье и Средачку жупу, Републички завод за статистику - Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд.

ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ ГОРАНАЦА *

Ударни проблем етничке и историјске драме Горанаца представља снажно очување и чување етничког идентитета у суштини као одређујућег симбола преко кога се успостављају њихове етничке границе и суверенитет. Етничку заједницу Горанаца чине четири основна конститутивна образа: биолошки, друштвени, егзистенцијални и духовни, који одређују етничку заједницу тог талног типа и особеног идентитета. У овом просторно ограниченом раду покушаћемо најпре да скицирамо теоријске премисе у сагледавању горанског етничког идентитета.

На самом почетку истраживања овог крупног и доста сложеног проблема схватили смо да га није могућно на задовољавајући начин обрадити и објаснити ако се претходно два појма - етнички идентитет и етнички персоналитет јасно не дефинишу и брижљиво не суоче један с другим, пошто се у пракси преклапају. Та уска корелација значајна је за обликовање слике о идентитету уопште.

Етнички персоналитет јесте појмовна схема индикативно изведена из конкретних података који се могу сврстати у два не баш особена типа. Први тип података проистиче из непосредно посматраног понашања које се, како су се подаци умножавали, почиње издвајати као нешто типично и својеврсно за горанску етничку групу. Прихватили смо да такво понашање није просто људско понашање, будући да се елементи укупног могућног људског репертоара које оно обухвата користе на особен начин. Други тип конкретних података везан је за непосредно посматрано вербално понашање које чине уопштавања о етничком персоналитету што их дају информатори који се понашају као само-етнографи, како их је једном приликом назвао De Vos и Romanucci-Ross¹.

Понекад су се уопштавања што су нам изрицали информатори слабо могла сложити с нашим посматрањима. А овај изостанак склада, често је био последица покушаја да се етнички персоналитет прикаже као усаглашен с етничким идентитетом који је, у таквим ситуацијама, схваћен као идеалан модел понашања, иако он то примарно није. У многим таквим приликама постоји склоност да одлике које се приписују етничком персоналитету и за које се верује да су његов део добију димензију вредносног суда².

Кад се етнички персоналитет свесно примењује у понашању, постоји склоност да буде доживљен као примена оне врсте модела етничког идентитета који је, по логици ствари, већ контаминиран моделом етничког персоналитета. У многим случајевима теже је неку несмишљену, спонтану актуализацију извесног аспекта етничког персоналитета препознати као такву него сам чин којим се она свесно испољава. Овде нам од помоћи може бити аналогија Л. Романуци-а. Узмимо две групе фотографија. Једна приказује лица особа које уистину доживљавају велики бол, патњу или стрес, друга група показује лица добрих глумаца који дочаравају велики бол, патњу или стрес. Психолози су утврдили да испитаници чешће погрешно идентификују израз истинског стања него подражавани израз. Стварни смех се, на пример, може идентификовати као "плач", док се израз лица глумца "који се смеје" најчешће исправно идентификује³.

Етнички идентитет је знатно теже дефинисати у уско логичком смислу него етнички персоналитет, будући да га овај постоји у пракси тако често и тако злоупотребно контаминира. Етнички идентитет се најпре мора строго логички размотрити, упркос томе што такво, чисто логичко разумевање етничког идентитета нема готово никакву непосредну практичну примењивост. Њега ипак ваља дефинисати да бисмо, с једне стране, објаснили начин на који га етнички персоналитет контаминира, а с друге стране, како он функционише и пошто је до те мере контаминиран.

Етнички идентитет ни логички ни оперативни није из података индукцијом добијено уопштавање. У најужем смислу, он чак није ни идеалан модел. Он је тек изум за сортирање (класификацију). Он у начелу нема никакву везу с начинима понашања, без обзира на то да ли је то понашање које је теренски истраживач непосредно посматрао или оно о којем исказ даје информатор. Али, оно што је најбитније, етнички идентитет мора бити сасвим исказив и исказан од стране самог етноса.

Исто као етнички персоналитет, могли бисмо замислити и етнос чији је етнички идентитет истоветан његовом поимању људског идентитета. Али, чак и тако чист етнички идентитет може настати само из суочавања с "другим" и уз разликовања од њих, при чему је "другима" приписан другачији етнички идентитет.

Још од Франсиса Бекона, па до наших дана, са Исаком, Гларесом, Маинком и другима, створена је теза да идентитете етничке групе чини већ готов скуп наслеђених дарова и идентификација који сваки појединац дели с другима од тренутка кад

* Аутор др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ

¹ De Vos, Romanucci-Ross L. (1975), *Ethnic Identity*, Palo Alto, стр. 45.
² Петровић Е. (1988) *Етнички идентитет као елемент теорије о етносу*, Етно-антрополошки проблеми, бр. 3, Београд, стр. 10.

³ De Vos, Romanucci-Ross, op. cit., стр. 46.

је, игром случаја, рођен у породици у којој је рођен, у датом тренутку и на датом месту. Прво је ту само бебино тело, све оне заједничке физичке карактеристике групе стечене преко родитељског гена, све оно што проистиче из дугог процеса селекције, из оног што је Рене Дибо назвао "биолошким сећањем на прошле ствари"⁴.

При првом удисању, у тренутку кад чује први звук, осети први додир, новорођенче почињу даривати свим оним што га очекује у тој породици у то време и на том месту. То је заједнички иметак групе чија та беба постаје члан, друштвене одлике које је Ериксон назвао "заједничким истостима" а које својим сложеним путевима учествују у стварању идентитета појединачног ега⁵.

Као продужетак њених физичких карактеристика јесте то што се беба рађа на једном месту, њеном родном месту, а то какво је то место, имало је и у већини случајева имаће много везе с обликовањем погледа на свет и начине живота у којима новорођенче почиње да учествује од првог дана. Беба добија име, лично име, породично име, групно име, први симбол за ново дете на језику кроз који ће откривати свет. Оно аутоматски добија веру своје породице и своје групе и одмах постаје признати носилац етничке, регионалне одређености своје околине. Оно је већ производ историје и порекла чији ће наследник постати с обзиром на то да је рођено у тој породици, на том месту и у то време.

Та баштина, са свим за њу везаним гроздовима обичаја, вредности, етике, естетике и другим атрибутима, припашће детету, носећи собом огромну тежину читаве прошлости, онакве какву ју је примила његова породица. Пре него што стекну и имало свести, све ће то обликовати једину стварност његовог постојања и постати део њега. То се чини званично и ритуално при рађању или убрзо потом, крштењем, обрезивањем и сличним обредима увођења у групу, или, опет, после година детињства, низом пубертетских обреда или иницијација, захваљујући којима млада особа постаје пуноправан члан групе.

Беба коју су добили Горанци, што је догађај који за новорођенче не подразумева учешће већ пасивно искуство, сматра се Горанцем. Дакле, рођењем, према горе изнетим мишљењима, она добија горански етнички идентитет. Иако се зна да га она мора стећи кроз једну крајње строгу обуку, током растења, о чему сви Горанци нашироко говоре. Иде се чак дотле, па се сматра да једна горанска беба има горански темперамент ("предиспозицију") још у

мајчиној уторби. Да не би дошло до неког поремећаја, у праксу се укључују магијски поступци, који својим враџбинама апелују на дететов горански персоналитет. Такво веровање је чак и рођењу давало димензију учешћа и то, штавише, типично горанског учешћа. Наравно, јасно је да је биолошки код њих одлучујући, јер етнички идентитет није наследан него стечен, међутим, он често носи неке елементе чисто психичке природе.

Етнички идентитет не представља, бар не у теорији, постојање субидентитета. Мушкарци, жене и деца су сви подједнако Горанци кад је у питању њихов етнички идентитет, не може бити мање или више Горанац, ни добар ни лош, ни мушки ни женски. Или си Горанац или то ниси. Отуда је етнички идентитет популација типа све или ништа до те мере да се појам типичности једноставно не појављује ни у једном тренутку дискурса који се на њега односи. Слично томе, на пример, сваки цео број је паран или непаран: 2 није ни више ни мање паран него 5 или 20, нити типичнији за скуп парних бројева од било ког другог парног броја⁶.

У таквој перспективи, дакле, етнички идентитет је, у оперативном смислу, изум за сортирање себе и "других", а етнолошки, етикета која се само до краја може приписати или ускратити. Отуда у овом референтном облику и у овој анализи уопште није важно да ли "А" тврди: "Ја сам Горанац" (при чему се "Б" слаже или оспорава), или "Б" тврди: "А" је Горанац" (при чему се "А" слаже или оспорава). У пракси су такве ствари врло важне.

Будући да је етнички персоналитет уопштавање индуктивним путем изведено из података о понашању и може се рећи да описује или тачно представља неке основне аспекте личности било код Горанаца или код других припадника етничких група, онда се нека посебна активност која се на основу знања о том етничком персоналитету може предвидети или објаснити мора сматрати његовом природном манифестацијом⁷. Мада је појмовни модел горанског етничког персоналитета испрва саздан на основу извесних, у Гори уобичајених начина понашања они су постали из њега изведени чим је модел начињен.

Међутим, етнички идентитет, као што смо истакли, није уопштавање индуктивно изведено из података о понашању, не може се сматрати да он описује или тачно представља ма који основни аспект личности неког Горанца. Али, многе активности указују да се може сматрати природном актуализацијом тог чисто етничког идентитета, односно може се рећи да оно изражава

⁴ Isaac M. (1975) *Idols of the Tribe, Identity and Political Change*, New York, стр.. 38.

⁵ Ericson E. (1975) *Identity, Joth and Crises*, New York, стр.. 59

⁶ De Vos, op. cit., стр.. 48-49.

⁷ Ibid. стр. 45.

етнички идентитет. Он постаје модел, по свом садржају мање или више сагласан етничком персоналитету или сасвим одвојен од њега у равни логичког статуса. Чим се почне оперисати, као што се у пракси то мора чинити, логичним моделом етничког идентитета који настаје на основу многих одредница (језичких, биолошких, културних и др.) и сазнања да постојање других у суседству нама (Албанци), са сасвим различитим етничким карактеристикама, неизбежно се појачава и дефинитивно дају горанским етничким обележјима посебне вредносне конотације, које им одређују коначну особеност и самосвојност.

Има много веома важних аспеката примене етничког идентитета Горанаца о којима ћемо нешто конкретније надаље говорити. У понашању, рецимо, које изражава етнички идентитет постоји већа склоност ка ритуалности, што га покреће и етнички персоналитет. С тим у вези не можемо да се не сетимо једне Додсове опаске начињене у сасвим другачијем контексту: историја се понавља, али се само ритуал без мало понавља сасвим исто. У време појачаних притисака или агресије, ритуалност етничког идентитета изузетно се појачава. Доследније се играју извесне улоге, страстије се певају неке песме и демонстрирају херојски садржаји.

Учили смо да се емотивна симболика етничког идентитета у Горанаца нарочито испољава у ритуалима животног циклуса (рођење, сунет, свадба), а ништа мање о Бурђевдану. У њима, поред осталог, долази до изражаја богата палета психолошких феномена из којих избијају индивидуална и колективна свесна и подсвесна одређења.

СТИЖЕМО ДО ТАЧКЕ КОЈА ЈЕ КЉУЧНА У ЛОГИЧКОЈ РАВНИ И У ПРАКСИ. УПРКОС ТОМЕ ШТО ЈЕ ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ ЛОГИЧКИ И ИСТОРИЈСКИ ПРОИЗВОД ТВРДЊЕ ДА "А" ЈЕ "Х" ЗАТО ШТО НИЈЕ "У", КАО И ДИФЕРЕНЦИРАЈУЋЕ ПРИМЕНЕ ТЕ ОСОБЕНОСТИ, ОН ЈЕ УИСТИНУ ФУНКЦИОНАЛАН САМО КАО ПРИХВАТАЊЕ, И ТО БЕЗ ЗАВИСТИ ИСКАЗА: "Б ЈЕ У ПО ТОМЕ ШТО НИЈЕ Х"⁸.

Из многих разлога горански етнос, да би себе идентификовао, мора се разликовати од суседа. Из његове културе изабрали смо оне одређене знакове и симболе који су чини нам се веома важни за разграничење према суседним етничким групама. Наравно, то разграничење није једном заувек дато. То је трајан процес у коме суделује цела етничка заједница и појединци. Свакако су најјача она опредељења када се појединац сам идентификује као Горанац (персонални идентитет), али прихватајући заједничке критеријуме вредности и процењивање, стварајући како каже Барт осећај да особе из једне групе "играју исту игру"⁹.

Исказујући себе и понашајући се као припадник групе "А", појединац стиче идентитет. Осим што сам себи приписује тај идентитет, и припадници других етничких група (Б, Ц или Д) признаће одређене културне знаке и обележја као његову припадност групи "А". "Етнички идентитет појединаца постаје елемент организације групе, њеног организованог, дакле заједничког живота"¹⁰. Стога је етнички идентитет важан обједињујући симбол преко кога се успостављају етничке границе¹¹. Горанци имају читав сплет социокултурних дијакритичких средстава која им одређују етничке границе. Те су границе засноване и на критеријумима етничке дистанце. Међутим, Горанци не живе у изолацији према другим групама или несвесни сопствених етничких специфичности, наиме, свест о себи као посебном ентитету развија и учвршћује сопствени етнички идентитет.

Ако зађемо у оне архаичне дубине, до времена када је "индивидуални тип био готово потпуно стопљен са генетичким типом", када појединац није могао да схвати себе као индивидуу одвојену од своје групе, тај доживљај представља највиши степен идентификације са заједницом, са свим њеним припадницима, што се може означити заменицом "МИ". Дакле, етничка свест се испољава углавном у доживљају сопственог идентитета као колективног идентитета, у доживљају који се може изразити формулом: ЈА сам МИ¹². Дубоко доживљавање Горанаца у смислу сродности и идентификације са својом групом, односно етничком заједницом, што смо обележили као МИ, има своју антитезу у односу на све остале заједнице које се доживљавају као нешто што се по истом принципу може означити заменицом "ОНИ"¹³. Из свега тога произлази ова формула етничког идентитета: "ЈА"- "МИ", а "МИ"/"ОНИ". "Ова два опонетна осећања само су два аспекта, две стране много комплетнијег доживљаја свог идентитета као колективног идентитета", закључује Бандић¹⁴.

Истраживање смо усмеравали највише на тзв. "етничке међе" на којима инсистира Барт, и ради њиховог утврђивања задржавали се на оним појавама релевантним за идентитет. Изабрали смо она дијакритичка средства из горанске културе која их најбоље одређују и издвајају од других у ужем или ширем простору.

Најјачи идентитет чини сам горански језик - зову га "нашински". Он је инструмент изражавања заједничког фонда појмова коме они дају форму помоћу речи и синтетичког облика који

⁸ Ibid. стр. 67.

⁹ Barth F. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, стр. 35.

¹⁰ Петровић Е. оп. cit., стр. 11.

¹¹ Ibid.

¹² From E., (1980), *Zdravo društvo*, Beograd, стр. 82

¹³ Бандић Д. (1982), *Етнос*, Етнолошке свеске IV, Београд, стр. 53-54.

¹⁴ Ibid.

су током времена прилагођени ономе што треба исказати и пренети другом. Језик Горанаца остаје као дискурс етничког идентитета и снажан утук у одбрани од асимилације и тежње насилника, да им промене лична имена и убележе их у матичне књиге као албанска.

На основу наших запажања, произлази, да човек из горанске средине, бар док је присутан у њој, не може лако себе замислити изван оквира своје етничке групе којој припада. То је једно веома архајско понашање које не допушта појединцима, члановима дотичног друштва, да док су у својој средини до краја развију своју личност, ослободивши је и несвесног колективног понашања. Међутим, горанска етничка група не живи у изолацији (константно печалбарство и стална запосленост на страни, школовање и сл.), природно допушта да је човек ове средине у извесном погледу слободан од многих ланаца и спона што тиште модерног човека, али можда није свестан своје индивидуалности и своје личности јер не може лако себе замислити изван оквира етничке заједнице којој припада јер, да је другачије, не би имао свест о себи и свом пореклу као посебном ентитету, а њени чланови не би развили сопствени и специфични етнички идентитет. Да бисмо потврдили ову тезу истражили смо многе случајеве и дошли до емпиријских потврда, нарочито у примерима из обредне праксе, вокалне и орске традиције Горанаца.

Поменимо брачне обичаје, који у својој аутентичној разумности испољавају изузетну архајску магијско-религијску праксу, током свадбе сведену на три ступња *обрета прелаза* (*rite de passage*), сепарација, маргинализација и агрегација, али и нешто више од овог модела, свадба Горанаца у целини сагледана даје посебан лик и драж лепоте и опуштања у изузетним весељима и забавама са елементима народних драмских приказа који у тим тренуцима преовлађују. У свадбама се симболично и митски обележавају венчања супротности, земаљског и небеског, живог и мртвог, заправо афирмише се живот у сједињавању љубави. Породица и родбина, уз потпуно ангажовање целе сеоске заједнице, учествују у организацији свадбене свечаности. То је истинска прилика нарочито за младе али и старије, да се окупе и да целом селу приреде спектакл и разоноду.

То заједничко етничко културно наслеђе у склапању брачних ендогамних изолата унутар кога се обављају женидбе и удадбе. Проучавање сродства и брачних веза открива нам важност ендогамног простора унутар кога се обављају брачна узимања. Тако се око горанског локалитета стварају границе околног друштва унутар којег се лако склапају познанства, будући да се у њему увек може наћи неки припадник родбине или, пак, неко ко познаје некога из родбине.

Иако горанска села више не живе у економској и социјалној аутаркији, него у веома живој комуникацији са спољним светом, ипак се истовремено ствара брана "међа" према суседима која село изолује. На тај начин се успоставља динамична равнотежа између различитих сила у широком варијетету модела.

У свим тим структурама локална аутаркија у сваком погледу није ништа мања. Сеоска заједница се мора организовати како би пружила отпор продору глобалног друштва. Мигранти иду у спољни свет како би ојачали свој материјални положај. Никада се у село нису враћали са страном женом. И као што смо већ нагласили, односи с непосредном околином осигуравају брану којом се чува културна, социјална, и, оно што је најважније, етничка особеност и идентитет. Та аутаркија целине јесте услов одржавања и механизам обнављања етничке и културне хомогености, и то у мери у којој разлика у односу на остале јача осећање личног (персоналног) идентитета и дух групног корпуса. Због тога се Горанац утолико више осећа привржен свом селу и својој етносу.

Сасвим је разумљиво, да је ислам, као религија и поглед на свет, дао Горанцима и нека специфична обележја. Међутим нисмо уочили никакве екстремне у томе, па ни појаве изузетне исламске bigotности, ни код старијих генерација ни код млађих нараштаја. И то је једна од занимљивих особина Горанаца. Овде се треба подсетити на историјске чињенице: прелазак на ислам Горанаца хришћана појачао се под притиском, нарочито после Велике сеобе Срба 1690. године. У Броду, на пример, последња хришћанка Божана умрла је 1856. године¹⁵. У том насељу дуго су се одржали хришћански верски обреди. Неки Максим, према Јастребову, служио је преосталим хришћанским породицама као свештеник иако то није био¹⁶. И у другим селима је после исламизације остао да живи по који хришћанин. У Враништу је почетком овог века Тодорица (Тодорова жена) у углу своје собе имала иконе пред којима се крстила.

До данас су делимично сачувана сећања на хришћанску обредну праксу. На Божић се кува кукуруз и дели комшијама. Храстовим границама ујутру на Божић ките врата на кући и економским зградама. Меси се божићни колач у који се ставља метални новчић. Онај ко добије комад колача у коме је новчић, сматра се да ће бити срећан целе године. На Божић се такође кува једна врста култног јела, тзв. "пачке", од овчјих или говеђих ножица.

¹⁵ Костић П., (1934); *Моја аутобиографија*, Јужни преглед, 8-9, Скопље, стр. 260.

¹⁶ Јастребов И. С., (1879), *Подаци за историју српске цркве*, Београд, стр. 135.

О Богојављењу рано у зору захвате воду којом прскају чељад у кући. О Св. Трифуну такође варе жито. У селу Диканце овај празник називају "Бабин дан". Младићи тога дана терају "Бабу" из села. Наиме, направе повећу лутку да изгледа као "баба", па је из центра села штаповима гоне у реку, бацајући за њом напола изломљене штапове, уз повике да се "зима не поврати". После тога, сви учесници у овој обредној игри, оперу руке на реци и врате се у село¹⁷. Уз само наизглед еуфемистичког имена "Баба", несумњиво се крије пагански супстрат. Баба је персонификација времена, односно демон ћудљиве природе. Српска предања су сачувала у више варијанти лик ове "Бабе" везане управо за метеоролошка размишљања у народној традицији. А о Св. Атанасу Горанци изговарају ове речи: "Атанас-таламбас, зови лето код нас". А ево и стихова који се том приликом наизуст изговарају:

"Атанас танас,
врати лето на нас,
кожуфишта на трништа
а цупчића на дејчића"

Овде треба нагласити да се овај хришћански светац изразито везује за традицију балканских сточара Влаха, који њиме обележавају средину зиме. Постоје многе легенде о овом хришћанском свецу, посебно оне у којима се описују његова добротина која пружа људима у невољи и помаже им да се из ње извуку. Он је јахач на коњу са сабљом и мачем. Укратко, Св. Атанас је слава свих сточара Влаха. Присуство св. Атанаса у горанској традицији није случајно. Влашки трагови су очигледни у презименима горанских родова, на пример: Зизи-Зизанци, Ренда Бајмовци, Мандаковци и др.¹⁸ Осим тога, и топографски називи Лашки (Влашки) пут, Лашки поток, Влашке ливаде, Барбула, указују на присуство влаха сточара у Горанској жупи.

Бурђевдан је без сумње највећи празник Горанаца, који у себи обједињује паганске и хришћанске елементе. Једну од најважнијих улога у Бурђевданском обичају Горанаца заузима култ вегетације. Одлазак у поља и шуме у рану ђурђевданску зору, да колективно и у складу са партиципационим законима етничке заједнице, наберу разно биље и лековите траве, има онај најнепо-

среднији имитативно-магијски значај¹⁹. Снажан магијски набој воде огледа се у раним јутарњим часовима, кад се чељад умива или купа водом са ђурђевданским биљем и обавезним јајетом у њој, ради здравља. Јајетом протрљају лице, нарочито деца. такође се прскају водом на реци. Убраним биљем ките врата и капије, и то нарочито врбовим границицама.

Једна од добро сачуваних карика у ђурђевданском обреду је чин љуљања девојака. Љуљашку везују за дрво трешњу или врбу да би девојка била црвена као трешња и здрава као врба, каже се: "Свака девојка треба да се "зањуша" на Бурђевдан". Љуљање је чест мотив у горанским песмама, ево једног примера:

Бе идеме, другаче, да се рашетаме,
рашетаме низ таја Бара зелена,
да набереме све турли цвећина,
да шетама да се рашетама,
да стајме јуже нушаљка
на таја врба зелена,
да се мије, ја другаче, изнушаме.
Нел`је сега време за шетане,
нел`је сега време најубаво...²⁰

На Бурђевдан вештији дечаки праве свирале од врбове коре, дугачке до 90 см. Ту свиралу називају "борија", писак је од врбове гранчице. По васцели дан на Бурђевдан дечаки туле у своје свирале и сасвим несвесно, према магијској замисли, истерују несреће и болести из села. За љуљање се каже у народу, да је веома ефикасно средство којим се одагнају зле силе, болести и слични по човека штетни утицаји. И шибање оваца врбовим границицама и "крма" ђурђевданским биљем помешаним сољу има исту функцију. У категорију обредне профилаксе улази и култни колач "млазник", преливен растопљеним маслом, чиме се сви укућани обреде, стављајући преко сваког залогаја кашику меда.

Требало је непосредно видети и доживети Бурђевдан године 1993. На пространој зеленој ливади Влашка, између Млика и Враништа, са које је пуцао величанствен поглед на снежне врхове Шаре и Коритника, прослављао се највећи горански празник Бурђевдан, као стародревни саборски дан, уз писак зурли и удараца гоча који су одјекивали надалеко. А девојке, као лабудови, у празничкој ношњи од беле свиле с црвеним везом и златном жицом

¹⁷ Лутовац М. (1955) *Гора и Опље*, СЕЗб LXIX, Београд, стр. 272.
¹⁸ Ibid. str. 275.

¹⁹ Антонијевић Д., (1974), *Ђурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена*, Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен 1967), Београд, стр. 193-202.

²⁰ Хасани Х., (1987), *Горанске народне песме*, Приштина, стр. 155.

прошараним јелецима, играју у женском колу најједноставнијег кореографског склопа, чије паралеле налазимо само у обредној игри. Коло је неодољиво привлачило безбројне девојке. Свака од њих губила је у игри свој интегритет, своје индивидуално Ја, постајући безимена као део једног колектива са одређеним функцијама. Иако на први поглед одузето сопствено хтење, игра је пружила могућност за једну колективну егзалтацију, за поглед упућен момцима, могућим будућим супружницима, који су били ту, непосредно уз њих саме.

Музичка традиција Горанаца даје особени печат њиховом етничком идентитету. Народ је сачувао архаичне музичке идиоме. Миодраг Васиљевић је запазио, да је у Гори асимиловано певачко благо са читавог Балкана, што су потврдила и вишегодишња истраживања музиколога из Данске Бирте Треруп, која је у горанском женском двогласном певању од три до пет тонова утврдила секундно сазвучје у паралелном кретању и у кретању у једном правцу из приме у секунду и из секунде у приму, са завршним извикивањем на "И"²¹. Изводе га по две Горанке или по четири, заглаване у једну тачку у особеној пози, сливајући своје гласове као у један. Нисмо, при том, могли разликовати индивидуално кретање сваког појединог гласа. Ово двогласно певање жена у консонантној концепцији секунде као вертикалног интервала између два гласа, представља најстарије музичко наслеђе Горанаца. Чини нам се, што је музика старија и што смо од ње удаљенији, њено дејство је јаче. Дејство музике прелази право у нерв и буди у човека осећања дубоке архаике. Занимљив је и овај податак. Истакнути музиколог Brailou чувши двогласно певање у нас, рекао нам је духовито: "Ово је настало кад је бог свет стварао", разуме се, желећи овим да истакне прадавну старину овог начина певања.

Мушко певање је соло или унисоно, у мањим групама. У неким случајевима у њиховом певању наилази се на остатке древног двогласа, у мелодијама које највише личе на женске песме, за које Бирте Треруп такође претпоставља да припадају старијој музичкој традицији Горанаца.

У орском стваралаштву откривамо наслаге читавих векова. Женске обредне игре с певањем, са два корака удесно, а једним у лево, један су од најстаријих типова орске игре на Балкану. А мушка кола уз гоч и зурле, поглавито о свадбама, приликом одласка у печалбу и сличним свечаним пригодама, показују изразито уживљавање, како ритмично тако и пластично. Посматрао сам како звук зурли заноси играче. По композицији музике, начину извођења, врсти корака и другим елементима, горанске мушке игре

²¹ Треруп Б. (1974) *Народна музика Призренске Горе*, Рад XIV Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен 1967), Београд, стр. 211-220.

долазе у ред тзв. тешких кола. Поменимо нека од њих: *Колочајна*, *Сам по сам*, *Горанско оро*, *Кара Јусуфово*, *Алији Агино*, *Тоскалско* и др. Све су горанске игре везане око најдубљег животног језгра личности, одвајају се и отпадају од човека у оном тренутку када се неко унутрашње треперење само одазове једном музичком такту и сасвим несвесно изазове целокупни темперамент играча.

Веома је значајан Јастребовљев податак да Горанци у својим обичајима приликом сунета, свадбе и других празника изводе *театарске игре*. Обавештава нас да је и лично у селу Рестелици, 23. августа по старом календару, присуствовао једној свадби на којој се изводио "рестелички театар"²². Нажалост, о садржају тих представа не доноси никакве податке, осим што напомиње борбе пеливана, које су се сачувале до данас на горанским свадбама.

Године 1993. на Бурђевдан у селу Млике лично сам пратио извођење шаливе мушке игре под маскама, једну врсту пародије на горанску свадбу. Игра је позната само у овом селу, а забележена је и као документарни филм Телевизије Београд. Неколико дана пре Бурђевдана група одабраних младића поделе улоге за ову игру и договоре се о свим појединостима, као што су: маскирање, реквизити, коњи, музика и др. Главне улоге имају: невеста-мушкарац и младожења. "Она" је у венчаници, са црвеним дувком преко главе и лица. У једној руци држи отворени кишобран, богато украшен разнобојним тракама од хартије и другим украсима. Невеста јаше на оседланом коњу с прекривачем. О њој брину коњоводци, који се током поворке смењују. Младожења је нагаревљеног лица у грађанском похабаном оделу, са клепетушом око врата и боцом алкохола у руци, имитирајући пијанца. Поворка полази са места "Нишан" и долази у сред села. Прати је гомила мушког света и деце, уз продорну музику зурлација и гочобија. У центру села поворка се зауставља. Овде настаје изузетно весеље шале и играње а у томе учествују мушкарци. Остали житељи села, међу њима нарочито жене само су посматрачи. То је једна врста гледалишта, из кога долазе различите доскочице упућене "невести" на коњу, која одговара обично ласцивним фразама. Присутнима се дели ђурђевданско биље донесено из поља. Невеста такође за све време држи у руци киту ђурђевданског биља. Природно, главна личност у овој игри је "невеста". Свако од присутних жели да је додирне, јер се верује да је то добро "за срећу", "здравље" и "плодност". На махове призор постаје све бучнији и претвара се у разудану карневалску сцену са публичком инкорпорираним у актере ове травестије. Уз бучне тонове зурли и гочева "невесту" доводе испред једне куће где је на прагу дочекују "свекар" и "свекрва" (мушке улоге), дајући јој погачу и сито. Ова пародија на горанску свадбу, завршава се заједничким колом извођача и посматрача. Коло води "невеста", сада без по-

²² Јастребов И. (1904) *Стара Србија и Албанија*, Споменик ХLI, други разред 36, стр. 88.

кривала на глави. После неколико одиграних кола, одлазе својим кућама на ручак, а и да се припреме за заједнички сабор на помешној Влашкој ливади.

За време праве свадбе мушкарци такође изводе шаљиву игру под маскама звану "чичевци". И у тој игри мушкарац има улогу "невесте". Он је преобучен у похабано невестинско рухо. Други је "младожења", са старачком маском на лицу, грбом на леђима и повећим штапом на руци, којим брани "невесту" од насртаја мушкараца. Ова игра изазива смех и разоноду међу свадбарима, посебно у нешто слободнијим призорима и покушајима да се симулира коитус.

Сеир је онај тренутак на правој свадби кад се надмећу мушкарци у разним вештинама, као што су бацање камена с рамена, скакање у даљ, трка на коњима, борбе пеливана и слично, на које нас је такође упозорио Јастребов.

У суштини, све поменуте игре, нарочито она из села Млике, представљају специфичну врсту акције, рађање и чина у којима се успостављају извесни односи на несвакидашњи начин, да би се смешно (комично) преобразило у привидну стварност ради ослобођења и очишћења од тензија како извођача тако и посматрача. То колективно учешће једних и других је битна карактеристика ове врсте народног глумовања. Дакле, разлике између извођача и гледалаца се бришу и извођење игре се показује као затворени психички систем. Са гледишта "спектакла" опрема играча има значајан позоришни елемент. Маскирање и употреба звона, нарочито, асоцирају на дубоко магијско-религијске корене. Уосталом, прерушавање човека у неки лик помоћу маске, покрета, мимике или речи један је од неопходних услова и у народном глумовању које се може узети као ембрион у генези театра уопште.

За крај треба још једном нагласити следећу чињеницу: наведени примери који су узети у разматрање током анализе имплиците показују да се у етничком наслеђу Горанаца сучељавају и преклапају неколики културни слојеви; староблакански, словенски (српски), оријентални и други, који дају особено духовно и материјално обележје Горанцима, чиме се они и разликују од култура ближих и даљих суседа.

Упркос савременим променама и процесима који трају под утицајима модерног доба, Горанци успевају да очувају своје етничко обележје и етнички идентитет, оличен, као што смо у овом раду показали, дубоком архаиком, аутентичним структурама и животворним функцијама. Познату социолошку тезу да савремени развој (индустријализација, урбанизација, школство и сл.) доводи до опште животне и културне хомогенизације друштва у простору, "горански синдром" на делу оповргава. Горанац непрекидно витализира свој етнос и етнички идентитет и на тај начин чврсто брани своје "етничке међе", како према непосредним суседима тако и према друштву у целини.

ЕТНОКУЛТУРНИ СЛОЈЕВИ СРБА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ*

Средачка жупа представља особену етнокултурну целину. Оно што је најважније за наша разматрања јесте дијахроно откривање етнокултурних слојева наталожених вековима, различите јачине и садржаја у преплету једних с другима. Који су све културни слојеви заступњени у стварању српског националног лика и његових културних вредности у Средачкој жупи веома је сложено питање. Због тога смо у нашим истраживањима пошли од претпоставке да је у средачком етносу историјска димензија била заступљена. Српски средњи век, са монументалним манастирима у Призрену, имао је у свом залеђу Средску са властелинским поседима, на којима су се већ тада колибе номадских сточара преображавале у седентарна насеља, с постепеним подизањем богомоља (цркве, црквице, капеле). Оне су и данас у Средској најјачи мemento српско-хришћанског присуства из времена средњег века и доба обнављања Пећке патријаршије. Примера ради, поменимо да је у овој шарпланинској жупи некада било 26 цркава, о којима се зна било по остацима било по писаним изворима. Данас их има 11, махом подигнутих или обновљених на старим темељима у доба поновно успостављене Пећке патријаршије у XVI и XVII веку. Међу њима, у осам цркава су добрим делом очуване фреске настале у то доба. Најстарија црква посвећена Св. Петки у селу Средској помиње се у Душановој повељи из 1348. године, датој задужбини Св. Арханђелима у Призрену. Истакнимо и то, да се у средачким црквама чува збирка која се састоји од приближно 70 икона, насталих у распону од XVI до XIX века¹.

Према доказима које нуде и други извори, може се рећи да је један од главних утицаја долазио из заједничког извора, хришћанске религије. Глас литургије, звук звона, смисао Јеванђеља и симболи са фресака мора да су веома дубоко деловали и прожимали живот Срба у овој земљи.

Дакле, православно хришћанство даје основни садржај, боју и тон средњовековној цивилизацији српског народа, па и његовој фолклорној баштини и осталим духовним и материјалним слојевима традиционалне културе. Међутим, упркос тој чињеници, "стара паганска веровања и култови одржавали су се и даље,

* Аутор др Драгослав Антонијевић, дописни члан САНУ

¹ Ивановић И. Р., (1994), *Извештај о културно-историјским споменицима Средске*, Архив Географског института "Јован Цвијић" САНУ.

њихова замена хришћанским култом текла је сувише споро. Црква се задовољавала површним продором у живот народа, коегзистенцијом са остацима старог, прехришћанског².

У свеколиком овом акултурационом процесу, најважнији извор за неке врсте народног стваралаштва била је Библија, литургијски текстови, житија светаца и неки апокрифни списи³. Дobar део усмене поетске и обредне традиције (песме, легенде, приче, пословице, календарски празници и др.) садрже библијске мотиве које је усмена традиција прихватила на начин који се може сматрати можда наивним, даровањем живописних детаља, те су библијске јединице уткане у поетске и културне структуре прехришћанских садржаја⁴.

Поменимо неке примере из Средске. Култ Св. Стевана, заштитника Византијског царства, Срби су рано прихватили и постао је и Србима и Грцима државни заштитник. Слично се десило и са Св. Константином, оснивачем Источног римског царства и његовом мајком Св. Јеленом, који су дубоко ушли у традицију српског народа. Да не говоримо о народној традицији Грка, која је ове светитеље инкорпорирала у пагански ритуал анастенија. А шта рећи о Средској, где је у целини очуван култ библијског Св. Лазара трансформисаног у поворкама девојака "које славе онај опојни наш обичај подсећања на сестре Лазареве, играјући око свежег пролетњег лиризма уочи Лазареве суботе, дотурајући између себе маленог Лазара, васкрслог за горама, певајући му сваког пролећа:

Лази, Лази, Лазаре
Те долази од мене
Приватај се за мене,
За свилене рукаве
За свилене мараме
За клечане кецеље⁵

Истраживања која смо обавили у шарпланинским жупама, Средска се упадљиво издваја по степену старине неких обреда, посебно лазаричког, представљајући прави резерват још увек његове живе обредне праксе. Истичући велику старину овог обреда, Миладин Симић - Никачевић, записао је поред осталог: "У Средачкој жупи постоји од незапамћена времена обичај да се сваке године на Лазареву суботу играју Лазарице, боље рећи певају нарочито спремљене песме за ту пригоду"⁶.

² Богдановић Д. (1991), *Историја старе српске књижевности*, Београд, стр. 90.
³ Павловић М., (1991), *Византијска култура*, "Задужбина", бр. 17, Београд
⁴ Ibid.
⁵ Петровић Р. (1974), *Есеји и чланци*, стр. 382, Београд
⁶ Никачевић М. С., (1939), *Лазаричке песме из Средачке жупе*, "Јужни преглед", бр. 3-4, Скопље, стр. 112.

Бован В. пише: "Нема краја на српском језичком подручју где су лазаричке песме сачувале толико свежине као у Средској"⁷.

Најпре ћемо изложити опис обреда истраженог *in situ*, за време његовог извођења године 1993 у Драјчићима, Мушникову и Призрену, а затим нешто рећи о његовом пореклу.

У предвечерје Лазареве суботе огласила су се у Драјчићима црквена звона, позивајући лазаричке групе и житеље села да приступе посматрању првог (уводног) дела лазаричког обреда. У току дана дечаки су по засеоцима и махалама, лупајући у клепетуше, такође позивали на овај скуп испред цркве. Негде у сумрак, заједно са лазаричким групама, окупили су се житељи Драјчића, како Срби православне, тако и мухамеданске вере. Био је то јединствен приказ, са пуно драмских ситуација, непознатих на другим странама где се изводио или још увек изводи лазарички обред. Уз продорно дијафони певање, две групе певачица се антифони смењују, изводећи "на глас" мелодије уз које су, лазарице одевене у лазаричке ношње изводиле игру "надскакување". Лазари, скакућући на једној нози, наизменично мењају своја места, означавајући замишљењу фигуру крста. У целини, "надскакување" је један вид обредног надметања којим се жели да покаже издржљивост у скакутању на једној нози, исто онако како ће се овај рудиментарни корак примењивати за време опхода сутрадан. Темпо скакутања се на тренутке појачава, што условљава и садржина стихова које певачице на лицу места импровизују:

Надскакувај се, Лазаре,
Натрупкај се, Лазарче,
Окрећај се, Лазаре,
Наш је Лазар поубав, итд.

Надскакување престаје кад се отпевају ови стихови:

Доста беше, Лазаре
Рукујте се, Лазаре
Поклони се, Лазаре
Ајд сас здравље, Лазаре.

Овај јединствен и по свему сугестиван уводни део лазаричког обреда, који ће се у пуној мери развити на дан Лазареве суботе, представља дубоку старину. Осећај извесног прожимања извођача (играчице и певачице), с посматрачима, у функцији једног навијачког дијалога, представља прапозоришни чин, који употпуњују: амфитеатрални изглед места (испред цркве), где се изводи игра, чују звуци црквених звона и дијафони мелос певачица, уз чији ритам костимиране лазарице изводе скакућући на једној нози,

⁷ Бован В., (1980), *Народна књижевност Срба на Косову*, Приштина.

што оставља снажан архетипски приказ обредности која нас води до средњовековних приказања која су извођена испред цркава.

Кад је мрак потпуно овладао селом, Лазарице су пошле на конак. Свака група одлази да спава код свог Лазара. Лежи се на поду, у лазаричкој ношњи, једино Лазар и Лазарче скидају пре спавања своје богато украшене капе. И оно што чини потпуну непознаницу у другим крајевима, Лазар и Лазарче су понаособ обавијени белим платном (изаткан бели чаршав) и тако спавају. Аналогично није тешко препознати: бело платно је покров ускрслог Лазара, како је записано у Библији а сасвим видљиво на фрескама у црквама и манастирима у Средској и околини.

С првим петловима, у рану зору, лазарице устају, умивају се и отпевају ову песму:

Заспала ми Ладика
У свилене постеље
Дизај ми се, Ладико
Ете, идет Лазаре,
Мало ће ми постојат,
Много ће ни зазрејет.⁸

Пре поласка лазарице поједу по залогај хлеба, а то истог чине житељи села, пре него што би чули лазаричку песму. То се чини, верује се, као заштита од Лазара, да их "не пробије" (уништи).

Опход почиње обиласком свих домова у селу, али и у суседним насељима. Чуо сам да су учитељи из села Горњег и Доњег Љубиња, иначе мухамеданске вере, уочи Лазареве суботе године 1993. дошли у село Драјчиће, и позвали лазарице да дођу у њихово село, да изведу обред, јер народ верује да лазарице доносе општу срећу, плодност летине, здравље људи, одбијање невремена и сличних зла.

На челу лазаричке поворке иду Лазар и Лазарче, а иза њих "поачице" (певачице), раније четири до шест, данас само две. Певачице држе између себе корпу за дарове. Лазар мора бити виши растом и старији, између 12 и 14 година, а Лазарче - између 5 и 7 година. Свака лазарица по обичају треба да учествује три пута у опходу.

При уласку у двориште певају:

Чи' су ово дворови
Што су лепо метени
Банови су дворови
Баница ги помела
Саз две струка босиљак
И со трећи каранфил,
Нек искочи баница,
Да дарује Лазара.

Затим долази ова песма:

Овде кућа богата
Туј се браћа чуваја
Ведром паре бераја
Од дукати збореа.

Испред куће, лазарице дочекује домаћица са укућанима, држећи у руци сито с даровима: јаја, пасуљ, може и брашно, а данас - купљени слаткиши (кекс, бомбоне и слично); Лазар се дарује и новцем. Сваком укућанину се отпева по једна песма, којих има у безброј варијанти. Навешћемо неколико карактеристичних примера песама:

Песма старешини куће:

Кмет ми седи у столе
А кметица у дворе
Кмету шије кошуља
Со свилену кончину,
Со сребрну иглицу
Искрши се иглица
Замрси се свилица.

Домаћици у кући:

Је Јерино, госпођо
Леп си пород родила
Све синове банове,
Све ћерчице јелчице.

Песма мушком детету у колевци:

Гркало је голупче,
У свилене пелене
У шарене повое
У сребрне колевке.

Песма нежењеном младићу:

Овде момак нежењет
Што га мајка не жени
Женија га, броја га,
Нигде лика не нађе,
Само Стојна Попова
Стојну мајку не дава.

Песма испрошеној девојци:

Ми отуда дођемо,
Проз дворе ги прођемо

⁸ Танасковић В. (1992), *Средачка жула*, Приштина, стр. 57.

Супази не свекрва
Поруч, наруч девојке
Нека готви дарове

Песма ратару, орачу:

Ратај седи на рало
И ратајче на брана
Сеет бела ченица

Песма овчару:

Еј, овчар, Бугаре,
Заспало ти сугаре
При две воде студене,
При две чесме шарене.

Домаћој стоци:
Краве ви се телеа,
Овце ви се јагњеа,
Козе ви се козаа,
Челе ви се роеја.

Песма мајстору - зидару:
Еј, мајсторе, мајсторе,
На дан тие надница,
По два жута дуката
И по трећи талира

Песма терзији:

Еј, терзија, делија,
На палата седеше,
Ситна кроља крољаше.
И у Бога гледаше,
Дај ми Боже што оћу,
Белолика Јаглика,
Црноока девојка.

Песма учитељу:

Учитеље, Господине,
У столове седеше,
Ситна писма писаше
Млади ђаци учеше.

Песма путнику:
Ој, човече, путниче
Де си пута путуав
Де си коња забрајо

И на коња марама,
У марама врзуљка
У врзуљка чист прстен.

Песма док иду пољем:

Овче поље широко
Пред њим стадо големо
Пред њим овчар засвира
У шарене шупељке,
У сребрне кавале.

Кад се растају певају:

Ој, Лазаре, Лазаре,
Обрћај се Лазаре,
И се лепо преклањај
Да те лепо дарујет
Дином даром дукатом
И сребрном парицом.

или:

Остан збогом, из куће,
Остајте ви, берићет
Најповише ченице
И ченица белија.

*Ако их у неку кућу не приме
певају:*

Ова година кућица
До године зицина
Трећ година рудина.

*Кад се сретну две групе
Лазарица*

Сретосмо се, сретомо
Да ли да се бијемо
Или да се минемо
Боље да се минемо,
Него да се бијемо.⁹

⁹ Лазаричке песме су преузете из књиге В. Танасковића и чланка М. С. Никачевића, међу њима се налазе и песме које смо лично забележили.

Између лазаричких група често, дође до свађе око тога којом ће страном пута проћи - горњом (вишом) или доњом (нижом). Ако не дође до физичког сукоба, група која је бржа и пође горњом страном пута, запева:

Ми озгора зађомо
Под ноге ве туримо

А побеђена група одговара:

На вашег Лазара,
Од кондура кошуља
и од миша опанце,
Од лисицу јелека,
И од змију ћердана.

Док "поачице" изводе мелодије на "лазарачки глас", једногласан и једноставан, Лазар и Лазарче играју. Игра се састоји од најелементарнијих корака карактеристичних за обредно играње. Лазарче "трупка" ситним корачићима у месту, а Лазар скаче на једној ноzi, по могућству што више, ослањајући се једном руком на штап или кишобран, а другом придржавајући се за раме Лазарчета, истовремено чувајући га од појединих домаћица које вребају да подигну Лазарче увис, да би им се током године рожавиле пчеле. Овај магијски чин, верује се, може имати трагичан завршетак, јер Лазарче би у току године оболело и могло да умре. Из истог разлога Лазар стално држи Лазарче за руку за све време опхода.

После отпеваних песама и изведених игара домаћица подели дарове: јаја, пасуљ и друго, а Лазару даје новац непосредно у руке. Кад заврше обилазак свих домова у селу, лазарице се враћају Лазаревој кући одакле су и кренуле. Ту поделе дарове на равне делове, а затим се "раскићују". Од тог момента престају да певају на лазарички глас, који се не сме чути све до следеће године, јер се верује, да ће ако неко запева лазаричку песму, стока преста-ти да се размножава.

Припреме за лазарички обред започињу одмах после ускршњих поклада. Све време до Лазаревог дана посвећено је лазарицама да уче песме и игре. У томе им помажу старије жене које су биле лазарке и оне које добро памте песме. Лазарице вежбају у доколици, највише око подне и предвече после завршеног рада. Идући улицама оне често певају и на тај начин и несвесно најављују један од највећих хришћанских празника.

Лазаричке песме су махом веома кратке и најчешће су у седмерцу, а изводе се једногласно, на тзв. лазарички глас. Међутим, "надскакување" је праћено дијафоним певањем жена "на глас". Дакле, постоје две различите категорије певања, вероватно и са различитим временом настанка. У Средачкој жупи, према истраживањима Радмиле Петровић, двоглас изводе само жене и девојке "на глас", певају се углавном у склопу обреда (лазаричког, славског, саборског), он представља веома самосвојан музички облик. Битна одлика овог двогласја је у каденци са завршетком на "и", скоком оба гласа са финалиса за "октаву" или велику септиму навише и лаганим глисандом наниже¹⁰.

Дијафони мелос којим је праћен један део лазаричког обреда, "надскакување", чини његову нераздвојну функционалну целину, а припада оном најстаријем културном слоју, када је човек, осећајући се као део природе заједно са флором и фауном, магијски ритуал сматрао као непресушни извор енергије и основ своје колективне свести. Истичући овај најстарији облик народног певања, као супстрат средачке друштвено-сеоске заједнице, хтели смо да нагласимо изузетну виталност ове древне фолклорне традиције која је у недавној прошлости преовлађивала, а данас сведена на бледе уломке. Због саме закономерности унутрашње етничке синергије Сретчани је отимају од заборавља како би јој продужили живот као битној културној особености своје етничке групе.

У припреме за опход укључује се и израда лазаричке одеће и реквизита. Лазарке се облаче у празничну одећу. Особита пажња се посвећује накиту од новца, то су тзв. "ремници", које носе "мланесте". Лазарева капа (данас шешир, раније шубара или фес) богато је украшена манистрима, обојеним хартијама, цвећем и обавезном зеленом гранчицом. Лазар има "фустанелу" и белу кошуљу са широким, лепезастим рукавима тзв. Griechische Armela. Штап је неопходан реквизит, а носи га Лазар. Лазарче такође има богат накит на грудима, украшену капицу на глави преко које долази пребачена свилена марама која покрива лице, као дувак, а спушта се низ леђа. Против злих погледа Лазар носи око врата чено белог лука, а Лазарче га има на глави, из истих разлога, Лазарче има на челу црну мрљу од чађи, узету са црепуље, а око врата заједно са осталим накитом, обавезан је и крстић. Облачење се обавља у Лазаревој кући. Овај чин прати певање старијих жена "на глас", "Накићај се Лазаре, накићај се Лазарче", а на крају отпевају "Ајд с здравље Лазаре, ајд с здравље Лазарче".

¹⁰ Петровић Р. (1972), *Двоглас у музичкој традицији Србије*, Рад XVII конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Загреб, стр. 326

Од Фрезера, Манхарда, Леви Брила, па до многих савремених аутора култ плодности у безбројним обичајима и обредима је сигурношћу констатован. Неки наши истраживачи приклањају се овој тези и лазарички опход ситуирају у магијски обред пар екселанс који треба да утиче на плодност поља, стоке, људи, успех у пословима, срећу и благостање укућана и сл. С, Зечев ић, тврди да се иза лазарица крије нека пролећна паганска светковина која се током времена спојила са Лазаровом суботом. Тада је и стари назив те светковине, по њему, замењен називом из хришћанског календара. Легенде с библијским мотивима, према Зечев ић у, примери су контаминације с прехришћанским обредима. Коначно, Зечев ић је дошао до закључка да је сврха извођења лазаричког обреда била заштита од змија, односно да у лазарицама лежи култ змије¹¹. У корист своје тезе, Зечев ић даје прилично аргумената. Међутим, остаје у равни претераног паганства, остављајући по страни онај, за генезу овог обреда битан елемент - *interpretaio christiana*.

Структура и појавни облик обичајних сцена у лазарицама у Средачкој жупи, предочавају, по нама, да долазе из одавно ишчезлих литургијских презентација Лазаревог васкрсења, пониклих у доба Византије. Наша трагања за откривањем византијског наслеђа у народној култури обелоданили смо у неколико студија¹². У њима смо документовали уплив византијске културе на живот и стваралаштво обичног и простог народа, који није од мањег значаја од оних духовних набоја који леже у српској средњовековној писаној књижевности, а нарочито у сакралној монументалној уметности манастирских здања и фрескосликарства.

Законитости популаризовања литургијских узора у народној побожности искристализоване у различитим типовима, чине да преношењем кроз дуже временске просторе не изгледају невероватно, ако се уз то помисли у каквом стању ти обичаји доспевају до нас (најчешће само у деловима), чинећи вероватним да су подручје распрострањености и густина учесталости били одлучујуће већи него што се то са данашње тачке посматрања може регистровати. Насупрот томе, могло би се приговорити да није реч о фосилизованим сценама неке некадашње игре која се изводила у простору цркве или у порти, већ, једноставно, о симболичким литургијским церемонијама.

¹¹ Зечев ић С. (1973), *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, Зеница, стр. 67-85.

¹² Види: Antonijević D. (1979) *Vizantijske brumalije i savremene maskirane povorke balkanskih naroda*, "Balcanica", X, Beograd; Антонијевић Д. (1986) *Византијско играчко наслеђе*, Народно стваралаштво, 1-4, Београд; Антонијевић Д. (1993), *Византијски супстрат у народној култури*, "Српска византија", Београд, стр. 211-221.

За нашу анализу лазарица у Средској, и знатно шире, на Балкану, значајно је и мишљење које полази од литургијског порекла лазаричког обреда, битног преузимања неких делова о Лазаревом васкрснућу из црквених приказања. Истраживања која смо обавили у том правцу показују да простор европског југоистока православне вероисповести, у коме Грчка са острвима, посебно Критом као језгром лазаричког култа, Бугарском, Македонијом и Србијом у њеним рубним југоисточним деловима, показује знатно богатство облика с којим се религиозна популарна фигура Лазарева јавља у разним изражајним медијима народске побожности¹³. Прикупљени материјал, који ћемо употребити за једну другу расправу, различитог је порекла и променљиве локалне вредности. На основу расположивих извора проучавајући ову тему, дошли смо до овог закључка: лазарички обредно-обичајни комплекс, с песмама, музиком, играма, од којих сваки одсек за себе може да представља посебну тему. Стоји на распону између православно-догматске традиције и синкретне народске побожности. Песма је у својим крајњим уобличавањима литургијски тропар (особито у Грчкој, Бугарској, а примера има и из Македоније), али и као паганска поздравна песма пролећног одсека (Србија). Лазар нема само битног удела у централном збивању спасеног хришћанског мита већ стоји у дугом низу владајућих божанстава, чији поновни настанак или поновни повратак у пролеће карактерише оживљавање природе.

У средачком лазаричком обреду сачувано је само неколико ременисценција на његово црквено порекло: увек фиксиран датум и дан извођења - Лазарева субота, рефрени неких песама са сталним понављањем имена Лазар, затим умотавање Лазара и Лазарчета у бело платно за време спавања, објављивање црквеним звонима почетка обреда и његово извођење у црквеној порти, пуно зеленила и цвећа у кићењу лазарица, васкрсли Лазар је дочекан зеленим гранама и сличним реквизитима, казују се литургијски текстови.

Где су корени? Канонску подлогу збивања чуда у Византији пружа извештај Јованов. Тема је широко уведена у рановизантијску химну и патристичку омилитику, где је изложена и догматска локална вредност чина Христовог пријатељства, чудо буђења *Suscitatio* (дизање из мртвих) Лазара оцењује се као прва Христова победа над Хадом, чему треба да следи сопствено васкрсење, ослобађање пратиоца из прапакла и коначна победа над смрћу у ускршњим збивањима. У типцима византијских литургија, хеортологијама, годишњим и полугодишњим панегирицима најчешће

¹³ Puchner W. (1979), *Sudosteuropaische Versionen des Liedes von "Lazarus redivivus"*, *Jahrbuch für Volksliedforschung*, Berlin, str. 84.

Док "бласиња", сви учесници у колу одговарају "амин". На крају баца чашу увис и викне: "Колико капи чаши, толико душмана". Тада се сви разилазе, а мушкарци отегнуто отпевају: " Војводе-ле, војводица"¹⁸.

Оливера Младеновић, пишући о *Колу на колу*, закључује да је оно у Средској души задржало карактеристичне обредно-магијске елементе за плодност и да припада врло старој играчкој традицији. Игра је забележена још 1869 године и од тада више пута до наших дана. Она оставља отвореним питање, да ли је "коло на колу" одиста словенска појава у нас, јер се она не налази код Грка и Албанаца. Иако Младеновићева наводи, према подацима С. Мачаја, да је пред крај XIX века влашко становништво у источној Србији играло "коло на колу", она се подробније осврће на ову чињеницу и вели можда је ово становништво сачувало старобалкански супстрат ове игре, као што је случај са већином њихових игара, које су пореклом из далеке старине¹⁹.

Ова игра је један облик вертикалног кола. По нашем мишљењу, она представља симбол успона и одуховљења, потпуно изједначење с оним што предочава небо и склад у висинама, ка сунчевом симболу рођења и смрти. На људској равни то је трајна непостојаност и вечно враћање. Анакреонт је у праву кад каже: "Људски живот окреће се непостојано попут паоца каквог точка на колима".

Пандан мушкарцима који праве "град", жене играју своје обредно коло "с`бор", које песмом започињу две прве певачице у колу, а затим преузимају следеће две. Ево неколико стихова ове песме:

Бери се голем саборе
Паде плата на ливада
Часни крсти Бога моле
Свети Петар у рај пошо
Гркала је грличица ... итд.

Игра се у двочетвртинском такту. У средини кола нека жена, на мимички начин, савија се земљи да убере прегршт траве за пчелињак, верујући да ће јој се пчеле током године добро ројити. Сестре Јанковић су записале да се ова игра са сличним кореографским обрасцима и песмама изводи широм Косова (Гњилане, Липљан, Неродимље и др.) и да у свему чува српски идентитет. Уп-

¹⁸ Младеновић О., (1974), *Коло на колу код Балканских народа*, Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен, 1967), Београд, стр. 380.

¹⁹ Ibid., стр. 383.

раво ова игра "с`бор", добро се сећам, изазвала је на Конгресу фолклориста у Призрену године 1967. велику полемику између учесника Конгреса из Бугарске и академика Душана Недељковића, о чему пише и Војислав Танасковић у књизи *Средачка жупа*. Наиме, Бугари су тврдили да је то њихова игра, а Недељковић доказивао да је она аутохтона обредна игра средачког етноса. За учеснике Конгреса на екскурзији, у самој Средској је изведена ова игра, где се на лицу места потврдило да је Недељковић био у праву.

У орском играчком наслеђу Средске откривамо трагове средњовековних игара са оружјем, мачевима и сабљама, било као ритуалне или витешке. Игра је припадала свима у средњовековној Србији, од душа скромних људи до душа аристократије. Према историјским изворима игре овог типа приређиване су сваке године у одређене дане у многим градовима ондашње Србије. Остатке ових игара препознајемо у данашњој призренској игри *к`лач*, које су сестре Јанковић назвале "круном призренских игара", а утврдили да се играла и у Средској. Према истраживањима Тројановића средачке игре су веома необичне. У колу ђурђевака, на пример, он налази византијске трагове.²⁰

Хришћанска компонента побожности у Средској долази највише до изражаја у славском обреду, у коме се најјаче сачувало средњовековно српско светосавско православље. Ова се традиција вековима одржавала и сачувала боље и непосредније од свих хришћанских празника, упркос тешким историјским временима турског ропства и потоњим искушењима. Са обновом Пећке патријаршије и подизањем нових црквених здања у Средској, са доста свештеника и калуђера, ојачала је православна духовност и подигао се српски национални идентитет. Свака кућа имала је по две славе, у пролеће, у јесен или зиму. Слава се зове "светога", па се каже: "Данас ми је светога" или "Имам светога". Према истраживањима М. Влаховића, слављење "светога" пренесено је поглавито на вече уочи славе; онда се изврше обреди у самој кући, пошто дође свештеник. Сутрадан је напијање у славу, ручак и весеље. На "светога" певају народне песме о српским јунацима, биткама и историјским личностима углавном уз гусле. Гости се позивају на славу здравицом, и то најпре главни гости, а затим остали. За све време славе домаћин и мушкарци служе гологлави и не седају за сто.²¹

²⁰ Антонијевић Д., *Византијски супстрат у народној култури*, op. cit. стр. 215.

²¹ Влаховић М. С. (1931), *Средачка Жупа*, Зборник за етнографију и фолклор јужне Србије и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље, стр. 45-47.

Свака црква слави свеца коме је посвећена. На тај дан се окупља народ из свих суседних села код цркве која слави. Домаћин црквене славе доноси колач и приноси крвну жртву. Непосредно сам учествовао на црквеној слави Св. Илија у селу Локвице у Средској, године 1992. Окупили су се тога дана сви Срби из села и околине, данас претежно одсељени по градовима ближих и удаљенијих предела. Долазе сваке године на овај велики свечарски празник њихове цркве, да растресени данашњи сеоски колективитет ојачају, али и сачувају свој српски етнички идентитет. И оно што је поред црквене литургије било незаобилазно у онтолошком смислу јесте приношење крвне жртве уз чин партиципације, чији се прави значај и смисао из људске свести данас изгубио, а имао је за циљ да убрза кружни ток живљења и умирања, али и наговештај повратка и поновног уласка у кружење духа и материје. И још један куриозитет; да се не заборави, својим очима сам видео како су жене мухамеданске вере долазиле са даровима у цркву, палиле свеће а за то време њихови мушки чланови одмарали су се код својих кућа у хладовини сеновитих воћњака, не радећи тог дана никакве тежачке послове.

Негде сам записао следеће: кад се нађем испред костима Српкиње - сељанке била она са Косова и Метохије или из Скопске Црне горе, костима видљивих данас једино у музејима, понесе ме мисао као да гледам наше средњовековне властелинке. Исти утисак на мене оставља и средачка женска ношња, особито "мланестина", са чудесном капом на глави. Све су те ношње извезене златном и сребрном жицом, попут средњовековних тканина, у гримизним и тамномодрим бојама орнамената, у ликовном шаренилу преузетом са одора српске властеле виђене на црквеном живопису. У свом орнату сви ти костими делују естетски префињено и високо господски.

Овде се непосредно суочавамо са тезом која сматра да је у свим етапама развитка цивилизација могућно евидентирати постојање паралелних култура: културе *елите* и културе *народа* (пука). Њихова особина је прожимање и докидање једне културе у другој, што битно доводи до културних иновација, па и до нових типова културе. Ову чињеницу не треба изгубити из вида кад је реч о етнокултурним слојевима Средске. У том правцу сасвим су јасна два битна односа: један на реализацији српске и византијске властеле, како у државним и политичким пословима, тако и у вредностима у области културе и уметности. Други правац се одвијао између српске властеле и њених кметова (обичног народа) који су на безброј начина били у свакодневној комуникацији. И један и други случај отварају веома сложено антрополошко питање, пре свега, од чега све зависи (услови, разлози, мотиви) како ће се примати, одбацивати или преображавати неко културно добро.

С друге стране, треба уважити чињеницу да нижа култура обично прихвата вишу културу која у свом унутрашњем структуралном склопу садржи посебну животну снагу и префињену способност да се шири преко нових крајева и да као шума расте како у ширину, тако и у висину. "Култура нема ноге", духовито се једном изразио Фробенијус, него припрема човека да је преноси, према томе, човек је њен преносилац или "носач културе".²² Ма колико да је јак почетни нагон да се виша култура прима *in toto*, јер је повезана са вишом снагом, богатством, духовном узвишеношћу, а при том, од изузетног угледа, овај процес не иде, праволинијски. Српски народ никада није примио културне утицаје у целини. У сваком поједином случају култура је прилагођавана у свом окружењу домаћим потребама и условима и то путем процеса одабира у којем су различити чиниоци прихватани на један или други начин, од којих је понекад остајао само једва препознатљив торзо.

У досада непревазиђеној студији "*Сретачка жупа и њена изумрла ношња*", Сима Тројановић поред осталог каже да су се у њој очували различити културни утицаји (називи, крој, орнаменти), из дубоке прошлости и да се у њој много шта "скаменило", као што је случај с многим добрима на Балкану. Покушаћемо да следимо ове ауторове мисли на примеру "мланестине" капе.

После симболичног обреда зачешљавања невесте, њу опремају најлепшим накитом, "од кога нигде у свету, ни у књигама, ни музејима, нисам интересантнијег ни лепшег видео", закључује Тројановић, и наставља: "на глави јој наместе *врсте*, новац *нанизан* на потиоку. На врху је *кита*, а каже се и *крст*. Ова кита је обложена морским пужићима (кавурима), верижицама, разнобојним *ђинђувама*, ситним новцем и сл. Све су оне *нанизане* да висе, *трепере* и *бацају одблесак* у свим бојама. На врху је кита украшена пауновим перјем, што се зове *киталиште*, које такође при сваком покрету блиста. Кита је доњим делом усађена у сребрну, дивно сковану *плочу*, на врх капе. Спреда до плоче су два *перишана* са ситним верижицама, и то одозго по врстама, *остраг* је закачен задњи, а спреда исти такав *предњи перишан*. Горња врста или *узда*, оперважена је збијеним новцима, а у другом реду дугмићима. О врату носи на срмалгајтану *ђердан* од четири низа, код имућнијих од правих *ћилибара*, код оскуднијих од *лажних* и од *ђинђува*. Затим чело покрива *коаница-кованица*, с крупним новцем. *Ремче* обухвата чело, широко је до три прста и наднесено на темену као *стреха*. На глави су *чепелац*, исто тако старим сребрним парама *поткићени*, а са стране су *ременици*, састављени од новца, чије

²² Briket-Smith K. (1960), *Putovi kulture*, Zagreb, str. 59.

се унутрашње и доње ивице зову *оков*. Ремници падају преко рамена на груди. Богатије су негде низале и бисерна зрна уз перваз. Испод врста, а за њих утврђен, виси *превез* низ леђа".²³

Превез, по нашем мишљењу, представља највиши уметнички домет ручног рада на невестиној капи: везен је црвеним памуком, алапамуком, и накићен разним блиставим украсима. Ту су златном и сребрном жицом везени разни орнаменти, па манистре (шљокице), ђинђуве, кошчице (пуца), црвене ресе, које предвајају готово у пола цео превез, завршавајући се у доњем делу белим платном. Горњи троугласти део превеза, који покрива горњи део леђа, врат и главу, такође је начињен од црвеног, везеног и кићеног платна, званог *кошуљача*, а завршава се плитком заклишеном капицом, *крајчетеом*, која се на темену причврсти за косу, а завршава се црвеним ресама, некад свиленим.

На основи подробне анализе, Тројановић доноси занимљив закључак, наиме да цела "мланестина" капа одговара делу оклопа, јер је на њој новац црепасто поређан, као талири и рубље, заиста се, веде местима где су крупни новци, као талири и рубље, заиста се, веде он, ни сабљом не би могло тело повредити. За своју тврдњу да је ношња на глави имала улогу телесне заштите Тројановић тражи аналогију у антици и средњем веку, где се помиње оклоп у женској ношњи, наводећи и примере из митологије о Брунхилди ратоборној јунакињи, али и из наших епских песама у описима отимања невесте од стране Турака и Арапа.²⁴

Превез везе свака девојка сама, понекад годинама. По кроју су сви превези у Жупи били исти, само су се разликовали по везу и орнаментима. И Видосава Николић сматра, да је невестински накит један од најлепших и најбогатијих накита у нашој народној ношњи. Накит је био тежак по неколико, често и преко десет килограма.²⁵

У целом свом орнату средачка невестинска ношња је веома раскошна. У њој се назире одјеци, као што смо нагласили, моћне средњовековне српске државе, "јер како би се могло замислити да сеоске младе још носе рукавице од златне жице, и одело у виду оклопа. Епски се век започео под српским царевима и сјајно преживео петстогодишњицу тираније турске силе, и то у простом сеоском свету".²⁶

²³ Тројановић С. (1921), *Сретачка жупа и њена изумрла ношња*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, стр. 411-427.

²⁴ Ibid.

²⁵ Краснић В. (1952), *Српска женска ношња на глави у Сретачкој жупи*, Гласник Етнографског института САН, I /1-2/, Београд, стр. 143-159.

²⁶ Тројановић С. *op. cit.*, стр. 422.

Поред овог историјског аспекта, невестинска капа у етнолошком смислу има истакнут магијски значај. Неки њени делови, као што су пауново перје, крст и кита, а природно и силни метал на њој, треба да задрже "зле погледе" и заштите невесту изложену опасностима од злих сила. Троугласти део горњег дела превеза, сребрне троугласте наушнице, троугласта огрлица од манистре, у семиолошком смислу сведени су на број три, а симболизам троугла поклапа се са симболизмом броја три. Врх троугла окренут нагоре симболизује мушки пол, а окренут надоле - женски. Њихово спајање обезбеђује плодност, што се уклапа у основну премису свадбеног обреда.

И још један детаљ. Неизоставни реквизит у ношњи Сретачке је бритва месинганих корица, привезана на вуненој узици која виси на десном бедру. У ритму женског корачања она се њише напред-назад, а кад затреба нађе своје место у практичној и магијској улози. Она је потпуно идентична бритви са истим својствима коју носи свака Саракачанка на Балкану.

Сточарство је у даљој прошлости било главно занимање у Средској. Природни услови: богати пашњаци, водени извори, клима, морали су врло рано да наметну потребу за овом врстом занимања. Дакле, повољни еколошки услови одлучивали су о опстанку сточарства и одређивали правце сточарских кретања. Пишући о сточарском животу на Балкану, Цвијић је истакао, да су у њему од највећег значаја управо сама кретања на испаше. Планина Шара, најистакнутије место сточарског окупљања, указала је гостопримство и старобалканским номадским сточарима (Власи, Ашани, Црновунци, Саракачани и др.), којима је главна основица производње узгој стоке, без обезбеђивања хране за зимски период.

Сточарска кретања на овим просторима јавила су се врло рано. У средњем веку знатно су интензивнија и сложенија него у старом веку. Веома је значајна чињеница да су остваривању материјалне културе у Средској, а посебно у формирању њеног етногенетског профила, балканске сточарске миграције и додири са номадима и полуномадима били од великог утицаја. У вези с тим, први неоспорни писани податак се налази у *Стратегијону* (1075-1085) Кекавменовом. Тај византијски писац, с раскошним детаљима описује побуну из 1066 године, Грка, Бугара и тесалијских Влаха против фискалног режима цара Константина X Дуке. Кекавменов опис је најстарија вест о годишњим кретањима Влаха из планинских у равничарске крајеве и обрнуто, По Кекавменовом опису, Власи су проводили зиму од октобра до марта на тесалијској равници и по обронцима Пинда. Априла месеца кретали су заједно са својим породицама и стоком на север, преваљивши дуг пут, да би у јуну били дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, на Шар планини или другим македонским планинама.²⁷

²⁷ Antonijević D. (1976), *Prilog proučavanju stočarskih migracija na Balkanu*, "Balcanica", VII, Beograd, str. 309-322.

Сасвим је природно да је код Сретчана у прошлости преовлађивао сточарски културни слој, с којим је испреплетан знатно слабији ратарски. Многе задруге су у то време имале по неколико хиљада оваца. На опадање сточарства утицали су доста рано Арбанаси, који су плачкали и убијали сточаре по планинама и отимали им овце. Временом, ни сточарство, ни ратарство, нису могли да подмире потребе становништва. Морало се ићи у печалбу. Сви старији мушкарци, нарочито од краја XIX века, одлазили су на зараду у суседне крајеве и државе, али и у Америку, претежно као мајстори зидари.

Најважнији млечни производ је тврди сир, "сирење". У средњовековним српским повељама познат је овај термин. У квалитетне врсте балканских сирева, са особеним укусом спада и "шарпланински сир", чија се традиција справљања сачувала до данас.

"Бачија" на Шари у којој су живели пастири са овцама преко лета представља најрустичнији архитектонски амбијент у овој области. Изграђена је од материјала који пружа непосредна околина: дрво, пруће, трава, лишће, трње и сл. Највећи објект је "трло" (тор за овце), а поред њега "стрга" (струга) за мужу оваца. Направљена је такође од грања и коља, десетак до петнаест метара дугачка, са отвором на средини. И с једне и друге стране тог отвора седе они који музу овце²⁸. Реч "стрга" (струга) према П. Скоку јесте старобалкански супстрат, настала у балканском латинитету²⁹.

Овај сажет синтетички увид у најкарактеристичније етнокултурне слојеве у Средској показује неодрживост претпоставке о ванисторијској димензији народне културе, како неки истраживачи сматрају. На путу ширења културних добара само изврстан број биља прихваћен, јер разноврсне околности у том кретању често подижу мање-више непремостиве ограде. Као последица тога, на одређеној удаљености од исходишта по правилу се распада првобитна повезаност елемената, наступају померања, старо се меша с новим и укрштањем често настаје нешто треће, добијајући нову димензију. На тај начин се истовремено ствара и развија оно што је свима заједничко и јединствено, али се при том не заборавља и не напушта скоро никада ни оно што је своје, оригинално и аутентично, самородно и посебно. И управо овај чин показује да постоје неке дубоке трајне стваралачке снаге у народу, као неусахли, живи извор једног веома специфичног етнопсихичког набоја из кога још увек избијају нова надахнућа у култури Сретчана.

²⁸ Влаховић М. С. *op. cit.*, стр. 33.

²⁹ Skok P. (1976), *Etimologijski rječnik*, III, Zagreb, str. 348-349.

ГОРАНСКИ ГОВОР*

1. Опис говора заснован је на непосредном истраживању у 18 горанских насеља у СР Југославији (Драгаш, Љубоишта, Кукаљане, Радеша, Млике, Лештане, Диканце, Враништа, Орчуша, Глобочица, Крушево, Зли Поток, Рестелица, Брод, Баћка, Рапча, Крстец Довњи, Крстец Горњи). Говор горанских села у Албанији познат нам је на основу анкете обављене у Драгашу. Информатори су били из села Борје и Пакиша. Нису вршена истраживања у пошким горанским селима Урвич и Јеловјане.

2. Горански је говор поменут у више студија. Поузданију слику пружају:

А. М. Селищев, *Полог и его болгарское население*, София 1929. година.

Б. Видоески, *Говорот на положките торбешки села Урвич и Јеловјане*, Зборик Кирил Пејчиновики неговото време, Тетово, 1973.

Б. Видоески, *Фонолошкиот систем на говорот на с. Млике*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXVII-XXVIII, Нови Сад, 1984-1985.

Б. Видоески, *Горанскиот говор*, МАНУ, Прилози XI 2, Одделение за лингвистика и литературна наука, Скопје, 1986.

Р. Младеновић, *Горански говор у односу на граничне македонске и граничне српске говоре*, Зборник радова ВПШ у Призрену, XII, Призрен, 1986.

Рад Б. Видоеског, "Горанскиот говор" пружа до сада најпотпунији опис, мада је заснован на материјалу који није увек поуздан.

Више аутора горански сматра периферним западномакедонским говором:

А. М. Селищев у карти која је штампана уз књигу "Полог и его болгарское население" горански дефинише као северозападни македонски говор;

С. Младенов, (История на њлгарски език), София, 1979) тврди да је горански говор са чисто бугарским елементима (стр. 21,360);

Б. Видоески (*Проблеми на меѓудијалектниот контакт во преодни говорни области*, Скопје, 1973.) горански убраја у периферне македонске говоре;

* Аутор *nr* Радивоје Младеновић, професор Филолошке гимназије у Београду

П. Ивић, (*Избрани огледи*, III, Ниш, 1991.) сматра да је западномакедонска подлога горанског говора очевидна (стр. 216);

Б. Видоески, (*Горанскиот говор*, стр. 72) сматра да горански говор највећим делом дијалекатске особености везују за дебарски говорни тип;

Р. Младеновић (*Горански говор у односу ...* стр. 110) горански одређује као прелазни, мешавински македонско-српски говор.

О ПОРЕКЛУ ГОРАНСКОГ ГОВОРА

4. У горанском говору је наслеђени систем промењен радикално па отуд овај говор не треба звати архаичним. Структурне иновације у горанском говору новија су појава и не одређују његову припадност источној или западној групи јужнословенских језика.

Структурне иновације које срећемо у бугарским, македонским и призренско-тимочким говорима резултат су етничких и језичких мешавина словенског и несловенског балканског становништва.

На формирање горанског говора, затим, битно је утицала сродност суседних говора - западномакедонских и метохијских српских говора. Горани су се нашли у прелазној дијалекатској зони у којој су се мешале дијалекатске црте. Некорелативност језичких црта, дублети, различити континуанти сведоче да су у Гори, пре формирања садашњег дијалекатског типа, постојале засебине хетерогених говора.

5. Мада је горански говор скристалисан, по значајним дијалекатским цртама можемо издвојити следеће говорне типове:

а) *Бродски тип*: Обухвата село Брод. Највећим својим делом наслања се на тетовски говор (*к, i+u, e→h, h; -a→y: пeпeу, вдуна*). Сачувао је, мађутим, знатно више флексије од тетовског говора, а у конјугацији није развио новије иновације које тетовски познаје. Депалатализација *њ* у позицији *њ+и, е* одмакла је, у осталим се позицијама реализује као *н'* или, ретко, као *њ*.

б) *Рестелички тип* обухвата Рестелицу и Крушево. Три дијалекатске особености издвајају овај тип: редовно *шh/шч* према *шт* у осталом делу Горе (*нишћо, гробишћа, пушћим*), доследно губљење *х*, одсуство нефонолошких дужења вокала. По овим се особинама рестелички тип наслања на полошке говоре који ове особине познају.

Бродски и рестелички тип везује деклинација мушких личних имена на *-о/-е* без проширења основе (*Суљо, Суља, Суљу*).

в) *Долоиштански тип* није јединствен пошто се у неким селима опозиција *њ-н* чува доследно (најизразитије у насељима: Млике, Драгаш, Љубошта, Кукаљане, Радеша, Крстац, Лештане, Рапча), у Глобочици је неутрализација поодмакла, у селима Враништа, Орчуша, Диканце, Зли Поток *њ* се реализује као *н'*, али се још чува у *н'ива, н'его*.

У најнижим селима, Рапчи и Крстацу, спорадично и у Орчуши, основински вокал је продро и у 3. лице множине презенте (*нџит, вџит*), што је особина својствена српским метохијским говорима. Ова особеност, али и друге (стабилно *њ*, стабилно *л*, одсуство *О←О* ретко *-ше* у 3. лицу множине аориста, појава вредности *л* од *Л*) говори о томе да је до албанизације Опоља у XVIII веку, у нижим горанским селима био присутан говор са знатно мање западномакедонских особина, да се наслањао на говор Опоља и преко њега на метохијски српски говор. У последња три столећа, међутим, уједначавање је ишло према полошким говорима, али су трагови другачијег типа остали.

6. Некорелативност језичких црта поуздан је траг оваквих етно-језичких мешавина. Само се тако могу схватити различити континуанти гласова *Љ, Ф*. Затим, некорелативност неких особина, које битно одређују источну и западну групу јужнословенских језика (несвођење полугласника и њихова вокализација у *О, Е, с* једне стране, а доследно *h* и *h̃* од **tj, *dj, *kt's* друге стране), говори да су поједине језичке особености формиране у различитим временским периодима и условима.

Доследни западнојужнословенски континуанти *h, h̃* према источнојужнословенским (*шh/шт, жц/жд*), говоре да је у најстаријем слоју горански припадао српском језику, пошто је у овој особини, врло рано, пре доласка на балканска станишта, дошло до дијалекатске диференцијације међу јужнословенским језицима. У каснијем развоју горански је говор, као и *h, h̃* говори у западној Македонији, под снажнијим источнојужнословенским утицајем (заменичко-придевско *-го, -ме* у 1. лицу множине глаголских облика, вокализација полугласника).

На формирање горанског говора утицала је и трансхумација. Неке источнојужнословенске језичке црте стигле су на тај начин.

Оштре лингвистичке границе између српског и македонског језика заправо и нема. Горански говор треба посматрати у том контексту.

7. Периферијске зоне једнога језика изложене су снажним утицајима других језика и других дијалекатских типова. Старији су влашки утицаји а новији турски и албански. Не треба занемарити ни контакт са муслиманском етничком групом Торбеша из дебарског краја. Њихов утицај најснажнији је у рестеличком говорном типу.

а) *Влашки утицај* је значајан у преструктурирању граматичке структуре, у настанку онога што зовемо балканизмима. У горанској сточарској лексици много је речи влашког порекла. Овај утицај није неочекиван пошто су око Горе биле пастирске области претежно насељене Власима (Галичица, Јама, Бистра, Кораб, Шар-планина). Топоними у Гори (Влашка) говоре о могућој словенско-влашкој симбиози.

б) *Турски утицај* огледа се пре свега у лексици, али и у фонетици: зачет поремећај у дистрибуцији африката инициран је турским фонолошким системом који познаје само један ред африката (С: С). Чување гласова х и ф је подржано контактом са турским језиком.

Албански утицај снажнији је у последња два-три века. Ови утицаји на горански, међутим, мањи су него утицаји на западномакедонске говоре или на српске говоре у зони Пећ-Призрен. Огледају се у умекшавању л у позицији *ли, ле*; у неутрализацији *њ-н*; у обезвучавању звучних сугласника на апсолутном крају речи.

Лексеме са деафрикатизацијом (грајанин, свеће←цвеће) и африкатизацијом (*брѣћно*←брѣжно, *ђидинаесе*, *трѣје*←трѣе) стигле су из оних дебарских говора који су под знатним албанским утицајем.

8. *Горански говор је мешавински, прелазни говор* у коме су се у резултату дијалекатских контаката, али и унутрашњег развоја, јавиле иновације којих нема у околним говорима.

Значајан је фонетски икавизам у позицији *ѣј* (*ѣрије, смѣје, вије, сије*); чување х; неке именице које су имале на крају умекшане т, д, л, н развиле су пуне палатале (*кл'ѣћ, смрћ, пѣћ, ж'аљ, с'ољ, ј'есен*), а ова је особина пренета и на именице изван ових услова (*н'окоч*); -л које затвара слог редовно прелази у -в- (*нашоф, пепеф, в'двна*) или се, у Броду, чува старија вредност *ѣ*; редован је преглас о у у испред изгубљеног сугласника (*к'уач, ч'у'ек, н'е куа, пр-вујет, љ'једар*); појава континуанта *ѣ* од старе групе * *ѣ* (поред во).

Развијена је дативска заменичка енклитичка форма *им/ми*; именице средњег рода имају у множини највећим делом -*ића/ика* (*к'учића, пет'личића*); деклинациони тип: *Су'о, Су'а, Су'у*; чување синтетичког генитива једнине именице на -*а* уз неке предлоге (во *Иметице* била); сачуван датив једнине и множине свих имени-

ца: датив множине именица који се гради наставком -*м* на облик општег падежа (*м'ужим, ж'енем, с'елам*), али и тенденције уопштавања наставка -*ам* (*м'ужам, ж'енам, с'елам*); датив бројева: *двам, двум, обам, обем, трим, четирим*; номинатив множине именица мушког рода типа - *О* на -*е* (*ч'о'рап-ч'о'рапе, п'ологе, р'ужаве, б'рахе*); деклинација именичких речи са чланом (*чу'јек'о'тому, љ'у'ђитим, ж'е'ниви, ж'еневем*); номинатив једнине мушког и средњег рода чланованих придевских речи (*п'рвујет, на'шујеф, ста'рујет*); одсуство показне заменице *онај* у препозицији и постпозицији у неким селима; продор именичке промене у придевску у дативу једнине женског рода (*ста'ри-мајки, пр'ви-ћерки*); уопштавање форме на -*е* свих детерминативних речи и свих глаголским придевима (*п'у'ал'е устр'б'јници, ста'рице, п'ил'ића*); у бродском говору у имперфекту у употреби је и облик са проширењем -*шо-* (*викашох*), поред *виках*; потенцијал типа *би си рекла*; перфекат типа *не ти сом рекла*.

9. Сродност горанског говора са западномакедонским, пре свега тетовским, горњеполошким, дебарским, посебно са говором Торбеша око Радике, знатна је.

По одсуству многих иновација, међутим, горански се знатно удаљава од граничних македонских говора:

Х није супституисано гласом *ф/в*; стабилне су групе *с,з, ш,ч, ц*; чувају се унутрашње групе -*стр-, -здр-*; групе *овд* и *свѣ* - метатезом су дале *с'дв - и ц'дв*, а не *ц'у-, су-*; нема мешања назалних вокала; нема прегласа у *о'рах, трава, свакој*; *њ* и *љ* су знатно стабилнији; *Р* се, осим у иницијалној позицији, не декомпонује; африкате имају нормалну фрикацију.

У горанском има више сачуване деклинације; однос -*и* (*љ'у'ђи*), -*е* (*сестре, душе*), -*а* (*рамена, чуда, пил'ића*) у множини именица; није обичан посесивни датив; нема конструкција *од-ОП* или *на-ОП* са градивним или присвојним значењем; нема продора показне заменице *тој* у 3. лице личних заменица; одсуство диминутивних суфикса -*уле, -чуле, -улке*; одсуство -*а* (←*о*) у 1. лицу једнине презента; одсуство конструкција са *ће*, осим футура (*ће се о'ужим*); знатна ограниченост у употреби перфекатских конструкција са *имам*; знатна употреба перфекта.

Одсуство ових западномакедонских дијалекатских диференцијалних црта условљено је присутношћу насеобина српског дијалекатског типа у Гори.

10. Српски су утицаји у следећем:

Судбина старих група **tj, *dj, *kt*; рефлексација *О* (у делу лексема); рефлексација *Е*; континуант гласа *ѣ*; изразита стабилност *љ* и *њ* у нижим селима; рефлексација *Д* (у делу лексема); деконсонантација -*л* на крају слога; стабилно *Р*, ретко *ад* од *Д* (у нижим

селима); сачувани синтетички облици у деклинацији *-ића/ика* у множини именица средњег рода; облици именичких заменица; уопштавање основинског вокала у свим облицима презента; спорадично *-ше* у 3. лицу множине аориста (у нижим селима).

11. Западномакедонски утицаји огледају се и у следећем: Вокализација полугласника; континуанти O и L у неким лексемама; дифтоншке секвенце са неслоготворном компонентом из *-и-* (*сино^И*, *дожо^И*); испадање *-в-* у интервокалном положају (мада је *в* у горанском стабилније); вокализација секундарног полугласника; започета депалатализација *њ*; јасан изговор вокала независно од позиције, осим вокала *И*; стварање секундарног P из секвенце *рђ* (*рђ*) (у горанском је број лексема знатно мањи); редуковање *а* у позицији са назалом у издвојеним лексемама; *е* од O у издвојеним лексемама (*кѐде*, *ке*, *јѐток*, *кѐдела*, *мећеница*, *сѐ ← ср*); тенденција уопштавања антепенултиматског акцента; уопштавање *-е-* у 3. лицу множине презента; уопштавање *-и* у дативу једнине именица на *-а*; продор имперфекатских наставака у аорист множине; глаголски наставак *-ме* у 1. лицу множине.

12. Горански се говор генерацијски диференцира. У говору млађих говорника уочава се тенденција даљег упрошћавања система.

У насељима у којима се *х* изговара са ослабљеним фрикацијом, млађи га елиминишу из система;

У насељима са *н'* од *њ* овај се алофон неутралише фонемом *н*;

Неутралише се алофон *л'* (*←ли, ле*) фонемом *л*;

Елиминише се континуант *лђ* од L ;

Своде се парови африката (*ч, ћ → ч, ђ → џ*);

Слабији трагови пенултиматског акцента, уједначавање антепенултиматског;

Ређе дужине вокала без фонолошке вредности;

Довршава се аналитизам у генитиву једнине именица на *-а* (*од сестре → од сестра*);

Изједначавање вокатива једнине мушких личних имена на O с номинативом;

Потискивање датива бројева облицима бројних именица;

Ређа употреба перфекатских конструкција са *имам*;

Уопштавање имперфекатског *-ха* у 3. лицу множине аориста (у нижим селима).

Ф О Н О Л О Г И Ј А

Вокализам

У систему функционише положени шестовокалски троугао, какав познаје главнина граничних македонских и српских говора. Вокалску службу врше и слоговне ликвиде P и L :

и	д	у	+	р	л
е	а	о		о	о

Затварању (ретко отварању, и то у нижим селима) подложни су вокали средњег реда *-е, о*. У одређеним позицијама ови вокали су супституисани затворенијим, вишим вокалима *-и, у*.

Дифтонгизација је остварена факултативно у вокалским групама у којима је *-и* на крају вокалске групе (*сино^и*, *рука^ица*) или, само у бродском говору, када је неслоготворна компонента дифтоншке секвенце деконсонатизовано *-л* (*би^иљ*, *се^иџки*).

Конфигурација речи ствара одређена ограничења у дистрибуцији P , L и d

На реализацију вокала не утиче место акцента, осим на *и*.

а) В о к а л А под утицајем предњонепчаних сугласника, у ограниченом броју лексема, прегласом даје *е* (*јерѐбица*, *чѐл'ећ*).

У мањем броју лексема, најчешће у контакту са назалом, *а* се "затамњује" и изједначава сад (*мдтика*, *кднтар*, *тамдм*, *бдш*, *наздћ*, *знѐм али не-знам*). Ове се лексеме јављају и са *а*, углавном у нижим селима. Присутност d у вишим селима говори да је ова особина стигла из западномакедонских говора као готова иновација. Број лексема са d од *а* је знатно мањи од оног који наводи Б. Видоески за западномакедонске говоре¹.

б) В о к а л Е се благо затвара, углавном уз лабијале и назале (*не^ежуј*, *не^ешто*, *ме^есо*, *ме^ене*, *пе^ерем*, *се^естра*). Знатан је утицај палаталних предњонепчаних сугласника, па је у неким лексемама у овој позицији *е* супституисано вокалом *и* (*ма^иђија*, *Ма^иђидонец*, *о^иљ^ијало ← о^егледало*, *Зи^ићир*, *Зѐјниљ*, *ѐињ*, *јидина^иесе*, *Круши^ијани*). У секвенци *еј* *е* је редовно дало *и* (*г^ир^ије*, *см^ије*).

У нижим селима *е* се благо отвара, факултативно, када је на њему реченични акценат (ретко некој; не^екој време; вр^ињи^иво време; *ће ме^еси*; *не^е*, *ба^ебо*, *шес-де^еца* *имам*; *седом-же^ене* ми *умрел^е*, *Крс*).

в) В о к а л О се благо затвара у истим фонетским контекстима у којима се затвара *е* (*б^олен*, *ѐ^олем*, *н^оћа*, *во н^оћа*, *д^ов^он^о* *ма^оло*, *ће д^оџеш*, *ис^ора*).

¹ Видоески Б. (1993), *Меџујазничниот контакт (на дијалектно ранниште) како фактор на дијалектната диференцијација на македонски језик*, МАНУ Македонски славистички комитет, стр. 42, Скопје.

После испадања *v*, у интервокалном положају *o* је у новоствореним групама супституисано вишим вокалом у (*чуџек, џуџедар, волуарник, свја, осуџе, присуџе*). Супституција је најраспрострањенија у Броду (*брџуо, Чуџуо*), најмање је има у нижим селима (*брџово, присује*).

Затварање *o* у у наслањање је, условно, на дебарско стање, уз напомену да, осим подударности у појединим лексемима (*бумба, куманда*), у овим се говорима затварање врши у различитим условима.

У неким се предлозима јављају дублети са *o* : *e*: Ду Драгаш (вероватно из везничког скупа *до у*), *дур/дури, крујс/крус* (← *крос*): *до, дори, крос*.

г) В о к а л У је стабилан. У издвојеној лексеми *мавзерка* уочено је затварање у *v*. У *мџика* је дошло до "затамњивања".

д) В о к а л И се факултативно редукује у неслоготворну дифтоншку компоненту или *j* (*капкаџца, до пџојна, нџ - џдем, џстојца*).

Полугласници

15. У горанском говору дошло је до вокализације полугласника пре њиховог изједначавања. Појединачни примери (*снаха, вашке, састај*) представљају накнадно унете вредности.

Полугласници су вокализовани у свим позицијама:

џ → *e*: *јарем, чџј* ← *чџјџ колџмбоџец, напрешењ, нџеска, се сте-маило, л'енено*;

џ → *o*: *сџои, нџви, дџои, лџоћ, нџкоћ, џе сџемељеш, пџток*

16. Придев-прилог *лџко* реализује се у вишим селима с вокализованим полугласником. У нижим селима се јављају оба облика, али са семантичком диференцијацијом: Иди *пџоку* (=полако) : *Денеска ми џе пџлџко* (=лакше; компариран прилог *лџко*) али је и : Иди *по пџлџко* (= још спорије; Рап).

17. Фонема полугласничке вредности у горанском говору различитог је порекла:

Секундарни полугласник (*џ₂*), полугласник турског порекла, полугласник из декомпонованог Л (види: 23-а), џ као континуант *џ* (види: 20-в), *џ* од вокала затварањем артикулације (види: 14-а).

У дистрибуцији *џ* постоје ограничења: јавља се само у унутрашњој позицији, никада није у вокалској групи.

18. Секундарни се полугласник у иницијалном слогу коренске речи чува (*мџила, мџска, лџе*). У финалном слогу *џ₂* се увек

вокализује. По континуантима секундарног полугласника у овој позицији горански се наслања на дебарске говоре, пре свега торбешки део Жупе и гранична реканска села²:

џ₂ + *љ, њ, р* → *e* (*чџешџ, џењ, џстер, мџжер*). У лексеми *џињ* и је секундарно, настало асимилацијом *e* према *њ*;

џ₂ *џ₁ МГВ, Л* → *o* лабијализацијом (*џсом, сом, мџтоф, џшоф, ложичарник*);

џ₂ даје *o* у лексемима *џсок, мџзок*.

19. Полугласник турског порекла чува се (*џџилџк, јџтимџк, јџстџк, јџзџк*), вокализује у *a* (*беџарџак, џлџан, џџилџак*) или *e* (*јџстџк, џнема, нџшадџер, џџџер*).

Положај у речи не одређује судбину полугласника турског порекла.

Назални вокали

20. Континуанти *џ* сведоче о различитим утицајима (дебарски, гостиварски, српски). Тако је: *кџпко, инџсна, тџп* (у вишим селима): *кџпко, инџсна, тџп* (у нижим селима).

Илустративно је стање у истокоренским речима: *пџнок* али *пџпџанка* (← *пџпџ); *кџчник* (=кутњак) али *куџа, куџница; руџа, ручек, џбруч, али наџраче*.

а) *o* ← *џ* у издвојеним лексемама могло је да стигне са Торбешима из реканског, дримколског, голобрдског говора³ (*кџпко, сџдои, пџнок, пџпунка*).

б) У флексивним морфемима редовни континуант *џ* је *a* (*џа, праџаха, џџца купиф, руџе му са гнџсне, виџнала, нџћа*).

в) У коренским морфемама основни континуанти су *џ* и *у*:
- *Мџтно, иџои, сџбота, зџп, не стџпнала, пџнок, кџпина, сџ-доиварник*;

- *Руџа, муџа, муџење, кџпко, не се иџуби, вруџо, муџи, џткџт си, изџубен* (=наборан, са дубоким борама; ← **иџба=иуба*).

г) Континуант *e* уочен је у неколико лексема: *кџде (сџџеде, џтџеде, џџеде), кџдела, меџница, јџток*. Оваква је рефлексација стигла из дебарских говора.

21. Континуант назалног *џ* редовно је *e* (*преџа, меџо, име, јџзик, јџчемењ, јџтрџа, јџџула*). Нема мешања назалних вокала, па се по овој особини горански удаљава од главнине дебарских говора⁴, а приближава српским говорима и говору Торбеша у Г. Попраднику у дебарској области⁵.

² Видоески Б. (1968), *Дебарските говори*, МЈ XIX, стр. 67, Скопје

³ Ibid., стр. 66.

⁴ Ibid., стр. 66.

⁵ Ibid., стр. 66.

Нема трагова назализма типа: замби (зѣмби).

"Ј а т" (ѣ, њ)

22. Е је континуант старога гласа "јат".

Осим у *тѣва, брах, свѣкој*, других трагова старије отворе-
није вредности нема.

У позицији $\overset{\vee}{е} + j$ континуант је *и* (види: Т. 14 б).

И од "јата" у дативу једине свих именица на *-а* аналош-
ког је порекла.

Облик *дивојка*, уочен само у народним песмама, лексикали-
зована је појава унета из косовских говора трансхумацијом⁶.

Вокалне ликвиде

23. Љ се развијало дивергентно. Лабијализованост конти-
нуаната указује на то да је до горанског говора стигла иновација
о деконсонантизацији Љ.

а) Љ је декомпоновано у неким позицијама у двофонемску
секвенцу - љ која се даље развила у - љв или - оу/ов (кѣѣк, мѣвзе,
жѣѣтица, кѣвнем, вѣвна, мѣвземе, сѣунце, поужел'ен, вѣвна, бѣв-
жан = пуж, пѣвжељ = пуж, пѣвно). Овакво декомпоновање је у
знатном броју лексема, а непосредно је нашлања на граничне
македонске говоре (тетовски, полошке, дебарске).

У *сѣбице и сѣнце* континуант ѣ изведен је из ѣв после губ-
љења *в* из тешке сугласничке групе.

б) Континуант *у* (*бѣуха, јѣбука/јѣбуко, пѣуста, вѣуче, вѣукица/*
вѣуица, се препѣнило, пѣуно, дѣужен) најчешће је иза лабијалних
консонаната.

в) У малом броју лексема иза дентала *д* и *с* Љ чува своју
индивидуалност или се иза Љ развија блага или потпуна полуглас-
ност (*дѣѣо/дѣѣо, задѣѣ бѣчује, дѣѣбоко, дѣѣбина, слѣѣбице, слѣѣза*). У
позицији иза *д* Љ се чува у целој Гори, иза *с* само у Рапчи и Крста-
цу у говору старијих информатора.

г) У издвојеним лексемама уочене су и вредности: *ли* (*лиѣ-*
там=гутам, али је ѣтка=гутѣјај), *ул* (*Бѣугарин*), *о* (*бѣва, јѣбоко; само*
у вишим селима).

24. Р подлеже одређеним ограничењима у дистрибуцији:
може бити у медијалној и финалној позицији (после губљења *х*); на
почетку речи или на граници прифкса са финалним вокалом и
коренске морфеме реализује се као $\overset{\vee}{р}$ или се декомпонује у *др*: *врба*
(=врба;воћка), *дрѣчна* година (=кишовита и родна), *се потпрѣца*

(=опрѣли се), *цѣтало* (=део рала), *сѣце* (=срце; стомак), *врѣ*, *дрѣшка*;
рѣжа, дрѣжѣ, дрѣжаник (=ражан хлеб), *по рѣбене* (=порубљене, али: по-
хрбене), дрѣвос (=зова), *за рѣвало*.

Р је знатне стабилности. По судбини ове слоговне ликвиде
горански је сродан тетовском и српским говорима око Призрена,
а удаљава се знатно од већине западномакедонских говора.

У неколико лексема (*рѣжи, прѣт, стѣра, две стѣрке < стѣркѣ*)
у групи - *рр* - после рефлексације $\overset{\vee}{р}$ у $\overset{\vee}{д}$ уочено је секундарно
Р (Р₂). Овакво Р₂ констатује се у македонским говорима од Прес-
пе до Костура⁷, а присутно је и у тетовском говору.

Консонантизам

Инвентар фонолошких јединица горанског консонантизма
садржи 26 јединица:

С о н а н т и

О п с т р у е н т и

в л р н м

п б ф

ј љ њ

т д

ц с(ѣ) с з

ћ ѣ

ч џ ш ж

к г х

Широко је варијацијско поље у изговору консонаната:
л, љ, н, њ, ћ, ѣ, ч, ц, к, г, а у појединим позицијама долази до фо-
нолошке неутрализације.

26. Консонанти /В/ и /Ј/ имају и пасивну артикулацију (ѣ, у)

27. /В/ / је лабиодентални глас који је у систему парњак
по звучности фрикативу /Ф/ (*оѣца, фѣторник, пѣпѣф, биѣф*).

а) У интервокалном положају /В/ је нестабилно. Трагова ста-
рог билабијалног (ѣ) има, пре свега у интервокалном положају
(*ѣбаѣо си, се ѣѣуало, ѣѣ Љѣјајоѣ-мос, ѣѣтоѣо*). Оваква пасивна арти-
кулација изазвала је губљење /В/ на већем простору црногорских,
неких призренско-јужноморавских говора. У горанском говору
/В/ је стабилније него у западномакедонским говорима⁸. Тако је
у горанском: *лѣва, крѣвиште, ѣѣ прѣверим, дѣвѣдесе, слѣва, њѣва,*
неѣдварен, мѣлова, ѣѣваво, се ѣѣдева, оѣвѣма.

/В/ редовно испада у номинативу множине именица муш-
ког рода на - $\emptyset$ (*сѣноѣ, брѣтоѣ, рѣжоѣ*). У групама *-авѣ-, -овѣ-, -авѣ-*
показује знатну нестабилност (*рѣѣкајѣа, лѣстојѣа, полѣвина, прѣѣш,*
ѣѣ стѣѣет).

⁷ Видоески Б. *Континуантите на вокалите Р и Л во дијалектите на маке-
донскиот језик*, ГзбФФ, том 22, стр. 541.

⁸ Конески Б. (1948), *Загубата на инетрвокално В во западномакедонските
говори*, СФФ I, Скопје

⁶ Елезовић Г. (1935), *Речник косовско-метохиског дијалекта*, св. II, СДЗб
VI, стр. 135, Београд.

б) /В/ из групе *уъ- има судбину сличну горњеполошкој: вокализује се у предлогу (во), у префиксу даје в- (внук, фторник), чува се у - (унук) или испада (торник, нјука, двица).

Основни континуант *уъ - предлогу је во, међутим, уочен је знатан број примера са у: Умре у деведесе године, Гл; јене у Призрен, Ор; зѐа у откуп, Рад; њдалѐ у Орђуша, Ор.

28. Природу гласа /Ј/ одређује положај у речи, акценат, темпо говорења.

Испадање међувокалског /Ј/ имало је за последицу стварање нових вокалских група. Такве групе су најчешће неутралисане сажимањем (ће *и*рам) или затварањем /О/ у /У/ (мѡа, прису^ие).

/Ј/ је нестабилно у суседству с вокалима предњег реда (маћ^ина, и тогуа^ие тако, отси брашн^о, пѡсми ми се, пѡило).

Љ - Л' - Л

29. Горански говор захватила је неутрализација пара Љ-Л па је резултат појава делимично депалатализованог Љ(Л'). Депалатализација у полумеко Л' обичнија је у вишим селима, а ограничена је углавном за позиције - ла (пѡстел'а, нѐдел'а, сел'ани, пр'аво) и - ље, - љи (пријател'и, кол'ене, бол'ѐслива, мѐл'ене). Иначе је и: нѐдела, пѡстела, зѐљаник, кључ, ж'ал, сѡл, родитељи, чѐшал, вѡлко.

У позицији л+и,е /Л/ се фонолошки факултативно неутралише у Рапчи, Рестелици и Крстацу фонемом /Љ/ (биље, самѡвиље, лична дѐјка).

Основни однос, мада поремећен, који карактерише горански говор је: /Љ/:/Л'/←(ли, ле):/Л/ (испред тврдих вокала и сугласника).

Њ - Н' - Н

30. Дефонологизација /Њ/ захватила је пре свега говор виших села. Најчешћа је у позицији ње-, њи-. У осталим контекстима /Њ/ се или чува или прелази у делимично депалатализовано /Н'/, које чува фонолошки статус.

Њ: Њива, њѐгова, њѐјзи, ња, смѡјење, ке ња, к'авиња, б'уњиште, кѡњ (Мл, Крс, Рап, Ку).

Н': Н'ѐгова, н'ива, кѡн', жн'ѐм, н'а, и'ран'е, к'амен'е (Бр, Ор, Ди).

Н: Нѐму му, кѡсене, сѡјане, нѡни, нѐго, н'ива (Бр, Ре, Гл).

У неким лексемама уочава се секундарно, аналошко Њ/Н' (прстен, камен, трњ, брашњо), затим Њ/Н' настало утицајем вокала предњег реда (ињѐдало, ме цѐњил'е, рањим, ињила←лина, плањина).

О метатези палаталности типа којн види: Т. 41.

Африкате

31. Систем од три реда африката релативно је стабилан у говору старијих Горана.

Изговор африката /Б/, /Б/ флотантан је, а вредности се крећу од палатализованих оклузива (т', д') до типичних африката с нормалном фрикацијом. Палатални велери (к', г') нису уочени.

И други ред африката /Ч/, /Ц/ има флотантан изговор, са распоном од штокавских предњонепчаних до гласова чија је зона артикулације напред (ч'ц'). Палаталнији изговор (ч,ц) типичнији је у вишим селима. Овакав изговор није неутрализација фонолошке индивидуалности, пошто је сачуван однос

/Б/(=т') : /Ч/ (=ч'), /Б/ (=д') : /Ц/ (=ц').

Африката /С/, из трећег пара (с:ц) позиционо је условљена; представља африкатизацију фрикатива /З/ (бѐнѡил, кѡнѡлат, ѡт, ѡѐбиш, мѡѡок, Рѐмѡија, нѐјѡу) па јој се може оспорити фонолошки статус.

Х

Чување /Х/ у неким позицијама представља значајну дијалектску диференцијалну црту.

/Х/ се реализује у различитим алофонским вредностима. У Броду и Глобочици чува се глас нормалне фрикације. У Рестелици и Крушеву елиминисано је из система. У осталом делу Горе реализује се као алофон са слабијом фрикацијом (х). Није уочен звучни спирант /У/ пред сонантима, већ је /Х/ овде супституирано задњонепчаним /Г/ (ј'ањи, н'ињо, м'аина). Појава је уочена само у Броду, мада ни овде није доследна (в'лужна, б'ѐхме).

/Х/ се јавља у свим позицијама, али не и у свим речима:

На почетку: хитро, х'рас, х'арамије, хал'иштари, х'бди, х'рпкаво, х'итала, х'ѡдала, х'ал'ишта.

У средини: С'ухо, чѡха, јѡха, с'наха, јѡхинка, прѡ'д'ѡам, и'л'у'а, бра'хе, н'и'на, в'идѡ'ге.

На крају: М'ех, и'рѐх, и'р'ах, ст'р'ах, в'идѐх, т'р'ч'ах, и'рѐ'х, м'ѐ'х.

У горански говор није продрла западномакедонска иновација супституције /Х/ са ф/в, осим у издвојеним лексемама (кожуф).

Ф

33. Безвучни констриктив /Ф/ добро се чува, осим у Броду где се супституише се /В/ (В'ата, В'ајрија, В'уат, в'р'ил'е, М'устава, с'ѡв'ра, В'ерат, в'ѐнер). У осталом делу Горе уочене су ретке супституције са /П/ (сѡпра, ње пр'име, пр'ала = фрчала, з'апркана све).

Прозодија

46. Акценат горанског говора стилистички (емфатички) је. Акценти појединих речи подређени су општем ритму реченице. Јединица на којој је реченични акценат изразито је наглашена, слог или реч се дуже изговарају, а остале речи често остају атоничне.

Семантичка и граматичка функција акцента неутралисана су.

47. Емфатичност се остварује на различите начине:

а) *Квантитет и тон* су најчешће средство оваквог акцента. Слог се дужи, тон у првом делу расте, у другом опада (а) : Е, *каће јаде* мусафир "дик-софро", и она ће дине *сама* (Рап), *па краве* по две, по три љуђи имаље (Ба, инстистира се да су то краве), *свекор* довец, *мије младе* (Ле).

б) Као средство посебног истицања, личне доживљености, користи се акценат који је у првом делу раван да би у другом делу растао (а). Овакво дужење присутно је и у поста акценатском отвореном финалном слогу, и то најчешће у вокативу, па се има утисак о двоструком акценту у речи: *Ајшѐ* сум го *начнаф* (Рап), *ујно*, *шò-желаш* (Ба), *Атицò*, стани, *мòри!* *Даде*, *преговòри-ни* (Ба), и го *òнесоф* *Имèр-дајцò* *дòма* (Рап).

в) *Место акцента*. - Акценат горанског говора је својом основном антепенултиматски. Емфатичност је постигнута и пенултиматским акцентом: *Тава* жена, од^т *бакòр*, *вољкава* (Ле), *та колчикава* си ти (Ба), *болòи* *имам* (Ди), *баèги* *тија одàвно* било (Рап), *ке башча отидò* (Гл).

48. а) *Антепенултиматски акценат* скристалисанији је нижим селима, *трагова пенултиматског* највише има у Броду: *А* *млòго убà* во *бйло дућан*; *шо* ће ти *пòтребè* *ћ'-идеш* *ће купиш*. *Дућани* бил'е. *О-ћèде сàкаш* *ће купиш*. *Шò* *нèје убàво*, *не* *ће купиш*. *Свећèде* *дућани* *имал'е* (Бр), *Чућек* *нè-може* да се *прèкрој*. *Никако* (Ба), *òна* *ће побуљèна*, *тупани* *ће тупаће* (Ре), *л'èк* *мл'èко* *сом тóрила*, *ал'и пуштило* *зèл'ено* (Рад), и *л'ивада* *се опосн'ује* (Ор).

б) *Пенултиматски акценат* је најчешће на глаголским придевима и прилозима. У Броду, ретко у другим селима, функционише у радном глаголском придеву акценатски тип: *имàла* - *имàла*. Појава дужења вокала на пенултими када је акценат умерен напред говори да је горански говор, не тако давно, имао другачију акцентуацију.

в) У свим насељима уочено је преношење акцента на четврти слог. Најчешће у Броду. Преношење је аналошко - према антепенултими у другим облицима исте лексеме (*работаше*, *се*

решетало, *Чамилица*, *каћућића*). Овакво преношење је, ретко, средство емфатичког истицања: *Се* *насèкира* на *òперација* (Ба), *пòсле*, *вèљи*, *сом òраисаф* (Ре).

г) *Редак* је акценат на ултими. Обичан је у турцизму *јазòк*, затим у речима које су у горански говор ушле у новије време (шо сом биф *револуционàр*, *Др*; *командàнт* биф, *Љу*; *камиòн*, *манèтофòн* (Бр).

49. *Преношење акцената*. Акценат горанског говора је синтамаатски и фразеолошки.

Придевска реч и именица су често везани у једну интонациону целину. Акценат је на ултими придевске речи па двосложна именица са њом ствара антепенултиматску целину: *нашà* - *кућа*, *свује* - *ниве* (Крс), *турскò-име* *стаў* (Бр), *идаље* во *Белà-Црква* (Рап), *брежнò-место* (Ку).

Преношење није доследно, а ретко је уколико је реченични акценат на именици.

Често је преношење на предлог: *Пò-стока* *трчи* (Рад), *б'èс-парè* а *дава-ће* (Мл), *сом* *била* на *бунар нà-вода* (Бр), и *вò-село* и на *река долу* (Крс), *òт-село нà-село* (Рап).

Преношење на везник необично је: *Шò да-сакам* (Рап).

Обично је преношење на заменичку енклитику испред двосложног глагола: *Та* *кој мè-вика*, *огрубèнице* (Ди), *не* *иà-давам* *ја* (Крс), *не* *ми-биф* *òтец криф* (Рап), *не* *ни-требе* (Гл), *шо сè-вртиш* (Ку).

Енклитике *иза глагола* чине антипенултиматску целину са њима: *Убавè-им-се* (Ди), *промèнај-се* (Крс), *преговòри-ни* (Ба).

50. Акцент појединачне речи подређен је условљена близином речи на којој је реченични акценат. Дезакцентују се речи испред такве речи: *И* *ги дàла* *јена-сòфра* (Рап), *четири-разрèди* (Бр), *па* *пўшти* *пет-карљице*, *ш'èс* (Ба), а у *врник* *со-двè-тр'èске* *лèп* *ће* *го* *испечеш* (Ди), *детечка-рàбота* (Бр).

51. *Неакцентоване дужине*. - Горански говор има спорији темпо а акценат је без снажне експирације, посебно у говору жена, па се стиче утисак о "певању". Овакво "певање" се констатује у галичком говору⁹, овчеполском¹⁰. Нема га у реканском говору¹¹. Одсуство "певања" у рестеличком типу, а и неке друге диференцијалне дијалектатске црте, овај тип везују за рекански говор.

⁹ Белић А. (1935), *Галички дијалект*, СДЗб VII, стр. 146-150, Београд.

¹⁰ Павловски А. (1959), *Рекански говор*, МЈ X, бр. 1-2, стр. 118, Скопје

¹¹ Маневик Т. (1952), *Забелешки за овчеполскиот говор*, МЈ III, стр. 193, Скопје

52. Утисак о "певању" стварају дужине вокала под акцентом и иза акцента. По пореклу ове дужине могу бити: компензацијске, контраакцијске, трај раније акцентној система, емфатичке (види Т. 47-а).

Дужине су факултативне и без фонолошке вредности.

Компензацијске дужине се јављају после губитка х: *г¹а̄*, *ме¹ сме¹*, *вр¹* (али и: *вр¹ах*, *ме¹х*, *сме¹х*, *вр¹х*).

Контракцијске дужине појављују се доста регуларно у малом броју лексема: *дејка* (← девојка), *ка̀не* (← како да не, потврда речца), *на̀м* (← на ум).

Трај раније акцентној система могу бити дужине на пенултими у радном глаголском придеву (*ф¹а̀т¹и¹л¹е*, *раб¹т¹а̀ло*, *израб¹т¹а̀ла*, *се зме¹ша̀ње*). У 3. лицу множине презента глагола - а групе релативно се често јављају дужине (*се м¹о̀ча̀ње*, *но̀ђе ми се ши-ба̀ње*).

МОРФОЛОГИЈА

Именице

53. Распад падежног флективног система у горанском говору део је општег реструктурирања у околним македонским и српским говорима. Некадашња синтетичка деклинација добрим делом замењена је аналитичким конструкцијама с падежном функцијом.

54. У различитим деклинационим типовима постоји различит број облика. Број облика у једнини обично је већи од броја облика у множини. Чувају се: номинатив, датив, "општи падеж" (ОП), вокатив је скоро доследно морфолошки обележен, а уз одређене предлоге (*во*←*у*, *од*) чува се синтетички генитив (*Во же́не* биу). Дијалекатска је специфичност изузетно добро чување синтетичког датива намене у оба броја од свих именица.

55. Померања у деклинационим обрасцима тичу се неутрализације именица женског рода на - *Ø* и њиховом прилазу именица мушког рода на - *Ø*. Лична имена мушког рода на - *о* пришла су именицама с проширењем основе. У рестеличком и бродском дијалекатском типу доследно, у долоиштанском факултативно, чува се и образац без проширења основе (*Су̀ло*, *Су̀ла*, *Су̀лу*).

56. Уочени су следећи деклинациони типови:

	Једнина	Множина
Мушки р о д	син- <i>Ø</i> муж- <i>Ø</i> дед- <i>о</i> Курт- <i>е</i> аг- <i>а</i>	син- <i>о-и</i> муж- <i>и</i> дед- <i>офици</i> Курт- <i>офици/офици</i> аг- <i>е</i>

	Једнина	Множина
Женски р о д	сестр- <i>а</i> нат- <i>и</i>	сестр- <i>е</i> нат- <i>ере</i>
Средњи р о д	чуд- <i>о</i> вине- <i>Ø</i> куч- <i>е</i> рам- <i>о</i> ћуш- <i>е</i>	чуд- <i>а</i> вине- <i>на/-иња</i> куч- <i>иња/ика</i> рам- <i>ена/иња</i> ћуш- <i>иња</i>

57. Преглед деклинационих образаца

а) Именице мушког рода на - *Ø* за живо у једнини разликују четири облика, у множини два:

муж-Ø муж-а, муж-у, муж-е/-у; муж-и, муж-им/-ам.

б) Именице мушког рода на - *Ø* за неживо у једнини и множини имају по два облика:

камен-Ø, камену; камен-и, камен-им/-ам.

в) Именице мушког рода на - *о/-е*, казују живо, у једнини имају три облика, у множини два:

дед-о, дед-а/-ета, дед-у/-ету; дед-офици, дед-официм/-официм.

г) Неке именице мушког рода за неживо на - *Ø* у множини имају - *е*:

орак-Ø, орак-у; орак-е, орак-ем/-ам.

Збирне именице (трње, камење) неутралисане су и пришле су овом деклинационом обрасцу:

трн-Ø, трн-у, трн-е/-у; трњ-е, трњ-им/-ам/-ем.

Ове именице имају и облике по обрасцу б) именице мушкога рода

д) Неутрализацију збирног значења имају и именице *браћа* и *деца*. У једнини ове именице припадају типовима *куч-е* и *муж-Ø*, у множини имају по два облика:

браћ-а, дец-а; браћ-ам, дец-ам.

ђ) Именице женског и мушког рода на - *а* мењају се по истом обрасцу. Дистинкција живо/неживо без последица је на морфолошком плану. У једнини ове именице имају 3(4) облика, у множини 2:

сестр-а, (сестр-е), сестр-и, сестр-о; сестр-е, сестр-ем/-ам. а₁-а, (а₁-е), а₁-и, а₁-о; а₁-е, а₁-ем/-ам.

Ове именице факултативно чувају у једнини у генитиву - *е* форму, која је у процесу неутрализације аналитичком конструкцијом.

г) Именице средњег рода у једнини и множини имају по два облика. У оквиру средњег рода разликују се деклинациони обрасци:

чуд-о, чуд-у; чуд-а, чуд-ам

куч-е, куче-ту, куч-ића/-ика, куч-ићам/-икам

виме-џ, виме-ну, виме-на, виме-нам

ћош-е, ћош-ету, ћош-иња, -ћош-ињам

Основни наставак за множину именица средњег рода је -ића/-ика. С овим наставком, уз неке именице, алтернира и -иња/-ина.

ф) Именица *мати* мења се по посебном деклинационом обрасцу. У једнини има 4, у множини 2 облика:

мат-и, (мат-ере), мат-ери, мат-ер; мат-ере, мат-ерем/-ерам.

58. У избројаној множини (именице у бројним конструкцијама) неутралисана је разлика између конструкција са 2, 3, 4 и конструкција са 5 и више. Све именице на -џ, -о, -е имају -а (*чуџе-к-а, сел-а, дете-та*), а именице на -а имају -е (*жен-е, џэд-е*).

Овакав облик именица у бројним конструкцијама карактерише призренско-тимочке говоре¹², обичан је у тетовском говору¹³. У бродском, под утицајем јужнијих македонских говора¹⁴ облик избројане множине на -а лотискује се општом множинском формом (*пѐт бра̀тои*).

Напомене о именицама, падежима и предлошко-падежним конструкцијама

59) Именица *чујек* има суплетивну множину *љуђи*. Облик је настао контаминацијом номинатива множине именица мушког рода некадашње *Ћ* основе (*људ-је*) и новијег продора номинативног множинског -и.

60. Именице *грѐ, смѐ, мѐ* нису промениле род после губљења -х.

¹² Ивић П. (1991), *Изабрани огледи III*, Из српскохрватске дијалектологије, Просвета, стр. 137, Ниш.

¹³ Станатоски Т. *Градскиот тетовски говор*, МЈ VIII, стр. 93, Скопје.

¹⁴ Видоески Б. (1993), *Меѓујазничниот контакт (на дијалектно рамниште) како фактор на дијалектната диференцијација на македонскиот језик*, МАНУ, Македонски славистички комитет, стр. 33-54, Скопје.

61. Неке се именице колебају у роду. *Трбо* је двородна (*трб'ем/трб'емо* трбо). Именица *прбл'ећ* је у једнини мушког рода, у множини мушкога/средњег (*прбл'ећи/прбл'ећа*). *Доба* је женског/средњег рода (*дл'ухо/дл'уха* доба). Именица *сбтона* је женског рода (*сваја сбтона*), а у употреби је и именица мушког рода - *сбтон* (према *шејтан*).

Именица *већ-већи* (=обрва) припада мушком роду. Сематички је диференцирано: *већа-веће* (=муња).

Сематички је диференцирано: *мати* (=биолошка мајка) - *мајка* (=бака). Чува се хипокористик од *мати* - *маје*.

62. Флективни датив је редовно употребљен у значењу намене, у посесивном значењу није обичан. Синтетички датив се чува и од члановних именица. Уочава се тенденција свођења свих наставака датива множине на -ам. Иначе се датив гради додавањем -м на облик општег падежа множине (*љуђим, самовил'ем, селам*).

63. Стари контраст између -у/-е у вокативу једнине именице мушког рода поремећен је (*вук-у/-е, муж-е/-у*).

Именице женског рода на -ица имају у вокативу једнине редовно наставак -е (*сестрице*).

64. Стари облик генитива множине сачуван је у окамењеним изразима са бројном именицом (*има две-стотин ђфце*).

65. Глаголске се именице врло често употребљавају, што представља компензацију за изгубљени инфинитив.

66. Стари предлог у супституисан је предлозима *во* и *ке* (*Во ни је дадена/ке ни је дадена, ке кого је мџжена, Ре; све искажахме во ујне, Рап*). Јавља се и облик *ву* (*Ву рџда би'ла, Рад*).

67. Сви аблативни предлози сведени су на *от* (*Свакој от село, Др; од Жупа ће доиет, Ба; от пенџери ће гљџдаме, Ре*).

68. Предлог *ке*, поред значења наведеног у Т. 66 има и значења правца кретања (=ка) (*Па ђш'е ке река, Др*) и налажења у непосредној близини (*Туј ће воденица и ђџо настрада, Бр*).

Предлошки скуп *за ка ке* (*По река има јен камен подубен, путиште за ка ке Дикинџе Ке Ба*) представља умножавање предлога правца. Предлог *ка* се чува само у предлошким скуповима *за ка ке* и *ка ке* када предлошко-падежн конструкција има значења правца.

От ке: *Ка дојдохме от ке Малџкоџџи, от ђзгора, па на џамџа, Рап*.

69. Предлог *низ* преузео је и значења других предлога кретања (=низ/уз/кроз): *Иде нис³ џивада (Крс), низ^с џам гљџдам (Бр), иди нис тајџ-нива (Бр)*. За кретање кроз насељено место/ли-

ваду обично је низ. У нижим селима алтернира у овом значењу кроз//крујз/круз: Шета круис пљјна (Рап), шо било кро, село (Ле), круз-ниве удри (Рап), таке-горѣ крос шума (Ор).

70. У значењу предлога изнад употребљава се више/повише: Имаше чешма више школо (Кру), повише-село ће иде (Бр).

Заменице

71. Систем личних заменица чине: ја, ти, он, она, оно, мије, вије они/оне.

У деklinацији ове заменице чувају синтетичке облике, осим у инструменталу и локативу.

Енклитика има у дативу и акузативу. У овим падежима енклитике 1. и 2. лица једнине/множине у корелацији су: ми-ни, ме-не, ти-ви, те-ве.

а) У дативу множине чувају се старији облици: нам, вам, њим. У дативу множине 3. лица, у највећем делу долоштанског дијалекатског типа јавља се енклитика *им*, која у Зли Потоку има облик *ми*. Ове енклитике настале су стапањем енклитика *и* и *им*. У вишим селима дативска енклитичка множинска форма гласи *им, и*.

Тако *ни* кажујет *на'м; вам ви* је *ма'ти* (Рап), *љуђим ми* *пу'ала* (Зл По), *отец им* се *ожен'иф* (Рад).

б) у акузативу 3. лица једнине женског рода развијена је енклитика *ја* (аналогијом према *ја*), па преко енклитике и пуна форма *неја/неја*, која није успела да истисне облик *на*. Облик *неја/ја* продор је из тетовског говора¹⁵.

На ја *заклаф* (Крс), *воденица овдека је запустеха* (Бр), *че ја* *снесе* (Гл), *неја ја* *видох* (Бр).

в) У акузативу 3. лица множине развијен је енклитички облик *ге*. Ова се енклитика углавном везује за мушки род, иако је у множини трородност неутралисана. Интересантно је да се оваква енклитика јавља и у архаичном мрковићком говору¹⁶. Поред енклитике *ге* у акузативу је обична и енклитика *ги*.

Љуђи ге *утепуал'е тујека* (Ор), *ге онесоф да ге гине* (Крс).

Уочава се да постоји богатство енклитика, док је стање у пуним облицима скристалисано.

¹⁵ Видоески Б. (1965), *Заменичке форми во македоските дијалекти*, МЈ XVII, стр. 33, Скопје.

¹⁶ Вујовић Л. (1963-64), *Је ли постојао екавски говор у југоисточној Црној Гори и сјеверној Албанији*, ЈФ XXVI, св. 1-2, стр. 512, Београд

г) Заменице се удвајају у дативу и акузативу. Предлошко-падежне конструкције су увек с ортотоничним облицима.

д) Облици личних заменица:

Ја; мене; мене/мени, ми; мене ми, мене, ме, мене ме.

Он; него, њему, му, њему му; него, ја, него ја.

Она; ња; њојзи/њези/нејзи, ти/и, њојзи ти/нејзи и; ња/њета, ја/је/ја, неја ја/ња ја/ја/је.

мије; нас; нам, ни, нам ни; нас, не, нас не.

Они; њих, њим, им/и/ђи/им/ми, њих, и/ђи/е/ђе.

72. Повратна заменица за свако лице *себе* има само енклитику *се*. Пуна форма у генитиву/акузативу је *себе*, у дативу *себе*, ретко *себи*.

73. а) *Именичке заменице за лица* (кој, кја, кје; кје; не кој, никој, свакој) у једнини разликују род, у множини је један родовски синкретичан облик на -е. У нижим селима старији информатори разликују облик множине за мушки род (Кјји, некуји) и женски/средњи (кје, некује).

У свим дијалекатским типовима се добро чува разлика у роду заменице *сви*: *сви-мушки* род (А ће иде *сви*, *свим* ће дадем), *све-женски/средњи* (А дошле *све*, *све* изгинаха).

Облици: кбј, кјјето, кјјему; кја, кбјзи/кбјсу; кјји, кјјим; кје, кјјем.

б) У *именичке заменице за ствари шо/што/шо, нешто/нешо, ништо/нишо, свешто/свешо* знатно је продро аналитизам. Интересантни су облици општег падежа заменице *што*: Не мажав не-знам *со шо* (Мл), *от што* си бовна (Гл).

74. *Демонстративне заменице* могу бити употребљене у препозицији и постпозицији. У постпозицији су у функцији члана.

а) Уочена су два система демонстративних заменица: дво-члани (*овја-тоја; чујекоф-чујекот*) и трочлани (*овја-тоја-онја; жена-ва-жената-женана*). Први је присутан у нижим селима, дуги у вишим. Елиминација показне заменице у 3. лицу резултат је чувања личне заменице *он*.

б) У вишим селима, у препозицији, створен је систем нових облика показних заменица са продором општег падежа у номинатив: *и тоја* (=то) је тако (Ре), *овја, тоја, онја чујек* (Гл).

Ове се заменице мењају по придевској промени.

в) *Облици: овја, овоја/овоја, овому/овојуа; оваја, (овеј), двојзи/двези/двој; двија, двијам.*

По истом обрасцу мењају и: *тоја, таја; њја, њнаја.*

У множини је уопштен редовно један облик за све родове (*овија, тија, онија*).

Траг старог посесивног генитива демонстративних заменица чува се у присвојним заменицама типа: *òвоюф, тòюф, òноюф* коњ. Облици су својствени вишим селима и нанос су из дебарског говора ¹⁷. Интересантно је да се овакве заменице јављају и у црногорским говорима ¹⁸.

75. Демонстративне заменице у постпозицији учествују у грађењу одређених облика именских речи (*дèтево, првујет, нашата, стàрана*).

Двочлани систем (-ов- присутно, познато; -от- одсутно, познато) може бити пут између трочланог система, који чува у основи демонстративно значење, и правог члана.

а) Придевске речи у номинативу једнине мушкога и средњега рода, у долоштанском типу, имају образовања чланованих облика ових речи од одређеног вида (*стàрујеф, првујето дèте*). Остали облици ових речи граде се од општег падежа неодређеног вида придева и демонстративне заменице (*старòтому, младòтою*) или се придев и члан осећају као сложеница (*првòтому, младòтою*), а постоји и хибридни тип *младуòтому*, који се локализује за Брод.

б) "Члан" активно учествује у образовању зависних падежних форми. Именице мушког и средњег рода имају облик општег падежа а морфолошко обележје преузима заменица (*братòвому, детèтому, айтòтому*), а именице женског рода чувају и облик именице и облик заменице (*жèниви, жèнити*) у дативу једнине.

в) "Члановане" присвојне заменице, мада и овде има уопштавања форме -е у множини, чувају различите облике према роду: *нашиви, вашиви* љући: *нашиве, вашиве/нашеве, вашеве* жèне, сèла.

г) Облици:

синот, синатòю, синатòтому (-ов, -вою, -вòму; -он, -ною, -нòму)
каплариви/-ве, капларивим (-ти/-те, -тим; -ни/-не, -ним)
женџа, (женеве), жениви (-та, -ти; -на, -не, -ни)
женене, жененем (-ве, -вем; -те, -тем)
селото, селотòтому (-во, -вòму; -нòму); *селата, селатам*.

76. Показне заменице за каквоћу: *тàкоф, вàкоф, òнакоф*; *таква, вàква, òнаква*; *тàкво, вàкво, òнакво*; *тàкве, вàкве, òнакве*.

77. Показне заменице за количину: *òвољкаф, òнољкаф; овòљкава, тòљкава, онòљкава*; *овòљкаво, тòљкаво, онòљкаво*; *овòљкаве, тòљкаве, онòљкаве*.

78. Присвојне заменице, осим облика типа *òвеюф* (види Т. 74), чине систем идентичан околним говорима.

У дативу једнине женскога рода све придевске заменице имају партикулу -зи, која може бити удвојена у специфичним заменицама типа: *овејзинојзи/овојзинојзи, тојзинојзи*.

Придеви

79. а) Придевски вид је неутралисан, а компензација је појава демонстративних заменица у постпозицији, које су преузеле ову функцију.

б) Компарација придева је аналитичка (*имац, поимац, најиман*).

У множини придевских речи неутралисана је разлика у роду уопштавањем наставка -е (*убаве куће, црне љући, тешке бремена*).

в) Облици: *стàр, стàрою, стàрому, старе, старем; стара, (старе), старòјзи; старо, старòму*.

Деклинирају се по придевском обрасцу, али је присутан и продор именичких наставака у датив једнине придева женског рода: *старò-мајки, убавò-дејки*. Овакав облик је обичајнији када су придев и именица повезани синтагматским акцентом.

г) Градивни придеви не супституишу се конструкцијом од+именица: *јечменоф, јечмоф* (=од јечма), *офсоф, дрвен*.

д) Присвојни се придеви не супституишу конструкцијама на, од+именица: *Наимично дèте, сестрина-кућа*.

ђ) Жива је употреба придева *сва/све* у женском и средњем роду: *Студ биў свà-зима* (Бр), *ће работаме све-Љето* (Рап), мада је знатан продор придева *цела* у овом значењу. У мушком роду придев *цеф* истиснуо је *сав*.

Бројеви

80. Горански познаје основне (*јен, пèт, шèсет/шèсе*), редне (*први, трећи, седмдесет пèти*), мултипликативне (*два-стрка, два пòт*), дистрибутивне (*по два, по дèвет*). Функцију збирних бројева преузели су основни бројеви и збирне именице.

Број *јен/једен* понаша се као придевска реч.

Бројеви *два/оба* односе се на мушки род, *две/обе* на средњи и женски.

¹⁷ Видоески Б. (1968), *Дебарските говори*, МЈ XIX, стр. 75, Скопје

¹⁸ Стевановић М. (1933-34), *Источноцрногорски дијалект*, ЈГ XIII, стр. 97. (са картоном), Београд.

Сачуван је синтетички датив бројева до четири: *двѣм /обам, двѣм/бѣм, трѣм, четирѣм*. Обичнија је употреба бројне именице уместо броја, посебно у говору млађих (*двѣм жѣнем: двѣницѣм жѣнем, трѣм мѣжим: трѣјцѣм мѣжим*). Облик за мушки род *двѣм* скоро је елиминисан бројном именицом *двѣјцѣм*.

Грађење речи

81. У грађењу именица уочени су ојачани суфикси, што говори о учествовању различитих творбених система у формирању дијалекатског типа горанског говора:

-иче (-ица+че: њивиче, кравиче), -љка (-ља+ка:месилка), -уљка (уљ(а)+ка:смрекуљка), -уаљка (-уаљ(а)+ка:прђуаљка).

82. У грађењу деминутива/хипокористика учествују суфикси: -че (вофче) -иче (рекиче), -ица (урдица, рекица), -енце (житенце), -ишце (ђубрешце).

Деминутивним суфиксом -е граде се именице којима се казују бића и предмети средње величине:

котѣф-котл'е-котл'иче, ореф-орл'е-орл'иче

83. У грађењу *аументатива/пејоратива* уопштен је суфикс -иште/ишће:

Главиште, воденичиште, чуечиште, ногиште.

Суфиксом -ље (мушки род), -ља (женски род) граде се именице пејоративног значења:

Вошље, вошља, мочље, мочља.

84. Хипокористици од *вишесложних мушких имена* граде се од првог слога и творбеног наставка -о/-е: Суљо, Ремзо, Амзо, Курте, Мурте.

Ова су имена, највећим делом, изгубила хипокоритичко значење.

85. Патронимична имена граде се наставком -офци/-ефци: Аврамофци, Бајмакофци, Пупефци.

86. Изразите је продуктивности суфикс -(j)анин за грађење именица са значењем становника: Горанин, Кршчанин (Крстец), Бројанин, Кракоштанин, Злипочанин, Орђушанин.

Нема преобразовања типа -јанец, мада се у говору млађих чује и Горанец.

87. Није уочен суфикс -уле хипокористичко-деминутивног значења. Овај се суфикс, међутим, чува у ојачаном суфиксу -уљка (-уљ+ј+ка): смрекуљка, ресуљка.

88. Моциони су суфикси: -ица (старица, врсница) и -ка (ноћеваљка, Горанка).

Нема много именица-сложеница. Спојни вокал је -о- : го-чѣбија, горѣцѣве (=јагорчевина), самѣвила (=добра вила). Није продуктивно ни слагање без спојног вокала: вѣдбаба (=свитац), цѣм-бѣуниште.

90. Придеви се граде већим бројем суфикса:

-ски: баћкоски, врѣнишки, куачки; -чки: рабѣчки, кучѣчки, магарѣчи; -арљив: пескарљиф, коскарљиф; -уаљав: космуљаф, крас-туљаф;

-љив: водљиф, цѣвљиф, магљиф; -ав: пѣпѣљаф, пѣнаф; -уаљав: грбуњаф; -икав (суфикс деминутивног значења): плавикаф, црвеникаф, жѣдѣтикаф.

Префикс пре- појачава основно значење: престарен (=изразито стар), прѣсушен, прѣтерѣтен (=врло оптерећен).

Префикси по- и на- смањују основна значења: помал'ѣкава, накисѣвно.

Глаголи

91. Однос глаголских основа показује стање које је присутно у граничном тетовском говору¹⁹, затим у граничним српским говорима (подримском, подгорском, сирѣнићком, срѣтѣчком).

92. У презентској основи уочене су следеће групе: -а (играм, давам, истурам), -и (остарим, пл'евим, тражим), -е (трѣсем, кажу-јѣм, спијѣм). Уаористној основи уочен је следећи однос: -суилас-ник (истрѣсох, пометох, најдох), -и (напросих, отворих), -а (изви-ках, дотрчѣх).

Уочена су мешања основа, међутим, однос је много стабил-нији него у дебарским говорима²⁰: извѣтрило, вѣтрило, остарило; остарѣм, изгорѣм, затворѣла, сипѣм, скапѣм, дремѣм, јашим и јахам, засвирим; се опирам, умирам; зрејѣм, смејѣм (=сѣм), ткајѣм, врѣјѣм, спијѣм; бѣга, вѣка, стѣза, сѣса.

93. Изразите је продуктивности у презентској основи суфикс -ује. Овим се суфиксом граде имперфективни глаголи, често итеративног значења: панујѣш, останујѣш, страмујѣ, поудујѣ, пољујѣ.

¹⁹ Станатоски Т. Градскиот тетовски говор, МЈ VIII, стр. 108, Скопје.

²⁰ Видоески Б. (1968), Дебарските говори, МЈ XIX, стр. 76-77, Скопје

Није уочена бугарско-македонска иновација -ува у презентској основи ²¹.

Према презентском -ује редовно је аористно -уа. Суфикс -уа потискује и суфиксе -ива, -ава, -ова (даруала, школуала). Ови су суфикси, међутим, и даље присутни: *ноћевала, отсива, засива*.

94. Осим што се вид глагола мења префиксацијом /суфиксацијом, он је некада обележен превојним односом и:е:

Имперфективни

обл'ичам
зимам
сл'изам
ил'изам
вл'изам

Перфективни

обл'ечем
земем
слезем
ил'езем
вл'езем

95. Имперфективни глаголи изведени суфиксима -ује/-ува редовно постају деминутивно-итеративни када се између основе у суфикса уметне формат -ув-. Ови глаголи често имају и префикс по-деминутивног значења: *попувујеш, побољувујеш, поидувујеш, израдувујеш*.

Суфикс -ка, иначе непродуктиван, изгубио је деминутивно значење: *сопкам (=сапињем), плукам, исплукам*.

96. Изразито је ширење форманса -на (<но) -не на глаголе са консонантском осномом (л'егнала, дигнала, рекнала, панала).

97. Безлични глагол *треба* у презенту има аналошко -е према дативу/локативу именице *треба* ²². У осталим облицима је основа *треба-* (*би требало* помал'ичкава да биде, Ле, само некој реч *требало* да рече, Ку; *требаше*, (Рад).

98. *Помоћни глаголи: бидем/бинем; оћем* (енклитика *ће*); помоћни глагол "јесам" има енклитике: *сом/сум, си, је, сме, сте, се/са*. Глагол "јесам" употребљава се и као речца за потврђивање: *Јесе* (Рап, Крс), или као копула у реченицама са копулативним предикатом: Она *јесе* пристала; дџетето *јесе* пред^Г врата (Рап).

Глаголски облици

99. Инфинитива, глаголског прилога прошлог и футура II нема.

Глаголска времена

Презент

100. У целој презентској парадигми уопштен је један основински вокал (*викам, мол'им, пл'етем*). У нижим селима (Рапча, Крстац доследно, Орђуша факултативно) основински вокал је уопштен и у 3. лицу множине презента (*носит, варит, седит*).

Атематски наставак -м у 1. лицу једнине доследно је уопштен.

У 3. лицу једнине нема наставак -т.

У 3. лицу множине презента глаголи се диференцирају према основинском вокалу: глаголи -а групе имају наставак -е (*имаје, шћукаје, бџаје*), глаголи -е групе имају наставак -т (*пўјет, спїјет, кажујет*), глаголи -и групе имају наставак -ет (*носет, крс-тет*) или -т (*носит, љупит, водит*).

Облици:

вика-м, спије-м, вари-м	вика-ме, спије-ме, вари-ме
вика-ш, спије-ш, вари-ш	вика-те, спије-те, вари-те
вика-џ, спије-џ, вари-џ	викај-е, спије-т, вар-ет/вари-т

Претеритална времена

101. Систем облика за прошлост чине: перфекат, имперфекат, аорист, плусквамперфекат.

Аорист и имперфекат су у широкој употреби. Перфекат је обичнији него у западномакедонским говорима. Плусквамперфекат је обично супституисан перфектом.

У множину аориста продрли су наставци имперфекта. Носилац значења у множини је глаголски вид: аорист се гради искључиво од свршених, имперфекат од несвршених глагола.

А о р и с т

102. 1. лице једнине аориста глагола с осномом на вокал има наставак за облик -х (*се вратих, препостелах*), глаголи с осномом на сугласник имају наставак -ох (*се пребодох, отидох, рекох*). У селима у којима се х артикулише с ослабљеном фрикацијом, посебно у говору млађих Горана, у 1. лице једнине продире облик 2. и 3. лица (*дџџе, рече, Мл; џјвала, ја џтиде, Ре*).

У неке глаголе, факултативно, продрло је -е из других основа (*запустех, заболех, дадох, отидех*). Ово је, највероватније, особина унета из торбешког говора ²³.

У нижим селима (Рапча, Крстец, Млике) старији информатори, спорадично, користе у 3. лицу множине аориста наставак -ше (*Александра ка го утџпаше, Рап; го вїдоше* во Ниш, Мл). И у овим селима је процес уопштавања имперфекатских наставака у аористу множине приведен крају.

²¹ Селишчев А. М. (1929), *Полог и его болгарское население*, Издани Македонског научног института, стр. 358-359, Софија.

²² Ibid. стр. 367.

²³ Видоески Б. (1957), *Кичевскиот говор*, МЈ VIII, књ. 1-2., стр. 71-72, Скопје.

Облици:

рек-о(х)--е	се омужи-(х)-ø	рек-о(х)-ме,	се омужи-(х)-ме
реч-ø-е	се омужи-ø-ø	рек-о(х)-те,	се омужи-х-те
реч-ø-е	се омужи-ø-ø	рек-о(х)-а,	се омужи-х-а
		(рек-ош-е,	се омужи-ш-е)

Би(х), би, би, би(х)ме, би(х)те, би(х)а (бише) (Овија нѣ-би, Ре; трло ни бй во Булгарија, Вр).

-Х у наставку за облик најстабилније је у 1. и 2. лицу множине, најчешће се губи у 3. лицу множине. Знатне је стабилности у Броду, Зли Потоку, Глобочици. У Долоишту се -х у наставку за облик реализује као алофон са слабијом фрикацијом.

И м п е р ф е к а т

103. У 1. лицу једнине имперфекта има преструктурирања: Из 2. и 3. лица једнине уопштава се -ш-е (ја носеше, ви каше, береше); продор -ш-е обичнији је у нижим селима, редован у рестеличком дијалекатском типу.

Глаголи с основом на сугласник имају између основе и наставка -е- (*идех, седех, можех*) или вокал -о- из аориста (*идох, метох*); и у глаголе -и групе продире -е- (*мисл'ех, носеше, љупеше, чинеше*).

У Броду, ретко и у другим вишим селима, створен је новији наставак са проширењем -шо- (*има-шо-х, сед-е-шо*). Ово проширење је мешање аористног -ох и имперфекатског -ше.

Глаголи с превојним вокалом у основи граде имперфекат од пуне презентске основе (*кољеше, перех, берех, сереше*).

Облици:

има-(х)-/има-ш-е/има-шо-(х)-; ид-еш-е/ид-е(х)-/ид-о(х)-
има-ш-е, ид-еш-е
има-ш-е, ид-еш-е

има-(х)-ме/има-шо-(х)-ме; ид-е(х)-ме/ид-о(х)-ме
има-(х)-те/има-шо-(х)-те; ид-е(х)-те/ид-о(х)-те
има-(х)-а; ид-е(х)-а/ид-о(х)-а

Бех/беше/бешо (х), беше, беше; бе(х)ме, бе(х)те, бе(х)а.

П е р ф е к а т

104. Обичан је префекат типа *си донела*. Новија перфекатска образовања типа *имам донесено* и *сом дојден* релативно су ретка.

У 3. лицу једнине/множине перфекта актива облик је без помоћног глагола: *Имаф* јен чујек сирома. И *трнаф* да тражи работа. И *нашоф* некујего орла. Рањет *биф* брѣфот. И он му *сљелоф* от коња да му помогне (Ку).

У 3. лицу једнине/множине перфекта пасива облик је с помоћним глаголом: *Еште неје манеста уѣтвена* (Бр), *тија је про-дадено брату* (Др), *њѣзи ги се дворои немѣтене* (Рад).

У једнини постоји моција рода, у множини је уопштен облик на -е.

П л у с к в а м п е р ф е к а т

105. Присутан је тип грађења: *имперфекат глагола беше+глаголски придев*: *Најгољем беше вшоф* (Рап), ова држава ка беше *в'еела*, сме нѣмал'е ни за јадене (Бр).

Ф у т у р

106. Од четири форме са *ке/ка*²⁴, које познају западномакедонски говори, у горанском је у употреби само форма са *ће+(да) презент*. Облици са *да*, мада већ необични, чују се у говору старијих жена: *ће да искршим* и *врата* (Гл), кој *ће да љ'ине* на астал друк^Г да га аперисује.

ће	┌ ├─── └───	пошивам	ће	┌ ├─── └───	пошиваме
		пошиваш			пошивате
		пошива			пошиваџе

Глаголски начини

И м п е р а т и в

107. После вокала у основи императив се гради наставком -ј-те (*пѣпивуј, хитај, жѣлај, вапцуј*). Глаголи -и, -е групе имају наставак -и-те (*носите, закључи, закоси, изедите, берите*).

Глаголи типа *врије, покрије, се скрије* у императиву редовно губе -ј из наставка (*се скри, се скрите, попи, изврите*).

П о т е н ц и ј а л

108. Глаголска енклитика *би* уопштена је у свим лицима оба броја, у потврдном и одричном облику: *Тамо би ост'анала*; ја оца таквога *би* го *убила* (Ор), *би* те *пољивала* да има аутѣбузи (Рад), све *би* не *изело* нас, *не би* нѣ-нашла овде (Рап).

Поред форме *би+глаголски придев*, у употреби је и потенцијал типа *би+перфекат*: *Бй-ти-сом бат'ерисаф* (=уништио); *не би ми си'-дала* (Др), да *учиш, би си пѣложиш* (Ре), *би сом д'ала* све (Ку).

²⁴ Видоески Б. (1968), *Дебарските говори*, МЈ XIX, стр. 79-80, Скопје

У 3. лицу једнине/множине перфекат у облику потенцијала без помоћног глагола је.

Формом с префектом истиче се лични став.

Није потврђена форма ја би дојдох, коју Видоески наводи²⁵, осим у Броду.

109. Нелични глаголски облици

Основни наставак глаголског прилога садашњег је *-ећи* (*оде-ћећи, носећећи, искаћећи*). У Крстецу је уочено и грађење наставком *-ћи* (*тепаћи, желаћи*).

Радни глаголски придев образује се од аористне основе. У једнини разликује три рода, у множини је родовски синкретичан облик на *-е*.

пас	{	-ов/оў	
		-ла	пас - л ^е
		-ло	

Дистрибуција наставка (*-н/-ен, -т/-ет*) у трпном глаголском придеву условљена је присутношћу/одсутношћу *-н/-њ* у финалном слогу основе:

носен, изазен, утепан, впахан; покањет, жевњет, викнат, коўнат.

Прилози

110. а) Прилози за време: *Њекња/некња* (јуче, прекјуче, ономадне), *век* (дуго), *повечера* (увече), *кноћи* (довече), *акшамести* (довече), *навечер, доцна* (касно), *вездан, вечер* (увече), *полани* (Ја *пблани* шо сом вршила, Ле), *ноћом/ноћа, ноћеска, дења, кога, кат, некога, некога-некога* (понекад), *сега, сек* (И *сек* Пепељуша ја далге, Бр), *кеде* (Ако го допече, *кеде* прѣпечен, *кеде* непечен, Ди), *утре/вутре, никога, свекога, свагат, зимоска, још/јоште/еште/ишћо*.

б) Прилози за место: *Кеде/ћеде, ке/ће, откут, свекеде, ниједе, овамо/вамо, тамо, онамо, отозоре, озора, надолге/надолу/надолу, отоздола, отодом/отодум/(Дошла отодум, Ре), навамо, натамо, одаваде/одовде одваде, скраја, Сѣдиш скраја, Бр), отодо/оданаде/отодум/отудом/отуди* (И ја се оделги отуди, Бр), *надље* (Свѣ надље ошлге, Мл), *направо, нависоко* (Извор је *нависоко*, Бр).

в) Прилози за начин: *Како/ка, свекако* (=било како), *никако, некако, нако* (онако), *друѓнако* (другачије), *ненајуздавно* (изненада), *скришом/скришум* (Зазбррила со њѣго *скришом*, Ку), *бро/бр-*

²⁵ Видоески Б. (1986), *Горанскиот говор*, МАНУ, Прилози XI 2 - Одделение за лингвистика и литературна наука, стр. 70, Скопје.

зум, божем/боже, грехум (случајно, грешком), *ендибоже* (као бајаги), *ваке, вакец* (Сме сѣделе *вакец* наўлица, Мл), *нашински/нашински* (Збѣри *нашински*, Крс), *пешки, лѣко, мабулу* (←тур. *makbul; драго*), *нарамо* (Во Богѣвина *јдалге* *напре нарамо*, Бр; начин ношења робе на рамену).

г) Прилози за количину, степен: *Дости, ич* (Ич неће *убава*, Гл), *бол* (тур. *bol*, пуно), *кољко/кољку, некољко, л'ек* (Има^хме још *л'ек-парице*, Мл), *калабалѣк, веће* (Гѣдине *веће* не знам, Ба), *млого/млогоу, мрѣца* (мало, Дѣј ми *мрѣца*, Ре), *маљичицу* (малко), *тољичко* (Тѣљичко сом *дала*, Ба), *пујћу/појћу/попојће/попуећи/попуићу/појће* (компаратив од *млого*, Ималге *пујћу* љући, Др).

Везници

111. а) Раставни везник или има и варијанте *елѣ/иѣ*: *Елиће* го *уќрадет елиће* го преулавет (Рап).

Обележје раставног односа је и везник *ја*: Ја неќуа *прѣкажна, јанешто* друѓо (Бр).

И везника *а* везује овакве реченице: Сме *носилге*: *а* *жито* да *ѣе*, *а* *сѣно* да *ѣе*, *а* *снопје* да *ѣе*, *а* *дрва* да *ѣе* (Ди).

б) Супротни везник *али* јавља се и у варијанти *алѣ*: *Несом* го откажала, *алѣ* *мўке мўчине* (Љу). Обичнији је супротни везник турског порекла *ама* (←*amma*): *Стўдена ѣе*, *ама* *бѣлгес* *ће* се *тѣне* (Бр).

в) Поред обичног саставног везника *и*, у употреби су и *па, ни/нити*: *Пѣседа* ја *тўје па* *пѣслге* *дојдохме* (Рап), *Нити* *месо* *нити* *мл'еко* (Мл).

г) Искључни су везници *само, току*: *Не-ми-ѣе* ништо, *току* *ве* *уѣим* (Ба), *Само* *ѣна* *ће* *јане* на *кѣња*, *другити* *све* *пѣшки* *ѣдалге* (Љу).

112. а) Временске реченице су најчешће везане везником *кога*, који има и варијанте *ка/ко*. У везивању ових реченица обичан је и везник *дор/дури*: *Ге* *сѣди* *десет-дења* *дор* *се* *јспече* (Кру).

б) У служби везивања односних реченица дошло је до везничког синкретизма и уопштавања везника *шо*: И *ће* *ми* *рече* *сѣн шо* *ми* је *стрѣђен* (Гл).

в) Узрочне реченице се везују везницима *зашто, шо, дека, штом*: *Шо* *си* *дошла* на *дрва*, *си* *фўкара* (Рап), *А* *ѣцо* *дека* *ћи* *брѣчиў* *ме* *мл'уалге* (Бр).

г) Обележје условних реченица је везник *ако*: *Ако* *кўпиш*, *ће* *јадеш* (Мл). И везник *а* везује овакве реченице: *Матѣре* *а* *немаш*, *ништо* *немаш* (Ор).

д) Поредбене реченице за једнакост везане су везничким акупом *ка шо* или везником *ка*: Напре мије не сме се гл'едал е ка сѐа шо се гл'еда^{ће} (Мл).

СИНТАКСА

113. По структурним иновацијама горански се говор не разликује од бугарских, македонских и југоисточних српских говора.

114. Енклитике могу бити и у иницијалном положају, што повећава број могућих комбинација. Енклитике су најчешће испред глагола: *Ни* беше мѐрак сваки-пут (Ре), *Ми* ђтиде муш тамо (Вр), *ће* до^{ће} ке нас (Рап), *ће* га лупаје ћетир'нице (Кру).

У перфекту је редослед енклитика: заменица+помоћни глагол: *Ти* сом рекоф јѐно (Крс), *ја* му сом дала чај да пије (Рап), *а* му сте пуаље (Рап), *ја* ти сом прашала (Рад).

У реченицама с копулативним предикатом одрична копула је увек разбијена заменичком енклитиком: *Не-ми-се* браћа (Кру), *не-ти-је* стра^х (Ле).

115. Удвајање објеката је категоријални балканизам, а представља компензацију за губљење флексије.

Знатно је обичније удвајање директног објекта него индиректног.

Удвајају се пун и енклитички облик заменице или заменичка енклитика и именица: *Брат* ти рекоф *сестри* (Крс), *ми* рекоф *мѐне* Рад), *пѐсл'е* Асана го дадо^хме да ни учи во грат (Вр), *ми* те чекаме старѐ-жене (Крс).

Из синтаксе надежа

116. Присвојни датив није обичан, а посесија се казује придевом (*Зѐћоф* брат: Брат зѐћу^{ће}).

Енклитичке форме датива имају функцију присвојних заменица (*Брат* ми ^{ће} прѐт-кућа, Рад).

117. У експресивном причању обична је употреба облика без синтаксичке вредности: Па *ће* ти панем от коња (Др), Тоја-ден жѐне ти *идет*, мѐнесте *ће* гл'еда^{ће} (Вр).

118. За изражавање једнакости обичнија је конструкција *како*, *ка+ОП* (Ти-си *како* мѐне; *ка* матере и она била; *ка* Фѐрука гѐлем, Ба). У нижим селима, ретко, чује се и *катноминатив* (Дѐте ^{ће} *ка* ђтец, она била *ка* пѐрија, Рап).

Из синтаксе глагола

119. Приповедачки футур за прошлост обичан је када казује прошле радње које су се понављале више пута: Идеље во Белѐ-Црква по жито. Ноћа *ћ-идет*, пѐтл'и *ка* *ће* кука^{ће} и *ће* до^{кет} утрѐ-вакат (Рап).

120. Приповедачки императив за прошлост, увек у облику 2. лица једине, знатне је појавности: Ми *јѐни* коња и *ђтиди* во плајна (Вр), он *љжи-дрво* *расти*, он *пи-рѐио *расти* (Крс).*

Из синтаксе реченице

121. Присутан је тип *безличне реченице* са речцом за обезличавање *се* и безличним глаголским обликом у 3. лицу једине: Со срп *се* жњѐло (Ку), *Не-ни-се* плаћало (Ди), *Се* рабѐтало во сѐстре (Др).

122. Пасивне реченице се образују трпним глаголским обликом или активним обликом и повратном речцом *се*: *Ја* сом *се* цењила тује (Ба), *се* даваље вѐло^{ће} (Ди), Па чѐрапе *се* пл'ел'е (Вр).

123. Егзистенцијалне реченице су увек с глаголом *има/нема*.

Конгруенција

124. Са изведеним збирним именицама придевске речи и предикат конгруирају семантички: *Магаречкѐ*-трње; *убаве* клѐсје *имаће (Ле), *Гѐлем* камен'е *пѐнал'е* (Ор).*

Са именицама *браћа*, *деца* конгруентне речи конгруирају семантички: *Свѐм* дѐцам, *пѐстарем* браћам (Др), *Браћа* ми *ђнел'е* (Вр).

Са именицама које су по унутрашњем значењу збирне (*војска*, *роднина/родбина*, *дружина*, *својштина*) конгруентне речи конгруирају граматички: *Гѐлем* нарот *избегѐф* (Ле) *Тѐја* дружина, *нѐје* мѐа (Мл), *Вѐјска* *ка* *хѐдала* по сокак (Вр).

125. Уз бројне именице атрибут и предикат конгруирају према реалном броју: *Дѐшил'е* двајца *наше* (Ку), *Вѐше* пѐтина не *ђрал'е* (Ре).

126. Са партитивним синтагмама предикат увек конгруира семантички: *Девет-брава* *пасет* (ЗлПо), *Девѐдесе* свѐта *ће* *ђѐкет* (Крс).

127. Предикат егзистенцијалних реченица са субјектом конгруира семантички или граматички: Дућани *имал'е* поўно; *пѐре* *нѐмаће овде (Вр), *Агѐлари* *имал'е* (Мл); Во *Врѐништа* *имало* ђпшти-на. *Немало* во *Дрѐгаш* (Вр).*

128. Постоји видна подударност у лексици између северних, северозападних и западних македонских говора са призренско-јужноморавским, архаичним црногорским, па и косовско-ресавским говорима. Број лексичко-семантичких паралела између ових говора знатан је, што сугерише заједничку развојну фазу.²⁶ Највећи део ових подударности захвата и горански говор:

Ал'и (=или), брежно (*bergъ; стрмо), се бања, вечер (са прилошким значењем "увече"), вари, варди, вреви, врзан, гној (стајско ђубриво), грс (мера коју чине спојене шаке), се готви (спрема се), дош, дупка (рупа), жељка (корњача; дуга), жељезо, заџец, се запре (заустави се, застане; умори се), збори, изба (подрум), излене, инка (левак), косма, кл'ећ (соба, штала, остава), крт, књига (писмо, хартија), кладе (ложи), лајно (балег), л'ичен, мучник (воденични сандук у који пада брашно), могила, мечка, мије, надвор, огињ/огењ, опаш (реп), остро, оро, пил'е (птица), паметује, па (опет), работа, рамо, рине (чисти балегу), се скачи, сднцок-лец (сунцокрет), срце (стомак), самовила (добра вила), тепа (бије), тропа (лупа), тури, топка, траје (ћути, трпи), убава, се фрља, хондим, цеппи, цел'ива.

Највећи део лексема представља чување старијег стања.

129. Османлијски турски речник преплавио је овај говор. Контакт горанског говора са турским језиком био је дуготрајан и интензиван, међутим, словенска лексичка основица говора није нарушена:

Алтипатлак (револвер), ашићаре, аслан, алва, анема, бакдр, бабо/бабајко/бавајко, башка, башча, бајрак, басма, бардак, берећет, вересија, душек, долап, дајцо, демак, диф, драм, дућан, ефендија, евл'ија, заначет, зенгиљ, инсан, јастдк, јорган, јаздк, јеге, јетимче, капија, камшија, кијамет, ма'хало, махана, мајасиљ, мејтеп, мел'ећ, мусафир, муштилак, нафака, намаз, одаја, ортак, пишман, пусија, пазар, пазарлак, пел'иван, пита, рахат, рахметли, сокак, симит, сабахал'е, сахат, сакат, санддк, сефте, софра, срча, срмал'ија, тамам, тазе, ћоше, фишек, фукара, фрљи, фдстан, хаџија, хаирл'ија, хајде, хак, халал, чобан, чадар, чакдрочна (плаво-ока), чашире, чорап, чаршија, чауш, ченгиљ, цабе, цан, цемадан, шејтан, шербет.

²⁶ Радих П. (1993), *О српско-македонским лексичким паралеланама*, ЈФ XLIX, стр. 123, Београд.

Александара ка го утепаше, Бе'адин ће рече нани:

-Ајше, мори! А пражш свадба?

-Немојте, мори! Та бабо ни умреф. Ђе вићите шо ће тегње-ме, ће вићите!

Е, море-дете, јена скүпиња, јена брканица, јено му'аребе, не вејбе. Све-инсан ваке било. Он се згџди во Ниш, тамо рабџ та'а наше. Ђе истѳраха о'дућан. Ка се избркало. И дџдо'а. Они ка идале навамо петл'ићића пујет, њине шо се. Све Крчани тује зајено рабџтаље.

И ка се змѳшаље, ка дошоф тује тѳнк, избегаље како-кџ, во Радеша беше, во Мл'ике љи. Нане, џвде пишти, Алија ми беше маљичкаф, круз^с довња-страна. На тамо-наамо, џт-село на-село, џт-село на-село го најде во Радеша. Во Мл'ике ноћвуаф, после дошоф во Радеша, во Асанице беше. И ка дошоф, вика:

-Ајше, сум го нашоф!

Нана рада нагоре.

Баеги тија одавно било. Мије бехме биле со оваја Садикојца и со 'Ајдарица да жњеме во Јакүпове љиваде. 'Убаво врѳме, баш отидо'ме. Ка до'е јен џблак, ка се стѳмави. Ду њива Несипова дџдо'ме, туј шо сме имаље трава да прљиме. Брго во Маљѳкофци, отџзгора, па на цамија. Инсан шо биф џвде, избѳстанаф, туј трмка, сме биле на 'Ајатнице од^т цамија. Трмка. Нарот. Коа зѳа да се давит козе горњимахалске, пуно по-поток. Инсан рика, ри ка. Во да преко мѳс. Е, тога била гољема-вода. Шефет беше со гује-да. Кут^д Ограђе вика'е:

-Крүз-њиве удри, крүз-њиве! Крүз-њиве удри!

Како-се искуртуљиса, ка се избеаи!

Рапча, Несља Арифѳи, 1910.

-Амицету, нане, џвде а му сте рабџтаље?

-Кане. Он не не-пуштиф^в нигде да идеме. Нице! Све идале по прѳсење, џн не! Не не-остајф... А бабо и амица ка џшље w Назмиинец, иљезл'ѳ двајца. "Ајт, растуарите коњи!" И со пушке на амица и на бабета. Бабета Феима. И џн полоко, полоко. "Ако" - му рекоф. Фатиф^в јѳного, пушка му га зѳф. "Ти илѳи ја! Ти ће ме утепаш мене!" О'тује амица го побегнаф. Побратим биф со јѳного побратима. Ка џшоф тамо, ка му кажаф 'Алиту, 'Алит го викалаље, ка дошоф 'Алит - син њѳгоф^в да утепа амица и бабета Феима. Ту, ту! Та ка го фатиф^в, го скапаф тепаћи. А џн какѳв-биф, амица! А јѳн дошоф крв-да-му тражи амици. Во Крстец. Јѳн дућан-

ђија. Сенаље под-врбе, све. И он: "Крф тражим! Кѣде је? Крф тражим!" "Кого тражиш?" "Пелјивана!" Па ка го фати, удри, удри! Он таке-дѳлу турај сестре тѳрај све таке-дѳлу! Побегоф.

Крстец, Пашија Сали, 1910.

Ка ће станеш *ћ'*-идеш на вода, *ћ'*-идеме трафке да бѣреме. Бурђевдењ *Ње*. И дома ће се вратиме, рѳчек ће гѳтвиме, мазник ће се мѣси, Бурен је.

Бѳжећ ка ће бѣде, ће вѣриме мѣсо. Бе вѣриме, ће дѳјеме -ка ће вршиме, да ни дѳје вѣтер. Бе вѣриме мѣсо и зѣље. За Бѳжећ кѳломоћ ће вѣриме да ни бѳбре, све да ни бѣде ѳбаво. Тија от старо остѳнало.

Чѣница сме вѣрил'е на Л'етник. Лѣтници, ка се враћа сѳнце, тога сме вѣрил'е чѣница. Кѳј-шо имаф тѳраф, кѳј-шо нѣмаф нѣ-ту-раф ше'ћер.

Млике, Васвија Зејнеби, 1903.

Сом л' ѣгнала во дѣвет и сом угѣснала видело. Пѳсле не'ку^{Ње} дѣчишта сл ѳвата свѣ га ѳбрал ѣ. Ка видел'е видело нема. Јадурѣ имаа кѳмшије видело, ѳбаво. Ка изгѣсна^{Ха}, тѳга мѣне тѣшко ми^{Ње}. Јасом горе сама, ал' и овде знѳ м вије сте. А сѣнојка ги знѳм нѣса тѳје, сама сом. Чѣмбиље ка сом се ѳспала. Сабаал'е сом се раз-бѳдила во шес. Пѳново сом се ѳспала. Ка ће ме текне - крава! Крава нѣ-ми-је помдвзена. И, таке, помдвзо, ѳстера стока, порѣбо-та ѳвде шо-имаше. Сом бѣла на травица, сом зѣла бремче, травица мало. Ка дојдо от ке сѣно, се пѳкара со н'ѳ^Х. Пуштил'е кон'а. Нѣ-можем врата да ѳтворим! Па ка сом го царнала кѳн а со свѣ-врата! Бе да га ѳскршим и врата!

-Не ми се шѳткајте - рѣко -мѣне да ми тѳра трѳпо^Њ, нѣмам дѳша да дѣгам!

И сѣа сом сѣнала; сѣдим, чѣкам. Не доѳћа^{Ње}, нѣ-дошл'е до два, три. А врѳћина.

Глобочица, Рајма Ибро, 1925.

Л'ај ако нѣ-ми-^{Ње} жал'за Игбала, л'ај, жѣми сѳнцево шо грѣје, да ме не ѳгрије. Л'ај жѣми л'ѣп. Га жал'им. Ето ѳна ѳдала некој-пѳт. Сѣга нѣма никој. Да жал'им дѣјћића, ке да гѣ-жал'им, нѣма јѣна, јѣна нѣма. По градо^{Њи}. Пѳсл'е вѳзило је скупо, нѣ-можеш да се помераш сѣга. Мужѣ има^{Ње}, чѣл'ѣћ. Че тра^{Ње}ш, че тра^{Ње}ш. Шо да-чиним? Жал' ми је све, да ге вићим, дѳша се нѳси, шо-знаш како-ти-је пишаница, како-ће-тѣ-биде ^Хал. Нѣма тѳје.

А бе ја, л'ај, ако сакам, ништо, жѣми ѳја, л'ај. Ништо дѳша више не-ми-јаде. Сѣмо мл'ѣкце. Прѣсно, мл'ѣкце, јѣно-каве ће пијем, јѣна-чѣша мл'ѣко ће пијем. Л'ѣп слѣбо, мѣзала. Не ми-јаде сѣга дѳша. Урдица, ако вѣрујеш, во грло остѳнује. Нејће... Зѳбини, ништо-не. Се остѳрело, се огрѳбело. Сѣа нѣма^{Ње} пѳстаре од мѣне. Јѣна има само-Цул иза, Цул'изарка, Наимѣчина, од^Т Врѣниш-та. Оѳна има дѣвѣдесет, ја осѳмдесет и три.

Орчуша, Ајрија Шабани, 1911.

Шо-сме-вѣрил'е?! Граѳ, во ѳѣва шо рѣсте. Ето-тија сме вѣрил'е. Нѣмало. Кѳкл'ике во ѳѣве шо бил'е. Оја нѳкѳи ће ни па-нет, со нѳшче да сѣчеме. Нема. Дѳш врѣф, замѳзнало. Нема. Шта-вел'е сме брал'е во плајна па сом вѣрила дѣцам да јадет. Л'ѣк мл'ѣко сом тѳрила, ал'и пуштило зѣлено. На ѳгѣн. Ка виѳоа дѣца зѣлено, нѣ-јадет. Се истѳткал'е и дѣца, бовне. Нѣ-јадет. Тражет л'ѣп. Л'ѣп н'ѣма. Јен-куп зѣље. Нити мѣсо, нити мл'ѣко, нити ништо! Краве зѣа w откуп. Мѣсо ни тѳрил'е мѳго. Се живѳвало-кѳче пѳјћи пѳ-убав жѣвот имаало, сѣнко. Не-сѳм-знала ни Бурѣн ни Бајрам! Таке се живѳвало. Стѣре ѳапре не ујдисѳал'е ни Бурѣн ни Бајрам.

Радеша, Имка Рецѣпи, 1905.

Даде не ни-зборѣ! Грл'и га: "Даде, прѣговѳри-ни, даде прѣговѳри-ни!" Дада ѳмрѣла! О^Х, ја сѣрота! И таке ти остѳна^Хме! И дѣјчѣто дѣвет-дѣња по мѣтере ѳмре и ја сѣма сом остѳнала.

Ја вѣће ка ѳстана сама, е сега, ће до^Хѳам от Приздрен на-горе. Идем, дѣканѣчко имаше нѣкој, ја. И ка дојдо пѳ-река, пѳ-река има јен камењ пѳдубен, пѳтиште за-ка-кѣ-Баћка и пѳтиште за ка ке Дѣканце ^{Ње}. "Е, сѣа, ке ће идѣме?" - ме прѣшује Ентата, дајдо ги бѣше Удаип. Ај' -*ћ'*-идѣме во Дѣканце. За правѣина - ѳјна Рајми-ца прѣшуј, жѣлај, кажуј! Свѣ искажѣхмѣ во ѳјне. А Ента *ћ'*-идѣ во Удаипа. Удаип ги ^{Ње} дајдо.

Баћка, Зекија Хасани, 1908.

Она ми кажѳла дор потурчуѳал'е. Дошло време, со зор зѣл'е да ѳи потѳрчујет. Она не пристѳнала. Муж^ш ѳи пристѳнаѳ. Дѣца ће назѳла на тѳрсѣ имена. Бѳжана. А ѳна ѳмрѣла и на Пантѣл'ѣица је закопана ѳвдека. А мѳш се прѣзуѳѳ, турскѳ-имѣ стаѳ. Дѣца турскѣ-имѣна, дѣчје: Малаиша, и дѣчѣ дрѳго ка имала, не-сом-за-памтила тѳго. Шо ми кажѳла стѣрицата, ја ти кажујем. Нѣ-сом за-текла тија. Она ми кажѳла.

Идал'е бес капути; доламе длѣе довдека. Немаље о'бл'ече-
но ништо. Пóсл'е тѣкра се пóтручил'е и зѣл'е фѣреце да бл'ичаѣе.
Фѣреце га викал'е, цар, бил'е со црно ваѣе покрѣјене. И обл'ечене
идал'е таѣе. Па пóсл'е тѣкра зѣл'е тѣрл'ици да шѣјет. Тѣрл'ик со
сáнтина, чѣвре сме стáвал'е, сме се бѣл'ил'е ваѣе. Тѣкра не одбул'и
овдека јен имáше, го викаа Дѣмир Прчоф, он одбули'не. Немáло
одбул'ене. Сме идал'е све пребул'ени. И крос чáршија жѣна не
ил'изала да шѣта. Само тупани ка имал'е. Тојá-ден жѣне ти идет,
манеста ће гл'ѣдаѣе.

Брод, Фатима Хаци, 1912.

Он праиф свáбда, Сѣлман-Љика. Ка праиф свáбда, млáнесте
две дóнесоф. Ка дóнесоф две млáнесте, арамије му зѣље офце. И
он им рекоф:

-Не гл'ѣдајте свáбда, тупани, áјде да спáсите офце.

И он, со новóжене, ошлѣ да спáсет офце. И тáмо новóже-
не ги утѣпáлѣ, обáдвајца. И ге дóнесоф Сѣлман-Љика во клѣћ,
обáдве новóжене. И ж'ѣна га викаф:

-Оди вамо да ти кáжем! Немој сáвза да пушћиш, нека
тупаѣе тупани, немој да ѣе прѣкинеш.

И тупани не ге прѣкинаф. Тупáлѣ, тупáлѣ. А он ошоф ке
пријáтеља. Да викане пријáтеља, новóжене му утѣпáлѣ. И тáмо
рекоф:

-Ми утѣпáлѣ новóжене, áјде да зимáте млáнесте.

И ка дóшоф, жѣна трáје. Ни жѣлела, ни нишћо. Они утѣпа-
не во клѣћ сѣдет. И им рекоф:

-Млáнесте мѣлѣ мује, бáбо да ве виђи. Ето, сѣга ми сте
биље млáнесте. Сѣга ће идете, новóжене ми утѣпáлѣ.

А тупани тупаѣе. Новóжене во клѣћ. И они ка им дóшлѣ,
пријáтељи, им реклѣе:

-Нѣ! Не ге вађаме млáнесте, двѣ-деца има дрѣге.

И они па тупани тупáлѣ. Млáнесте страмуáлѣ. За другѣ-де-
ца ге вратиф.

Рестелица, Зелија Лико, 1927.

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ГОРЕ*

Гора је планинска котлина (корутина) на крајњем југу
Републике Србије. Налази се јужно од Призрена, између највиших
врхова Шарпланине, Кораба и Коритника. На југозападној страни,
природна и етничка граница ове области је планина Галаич (Алба-
нија). Простире се на површини од 385,6 km².

После првог светског рата, односно после формирања
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одлуком Међународне
комисије за разграничење, 1925. године извршена је корекција
граница према Албанији¹. Том приликом подељена је шарпла-
нинска жупа Гора на тај начин што су насеља у којима данас
живи око 12.000 Горанаца припала Албанији (Борје, Запод, Коша-
риште, Ново Село, Оргоста, Орешак, Пакиша, Црнољево и Шиш-
теец). Комисија није узела у обзир природно-географске, етнич-
ке и историјске чињенице, као и оправдане жеље и интересе ове
етничке заједнице да живи у једној држави. Доминантни су били
интереси и стратешке претензије Италије, која је тада имала пре-
судни утицај². Горанци у Албанији су више деценија изложени
јаким процесима етничке асимилације, која подразумева и физичко
расељавање са вековних огњишта, бришући на тај начин сва ет-
ничка обележја и прекидајући све контакте са матицом Гором и
Србијом.

Име планинске области Гора помиње се још 1348. године
у Хрисовуљи (даровној повељи) цара Стефана Душана, којом је
приложио манастиру Св. Архангела код Призрена, седам горанс-
ких села³. Иако нема очуваних културних и других споменика,
Гора се помиње и у другим, доцније писаним документима. Зна-
чи под овим именом Гора се помиње као жупа у доба средњеве-
ковне српске државе. "Етимолошки Гора не значи само шумовит
него и планински крај. Гора и планина су, у овом као и у мно-
гим другим случајевима, исти појмови"⁴.

* Аутор др Харун Хасани, примаријус, Дом здравља, Драгаш

¹ Николић С. (1994), *О проблему разграничења између Републике Србије и БЈР Македоније на простору Шар планине*, ВГИ, Београд, стр. 230.

² Лутовац М. (1955), *Гора и Опoље - антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35. САН, Београд, стр. 233.

³ Хрисовуља цара Стефана Душана, Гласник Друштва српске словесности, Београд, 1862, стр. 282.

⁴ Лутовац М., *Ibid.*, стр. 234.

СТАНОВНИШТВО ГОРЕ И МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

Неке битне одлике демографских процеса од турског периода до данас

Горанци су исламизирано словенско становништво. У овој области исламизација је, према Ј. Цвијићу, извршена у XVI веку⁵, док Ристовски Б. сматра да је овај процес извршен у XVII веку⁶. Лутовац М. и Костић П., међутим, сматрају да је на овим просторима исламизација најдуже трајала и да је завршена тек у другој половини XIX века^{7, 8}. На основу антрополошких, антропсихолошких, етнолошких, етносоцијалних, филолошких, фолклорних и других карактеристика, Горанци чине посебну етничку скупину. Тако се и осећају, јер у свом завичају, као и у печалби, у личним контактима себе најчешће називају Горанцима, а за свој локални говор кажу "нашински". Васпитавани у специфичним условима живљења у Гори и ван ње, само су они могли опстати и остати оно што јесу. Наметнули су се као посебан социјални којима су патриотска осећања изнад осећања о уским националним интересима. Настојали су и настоје да буду свима блиски, остајући подједнако своји.

Жупа Гора се помиње у турским дефтерима из 1452/5 године. У њима су записана скоро сва горанска села, са бројем кућа, именом или презименом власника куће или домаћинства и са укупним приходом за поједина села. Тако је у документима из тог доба записано да је Брод имао 50 кућа, Љубовић (Љубовиште) 7, Радеша 13, Диканце 15, Злипоток 10, Крушево 1, Шишевац 12, Рапча 9 (тимар Јованов) приход 450, Лештане 5 (тимар Јованиш), приход 250, Крстац 7, приход 350, Црнељево 5 (тимар Бехадер), приход 250, Орешек 6 (тимар поменути Бехадер), Борје 10, приход 500, Оргоста 14, приход 700, Кошариште 5 (тимар Бранко), приход 300 акчи, Орчуша 3 (тимар Јован), приход 150 акчи, Запод 7, (тимар поменути Јован), приход 350, Пакиша 4, приход 200⁹.

⁵ Цвијић Ј., (1911), *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд, стр. 1098.

⁶ Ристовски Б., (1969), *Кон проучавањето на народната поезија на Гораните*, Македонски фолклор, 3-4, Скопје, стр. 142.

⁷ Лутовац М., *Ibid.*, стр. 269

⁸ Костић П., (1928), *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, стр. 47-48

⁹ Подаци добијени од академика М. Пешикана у Београду 1992. године, из дефтера БВА 12, 1451/5. Транскрибовали и превели Пешикан М. и Зиројевић О.

а од

иштво. У овој
ена у XVI ве-
звршен у XVII
трају да је на
а је завршена
трополошких,
филолошких,
е посебну ет-
чају, као и у
у Горанцима,
ани у специ-
у они могли
о посебан сој
ским нацио-
вима блиски,

из 1452/5 го-
бројем кућа,
инства и са
ментима из
Љубовиште)
Шишевац 12,
р Јованиш),
р Бехадер),
: 10, приход
анко), при-
и, Запад 7,
од 200 ².

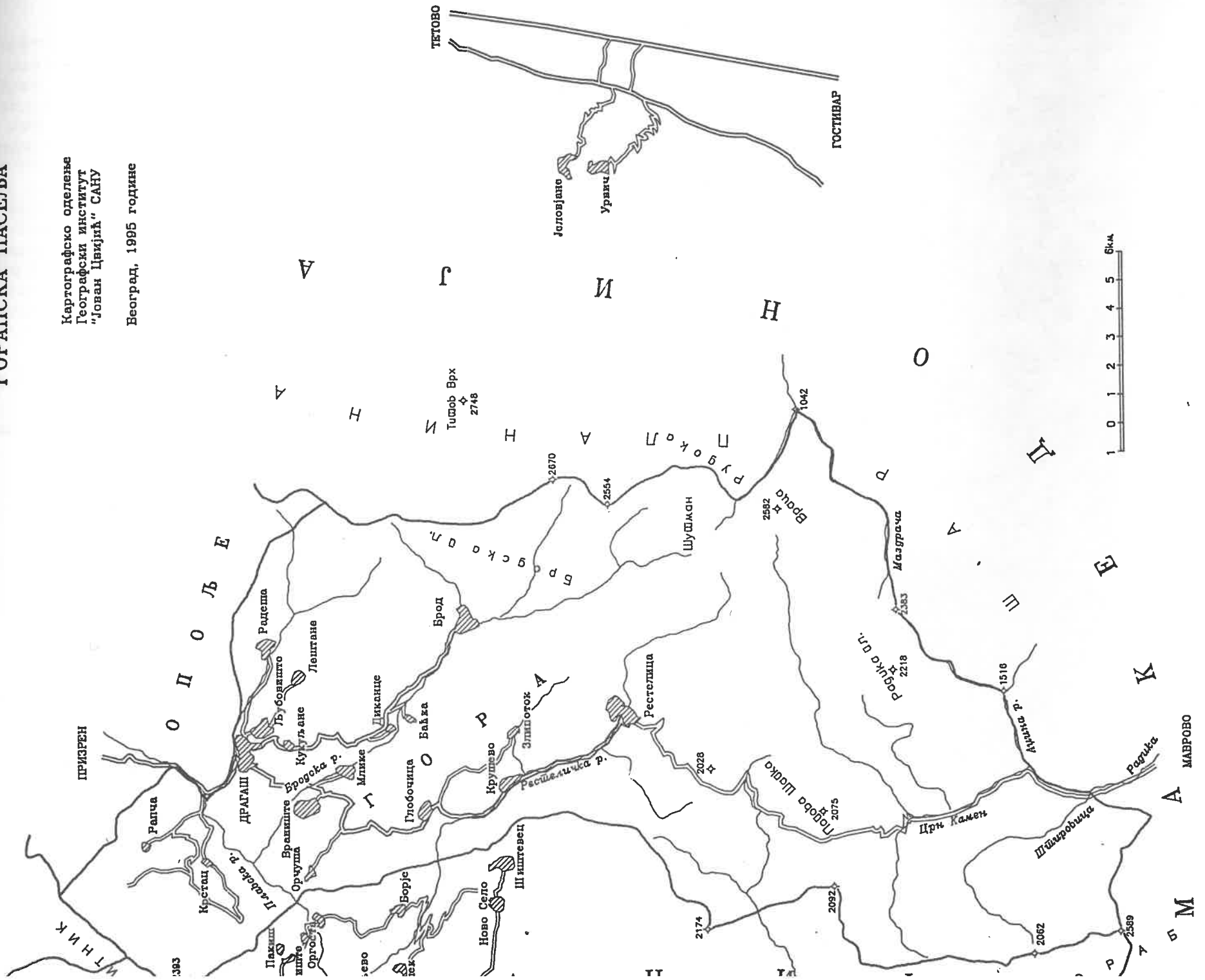
Старе Србије,
на Гораните,

у и његовој
ине, из деф-
ројевић О.

ГОРАНСКА НАСЕЉА

Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ

Београд, 1995 године

Остала горанска насеља наводе се у другим турским дефтерима, који нам нажалост нису били доступни.

Први подаци о броју домова потичу још из 1865. године. Нешто касније, заправо седамдесетих година прошлог века, опширније информације о Гори (о броју домова и становника) у свом путопису даје руски конзул у Призрену И в а н . С . Ј а с т р е б о в (1839-1892)¹⁰.

За упознавање демографских прилика на овом подручју пре 1921. године постоје мање-више употребљиви подаци. Они потичу углавном из два извора: из пребројавања становништва које су наредиле српске војне власти у 1913 години и из турских годишњака 1893. и 1910. године. У пописима из 1921. и 1931. године располажемо подацима о броју становника и домова са тадашњим сеоским општинама и о структури становништва по полу, вероисповести и матерњем језику.

Таб. 1. - Становништво и домаћинства према пописима
1948, 1961, 1971, 1981 и 1991. године

Population and households in the censuses of 1948, 1961, 1971, 1981, 1991

Насеља	Становништво					Домаћинства				
	1948.	1961.	1971.	1981.	1991.	1948.	1961.	1971.	1981.	1991.
Баћка	222	259	311	381	210	46	52	51	63	54
Брод	2248	1604	1488	1578	1588	397	326	288	285	331
Враниште	755	815	884	924	726	127	142	161	180	145
Глобочица	648	757	813	1012	975	125	133	146	161	178
Диканце	318	349	392	281	256	61	67	66	55	66
Драгаш	408	612	694	1088	1008	83	143	153	221	244
Злипоток	486	532	568	625	609	95	84	106	105	113
Крстац *	465	475	562	798	832	85	84	97	122	148
Крушево	281	377	513	646	710	47	58	84	107	121
Кукуљане	543	482	605	777	629	94	85	97	120	81
Лештане	537	598	658	755	666	90	95	110	121	108
Љубовиште	344	384	541	692	794	54	60	76	108	164
Млике	461	428	455	505	335	74	91	99	104	75
Орчуша	415	395	431	427	219	75	81	80	69	56
Радеша	753	837	884	1277	1215	105	116	143	181	193
Рапча **	889	885	1125	1647	1797	141	156	186	258	299
Рестелица	1393	1772	2576	3473	4011	257	289	396	498	651
Укупно	11166	11556	13497	16886	16580	1956	2062	2339	2758	3027

* Доњи и Горњи Крстац заједно

** Горња и Доња Рапча заједно

¹⁰ И. С. Јастребов, (1879), *Подаци за историју српске цркве* - Из путничког записа, Београд.

Први поуздани подаци о становништву после 1921. и 1931. године дати су у првом послератном попису из 1948. године, после кога следи серија од пет пописа урађених углавном по јединственој методологији (1953, 1961, 1971, 1981 и 1991).

У периоду од 1948. до 1961. године број становништва у већини сеоских насеља општине Гора стагнира или је у незнатном порасту. Такође се запажа извесно укрупњавање домаћинства. Највећи пораст становништва забележен је претпоследњим пописом. Број становника, по резултатима пописа из 1981. године у односу на 1971. годину повећао се за 3.389, односно за 21,1%, а број домаћинства за 409, односно 18,1%¹¹. Треба обратити пажњу на резултате последњег пописа становништва из марта 1991. године. Укупан број Горанаца мањи је у односу на 1981. годину за 306 становника, односно за 1,8%, док је број домаћинства повећан за 9,7%, што значи да је дошло до извесног уситњавања горанских домаћинства. Запажен пораст становништва бележи Рестелица (26,4%) и Горња и Доња Рапча (9,11%), док је у девет горанских насеља регистрован мањи број становника. О узроцима који су довели до оваквог стања биће више речи у делу овог рада који говори о савременим миграцијама у Гори.

Општина Гора у економском погледу спада у ред тзв. недовољно развијених. Сви елементи статистичког одређивања указују на то. Ако је национални доходак по глави становника један од индикатора степена развијености, он је овде најнижи, не само у оквиру Републике Србије већ и Покрајине. У прилог ового говори и број запослених радника на хиљаду становника (38). Годишњи просек запослених за 1994. годину у целој општини Гора износио је свега 1218. И даље више од половине запослених раде у образовању, здравству, друштвено политичким заједницама и организацијама, трговини (708), док је у привреди, односно индустрији, било запослено 510 радника. Дакле, очигледно велики број чине они који раде у непривредним делатностима.

Исељавање Горанаца у прошлости

Становништво Горе није било захваћено великим сеобама које су се дешавале на просторима Косова и Метохије, односно јужне Србије у XVII и XVIII веку. Због географског положаја насеља у планинском масиву Шарпланине и Коритника, ван прометних путева, становништво Горе није било изложено већим покретима и непосредном притиску. Горанци важе за људе који се не-

радо заувек селе из свог краја. Међутим, ово се односи само на мирне и сређене прилике. Иначе кад су настајале велике промене политичке и економске природе, они су се у маси исељавали¹².

С процесом исламизације становништва, који на овом простору, као што смо рекли, траје скоро до друге половине XIX века, почињу прва већа исељавања. Она су се кретала у два правца: према Призрену и Сиринићкој жупи кренуле су многобројне породице; други правац исељавања ишао је према Тетову и селима Долно Палчиште и Теарце. На источној страни Шарпланине, постоје насеља Урвич и Јеловјане као горанске субгрупе у којима су се настанили становници из Рестелице, Борја, Брода, Лештана, Крушева и других горанских села¹³. У селу Бродец у Горњој реци, такође има досељеника из Горе, "као и селу Круша у Скопској котлини"¹⁴.

Друго веће исељавање Горанаца настаје после првог балканског рата, односно после ослобођења 1912. године. Тада велики број Горанаца из Злипотока, Крушева, Брода, Рестелице, Рапче и других насеља, напушта своја огњишта и одлази у Турску. Читаве махале у тим селима остале су пуне.

Први светски рат и две узастопне сушне и неродне године битно су утицале на смањење броја горанског становништва. Они су због глади и немаштине масовно напустили своје огњиште и одлазили за Призрен и Тетово. Многи су, од глади и болести, умирали не само у горанским селима, него и на путу за Призрен и Тетово. Потресно је и данас слушати оне који су преживели ову голготу. И мајка аутора овог рада, доживела је породичну трагедију у времену од 1918-1920. године када је због глади и болести у Призрену, у прихватилишту за изгладнеле и изнемогле, званом Сарај, изгубила четворочлану породицу. Резултати пописа становништва из 1921. године указују да су претходна збивања на овим просторима скоро преполовила горанско становништво.

После другог светског рата, због нових друштвено-економских односа, привредне неразвијености, политичких прилика, поготову после увођења колективизације и откупа на селу, већи број горанских породица трајно напушта своја огњишта. Земља се оставља или продаје у бесцење. Једни одлазе у најближе градове: Призрен, Приштину, Тетово, Скопље, други се исељавају у Турску - иду на "пусти маџир". Отуда незнатан пораст укупног

¹² Лутовац М, Ibid., стр. 275.

¹³ Трифуновски Ј. Ф., (1952), *Урвич и Јеловјане*, Гласник Етнографског института, САН, св. 1-2, Београд, стр. 413.

¹⁴ Николић П. Т., (1914), *Ширење Арнаута у Српске земље*, Гласник СГД-а, св. 3-4, Београд, стр.119.

¹¹ Попис становништва, домаћинства, 1981, СЗС, Београд 1986, стр. 508 и 509.

броја становништва у 1961. години у односу на број становника у 1948. години (свега 390). У истом периоду, негативни биланс у броју становника имала су насеља: Брод (644), Кукуљане (61), Млике (40), Орчуша (20).

Педесетих година овог века почиње интензиван одлазак Горанаца у печалбу - "на гурбет", после паузе због ратних и поратних година.

Печалба

Богатство шарпланинским пашњацима, још у периоду средњовековне српске државе одредило је Горанцима привредне гране којима ће се бавити све до краја XVIII века (сточарство, земљорадња и занатство), када, према предању, почињу први мушкарци да одлазе у печалбу. Иако после ослобођења од Турака 1912. године оживљава сточарство, оно је и даље несигурно, због несигурне државне границе, због честих упада пљачкашких чета (арамија, качака) из Љуме у Албанији, који им понекад отимају и читава стада. Несигурни су и људски животи и имовина. Привучени ситним новчаним тржиштем, многи Горанци напуштају сточарство као доминантни облик привређивања и крећу у неизвестност која ће постати њихова судбина. Крећу у печалбу. "Пошто је сточарство постало несигурно, а пушкарство изгубило значај, Горани су били принуђени да траже неки други, мање угрожен али користан посао, који би им у привреди заменио стоку. Њихова слаба земља није могла да подмири ни половину потреба, а друге привредне гране нису биле развијене ни у суседним крајевима да би у близини нашли зараду. Све те околности утицале су да зараду траже у другим врло удаљеним областима. На ову промену у занимању они су били донекле припремљени, јер су као сточари и продавци оружја упознали многа балканска тржишта и начин рада и живота у њима. Печалба је имала предности над сточарством и стога што се зарађени новац могао послати с мање опасности да буде опљачкан, а породица је могла набављати жито и друге потребне ствари. Горанци су брзо улазили у разне послове, проналазили предмете зараде који имају добру прођу, прилагођавајући их сезони. Прича се да су трговци из Рестелице први почели да справљају бозу, други су научили како се спремају оријенталске послестице, трећи - разне врсте ушећереног воћа и халве, четврти су постали добре ашчије итд. За кратко време није било града на Балканском полуострву у коме се не би нашао "Призренац", како они себе на страни називају. Било их је у Русији, Средњој Европи, Малој Азији и Египту. Кад је један пронашао пут и зараду за њим су ишли други из села. Бивало је

времена, кажу у Гори, да се за време зиме није могло видети ниједан мушкарац, сем старца и деце. Тада су отреситије жене играле улогу мушкарца у одбрани од Љумљана, који су долазили ноћу у крађу"¹⁵.

Тешко је утврдити ко је и када први напустио своје огњиште и куда је кренуо, као и то како су и зашто Горанци у печалби почели да се баве махом производњом и продајом оријенталних послестица.

Пошто им опстанак у Гори није зависио од земљорадње него од сточарства као доминантног облика привређивања и од богатих пашњака, сматра се да су први Горанци кренули у печалбу, у "бели свет", оног тренутка када се пореметила равнотежа између летњих пашњака на пространој Шарпланини и зимовишта у Повардарју. Пљачкаши (арамије-качаци) из Албаније (Љуме), све чешће пресретају пастире при повратку са зимовника и отимају им читава стада. Сточарство у Гори почиње нагло да опада, а повећава се број оних који напуштају своја огњишта и одлазе у печалбу. Одлазили су сви мушкарци, често и старији људи и деца. Чим је дете навршило седам година, оно је заједно са оцем, рођаком или комшијом, постајало мали привредник на улицама балканских градова.

Према казивању Мурати Черима (88) из Горње Рапче, у печалбу су најчешће одлазили око Крстовдана, када су већ били завршени послови око сакупљања летине (жита, сена) и огревног дрвета. "Од куће смо полазили обично пре зоре. Пратилаца је било доста. Махом су биле жене и старија деца. Носили су запаљену луч, коју су успут остављали. Растанак је био тужан, болан, у сузама. Очекивао нас је далек пут. Ишли смо, обично, преко Шарпланине, Црног врха до Тетова. Ту смо ноћили, да би сутрадан, пре зоре наставили путовање за Скопље"...¹⁶

Истраживањем на терену, утврдили смо да је било више печалбарских праваца који су најчешће водили ка Бугарској (Софија, Бургас, Пловдив, Марнабат, Русе, Шумлије, Сливен, Разград, Кубрат, Ајдос, Варна, Паравадија, Ишиклер-гара Самоил), Румунији (Силистра, Базарцик, Тотрокан, Тулча, Турн-Северин), Грчкој (Солун, Скреће-Ксанти, Кавала, Бумурђино), Турској (Истамбул, Едрене, Баба, Ескије, Ченакаља, Бурса, Измир и др.). Јавља се израз "наследно печалбарство", које треба схватити као врсту монопола појединих печалбара једне породице или фамилије, које су годинама ишли у печалбу у исто подручје или град.

¹⁵ Путовац М.; *ibid.*; стр. 252-253.

¹⁶ Разговор-интервју на терену на тему "Печалба некад и сад" са једним од печалбара који је више година боравио у Бугарској а касније у Београду.

Мукотрпан је био живот печалбара у туђини. Отуда су бол, туга, чежња, згоде и незгоде, нада и ишчекивање, али и љубавне радости, испреплетани разним социјалним и другим елементима, основна тематика многих печалбарских горанских народних песама.

"Рано ме испрати, мајчице мила муа,
на гурбет да идем,
о миа мајчице од седам године,
паре да ћарујем, мајчице мила муа,
измећар да бидем ..." 17

Печалбари су зарађено слали или доносили у Гору. Дакле, печалба је, у условима типичне економске неразвијености, односно сиромаштва, које је више деценија било присутно на овим просторима, очувала Гору. Били би неправедни ако не би овом приликом нагласили да су Горанке дале несумњиви допринос очувању свог ентитета и идентитета. Жене печалбара, уз велика одрицања и искушења, подносе тежак напор уз мучна ишчекивања и честе неизвесности. Обављају најтеже мушке послове да би подигле децу, очувале породицу! За ово шарпланинско поднебље се и данас више истиче печалба као посебан облик привређивања, него савремена миграциона кретања, под којим треба подразумевати напуштање огњишта читавих породица, на краће и дуже дистанце, пре свега из жеље људи да побољшају услове живота. Док је печалбар, уз велика одрицања која живот значе, зарађено слао или доносио кући, породици, савремени мигрант жену, децу води са собом и заједнички деле судбину у новој средини. Печалба је очувала Гору, и задржавала људе у њој. Школска дворишта су била пуна деце.

Савремене миграције

Кад се статистички подаци последњег пописа становништва 1991. године у Гори упореде с подацима претходних пописа, упозоравају да се и на овим просторима збивају занимљиви и веома значајни демографски процеси. На основу стопе наталитета (24,7), односно природног прираштаја (12,6), које се и даље сврставају у ред високих стопа, иако последњих година показују уочљиву тенденцију опадања, реално је очекивати повећање укупног броја становништва на овом подручју. Међутим, број становника

утврђен пописом из 1991. године у односу на резултате пописа из 1981. показује у апсолутном износу смањење за 306 становника, односно за 1,8%. У девет горанских насеља регистрован је негативни биланс, односно нагло опадање броја становника (Таб. 1). Све већи број старачких домаћинстава, рапидно смањење броја ученика у школама, бројни социјално-економски проблеми условљени изразитом привредном неразвијеношћу, промене у демографској структури становништва, упућују на закључак да је последњих деценија у Гори дошло до интензивних миграционих кретања, односно померања становништва из села у град. Савремени миграциони процеси су се овде збивали континуирано више од педесет година. Они добијају у интензитету седамдесетих година овог века, када Горанци у "другом завичају" стварају повољније услове за живот (стан, кућа) и повлаче, најчешће ужу породицу из Горе. У њу ће се сада враћати само за време шестодневних ђурђевданских светковина или током летњих месеци. Међутим, то не чине да би сакупили летину, што је некада одликовало печалбаре, већ ради одмора, посете родбини, свадби, за младиће и девојке ради стварања нових познанстава и љубави, која ће се следећег лета крунисати свечаним венчањем, односно традиционалном горанском свадбом.

Таб. 2. - Горанци у завичају и широм бивше Југославије (1991-1992)
The Gorans in their homeland and all over the former Yugoslavia

Насеље	Живи у Гори	%	Живи ван Горе	%	Свега Горанци у бившој СФРЈ
Баћка	215	22,1	399	77,9	614
Брод	1660	12,6	2236	57,4	3896
Враниште	731	40,2	1088	59,8	1819
Глобочица	968	56,3	750	43,7	1718
Диканце	257	38,6	409	41,4	666
Драгаш	1018	73,3	371	26,7	1389
Злипоток	609	47,6	669	52,4	1277
Крстац ^x	837	75,0	279	25,0	1116
Крушево	714	86,8	823	13,2	823
Кукуљане	621	53,4	1162	46,6	1162
Лештане	679	48,6	1396	51,4	1396
Љубовиште	799	75,4	1060	24,6	1060
Млике	335	25,4	1317	74,6	1317
Орчуша	221	23,8	929	76,2	929
Радеша	1226	53,3	2301	46,7	2301
Рапча ^{xx}	1781	81,1	2177	18,9	2197
Рестелица	1881	82,3	1116	17,7	5037
Укупно	16817 ^{xxx}	58,6	11900	41,4	28717

Извор: Попис 1991, кв. 2, СЗС Београд 1993.

^x Доњи и Горњи Крстац заједно

^{xx} Горња и Доња Рапча заједно

^{xxx} Пописан број становника 1991, док процењен број за 1991. износи 17574

17 Хасани Х., (1987), *Горанске народне песме*, "Јединство", Приштина, стр. 14.

Подаци о кретању становништва Горе добијени су анкетним истраживањем на терену у периоду 1992-1994. године. Њихов циљ, пре свега, био је да се дође до података о броју и структури миграната, типовима миграција, миграционим правцима и др. Упитници за разговоре са Горанцима - мигрантима, били су анкетног карактера да би се употпунила слика о социјалним, економским и културолошким карактеристикама, начину живота, перспективама, намерама, мотивима за повратак у завичај и др.¹⁸

Миграциони правци

Због верске припадности Горанаца - миграната, могло би се очекивати да их привлаче подручја, односно градске средине у којима претежно живи становништво исламске вероисповести. Из утврђених и у табели презентираних података види се да овај разлог није био пресудан. Пресудни су били економски мотиви, зарада, жеља људи да побољшају своје услове живота.

У посматраном периоду, у укупним миграционим кретањима учествовало је близу 12 хиљада лица. Највећи миграциони правац био је према Србији, односно унутар њених граница. Ту је уточиште нашло 8.442 емигранта (види табелу I у Прилогу). Од тога више од половине (43,8%) мигрирало је у централни део Србије, у 79 мањих и већих градских насеља. Мање од половине је остало на Косову и Метохији (3.118 људи у 30 насеља), и у Војводини (578 лица у 20 насеља). Посебну пажњу заслужује анализа броја миграната из Горе у Београд и њихова структура. Они чине 34% од укупног броја оних који живе и раде ван свог завичаја. Већина, односно 84,3% у главном граду су са породицама, а скоро да су сви некада кренули у неизвесност која се звала печалба. У Београду су обављали најразличитије али и најтеже послове, осим десетак посластичара који су имали своје радње. Сви анкетирани Горанци из Београда, поготову друга и трећа генерација, истичу да су се углавном сви добро снашли, да су задовољни својим статусом. С поносом истичу да Београд сматрају својим другим завичајем. Захвални су му за све што су створили у њему и у Гори.

Поред Србије највећи број миграната из шарпланинске жупе Гора налази се у суседној Македонији: 1358 лица у 33 насеља. Следе Хрватска - 834 у 22 насеља, Босна и Херцеговина 335 у

¹⁸ Истраживања на терену су трајала од 1992 до 1994. године. У њима је учествовало преко двадесет сарадника-ентузијаста, који су ревносно регистровани тражене податке по унапред утврђеној методологији. Прикупљени и обрађени материјал је обиман и не може бити у целости овде презентирани. Свим сарадницима овим путем изражавам велику захвалност.

ре добијени су анкет
12-1994. године. Њихо
а о броју и структури
ним правцима и др
рантима, били су ан
а о социјалним, еко
ма, начину живота
так у завичај и др. 18

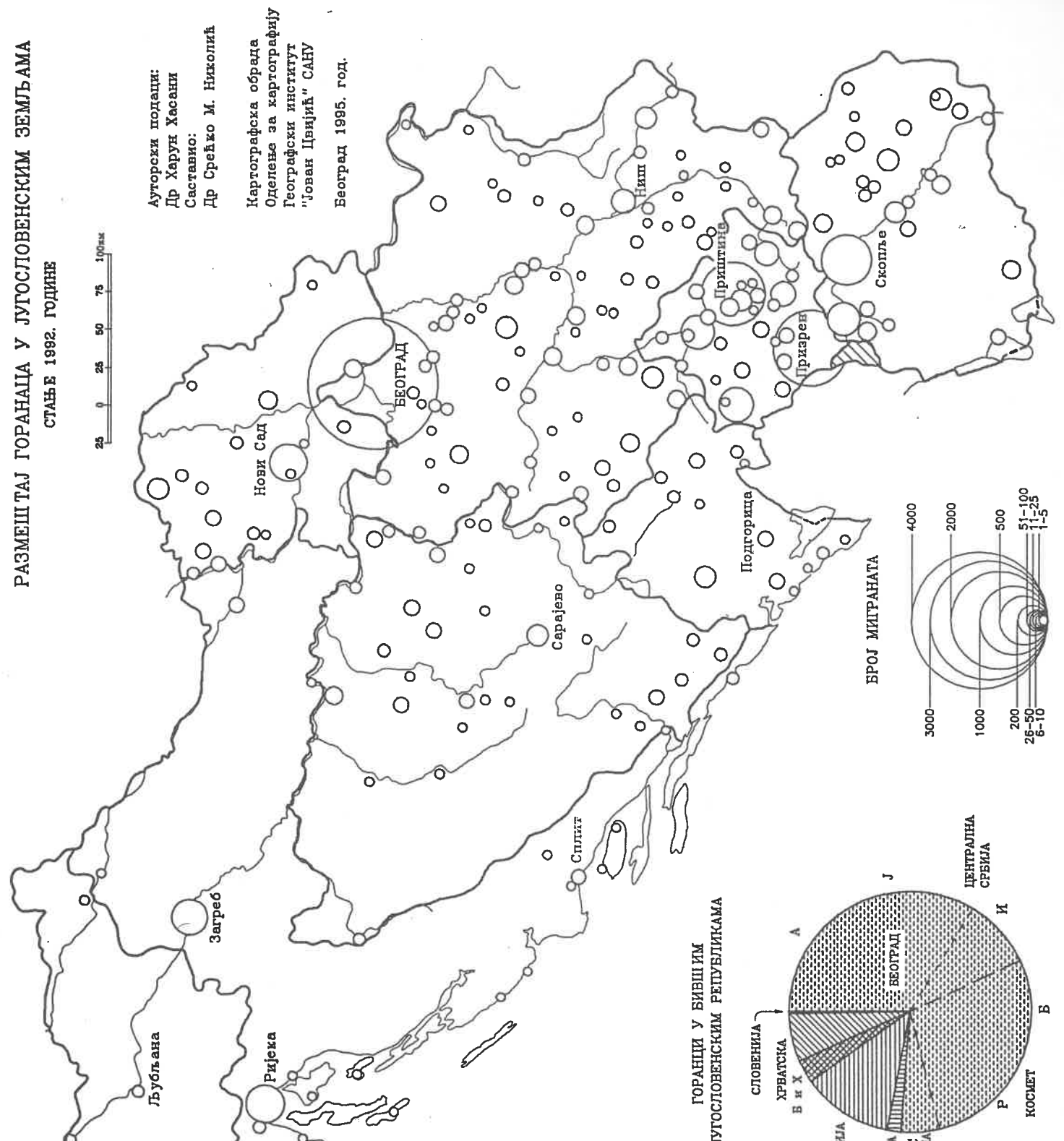
миграната, могло би
но градске средине
ске вероисповести.
така види се да овај
економски мотиви,
живота.

миграционим крета
јвећи миграциони
них граница. Ту је
I у Прилогу). Од
у централни део
ање од половине
насеља), и у Вој
аслужује анализа
ктура. Они чине
н свог завичаја.
дицама, а скоро
е звала печалба.
ајтеже послове,
ње. Сви анкети
ећа генерација,
су задовољни
матрају својим
ворили у њему

шарпланинске
ица у 33 насе
еговина 335 у

има је учество
о регистровани
ени и обрађени
ан. Свим сарад-

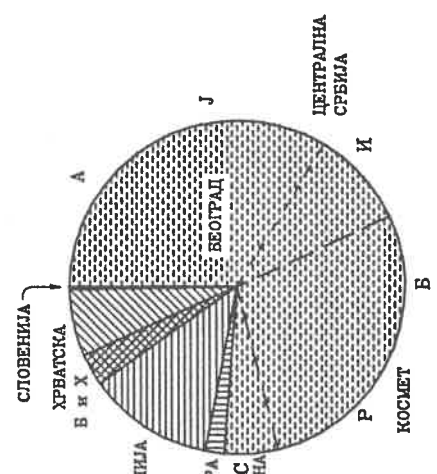
РАЗМЕШТАЈ ГОРАНАЦА У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА
СТАЊЕ 1992. ГОДИНЕ

Ауторски подаци:
Др Харун Хасани
Саставио:
Др Срејко М. Николић

Картографска обрада
Одељене за картографију
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ
Београд 1995. год.

ГОРАНИЦИ У БИВИЦИМ ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РЕПУБЛИКАМА

57 насеља, Црна Гора 202 Горанца у 15 насеља, Словенија 27 Горанаца у 9 насеља. Када је један пронашао пут и зараду, обично је то био рођак или комшија, за њим су ишли други из истог села, као што су некад чинили печалбари. То је разлог њиховом груписању из горанских села у појединим градовима претходне Југославије: из Брода највише Горанаца - миграната има у Призрену, Тетову, Скопљу, Струмици; из Злипотока и Рестелице - на Ријеци, у Пули, Врању, Суботици; у Загребу - из Враништа; у Новом Саду - из Баћке и Диканаца; у Брчком, Сарајеву, Црној Трави - из Рапче; у Дервенти, Мајданпеку - из Глобочице, у Приштини, Митровици, Новом Пазару - из Радеше итд.

Таб. 3. - Горанци изван завичаја у бившој СФРЈ (стање 1992/93)
The Gorans out of their homeland in the former SFR of Yugoslavia (1992-1993)

НАСЕЉЕ	Старешине домаћинства који бораве и раде изван завичаја			Број и структура чланова породице по полу			Сектор рада запослених		У* К У П Н О
	са		без	Свега	Мушко	Женско	Приватни	Друштвени	
	Свега	породицом	породице						
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Баћка	100	90	10	299	113	186	36	64	399
Брод	371	327	44	1865	925	940	255	115	2236
Враниште	281	260	21	807	302	505	154	127	1088
Глобочица	178	149	29	572	231	341	105	73	750
Диканце	114	111	3	295	89	206	31	83	409
Драгаш	85	82	3	286	108	178	11	74	371
Злипоток	119	115	4	550	292	258	107	12	669
Крстац	104	56	48	175	79	96	44	60	279
Крушево	21	17	4	88	50	38	12	9	109
Кукуљане	131	98	33	410	200	210	27	104	541
Лештане	179	141	38	538	212	326	62	117	717
Љубовиште	73	53	20	188	79	109	26	47	261
Млике	186	174	12	796	413	383	14	172	982
Орчуша	97	92	5	611	311	300	28	69	708
Радеша	211	198	13	864	541	323	190	21	1075
Рапча Г.	72	65	7	121	113	8	70	2	193
Рапча Д.	82	30	52	141	88	53	48	34	223
Рестелица	135	124	11	755	291	464	92	43	890
Укупно	2539	2182	357	9361	4437	4924	1312	1236	11900

* Укупан број Горанаца изван завичаја у бившој СФРЈ (колона 10) добијен је збиром колоне 5. и колоне 2.

** Крстац Доњи и Крстац Горњи су у овој табели исказани као једно насеље

Таб. 4. - Горанци у Београду - у свом другом завичају
The Gorans in Belgrade - their second homeland

Насеље	Носиоци дома- ћинства	Без поро- дице	Са поро- дицом	Сектор рада		Члан породице		Укупно
				При- ватни	Друш- твени	мушко	женско	
Бађка	41	6	35	1	40	32	72	145
Брод	22	2	20	6	16	42	41	105
Враниште	90	9	81	21	69	73	151	314
Глобочица	13	5	8	2	11	9	16	38
Диканце	52	3	49	7	45	37	108	197
Драгаш	71	3	68	4	67	89	151	311
Злипоток	5	-	5	4	1	6	8	19
Крстац [*]	62	23	59	12	50	38	69	169
Крушево	3	1	2	-	3	4	8	15
Кукуљане	104	23	81	5	99	170	175	449
Лештане	128	17	111	16	112	156	256	540
Љубовиште	45	15	30	1	44	34	57	136
Млике	167	9	158	3	164	200	345	712
Орчуша	59	1	58	8	51	133	178	370
Радеша	9	1	8	-	3	14	22	45
Рапча ^{**}	23	11	12	2	20	18	18	59
Рестелица	7	1	6	1	6	13	24	44
Укупно	901	129	772	93	808	1068	1699	3668

^{*} Доњи и Горњи Крстац заједно
^{**} Горња и Доња Рапча заједно

Утврђено је да су сва насеља, мање - више, захваћена миграционим кретањима различитог интензитета. Она су најизражајнија у насељима : Брод, Враниште, Лештане, Млике, Кукуљане, Орчуша, Диканце и Бађка, где је миграциони део становништва већи од стационарног. Илустрације ради: преко 70% становништва села Млике живи и ради у 13 градских насеља у бившим југословенским републикама. Од тога 85,4%, односно 712 лица, настањено је у Београду. Три године касније (марта 1995. године) у истом селу нашли смо само 183 лица у 66 домаћинстава; 142 куће је било неусељено, односно затворено, ученика је било само два.

Пратећи миграционе токове Горанаца, утврдили смо тзв. двоструку миграцију становништва са ових простора. Реч је о породицама које су се настаниле претежно у Призрену, Тетову и Скопљу. Оне су практично трајно напустиле своја огњишта, јер су отуђиле своју некретнину. Тражећи боље и сигурније услове за зарадом, одлазе у друге крајеве, сада као печалбари. Породице остају у другом завичају, док мушкарци настављају традицију својих предака, раде као посластичари, угоститељи, у индустрији и грађевинарству и др.

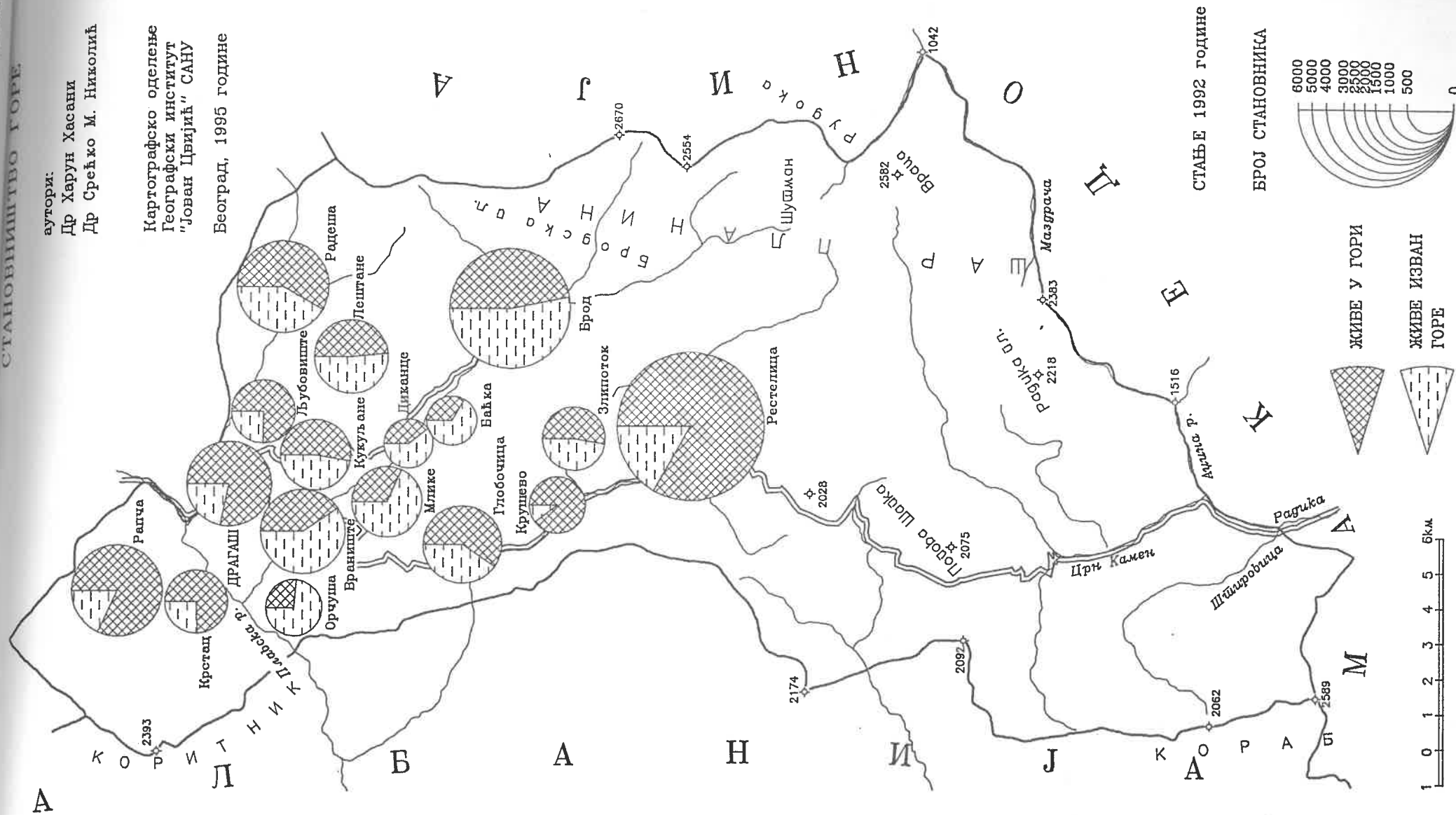
м другом завичају
second homeland

Члан	породице		Укупно
	мушко	женско	
32	72	145	
42	41	105	
73	151	314	
9	16	38	
37	108	197	
89	151	311	
6	8	19	
38	69	169	
4	8	15	
170	175	449	
156	256	540	
34	57	136	
200	345	712	
133	178	370	
14	22	45	
18	18	59	
13	24	44	
068	1699	3668	

СТАНОВНИШТВО ГОРЕ

аутори:
Др Харун Хасани
Др Срејко М. Николић

Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ
Београд, 1995 године

ше, захваћена ми-
Она су најизражај-
Млике, Кукуљане,
део становништва
70% становништва
бившим југосло-
лица, настањено
године) у истом
142 куће је било
амо два.
врдили смо тзв.
стора. Реч је о
рену, Тетову и
ја огњишта, јер
гурније услове
јари. Породице
јају традицију
у индустрији

Од укупног броја Горанаца који су напустили Гору, 14% је напустило завичај без породице, дакле као печалбари. Тај однос се брзо мења зависно од обезбеђења услова за долазак породице, с једне стране, или повратка у Гору, ако су задовољени минимални услови за запошљавање и за финансијска улагања, с друге стране.

Образовна структура Горанаца - миграната један је од значајних индикатора друштвено-економског и културног потенцијала на који би ово подручје требало да рачуна у даљем развоју, наравно стварањем повољнијих услова за њихов повратак. Податке о степену и структури образовања ове категорије становништва тешко је пратити и регистровати ако се има на уму чињеница да су миграциона кретања са ових простора ишла у више од 234 места, колико је градова у претходној Југославији у којима су се нашли Горанци. Док једни настављају традицију својих родитеља и баве се посластичарством, угоститељством, продајом слаткиша и других производа, други завршавају школе различитог степена и занимања. Успешно обављају све поверене послове и задатке било да раде у друштвеном или приватном сектору. Већина је створила солидне услове за живот, изградили су комфорне станове или куће, опремљене по најстрожим критеријумима и стандардима. Значи, промене у нивоу образовања углавном су праћене променама у животном стандарду, односно променама у схватањима, навикама, лакшем прилагођавању у новој средини.

Дневне миграције

Познато је да Гора има 17, односно 19 сеоских насеља, од којих само пет има више од хиљаду становника (Рестелица, Рапча, Брод, Радеша и Драгаш). Због ограничених могућности у седишту општине, више од деценију број запослених се креће од 1.000-1.218 колико износи у 1994. години. Од укупно запослених у тој години више од две трећине (842) радило је изван места боравка, изван насеља у коме су били стално настањени. То су тзв. дневни мигранти који припадају категорији активног становништва. За толики број, Драгаш као административно-привредни центар има дневни прилив радника. Стално запослено становништво које ради изван насеља у коме живи, највише је из Глобочице (122), Враништа (73), Рапче (41) итд. Преостали број запослених у просвети, здравству, трговини (218) раде у осталим горанским селима у којима су настањени.

И ово подручје Србије било је захваћено економским емиграцијама у високо развијене земље Западне Европе, које су најинтензивније с краја шесдесетих и почетка седамдесетих година овог века, у време масовног одласка југословенских радника на тзв. привремени рад у иностранство.

Иако је познато да је попис становништва из 1971. године дао поуздане статистичке податке, њихово коришћење је отежано кад су у питању подаци за општину Гора, јер су они дати за тадашњу општину Драгаш која је обухватала и жупу Опоље. Према тим подацима види се да је из општине Драгаш на рад отишло укупно 787 лица. Према неким подацима који су се тада водили у Заводу за запошљавање, а који су нам били доступни, приближно половина радника је била са подручја Горе. По резултатима пописа становништва из 1981. године, дакле десет година касније, види се да је из целе тадашње општине Драгаш било на раду у иностранству 1043 радника и 368 чланова њихових породица. И овде нема посебних података за Гору. Подаци о повратницима по попису из 1981. године показују да је највише повратника било из Рестелице (11), Љубовишта (7), Глобочице (4) итд. У периоду 1991-1992. године вршена су теренска истраживања о савременим миграцијама становништва Горе. Том приликом је утврђено да се на привременом раду у западноевропским земљама налазило 220 радника и 247 чланова њихових породица. Толики број чланова породица који су отишли у иностранство указује на веће изгледе за одлагање повратка у земљу, односно у Гору. Из Враништа се 45 чланова породице придружило супружнику, оцу или брату који ради у иностранству, из Рестелице 40, Радеше 48, Љубовишта 25, Млике 24, Орчуше 21, Кукуљана 34, Драгаша 15 итд. Пратили смо, такође, и редослед западноевропских земаља у којима су Горанци најчешће одлазили. То су Аустрија (645), Немачка (269), Швајцарска (77), Француска (31), Луксембург (11), Шведска (10), Италија (5) итд. Заслужује пажњу и посебан коментар да се и после две и по деценије на тзв. привременом раду у иностранству из Горе налази 467 лица, и да је у том времену регистровано само 30 повратника. Значи да у завичају који су напустили, још нису створени услови за њихов економски напредак, те да је све мање мотива за повратак друге генерације Горанаца, који су рођени или као деца одведени у иностранство.

Становништво албанске националности последње две деценије интензивније насељава насеље Драгаш. Пошто су бојкотовали последњи Попис тешко је пратити број досељених лица.

Таб. 5. - Домаћинства шиптарске народности настањена и насељена Драгаш (стање почетком 1995. године)
The households of the Shqiptar nationals in the settlements of Dragaš (data from the beginning of 1995)

Назив насеља из кога су досељени	Презиме и име старешине домаћинства - власника зграде	Б р о ј домаћинства	Б р о ј кућа	Број чланова домаћинства	Укупно	Мушки	Женски
Брезна	Шаља Раиф	1	1	4	2	2	
Бродосавце	Емини Неђнидин	1	1	15	7	8	
Бродосавце	Сахилу Авни	1	1	4	2	2	
Брут	Куртеши Наим	3	1	13	7	6	
Бућа	Краснићи Неђмедин	1	1	9	3	6	
Бућа	Краснићи Шукри	1	1	4	2	2	
Зрзе	Ахмети Афуз	1	1	5	2	3	
Зрзе	Ахмети Ирфан	1	1	8	4	4	
Зрзе	Ахмети Метућ	3	3	13	5	8	
Зрзе	Паути Фериз	3	3	18	1	7	
Зрзе	Узеири Бахи	2	3	17	8	9	
Зрзе	Узеири Узер	1	3	16	7	9	
Зрзе	Хусани Назири	2	2	8	5	3	
Зрзе	Дедари Сази			кућа без домаћинства			
Зрзе	Чолопеку Садри	1	1	9	5	4	
Зрзе	Каландери Ајет			Пекара - кућа			
Косавце	Спахи Аутилимар	1	1				
Косавце	Спахиу Мехиет	1	2	19	8	11	
Косавце	Арифџи Ариф			"Кукомерц"			
Куковце	Незири Јулџин	1	2	14	8	6	
Куковце	Ценај Салајдин	1	1				
Плава	Бериша Јахија	1	2	10	4	6	
Плајник	Бериша Халил	1	1	7	3	4	
Плајник	Бериша Ферат	1	1	7	3	4	
Плајник	Доназети Шукри	2	2	13	6	7	
Плајник	Чангај Авни	1	2	14	8	6	
Плајник	Чангај Далип	1	1	4	2	2	
Плајник	Чангај Шефки	2	2	7	4	3	
Плајник	Чусај Ибрахим	2	2	9	5	4	
Плајник	Чусај Рамиз	1	1	13	6	7	
Плајник	Ченгај Вахит	1	1				
Ренце	Ренце Грделај	1	1				
Шајновце	Бајрами Бедри	1	1	7	3	4	
Шајновце	Нухрија Камбер	1	1	8	5	3	
Шајновце	Шајна Акип	1	2	10	6	4	
Шајна	Бајрами Безаир	1	4	15	8	7	
Шајна	Бајрами Насуф	1	1	6	3	3	
Шајна	Бајрами Хазеф	1	1	8	5	3	
Шајна	Бајрами Шабан	1	1	8	5	3	
Шајна	Краснићи Нухи	1	1	6	3	3	
Шајна	Мисини Беват	1	1	7	3	4	
Шајна	Мисини Рафет	1	1	9	4	5	
Шајна	Фазилију Саћип	1	2	13	7	6	
Шајна	Хакију Рефки	1	1	6	3	3	
Хас	Хаси Садри	1	1				

Напомена: Избројано је још 11 кућа, зграда без чланова породице - власништво су грађана из села Плајника, Зрзе, и других ополских села. За податке о становима, било да су купљени или су у друштвеном власништву, потребни подаци могу се видети из евиденција: СО Гора, ДД "Параћин" - Сектор "Дратекс", ППО "Шарпроизводи", ТП "Коритник", ДНЗ Дразаш, Гимназија, "Е. Ђурају", ОШ "Н. Јерковић", СВП Драгаш.

На основу података прикупљених из више извора, до којих смо, у овом случају веома тешко дошли, види се да се у том периоду 379 грађана албанске народности, односно 58 домаћинства, настанило у Драгашу, у коме је до пре две деценије живело искључиво аутохтоно горанско становништво. Реално је очекивати да је тај број већи јер нису обухваћена одсутна лица, односно лица на привременом раду у иностранству. У том периоду је изграђено 77 кућа, од којих 11 још није усело, и откупљено десетак станова (Таб. 5)

Повратак у Гору

С обзиром на то да се општина Гора убраја у ред тзв. недовољно развијених подручја Србије, могућности за повратак миграната су ограничене. Ако се томе дода податак да у тренутку посматрања (децембар 1994) у Служби за запошљавање у Драгашу посао тражи од једне до четири године 541 лице, од тога 232 женског пола, наравно различитих занимања и степена квалификације, то чини ситуацију тежом и сложенијом.

У упитницима који су имали карактер анонимне анкете, тражени су одговори на преко тридесет питања од Горанаца који живе и раде ван Горе, дакле свих миграционих типова и праваца. Њихов циљ је био да употпуне слику о социјалним, економским и културолошким карактеристикама тих миграната. Имали смо, пре свега, у виду да су Горанци привржени свом завичају и да му се радо враћају. Љубоморно чувају свој народни говор, песму, фолклор. То је оно што их чини посебним, препознатљивим, оним што јесу. Зато смо се у анкети задржали на једном од бројних питања: Да ли бисте се вратили у Гору? Одговори су били: *не*, ни под којим условом (22,5%); *да*, кад би се створили услови за запослење, сигурност за финансијска улагања (57,4%); *да*, кад одем у пензију (20,1%). У зависности од образовања, животног стандарда, стечене имовине, места миграције, било је и других одговора. "Мигранти иду у спољни свет како би повећали и ојачали свој материјални положај. Односи са непосредном околином осигуравају брану којом се чува култура, социјална, и оно што је најважније, етничка особеност и идентитет"¹⁹.

Трагична ратна збивања у бившој Босни и Херцеговини и Хрватској покренула су нова, присилна кретања и Горанаца који су више од пола века боравили на тим просторима. Реч је о повратницима - избеглицама из ових бивших југословенских репу-

¹⁹ О етничком идентитету Горана видети расправу Д. Антонијевића у овој књизи.

блика. У посматраном периоду регистровано је више од 263 повратника, носилаца домаћинства, од тога 205 лица из бивше БиХ, 52 из Хрватске и 5 из Словеније. Свом вековном огњишту вратили су се Горанци - мигранти из Рапче (56), Глобочице (46), Рестелице (28), Кукуљана (27) итд. Овог пута са пуно туге, горчине и неизвесности. Као да се потврђују историјске чињенице да су се на овим балканским просторима већи миграциони потреси дешавали у циклусима.

Мешовити бракови

Сматрало се да су Горанци-мигранти отпорни на етно-културне утицаје и промене, било да су се нашли у јужнословенским или западноевропским земљама, али "су подлегли чим би се нашли у другој али муслиманској средини, а никада се у село нису враћали са страном женом". Најновија сазнања говоре да овај отпор и није био тако велики, као што ни верска припадност није била пресудна, односно посебна препрека, те да је долазило до "претапања" ове врсте, до склапања бракова са супружницима друге националности, односно друге вероисповести. У периоду од око три ипо деценије склопљено је 238 мешовитих бракова у срединама где су се Горанци нашли због боље зараде, наравно најпре као печалбари. Слично је и са онима који су се ван Горе нашли због школовања, служења војног рока или на привременом раду у иностранству. Незнатан је број Горанаца који нису могли да се одупру искушењима у новој средини, па су у Гори остављали породицу, жену и децу и заснивали нову брачну заједницу. Имајући у виду недовољну поузданост оваквог начина праћења ових демографских и етно-социјалних процеса и прикупљања статистичких података, реално је очекивати да је стварно стање обимније и сложеније. Наводимо као пример број деце (339) из мешовитих бракова. Даљи токови кретања деце из ових бракова зависе од многобројних фактора, али и од учесталости повратака у Гору, под условом да се у њој стварају економске и амбијенталне прилике за квалитетније живљење и напредак.

***

Број Горана који су напустили или напуштају своја огњишта упозоравају на могуће неповољне последице ако се има у виду да се ради о значајном геополитичком и геостратешком простору за интегритет Републике Србије. Утврђени су скоро сви типови миграција различитог интензитета, али доминантни значај имају тзв. унутрашње економске миграције, које су замениле традицио-

нално печалбарство, које је овде имало облик посебног привређивања. Савремени миграциони процеси су се на овим просторима збивали континуирано више од пола века. Они добијају у интензитету седамдесетих година, када Горанци у "другом завичају" стварају повољније услове за живот (стан, кућу и др.) и повлаче најчешће ужу породицу из Горе. Данас млади брачни парови то чине непосредно после традиционалне горанске свадбе.

Подаци свих послератних пописа становништва и резултати истраживања на терену, показују да је миграциони салдо за Гору изразито негативан, односно да су миграциона кретања била знатно већег обима од досељавања и повратка становништва, те се у основи становништво може сврстати у категорију изразито аутохтоног. И да на крају закључимо: и у Гори, као и у другим подручјима у Републици Србији, и уопште у свету, карактеристично је да емигрира углавном младо становништво, то јест претежно становништво у репродуктивном добу, односно радно-активно. Последице су, без сумње, велике: старачка домаћинства и даље повећање степена друштвено-економске неразвијености, ове пограничне општине.

ЕТНОКУЛТУРНИ СТЕРЕОТИПИ СТАНОВНИКА ГОРЕ И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ *

Проучавање културних различитости, а с тим у вези и самосвојности етничких процеса и одлика, насталих као последица специфичности историјских токова, датирају од самих почетака српске етнологије. Последњих деценија та проучавања обogaћена су увођењем појма "идентитет", у значењу истих својстава групе, народа, етничких заједница. Тако се дошло до дефиниције етничког идентитета који појединац стиче као члан етничке заједнице, а објашњава се основном егзистенцијалном потребом припадања групи¹.

Истраживања етничког идентитета вршена у хетероетничким срединама, којима су у ствари и намењена, показала су извесну правилност у томе да идентификовање са својим заједницама има за последицу дистанцирање од суседних заједница (етничка дистанца), и то тако што се стварањем међа према другим групама учвршћује сопствени идентитет².

Овим смо се суочили са феноменом стереотипа под којим се подразумевају прилично чврста, а упрошћена уверења и представе припадника једне групе о себи и другима. Важно је истаћи да стереотипи имају вредносни карактер, па се својој групи приписују позитивна својства (аутостереотипи), док се другој групи вреднује најчешће негативно (хетеростереотипи). Разликовањем од друге групе, а поистовећивањем са својом групом стереотипи подстичу унутаргрупну хомогеност, па се сматрају својеврсним ознакама етнокултурног идентитета³.

* Аутор др Десанка Николић, научни саветник, Етнографски институт, САНУ

- 1 М. Прошић - Дворнич (1989), *Етнос и стратегија*, Етнолошки проблеми 7, Београд 1990., 23-36; Ауторски колектив, Прилози проучавању етничког идентитета, Зборник радова САНУ 20, Београд, стр. 7-109; М. Павловић, (1990) *Срби у Чикагу*, Проблеми етничког идентитета, Посебна издања Етнографског института САНУ 32, Београд; М. Лукић - Крстановић (1992), *Срби у Канади*, Живот и симболи идентитета, Посебна издања Етнографског института САНУ 36, Београд, стр. 7-210.
- 2 Д. Николић (1991), *Етнолошко проучавање стереотипа*, Етнопсихологија данас, Београд, стр. 178.
- 3 М. Ахтић (1968), *Како опажамо и оцењујемо друге особе*, Социјална психологија, Београд, стр. 74-76; Ђ. Ђурић, *Етнички стереотипи на крају основног школовања*, Зборник Матице српске за друштвене науке бр. 55, Нови Сад, стр. 99-109.

Имајући на уму да се стереотипи, као ознаке групне припадности јављају у оквиру одређеног етничког и културног контекста, настојали смо да испитамо које су то одлике становништва Горе и Средске послужиле као индикатори формирања стереотипа, на који начин се стереотипи испољавају, и каква им је улога у односу на етнички идентитет истраживаних становника.

Тако постављени проблеми истраживања захтевали су дуготрајна, стационарна теренска истраживања, уз примену социопсихолошких техника за утврђивање етничких дистанци, за која није било могућности, па смо се задржали на уобичајеним етнолошким методама теренског рада. Самим тим, опсег постигнутих резултата истраживања ограничен је врстом и бројем теренских података којима располажемо.

У самом приступу истраживањима на релацији стереотип - идентитет пошли смо од познатих научних поставки о томе да проучавање етнокултурног идентитета треба да уважава и објективне и субјективне показатеље етничности. У објективне показатеље сврставају се оне особине културе становника који се лакше препознају, па их и истраживач најпре запажа. За разлику од тих, да кажемо спољних обележја, субјективни показатељи, уствари стереотипи, мање су видљиви посматрачу. У њих спадају поједини сегменти културе симболичких значења, и етнопсихичке карактеристике. Досадашња истраживања идентитета показала су да се они у свести и осећањима група формирају у односу на своју групу као уједињавајући чиниоци, док према припадницима других група представљају разликујуће факторе⁴.

У нашим испитивањима стереотипа, као субјективних параметара идентитета у Гори и Средској, определили смо се за језик, ношњу и психичке особине, три битне одлике етничке групе, чију је међусобну повезаност изванредно уочио Ј. Цвијић, сматрајући их "првим спољним знацима промена" у менталитету становништва⁵.

У обема шарским жупама редослед излагања и коментаришања емпиријског материјала је истоветан.

⁴ Е. Петровић, *Теоријске претпоставке истраживања етничког идентитета*, Прилози проучавању етничког идентитета, *op. cit.* стр. 10-11.
⁵ Јован Цвијић (1966), *Балканско полуострво и јужнословенске земље I и II*, Београд, стр. 349.

ГОРА

Језик

Познато је да је језик један од основних симбола етничке групе. Руски дипломата и истраживач Јастребов крајем XIX века о језику Горана је писао као о "чистом српском језику", и да су га сачувале "њихове жене у првобитној чистоти"⁶. По М. Лутовцу основне одлике овог језика су да "држи средину између говора на једној и другој страни Шарпланине". Тућице које су ушле из македонског, бугарског и српског језика, а које овај писац сматра последицом печалбарског живота, допуњаване су бројним турцизмима, али и речима старосрпског порекла⁷.

Нас занима посебни подоблик горанској језика који спада у тајне језике. Сврха му је да се садржај пренесе саговорнику на особит начин, наиме да други не разуме. Због тога речи овог језика не припадају уобичајеном говору, мада су неке од њих уобичајене по форми, али измењене значењски.

Горани га најчешће користе изван Горе док су у печалби, "гурбету", или у војсци, а пренет је и у Гору. У највише случајева поједине фразе овог језика имају сврху опомињања да се у присуству страних лица, обично надређених, појединац уздржи од изјава које нису за јавност. Тако на пример: "Не го лебади", или "Кутиче" имају слична значења: треба се зауставити у причању или не причати уопште, док се, на пример, "А ће ведриме?" - "Хоћемо ли да идемо?" односи на ситуацију кад треба избећи непожељно друштво (Брод).

Занимљиво је да се у овом тајном споразумевању Горана, као у каквом шифрованом језику, користе и топоними, што смо забележили на примеру телефонског разговора два војника из Горе у време кад су се налазили на одслужењу војног рока (Рестелица).

Навешћемо и два анегдотска записа из живота мајстора посластичара. Први запис се односи на комуникацију мајстора и његовог помоћника, "чирака", и гласи: "Газда у присуству муштерије за кога није знао да ли је платио, а послужен се припремио да изађе из радње, да га овај не би разумео упита помоћника: "А ти вапцаја?" - "Да ли ти је платио?". Тиме га је подсетио на радну обавезу, а и себе обезбедио од финансијске штете (Брод).

⁶ Јастребов И. С., (1904), *Стара Србија и Албанија*, Споменик СКА. ХЛI,

Други разред, 36, Београд, стр. 98.

⁷ М. Лутовац (1955), *Гора и Опље, антропогеографска испитивања*, СЕЗВ т. LXIX, Београд, стр. 282.

Други пример илуструје могућне неспоразуме ако се не зна ко је страно лице на које се односи тајни језик. Догађај се збио пре десетак година у једној суботичкој посластичарници коју је држао Горанин из Злог Потока. Посетилац који је ушао у посластичарницу рекао је: "Добар дан" и сео за сто, не наручивши ништа. Нато газда радње упита помоћника, такође Горанина: "Пољај де го овога што сака!" - "Питај овога шта хоће". Чувши то посетилац рече: "Нашинец, ја сам Горанин од Крстац, водите рачун којће влезе во дућан" (Горњи Крстац).

Ових неколико примера упућују на то да тајни језик врши важну улогу у очувању заједничких интереса припадника горанске заједнице. Изражавајући као хетеростереотип опрезност према онима који би те интересе могли да угрозе истовремено заштићује групу као целину од оних група које би је могле апсорбовати.

Ношња

Познато је да и ношња својим симболичним својствима има функцију идентификовања етничких заједница. Као обе- лежје те заједнице чини је препознатљивом и лако уочљивом, а у односу на другу заједницу специфичном, делујући тако према спољашњости и према унутрашњости⁸.

У нашем случају реч је о мушкој и женској ношњи искључиво са становишта њихове идентитетске функције.

Истражујући ове крајеве у другој половини XIX века Јас- тробов је приметио да су Горани носили "исти костим" какав су имали "Дебрани, Сретчани, становници Хаса и Косовци". Сас- тојао се из феса са црним "повезом", који по Јастребову симболише жалост после Косовске битке, затим из "доламе", дуге до колена, јелека, "ћелетке", "гуња" или "збана", са висећим рукавима, уских чакшира и опанака⁹.

Та бело-мрка сукнена одећа украшена црним гајтанима балканских сточара и печалбара омогућавала је Горанима, а виде- ћемо касније и Сретчанима, да се са стадима и робом за продају слободно крећу по целој турској држави, јер се у суштини није

⁸ М. Менковић, (1990) *Одевање у функцији етничких симбола (Кече као израз етничког идентитета Албанаца данас)*, Етноан- трополошки проблеми бр. 7. Београд, стр. 52.

⁹ И. С. Јастребов, *Ibid.*, стр. 97.

разликовала од ношње Албанаца¹⁰. У то време притисака и неси- гурности изједначавањем изгледа јачих и моћнијих (мимикрија), ова ношња је скривајући онога који ју је носио, истовремено штитила лични интегритет, а и групну самосвест¹¹.

Честа путовања и контакти са странцима, економска и друштвена раслојавања, поред осталог, доводили су постепено до напуштања ове ношње, па је, самим тим, изгубила свој ранији идентификујући карактер. Обавештавали су нас да су је до 60-их година овога века још користили свадбари јашући на коњима. У наше време може се наићи само на поједине њене делове, и то код старијих људи (Рестелица).

За разлику од ношње мушкараца, женска горанска ношња, уз делимична редуковања и осавременавања, одржала се до данас. Код удатих жена има и практичну функцију, а код девојака које су усвојиле савремени начин одевања задржала се само у својој ритуално-репрезентативној улози.

Лично смо се уверили у наклоност према ношњи, а посеб- но смо акцептирали понос веренице која с љубављу и умећем из- рађује и украшава делове ношње које припрема као мираз ("готве- ње"). Сама невестинска ношња, складних линија и светлих боја, а богато украшена, симболизује лепоту младости и чедности (Рап- ча). Да је Горанка везана емотивно за свој традицијски костим го- воре и стихови горанске песме, у којој се девојка жали мајци да ће због удаје у "далек" и "пусти" Анадол морати да прежали "го- ранске планине", "трава зелена" и "вода студена", али додаје:

"Ох мила нан`мори само једно не можем,
Не можем да прежалим руо горанско (подвукла Д.Н.)¹²

Један део горанске женске ношње заслужује посебну пажњу. То је "терлик", врста капута, са дугим рукавима, кројен у струк, тамне боје, најчешће од атласа, извезен срмом по скутовима^{12а}. Тер- лик невести дарује свекар у току свадбеног ритуала, тј. следећег дана по свођењу младенаца, обележавајући на тај начин својој снахи статус удате жене. У тој функцији "терлик" је ушао и у горанску народну ношњу као симболички знак жениног иденти-

¹⁰ У време када је Јастребов вршио своја истраживања ова ношња се носила у Маћи, Дебру, Мирдиту и Лаци. - И. С. Јастребов, *op. cit.* стр. 97

¹¹ "Први знак мимикрије био је примање арбанашког одела" - Ј. Цвијић, *op. cit.* стр. 441

¹² Х. Хасани, (1987) *Горанске народне песме*, Приштина, стр. 136, песна 261.

^{12а} Опширније о типолошким одликама "терлика" видети код Дармановић М. (1994) *Садашња горанска народна ношња*, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина, стр. 147

тета, боље рећи обредног прелаза из једног животног доба жене у друго¹³.

Овај карактеристични одевни елемент има вишеструку намену прецизно друштвено санкционисану. Сазнали смо за три његове варијанте које се користе у три различите ситуације. Свакодневни "терлик" се носи око куће и ван куће у радне дане. Полусвечани се облачи кад жена иде у посету својима, или мужевљевим рођацима. Свечани је намењен празничним данима, одлажењу, на пример, на прослављање Сунета или Бурђевдана, као и на свечаности поводом свадбе, посебно братовљеве или сестрине (Љубовиште).

Колико засада знамо, "терлик" је горански спецификум. За разлику од Горанки које га носе и данас као обавезни горњи део ношње, нема индиција да је познат у Средској, ни Српкињама, ни Албанкама а и ни Муслиманкама.

Међутим, врло је важна функција "терлика" изван Горе, у другој средини. Управо у таквим околностима овај део ношње стиче значење стереотипа, јер његовог носиоца дистанцира од осталих. У почетку, променом места живљења Горанка се не одриче "терлика". Тек после одрицања од осталих норми традиционалног понашања, Горанка ће, како наши теренски записи показују, престати да га носи пошто превазиђе све претходне фазе своје адаптације. Ни тада га неће сасвим напустити; обућиће га приликом привременог боравка у Гори да би својима показала да се не разликује од њих.

У првом случају "терлик" у завичају симболично означава сродност са својом групом (аутостереотип), а у другом случају, изван завичаја, као хетеростереотип потенцира несродност са другим групама, опет у функцији потврђивања припадности Гори, односно својој заједници.

Етнопсихичке црте

Осим језика и ношње и етнопсихичка обележја се сврставају у идентификујуће одреднице групне припадности, нарочито када су у питању мање етнокултурне целине као што је Гора. У настојању да испитамо које се одлике карактера и понашања најчешће јављају код већине горанског становништва, избор смо препустили казивачима и њиховом процењивању.

¹³ Х. Хасани, Ibid. стр. 72, песна 119; стр. 73, песна 120; стр. 123, песна 228.

Једна од најизраженијих особина коју Горани посебно вреднују јесте радиност, подразумевајући ту не само физички рад, већ и пословност, предузетништво, уопште умеће да се стиче радом, продајом и трговином. Повезана с марљивошћу је и склоност ка штедњи, чуварности, који Горани такође цене. "Ми шпарамо, не арчимо паре", јер "наш је динар тежак", говорили су нам (Диканце).

Њихов негативни однос према претераном и ненаменском трошењу допуњавају особине умерености и уздржаности које се могу сматрати основним начелима понашања ових људи. Истој категорији ставова припадају још и стрпљење и трпеливост, које илуструју следећи, лирски обојени стихови песме о Гори, како је доживљавају њени становници:

"Горо, душава ми га изгоре,
Срцево ми го разболе,
Свзе ми очи исцедија,
За тебе Горо зелена,
Каква времина имале,
Људи од глад и бољес измреле,
А ти си Горо трпела (подвукла Д.Н.)
Со песма си се ранила,
Често си себе зборила,
"Све ће пројде Горо зелена,
Учини сабур ка што си чинила."¹⁴ (подвукла Д.Н.)

Због тога није необично што се Горани представљају истраживачу као људи са развијеним смислом за самоконтролу и тактичност у опхођењу. "У тучама Горанин иде водом, а не ватром", записали смо, као и ово: "Ако се наљути, направи штету, он је плати, и не памти" (Диканце). Истовремено Горанин држи до свог људског и професионалног достојанства, како смо и разумели ову изјаву: "Нећу да праим ћепазе на занает!" Буквално то значи: "Нећу да брукам занат", а у преносном смислу би се могло објаснити као: "Нећу да се понижавам!" (Драгаш).

Овде додајмо и особине проницљивости и домишљатости што откривају следећи искази: "Ја одмах познам да ли је неки човек добар или лош!", или "Ми осетимо шта и како треба у животу!" (Диканце). Прилагодљивост људима и ситуацији појединци су нам илустровали својим духовитим животним причама. Прва прича је о томе како је један војник на одслужењу војног рока

¹⁴ Ibid. стр. 169, песна 316.

вешто скривао од других да је неписмен (Брод). Друга прича је из бријачнице о муштерији који је, узевши бријач изашао из радње, а када је газда то приметио, и позвао га, овај је вративши се, одговорио: "Шта вичеш, само да се остругам, ћу ти га вратим!" (Брод).

У погледу религијских осећања Горани о себи кажу да су релативно побожан народ, што нам је један од сабеседника образложио речима: "Скупљају се прилози за Бајрам иде се недељом на "цуму" (молитву), пости се месец дана за Рамазан, обавезан је и Сунет." За Бурђевдан, највећи пролећни празник породице и села Горани кажу да је то славље "младости, живота и биолошког трајања" (Брод).

Самоисказивање (аутостереотипи) о којима је досад било речи сви су позитивни, што се могло и очекивати. Мање је уобичајено да су хетеростереотипи умерено негативни и уопштени, како закључујемо према нашој теренској грађи. Ставови дистанцирања према другим групама фиксирани смо у односу према суседним Опољцима ("Разликујемо се од њих"-Брод), Сретчанима ("Сретчани су другачијег карактера и темперамента", Брод), и босанским Муслиманима. У питању је досељеник из Босне, становник Рестелице од своје прве године живота, адаптиран у горанској средини до те мере да изјављује: "Мене су људи и обичаји у Гори направили човеком... Више бих учинио Горанцу него Босанцу!" (Рестелица).

Мању израженост хетеростереотипа можда бисмо могли објаснити ставом, карактеристичним за менталитет Горана уопште: "Ми гледамо себе, нећемо зло никоме да направимо... Таква је наша природна култура!" (Драгаш).

Хетеростереотипе између насеља уочили смо само на релацији Рестелица - остала горанска насеља. Исказ "Рестеличанин је супериорнији у односу на остале Горане" (из поменутих насеља) образложен је чињеницом да су живећи у граничном појасу више пута бранили остала горанска села од насртаја суседа Албанаца, испољавајући своју "крајишничку" одважност и храброст (Рестелица).

СРЕДАЧКА ЖУПА

Језик

Лингвистичка проучавања су показала да је језик Средачке жупе у већини насеља српски осим код становника Стружја којима је матерњи језик шиптарски¹⁵. Његову говорну структуру

¹⁵ В. Танасковић (1992), *Средачка жупа*, Приштина, стр. 33.

чини мешавина дијалеката, умногоме настала као последица етнодемографских процеса. Тако су становници Косова "са најстаријом традицијом о досељавању, појачавали извесне затечене особине"¹⁶. Они из прилепског и кичевског краја и Горе уносили су особине староштокавског, док су Тетовци са собом доносили утицаје средњештокавског-староштокавског типа говора. Знатног утицаја, сматра М. Павловић, имали су и каснији досељеници, Никшићи, динарског порекла, доводећи до стабилизације ових говорних процеса¹⁷.

У језичкој комуникацији Сретчана важно место заузима тајни језик који они називају "бошкачки", са значењем "мајсторски", јер је то, претежно, језик зидара и тесача. Чине га речи из српско-хрватског језика, измењеног облика и преносног смисла, а модификоване према народној етимологији. Доста је израза и аутохтоног порекла, или насталих позајмљивањем из цинцарског, турског и албанског језика¹⁸.

"Бошкачки" језик Сретчана, "диваш бошкачки", како они кажу, служио им је, као и Горанима њихов тајни језик, када су из свог говора желели да искључе оне који су могли да им нанесу неку штету и непријатност. Услед тога био је намењен газдама, пословођама, људима из власти и администрације, пљачкашима, значи свима онима од којих је требало да заштите егзистенцију и имовину. Такву његову улогу потврђују и наши примери: "Такав ти левав лапрше!" - "Тај ти је узео новац!", даље "Стреси га догурује манче!" - "ћути долази газда!", или "Манче мало догурав!" - "Мајстор мало платио!" итд. Користили су га и младићи, печалбари, у часовима разоноде, у односу на супротни пол: "Џвикај како је апсика ова манука!" - "Гледај како је лепа ова жена!" (Средска).

Стереотипност "бошкачког" језика огледа се и у изрази-ма са емотивним набојем. Осим речи које одају симпатију (на пример "белац" - новац), још више је оних са благом иронијом којима се исказује антипатија. Из бројне скупине таквих израза издвајамо неколико омаловажавајућег и потцењујућег карактера "стегнат" - жандар, "стезнат"- циција, тврдица, "смукља" - будала и др.¹⁹

¹⁶ М. Павловић, (1939), *Говор Средачке жупе*, Српски дијалектолошки зборник, Београд, стр. 235.

¹⁷ Ibid., стр. 236.

¹⁸ В. Бован, (1972), *Тајни језици радника Сиринића и Средске*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина, стр. 119, 123.

¹⁹ Ibid.

Према томе, функција овог тајног језика насталог, као и горански, из потребе комуникација са својим земљацима ван родног села, била је да ублажи носталгију, да олакша живот међу туђим светом, па самим тим и да појача унутаргрупну присност и сигурност.

Карактеристично је да "бошкачки" језик знају и користе не само Срби, већ и муслимани (Горње Љубиње, Доње Љубиње).

И Сиринићани имају свој тајни језик, терзијски, али се он донекле разликује од средачког језика ове врсте. Та локална одступања по В. Бовану проистичу из разлика које постоје између Средске и Сиринића и у свакодневном говору. Писац их тумачи природно-географским чиниоцем, тј. међусобном издвојеношћу ових шарпланинских жупа вододелницом Превалац²⁰.

Таква језичка одступања између ових двеју шарпланинских жупа у значењу хетеростереотипа имају функцију да подстичу унутаргрупну кохезију локално-територијалне врсте, без обзира на конфесионалну и културну неуједначеност унутар једне групе (Средска), тако и на исту етничку припадност једног дела њеног становништва, која је истоветна са становништвом друге групе (Сиринић), са којом се врше упоређивања.

Ношња

Емпиријска грађа којом располажемо о ношњи као идентитетском знаку Сретчана пружа сложенију слику него што је то био случај са ношњом у Гори.

Када говоримо о мушкој ношњи до 1912. године подсећамо на налазе Јастребова о јединственој бело-мркој, сукненој одећи украшеној црним гајтанима, која би се могла сматрати "званичним" мушким костимом становника у овом делу Балкана у време турске власти, па самим тим и Сретчана²¹. Изједначена, осим у детаљима и називима појединих делова, са одећом већинског, повлашћеног слоја становништва, представљала је Сретчанима, као и Горанима, извесну гаранцију самозаштите. Њену одбрамбену функцију по носиоца допуњавала је капа по називом "накије", од камиље длаке, слична "кечету" Албанаца, која је "добрим делом служила ради камуфлаже због силеција и убица."²²

²⁰ Ibid., стр. 118

²¹ Видети напомене 10 и 11.

²² В. Танасковић, *op. cit.* стр. 48.

После ослобођења ових крајева од Турске 1912. године ношња мушкараца се мења и у кроју и у боји. Срби у Средској прихватају српску шумадијску ношњу, да би, релативно рано у целој Средској преовладао градски начин одевања као последица покретљивости становника и њихове склоности ка новинама, о чему ће и касније бити речи.

О некадашњој српској женској ношњи истраживачи су забележили да се истицала лепотом, а нарочито специјалним и јединственим покривалом главе, "превозом"²³. Слична по својој декоративности и мађијским значењима и ношња муслиманки је била предмет посебних испитивања²⁴.

Међутим, традицијска ношња жена у наше време у Средској изгубила је своју практичну оправданост: код Српкиња, колико знамо, потпуно, а код муслиманки делимично, при чему првенствено мислимо на старије генерације. У оној мери у којој се задржала у свакодневној употреби, стекла је, уместо своје локалне обојености, одлике општепознатог женског муслиманског стила одевања, осавремењеног у материјалу, боји и украсима.

Ипак се не може рећи да је ношња Сретчанки сасвим ишчезла. Задржавши се у својој обредно-мађијској и репрезентативној функцији у шта смо се уверили на црквеној слави у Локвици 1993. године, као и на свадби у Речанима 1992. године, она и данас потврђује приврженост становника Средске обеју конфесија традицији.

Наводимо и неке разлике између ношњи Сретчанки, у оквиру српског становништва, и Сиринићанки. Утврђено је да су "превези" за главу у некадашњој ношњи Сиринићке жупе били скромнији и у изради и у орнаментици, у односу на богато украшен "превез" жена у Средској. Евидентне су и разлике у прегачама. Задње прегаче, "бошче", у Средској биле су жуте боје, док су у Сиринићу биле тамно црвене. Исто тако, предње равне прегаче Сиринићанки биле су памучне, и намрескане, а код Сретчанки су биле од вуне, и интензивних боја²⁵.

Постојање регионалних разлика у традицијском одевању уобичајена су појава. Помињемо их на овом месту јер их сами испитаници узимају као знаке свога распознавања и одвајања од суседне Сиринићке жупе (Локвица, Живићане, Мушниково).

²³ В. Краснић, (1952), *Српска женска ношња на глави у Сретчкој жупи*, Гласник Етнографског института САН I, 1-2, Београд, стр. 143-159.

²⁴ Н. Пешић (1952), *Муслиманска женска ношња на глави у Сретчкој Жупи*, Гласник Етнографског института САН I, 1-2, Београд, стр. 161-171

²⁵ М. Менковић, *Костими града и села на размеђи два века*, Призрен и околина 1880-1918, Београд, стр. 94, 116.

Етнопсихичке црте

И у истраживањима Средске настојали смо да до података о етнопсихичким цртама дођемо посредством самопроцењивања и оцењивања других од стране самих казивача.

Вредност до које Срби у Средској највише држе јесте национални понос, заснован на неговању историјске традиције и православља. Према нашим теренским искуствима у томе се највише истиче женски део становништва, који се одликује посебном отреситиошћу и говорљивошћу, што је и Цвијић запазио код Сретчанки²⁶. Оне су нам дочаравале прошлост, а привржене епској народној песми указивале на јунаке из тих песама, њихову одважност и спремност на жртву. Осим познавања предања на пример из Косовског мита (о Милошу Обилићу), наводиле су и сећања о свом пожртвованом понашању из времена Другог светског рата (Локвица, Плањане, Мушниково). И други извори потврђују храброст ових људи, затим њихову домишљатост и снажљивост из времена турске владавине²⁷. Познато је да су Сретчани били и добри војници у ратовима које је Србија водила почетком овог века, одазивајући се, готово масовно као добровољци, па су стекли бројна признања за заслуге у тим борбама²⁸.

"Љубав за државу", коју је код Сретчана уочио М. Влаховић, поткрепивши то навођењем активности овога становништва на подизању школства, као и старањем "о црквеним и општинским стварима",²⁹ могли смо и ми да запазимо. Лично смо се уверили у настојања ка осавремењивању наставе и уређења школе и школског амбијента (Плањане, Средска), као и у брижљиво одржавање цркава, при чему импресионира разрађени систем финансирања посредством лицитације црквених дарова.

У том контексту треба разумети још једну вредносну оријентацију Сретчана, а то је тенденција ка образовању и еманципацији. "Што више знаш, више вредиш!" - наводили су нам ову познату изреку (Средска). Многе сретачке породице су у том смислу предњачиле, а што је у духу и са исказима више казивача који су са поносом набрајали имена и заслуге својих школованих рођака и суседа (Средска).

²⁶ Ј. Цвијић, *Ibid.*, стр. 517.

²⁷ В. Танасковић, *Ibid.*, стр. 131; Т. Чукаловић (1989), *Сретчки родослов*, Ниш,

²⁸ Т. Чукаловић, *Ibid.*, стр. 69, 83, 89, 115

²⁹ М. Влаховић, (1931), *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области I, Скопље, стр. 51.

Своја религијска осећања средачки Срби испољавају не само одржавањем, похађањем и даровањем цркава (у чему учествују и Муслимани), већ и упражњавањем годишњих празника, а затим и неговањем неких хришћанских митова, од којих посебну пажњу заслужује мит о "Богородици која лети", заступљен у свим истраживаним средачким насељима.

Карактеристично је да особине о којима је било речи, Сретчани приписују себи, а негирају их Сиринићанима називајући их подсмешљиво "Шоповима", знајући да и Сиринићани њих именују "Торбешима", јер наводно, иду у печалбу са тканим торбама. Узимајући своје позитивне особине као критерије за упоређивање са Сиринићанима, Сретчани, истина више у шали, воле да кажу: "Шопови су назаднији од нас!" затим "Иде ко Шоп у маглу!", или "Глуп као Шоп!" Многи ће успут испричати и ово: Сиринићани су хтели да праве цркву. Један од њих упита остале: "Оћемо ли да дижемо цркву?" Сви су одговорили "Оћемо!" Овај опет упита "Оћемо ли да дамо паре?", а сви одговорише у глас: "Нећемо!" (Беревце).

Компаративна испитивања су нам открила да су Сиринићанима познати такви ставови Сретчана, не реагују љутито на њих, па смо чак од једног домаћина из Беревца (Сиринић) записали анегдоту такве садржине, која гласи: "Пошао Сиринићанин у шуму па успут изгубио секиру. Ишо' по њим Сретчанин и нашо' ту секиру, избио држаље из секире, а секиру ставио у торбу, а држаље носио у руке. Овај наш кад је видео да је изгубио секиру, вратио се да је нађе, срео Сретчанина, и упитао га: "Да несте ли нашли секиру што сам изгубио?" А овај му рече: "Нисам нашо' жив ми Севце и Беревце и три куће у Јажинце. Секира у торба, држаље у шаке и ништа нисам нашо'" Коментар приповедача је био: "Зато што Сиринићанин није схватио Сретчанина, као у овој причи, Сретчани зову Сиринићане Шоповима" (Беревце).

Карактеристично је да одлике које Сретчани приписују Сиринићанима Цвијић наводи код Шопова,³⁰ етничке групе која није у директном суседству са Сиринићем. Засада немамо поузданог одговора на питање зашто Сретчани изједначавају Сиринићане са Шоповима, осим што такве ставове идентификујемо као хетеростереотипе. Можда бисмо неке разлоге за њихово настајање на релацији Средска - Сиринић, између осталих могли потражити у чињеницама да је на пример у случајевима крвне освете на тлу Сиринића представљало довољну казну протеривање кривца и његове породице у Средску, или пак у још живим сећањима Сре-

³⁰ Ј. Цвијић, *Ibid.*, стр. 472-474.

чана о сукобу са Сиринићанима око испаше који се завршио судским процесом³¹.

На релацији Срби - Муслимани нисмо наишли на стереотипове, већ на изјашњавања о складним међуконфесионалним односима, израженим у трпељивости, међусуседској солидарности, па и интегрисаности на нивоу насеља као целине. Примере пријатељских, кумовских и побратимских веза фиксирани смо у односима Живићане - Речане, и Горње Љубиње - Средска.

Занимљиво је да постоје хетеростереотипи у оквиру исте конфесије. Тако међу Србима постоје подсмешљиви називи "гаћан", "сарош" и "лажоан", сличног смисла, а користе се у оцењивању људи који нерационално троше новац (па остану и без доњег рубља), и очекују да их други помажу, када остану без њега (Средска). Такве појаве евидентирали смо и између Небрегошта и Манастирице, претежно муслиманских насеља. Тако Небрегоштани, радећи у Швајцарској, зарађени новац инвестирају у уређење села, па се сматрају напреднијим и разумнијим од Манастирана, који тако не поступају, услед чега им ови први оспоравају наведене позитивне особине (Небрегоште).

* * *

У претходном тексту, на основу расположиве грађе са теренских истраживања представили смо поједине одлике културе и менталитета становника Горе и Средске, и то онако како су их они сами проценили као особине своје, и особине других са којима живе у истој заједници, или у суседству. Мада се те карактеристике везују за традицијску културу и традицијско мишљење, посматране у равни стереотипа, не само да нису изгубиле у данашње време од своје важности, већ су и добиле на аутентичности и актуелности. То је услед тога што стереотипи, својеврсни субјективни (и унутарњи) механизам који уређује и класификује људе и њихова понашања, управо захваљујући симболичном значењу описаних етнокултурних обележја, посредују у очувању трајних вредности заједница о којима је у раду реч.

Таква, идентитетска функција стереотипа могла би се разрадити помоћу две формуле: "ЈА" = "МИ", и "МИ"/"ОНИ"³².

³¹ Спор између Горњег Села и Јажинаца око граничних међа трајао је деценијама и столећима, уз честе туче. - Т. Вукановић, *Срби на Косову I*, Брање, 1986, стр. 233; предање у вези са крвном осветом сачувано је у породици Ивковић из БЕРЕЦА (Сиринић)

³² Д. Бандић (1982) *Етнос*, Етнолошке свеске IV, Београд, стр. 53.

Прва формула изражава осећање сродности са припадницима свога етнокултурног ентитета. На примеру Горе се може интерпретирати на следећи начин: ЈА говорим таквим језиком (тајним), ЈА носим такву ношњу, ЈА се одликујем таквим карактерним особинама = МИ Горани имамо таква обележја. За Средску, уз уважавање етнокултурних и професионалних особености, формула би се применила овако: ЈА говорим "бошкачки", ЈА носим ношњу (женску) у свечаним приликама, ЈА сам предузимљив, напредан и кооперативан у односима са представником друге културе и вере = МИ Сретчани имамо таква обележја.

Ово унутаргрупно јединство исказано је аутостереотипима афирмативног карактера, који по принципу "истости" доприносе блискости у сопственој заједници. Та блискост на примеру Горе јесте "највећа сфера адекватности у којој друштвене функције јединке наилазе на исти одјек", док у погледу Средске представљају "потенцијални или стварни круг у коме начин говора, одевања и понашања јединке не смета, "па се самим тим оцењује позитивно"³³.

Другом формулом "МИ"/"ОНИ", тј. "МИ" према "ЊИМА" исказује се осећање несродности са припадницима других заједница. Зато група да би се одржала развија стратегију самоодржања разграничењем од других заједница, потенцирајући одређене аспекте своје културе које сматра специфичним.

Према неким новијим гледиштима која бацају више светла на међугрупне односе у садашњости, људска група уопште, па и она која се сматра етнокултурним ентитетом, није статична појава. Колико год да је географски, етнички и културно изолована, ступа у интеракцију са другим заједницама, пре свега, суседским, са којима је и поред своје самодовољности у односима међузависности. У свом дистанцирању од других, које, као што смо видели не мора да буде искључиво етничке и верске природе, она ствара "границе", које су, по Барту у првенствено социјалног и еколошког карактера, а могу да укључују и територијални принцип³⁴.

Међу више модалних типова међугрупних интеракција заснованих на еколошким принципима, а предлаже их Барт, два

³³ J. Obrebski, *Zagadnienia grup etnicznych, Sprawy Narodowosciowe*, t. 10, 1936, у чланку: А. Мирга, *Категорија циганског идентитета - романипен и етничке границе Цигама - Рома*, Проблеми етничке дистанце, Етноантрополошки проблеми бр. 2, Београд, 1987, стр. 115.

³⁴ F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference*, Boston, 1969, у чланку: О. Супек, *Etnos u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva br. 18, Ljubljana 1988, str. 39, 41.

су применљива и у нашим истраживањима, јер иако можда једнострано, стварају основу за боље разумевање и унутаргрупних, и међугрупних односа.

Први модел односи се на две или три етничке групе које живе измешано у истој природној средини, и делимично конкуришу за исте животне ресурсе. Уколико једна група не истисне другу, или обе преостале, сматра Барт да се међу њима може да развије "однос растуће комплементарности"³⁵. Ова би се претпоставка могла прихватити јер доприноси објашњењу кооперативних друштвених веза на које смо указали у односима Срба и Муслимана у Средској, без обзира на њихове верске и културне разлике.

Други случај је карактеристичан за две етнокултурне заједнице (Средска и Сиринић) које заузимају две посебне територије. Уколико живе на исти, или сличан начин, јер им је иста или слична привредна делатност, самим тим користе исте ресурсе. Оне, по Барту своју опозицију артикулишу управо према себи сличним, међусобно се упоређујући³⁶.

Оно што ублажава међугрупне разлике изражене у стереотипима, а који би могли да доведу до предрасуда и етноцентризма јесте уобичајени начин испољавања стереотипа, његова шаљива форма кроз духовиту, па и подсмешљиву изреку, анекдоту или виц. Мада стереотипи садржајно обезбеђују контекст шаљиве приче, првенствено су важни како њена суштинска краткоћа и предвидљивост, тако и устаљеност форме. У свим шаљивим изрекама и причама које смо наводили МИ смо бољи, напреднији, паметнији, а ОНИ су лошији, глупљи, назаднији. Видели смо да те кратке приче нису увек биле етничке, већ је објект приче и припадник друге групе истог етничког порекла, или сусед из другог села, али је важно да је он увек онај други. Могли смо се уверити да процењивање кроз шалу зависи првенствено од онога ко се налази у позицији казивача, и ко те друге просуђује, па и пресуђује. Међутим показали смо и примере по којима тај други није само "жртва" вица, већ самим тим што га прихвата, па и саопштава, пушта да се у његову "глупост" поверује, а то открива прикривени шеретлук онога коме је шала намењена³⁷.

³⁵ Ibid., стр. 20

³⁶ Ibid., стр. 20

³⁷ Љ. Пешикан-Љуштановић и В. Карановић, Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипија, Реферат саопштен на Међународној коференцији о проучавању мањина у Бекешчаби 1993.

Према томе, иако стереотипи у шаљиву причу, или изреку уносе вредносну искључивост, њихова шаљивост мења природу емотивног набоја. Тако овај особени тип опуштања, кроз који се, с једне стране, "други" који нису "ми" излажу порузи, доприноси да се смехом не само ублажава постојећа тензија изазвана дистанцирањем од других већ се и потенцијални сукоб "на својеврстан начин амортизује"³⁸.

Преостало нам је да још стереотипе као субјективне знаке идентитета о којима је досада било речи повежемо са објективно датим показатељима "етничности".

У објективне факторе који подстичу унутаргрупну кохезију, а заједнички су за обе жупе, спадају чиниоци из природне средине, а она се у оба случаја одликује заклоњеношћу и скривеношћу. Што се тиче етнодемографских фактора, они су такође важни, али су у нашем случају неуједначени. Док се Гора истиче извесном устаљеношћу етничке ситуације, уз преовлађујући стариначки елемент, о етничкој судбини Средске више се може говорити као о исељеничком подручју, сложенијег етнодемографског састава становништва³⁹. Треба узети у обзир и историјске детерминанте, односно удео и једних и других становника у збивањима из српског средњовековног периода, као и у догађајима из времена турске владавине. У том контексту незаобилазни су утицаји хришћанске и исламске културе, јер религија уопште, као "високо усавршена ритуална и церемонијална пракса служи сталној реafirмацији идентитета"⁴⁰.

Сви ови фактори су погодно тле не само за слојевита таложења културних елемената балканско-словенског, старосрпског и источњачког порекла⁴¹, већ су омогућавали и конзервирање тих елемената, па су многи од њих и данас препознатљиви у свом аутентичнијем изразу (тип насеља, језик, делимично ношња, обичаји, фолклор и др.).

Као објективни фактори из друштвеног живота становника који више или мање доприносе одржавању наследне културне физиономије од утицаја су и установе породице и села.

³⁸ Ibid., стр. 9.

³⁹ М. Лутовац, Ibid., стр. 45

⁴⁰ С. Young, *The Politics of Cultural Pluralism*, Madison 1978; у књизи М. Павловић, Ibid., 99.

⁴¹ М. Радовановић, *Косово и Метохија као географска и етнокултурна целина Републике Србије, Савезне Републике Југославије и Југоисточне Европе*, Едиција Етнички простор Срба бр. 1, Београд 1993, стр. 129-130

Док породица у Гори своју идентитетску улогу врши захваљујући првенствено ендогамном карактеру брака и чврстим и развијеним сродничким везама, Средску карактеришу шири територијални оквири при избору брачног пара, усмереност ка једноконфесионалној брачној заједници и предвојени карактер породице⁴².

О селу као заједници на овим подручјима већ је на другом месту назначено, а и ми смо запазили, да представља чврсту и јединствену целину, како с обзиром на санкционисаност норми традицијских унутарсеоских друштвених односа, тако и у погледу усклађености религијско-обредних образаца понашања становника⁴³.

За стабилност културних обележја, па самим тим и за одрживост унутаргрупне блискости од важности су и спољни фактори који произилазе из савремених друштвених кретања, а то су: владајућа политичка клима, асимилацијске тенденције из окружења, као и трансформацијски процеси, од чије динамике у многоме зависи у којој мери ће модерни комуникацијско-информативни систем и утицај масовне културе доводити до промена вредносних критерија, међугенерациске поларизације, преобликовања традицијских културних сегмената итд. У нашем случају су ти процеси у Гори спорији и константнији, што смо фиксирани и на нивоу стереотипа. У Средској су друштвене и културне промене нешто ранијег датума и интензивније, а и то смо евидентирали на примерима стереотипних ставова.

Сви ти подстицајни и реметилачки фактори у односу на трајност културне традиције најдиректније се испољавају, по нашем мишљењу, у печалбарству, под којим подразумевамо не само врсту занимања већ и стил живота. Оба ова аспекта "гурбетлука" имају за последицу дуализам у образцима понашања становника обеју испитиваних шарских жупа. Још је Ц в и ј и ћ уочио да "никакав утицај новијег времена није људе централног психичког типа

⁴² У првој половини XX века све до 60-их година на подручју општине Драгаш није склопљен ни један мешовити брак. У периоду од 60-их до 80-их година број мешовитих бракова износио је 1% од укупно склопљених бракова, а у периоду од 80-их до 90-их година у односу на све склопљене бракове, мешовити бракови су били заступљени са 2,8% - Матичне књиге венчаних Скупштине општине Гора; подаци са теренских испитивања у Средској 1992 и 1993. години

⁴³ Миљана Радовановић, (1992) *Из проучавања друштвеног живота у Шарпланинским жупама*, Гласник етнографског института САНУ XLI, Београд стр. 147-156.

толико преиначио као печалба"⁴⁴. Тачно је да је печалбар, као стални путник, и привремени емигрант извесно време током године па и дуже у директном контакту са доминантном културом, која га на неки начин приморава да прихвати улогу странца и космополите⁴⁵ "Ми смо светски људи и живимо од свет" (Диканце), кажу они о себи. Међутим, печалбар је извесно време и у свом завичајном селу, са својом породицом, са себи сличнима. На који начин такав живот, између две културе прихвата, најбоље илуструју ове речи: "Печалба, то је очекивање када душа пати, а када печалбар дође кући душа се разгали" (Доњи Крстац). Значи, иако је прилагођаван животу у другој средини, често и "маргинама" градског живота, он психичку равнотежу постиже чувањем културе којој припада.

Таквим начином живота објашњавамо појаве више идентитета код наших Жупљана, јер су истовремено припадници и својих села, и својих етничких заједница, а и државе према којој су лојални, и чије симболе поштују и негују⁴⁶. Не треба, међутим, заборавити да се они међусобно најчешће, и најрадије идентификују као "нашинци", изражавајући тиме своју локалну, међурегионалну блискост.

У којој мери и на који начин ће и Горани и Сретчани да одрже свест о себи и својим традицијским коренима, зависиће, верујемо, од бројних фактора, од којих смо неке и поменули, али и од основних људских потреба ових људи како за напретком и универзалним вредностима, тако и за својим етничким трајањем и обнављањем.

⁴⁴ Ј. Цвијић, *op. cit.* стр. 459

⁴⁵ М. Оклобџија, (1998) *Мигранти - маргиналици*, Социолошки преглед, Вол. XXI, NO, 4, Рума стр. 55

⁴⁶ У име завршетка градње куће истицана је државна застава (Брод); проглашење Устава Републике Србије оглашено је звоњавом црквеног звона (Локвица) - Подаци са теренских испитивања у Гори и Средској 1992. и 1993. године.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ И ГОРИ*

Свадбени обичаји су сложени и обухватају читав низ обреда који прате чин склапања брака двоје младих људи, од веридбе, уговарања свадбе, припреме свечаности, преко иницијацијских обреда до сродничких окупљања праћених игром, песмом и свирком. Осим сложености за свадбени ритуал је карактеристична и врло широка ангажованост чланова локалне заједнице. У свадби учествују целе породице, па чак и цела села. Свадба јесте обредни комплекс којим се новосклопљена брачна заједница легализује, којим се орођавају породице, затим сеоска заједница прихвата новонасталу породицу, а том приликом чланови породица мењају своје положаје и улоге (постају свекрве, девери, заове, прије и др.). Тако је проучавање свадбе истовремено и проучавање породичног и друштвеног живота.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ СРЕДАЧКИХ СРБА

Средска је, као и остале шарпланинске жупе, како "поуздано сведоче многи историјски извори... у средњем веку била релативно густо настањена српским становништвом"¹. Масовном исламизацијом од краја XVII века, затим ниским природном прираштајем, економском миграцијом у Призрен и друге градове, број Срба у Средској се смањивао да би данас чинили свега 7 до 8% од укупног броја становника². Српске породице су своје синове и кћери ради школовања слали у градове, где су они и по завршетку школа и остајали. Данас се ретко виђају српска деца у Жупи. У Горњем Селу основну школу из српских кућа похађа само 3 ђака. У Мушникову данас у школи уче четири ученика на српском језику а њихови родитељи четрдесетогодишњаци, се сећају да су у време њиховог школовања пре тридесетак година

*Аутор *мр Зорица Дивац*, истраживач сарадник, Етнографски институт САНУ

¹ Радовановић М. (1994), *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - одлике природне средине*, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Београд, стр. 13..
² Радовановић М. (1993), *Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији*, Ваљево, стр. 30.

српски ђаци чинили већину у школама. Тадашњи ђаци, а данас млади људи, живе у Призрену, Крушевцу, Краљеви и другим урбаним центрима. У жупи Средска су остали родитељи, старци и празне куће и имања која оживе у летњим месецима у време школских распуста и годишњих одмора.

Разумљиво да су у малобројном српском становништву са омладином у граду, прилике за свадбу ретке. Током истраживања 1993. и 1994. године нисмо имали прилике да присуствујемо српској свадби. Стога су драгоцене записи традиционалне свадбе средачких Срба које су забележили етнологзи и средачки историографи³. Осим у литератури традиционална свадба живи и у сећању старијих Сретчана, које они радо препричавају.

Традиционални свадбени обичаји

Срби Средачке жупе сматрали су да је брак обавеза сваког одраслог мушкарца и жене. Нежењених и неударених је било мало и они су, сматрало се, били са маном. Склапање брачне заједнице обавезно су пратили и свадбени обреди, односно свадбеним обредима се легализовала брачна заједница. Избор будућег брачног партнера није препуштен случају нити пак вољи младих. У традиционалној породици средачких Срба родитељи су бирали будућу снају или зета. Одлуку је доносио отац или чак и деда. Приликом избора се покушавало, свакако, да буду задовољени интереси и породице и женика. Али су ипак највише обраћала пажњу на углед породице и имовинску моћ. Тако су домаћини сасвим малу децу верили руководећи се правилом да: шта је добро за породицу добро је и за појединца⁴. Воља родитеља се поштовала и ретки су били случајеви непокорности. Додуше, због печалбарског начина живота муж и жена су били раздвојени по више месеци, па и година. Младе жене и уопште жене су живеле у мужевљевој породици очекујући мужевљеве доласке. Стога је заиста и значајно у какву породицу одлази млада и из какве породице долази.

³ Краснићи В. (1952), *Српска женска ношња на глави у Сретчкој жупи*, Гласник Етнографског института 1, Београд, стр. 1, 2; Тројановић С. (1924) *Сретчка жупа и њена изумрла ношња*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд; Лутовац М. (1955) *Гора и Опоље, Насеља и порекло становништва* 35, Београд; Чукаловић Т. (1989), *Сретчки родослов, Ниш*.
⁴ *Етнолошки атлас Југославије*, Архив рукописне грађе, Етнографски музеј у Београду.

Узимали су се из околних села и водили рачуна да нису у сродству барем четири колена, затим да нису кумовске, братимљене и комшијске породице. Са склапањем брака нису журили и у брак су улазили после двадесете године, чак и у двадесети петој. Разлог релативно касном ступању у брак лежи у неколико чињеница које су у узрочно-последичној вези: сам свадбени ритуал је компликован и скуп па припреме трају неколико година, мушкарци морају да зараде новац за невесту и свадбу па одлазе у печалбу, с обзиром на то да су мушкарци на путу а жене су главна радна снага, те родитељи своје ћерке касније удају да би им биле од помоћи.

Сама свадба, довођење младе је, по традицији, у недељу, али су припреме отпочињале и по неколико година раније. Преговори и договори имали су неколико фаза. Обављали су се пажљиво, са рекло би се дипломатском осетљивошћу. Прво "испитивање терена" обављала је "водација". Водација је била жена, обично рођака⁵. Она је проналазила девојку и договорила се са њеним родитељима. Тек када водација добије пристанак од девојкиних родитеља и чак уговори суму коју ће платити младожења, отац младожење и други мушкарци преузимају преговарачку улогу. Он одлази код младиног оца. То је тзв. "Мала ракија" кад пита домаћина да ли је вољан да му да кћер за снаху. Од тог тренутка девојка је верена и почињу припреме за свадбу. Припреме су обично трајале најмање десет месеци, а дешавало се и да чека неколико година⁶. Отац младоженин или старешина породице одлазио је још једанпут код младиног оца тзв. "Велика (голема) ракија" да је дарује прстеном или марамом. Девојка је тада и испрошена, а родитељи су се, уз ручак, договорили о датуму свадбе.

У младиној породици припремају се одећа за младу "млавесту" и њени дарови. Невесту у Средској су облачили и китили нарочито богато и лепо како би изгледала посебно раскошно⁷. Док теку те дуге припреме, младожењина породица спрема новац јер она сноси све трошкове свадбе.

Недељу дана пре уговорене свадбе, у младожењиној кући отпочиње припремање жита уз песму и игру. Затим креће "здравница", тј. позивање гостију на свадбу. Здравницу носи један мушкарац из куће. Са плеском вина и погачом, он прво позива кума, затим зета, рођаке. Обичај је био да се позива цело село, тако да је здравница ишла уствари од куће до куће.

У суботу, уочи свадбе почињу завршне припреме. Тада долазе свирачи чији су инструменти зурле и гоч. Они свирају све време свадбе и дочекују и испраћају госте. Барјактар припрема бајрак и окити га јабуком и цвећем. У суботу долазе и рођаци издалека и пријатељи.

Недеља је дан венчања. Млада се посебно чешља, другачије него што се чешљају девојке и удате жене. На тако очешљану косу стављају јој венац од сламе, са пришивеном белом платненом марамом. Венац јој поклања девер а ставља јој га деверојица. Тај венац се кити цвећем, а спреда и сребрним новцем и манистрама⁸.

У младожењиној кући спремају се коњи за полазак по младицу, затим се кити чауш. Одобаша одређује којим ће путем ићи сватови. На челу колоне су барјактар, одобаша, кум и девер, а на зачељу - свекар на коњу.

Код младине куће их дочекују девојке са песмом. Младожења баца јабуку а кум ломи погачу. Млади играју а старији "мезете". Девер изводи младу и уз звуке песме "одвој се мома од рода" одлазе сватови са девојком до цркве. Уочи доласка невесте у будући дом, свекрва игра коло у дворишту. Долазак младе прате многе радње којима се обезбеђује невестина послушност и покорност (ставља јој преко главе узде), вредноћа (пребаце јој бисаге - симболизујући терет који млада преузима), плодност (дају јој мушко дете-накоњче) и сл. Славље се наставља дубоко у ноћ. Те ноћи млада спава невестински обучена у друштву са деверицом и женама. Сутрадан ујутро невести приђе деверица, скине јој венац а лице покрије марамом "срамницом". Тада у собу улазе кум, девер, свекрва и свекар. Кум скине млади мараму са лица, "одсрами је" а она га дарује. Свекар јој ломи погачу над главом. Млавесту очешљају на начин на који се чешљају удате жене и ставе јој превез на главу, који је такође обележје удатих жена. Преко превеза намештају невести накит, један од најлепших и најбогатијих накита у народној ношњи⁹. Млада је обучена као удата жена и има све спољне ознаке свог новог положаја. Тако означена млада излази у двориште да се покаже комшијама, рођацима и пријатељима, тзв. извођење на воду. Невеста обредно полива водом сватове приликом прања руку, љуби их у руку и прима дарове. Тог дана долази и њена фамилија "на виђеније". Сватови полако одлазе а испраћају их свирачи.

⁵ Влаховић М. (1931), *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, I, Скопље, стр. 43.

⁶ Ibid..

⁷ Краснићи В. Ibid., стр. 152.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., стр. 153.

Понедељак увече је време да млади започну свој брачни живот. Младожења љуби руку оцу и мајци - опрашта се од њих и дотадашњег живота и као ожењен мушкарац одлази са својом женом на прву брачну ноћ.

Савремени свадбени обичаји

Савремени услови живота, образовање, утицај градске средине и свакако напуштање печалбарског живота и пољопривредних занимања довели су до значајних редукција свадбених обичаја: од поједностављења тока свадбе, избочавања веридбе, преко нестајања невестинског свечаног руха и накита, промена у ауторитету до појава склапања брака без свадбе.

Сретчани и данас сматрају да млади људи треба да обавезно склопе брак и оснују породицу. Будућег брачног партнера бирају сами. Породични интереси више нису важни. Не бирају се снаје и зетови већ жене и мужеви. Понека породица је сачувала формални ауторитет па млади питају родитеље за дозволу. Родитељи, без јаког разлога, не желе да се мешају у избор своје деце јер "неће они живети са њом или с њим". Млади се и сами упознају у школи, на сабору, у граду, пијаци - нема више водације. Територијални оквир склапања брака веома је широк - осим из оближњих насеља, жене се из целе Србије, Македоније, Црне Горе. Мешовити бракови, пре свега верски мешовити, традиционално су непожељни. Ретки случајеви се и данас памте.

Основни критеријуми за избор брачног партнера је емотивна наклоност, затим запослење, док се на традиционалне критеријуме, углед породице и богатство обраћа пажња, али нису више доминантни.

Самосталност младих људи која је проистекла из могуће економске независности, тј. образовања огледа се и у међугенерациским односима и ауторитету. Беспоговорног слушања старијих више нема. Као илустрација међугенерациских односа данас послужиће кратак опис садашњег стања забележен у засеоку насеља Средска - Богошевцу: "Када смо ми били деца (пре 60-65 година) играли смо се у кући све док не чујемо звуке из обора. Знали смо да је то деда дошао из кафане. Сви би одмах, без да нас опомињу, ућутали, а када би деда ушао устали би и стајали мирно док год деда не седне. Данас је обрнуто; "ми чекамо увече да наш унук од 11 година дође кући и онда му баба и ја уступамо место".

Данашње свадбе се такође организују у недељу, али без дугих, вишемесечних, па и годишњих припрема. Дуге веридбе

потребне за припрему богатог руха невестиног и раскошне свадбе више се не склапају. Богатство породице се данас не мери по кићењу младе. И обичај плаћања за младу се изгубио или задржао само симболичну форму. Из традиционалне свадбе очували су се обичаји одласка сватова по младу и њено довођење у младожењину кућу. Тада све жене које имају ношњу облаче се на традиционалан начин, али без предивних превеза, који су први нестали из средачке ношње. Ни мланеста се не облачи и не удешава као пре. Чешљање косе више не означава статус. На глави мланеста обично носи бели вео са венцем, али без чувеног накита. И сама одећа, ако је ношња, једноставније је украшена.

Савремена свадба је такође задржала сватовске часнике, као што су кум, девер, барјактар, чауш, док су зурле и гоч замениле хармонике и електрични инструменти. Шале, здравице, игре и песме су углавном сачуване и радо се изводе.

Нису ретки случајеви да се средачки Срби венчају не приређујући свадбу, што се у традицији и дешавало само приликом одбегавана или у тешким ратним, гладним годинама. Поједини млади људи доведу младу кући и добију дете, па тек онда праве и свадбу и крштење и одлазак на воду истовремено.

Све те промене у свадбеним обичајима настале су као општи процес урбанизације и промена система вредности. Средачки Срби поносни су на своје порекло и културу. То је данас, најалост, видљиво једино у летњем периоду. Јер "било где да живе, Сретани не заборављају своје родно место, свој завичај, па се лети, у време годишњих одмора, враћају у Средску заједно са својим породицама. Тако сада и деца Сретчана, која нису рођена у Средској, са својим родитељима или сама, долазе код својих баба и деда, код родитеља њихових родитеља и воле завичај својих родитеља као сопствени"¹⁰.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ СРЕДАЧКИХ МУСЛИМАНА

"Средчани су масовно примили ислам већ од краја 17. века, те средачки Муслимани српског матерњег језика чине преко 70% становника. Они су прихватили муслиманство као етничку одредницу"¹¹. Између средачких Срба и Муслимана "очувало се неко сродство и трпељивост. Јер ни једни ни други нису допуштали, да се у Средачку жупу досељавају туђинци и зато су очували свој матерњи језик". Али док су српске куће опустеле, док се српска

¹⁰ Чукаловић Т. Ibid.

¹¹ Радовановић М. (1993), Ibid., стр 31-32.

деца у школама на прсте једне руке могу избројати, муслиманска села Средске препуна су младих људи и деце. Само школа у Доњем и Горњем Љубињу имала је 1991. године 580 ученика. Разлог томе могуће да лежи у одржавању печалбарског стила живота.

Средачки Муслимани су као и остали становници шарпланинских жупа традиционално одлазили на рад далеко од куће. Сви здрави мушкарци су ишли у печалбу, где су највише радили на грађевинама. Одлазили су у Тетово, Мајданпек, Румунију, Грчку, Турску и Америку. У земљама западне Европе, Немачкој и Швајцарској, средачки Муслимани су почели да раде последњих тридесет година. У печалбу су одлазили само мушкарци без породица. Жене и деца остајали су на имању у селу. Жене су саме обављале тешке пољске радове чекајући мужеве да се врате са зарадом. Оваква организација живота са малим променама одржала се до данашњих дана. Међутим, последње деценије млади људи рођени 50-60-их година одлазе на рад у иностранство са женом и децом, због несрећених прилика на Косову и тешких последица распада Југославије.

Средачки Муслимани, одржавајући традиционални начин привређивања и живота, чувају и њима одговарајуће породичне односе, друштвене установе и обичаје, где посебни значај имају свадбени обичаји.

Традиционални свадбени обичаји

Муслимани средачке жупе сматрају да сваки одрасли члан заједнице треба да склопи брак. Свadbени ритуал је по правилу пратио оснивање нове породице. Избор брачног партнера су обављали родитељи и то углавном жене из породице. Снаје и зетови су се бирали према имовинском стању, угледу породице, емоцијама и сл. Венчавали су се са 18-19 година. А будући брачни друг се тражио у селу. За оне који се венчају изван свог села сматрало се да нису били довољно добри те зато не налазе прилику у селу. Како Муслимани Средске казују, на степен сродства се пазило приликом орођавања. Дозвољено је узимање после четвртог колена. Ходин савет се тражи, како би се избегли бракови блиских рођака. Међутим, дешава се, додуше увек у суседном селу, да брак склопе и сродници трећег и другог колена, што нам говори да таквих примера има, али се они не одобравају и срамота су за сељане.

У традиционалним обичајима Муслимана родитељи су уговорили брак и мале деце. Свadbе су биле богате, раскошне и

скупе, нарочито за младожењу, јер је он и младу откупљивао. Због тога су припреме биле дуге и по неколико година.

Сама свадба се по традицији одржавала у четвртак, односно трајала је среду, четвртак и петак. Са одабирањем и угрварањем се почињало најмање неколико недеља раније. У том периоду су главну улогу имале жене. Наиме, прво се договоре млада и младожењина мајка, стрина, сестра па тек кад се оне споразумеју креће младожењин отац код младиног оца да испроси девојку и вери је. Уколико је веридба склопљена очеви размењују дар. Тада отпочињу припреме мланесте, ткање, вез, златовез и др.

Младожења је обавезан да млади купи кондуре, авале, чешаљ, јелек и све што јој је потребно. У понедељак уочи свадбе мушкарци из куће женика носе све те ствари невести ("аљишта-ри"). У младожењиној кући недељу дана пред свадбу жене ударају даире да би у среду дошли "гочабије", музиканти са гочом и зурлама. Упућује се и позивар да званично позове госте на свадбу.

Пошто је припремила свадбено одело и дарове, млада почиње са улепшавањем - прањем косе, чешљањем и сл. У њеној кући се сакупљају девојке на к'ну. Тада девојке певају, играју и веселе се, а млада "ука" тј. јауче и плаче кроз песму. Тако се опрашта од дотадашњег живота и рода.

У четвртак, на сам дан свадбе, млада се удеси, избели и нишара лице како би сакрила своје образе од страних погледа. Коса јој је очешљана тако да означава будућу жену. Затим обојена и очешљана невеста добија капу украшену парама. Младу прекрију са два мавеза, тзв. шамија који је скроз покрива¹².

У младожењиној кући свирачи сачекују госте који доносе дарове: овна, овцу или јагње. Мушкарци играју коло. Жене из прикрајка посматрају. Спремају се коњи и барјактар за одлазак по младу.

Посебно вични кувању мушкарци спремају свадбени ручак. У кување и послуживање жене се тог дана не мешају.

На челу са барјактарем, свекром на коњу и свирачима крећу мушкарци по младу. Младожења се не појављује на својој свадби већ је у испаши стоке са својим учитељима.

Када поворка сватова стигне до младине куће одигра се неколико мушких "ора". Младу тада изводе, тачније износе и скроз покривену стављају на коња. Тада се виче: "Машала, наша је" а стављање младе на коња означава да је напустила свој род. Младу прате рођаке и другарице.

¹² Пешић Н., (1952), *Муслиманска женска ношња на глави у Сретачкој жупи*, Гласник ЕИ САН I/1-2, Београд, стр. 167.

Млада на коњу улази у младожењино двориште, где добије наконче. Затим је одводе у собу, где јој јетрва скида дувак. Младу повремено изводе из собе да "дрема". Док дрема поред ње стоје заова и јетрва и певају о млади, о њеним особинама, о томе шта је чека у браку. Тада се обично шале на младин рачун и разновесељавају окупљене жене које гледају младу.

Низом обредних радњи млада је примљена у женски део породице, где и припада. Муслиманска свадба, могло би се рећи је састављена из женске и мушке свадбе које се паралелно одвијају, али се углавном не мешају. Мушкарци посебно играју, жене посебно. Жене су окупљене око младе, певају и веселе се. Мушкарци са свирачима играју, младожења посматра пеливане и учествује у бацању камена са рамена. Посебно се поставља софра за мушкарце а посебно за жене и децу. Уколико и жене крену по младу, онда иду другим путем и из прикрајка посматрају мушкарце.

Увече, после последње јације, долази хоца на свадбу. Тада се појављује и младожења. Хоца младожењи чита један ајет. Затим се младожења опрашта од родитеља љубећи мајци и оцу руке. Тада одлази у собу код младе праћен пријатељима, односно учитељима. Младожења помаже млади да скине боју са лица, а пре него што отпочну брачни живот клањају се богу ради среће у браку и животу.

У петак се млада поново шара и удешава и доноси воду. Она и тог дана краће "дрема". Следећег дана обуче се свакодневно а муж јој крати зулуфе. Скраћене зулуфе носи жена, а младу од тада називају "нуса"¹³.

Савремени свадбени обичаји

Муслимани Средачке жупе су поносни на своје обичаје. Свадбе праве по узору на традиционалне. Међутим савремен живот ипак је донео промене.

Свадбе се више не одржавају усред седмице већ, као и код Срба у недељу, односно од суботе до понедељка. Затим се свадбе углавном организују током годишњих одмора и за ускршње празнике. Јасно је да је дошло до усаглашавања са слободним временом запослених.

Дошло је до промена критеријума за избор женика, свакако као последица измена у вредносним системима. Поштује се значај угледа и поштења породице, имовинско стање, лепота, али

¹³ Ibid.

је највредније поседовање визе за земље којима требају имигранти. "Млада је авизна или бевизна" хвале се сватови на свадби. Интересантно да Сретчанке, по правилу, настављају средње школовање. Неколицина њих које су имале средње образовање нису успеле да се запосле. Школовање ван породице, у граду, мења девојку и она више не може да се уклопи у живот на селу: "Отишле су у школу у Призрен и тамо су пропале". "Нећемо више слати девојке на даље школовање, и онако нема посла, а кад дођу из школе више нису за наше послове". Девојачка будућност је, дакле, остала непромењена. Њу чека удаја и вођење имања, подизање и васпитавање деце и очекивање мужа из печалбе.

Међутим, жене у Средској су редуцирале многе тзв. женске послове. На пример, жене више не израђују саме своја одела за свадбу и дарове, већ наручују од професионалних ткаља и везиља.

Дарови свадбени су данас искључиво новац који се качи на сунцобран. Посебни људи су на свадби задужени да од сватова узимају новчани прилог.

Мада је традиционална свадба умногоме очувана ипак се дешава да се склапање брака обави без свадбе. То су случајеви уграбљивања девојке и одлагања свадбе. У оба случаја се свадба ипак одржи, али касније. Тада се млада, која је већ у браку, пет-шест дана пре свадбе враћа родитељима да би сватови дошли по њу и свадбени ритуал обавили по утврђеном реду.

На крају, с обзиром да последњих година печалбари воде и своје породице на пут, можемо очекивати значајније измене у свадби, породичним и друштвеним односима.

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ ГОРАНАЦА

Становници жупе Гора - Горанци су "посебна етничка група муслиманске конфесије, српско-словенског порекла и особеног етнокултурног ентитета"¹⁴. Слично средачким Муслиманима, ни Горанци не остављају своја планинска насеља, нити напуштају традиционални начин привређивања. Настављајући да живе као њихови очеви и дедови, Горанци одлазе на сезонски рад далеко од дома и породице. Печалбарским породицама одговара специфична организација домаћег живота и посебност обичајне праксе.

Особеност Горанаца покушаћемо да прикажемо кроз врло интересантне свадбене обичаје.

¹⁴ Радовановић М. (1993), Ibid., стр. 31.

Горанци сматрају да је право време за брак за младиће 18 до 20. године, а за девојке око 16-те године. За младиће, међутим, ни у 28. години није касно за брак док је девојка са 19. година већ окаснила. Она се тада брине

"Остана, мајко, не се омужи,
зар љући да ме шпотаје ...
доста сом чекала, мајко,
сом слушала тебе и бавајка." 15

Младићи када "одоцне" са женидбом не криве родитеље због тога као девојке, већ своје бећарење

"Аскерлак сом га протерав,
три лета шо сам летуав," 16

Родитељи су по правилу бирали будућу снају или зета. Дешавало се да и децу од десет година вере. Младенци су се упознавали тек прве брачне ноћи. Узимали су се из истог села или из суседног. Унутар махала су избегавали орођавање јер су сматрали да је и комшија сродник. Препрека браку је било и сродство до петог колена по мушкој линији. Горанци праве разлику сродства по мушкој и женској линији. Мушко сродство је јаче од женског где су дозвољена орођавања од трећег колена. Док су родитељи склапали бракове водило се рачуна о богатству, угледу породице, слози. Родитељи су сматрали да ће богатство донети срећу, лакши живот и углед. На љубав се гледало као на осећања која ће временом доћи. Мада су се млади женили и удавали по вољи родитеља у народној поезији Горанаца има дивних песама које говоре о жељи младића или девојке да утичу на своју будућност:

" .. кога сакам, мајко ја ће земам,
со нега ће век векујем" 17

Нису Горанци само песмом нарушили обичајна правила понашања. Да није увек било "онако како би ствари требало да буду" показују случајеви отмице девојака, тзв. "грабење" 18. Грабењу девојке су најчешће прибегавали сиромашни младићи. Девојка се обично отме предвече, и то из куће (ако постоји договор између ње и момка) или са њиве, са водс. Отмичари су доносили "те-

рлик" и одмах га облачили девојци како би је и у одевању учинили женом. Из девојчине куће је кретала потеря, па је долазило и до сукоба. Отмица девојке је за њене родитеље била срамота а момкова породица се поносила успехом грабљења. Одведена девојка је и остала у момковој кући а породице су се мириле преко поузданог пријатеља или рођака.

Традиционалан начин склапања брака је онај по вољи родитеља и у интересу породице. Главну улогу у избору будуће снаје или зета имала је мајка. Она је испитивала прилике у кући будућег таста или свекра. Мада су углед и богатство били најважнији, водило се рачуна и о низу породичних прилика. Родитељи су знали, а нарочито мајке, да живот у новој породици може да буде јако тежак. Мушкарци иду у печалбу а жене остају да се брину о деци и старијим укућанима као и о већини сеоских послова: " ... доцна легинајет, овце чекаје, овце помузет, рано станујет ... лебој са замесет, на жетва идујет..." 19. Такође, се водило рачуна и о броју укућана и њиховим мешђусобним односима. За сложену породицу важно је било да свекрва буде "тива" а не "љута змија", да јетрва није "темна м'гла", а заова "љута кучка". Мајка, и друге жене из породице су покушавале да нађу најбољу породицу за своју ћерку или сина. Оне су се договарале са женама изабране породице и тако уговарале свадбу. Када жене изврше претходне договоре, мушкарци отпочињу званичне преговоре. Мушки чланови породице отац, стриц - "амица" и ујак - "дајхо" одлазили су у просидбу, тзв. "сакане". Одлазило се предвече код младиног оца носећи мараму, прстен, шећер и колач "раванију". Када девојка прими дарове она је испрошена - "даденица". По повратку са успешне просидбе у младожењиној кући је велико славље. Тада почињу припреме за свадбу које могу да трају и по неколико година. Као и у другим печалбарским крајевима и у Гори младићи одлазе од куће да би зарадили паре за свадбу, а девојке припремају своју девојачку опрему. Док трају припреме за свадбу момак и девојка се не посећују. Дадена девојка се повлачи, тј. труди се да је што мање људи виде, а и у облачењу показује да је испрошена. Очеви будућих младенаца се, међутим, састају да би се договорили о броју сватова, плаћању накнаде за младу тзв. "папучи" коју момков отац плаћа у новцу, накиту или вуни и сл. 20.

Свадбе су се одржавале у јесен и у лето. Трајале су и по недељу дана, мада су обично започињале петком а завршавале се недељом. Ретки записи о свадби у Гори указују на особеност у погледу термина свадбеног весеља. М и л и с а в Л у т о в а ц је забеле-

15 Хасани Х. (1987) Горанске народне песме, Приштина, стр. 132-252.

16 Ibid., стр. 40/60.

17 Ibid., стр. 132/251

18 Етнолошки атлас, Љубовиште, 11/1, Рапча 11/1327

19 Хасани Х. Ibid., стр. 145/289

20 Етнолошки атлас, Рестелица 120/1.

лежио: "Стари Горани су ми причали да су се некада истог дана обављала сва венчања и свадбе у Броду, и то на дан славе храма Св. Пантелејмона 27. јула. Јастребов каже да је такав обичај био свуда у Гори и Опољу. Као остатак овога он сматра колективно венчање и обрезивање деце коме је присуствовао у Рестелици на дан 23. августа ..²¹, а ми додајемо да и данас постоји колективно обрезивање за неколико села у Средачкој жупи.

На свадбу позива младожења цело село. Свечано обучен, са украшеним штапом у руци младожења позива на свадбу речима: "Да доете на свадба", а позвани му одговарају: "Ће доеме". Других обавеза у свадбеном веселу младожења нема. Он се за време одласка по младу, довођења у кућу и свадбеног ручка такмичи у "фрлану камена", трчању, "рипању", тркању са коњима. Невеста, напротив, има пуно обавеза. Недељу дана раније отпочиње невеста са свакодневним купањем, сређивањем косе, лица и руку. Уочи свадбе девојке се састају код младе "шарене руке со к'на и шарене моге со к'на", и певају песме. Младина одећа је посебно украшена и свечана. Она носи "хантарију", хаљину од срме, свилену кошуљу, срмено јелече, црвени "дуак" дугачак до ногу, венац од врбе, капу украшену "со, аспре, свитаљке, чејреци, мунистре и фурике". Лице младе "мланесте" шарају, избељују га, украшавају се "пиком манестичком". Изглед младе је веома важан и њена лепота и украшеност се памти целог живота. У народним песмама, када жена, "нуса" наговара мужа да се врати из печалбе или кад муж најављује свој долазак, обећава се нова прва брачна ноћ. Нуса ће се опет обући у мланесту:

"Дојди, дојди, Чазим, за Бурђевден,
ће те чекам, Чазим, променета,
ће те чекам, Чазим, нашарена,
ка млајнеста од прв вечер."²²

Сватови се сакупљају на сам дан свадбе. Главни сватови се називају "халиштари" а сви остали "свадбари". Младожењини халиштари се још називају и "зуанци" - амица, отац, браћа, сестре, зеђој, дајце, дајдовчићи, тетка, теткићи и др. Они који прате младу зову се "праћеници" а жена која прати младу до нове куће и која јој помаже у облачењу и украшавању назива се "мајмарица".

²¹ Лутовац М., Ibid., стр 272.

²² Хасани Х. Ibid., стр 38/55

По младу се долази у подне. На челу сватова је "аланцаба" који је обучен у наопако окренут кожух, са торбицом пуном пепела. Аланцаба је истовремено и чауш и барјактар и он носи трбојку окићену пешкирима, са јабуком на врху. Сватове прате "свирлације".

Мланесту изводи њена фамилија и предају је речима: "Нека ви је хаирлија". Затим је на коњу одводе до младожењине куће. Са мланестом се доноси и њен ковчег украшен срмом а прекривен серцадом и под чадором. Док је још на коњу дају јој мушко дете а са коња мора да сиђе на нешто гвоздено. Свекрва је дочекује хлебом, посипа је слаткишима.

На сватовској гозби седе помешано а на јеловнику је обавезно чорба, пасуљ, кромпир и халва. Док се сватови госте невеста ћути у ћошку, она "страмује". Док манеста страмује жене из младожењине породице певају о младином животу дотадашњем и будућем, на шалив начин.

".. Мланесто, шо ће ти тражи јуначе,
Шо ће ти тражи мланесто, да му даднеш,
ће ти тражи мланесто, две јабуке,
Две јабуке, мланесто, тетовчиња"²³.

Младожења сме једном да се дошета и издалека погледа младу. Он је на "сеиру" под чадором у пратњи два мушкарца: једним ожењеним и једним неожењеним. Они, у пратњи свирача, иду на такмичење пеливана и коњске трке.

Венчање је после јације, када долази хоџа. Исте вечери брачни пар "ги затвораје".

"Ден ти пројде, манестиче, ноћ ти дојде,
ћошина се, манестиче, затемнеа,
још мало, манестиче, голем радост
ће ти влезе, манестиче, млади јунак..²⁴ да
обрише "пика во сред чело", да обрише "чатме већи", да откопча "срмено јелече", да одвезе "срмен учкур"²⁵.

Следећег јутра прво излази младожења, па онда млада са осталим женама.

Младожења са мајком и сестрама игра. Млада силази "на воду" са бокалом и поклонима које јој носи свекрва. Она посипа водом рођаке који се умивају. Узајамно се даривају. Она по пов-

²³ Записи Сађе Станковић у селу Орчуша

²⁴ Харун Х. Ibid 221/405

²⁵ Ibid., 38, 39/55.

ратку са воде љуби руке прво мушкарцима па женама. Мланеста постаје жена, крати зулуфе у уторак и облачи терлик. Када роди прво дете, она није више "манеста" већ "нуса".

Изложена грађа осветљава само неке од сегмента свадбе у жупи Гора. Овај обичај је код Горанаца поштован и чуван. Одликује се великом сложености, у оквиру које постоје бројне варијације од села до села, те се свадба у Рапчи разликује од свадбе у Броду, у многим појединостима. За све свадбене обичаје у Гори карактеристично је, међутим, да се традиционална свадба одржала са малим променама.

Савремена свадба у Гори се, дакле, и даље одвија на традиционалан начин: у погледу ношње, музике, игре, гозбе, религијских радњи, обредних предмета и значаја самог обреда. Промене су видљиве у територијалним оквирима склапања брака и у друштвеним односима (међугенерациским, мушко - женским) па, с тим у вези, промене у ауторитету.

Територијални оквири склапања брака су данас знатно шири. Горанци се и даље орођавају са сународницима, не и из истог села или суседног, "није важно одакле су, важно је да су Горани". Ван куће се и вере, тамо где се затекну на раду, али у Гори одрже свадбу. Како се "свет смањо" услед напретка саобраћајних и комуникационих веза, тако се територија са које се жене и удају проширила.

У области друштвених односа ауторитет родитеља је ослабио. Ретке су женидбе по жељи мајке и оца. Млади данас сами бирају себи брачног друга. Тиме се и мајкина улога у проналажењу снаје или зета, изгубила. Додуше, остала је формална улога жене у претходним уговарањима свадбе. Жене које су у избору брачног партнера имале велику, мада не и јавно признату улогу. Биле су и истражитељи и дипломате, да би се данас, и даље не јавно, бавиле само формалним договарањем оног што је већ уговорено и одлучено. Понашање младих је уопште слободније. Оно што није било дозвољено младићима и девојкама ни дању, заједничке шетње и разговори, данас се сматра нормалним. Млади се друже у школи, на послу, у превозу и сл. И поред тога, ретке су девојке које се школују или раде, и младићи који не одлазе изван Горе на рад. Тако се опет формира породица у којој је мушкарац у печалби а жена у Гори подиже децу и обрађује имање. За такву породицу је веома важно какву снају добија. Снаја мора да буде вредна, послушна и стрпљива, дакле да има врлине које красе снаје из тзв. патријалхалног режима. А том режиму одговара и традиционалан облик свечаног обележавања склапања брака и доласка новог члана у домаћинство - горанска свадба.

***

Традиционална свадба становника жупа Средске и Горе била је друштвено значајна јер је представљала јавни чин којим се успостављала нова брачна заједница призната од друштва. Она је била комплексна као сложена свечана процедура састављена од низа обредних радњи, које обављају многобројни учесници који добијају нове породичне улоге и положаје.

У печалбарским крајевима свадба је и први разлог за одлазак на рад ван куће, села, жупе. Младићи, управо због зараде за свадбено весеље и даривање девојке одлазе у прве печалбе. Тако свадба постаје жељени циљ до кога се долази тешким радом, кроз муке носталгије за домом.

Међу средачким Србима, средачким Муслиманима и Горанцима у традиционалној свадби постоје многе сличности, на које указују и истраживачи ових области, проистекле из заједничког порекла, живота на територији захваћеној повремено истим историјским збивањима и истог начина привређивања.

Савремено стање свадбених обреда средачких Срба, средачких Муслимана и Горанаца даје сасвим другачију слику. Наиме, док се код малобројних Срба традиционална свадба сачувала само у сећању, дотле је код Муслимана Средске и код Горанаца очувана са већином традиционалних елемената. Разлог је у различитом степену трансформисаности њихових култура. За Србе се може рећи да су нагло напустили сеоски начин живота и печалбарски стил рада, тежећи да образовањем, иселавањем у градове и запошљавањем реше своје егзистенцијалне проблеме. Муслимани Средске и Горанци су задржали печалбарски начин привређивања и печалбарски стил живота. Они су тако успоставили равнотежу у постепеном трансформисању без превирања и наглих промена. У таквој средини очуване су многе одлике традиционалног живота које прате традиционална занимања - печалбарство, па отуд и очувана традиционална свадба.

ОСНОВНЕ МУЗИЧКО-ИГРАЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГОРЕ *

(На примеру женских игара уз пратњу певања из села Враниште)

Песма, игра и инструментално извођење, као духовни облици колективног испољавања становништва Горе, садрже различите културне слојеве и утицаје. Сваки начин музичког изражавања у Гори има посебно значење, зависно од функције коју има у обредном или профаном контексту. Музичко-играчке форме које негују житељи овог подручја прожете су разноврсним елементима, што је резултат многих друштвено-историјских процеса.

До сада је Гора делимично истраживана са етномузиколошког аспекта, док је њено играчко наслеђе остало непознато. Један од првих истраживача на овом терену из области етномузикологије био је Миодраг А. Васиљевић. Од материјала сакупљеног том приликом објавио је четрдесет једногласних мушких певања и музичку анализу сакупљене грађе, али износи интересантно запажање "да је у Гори асимилирано певачко благо са читавог Балкана"² Ова опаска је наведена само као карактеристична констатација за Васиљевићева истраживања непосредно након Другог светског рата, без намере да се подробније анализира њена веродостојност.

Двадесетак година после теренског рада Миодрага Васиљевића, музичку традицију Горе истраживала је Данкиња Бирте Треруп (Birthe Traerup). Она је том приликом забележила разноврсну и етномузиколошки вредну грађу, користећи сва доступна техничка помагала. До сада је објавила два чланка, на нашем језику, у којима износи своје закључке о музици Горе³.

* Аутор Сава Станковић, етномузиколог.

¹ М. А. Васиљевић, (1950), *Југословенски музички фолклор I*, Београд. Пример бр. 1. из Прилога је узет из ове Васиљевићеве збирке.

² Ibid.

³ В. Traerup (1972) *Dvoglasno pjevanje u prizrenskoj Gori*, XVII kongres SUFJ održanog u Poreču 1970, str. 345-347; Треруп Б. (1974) *Народна музика призренске Горе*, XIV конгрес СФЖ одржаног у Призрену 1967, Београд. У прилогу је дата транскрипција једне жетвене песме коју је начинила Б. Треруп (видети пример бр. 3). Ради се о истој песми коју је двадесетак година пре Б. Треруп забележио Васиљевић М. (пример бр. 1). Посебну занимљивост би представљало поређење ових записа. На овогодишњем истраживању иста песма је забележена по трећи пут. Поређењем нашег записа и записа Б. Треруп уочена је значајна разлика, која се очитује у третману функције гласова. Мелодијска линија коју први глас има у транскрипцији Б. Треруп у запису са овогодишњег истраживања налази се у другом гласу и обрнуто. Ове разлике су вероватно производ другачијег приступа који западноевропски етномузиколози имају према фолклорној грађи, односно увреженог мишљења да први глас мора увек да буде изнад другог гласа.

У оквиру овогодишњег истраживања Горе забележено је двогласно певање жена, као и инструментално извођење на шу-пељки, кавалу⁴, полукавалу и певање уз тамбуру својствено искључиво мушкарцима. Истраживањем играчког наслеђа уочено је да донедавно, мушкарци и жене нису могли да играју у истом колу. Док мушке игре праћене свирком зурли и тапана, изражавају снагу и одлучност, жене играју мирно и грациозно певајући уз даире. Овога пута, посебна пажња биће усмерена на игру жена у селу Враниште и одговарајућу музичко-играчку проблематику, иако и остали видови музичког стваралаштва Горе представљају својеврстан изазов за истраживаче.

Строги патријархални закони, приврженост кући и огњишту, слаба географска покретљивост и други разлози, допринели су да жене у Гори и даље учествују у многим обредима са доминантном улогом игре и музике. Главне прилике, у којима игра жена има посебан значај, јесу свадба, Бурђевдан, "поклон",⁵ Бајрам⁶ и друге. Као особито занимљива издваја се игра жена на мосту у време ђурђевданских празника и игра младе "на машалу". Игру прате две или три жене певајући, а једна од њих "тупа со даире". Ранија истраживања су потврдила да игре уз пратњу песме представљају један од најстаријих видова играчког изражавања⁷.

Жене играју у полукругу држећи се за руке подигнуте у висини рамена. Све песме певане уз игру прати исти кореолошки образац у такту $\frac{2}{4}$ или $\frac{7}{16}$ (видети примере 3 и 4). Тротактовна кореолошка формула усмерава два корака удесно и један у лево. У својим етнокореолошким истраживањима Љубица и Даница Јанковић сматрају да овакав начин играња представља "један од најраспрострањенијих типова орске игре на Балкану", који припада типу *шареног ора*, односно *лаког ора*. Оне су још тада поставиле питање о пореклу овог обрасца и његове могуће припадности најстаријем играчком архетипу у нас⁸. То је, наравно, питање које ће, за сада, бити остављено по страни, наглашавајући само да управо тај образац доминира у игри жена из села Враништа. На основу увида у досадашња истраживања оваквог начина играња

⁴ У Гори се кавал назива "кафал".

⁵ У селу Враниште постоји обичај да свекрва носи млади поклоне у периоду од првог маја до ђурђевданских празника.

⁶ Не би требало да зачуђује постојање овако разноликих обичаја с обзиром на чињеницу да је становништво Горе словенског порекла које је примило ислам. М. Јутовац (1955). *Гора и Опље*, СЕЗБ, Vol XIX, I одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 35, Београд, стр. 230-339.

⁷ Љ. и Д. Јанковић, (1957), *Прилог проучавању опстанка српских обредних игара у Југославији*, САНУ, посебна издања, књ. ССЛХХI, Етнографски институт, књ. 9, Београд.

⁸ Љ. и Д. Јанковић, (1964), *Народне игре*, књ. VIII, Београд, стр. 57.

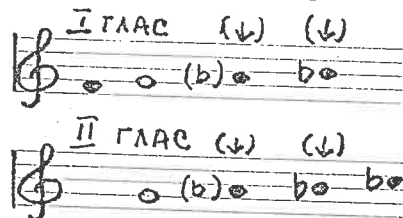

у осталим крајевима Србије уочене су велике сличности у обра-
цу, двогласном певању старије сеоске традиције као музичкој пра-
тњи, као и одређено време и место игре у обреду⁹.

Занимљиво је посматрати однос играчица према самој игри.
У коло се улази с поштовањем према игри, уз уочљив психолош-
ки преображај играчица. Осећај колективне снаге у колу и извес-
ног ослобађања подсвесних емоција несумњиво је одраз нечег вео-
ма архаичног што игра поседује.

Проблем акултурације, континуитета и дисконтинуитета
неког традиционалног облика, јасно се очитује ако се анализира
музичка пратња женских игара у Гори која се временом мењала. Са
доста сигурности се може закључити да се у прошлости нису ко-
ристиле даире уз игру. Овај источњачки инструмент се појавио за-
једно са исламизацијом и нешто касније је придодат певању као
музичка пратња¹⁰. То потврђују и истраживања сестара Јанковић
у којима оне закључују да "у јужним крајевима према дефиници-
ји коју дају народни играчи женске игре су оне које се изводе уз
певање; игре које прате инструменти називају се мушким играма"¹¹.

Да би се одредиле основне одлике горанског певања уз иг-
ру, чиме би се употпунила карта музичких дијалеката у Србији,
коришћена је метода Алисе Елшекове (Alica Elschekova)¹². Све
песме се певају двогласно и изводе их две или три певачице. При
певању уз игру за први глас се каже "води", а други "тера по на".
Разлику у функцији гласова могуће је објаснити преко анализе
тонских структура и амбитуса. Ако се анализира амбитус првог
и другог гласа заједно, у примерима који су узети у разматрање,
види се да обухвата умањену квинту. Међутим, ако се размотри
обим сваког гласа посебно уочава се да је амбитус првог гласа
чиста кварта, а другог - умањена кварта.

⁹ О. Васић, (1990,) *Игре повод, скајдо и чајак и њихова повезаност са колањем*, XXXVII конгрес СФФ одржан на Плитвичким језерима 1990, Загреб, стр. 487-491; О. Васић (1989), *Колање у западној Србији*, XXXVI конгрес СФФ у Сокобањи 1989, Београд; О. Васић (1990) *Народне игре и забаве у Титовоужичком крају*, Београд, стр. 44-46; О. Васић (1984) *Народне игре пештерс ко-сјеничке висоравни*, Београд стр. 199.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Љ. и Д. Јанковић, (1948), *Народне игре*, књ. IV, Београд,

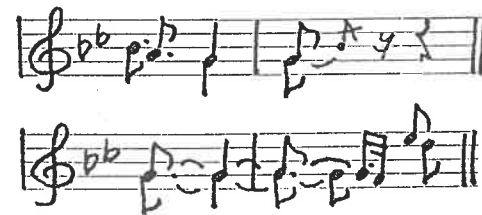
¹² A. Elschekova (198, 1) *Vergleichende typologische der vokalen Mehrstimmigkeit in der Karar ten und auf den Balkan*, Probleme der Volksmusik in den Karpaten und auf den Balkan, Veda, Bratislava, str. 159.

Имајући у виду само тонске структуре амбитуса сваког
гласа посебно, примећено је да други глас никад не силази на хи-
потонику, која је уједно и најнижи тон мелодије, а први глас не-
ма тон дес као највиши тон целокупног обима (видети примере
3, 4 и 5).

Као у песмама старије двогласне традиције Србије и овде
се музичко мишљење темељи на симултаном звучању интервала
секунде. У сазвук секунде, који доминира у мелодији, најчешће се
долази из приме бочним кретањем или из секунде паралелним кре-
тањем (видети примере 3, 4 и 5). Следи редослед сазвука дат по
њиховој заступљености у свим примерима.

Каденцирајуће формуле између делова облика су најчешће
у унисону на финалису. Међутим, на крају мелострофе, после
дужег застоја на финалису, први глас силази на хипотонику, а по-
том оба гласа извикују у интервалу секунде (видети примере)

Оваквим кретањем гласова стиче се утисак као да претход-
но достигнуту секунду у каденци певачице желе да задрже и у
извику (видети примере). Може се рећи да овакав начин извики-
вања није познат у досадашњој пракси и да је ова појава специ-
фична за певање уз игру у селу Враниште.¹³

Мелострофа је најчешће изграђена од два стиха чијим се
понављањем образују троделне (пример бр. 4) или четвороделне
форме (пример бр. 3). Осмерац, стих који доминира, дат је кроз
ритам покрета у такту $\frac{2}{4}$ или $\frac{7}{16}$.

¹³ Извикивање у приложеним транскрипцијама поређено је са резултатима рада:
Т. М. Горгејв, (1985) *Македонско народно певање са узвикивањем* (докторска
дисертација) ФМУ, Београд.

Сумирајући резултате музичке анализе једног броја песама, закључује се да у њима преовладава хетерофонија са кретањем у паралелним секундама или бочно кретање. Поредићи овај начин певања са певањем народа који окружују Горанце уочене су битне разлике¹⁴. Међутим, ако се има у виду да теренска истраживања на свим тим подручјима још трају, било би преурањено давати било какве закључке. Ипак на основу до сада размотрених примера са сигурношћу се може рећи да горанско вишегласје припада двогласном певању старије сеоске традиције која је карактеристична за Србију, Босну и Херцеговину, Македонију и Бугарску¹⁵. На то упућује: терминологија у вези са функцијом гласова, мали амбитус мелодија, нетемперовани тонски низ, каденцирајуће формуле, извођење "квоцајућих" тонова и друге карактеристике. Специфичности горанског певања су у тонском материјалу првог и другог гласа, назалном певању и даирама као пратњи.

Анализом песама које прате игру, као и самог кореолошког образаца може се закључити да играње у селу Враништу представља један од најстаријих архетипова. На овакав закључак упућује чињеница да најстарије играчке облике прати певање, као и тачно утврђено време и место извођења кореолошког образаца то потврђује. На одређеном нивоу развоја игре уз пратњу песме придружују се даире. Међутим, паралелно са оваквим облицима извођења у данашње време се користи усна хармоника или "мзике", како је зову у Гори, као музичка пратња игри. Том приликом се не пева нити се користе даире, већ се усна хармоника третира као солистички инструмент. Жена која свира, истовремено и игра, али њено место није строго одређено у колу. На усној хармоници се изводе песме које се иначе певају. Задржан је и кореолошки образац али се зато уз пратњу овог инструмента не игра у оквиру обреда. За сада се не може утврдити како је усна хармоника као западноевропски инструмент почео да се користи у Гори, али се може претпоставити да почетком овог века постаје део музичке традиције овог подручја. Последња иновација је игра уз новокомпоноване песме које се, као и оне традиционалне, "тупају со даире".

¹⁴ Установљено је захваљујући досадашњим истраживањима да Срби и Албанци, који окружују Горанце, певају једногласно: Јоренц Антони (1974) *Основне карактеристике шиптарског народног фолклора Косова и Метохије*, XIV конгрес СЦФЈ у Призрену 1967, Београд, стр. 109-122;
¹⁵ Петровић Р. (1989) *Српска народна музика*, Београд; D. Dević (1984) *Srbija, narodna muzika, Leksikon jugoslovenske muzike*, knj. II, Zagreb, str. 324-353; Rihtm on C. (1951) *Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine Bilten I Instituta za proučavađe folkloru*, Sarajevo; Linin A. (1984) *Makedonija, narodna muzika, Leksikon jugoslovenske muzike*, knj. I, Zagreb, str. 546-552; Кауфман (1968), Българската многогласна народна песен, Софија.

Упознајући играње у селу Враниште и неке нове елементе који су се појавили под утицајем неких других култура, доста јасно се могу разлучити готово сви наталожени културни слојеви и утицаји.

Због ограниченог простора овог пута није било могуће обухватити многе релевантне моменте и сагледати их при изношењу музичко-играчке проблематике. Међутим, значајно је и покретање неких нових питања чије ће се решење сагледати тек после истраживања читаве Горе.

Пример бр. 1.

Запис Миодрага А. Васиљевића

$\text{♩} = 112$

ДИ-ГАЈ МЕ, НА - НЕ У - ТРЕ ПО РА - НО,
РА - НО ЋЕ И - ДЕМ НА ЖЕ - ТВА

Пример бр. 2.

Запис Бирте Треруп

$\text{♩} = 16$

НА - ША ЈЕ ЖЕТ - ВА ДА - ЛЕЧ - НА, НА - НЕ
ВО ТА - ЈА ПЛАЋ - НА МА - РУ - ША,
ОА КЕ - ДЕ И - ДЕТ ДР - ВА - РИ

$\text{♩} = 88$

ДАИРЕ

2

ВРВ-КЕ, ТОП-КЕ ПО СО-КА-ЦИ БАШ-КИ-МО-

SEM PRE SIMILE

E-X-A

2/4

D

X-E-X-I-A

-ВЕ, ВРВ-КЕ, ТОП-КЕ ПО СО-КА-ЦИ БАШ-КИ-МО-

ВЕ, ДЕЈ-КО, ШЕМ-СО, СО-БЕ-РИ МУ

ГЕ, ДЕЈ-КО, ШЕМ-СО, НА-КИ-ТИ МУ

ГЕ И!

O.F

Певале су: Силмани Амдија рођ. Ашими (1955), Максуги Вахида рођ. Скендери (1945) и Рамадани Расима рођ. Хасани (1949), село Враниште.

♩ = 360

Диг-ни ме, на-не, ву-тре по-

РА-НО, РА-НО ЋЕ И-ДЕМ НА ЖЕ-ТВА, РА-НО ЋЕ
И-ДЕМ НА ЖЕ-ТВА О И!

Певале су: Силмани Амдија рођ. Ашими (1955), Максуди Вахида рођ. Скендери (1945) и Рамадани Расима рођ. Хасани (1949), село Враниште.

Следи текст песме без понављања:

Дигни ме вутре по рано,
 Рано ће идем на жетва,
 Наша је жетва далечна,
 Во таја плајна Маруша,
 Од каде иде бећари,
 Дрвари, младе бећари,
 Се наредиле жетвари,
 Пологе ге потурале
 Па нема кој да га поврзе,
 Млада млајнеста говори:
 "Имам девера, бећара,
 Млогу је кска на мене
 Дека сом тенка, висока,
 дека сом бела, црвена!"

$\text{♩} = 335$

О - ри,

СЕВ-ДО, СЕВ-ДА-ЛИ - ЈО, О - ри

СЕВ-ДО, СЕВ-ДА-ЛИ - ЈО СТАЈ ГО БЕ - БОТ

НА КА - МЕ - НОТ, СТАЈ ГО БЕ - БОТ НА КА - МЕ

НОТ!

Певале су: Силмани Амдија рођ. Ашими (1955), Максуди Вахида рођ. Скендери (1945) и Рамадани Расима рођ. Хасани (1949), село Враниште.

Следи текст песме без понављања:

Ори Севдо, севдалијо,
 Стај го љебот на каменот
 Сам сом бећар ќе го јадем.
 Сом остана сам сироче,
 Сом остана, сам сиром,
 Без матере и без оца
 И без свуга гледаница.
 Ори, Севдо, севдалијо,
 Сам легинам, сам станујем,
 Лево, десно, разгледујем
 Да ли има кој до мене,
 Кој до мене, кој при мене,
 Ори, Севдо, севдалијо,
 Со јастак се разговарам,
 Со јастак се загрљујем.

НАРОДНО ПРИПОВЕДАЊЕ КОД ГОРАНАЦА*

Народне приче Горанаца су готово непознате у науци о усменој књижевности, иако је у народу приповедање врло развијено. До пре не много времена нису биле много боље познате ни њихове народне песме, али захваљујући Миодрагу Васиљевићу, који их је на најлепши начин представио музичкој и широким културној јавности, оне су стекле добар глас и почеле да гашире и да уверавају у своју праву песничку лепоту¹. Шири круг горанских народних песама, објављујући само њихове текстове, представио је културној јавности 1987. године Харун Хасани², рођени Горанац, и од тада је горанска народна поезија знатно више присутна у нашем културном животу. Ове песме се изводе на радију и телевизији, али њих популаришу и шире и горански извођачи, аматери, јер су неколики фолклорни ансамбли из Горе изводили ове песме у многим градовима Србије, а Горанци су учествовали и у програму Вуковог сабора³. О горанским народним песмама је, после појаве Харунове збирке, расправљано и у науци и књижевној критици⁴. Народне приповетке су, на жалост остале и остају и даље готово сасвим непознате. Основни је разлог општег карактера, у односу на народне песме бар, јер је приповетке тешко бележити у њиховој аутентичној форми приповедања, а посебну тешкоћу им даје још и врло архаични српски језик на коме приповедају. Још је Вук Караџић рекао ту истину о тешкоћи записивања народних прича у односу на народне песме и зачетке: "... у писању приповјетки већ треба мислити и ријечи намјештати (али не по свом укусу, него по својству српскога језика), да не би с једне стране било прећерано, него да би могао и учен читати, и прост слушати⁵". Уствари, до сада нико није смишљено намерно и плански записивао и објављивао горанске народне приче и ми, колико је мени познато, немамо ни

* Аутор Владимир Бован, професор Универзитета

¹ Васиљевић М. (1950), *Југословенски музички фолклор*, I, Београд.

² Хасани Х. (1987), *Горанске народне песме*, Приштина.

³ На Вуковом Сабору у Тршићу 1992. године, Горанци су били главни извођачи фолклорног програма, а пре тога, и после Сабора, одржали су низ концерата у Београду и другим градовима Србије.

⁴ Књига Х. Хасанија *Горанске народне песме* приказана је у Београду, у Етнографском музеју, затим у Приштини и још неколиким градовима у Србији, а о њој су говорили истакнути књижевници, књижевни критичари и професори универзитета. У периодици је наишла на врло добар пријем, у низу приказа и осврта, објављених у дневној штампи и ревијалној штампи и часописима.

⁵ Караџић В. Ст. (1821), *Народне српске приповетке*, стр. 3, Беч.

једну објављену збирку тих прича. Записивао је и скупља их, и даље Харун Хасани, и ми једва чекамо да се та збирка појави и да нам представи све богатство и разноврсност горанских народних приповедака. Њихово је записивање и објављивање почело, истина, поодавно, али је оно било узредно и намењено одређеним потребама, служећи најчешће за илустрацију неког историјског догађаја, или неке личности, или, пак, неке језичке чињенице или правила у говору Горанаца. То, међутим, нису аутентичне народне приповетке, дакле, нису уметничке књижевне целине, већ приповедна грађа. Зато се не треба изненађивати ако коју горанску народну причу, односно приповедну грађу, нађемо у штиви историјчара или лингвиста, или каквог путописца или другог намерника, неког фолклористе итд., или, чак, можда, обрађену у каквом уметничком књижевном делу, где је узета бар као подстицајна грађа, па јепослужила писцу као инспирација за уметничку причу, на пример. Није, дакле, мали број горанских народних прича записан, а још мањи број објављен, зато што у Гори није било или што нема њих у народном приповедању Горанаца, или што оно није развијено, или што је заборављено, што се угасило, већ просто зато што их је тешко записивати у аутентичном приповедачком руху. Миливој Павловић, словослагач његовога текста и издавач грдно су се намучили док су нашли одговарајућу штампарску технику да би говору Срећана дали одговарајућа графичка решења за народне приповетке из Средске⁶. Миливоје Павловић није, међутим, записивао горанске приче, нити их је објављивао, да би применио адекватну технику штампања, док су их други лингвисти објављивали без одговарајућег графичког апарата, а трећи су их, пак, објављивали савременом графиком и у облику књижевног језика, а то су радили понекада и сами лингвисти, што је до краја оголедало аутентичну горанску народну причу.

Први записи горанских народних прича учињени су тек у XIX веку. Али, током читавога тог века, записано их је толико да се оне могу, како се у народу каже за мали број, на прсте избројати. Њихово интензивније записивање почиње тек у XX веку, а најинтензивније је било у протеклим двама деценијама.

Први је записивао и објавио народне приче из Горе Панта Срећковић. Објавио их је у књизи о Синан паши⁷, али то нису целовите народне приче, већ би се пре могле назвати приповедном грађом. Он је овде навео причу о чобанину Синадину и његовом "турчењу", и о томе како је тај чобанин са Шар планине

⁶ Павловић М. (1939), *Говор Сретачке жупе*, Београд.

⁷ Срећковић П. (1865), *Синан паша*, Београд.

постао турски паша и највећи српски непријатељ и преводилац њихов у нову веру, у ислам⁸. Ову је причу, као и друге податке у овој књизи, Пан ти Срећковићу "казао Сима Игуманов, што он зна, или што је чуо од своје мајке и бабе, или што знају сви људи на Косову, или што се нашло записано у дневнику његовог брата игумана Аксентија⁹".

После Срећковића, народне приче из Горе је записао, такође као приповедну грађу Иван Степанович Јастребов седамдесетих, односно осамдесетих година XIX века, јер је службовао као руски конзул у Призрену. од 1872. до 1886. године, мада су оне објављене тек 1904. године¹⁰. То су три народна предања, или легенде о превођењу Горанаца у ислам. Прва је везана за село Брод и рушење брођанске цркве Св. Николе, коју су срушили сами Брођани. Њих је наговорио, или можда, натерао, неки буљук-баша Сефер, али је он с војском прво скинуо кров и наредио да сељани сруше зидове за грађење стражарске куле у Броду. Сефер је одобрио Брођанима да узимају грађевински материјал од цркве за своје потребе, што су сви, мало по мало, урадили¹¹. Друга је, такође, везана за Брод и приповеда о гашењу хришћанства у том највећем горанском селу. Главна јунакиња приче је последња хришћанка Божана, старица која није хтела да пређе у ислам, ни после турчења њеног мужа Анастаса, названог у мухамеданству Јакуб, већ је остала са њим, својим синовима, кћерима и унуцима, муслиманима, да живи до смрти 1855. године¹². Трећа, такође, приповеда о преласку у ислам Брођана. Живео је у Броду неки хаџија Петко, богат и мудар млади човек, врло угледан и утицајан, али није својим сељанима дао да прелазе у ислам, па се Ређеп паша, деда чувеног по злу према Србима Есад паше, не успевши да Брођане преведе у мухамеданску веру, послужио лукавством, нашавши неки неважан разлог да оптужи Петка, а онда га осудио на смрт. Услов је био да му поштеди живот да Петко пређе у ислам. Петко је, немавши куд, да би спасао своју главу и своју породицу, прешао у ислам, а онда је постао главни агитатор да и остали то учине¹³. Ове приче, међутим, представљају слободну интерпретацију народне приче, али и сама њихова грађа указује на садржину и карактер историјске народне легенде и народног предања у Гори, и уопште усменог сећања овога дела српског народа, указујући му на прошлост и порекло. Јастребов је, истина, навео

⁸ Ibid., стр. 74-76.

⁹ Ibid., Мјесто приступа, друга, непагинирана страна

¹⁰ Јастребов И. С. (1904), *Стара Србија и Албанија*, Споменик СКА, Београд.

¹¹ Ibid., стр. 134.

¹² Ibid., стр. 138.

¹³ Ibid., стр. 139.

и народно предање у једном раду о Синан паши, српског порекла, али великком тиранину српскога народа¹⁴.

Све су ове приповетке саопштене у слободној интерпретацији поменутих писаца, дакле, као приповедна грађа. Она је, без сумње, узимана из усмене народне легенде и народног предања, али није без вредности и за науку о усменој књижевности, јер се и из оваквих облика представљања усмена народна прича може пратити садржина и живот народног приповедања у вековима из којих немамо записе аутентичних народних прича, као уметничких дела усмене књижевности. У приповедној грађи налазе се многи мотиви и сижеи правих народних прича и ми из те грађе можемо да ценимо да ли су ти мотиви аутохтони, локални, или интернационални, па прилагођени тамошњим животним приликама. Али, понегде и у овој грађи заблиста уметничка слика усмене народне речи. Има примера, пак, да је ова грађа инспирисала књижевнике да напишу књижевно дело, као што је то учинио В. Каћански, који је користио баш приповедну грађу о овчару са Шаре Синадину, за своју приповетку *Синан паша*¹⁵.

Петар Костић, и сам пореклом из Горе, у својој биографији наводи низ елемената из народног приповедања, користећи се опет народним предањем, које се преносило с колена на колена. Он опширно наводи народно предање, заправо легенду о хришћанки Божани, а она је баш била из породице Лековца, из које је пореклом и П. Костић: "1821. године, мога оца стриц, Анастас, ступио је у мухамеданство као ђаја у Македонији, куда су сточари из целе Горе са многобројним овцама ишли и проводили зиму, као што чине и сада. Како је он то учинио преко воље старијег му брата Лазара, овај му зато и припрети да ће са њим свршити, кад се кући врате. Зато овај кад су се приближили кући, наговори своје чобане, свакако потурице, те ови отрче напред и близу Брода убију Лазара. Тада Лазарева жена Стана побегне у Призрен са ситном децом. Како је Лазар остао био једина личност у Броду, око које су се свијале још неке православне породице, то су и оне побегле у Призрен (Јанкулићевци, Тољевци, Кучковци, Чучуловци, Штановци и други). У Броду је остала код потурченог мужа (Анастаса) и деце стрина мога оца, Божана, јер се није могла растати од своје деце. Она је умрла 1856. године као последња хришћанка у Броду¹⁶".

¹⁴ Јастребов И. С. (1876), *Синан Паша*, гласник СЈД, књ. XLIII, стр. 1-18.

¹⁵ Каћански Вл. Ст. (1927), *Синан паша*, "Братство", књ. 34.,

¹⁶ Костић П. (1934), *Моја аутобиографија*, "Јужни преглед", стр. 259-260.

Интересантно је да су и научници користили народно предање и народну легенду више као приповедну грађу, него као саме приповетке. М. Лутовац је истраживао Гору пре и после II светског рата и своја истраживања саопштио 1955. године¹⁷. Константовао је како је народно приповедање у Гори врло живо и да улази у општи оквир горанског духовног живота, представљајући његову значајну компоненту: "Духовни живот је доста развијен, што се види из њихових умотворина: језика, песме, приповетке, веза и одела¹⁸". Он је навео народно предање о Божани, последњој хришћанки у Броду¹⁹, па предање о цркви Св. Преображења, коју је зидао поп Петко топал у Крушеву²⁰, за коју "народно предање каже да су се звуци звона са ове цркве могла чути чак у Љуми²¹", па опет једно предање о превођењу Срба у ислам у селу Враништа и последњој хришћанки Тодорици" којој су синови у углу собе одредили где ће на свој начин обављати верске молитве²²". Интересантно је и једно предање о масовном превођењу у ислам у Гори: "Сем појединачног, било је и масовног преласка у ислам. То се посредно види из ове традиције која је сачувана код Горана. Када је једном приликом било наређено да се сви "потурче", становници Злог Потока су молили да их причекају док не поједу шиштевачке свиње, тј. свиње села Шиштемца, чије је целокупно становништво прешло у ислам, те је морало престати да једе свињско месо. Сада Горани задиркују због тога и Шиштемце и Злопоточане²³". Ова прича, као и низ других, илуструје врло снажно менталитет Горана, истичући у први план њихову духовност и у најтежим историјским тренуцима, када се радило о бити или не бити. Тек у други план долази њихова животна практичност и штедљивост. Ова прича илуструје и то колико је прелазак у ислам био непопуларан и стран, и како се глава спасавала за нека боља времена. Лутовац је навео и предање о преласку у ислам Брођана и о марифетлуку који је смислио Реџеп паша: "Измишљени су и изналажени и мали поводи да се најистрајнији и најугледнији Брођани принуде на примање ислама. На томе је највише радио неки Реџеп-паша из Биџана, у Љуми који је живео око 1770. године. У томе му је сметао богати и угледни Брођанин Петко-ћаја звани Голман, одвраћајући пашу мудрошћу и богатством. Најзад, да би сломио Петка-ћају, паша се послу-

¹⁷ Лутовац М. (1955), *Гора и Опоље*, САНУ, СЕЗб, посебан отисак, стр. 3. Београд

¹⁸ Ibid., стр. 281 (посебан отисак, стр. 53)

¹⁹ Ibid., стр. 260/32

²⁰ Ibid., стр. 261/33

²¹ Ibid.

²² Ibid., стр. 269/41

²³ Ibid.

жио овим лукавством: по његовој наредби пронео се глас у народу како је паша умро, а у исто доба послао агенте у Брод да виде како ће то Брођани примити. Петко, као и остали Брођани, нису крили радост, зато га је Реџеп-паша због мицемерства осудио на смрт вешањем. Али га је прелазак на ислам спасао смрти. На тај начин је овај поборник отпора постао и први ренегат у Броду²⁴". Слично је било и са нагоњењем да се пређе у ислам и у другим случајевима, као, на пример, опет у Броду: "Пре сто година неки Шабан-оца такође је радио да "потурчи" и последње Горане, тражећи за то и најситнији повод. Кад је један Аврамовић из Брода покарао Шабан-оцино дете, хоџа је пошао у Призрен да га тужи. Аврамовићи су трчали за њим преклињући га да то не учини. Он је најзад одустао, али под условом да одмах пређу у муслиманску веру, што су разуме се и урадили²⁵".

Између два рата је, вероватно, записано више горанских народних приповедака, јер је било доста писмених људи, који су масовно завршавали основну школу, а неки и продужавали школовање, али су ови записи неприступачни истраживачима, ако су и сачувани. После II светског рата услови за записивање народних прича су се знатно поправили, јер је доста Горанаца завршило учитељске школе и остало на служби у Гори, а имало је и наставника и професора Горанаца који су радили у школама у свом завичају. Поред њих, било је и новинара, лекара и других стручњака који су били заинтересовани за истраживања народног живота. Они су, вероватно, записали већи број и народних прича, али нам оне нису доступне. Зато, осим записа Харуна Хасанија, који још, истина, нису за употребу овом приликом, у изradi овога прилога смо користили објављену приповедну грађу и две рукописне збирке, за сада недоступне другим истраживачима. То су, углавном, записи бивших студената Филолошког факултета у Приштини, и моја рукописна збирка, у којој се број записа стално увећава. Од студентских записа најважнији су записи Мурфете Кајкуш. Сви су записи студената из Горе поуздани, јер су они записивали приче на свом матерњем језику и могли су најадекватније два ухвате говор њихових приповедача. Харун је, такође, рођени Горанац, а и њему су записивали приче ђаци, студенти и други сарадници и пријатељи, опет сви Горанци. Ускоро ће, надамо се, и његова збирка бити објављена и приступачна ширем кругу читалаца и оне ће, без сумње, најбоље осветлити овај део духовног наслеђа Горанаца. Моји су записи рађени, углавном, на магнетофонској траци и упоредо записивањем у свесци,

²⁴ Ibid., стр. 270/42

²⁵ Ibid.

па су онда допуњавани и исправљани. Поред Мурфете Кајкуш, овде морам поменути још једног студента Горанца, Сехата Мисина, који није имао задатак у свом семинарском раду да запише народне приче, већ песме, али је он навео два предања: једно о пореклу имена Торбеш, а друго о невољама становника села Крстец, због хришћанског симболичког назива села. Он је навео и неколико варијаната већ помињаних предања, саопштених раније у облику приповедне грађе, али њих је наводио и Лутовац, и она нису нова. Ми ћемо се у овом прилогу осврнути на карактеристичне народне приповетке из збирке Мурфете Кајкуш и из моје рукописне збирке, јер су ми они под руком, али ћемо у доношењу појединих закључака узети у обзир остале записе, а пре свега збирку Харуна Хасанија.

Када прилазимо проучавању горанских народних приповедака, потребно је прво начинити једну, макар и површну и грубу поделу записаних прича у Гори на врсте. У овим двама рукописним збиркама, које представљају окосницу грађе за овај прилог, видимо да у збирци Мурфете Кајкуш преовладавају приче фантастичног карактера, или, како би Вук рекао, приче у којима се приповеда о ономе што не може бити, јер су у њој по три народне бајке и приче о животињама и једна скаска, а само су две у којима се приповеда о ономе што може бити, и то су новелистичке приче. У записима моје збирке преовладавају приче са реалистичком основом и у њима се приповеда о ономе што може бити. Можда је овакав састав прича и због тога што је М. Кајкуш записивала њих од жена, а ја од мушкараца, јер у њој је само пет прича са фантастичном садржином (једна прича о животињама, једно предање и три приче у којима се објашњава настањак назива места). Приче које припадају реалистичком карактеру садржине има тринаест: десет новелистичких прича и три шаљиве. Међу новелистичким је доста њих које су прожете хумором, па би њих могли назвати и шаљивим новелама, рачунајући да је разлика између шаљивих новела и шаљивих прича у томе што су шаљиве новеле развијенога сижеа, а шаљиве кратке, углавном двоепизодичне.

Из народних приповедака ове две збирке не може се стећи потпуна представа о томе како су развијене поједине врсте горанских народних прича. Ако се узму ове две збирке посебно и анализирају с овог становишта, стекао би се утисак из збирке М. Кајкуш да код Горана нема шаљивих народних прича и анегдота, док би се из моје збирке стекао утисак да немају народне бајке. Када се узму обе збирке у разматрање као једна целина и она се анализира, могу се сагледати неке главне карактеристике, и развијености појединих врста. Сви ти записи би се могли поде-

лити на главне врсте и тада би испало да у збирци има народних бајки (3), прича о животињама (4), скаски, легенди и предања (5), новела (12) и шаљивих прича (3), али нема анегдота. Запажа се, ипак, да су сачуване све старе врсте. А када се узме и Харунова збирка, она потврђује овај налаз. Када се додају и записи приповедне грађе, тада бројно јача врста предања и легенди заузима по бројности записа прво место.

Преовладавање новелистичких прича у двама поменутима рукописним збиркама, и уопште прича у којима се приповеда о ономе што може бити, сасвим одговара духовним карактеристикама Горанаца, јер су они окренути више свакодневном животу и свету, него оном из света маште, без обзира што су Горанци горштаци, који су, како се сматра, наклоњенији фантастичном него равничари. Можда су они некада и били наклоњенији фантастици, али је печалба као део живота уткала у њихову духовност склоност ка конкретном, свакодневном. Борба за опстанак у протеклим вековима знатно је утицала и на менталитет Горанаца. Прелазак у ислам и одлажења у печалбу јесу две тачке које су се дубоко урезале као граничне, које одвајају раније од потоњег времена.

Може се поставити питање: шта је у горанском народном приповедању аутохтоно, а шта припада заједничком фонду, затим шта је преузето од суседних народа, а шта донесено из крајева у којима су Горанци проводили време у печалби. Мурфета Кајкуш, рођена Горанка, одрасла у горанској породици, уверена је да је приповедна грађа у горанским народним приповеткама углавном пренесена у Гору из других средина, дакле позајмљена из народног приповедања других народа или из других крајева. Уз приповетку *Сведок* она је записала: "Наведена прича нема корена у Гори. То је преуређена прича о двојици турских трговаца. У недостатку својих приповедака становници Горе су углавном прерађивали и прилагођавали својим обичајима и начину живота већ постојеће туђе приче". Мотив да се свака истина мора сазнати је врло стар, али је он могао да се инкорпорира у горанско народно приповедање и независно од утицаја турских народних прича, јер сасвим одговара горанској печалбарској средини. Прича *Сведок*, иако није аутохтона, делује као таква, јер је у њој и порука и опомена и претња печалбару да мора да уради оно ради чега је и отишао у печалбу, како не би пао у искушење да посеже и за туђом муком да би оправдао свој боравак у печалби пред породицом и својом сеоском заједницом.

Склоност Горанаца ка реалистичкој причи уочљива је и карактеристична. У већини прича сликан је суров живот људи, њихов живот у печалби, повратак у Гору, или живот у Гори. То се примећује у приповеткама готово свих врста.

У народним бајкама је изражена тежња ка богатству, сазнању и поносу. У причи *Јен грош* испричана је вечита жеља сиромашног човека да стекне богатство, а оно је оличено у царском положају. У *Три лире* се приповеда о поштено зарађеном новцу који доноси њиховом власнику могућност да сазна оно што иначе никада не би сазнао (склоност његове жене на браколомство), а у трећој, *Зла рана зараста, али зла реч не*, речено је да је рана нанесена речју тежа од физичке, и у њој је истакнут баш онај горштакчи понос и њихов колективни позитивни морални лик.

Приче о животињама се баве, углавном, лукавством, а оличење је лукавства лисица. Најчешће њене жртве су вук као ортак, затим живина, осим патке која доскочи лисици, а има их и о вуку као преваранту неискусних, младих животиња (јариче је овде заменило ждребе). Сећајући се ове приче из детињства, М. Кајкуш, је записала: "Млађу децу успавају раније понекад басном, које се понављају вековима и којима ће се још дуго успављивати печалбарска деца Глобочице". Ове њене речи јасно указују коме је узросту намењена ова врста народне приче у Гори. Од скаски, легенди и предања најбројније су записане легенде, које објашњавају настанак назива појединих места. Велики број записа приповедне грађе одраније, показује велико интересовање за битне догађаје у народном животу, као што је, на пример, прелазак у ислам. Али, неуједначеност броја записа према развијености појединих врста народних прича и овога пута је пружила једно објашњење: број записа појединих прича неке врсте зависи и од односа записивача и његовог интересовања или инсистирања на некој врсти. Зато и немамо у збирци М. Кајкуш предања и легенде.

Други слој прича у овим двама рукописним збиркама, онај где се приповеда о ономе што може бити, указује склоност Горана ка таквом уобличавању животних реалија. У њима је привукла пажњу приповедача печалба, као животна реалност. Она је прихваћена као судбина. У седам прича рукописне збирке, као и у већем броју записа приповедне грађе, исприповедане су многе печалбарске невоље: од лошега увек има и горе; о кушању снаха од стране свекра, који се учини мртвим; о синовима које штити њихов отац пред својим снахама; о двама женама у браку (иако Горанци нису то практиковали, без обзира што су муслимани); о наивном и простом веренику. Мотив да се свака истина мора сазнати често се наметао горанским печалбарима (*Сведок*), јер је записано неколико варијаната. У причи *Ортаци* тај је мотив прилагођен савременим приликама. Приповедачи ове приче, као и њених варијаната, истицали су да је то "жива истина", а неки су чак говорили како су неки старији људи познавали јунаке тих прича. Најкарактеристичније су две приче с мотивом о трагичној

судбини печалбара. У првој се приповеда о повратку печалбара, који одлази у печалбу након женидбе, а враћа се после двадесет година, са бисагама пуним злата, али га његова жена, којој је он упропастио живот, оставља и одлази (мада се није дешавало у Гори да жена остави мужа). У другој је исприповедана, такође, пустош на коју наиђе печалбар код куће када се врати из печалбе: смрт родитеља, помор стоке итд. Интересантно је да и у овим причама има понегде хумора, али није то онај ведри горански хумор, који наилазимо у шаљивим причама или шаљивим новелама, већ једна врста црног хумора, горког и суморног.

Шаљивих приповедака је записано ипак мало, али их код Горанаца има пуно. Записивачи су, вероватно, одустајали од записивања оних "масних", како се то каже. У записаним шаљивим причама приповеда се о наивним и простим чобанима, којима подваљују тако што им дају мушкарце, преобучене у женско одело, место девојака; затим о младом човеку који настоји на све начине да избегне одлазак у печалбу, али не успева; има их и са савременим тематиком: о Горанцима на Марсу или на Месецу (космонаути затекну Горанца на Марсу где продаје сладолед, а он мисли да су му дошли конкуренти итд.).

Записи М. Кајкуш и моји настали су у три села Горе, па и са те стране, ове збирке не могу представљати у потпуности народно приповедање ни у овом тренутку. Неки закључци се, и на основу прича ових двеју збирки, ипак, могу донети, поготову када се узме и приповедна грађа и када се има и један општи увид у то приповедање, незаписано али слушано у различитим приликама, од Горанаца, или других о њима. Консултовање збирке Хасанија Х., такође, пружа грађу за закључке који би били валидни.

Народно приповедање у Гори, оно старо, аутентично, одржава још женски свет, углавном. Зато је оно и сачувало оне врсте које гаје, углавном, жене. Тај део народних приповедака би требало што пре записати, јер ће брза еманципација жена, која је захватила и овај крај, учинити своје, па ћемо добити причу која је нека мешавина старог и новог. Интересантна је и остала приповедна грађа, донесена у Гору са стране и прилагођена горанским приликама, али она, изгледа, не може никако у потпуности да се асимилише, јер јој смета изворни горански језик, који печалбари, који су провели дуго времена у печалби, и сами више не знају и не говоре њим, већ неком мешавином њега и онога из средине у којој су провели дуже време, којим они и приповедају своје народне приче. Такве су махом у мојој рукописној збирци. Но, приметио сам да су неки моји приповедачи и сами се трудили да говоре језиком што ближим књижевном, како бих ја то добро разумео, иако сам ја инсистирао да говоре изворним говором Горе.

Одређенија мишљења о горанским народним приповеткама и њиховом приповедању се, ипак, могу укратко формулисати. У њима ће бити изнесене основне карактеристике овог рода народне, усмене књижевности у Гори.

Горанци су испољили склоност за приповедање реалистичких садржаја, везујући велики број прича за свој начин живота, а нарочито за своју печалбарску судбину, али су, исто тако, сачували у свом колективном сећању, као битан и преломан тренутак, прелазак из прадедовске вере у ислам, и то се дубоко урезало у колективно памћење низа генерација, од најранијих до потоњих, болно одјекујући у народној души, истовремено опомињући на своје порекло и свој, пређени национални пут. Своје аутентично и аутохтоно приповедалаштво обогатили су мотивима и приповедачком грађом из осталих наших крајева, али и са целог Балканског полуострва, прилагођавајући то преузето својим приликама и менталитету, не само у сфери језика, већ и у сфери поетике ове врсте народног стваралаштва. Упоредно проучавање горанских народних приповедака и народних приповедака Срећана показује велику сличност, не само у области мотива и сижеа, и садржине уопште, већ и у поетици и језику. И једне и друге се, иначе, уклапају у општи оквир српског народног приповедања, и јужнословенског, такође, како у мотивици, тако и у поетици и језику, представљајући један заједнички варијетет са средачким народним приповеткама. Приповетке с реалистичком основом оплемењене су једном посебном врстом финога хумора, који каткада даје и неке благе нијансе ироније. Мотиви горанских народних прича су бројни и указују на богатство садржине, без обзира на мали број записа. У овим је приповеткама сачувана велика старина, како у мотивици, тако и у поетици и у језику. Те су приче прилагођене шарпланинском поднебљу, суровој планини са дугим зимама и кратким пролећем и јесени, флори и фауни ове жупе, географској, привредној, језичкој и културној средини која у свим погледима представља целину, компактну и заокружену, посебно када се тиче духовне конфигурације. Горанске народне приче представљају значајан део укупне духовности овога дела српског народа.

Оно што се посебно намеће, када се ради о проучавању народних прича Горанаца, јесте сазнање да предстоји један врло обиман, дуг, стрпљив и зналачки посао на њиховом бележењу и издавању, јер оно касни не за године и деценије, него за читав један век. Сматрам да је почетак прикупљања грађе и покушај да се почне са проучавањем те грађе значајан. Уверен сам, да ће моћи корисно да послужи као основа за спровођење ширих и дубљих истраживања и усменог народног стваралаштва код Горанаца.

АНТРОПОГЕОГРАФСКА, ЕТНОГРАФСКА И ФОЛКЛОРНА ГРАБА О ГОРАНЦИМА, ОПОЉЦИМА И СРЕТЧАНИМА У ИЗВОРНОЈ ЛИТЕРАТУРИ *

Систематски осврт на изворну антропогеографску, етнографску и фолклорну грађу у литератури о Горанцима, Опољцима и Сретчанима обухватиће прошлост њиховог живота и опстајања на просторима шарских жупа али и изван њих, на раду у другим крајевима земље или у туђини, често у далеком свету у коме су и остајали за свагда, што је, изгледа, била њихова судбина подужег трајања, све до нашег времена. Реч је о научној грађи насталој на основу непосредних проматрања у селима трију жупа, из казивања мештана о себи, својим прецима и приликама у којима су живели у прошлости и у време истраживања. Међутим, истраживачима у насељима Горе, Опоља и Средачке жупе речито су говорили о прошлости ових жупа и многи материјални докази, било у виду очуваних сакралних објеката (у Средачкој жупи), или њихових остатака у развалинама (у Гори), или, најзад, само трагова у топонимији (у Опољу). Ти споменици културне прошлости ових предела померају временске границе антропогеографске и етнографске грађе бар више од три века уназад. Јер, већина сеоских цркава у Средачкој жупи потиче из XVI или прве половине XVII века, а у њима су често и драгоцене записи о ктиторима, труду појединих свештеника у њиховом подизању или, пак, о сеоској заједници као ктитору. Најзад, српски средњовековни споменици, повеље српских владара из XIII и XIV века, сведоче о постојању највећег броја насеља Средачке жупе, Горе и Опоља у оно време углавном под данашњим именима. На тај начин пред нама се јављају веома јасне представе о вековном континуитету насељености, опстајања и трајања људи на овим просторима.

Свакако, у давној прошлости, у српско средњовековно феудално доба ове три жупе имале су заједничке судбине и основе живота и културе. У периоду каснијег, турског феудализма, путеви им се разилазе у друштвеноисторијском и етнокултурном погледу. Најпре у Опољу, већ са почетком XVI века почиње исламизација православног живља, исти процес захвата и поједина села Средачке жупе, док се у Гори, још касније и поступније процес исламизације продужио све до првих деценија XIX века. На тај начин, у посебним локалним условима, путем

* Аутор др Миљана Радовановић, научни саветник, Етнографског института САНУ

етнокултурних процеса, формирале су се посебне хомогене заједнице у оквиру сваке од ових жупа, не искључујући чињеницу да су оне неко време имале и неке заједничке одлике живота и културе као траг некадашњег јединственог бивствовања. Даља разматрања конкретне антропогеографске, етнографске и фолклорне грађе о Горанцима, Опoљцима и Сретчанима потврдиће изнесену општу слику о њиховом историјском трајању.

Антропогеографска грађа о Горанцима и Опoљцима

У записима на путовањима по пределима Старе Србије И. С. Јастребов налазимо најранију, унеколико основну антропогеографску грађу¹ о селима и становништву Горе, Опoља и Средачке жупе из 70-их година прошлог века. Тада је Гора у турској административној подели била посебна нахија са 27 села, чије су границе обухватале и оних девет села која су успостављањем државне границе између Краљевине СХС и Албаније, после 1918. године, остала на албанској страни. Јастребов изричито тврди да је на географској карти којом се служио Гора била означена именом Љуме, па је посебно детаљно описао границу између Горе и Љуме, као што је дао опис границе и према Опoљу и другим пределима. У табели у којој су дата насеља Горе са бројем домова у сваком и бројем мушких глава изнесени су подаци о сваком селу поменутом у Архангелској повељи цара Душана из XIV века, као и помен саме жупе Горе², а таквих је села чак 15. Положаји села описани су с обзиром на речне токове и планинске висове, као и по међусобним растојањима. За цео предео изричито је истакнут проблем опадања сточарства, које је било њихова вековна традиција (у Душановој повељи Брођанима се налаже да напасају овце манастира Светих Архангела). Још пре 30 година било је ту сељака и са по 5000 оваца, а Рестелица са Бродом држала је чак 30.000 грла. Па и тада, без обзира на отимачину и пљачку читавих стада, што чине Љумљани, неки сељаци држе и до 2000 оваца. Међутим, становништво се повећава, а других извора за живот нема, па стога Горани у току зиме одлазе на зараду у Стамбол, Бугарску, Румелију и Србију. О менталитету људи све четири шарске жупе, Горе, Опoља, Средачке и Сиринићке жупе истакнуто је да су то веома "мирни људи", а посебно о Горанима да се дистанцирају и зазиру од Љумљана (иако су исте вере) док са

¹ Јастребов И. С. (1904), *Стара Србија и Албанија*, Споменик СКА, ХЛ, Београд
² Ibid. стр. 91, 92.

Опoљцима одржавају извесне везе у граничним селима где још жене говоре српски (Плајник, Шајновце); међутим, пре прелаза на ислам Горани су се орођавали са Сретчанима³. Број домова у Гори је 2.617 са 11.404 мушких житеља, што би са женском популацијом изнело углавном двоструко, мада има напомена да се, особито у Броду, знатно више рађају мушка него женска деца. За свако насеље у коме је било трагова црква изнесена је конкретна грађа, ако је било зидина са остацима живописа, нпр. у Рапчи⁴; у Архангелској повељи из XIV века помиње се Мратина црква, од које је траг једино топоним Св. Мрата, између села Пакише и Кошаришта; испод Рестелице налазе се текија и турбе неког свеца поред кога је старо гробље са много хришћанских гробова, што Јастребов наводи на претпоставку да је ту некада био манастир⁵. Сав тај рестелички простор носи назив *вакуф*, и нико га не сме обрађивати, а то је оно место са кога је понео најснажније утиске кад је присуствовао слављу и веселу колективног сеоског празника свадби и сунећења, уз циганску песму и свирку и надметања пеливана. Те призоре је нациганску песму и свирку и надметања пеливана. Те призоре је назвао "рестелички театар" још пре него што је у етнографији и фолклористици истакнута проблематика фолклорног театра⁶. У Броду су забележене три цркве, Св. Димитрија, Св. Пантелејмона и Св. Николе. Стари Брођани су тада Јастребову показали остатке цркве Св. Николе. Један осамдесетогодишњак сећа се из детињства и напомиње да су ту мајке палиле свеће "за душу"; остала је и прича како је лукавством власти та црква порушена. И за цркву Св. Варваре у Баћкој упамћено је место које се поштује као "вакуф", па су се ту људи скупљали на разговор. У неким селима забележена су само предања да је у њима била црква. О околностима примања ислама сами мештани причали су, како примећује Јастребов, "искрено" своје тумачење, често засновано на слабостима појединаца који су подлегли искушењу, нпр. у случајевима када је због неке кривице требало пред кадијом одговарати и бити оштро кажњен, а ако промени веру, казна би му била опроштена. Најзад, је забележио податак о последњој хришћанки Божани, сахрањеној у Броду 1855. године⁷ и тај се карактеристичан податак до данас наводи и у науци и публицистици. Исламизација у Гори очигледно није остварена ни глатко ни брзо. Има више примера двоверских породица, каква је била и Божанина (муж и сва њена деца су примили ислам), а проблемом двоверских породичних задруга наука се унеколико позабавила тек у другој половини XX века.

³ Ibid., стр. 91

⁴ Ibid., стр. 92

⁵ Ibid., стр. 93

⁶ Loc. cit.

⁷ Ibid., стр. 96

Јастребов је као посебно занимљив феномен истакао да је у време његовог обиласка горанских села само у седам насеља било џамија, у Рапчи, Шиштевцу, Крушеву, Злипотоку, Рестелици, Броду и Борју, и да су у време празника из других села Горани долазили у џамије наведених села⁸.

Неколика запажања о женском и мушком одевању заокружују разматрања о Гори и Горанцима у делу Јастребова.

Положај жупе Опоље и њених граница према суседним селима уводи у преглед и основне податке о седамнаест ополских села (по народном рачунању има их 20)⁹. У Опољу су повољнији услови за опстанак - скоро никад нема суше, извори су увек пуни воде, шуме нису уништене. У укупно 985 домова у овој жупи¹⁰ целокупно становништво чине муслимани који сви говоре "арнаутски", иако међу њима има исламизованих па затим албанизованих хришћана. Истакнуто је да међу њима нема припадности поједином фису, али, примећује Јастребов, у самом Опољу као посебној друштвеној заједници, они су организовани "тачно као фисови"¹¹. Јастребов се труди да проникне у околности које су погодиле тако раној (још почетком XVI века) и наглој исламизацији Опоља. Главни узрок томе нашао је у Кукли-бегу, "злотвору ових крајева"¹², који је "злоупотребама приграбио огромно имање" : припадала су му сва ополска села, стотину трговачких радњи, караван-сераји, воденице (четири воденице имао је у горанској Рапчи); имао је дворца, бању итд.¹³ Албанизовању су допринели "колониисти Арнаути" које је Кукли бег доводио у села из којих су, због зулума, избегли хришћани¹⁴. Сва грађа, међутим, о Кукли бегу, овде је изнесена на основу предања о њему; историјски, како сам каже, Јастребов није стигао ништа да утврди. Славили су Кукли бега као свеца, у Опољу је подигао пет џамија. Јастребов је у свих 17 села Опоља затекао још пет џамија осим оних које је подигао Кукли бег¹⁵.

Опољци празнују муслиманске празнике Рамазан и Бајрам, али нису напустили празновање Бурђевдана, Св. Димитрија и Св. Николе¹⁶, и празнују их по православном календару.

⁸ Ibid., стр. 97.

⁹ Ibid., стр. 86.

¹⁰ Ibid., стр. 80.

¹¹ Ibid., стр. 90.

¹² Ibid., стр. 81.

¹³ Ibid., стр. 84.

¹⁴ Ibid., стр. 90.

¹⁵ Ibid., стр. 88.

¹⁶ Loc. cit.

Из времена пре исламизације Опоља скоро и да нема остатака црква. Трагови су углавном остали у топонимији, нпр. Прифт мала, тј. Попова мала у селу Заплужју. Спомен на Кукли бега је његово турбе са пет гробова (његов и његових потомака) у Бродосавцу, а ту у близини су и развалине његове бање¹⁷. Међутим, Јастребов је особиту пажњу посветио разматрању о игрању "српског кола" под отвореним небом жена и девојака приликом свадбених свечаности, иако истиче да су играли на "туђу музику", што је сам непосредно посматрао у селима Плајник, Рестелица, Брод, Шајновац, Косовце. Играле су на исти начин као у селима Средачке и Сирињке жупе¹⁸. Очигледно је и у игри Опољки видео остатак културне прошлости из преисламског периода.

У трећој књизи капиталног Цвијићевог дела *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* шарпланинске жупе Гора и Опоље разматрају се и са антропогеографског становишта; приказана су њихова насеља, становништво и њихово различито порекло, у Гори муслимани српског језика, у Опољу досељени Арбанаси и "Арнаути" (некадашњи хришћани), такође у привредном погледу у обема жупама некадашње полуномадско сточарство и актуелна печалба - гурбетлук, односно напуштање сточарства као главног занимања због пљачкашких похода Арнаута из Љуме¹⁹.

Процесу исламизације посвећена су и неколика запажања Цвијићева у његовом делу *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, с нагласком да је исламизација најкасније спроведена у Гори, те да је тамо доскора било двоверских породица, на какве је он наилазио на својим путовањима чак и у години 1900; софте су се трудиле, бележи Цвијић, да код поарбашених Срба искорене старе обичаје, какав је, на пример, обичај гледаница у Гори²⁰. С обзиром на то да је истакао да су Горани група чији је матерњи језик српски, израз "поарабашени Срби" вероватно је употребљен у смислу његовог познатог расправљања о етничкој мимикрији. Бавећи се психичким особинама особито га је међу шарским жупама импресионирала "психичка група Средске и Сирињка". Међутим, Горанима се није посебно бавио.

¹⁷ Ibid., стр. 82; види: Ивановић М., *Културна баштина Горе, Опоља и Средачке жупе*, у овој књизи.

¹⁸ Ibid., стр. 89.

¹⁹ Јован Цвијић (1911) *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III Београд, стр. 1094-1110.

²⁰ Јован Цвијић (1922), *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, *Основе антропогеографије*, књ. прва, Београд, стр. 412, 413.

Монографија *Гора и Опoле* Милисава Лутовца, ²¹ урађена по принципима испитивања за Српски етнографски зборник, доноси антропогеографску грађу са теренских испитивања из 1936/37 године као и из периода 1948/53. Географски прецизно изложена су разматрања о области, тј. о обема жупама уједно, о старини њихових имена и свеукупним физичкогеографским одликама. Особита пажња посвећена је земљишној својини и аграрним односима почев од доба средњовековне српске државе, из чега изводи закључак о континуитету организације простора у привредном погледу и после турске окупације јужних српских крајева. Указано је на, у току векова, сачуване заједничке сеоске утрине и планине, што је нарочито изражено у Гори, за разлику од Опoља у коме су такве традиције изгубљене. Од привредних грана у последњих стотинак година, уз осврт на дубљу прошлост, разматра се сточарство, његов успон и опадање као и покушаји његовог обнављања после ослобођења од Турака 1912. године, са неколико изразитих примера успешних сточара из периода полуномадског сточарења, из Брода и Зли Потока ²². У време Лутовчевог испитивања сточарство је било другачије, опало, малих размера, уз закључак да је опадању узрок и то што су људи, који су се у међувремену одрекли сточарства, као и земљорадње и одали печалбарству, нерадо враћали овим привредним гранама сељачких занимања. Ово је свакако реално и разложно објашњење тешкоћа и неуспеха у обнављању сточарства.

У Гори је у прошлости било села специјализованих за поједине занате: Баћка, Враниште, Рапча и Крушево била су села пушкара, Лештане је било село ковача, док су у Малом и Великом Крстацу сељани успешно неговали дрводељски занат. Пушкарском занату посвећена је особита пажња, описана набавка материјала, технологија израде, организација рада, најчешће у породици, продаја готових производа на вашарима и по градовима Балкана, све док није наступило опадање пушкарског заната појавом фабричке робе ²³.

Печалба је посебан антропогеографски и етнолошки проблем коме до данас није посвећена неопходна пажња с обзиром на огромне размере печалбе у прошлости у нашим јужним и југоисточним крајевима као и на далекосежне утицаје те појаве на

²¹ Милисав Лутовац (1955), *Гора и Опoле*, Српски етнографски зборник LXIX, Насеља и порекло становништва књ. 35., стр. 231-339.

²² Ibid., стр. 245.

²³ Ibid., стр. 249-252; упоредити од истог писца (1954) *Пушкарски занат у Шарпланинској Гори*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. II-III, Београд, стр. 805-808.

живот становништва тзв. печалбарских крајева. У Лутовчевој монографији дат је само један општи поглед на печалбу Горанаца уз неке упечатљиве примере успешних печалбара који су се обогатили и постали угледни трговци. Кратак осврт на улогу жене и на њен специјални положај у породици и сеоској заједници у условима кад су сви одрасли мушкарци, осим стараца, на печалби поставља тек један од бројних проблема живота у печалбарским жупама Гори и Опoљу. И док су Горанци на печалби радили углавном по градовима, били посластичари, ашчије, продавци бозе итд., Опoљци су на печалби били сточари, косачи итд. После Другог светског рата, примећује Лутовац, и Горанци и Опoљци почињу да одлазе да се запошљавају по предузећима, нарочито у Београду ²⁴.

Осврт на трговину, саобраћај и привредна средишта дао је реалну слику и перспективу развика локалних средишта што се потврдило са Бродом и Бродосавцем.

Одељак о прошлости области документован је подацима из историјских извора првога реда из XIV, XV и XVI века; трагови насеља у прошлости разматрају се на основу материјалних остатака, топонима којих има у већини села, особито у Гори (Селиште, Црквиште, Каурско гробље итд.). Насеља су се стварала у складу са основним условима за привређивање и опстанак, у односу на могућности снабдевања водом, где има земљишта за сејање основних култура, према проходности између планина и жупе, испашама итд. Сва су збијена типа, подељена на махале. За градњу кућа у Гори, због обешумљности, употребљаван је камен, изузимајући Рапчу и Горњи и Доњи Крстац. Куће су се, с обзиром на печалбу, мењале, што је условљено другачијим захтевима у градњи у односу на ранији сточарски живот. Кућа горанских печалбара удовољавала је захтевима градског начина живота ²⁵.

Веома је убедљиво Лутовчево тумачење околности које су у прошлости допринеле да се Горани очувају као хомогена етничка целина те да не подлегну великим сеобама српског становништва у XVII и XVIII веку иако су се временски дуже него њихови суседи одржали у православној вери - исламизација је почела 1690. године. Разматрају се општи и посебни услови исламизације у Гори са позивом на изворе из XIX века, такође и "успомене на стару веру и народност", о чему смо се и ми у нашим недавним истраживањима непосредно уверили у сусретима са Горанима, особито у Броду и Крстацу. Као и пре неколико деценија, и у наше време држе се неки стари обичаји, особито о Бурђевдану.

²⁴ *Гора и Опoле*, стр. 252-254.

²⁵ Ibid., стр. 268

Општи преглед састава и порекла становништва²⁶ у Гори на основу испитивања цвијићевском методом "од села до села, од куће до куће" показује да од укупно 208 родова и 2.200 кућа на староседеоце отпада 184 рода и 1855 домова, а на досељенике само 22 рода и 358 домова. Досељеници су из суседних области - Подримља, Македоније и Албаније, већина их се доселила крајем XVIII и почетком XIX века. Прво веће исељавање из Горе писац везује за период исламизације кад су се у Призрен иселили они који су хтели избећи примање ислама; у то време су се у Сиринић иселили православни Љубићи (и данас разгранати род у Сиринићкој жупи). Печалба у прошлости углавном није утицала на исељавање Горанаца: радили су ван завичаја, али су се увек њему враћали. Ипак, политичке прилике узроковале су у два маха масовније исељавање из Горе. После ослобођења од Турака 1912. бројни Горани иселили су се у Турску, особито из Злог Потока, Крушева и Рестелице, али и из других насеља. Штета што нема конкретнијих података о поменутој емиграцији у Турску, а нека сазнања о томе могу се и данас добити, о чему смо се уверили у породици Ислама Чучуља у Броду. Његов деда, тада већ ситуирани трговац у Солуну, није се вратио у Гору из Солуна, отишао је у Турску сам, а породица је остала у Гори.

Опољци се по пореклу разликују од Горанаца. Од 72 рода са 1032 куће укупно у Опољу, на досељенике отпада 37 родова са 578 кућа, док су остали родови "непознатог порекла"²⁷. Управо за ту половину родова непознатог порекла Лутовац тврди да представљају оно стариначко, односно српско православно становништво, које се рано исламизирало. Утолико је та тврдња убедљивија јер они не знају за фис, што је још Јастребов у прошлом веку истакао, као што је уочио и одржавање неких старих обичаја из преисламског периода (играње српског кола, обичај "бадњачица" итд.)²⁸. У осврту на етничке, друштвене и психолошке одлике Горанаца и Опољаца учињен је покушај да се протумаче различитости које су се у двама суседним жупама, некад давно сасвим сродног становништва, дешавале у турском периоду. Можда нису наведени неки свестрани, убедљивији разлози који су довели до образовања једне тако хомогене етничке групе супериорних духовних обележја, како је Лутовац Горанце описао и приказао, а на исти начин их је "осетио" и описао и Јастребов. Међутим, са новим сазнањима у науци, али и у животу у нашем времену, налазимо да су такве оцене донесене у ранијој науци сасвим поуздане

²⁶ Ibid., стр. 272
²⁷ Ibid., стр. 276
²⁸ Ibid., стр. 277

и потврђују се. Убедљиво сведочанство, поред осталог, представља у том смислу и горанска народна поезија.

Врло је инструктиван посебни део монографије *Гора и Ополе*, у коме је описано свако насеље, и то: положај и тип, старине у селу, предања о постанку, најзад поименично сви родови према пореклу и броју кућа.

Антропогеографску изворну грађу о исељавању Горанаца у прошлости налазимо и у неким краћим прилозима, што ће бити допуна проблему миграција у прошлости. Истражујући на терену порекло становништва у Пологу Ј. Трифуноски 1947. године наишао је у селима Урвич и Јеловјане на становништво које је очувало традицију да је пореклом из Горе, и то, из села Рестелице, Брода, Крушева и Лештана, као и, по изјави, "из Призренске Горе"²⁹. Било је тада 26 родова са 211 кућа горанског порекла у наведеним селима. У њима су установљена и три рода са тридесет три куће из горанског села Борје, које је после 1918. године остало на албанској страни. Урвич и Јеловјане су очигледно горанска села јер је удео родова из Горе у њима у укупном становништву 78%, док је удео броја кућа пореклом из Горе 72%. Њихови преци досељавали су се овде крајем XVIII века и у току XIX века већ после примања ислама. Теренским испитивањима у селима северне Македоније од 1946. до 1951. исти аутор је обухватио и српске православне досељенике из косовско-метохијске области,³⁰ па је међу њима нашао и родове пореклом из Средачке жупе и Горе, чији су се преци доселили крајем XVIII и у току XIX века. Очигледно, они су напустили своја села у Гори и Средачкој жупи избегавиши примање ислама. Родови пореклом из Средачке жупе, односно из села Мушникова, Горњег Села, Драјчића итд. установљени су у следећим насељима северне Македоније: Доброштру, Доњој Лешници, Теарцу, Сиричину, Ратају и Јанчишту (сви родови наведени су поименично), док су родови Горанаца, већином из Брода, пописани поименично у селима Теарце, Доње Палчиште и Сетол. Трифуноски је на основу теренских истраживања порекла становништва у полошким селима³¹ још једном потврдио да је преко шарпланинских превоја у прошлости сукцесивно текла једна миграциона струја од призренске ка тетовској страни Шарпланине. Та струја је једној групи села (Вејце, Гајре, Речица, Челопек итд.) доводила исељенике из Средачке жупе (из Љуби-

²⁹ Јован Ф. Трифуноски (1952), *Урвич и Јеловјане - два торбешка села у Пологу*, Гласник ЕИ САН I, Београд, стр. 409-418.

³⁰ Јован Ф. Трифуноски (1961), *"Косовци" у северној Македонији*, Гласник Музеја Косова и Метохије књ. VI, Приштина, стр. 173-180.

³¹ Јован Ф. Трифуноски (1989), *"Арнаутиши" - посебна група шарпланинског становништва*, Етнолошке свеске Ж, Београд, стр. 59-63.

ња, Мушникова итд), док се у Доњем Палчишту, Синичану, Градецу итд. насељавало становништво из Горе, углавном из Рестелице и Брода. Напомињем да није било ваљаних разлога да се у наше доба исељеници из шарских жупа, муслимани српског језика означавају као "Арнауташи", етнонимом из прошлог века, у ствари једним етничким надимком који се и не може односити на становништво поменутих шарских жупа. Сетимо са да је Јастребов изричито истакао да Горани чувају свој традиционални говор те да се дистанцирају од било које варијанте "поарнаућивања", све до евентуалног, по потреби, радијег служења турским него албанским језиком. Када је реч о средачким муслиманима бивало је ситуација у прошлости па и све до новијег доба да су на њих вршени притисци албанизовања, али је познато да се то, масовно узевши, није остварило.

Печалбарство до 1914. године сврстава се у недовољно обрађена питања у антропогеографској литератури. Међутим, извесну грађу о печалби Горанаца и Опољаца доноси једна званична публикација па је овде увршћујемо³². Из Горе и Опоља иде око 7000 душа у печалбу, и то тако што 10% овог броја чине чобани (само 2% њих иде са својом стоком, а остали раде за власника као чобани), док највећи део печалбара чине бозације и ашчије, од којих су 30% мајстори, а остали служе у њиховим радњама. Иду по Босни, Бугарској, Русији, Турској, Србији и Грчкој, свуда као бозације, само у Драми и Кавали као ашчије. За одласке у печалбу се задужују (са 24 гроша годишњег интереса), што је врло недовољно јер се за сваки поновни одлазак морају задуживати. Познату чињеницу да су углавном напустили сточарство због насиља и крађе стоке од стране пљачкаша из Љуме понавља и овај аутор, али сматра да би се уз помоћ државе могло обновити овчарство, чиме би број печалбара опао, јер је за сада печалбарство у овим пределима "апсолутно неопходно" да би се преживело.

Пажљиви преглед домаће литературе уверава нас да систематска етнологска истраживања Горе и Опоља нису уопште до нашег времена вршена те да на крају двадесетог века о овим жупама специфичног етнокултурног развитка имамо само мрвице етнографске изворне грађе дате у склопу антропогеографских разматрања. На пример, о народном градитељству, обичајно-правним установама села као социо-економске заједнице, о сеоским занатима и домаћој радиности, о карактеристикама одевања односно о народној ношњи. Ове је етнографске теме дотакао М. Лутовац

³² Миливоје М. Савић (1925), *Наша индустрија, занати и трговина - њине основнице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VI део, Изд. Министарство трговине и индустрије, Сарајево, стр 226-227.

у напред приказаној монографији *Гора и Опоље*, као и Јастребов у својим путним записима из Старе Србије

Један прилог из етномедицине Милорада Драгића чини изузетак³³. Радећи као лекар у превентивној медицини деченијама је теренски проучавао и народну медицину. Једно такво његово истраживање на Космету доноси грађу и запажања из Драгаша (можда и из других горанских села) компаративно изложену у односу на грађу из околине Приштине, Вучитрна, Баковице, Пећи и других места о схватањима и обичајима око порођаја и неге новорођенчета. На основу анализе сакупљене грађе писац указује на основне елементе народне медицине, што се односи и на схватања у Гори, а реч је о хомеопатичној и преносној мађији, такође и о анимистичким веровањима, док се елементи емпиријске народне медицине јављају у знатно мањој мери.

Усмено народно стваралаштво и музички фолклор Горе

Насупрот сиромаштву етнографске изворне грађе о Горанцима и Опољцима, горански усмени и музички фолклор обогатио је научна сазнања о културној баштини ове жупе. Збирка Харуна Хасанија народних песама Горе³⁴ представља значајан допринос не само нашој етнографији и фолклористици већ и науци о народној књижевности. Хасанијева збирка горанске народне поезије обавезује истраживача да јој приступи веома студиозно. Горанске песме су, пре свега, јединствено благо наше народне књижевности. Осим књижевних студија о тим песмама с гледишта "уметности речи", дакле о уметничком поступку народног певача уз коришћење тзв. општих места, словенске антитезе, такође о ритмици самог стиха итд., ове песме су посебно значајне и као етнографски извор. Оне су огледало реалног живота транспонованог у уметнички израз, са пуно симболике у исказивању оног емоционално најбитнијег у животу младих Горанаца и Горанки. О томе сведоче и љубавна лирика, и печалбарске и породичне песме, дакле три највеће групе песама. Иако сам Хасани помиње класификацију песама као "условну" она сасвим одговара етнографско-фол-

³³ Милорад Драгић (1953), *Породиља и новорођенче у обичајима на Косову и Метохији*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901-1951, изд. "Научна књига" стр. 244-248.

³⁴ Харун Хасани (1987) *Горанске народне песме*, изд. Јединство, Приштина, стр. 1-254.

кларном приступу. А оно "условно" чини се да заиста постоји толико колико и љубав, и печалба и породица, прожимају међусобно све три групе песама. Кроз њих се провлачи, као јединствену нит, специфичност мишљења и поимања живота у условима печалбарства. Исказане су неизвесности, бриге и туговања; чежња, страсне жеље и снови о сусрету с вољеним; чување обичајних традиција у породици али и побуна и проклињање очева и мајки због тих традиција које спутавају љубав итд. Најзад, ту су, и обичајне и обредне песме које не само да обједињују село као локалну заједницу већ и жупу као заједницу свих Горанаца. При том, локалну боју овим песмама дају географска имена села, њихових махала и крајева, места на којима се испраћају печалбари кад крећу у свет. Ова збирка садржи 421 народну горанску песму, а песме су записане од 161-ог казивача о којима аутор посебно наводи основне податке: старост, место рођења, образовање и занимање, као и податак од кога су научили песме.

Јединствену горанску фолклорну грађу садржи дело Миодрага Васиљевића, етномузиколога и фолклористе. Његова књига *Југословенски музички фолклор I* доноси 400 народних мелодија које се певају на *Космету*³⁵. Међу њима је 47 горанских народних мелодија етномузиколошки обрађених, уз то иду посебно и текстови песама са означеном акцентуацијом. Песме су класификоване према садржини и функцијама (љубавне, печалбарске, породичне, обредне итд); осим свих уобичајених записа о певачима, назначене су и године музичког записа. Иако је мањи број објављених песама у Васиљевићевом етномузиколошкој монографији, оне су, сматрам, веома значајне за даља етномузиколошка истраживања као што су и текстови песама важни у контексту књижевноисторијских, етнографских и фолклористичких истраживања, с посебним освртом на њену специфичну улогу у народној традицији Горанаца.

Један краћи прилог проучавању обичајне и музичке традиције Горе дошао нам је са далеког Севера. Данкиња Бирте Треруп (Birthe Traerup) приказала је горанску свадбу с посебним освртом на музичку традицију која прати свадбене обичаје и обредне, на основу сопствених проматрања и фото и фоно снимања³⁶.

Антропогеографска грађа о Средачкој жупи

И за Средачку жупу основну антропогеографску изворну грађу из прошлога века налазимо у делу И. С. Јастребова *Стара Србија и Албанија*. Муслиманско село Љубиње у Средачкој жупи било је у време Јастребовљевих истраживања седиште Љубињског бајрака (са 32 села), коме је у целини припадала Средачка жупа са њених 12 села (као и два села Сиринићке жупе, Севце и Јажинце, које је Јастребов строго одвајао од средачких села). Како казује статистичка табела према вероисповести³⁷, у Средачкој жупи било је укупно 733 куће, међу којима су 310 кућа православног становништва (42,29%) и 423 муслиманске куће (57,71%). И тада као и у наше време, једино села Живињане и Средска (са изузетком једног муслиманског дома) била су чисто српска села, док су муслиманска села била и тада, као и данас, Стружје, Манастирца, Небрегоште, Љубиње, Речани, а у мешовитим селима, Горњем селу, Мушникову и Драјчићима било је знатно више православних него муслимана, у Плањанима њихов број је био приближно исти, док је у Локвици било нешто више муслиманских него православних кућа. Кад је реч о мешовитим селима ситуација је данас из основе измењена. Сукцесивним исељавањем Срби су у тим селима сведени на минимум.

Као и код Горе и Опоља, и у Средачкој жупи описана су сва села с обзиром на њихов међусобни положај и растојања, назначени њихови помени у Арханђелској повељи Цара Душана, уз навођење свих затечених сеоских цркава и предања о њима, као и предања о томе како су се поједина села "потурчила", при чему је Љубиње прво пало под удар исламизације још пре 150 година. Та су предања за науку занимљива по томе што су својим садржајима подразумевала пре свега превару, лукавство власти у спровођењу исламизације, односно власт је давала лажна обећања о олакшицама која ће становништво добити у погледу обавезних дажбина држави, што се с обзиром на дажбине, није догодило³⁸. Предања односно народна традиција казује и то да се у Небрегошту до касних времена славио Св. Илија, а кад је ишчилело слављење тог

наставак фусноте са претходне стране

Дански етномузиколог Б. Треруп била је стални члан некадашњег Савеза удружења фолклориста Југославије. Још једна странкиња вршила је етномузиколошка/етнокореолошка истраживања на овим просторима: то је Џенет Рајнек, Американка, и то у Опољу. Познато ми је да је као резултат истраживања настала њена магистарска теза на енглеском језику, но није познато да ли је тај текст објављен.

³⁷ Јастребов, *Стара Србија* ... стр. 73

³⁸ Ibid., стр. 77

³⁵ Миодраг А. Васиљевић (1950), *Југословенски музички фолклор I Народне мелодије које се певају на Космету*, изд. Просвета, Београд.

³⁶ Бирте Треруп (1974), *Народна музика призренске Горе*, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, стр. 211-224. Б. Треруп је неколико година истраживала народну музику Горе и неких предела Македоније. Познато ми је да је на енглеском језику објавила књигу о тим истраживањима, али за ову прилику нисам успела да књигу набавим и прегледам.

празника, једна старица у селу је на тај дан носила цркви пшеницу на освећење; а предање потомака једне поповске породице из Љубиња, неког Мемеда, гласи да се нису "потурчили" пре него што су извршили "обавезу" да поједу све свиње затечене у домаћинству. По предању, и Љубиње је некада славило Св. Петку (празник за који су карактеристична бројна веровања и култови до данас код Срба Средачке и Сиринишке жупе). По предању, и у селу Драјчићи су муслимани још једно време учествовали у сеоској слави Св. Јована, ишли на богослужење иако се више нису крстили, а прекинули су тај "стари обичај" јер се "не може истовремено припадати двома верама"³⁹. Цркве Средачке жупе, њих девет по броју, као и њихове записе и натписе Јастребов је све преписао и објавио их у оригиналу⁴⁰. Такође је пописао и цамије, настале у касније доба. Налазиле су се у Љубињу и Стружју, а тек у последњој деценији подигнуте су и у Речану, Мушникову, Небрегошту и Плаћану. Те сакралне грађевине биле су квадратног облика са малим минаретима, скромног изгледа⁴¹. Неке чињенице о искоришћавању шумског блага, што је важно за познавање прошлости али и садашњости Средачке жупе, опомињу на еколошке поремећаје које Јастребов јасно истиче. Становништво се донедавно бавило угљарством, пише он, израдом ћумура, па су житељи Жупе безобзирно уништавали шуме. Око Горњег Села и Драјчића, на планинама Мемедици, Јаловарнику, Шиљегарнику уништене су непроходне шуме. Сада житељи тих села морају да купују грађевинско дрво, као и дрва за ложење у Љубињу, Небрегошту и Стружју. А у време цара Душана Средачка жупа је била богата шумом, имала је обавезу да снабдева манастир Светих Архангела лучем⁴². Запамћено је да је пре четири деценије велики шумски пожар уништио шумско благо Средачке жупе.

Цв и ј и ћ се Средачком жупом позабавио пре свега у делу *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Према његовим подацима, Средачка жупа је почетком XX века имала око 46% православних Срба од укупно 907 кућа у свим селима Жупе, док су истовремено муслимани српског порекла чинили око 54% кућа. С обзиром на то да су овде муслимани према Цв и ј и ћ е в и м испитивањима углавном старинци, они су све до новијег времена третирани у научној литератури као Срби муслиманске вере. Досељеничко становништво Средачке жупе потиче из насеља пре свега Косова и Метохије, затим "од Скадра", "од Никшића", такође и из тетовског, кичевског и кумановског краја

³⁹ Loc. cit.

⁴⁰ Ibid., стр. 79.

⁴¹ Loc. cit.

⁴² Ibid., стр. 80

и то су углавном веома стари досељеници⁴³. Сретчанима, најчешће уједно са Сиринићанима, као становништву посебних одлика, јер су у својим обичајима сачували мноштво старих српских традиција, Цв и ј и ћ је у свом синтезном делу *Балканско полуострво* посветио посебну пажњу, разматрајући косовски варијетет централног психичког типа. Ту је истакао да се тај варијетет одликује архаизмима који су најбоље очувани у Средској жупи и Сиринићу⁴⁴. Описавши географске услове који погодују заштићености и скривености области, што је карактеристично за ове две жупе, Цв и ј и ћ издваја сиринићко-средачку групу становништва⁴⁵ с обзиром на заједничке одлике ових жупа - од збијености насеља, типа кућа, занатских делатности и печалбе по суседним државама до рада по Америци (Средчани су углавном радили у Северној Америци, а Сиринићани, осим Северне Америке, и у Јужној Америци). Печалбарски живот донео је новине: развио се варошки тип села, сличних варошицама, на пример, Горњег Села и Средске, промењен је и начин градње, јављају се зидане куће. Међутим, у Средачкој жупи Цв и ј и ћ констатује да се напушта народност, односно народно име, а остаје само вера, па наводи пример управо српских становника који себе зову хришћанима а језик "од старине"⁴⁶. На срећу, оваква појава се код Срба није укоренила, а можда је наведени случај изјашњавања више одговарао суседној групи: нису Срби, али ни Турци, ни Арбанаси, већ само муслимани.

Тек у наше доба објављују се документа о насиљима у косовским нахијама над српским становништвом у првим деценијама нашег века. Средачка и Сиринићка жупа биле су нарочито изложене тим насиљима. С обзиром на то да је то управо она грађа која објашњава факторе миграције, исељавања, што је антропогеографски проблем првог реда, навешћемо неколико примера из Средачке жупе. Конзул Ракић јавља Министарству иностраних дела Србије о новим насиљима у октобру 1911. па наводи: 19. октобар "на Превалцу (граница Сиринишке и Средачке жупе) чета Љумљана пресрела је Шерифа бајрактара из Коштањева и дружини му, узела им коње и свукла их до голе коже. Том приликом узели су коње и Јовану Николићу из Драјчића који је путовао под заштитом барјактаровом"⁴⁷. Други случај: 23. октобра непознати

⁴³ Јован Цв и ј и ћ, *Основе за географију ...* стр. 1106-1110; *Балканско полуострво I ...* стр. 258.

⁴⁴ *Балканско полуострво, II* стр. 146-147.

⁴⁵ Ibid., стр. 202-204; као у доба истраживања И. С. Јастребова и почетком нашег века као ни данас Горње Село није чисто српско већ муслиманско-српско насеље, а Речане није албанско већ муслиманско село.

⁴⁶ Ibid. стр. 204

⁴⁷ *Задужбине Косова, Споменици и знамења српског народа*, (1987), стр. 714.

лопови разбили су обор Марка Симоновића из Горњег Села и отерали му једног коња, два вола и једно теле, а само то је и имао. Друга група докумената разврстана је према деликтима. Овај спада у покушаје убиства: "Срећка. Три непозната Арнаути напали су на сватове Радивојевића Владимира. Напад је био код рушеви-на манастира св. Арханђела. Зликовци су пуцали и ранили једног свата у главу и два коња. Остале сватове кога су стигли опљачкали су и добро изударали. Уђумату је јављено, потера послата, али, наравно без успеха". Ово је догађај из првог полугођа 1912. године. Следећи случајеви су "разбојништва": у Плањанској планини, код места Бела вода "разбојници су отели 150 коза Илији Јанићијевићу. Козе су отеране у село Језерце у Приштинској казни; у Локвици су Арнаути растурили бачију Николи Павловићу, однели му око 50 ока масла и одвели домаћицу. Највише пљачки догодило се на Превалцу: у истом дану су опљачкани Симеон Станковић и Недељко Стојковић из Средске, на путу за Штрпце (однели им по 80 гроша); такође и Петко Антић из Средске, опљачкали му 53 гроша"⁴⁸.

Антропогеографска монографија *Полог* садржи извесну грађу о исељавању из Средачке жупе, углавном из XIX века. У време испитивања на терену у Пологу је установљено укупно 20 родова са 29 домова по пореклу из средачких села, и то из Драјчића, Горњег Села и Мушниковца⁴⁹.

О печалби Сретчана до 1914. године наводимо грађу из већ поменуте књиге званичних извештаја о том проблему: Средачка жупа има око 890 кућа, а из сваке куће иде један до три мушкарца на печалбу... Раније су ишли у Румунију као зидари и тесари, а сада све више одлазе у Северну Америку, тамо раде на железници, у фабрикама, кланицама, у градовима Индијанополису, Чикагу, Портланду, Омахи. Многи су нарушили значајно здравље. Рачуна се да из око половине села две до три четвртине, иду у Америку, једино из Речана зими иду у Босну као бозације, а један део у Америку. Из Драјчића и Горњег Села лети иду као зидари по околини, а зими као терзије такође по околини па и у Албанију, поред тога што неки одлазе и у Америку. У Румунији се баве од марта месеца до Светог Николе, а у Америци по две-три године. Из Румуније донесу за време сезоне: радник 400 динара, мајстор 600 до 800 динара, а из Америке годишње 1600 до 2000 динара. У Призрен годишње стигне из Америке до 300.000 динара поред онога што лично донесу. Слаби су извори опстанка у Средачкој жупи, без печалбе апсолут-

⁴⁸ Ibid. стр. 722.

⁴⁹ Јован Ф. Трифуноски (1976), *Полог*, СЕЗб ХС, Наела 42, Београд, стр. 57.

но не би преживели. Аутор предлаже оснивање зимске зидарске школе да би се поучили модерном зидању и читању планова за рад у Америци⁵⁰.

Грађа о аграрно-имовинским односима у селима Средачке жупе на преласку из XIX у XX век представља особити интерес за антропогеографско познавање овог предела. Објављена је у књизи Борђа Микића⁵¹ а ми ћемо је овде опширније навести, тим пре што је ово једина шарпланинска жупа о којој до данас није објављена антропогеографска монографија, уз напомену да о одређеним антропогеографским појавама расправља Татомир Вукановић у својој антропогеографско-етнолошкој студији која је била у рукопису доступна за коришћење и чији се један део објављује у оквиру ове монографије⁵².

У селу Средској, са њених 140 српских кућа, обрадива земља је својина сељака. Неколико година пре 1912. у Средској је постојао велики чифлик двојице муслимана из Призрена, а већ 1912. године он је био преполовљен јер су земљу покуповали средачки Срби. Остатак чифличке земље обрађивао је Здравко Ђорђевић који је већ имао своју земљу и кућу те био без уговора са агом коме је давао две трећине. На чифлуку, иако је постојала кућа, нико није становао. - И у Плањану са 40 српских кућа и 48 муслиманских кућа земља је била својина сељака. И овде је био један чифлик од 100 карлица, својина удовице Аљиља из Призрена, а обрађивали су га и Срби и муслимани "под наполицу и под трећину". И овде је на чифлику била кућа у којој је становао један муслиман⁵³. - У Живићану, Драјчићима, Мушникову, Локвици, сва српска домаћинства живела су на својој земљи⁵⁴. - У Горењем Селу, са 116 српских кућа, нису сви имали земљу, али куће нису биле ни чифчијске. Било је беземљаша, имали су само кућу у селу. Поименични преглед за Горње Село свих 116 српских кућа уз навођење имена старешине домаћинства врло је инструктиван. Показује број чланова домаћинства, може

⁵⁰ М. М. Савић, *Наша индустрија, занати и трговина* ... VI, стр. 227.

⁵¹ Ђорђе Микић (1988), *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века - Од чифчијства до банкарства*, САНУ, Посебна издања књ. DLXXXVIII, Београд.

⁵² Упор. Татомир Вукановић, *Порекло становништва, генеза насеља и ономастика средачке жупе. (студија у овој књизи)*

⁵³ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике* ... стр. 223. Подаци из 1901. године говоре да је у муслиманским селима Љубињу, Небрегошту и Манастирици било доста воденица и ваљавица за сукно за целу Призренску нахију, стр. 255.

⁵⁴ Ibid. стр. 223-224. - У 1901. години у Средској, Плањану, Речану и Локвици добро је успевала винова лоза, стр. 268.

се извести и број родова и њима припадајуће куће, величина земљишног поседа мерена карлицом, тада важећом мером и, на крају, број беземљаша⁵⁵.

Податак о оснивању "Српског призренског земљорадничког друштва" 1910. године за нас је важан јер показује предузимљивост средачких печалбара, пошто су ово друштво основали "Срби из Призрена и из околних села који су се налазили на раду у Америци у Портланду". Друштво је било акционарско, с циљем да се јефтним кредитима сељаци заштите од зеленаша⁵⁶.

Изворну антропогеографску грађу о становништву Средске односно њених седам заселака доноси књига *Сретечки родослов Тодора С. Чукаловића*⁵⁷. Грађа, сакупљена и систематизована на начин како је то учинио аутор, занимљива је не само за антропогеографска проучавања већ и етнологска и етнодемографска, и не само Средске него и читаве Средачке жупе. Преглед родова, "фамилија" у сваком засеоку посебно дат је по азбучном реду. Почевши од родоначелника и његових најранијих потомака, у случајевима добро очуване традиције о прецима, неки родови сежу у далеку прошлост, од пре два века и више (нпр, род Танасковића, род Љамића итд). Потомци се прате из генерације у генерацију поименично, по мушкој и женској линији, све до пре десетак и нешто више година. Подаци о времену рађања, живљења и умирања садрже по правилу, и битну географску одредницу. Грађа *Сретечког родослова* може да послужи за израду различитих, у извесном смислу и јединствених студија, и то: о печалбарским миграцијама од краја прошлога века па надаље, укључујући ту и прекоморске земље - Америку, ређе Аустралију; о женидбено-удадбеним миграцијама, и уопште, ако нису у питању миграције те врсте, онда о територијалном опсегу женидбено-удадбених веза у оквиру села и његових заселака, што је и антропогеографски етнологски, а такође и социолошки проблем; о новијем исељавању средачких Срба, најпретежније у градове Србије, али до пре десетак година и у градове сада већ отцепљених република бивше Југославије, скоро у све осим Словеније итд. С обзиром на бурне године ослободилачких ратова Србије од 1912 до 1918, *Сретечки родослов* открива и једну страницу историје учешћа Сретчана у тим ратовима, и то не само оних затечених

⁵⁵ Ibid., стр. 226-227.

⁵⁶ Ibid., стр. 330.

⁵⁷ Тодор С. Чукаловић (1989), *Сретечки родослов. Родослови фамилија села Средске код Призрена, XIX и XX век*, Ниш, стр. 1-225.

у завичају, већ и оних који су учествовали у њима организовани као добровољци за одлазак на Солунски фронт, највише из Америке, а многи и затечени на печалби у Румунији, па су пола света обишли и нашли се на Солунском фронту. За етнологску проблематику интересантни су подаци о тзв. "вештачком сродству", тј. усињењу момка а потом његово довођење за зета, што је карактеристично за највећи број наведених домазетских бракова; такође је занимљив и донедавни обичај да свекар, у случају смрти његовог сина, доводи снаји удовици мужа у кућу, о чему такође сведочи грађа из *Родослова*. За ономаатолошке студије нуди се богатство антропонимијске грађе - од старинских имена, необичних, ретких, у пару и за женско и за мушко биће, често за брата и сестру све до модерних, нових, понекад и страних. Најзад, има у овој књизи и нешто фолклорне грађе у виду предања о прецима, или о неком посебном догађају у роду, као и традиције о Сретчанима - предузимљивим, просветарима, изузетним људима Чукаловићевог завичаја.

Значајна антропографска (етнокултурна и културно-историјска) обележја сваког предела и његових насеља огледају се у сакралним објектима. За Средачку жупу карактеристична је очуваност цркава у српским и српско-муслиманским селима, које су претежно настале у XVI веку после обнове Пећке Патријаршије (1557) и првој половини XVII века. Уосталом, Јастребов је у својим путним записима из Средачке жупе поменуо већину средачких сеоских цркава затечених у функцији црквених обреда и народног саборовања, с колективним сеоским обредно-обичајним радњама приликом црквених слава и крстосаца. Такође набројао је и џамије муслиманског становништва у оно време. Међутим, из историјских извора сазнајемо да је сеоских цркава било у Средачкој жупи и пре турских освајања. У Душановој повељи из XIV века поменута је црква Св. Петке као међа између Плањана и Средске (а Јастребов је поменуо остатке те цркве и култове који се врше на том месту у Плањану). Зна се, такође, да су неке цркве подизане у XVI веку на темељима некадашњих старијих цркава.

После педесетих година XX века објављено је више радова о сеоским црквама у Средачкој жупи, у којима су описана њихова архитектонска обележја, приказан живопис с обзиром на композиције и ликове (за неке су особито карактеристични прикази светих ратника), стилове и технике зографа, путујућих мајстора, али и невештих домаћих људи итд.⁵⁸

⁵⁸ Предраг Пајкић (1958), *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Гласник Музеја Косова и Метохије, III, Приштина, стр. 51-104; Предраг Пајкић (1984), *Сеоске цркве XVI и XVII века на Косову*, Гласник Музеја Косова, XIII-XIV, Приштина, стр. 133-136.

Најпотпунији, енциклопедијски саопштен преглед црквених споменика Средачке жупе објављен је у капиталном делу *Задужбине Косова*⁵⁹. Подаци садрже најстарије помене самих насеља, често и њихових житеља, дародаваца у Поменику манастира Свете Тројице код Муштушта, од 1465. године надаље вођеном, као и све основне поменуте податке, о споменицима културе те врсте. Међутим, поткрале су се кардиналне грешке о данашњим етнодемографским обележјима неких насеља. Због тога овде напомињемо које су то погрешне информације и наводимо тачне податке: Горње Љубиње није албанско-муслиманско село, већ само муслиманско; Локвица није муслиманско, већ муслиманско-српско село; Плањане није српско-албанско, већ муслиманско-српско село; Стружје није муслиманско, већ једино албанско село у Средачкој жупи⁶⁰.

Знатну антропогеографску и етнографску грађу представљају записи о подизању цркава у случајевима кад је ктитор цело село или група мештана чија су имена наведена. Тако у Драјчићу, у цркви Св. Николе, на иконама и деизисној табли нађени су записи сељака ктитора: Рајка Филипова; Степана Бојова; "Марко, Иван и Степан сви су сељаци од села Трајчик" из 1592, 1599. године и из XVII века⁶¹. У цркви Св. Николе у месном гробљу у Мушникову, из Поменика исписиваног фреско-техником у проскомидији види се да су је подигли "мештани села" као ктитори⁶².

Објављивањем података турских пописа свакако ће се још употпуњавати слика о црквеним споменицима Средачке жупе. Турски пописи Призренског санџака у XVI веку доносе податке и о црквама, а међу њима је и податак о "Цркви Богородици" у Плањану. Она је пописана у два турска пописа, у првом из година између 1526. и 1550. и другом из 1571. године⁶³.

⁵⁹ Описи цркава и њихових остатака дати су азбучним редом за читаву територију данашње покрајине Косово.

⁶⁰ *Задужбине Косова*, стр. 425, 438, 473, 501, 529, 531.

⁶¹ Ibid. str. 438

⁶² Ibid., стр. 486.

⁶³ Олга Зи роје вић (1990), *Цркве и манастири у Призренском санџаку*, Косовско-метохијски зборник I, САНУ, Београд, стр. 134, 136. Овине се откривају нови подаци у односу на раније изнете у књизи О. Зи роје вић *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, изд. Историјски институт, Београд, 1984. Иначе већ у овој књизи ауторка је изнела податке за 13 средачких цркава.

Етнографија и фолклор Средачке жупе

Етнографску изворну грађу у досадашњој литератури о Средачкој жупи изложићемо по сродности предмета и појава из живота и обичаја Сретчана, дакле о њиховој традиционалној материјалној, социјалној и духовној култури, које су, у суштини, у реалном животу неодојиве у међусобној условљености и прожимању. Из свих наведених области живота и обичаја Сретчана главнину грађе садрже дела Т. Вукановића са његових непосредних теренских истраживања у средачким селима у годинама 1947. и 1948.. То је грађа разасута у његовој студији *Село као друштвена заједница код Срба* и у тротомнику *Срби на Косову*⁶⁴. Међутим, у припреми је за штампу и његова антропогеографско-етнографска монографија *Средачка жупа* (о чему је већ било помена). У радовима других истраживача још од краја прошлог века до нашег времена налазимо знатну грађу из етнографије и фолклора Сретчана. Очигледно, традиционална култура Сретчана - са специфичном изражајношћу у уметничком везењу и ткању делова одеће, у народној поезији и прози те певању епском и лирском, такође и игрању, укључујући ту и феномен "кола на колу" званог "град", о обичају, са "бласињањем" за берићет и напредак и проклињањем оних који зло мисле и чине том општем напретку сеоске заједнице - усмена традиција чува и данас, што смо забележили приликом наших истраживања. Уз све то указујем на знатне прилоге за етнографију и фолклор Средачке жупе настале трудом самих Сретчана, културних посленика овога краја, о чему ће још бити речи⁶⁵.

Вукановићева грађа о традиционалној кући и покућству, привредним зградама (нпр, млекар је "бабино клећ" или "благотарник"), оградама (од камена, малтера, сувозидина), о "тескоби обора", дворишној капији итд. предочава, иако укратко, упечатљиву слику унутарњег реда, хигијене становања у скромној средачкој кући; читамо, на пример: "у оцаклији чувају: кавал, чираке дуборезне, направљене на "сољарчету", за трпезу; "штипке" за крцање лешника; или, "у соби где спавају старци има и "кре-

⁶⁴ Татомир П. Вукановић (1965) *Село као друштвена заједница код Срба, с нарочитим освртом на Сретечку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије XI, Приштина стр. 1-192; Татомир П. Вукановић (1986) *Срби на Косову*, књ. I, II, III, изд. "Нова Југославија", Врање.

⁶⁵ Тодор Чукаловић је објавио две књиге изворне грађе о којима ће посебно бити речи, док се В. Танасковић позабавио догађајима новијег доба.

вече" за унучад од две до пет година старости, или "у прошлости осветљавало се запаљеном боровом зубљом (Средска); а борова и смрекова смола служила је у ритуалима за кађење (кад нема тамјана итд.)"⁶⁶.

Карактеристичне појаве у привређивању Сретчана описане су почевши од сакупљања плодова (лешника, храстовог жира за стоку који се зими чува у трапу или подруму) и земљорадње - описане су справе, ђубрење њива, прва сетва жита, косидба итд., уз указивање на обичаје и веровања у свим фазама ратарског рада, на пример, у који се дан и шта обавезно започиње и ради и какве се припреме врше, обичај клања курбана, "богубрада" на крају жетве, чишћење гумна итд. О строгим правилима наводњавања, под будним оком сеоске заједнице описани су ред и уобичајене норме у том послу, одговорност учесника, итд.⁶⁷. Грађа о сточарству садржи опис обичајно-правних норми села као економске заједнице (време испаше, чување стоке "у ајлук", чобани "у најам", одређивање сеоског пастира, стрижба итд)⁶⁸. На исти начин описани су лов на дивљач, хајка и сеоски обичаји у време хајке, као и нека веровања (на пример, о вуку, медведици, дивокози); такође пчеларство, чија је пчела када се нађе на туђем имању, веровања о пчели⁶⁹. Нешто опширније описана је израда црепуља као "колективни жупски предеони посао" који цела Жупа почиње у Заклопни четвртак, кад се узима земља (бела у Богошевцу, црвена у Рачојће, у Средској), такође начин израде црепуља у одређене дане, дакле строго обичајно уређени календар израде црепуља⁷⁰.

Грађа о занатима односи се на обичаје о еснафским славама зидара (Св. Тома) и терзија (св. Петар), као и на некадашње терзије печалбаре који су радили по албанским селима идући пешице, са кирицијама које су им носили ствари⁷¹.

О мало обрађиваним антропогеографским и етнографским проблемима печалбе Вукановићева студија доноси разнолику грађу:⁷² о организованости печалбара у дружине, "тајфе", на чијем је челу био "устабашија"; о двама врстама печалбара, сезонских и сталних, званих "гурбетџије"; о тајним језицима печалбара са извесним примерима речи и њихових значења. О некадашњем

печалбару из Горњег Села изнети су његови искази (из 1947) како је ишао у Румунију ("у тајфу с мајстор Вељком из Локвице"), такође у Србију до 1912. године, у Турску, у Америку. Животне боје дају овој грађи приче печалбара испитивачу: један саговорник био је 16 година у Румунији, где је мало зарађивао, и 17 година у Америци као радник у фабрици и у ложионици ("на железници"). Из Америке је слао породици 150 златника годишње. Други Сретчанин, Недељко Атанцаковић је пола века био у печалби. Почео је као зидар у својој 15. години. Тридесет година радио је као зидар и калдрмџија у Румунији, остало као зидар и каменорезац у Србији; од 1906. до 1912. године био је зидар и калдрмџија у Северној Америци.

Вукановићева грађа о печалби односи се како на Србе тако и на муслимане Средачке жупе. Овим јединственим примерима Сретчана који су по више деценија били у печалби прикључујем и један ексклузивни податак у вези са "занимањима становништва", свакако из очуване традиције о изузетним појавама у локалној друштвеној средини: "Средином XIX века у Сретчкој жупи кирицилуком коњима бавила се вирџина "Мушка Невена"⁷³.

Почевши од Јастребова са грађом из последњих деценија прошлога века, па преко Цвијића, С. Тројановића, М. Влаховића, све до данас (М. Менковић, Ј. Бјеладиновић), Средачка жупа се у погледу народног живота и обичаја најчешће разматра заједно и упоредо са Сиринићком жупом, особито у погледу традиционалног сточарства и печалбе. Иако има истоветности и у изгледу, и у називима и функцијама појединих хаљетака или пак невестиног накита на глави и на грудима у традиционалној ношњи жена из Средачке и Сиринићке жупе, Сима Тројановић средачку ношњу посматра као посебност у односу на сиринићку, и то је први исцрпнији рад о народној ношњи Средачке жупе, који осим грађи доноси и извесне претпоставке о њеном пореклу⁷⁴. Два рада,

⁶⁶ Т. П. Вукановић, *Срби на Косову II*, стр. 13, 16, 19, 21, 23, 29

⁶⁷ Ibid. стр. 32, 34, 36-50.

⁶⁸ Ibid. стр. 52-61.

⁶⁹ Ibid. стр. 73-78.

⁷⁰ Ibid. стр. 80.

⁷¹ Ibid. стр. 84.

⁷² Ibid. стр. 85-87; упор. Тихомир Ђорђевић (1941) *Печалбарски фолклор*, "Етнологија" год. II, св. 1, Скопље, стр. 55-57; Владимир Бован (1972) *Тајни језици радника Средске и Сиринића*, Гласник музеја Косова и Метохије, XI, Приштина, стр. 113-131.

⁷³ Татомир Вукановић, *Срби на Косову II*, стр. 94.

⁷⁴ Сима Тројановић (1924) *Средачка жупа и њена изумрла ношња*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, стр. 411-427; упор. Мирјана Менковић (1989) *Прегаче типа сукње српског становништва Косова и Метохије из збирке Етнографског музеја у Београду*, "Етнолошке свеске" X, Београд, стр. 145-151.

један о српској⁷⁵, други о муслиманској ношњи на глави⁷⁶ доносе бројне описе, од чешљања косе и свих мена у животу жене што се симболички огледају у "ношњи на глави", од девојчица у детињству преко "мланесте", удате младе жене до њеног старијег доба. Осим исцрпно изнете грађе особито о лику "мланесте" указано је у оба рада на улоге ношње на глави с обзиром на отклањање дејства злих сила, које особито угрожавају невесту. Из упоредног погледа на српску и муслиманску женску ношњу на глави види се знатна изједначеност улога и функција те ношње као и код назива накита у обема етничким групама Средачке жупе. Преглед и опис хаљетака и мушке и женске ношње у селима Средачке жупе садржан је у поменутом тротомнику о Србима на Косову, уз навођење назива свих хаљетака у локалној употреби⁷⁷.

Грађа о ћилимарству у Средачкој жупи сакупљена је у току краћег теренског испитивања у годинама 1949/50. М. С. Филиповића⁷⁸. Описана је укратко израда ћилимова којом се баве муслиманске жене техником клечања или радом "на прсте". Исту технику ткања познају и српске жене (аутор каже "хришћанке") али је примењују само и искључиво у изради своје женске ношње, ретко при изради вунених покривача, а ћилиме уопште не израђују. Аутор набраја шта све девојка мора да, према обичају, изатка за своју спрему, од момента веридбе па до свадбе, што траје од једне до пет година. Материјал плаћа, односно купује момкова кућа, девојчин је само рад (тка ћилим, чаршав, јастук, сецаде итд.). Описана је орнаментика ћилимова (ромбови звани коло, колце), боје анилине и наглашено разликовање од ових ћилимова ћилима шарпланинске Горе. Старину и порекло средачког ћилимарства аутор, како сам каже, није могао да утврди. Није могао ни непосредно да испитује саме жене, или да их посматра док раде, јер су се оне у време његових испитивања још увек строго криле од странаца. Средачке ткаље браниле су своја ткања од урока на различите начине: вешале су изнад разбоја луткице, бели лук, цвеће и "жељиче" (корњачице).

О селу као друштвеној заједници знатну грађу из живота Сретчана и средачких села у прошлости налазимо у поменутом

⁷⁵ Видосава Краснићи (1952) *Српска женска ношња на глави у Сретечкој жупи*, Гласник Етнографског института САН, књ. I, 1-2, Београд, стр. 143-159.

⁷⁶ Пешић Надежда, *Муслиманска женска ношња на глави у Сретечкој жупи*, Гласник ЕИ САН I, 1-2, стр. 161-171.

⁷⁷ Татомир Вукановић, *Срби на Косову*, стр. 97, 101-103, 105, 106.

⁷⁸ Миленко С. Филиповић (1953) *Ћилимарство у Средачкој жупи*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-1951, Београд, стр. 93-100.

Вукановићевом тротомнику, и то о традицији колективне сеоске својине, о правима и дужностима сеоског збора (избор и опозив кмета; "старци" и избор сеоских часника; решавање питања крађе, међусобних свађа око међе, итд.); о колективном сеоском уређењу (сеоске славе, литије, колективни сунети звани "свадбе", брига о болеснима, брига о странцу кога нанесе пут да заноћи у селу; помоћ села у случају пожара; одобравање да на женино имање дође зет; веће старца бирало амбашу); о колективним сеоским радницима⁷⁹. Изнета грађа поткрепљена је примерима из села Мушникове, Горњег Села и Средске. Из наведене тематике извесна грађа о средачким селима објављена је и у посебној студији о селу као друштвеној заједници, Т. П. Вукановића, с тим што су разматране друштвене одредбе, како кривичног обичајног права тако и грађанског обичајног права и породичног обичајног права⁸⁰.

Запажања о селу као социјалној и обредно-религијској заједници на основу своје теренске грађе сакупљене у селима Средачке жупе и Горе у годинама 1991/92. објавила сам у виду претходног саопштења⁸¹.

Традиционално село у овим жупама већ више од једног века није било типично сељачко већ печалбарско-занатлијско, а многе некадашње занатске делатности у савремено доба замењене су радом у предузећима у земљи и иностранству. Но без обзира на те крупне промене очуване су традиције колективног празновања у сеоској заједници у свим етнокултурним групама становника ових жупа. Најкраће речено, традиција окупљања Горанаца у своје завичају (некадашњих печалбара расутих често у далеком свету), у време ђурђевданских празника (у прошлости се празновало по селима више дана заредом) очувала се до данас иако су некадашњи обичаји свакако редуцирани. Та традиција, међутим, има велики значај и улогу у афирмисању не само припадности својој сеоској заједници, без обзира на то у ком крају се зарађује за живот, већ и припадности својој групи у оквиру Жупе. А чувене горанске свадбе као колективни сеоски празник такође су очуване до данас и представљају веома значајан елемент живота села као друштвене заједнице у савремено доба. Исто је карактеристично и за муслиманску свадбу у Средачкој жупи, с тим што

⁷⁹ *Срби на Косову II*, стр. 114, 115, 117.

⁸⁰ Т. П. Вукановић (1965), *Село као друштвена заједница код Срба, с нарочитим освртом на Сретечку жупу у АПКМ*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина, стр. 1-192, посебно стране: 68-86, 87-90, 91-95.

⁸¹ Миљана Радовановић (1992), *Из проучавања друштвеног живота у Шарпланинским жупама*, Гласник ЕИ САНУ књ. XLI, Београд, стр. 147-155.

се уочава добра организованост села као друштвене заједнице у време свадбених ритуала и весеља. У мешовитим муслиманско-српским селима црквена слава и саборовање прилика је да се на тај дан окупи не само локално српско становништво, већ на тај празник долазе и жупљани из других села као и сродници одсели у градове. На тај начин некадашња обредно-религијска функција сеоске заједнице приликом црквене славе добија обележје и ширег окупљања у завичају. Стари обичај забележен у изворима из прошлог века да и муслиманске жене, у својој ношњи, дођу на тај дан код цркве и пале свеће, није замро, у што смо се уверили у Мушникову и у Локвици⁸². Село као друштвена заједница у перспективи савремених кретања прераста у локалну заједницу при чему свака група очито чува своја традиционална етнокултурна обележја, уз неговање толерантних односа.

Главне календарске празнике односно годишње обичаје у Средачкој жупи описао је Ј а с т р е б о в напомињући да је, боравевши годинама у Старој Србији, био "сведок у извођењу многих обичаја и по кућама и по сабориштима", али да му је као Русу најупечатљивије деловало празновање крсног имена, славе, управо као карактеристичног празника српског становништва широм његовог распрострањавања, наиме празника који је њихова етничка одредница, знак идентитета⁸³. Стога је славу описао упоредно за призренски, гњилански и дебарски крај, указујући на припреме, ток и ритуалне радње, како црквеног тако и народског обреда (нпр. црквено појање тропара и тропар у народном напеву, итд.), пијење у славу и здравице, славске песме, дарове и уздарја. Укратко је описана и преслава⁸⁴.

О Св. Игњату карактеристичан је у Средачкој жупи обред око ватре, који обавља на огњишту снажан мушкарац у кући звани "полазач" за срећу и благостање у новој години (он распаљује ватру свежом граном, цара је уз изговарање формула за берићет итд.)⁸⁵. Уочи Богојављења⁸⁶ мушкарци Сретчани одлазе у поље и сву ноћ бдију чекајући да се отвори небо и да у том трену помисле неку жељу помоливши се Богу да им је услиши. Сретчани Богојављење зову Водица. На дан Св. Јована⁸⁷ окупљају се житељи из свих села Средачке жупе у Средској. На тај дан Сретчани спремају за све госте обед, и док мушкарци обедују, пију

82 Ibid., стр. 151.

83 И.С.Јастребов (1889), *Обичаји и песме турских Срба*, Петербург, стр. 1-2

84 Ibid., стр. 1-25.

85 Ibid., стр. 26-27.

86 Ibid., стр. 90.

87 Ibid., стр. 96.

и веселе се, девојке и жене играју кола и певају песме код цркве Св. Николе (наведени текстови пет песама). И на дан Ускрса окупљају се житељи околних села у Средској⁸⁸ те ово место на тај дан преобраћа се "у прави вашар". На други дан Ускрса код цркве се окупљају крстоноше, образујући са свим обредним реквизитима строго утврђени ред ритуалне поворке са свештеником уз појење у ходу и заустављање на одређеним местима. Кад се зауставе, мушкарци поседају, ту нешто презалогaje уз вино, а младе невесте прилазе им и деле по два ускршња црвена јајета, док девојке и жене играју кола певајући. Истовремено момци се бацају камена с рамена колико најдаље могу, поскакујући у вис, јер сви верују, пише Ј а с т р е б о в, да је то добро за берићет, за успех плода и рода у тој години⁸⁹. Затим се сви дижу и крстоноше у ранијем поретку настављају опход кроз њиве и ливаде, да би се поново зауставили на унапред одређеном гумну, где свештеник опет чита Јеванђеље. Пошто се цела обредна поворка поврати код цркве, онда крстоноше, млади момци једнакога раста граде једну врсту "живе куле"⁹⁰ ("кулу" како је назвао Ј а с т р е б о в данас у Средачкој жупи зову "град"). Детаљно и прецизно је описано на који начин они граде ту живу кулу од момака на три ката - на трећем кату је само један момак, на врху, са чашом вина у руци, који држи здравицу ускликнувши најпре: "Христос васкрс", а сви остали одговарају: "Ваистину васкрсе". Његова здравица исказује добре жеље за све, почевши од старешина и државних и сеоских, као и за сав "хришћански народ" уз божју помоћ, па за плодородије "са земље где је пронесен часни крст", за напредак сваког дома, за стоку итд. Али свима онима који уврачају зло другима, на пример, да немају деце, да им се стока не плоди итд. нека бог њима њихова зла врати, нека они немају деце, да им се не чује блејање оваца и рзање коња, итд. Све време док се наздравља добрим жељама, а затим и клетвама да се зло чињење врати оном који је зло уврачао другом, та жива кула се споро креће у круг, док народ који околу стоји, после исказаних здравица са врха, али и клетви, пропраћа општим одобравањем речју "Амин". У овом јединственом, најпотпунијем опису "кола на колу" на нашим просторима, особито је истакнуто ритуално обележје које очигледно представља завршницу средачких крстоношких опхода. Напомињем да смо у време наших теренских истраживања у годинама 1991. до 1993. били у прилици да у Горњем Селу забе-

87 Ibid., стр. 96.

88 Ibid., стр. 126-128.

89 Ibid., стр. 129.

90 Ibid., стр. 130.

лежимо не само до Другог светског рата очувану традицију извођења обредног кола које подиже "град" уз изговарање благослова и клетви већ и саме формуле клетви, на пример: "Ко чини за бели мрс, очи да му се забелет", итд.

У опису ђурђевданских обичаја Јастребов посебно помиње забрану једења јагњећег меса пре Бурђевдана као и то да је запамћено предање да је село у старије доба кажњавало своје чланове који би прекршили поменути забрану. Истакнуто је да и муслиманске жене држе исте обичаје о Бурђевдану као и хришћанке: украшавају кућна и собна врата младим врбовим гранчицама; беру траве од којих неке кувају и у тој води се купају "ради здравља"; за младе жене особито су важне травке зване "миломужница" и "навалица" - њих тајно ушивају мужевима у одело да би их волели⁹¹. Опширно су описани ђурђевдански обичаји око стоке, посебно оваца⁹². О Видовдану, бележи Јастребов, до пре десетак година по сву ноћ су се певале песме уочи празника⁹³ и у Средачкој и у Сиринићкој жупи, наводећи у целини једну од тих песама као пример обичаја који се изгубио.

Природа у веровањима и обичајима у Средачкој жупи наслов је рада написаног на основу изворне грађе⁹⁴, почевши од најстаријих слојева у веровањима о природи, у којима су очувани трагови тотемизма и анимизма, све до млађих слојева у којима су видни елементи християнизације, као и исламски елементи у веровањима муслимана. Грађа показује дубоко усађено поштовање предмета природе засновано на веровању у њихову светост, па стога од њих прете и опасности ако се нарушава светост. То су поједина стабла, камен становити, воде, извори, животиње, земља. Из приказа веровања и обичаја следи ауторов закључак да су они у највећој мери заједнички и Србима и муслиманима у Средачкој жупи или су врло слични, што се огледа пре свега у аграрним обредима али и обичајима око Бадњака и Божића, Бурђевдана, Ивањдана, Духова и Петровдана. Истраживања су вршена у првој деценији социјалистичког периода, па је наглашено да се многи од њих већ губе.

Сретчани су се, како се може закључити према изложеној етнографско-фолклорној грађи, свакако одликовали богатим и особитим фолклорним изразом у народном певању и казивању. Међутим, ретки су објављени записи њихових народних песама,

⁹¹ Ibid., стр. 150-151.

⁹² Ibid., стр. 152; упор. Т.П. Вукановић, „Срби на Косову II”, стр. 399, 403.

⁹³ Јастребов, *Обичај и ...* стр. 178, 179.

⁹⁴ Видосава Николић (1961), *Природа у обичајима и веровањима у Сретачкој жупи*, Гласник ЕИ САНУ, IX-X, Београд, стр. 113-137

приповедака и предања. Јастребов је објавио осам епских песама које се могу чути у селима Средачке и Сиринићке жупе⁹⁵. То су претежно песме о Марку Краљевићу, али ту је и песма Арнаутина Нубо са познатим мотивом испаштања у болести због почињених грешних дела. Епском певању Сретчана уз гусле посветили су извесну пажњу и други истраживачи. Митар Влаховић само помиње певање уз гусле⁹⁶ док М.С. Филиповић, не наводећи песме, описује гусле и начин гуслања Сретчана, истичући да је то варијанта динарског гуслања на нашим просторима⁹⁷.

Истакнути слависта Матија Мурко, истраживач српско-хрватске народне епике, посветио је знатну пажњу епском певању у Средачкој жупи у свом двотомном делу *Трагом српскохрватске народне епике*⁹⁸. Оставио је драгоцену научна сведочанства о неколиким епским певачима у Средачкој жупи из тридесетих година XX века и њиховом певању и гуслању. То су: Огњен Бајкић (35 година старости), сељак из Мушникове, има кућу и у граду; Милутин Вуковић (60 година), сељак, председник Горњоселске општине; Тодор Вукановић (28 година), родом из Локвице, који живи у Призрену а ради као деловођа у Хочи Заградској; Јусо Османовић (70 година), "муслиман српски", неписмен, пева старе песме о Крајини⁹⁹. Песме које је Мурко, у оно време професор Карловог универзитета, снимио од наведених епских певача, архивирао је у Прагу, објавио је текст песме *Смрт ђакона Милутина*, забележене од Тодора Вукановића, као и фотографије својих певача О. Бајкића, Т. Вукановића и Јуса Османовића¹⁰⁰.

Народна лирика Средачке жупе представљена је у досадашњим збиркама углавном обредним, лазарачким песмама. Објављиване су почетком нашег века у "Цариградском гласнику", касније у "Јужном прегледу" а сакупљали су их и бележили вредни просветитељи, учитељи у школама у Средачкој жупи. У наше време прештампане су у серији књига *Народна књижевност Срба на Косову*¹⁰¹.

⁹⁵ Јастребов, *Обичај и ...*стр. 269-299.

⁹⁶ Митар Влаховић (1931), *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области I, Скопље, стр. 27-52.

⁹⁷ М. С. Филиповић (1934), *Епска песна у Средској*, "Прилози проучавању народне поезије" I, 1-2, Београд, стр. 260-262.

⁹⁸ Матија Мурко (1951), *Трагом српскохрватске народне епике, Putovanja u godinama 1930-1932, knj. I i II*, Zagreb.

⁹⁹ Ibid., књ. I, стр. 102-103.

¹⁰⁰ Ibid., књ. II стр. 544, 647-649, 857.

¹⁰¹ *Народна књижевност Срба на Косову*, књ. десета; упор. В. Бован (1960), *Лазаричке народне песме у шарпланинском крају*, "Стремљења" (објављено 60 песама)

У дијалектолошкој монографији *Говор Сретечке жупе* Миливоја Павловића налазимо драгоцене прозне и поетске текстове као илустрацију живог народног казивања забележеног у Драјчићу и Средској¹⁰². Народна проза представљена је неколиким приповеткама: заступљене су бајке, "прикажња", предања, новеле, ту су и загонетке, благослови и клетве; од песама наведени су примери лазаричких и неколико гусларских епских песама. Такође, у живом народном казивању описани су сабори, оро, коло, као и девет углавном дечјих игара.

У последњим деценијама наука о фолклору (такође и о народној књижевности) посветила је у свету па и код нас пажњу казивањима о животу као особитој врсти народне прозе. Називају је у расправама различито: причања о животу, приче о животу, меморабила итд.¹⁰³. Књига Годора Чукаловића *Живот је сећање - Казивања старих људи из Средачке жупе и Призрена*¹⁰⁴ представља изузетно дело које сваком својом страницом потврђује припадност фолклорном жанру прича о животу. Садржаји тих прича су аутентични етнографски извор али и грађа за познавање етнопсихичких особина Сретчана. Чукаловић је магнетофонски снимео и записао казивања четрнаесторице Сретчана и две Сретчанке. Кад је књига изашла из штампе сви ови казивачи, по биолошком закону, нису били међу живима. Поменућемо их поименично јер су, заслугом Чукаловића, оставили у наслеђе оригиналне, особите животне приче. Најстарији међу њима, Недељко Танасковић (рођен 1856) својим причањем инспирисао је Чукаловића да бележи приче о животу. Следе затим: Сава Бинић, Станиш Томић Чиклија, Стеван Чукаловић Бајчо, Маркита Томић, рођена Шоповић, Никола Шошевић, Никола Чукаловић, Спасоје Скакаљевић, Драга Скакаљевић, рођ. Шуклетовић, Јован Поповић Калинчић, Јован Ванче Тасић, Тодор Тоша Вукановић, Душан Шошевић, Миладин Домазетовић, Тома Шипић. Њихове приче, ако је реч о детињству, унеколико су сличне, али су и веома различите. Неке од њих, испричане као у једном даху, воде читаоца у

¹⁰² Миливој Павловић (1939), *Говор Сретечке жупе*, Српска Краљевска Академија, Српски дијалектолошки зборник књ. VIII, Београд, стр. 247-294.

¹⁰³ Маја Вошковић Стули (1984), *Причања о животу, (Из problematike suvremenih usmenoknjizevних vrsta)*, у књизи: *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti*, изд. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, стр. 309-366.

¹⁰⁴ Годор С. Чукаловић (1991) *Живот је сећање, Казивања старих људи из Средачке жупе и Призрена*, издавач аутор Чукаловић, Средска-Призрен-Ниш, стр. 3-101.

радости детињег доба у родитељској кући, уз школовање, чување стоке и несташлуке, преко раног уласка у друштво старијих одлажењем "на гурбет", у печалбу, где се и сазревало, решавало на женидбу, стварање порода; али је друга деценија XX века обележена ослободилачким ратовима Србије па су многа сећања посвећена доживљајима у том периоду, да би у својим поодмаклим годинама, све проживљено посматрали с необичном мирноћом, као судбину предодређену рођењем. Нека казивања су цртице из живота, описи појединих упечатљивих догађаја запамћених за цео живот. У њима се огледају друштвени односи у селу као заједници, ауторитет сеоских кметова у решавању често врло замршених ситуација, узајамност комшијских односа, у разним приликама међусобна заштита и помоћ између Срба и муслимана, и у турском периоду али и после 1912. године, најзад и један необичан "сусрет" са одметником, пљачкашем са срећним исходом јер је остала глава на раменима, итд. Усуђујем се да кажем како се неке од животних прича у овој књизи доживљавају као мајсторски уобличене кратке приче, карактеристичне за савремено књижевно стварање¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Неколико наслова заокружених прича: *Батијар Коловоз*, стр. 19; *Синадин и Младен*, стр. 27; *Копил гурбетија*, стр. 39; *Дечак иде у Америку*, стр. 49; *Шемсо-ага од Речаје*, стр. 83.

ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА, ГЕНЕЗА НАСЕЉА И ОНОМАСТИКА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ *

Почетком XV века Турско царство је извршило два значајна пописа у српским земљама, углавном централног Балкана. Наиме, општим катастарским пописом из 1455. године обухваћена је област Бранковића, али непотпуно пописана. Хасове великог везира и румелијског беглербега у области Бранковића, заједно са другим подручјима, обухватио је сличан попис из истог времена. (У "Istanbul, VVA, Maligedem mudever vesikalar, N° 12 cm"). Овај дефтер садржи: опширни попис хасова у вилајетима "Звечану и Никшићима", хасова великог везира и румелијског беглербега у вилајетима: Скопљу, Јелечу, у области Бранковића и у вилајету Бистрици (Призренској), као и детаљан попис Скопског и Тетовског вилајета. Овај попис је настао између маја 1454. и маја 1455. године¹. Свакако, пописом у вилајету Призренске Бистрице, обухваћена је и Сретачка жупа, али нам је тај попис остао неприступачан.

У својој расправи "Стара Србија и Албанија" И. С. Јастребов,² познати руски истраживач прошлости земаља централног Балкана и суседне Албаније, наводи и податке о насељима и становништву Сретечке жупе, које су Милован Радовановић, Милан Ивановић, Миљана Радовановић и други аутори коментарисали у својим прилозима. Овде, такође, нису унети антропогеографски подаци из монументалног Цвијићевог дела "Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије"³.

* Аутор Татонир Вукановић, саветник Народног музеја у Врању, у пензији, угледни српски етнолог, аутор више монографија и бројних других научних радова из етнолошко-антропогеографске проблематике Косова и Метохије. Овај Вукановићев рад представља поглавље из необјављене монографије *Сретачка жупа - Огледи из антропогеографије и науке о народу*, која је написана на основу теренских проучавања из 1947 и са почетка 1948. године. Монографију је Т. Вукановић ставио на располагање истраживачком тиму Пројекта ГОС у смислу коришћења код обраде осталих релевантних тема, уз пуно уважавање његових ауторских права. Поглавље "Насеља и порекло становништва Средачке жупе" издвојено је из Вукановићеве монографије и објављује се овде у целини из разлога што су резултати антропогеографских проучавања Средачке жупе, која је Вукановић обавио према научноистраживачком програму Етнографског института САНУ, оригинални, изворни и непоновљиви. Објављивање овог поглавља Т. Вукановић је одобрио, не одричући се права штампања своје монографије у целини, о чему постоји и начелна одлука Савета Пројекта ГОС (напомена уредника и руководиоца Пројекта ГОС)

- ¹ Х. Хацибегич, А. Хандић и Е. Ковачевић (1972) *Област Бранковића*, Општи катастарски попис из 1455. године, Оријентални институт у Сарајеву, стр. XII, напомена 5; Х. Шабановић (1964) *Крајиште Иса-бега Исаковића*, Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево, стр. XXVII - Увод.
- ² И. С. Јастребов *Стара Србија и Албанија*, Споменик СКА, XLI, Београд, 1904, стр. 73, 77.
- ³ Ј. Цвијић (1991) *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, кв. III, СКА, Београд, стр. 1106.

У години 1914. попис бележи податке о броју становника и домова, а пописом из 1921. године изведени су подаци о броју становника и кућа по насељима. На крају, попис становништва од 15. марта 1948. године бележи становништво по полу и броју кућа⁴.

Сада следује приказ насеља и порекла становништва у Сретечкој жупи, према мојим испитивањима половином месеца августа 1947. и почетком јануара 1948. године.

Горње Љубиње

Село Љубиње помиње се у Хрисовуљи цара Стефана Душана из 1348. године. Данас су то два Љубиња: Горње и Доње Љубиње⁵.

Горње Љубиње се налази с десне стране Љубињске реке. Оно је од старина село узгајивача воћа, сточара и пчелара, те земљорадника и печалбара. Помињемо "Љубињски пут", који греду из Сретечке жупе у Полог-Вардарска Македонија⁶. Постоје два сеоска гробља: код цамије и покрај села.

Горње Љубиње је село махалског збијеног типа, а сачињавају га ове махале: *Мецова, Оџино, Шепово, Иброва и Адемова махала*.

Топоними-називи места-хидроними

Баћевац (њиве и ливаде); Старчоа рупа (њиве и ливаде); Забрда (њиве); Јужинске рупе (њиве); Равењ (њиве); Утрежи (њиве); Турска гробишта (њиве); Беришовац (њиве, ливаде и чесме); Јавори (њиве и ливаде); Чергиште (ливаде), Коачарењ (њиве), Огњенов рид (ливаде и чесма - извор); Смик (ливаде и кладенац); Глужница (утрина и чесме); Дупничка река, те планина, ту и Мечкина дупка; Ливаница (чесма); Дулан (чесма); Чопур (чесмица); Мали поток (на њему напајају сеоску стоку); Каћица (тако се назива)

- ⁴ М.А. Вујичић (1914) *Речник места у ослобођеној области Старе Србије, Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I-II, Београд 1925; *Корисни резултати пописа становништва од 15. марта 1948*, кв. I, Београд, 1951.
- ⁵ Ј. Шафарик (1862) *Хрисовуља цара Душана*, Гласник Друштва српске словесности, св. XV, Београд, стр. 280; М.А.л. Пурковић (1940) *Попис села у старој српској држави*, Годишњак Скопског фил. факултета IV/2, стр. 114; Рад Ивановић *Властелинство Св. Арханђела код Призрена*, Гласник Историјског друштва VII, стр. 355.
- ⁶ Д.С. Кривокапић (1969), *Шар-планина*, Београд, стр. 194.

ва ближа околина села); Пирчоа рупа (чесма); Мечкина дупка; на Дупничкој реци и (планини); Лисничка дупка (на Дупничкој реци); Самовилско дрво, на "рид".

Назив и порекло родова - кабила

Адемова махала:

У Адемовој махали обитавају ови родови - кабиле:

Касовци кабиле, 9 кућа. Познати су и по називима као Бинуи или Красић; Адемово кабиле, 13 кућа. Од ове кабиле једно домаћинство обитава у махали Иброво, као сиромашни жители одсељени и два домаћинства у махали Мецови; Палцови кабиле, 5 кућа;

Мецова махала:

Кабила Дановци, 5 кућа; Јушићи, 3 куће; Бућинци 4 куће; Ковачевци 1 кућа; Адемовци, 2 куће; Мамушовци 2 куће; Мецовци, 9 кућа.

Међусобне бракове склапају и у истом кабилу.

Махала Оцино:

Кабила: Оцино, 12 кућа; Терзимци, 4 куће, Рамовци, 3 куће; Шербецинци, 6 кућа; Катлановци, 5 кућа; Кумчовци, 6 кућа; Шеповци, 2 куће.

Шепова махала:

Кабила: Шепово, 15 кућа; Чукетовци, 6 кућа.

Махала Иброво:

Кабила: Ковачевци, 6 кућа; Тутрово, 8 кућа; Османчево, 6 кућа; Ибровци, 12 кућа.

Према мојим испитивањима августа месеца 1947. године у Горњем Љубињу било је укупно 144 дома са 23 рода, Срба муслиманске вере, а српског матерњег језика. Примање ислама од стране домородаца Срба, било је крајем XVII и почетком XVIII века.

Горње Село

Горње Село се помиње у повељи цара Стефана Душана Св. Арханђелима код Призрена из 1348. године: "Село на Средској именом Село"⁷.

⁷ Ј. Шафарик, *ibid*, стр. 280; М. Ал. Пурковића, *ibid*, стр. 139; Рад. Ивановић, *ibid*, стр. 355, са напоменом: "Нема никаквих трагова старог насеља!"

Горње Село се налази на надморској висини 1100 до 1200 m "развучено". Из Горњег Села иде пут у Полог - Вардарска Македонија, који води из Призрена преко Средске⁸.

Горње Село се дели на махале: "Довња" - Доња махала, у којој обитавају старинци и Горња махала, са досељеницима пореклом из Кичева и околине у Западној Македонији, а досељених као пастири. Поред тога, у свакој од тих махала, постоје родовски махалски називи. Ево и тих махала и родова - кабила.

Доња Махала - Ешековци махала и фамилија, која обитава овде "од Косовске битке 1389". У старини, имали су по родовском предању 1200 оваца, те су као пастири номади ишли на зимовање са својим стадима у Овче поље и солунско подручје у Грчкој.

Горњу махалу је основао досељеник из Кичева. Ту се оженио и од тога рода потичу становници Горње махале. У селу је придобила сеоски чобанин, па се оженио у Горњем Селу и ту окућно.

Гробље сеоско се налази поред пута Горње Село - Средска.

Срби који обитавају у Горњој махали, православне вере, славе Св. Николу и Св. Борђија који је сеоска и црквена слава, остали славе Бурђевдан.

Топоними - називи места - хидроними

Дукатњево - то је топоним који се налази поред Краљевог двора. По традицији, некад је ту нађен казан пун злата. Топоним Рупе, ту има трагова од дрвенога друма. За Призренску Бистрицу се каже у народу: "Бесна је Бистрица, овде носи воденице и куће", а кроз Призрен пролази.

У Горњем Селу постоји традиција да је црква Св. Борђа "стара 700 година".

"Мицово црквиће", налази се на Ошљаку у карпи (пећинска црквица), зографисана.

Ковачница, налази се на Ошљаку, а ту има једна "јама" у коју нико не сме да уђе.

Градички рид (брдо). Ту је и старовремско гробље, кад се правио пут, а у гробовима људске кости и метално прстење.

У прекопаном путу на Превалцу, један чобанин је нашао старински женски накит.

"Бристица", тако се назива Призренска Бистрица. Грчке рупе, налазе се на планини. Име је настало по бачилима неког Грка-

⁸ Д. С. Кривокапић, *Ibid*, стр. 187, 199.

-сточара номада, који се ту бавио са својим стадом на летњој испаша. Трајкова бачила; Мечкина дупка; Ајдучка чешма; Миноа чешма; Васиљоа чешма; Мицо језеро; Големо језеро; Струге (шума - гоџа). Село има чешму Крстевце, код сеоске школе.

Доња махала има и родовске бунаре.

Белице (њиве), Пољаница (њиве), Ошљак (пашњак-сеоска утрина и шума сеоска), Равењ (пашњак и шума), Језеро (језеро и пашњак), Коњушка (планина), Бачилиште (пашњак), Л'ка (лука-посна земља), Јалбарник (пашњак за јалову стоку), Шиљегарник (испаша за шиљежад), Пашонза (посна земља), "неки паша био на бачило"; Бор (њиве и забел борове шуме), Попово (њиве), Плетвар (њиве), Завод (њиве), Дукатно (њиве), Присој (њиве), Краљев двор (њиве). "Ту је некада био краљев двор. Још се налазе остаци тугла", где је "краљу било излетиште". Којчиново, ту је муслиманско гробље; Бурнутана (њиве), Павућ (ливаде), Брачаница (њиве), Вођеница (њиве); Шартиса (ливаде); Копач (ливаде); Лука (њиве); Чума на студенац (ливаде); Пландиште (ливаде); Жар (забел); Попољанца (њиве); Ракићи (ливаде); Букоарањ (ливаде); Гуништа (ливаде и њиве); Равна вода (ливаде); Ситан камен (њиве).

Називи и порекло родова

Петковце махала - у овој махали обитавају следећи родови:

Токовци, 2 куће. Славе Пречисту - Ваведење Господње. Од овог рода одсељена су два домаћинства 1924. године у село Лешане код Призрена.

Шиљковци, 1 кућа. Славе Пречисту. Од овог рода одсељена су два домаћинства 1924. године у село Заскок-Косово, а од њих касније из Заскока 1 домаћинство је одсељено у Ниш.

Макушинци-Манги, 2 куће. Презиме су добили по женској линији као домазети. Познати су и као "Стипсини", по деди, који је био тврдица. Славе Пречисту.

Станимировци, 1 кућа. Од овога рода једно домаћинство је одсељено 1925. године у околину Урошевца - Косово. Славе Пречисту.

Угриновци, 2 куће. Од овога рода једно домаћинство је одсељено у Београд и једно у Призрен, после Другог светског рата. Славе Пречисту.

Максимовци, 1 кућа, Славе Пречисту.

Билиндерци, 1 кућа, славе Пречисту.

Јоцовци-Боровци-Бандула или "Бандурини", 6 кућа. Славе Пречисту. Од овог рода једно домаћинство је одсељено у Мушничково - Сретачка жупа и једно у село Гребно-Косово, као колонис-

ти 1924. године. Затим, два домаћинства су одсељена у Село Вирош - Косово и у Талиновац 3 домаћинства 1924. године као колонисти. Из Талиновца су се 2 куће касније одселиле другде.

У махали *Ешековци* обитавају ови родови: *Асановци*, 3 куће, *Аљиљеви*, 2 куће; *Берамовци*, 1 кућа; *Тафиљеви*, 1 кућа.

Говорећи о Горњем Селу у Сретачкој жупи, Ј. Цвијић је навео према подацима које је добио од учитеља Душана А. Поповића, да у селу обитавају и Срби мухамеданци пореклом из Кичева и то једна породица од 16 кућа, чији су родоначелници досељени око 1704. године ("пре 200 година"). Затим помиње: "За кичевску мухамеданску породицу од 16 домова зна се да је овако постала. Досељеник Амша дошао је с православном породицом - Маркичића, која је такође из кичевске области, и то као слуга, који је и даље код њих служио у овоме селу око 10 година. Желели су га ожени и тиме наградити за бесплатно служење. Пошто није могли наћи никакву другу девојку, јер ниједна није пристајала, нађу неку Српкињу Бурку из Сиринићког Јажинца из породице Самарцића. Она се уда за Амшу, и обоје задрже своју веру, родивши четири сина, који су по оцу узели ислам; од њих је постала велика исламска махала Амшовићи. Они знају за своје порекло и још знају за Буркин гроб у православном гробљу. Осим тога Амшовићи су до скоро палили свећу у цркви за њену душу".

Ја сам у Горњем Селу 1947. године забележио о родовима Амшићи и Маричићи следећу традицију, која има карактер родовског предања.

Род Ешековци су у старини били ђумурџије, правили ђумур, а потом га у кошевима гонили на магарцима и продавали призренским занатлијама и домаћинствима. Првобитно су била два домаћинства од овог рода: два младића су их основала, који су се доселили као чобани из кичевског краја. Један од њих се оженио девојком из куће Богдановића, а звао се Маркица. Као домазет, поред своје славе Св. Николе, примио је и славу своје тазбине Св. Пречисту⁹. Онај други чобанин, који се звао Амша, а у сродству са Маркицом, десетак година је живео код својих рођака. После су га оженили Бурђаном, од Самарцића рода из с. Јажинца - Сиринић, са којом је изродио четири сина. Амша се бавио и земљорадњом, уз чобанско занимање. Амша и његова жена Бурђина, "држали су своју веру, а њихова деца прешла у ислам за њихова живота". Кад је умро Амша, сахрањен је у муслиманском гробљу, што говори да је био муслиманске вере, или од младости још или пак да ју је примио заједно са својим синовима у Горњем

⁹ Ј. Цвијић, *Ibid.*, стр. 1109. напомена 2.

Селу. Бурђина је умрла у дубокој старости, а сахрањена је у православном гробљу "у црквеној авлији".

Савчеви, 2 куће, обитавају у *Петковској махали*. Од овога рода једно домаћинство се одселило 1924. у Талиновац као колонисти.

Шишини, 1 кућа. Од овога рода је одсељено једно домаћинство у Талиновац 1924. као колонисти.

Станоини, 1 домаћинство. Од овога рода једно домаћинство је прешло у *Петковску махалу*, а једно се одселило 1924. као колонисти у Талиновац. Презиме су узели по претку Станоју.

Равњиштарци - Аксићи, 4 куће. У Горњем Селу их називају "Арбанаси". Пореклом су из с. Јабланице, призренски крај, на домаку Сретечке жупе, одакле су као сиромаси, избегли због крвне освете. Потичу из јабланичког кабила Свиларовци, а старином су из с. Свиларева у Скопској котлини.

Абдулинци, 3 куће, исто обитавају у махали Петковце. Од овога рода у махали *Ешековци* обитавају 2 куће.

Рустемовци, 3 куће, обитавају у махали *Ешековци*.

Ешековци - Болевци, 3 куће. Славе Пречисту - Св. Ваведене. Од овога рода одсељено је једно домаћинство у с. Гребно - Косово 1924. као колонисти.

Миновци, 3 куће. Од овога рода одсељена су 2 домаћинства у Доњу Србицу и 1 домаћинство у Призрену. Славе Пречисту¹⁰.

Миленковци, 2 куће. Од овога рода једно домаћинство се одселило у Талиновац 1924. као колонисти.

Ристовци - Трбусни, 1 кућа. Од овога рода два домаћинства су се одселила у Неготинску крајину, између два светска рата.

Кађункини, 4 куће. Називају их и као Врећковци, тај нади-мак су добили у старини кад су правили родовски бунар.

Радовци, 4 куће, славе Св. Николу. Од овога рода 1 домаћинство се одселило 1924. као колонисти у Талиновац - Косово.

Арсовци, 9 кућа, славе Св. Николу. Од овога рода 3 домаћинства су се одселила као колонисти 1924. године у Талиновац и у Ново Село - Косово.

Горње мало

Ова је махала насељена Србима православне вере. У махали обитавају ови родови.

Диримановци, 5 кућа, славе Св. Николу. Од овога рода једно домаћинство је недавно одсељено у Призрен.

Костовци, 4 куће, славе Св. Николу.

Крстовци, 2 куће, славе Пречисту. Од овога рода 7 домаћинства је одсељено 1924. године у Талиновац као колонисти.

Богдановци, 5 кућа, славе Св. Пречисту. Од овога рода једно домаћинство се одселило 1924. у Талиновац као колонисти.

Шиндарци - Шиндини - Петковци, 7 кућа, славе Св. Пречисту.

Џукеловци, 4 куће, славе Св. Пречисту.

Ешековци, 9 кућа, славе Св. Пречисту.

Вучевци - Вуковци, 3 куће. Овај род је огранак рода Богдановци. Од њих једно домаћинство је одсељено у Призрен уочи другог светског рата. Поред тога, једно домаћинство од овога рода је одсељено 1924. у Село Варош - Косово, као колонисти. У 1947. тамо их је било 4 куће.

Џиливијани, 3 куће. Од овога рода одсељена су 3 домаћинства у Талиновац 1924. као колонисти и 1 домаћинство у Стајковце - Средска као домазет.

Зумовци, 2 куће. Од овога рода 3 домаћинства су одсељена у Талиновце као колонисти 1924. године.

Према мојим испитивањима половином августа месеца 1947. године у Горњем Селу било је: Срба православне вере, родова 26, са 79 домова; Срба муслиманске вере родова 8, са 21 домаћинством. Свега родова 34, са 100 домова.

Доње Љубиње

Доње Љубиње је у старини чинило једно сеоско насеље са Горњим Љубињем, како се и помиње у Хрисовуљи цара Душана из 1348. године. Данас су то два Љубиња¹¹.

Село Доње Љубиње је махалског збијеног типа, са овим махалама: *Горња, Средња и Доња махала*.

Топоними - називи места - хидроними

У Доњем Љубињу постоје следећи топоними - хидроними: Кромњајца (њиве и стена); Лазои (ледина, пашњак); Зидишта (њиве и пашњак); Глуга млака (млака, ливаде и њиве); Страна (њиве); Тешелица (њиве); Брдова леска (њиве и пашњак); В'ока (њиве); Уп-

¹⁰ М. С. Филиповић (1967), *Различита етнолошка грађа*, СЕЗБ књ. LXXX, Београд, стр. 93, Као огранак "Тонићи".

¹¹ Ј. Шафарик, *Ibid.*, стр. 280.

режи (њиве), Брадишта (њиве); Потоци (њиве); Дренцови (њиве); Осојница (њиве); Беришевци (њиве); Паси брег (њиве); Пећско брдо (брдовит пашњак); Брод (ливаде и пашњак); Среднице (њиве); Требеш (њиве); Главна селишта (њиве); Ограде (њиве); Стара ливада (ливаде); Рудине (њиве); Широко сокак (ливаде); Вајна ливада (ливада); Пешчанице (ливаде); Топиново (ливаде); Оброш (пашњак); Млачно (ливада и пашњак); Даутово брдо (брдо са лескаром и пашњаком); Равно брдо (пашњак); Куртова чешма (рудина); Дранора (њиве); Дреначе (дренова гора); Краково (њиве и ливаде); Јелике (њиве и ливаде); Крпње (ливаде и њиве); Борице (ливаде); Вртешке (ливаде); Језеришње (ливаде); Три јеле (шума); Равен орман (шума); Бозоина (шума); Ретко (шума); Дубока страна (шума); Слап (шума); Данчев (чешма и пашњак); Голубарник (планина и пашњак); Језеро (пашњак); Млачно (пашњак); Вр' (пашњак); Сурдут (крш); Црн камењ (крш); Трескавец (крш); Уши (пашњак); Атмејдан (пашњак); Топлец (кладенац у селу); Чешма побеница; Напесок (кладенац); Река побјеница; Слапска река или Дијечка река; Пејтњичка река. Ове две реке се повише Доњег Љубиња спајају и чине Љубињску реку која тече кроз село Доње Љубиње и дели Доњу махалу од села.

Називи и порекло родова

Горња махала:

Таировци, 2 куће; Ласковци, 15 кућа; Шошковци, 11 кућа. Од овог кабила једно домаћинство се одселило после Првог светског рата у Тетово. Караџинци, 4 куће; Крланци, 6 кућа; Дупиновци, 8 кућа. Ово кабиле се сматра и као махала.

Средња махала:

У Средњој махали обитавају ова кабила: Идризовци, 9 кућа; припадају арбанашком фису Таџ; Пировци, 6 кућа, припадају фису Краснић; Биљибанци, 12 кућа. Од овог кабила у старо време 1 домаћинство је одсељено у Призрен; Перанци, 11 кућа; Нуродиновци, 12 кућа. То су Шошковци или Русићи.

Доња Махала:

У Доњој махали обитавају ова кабила: Банговци 7 кућа; Сејдинци, 4 куће; Ашанци, 11 кућа.

Према мојим истраживањима у току лета 1947. у Доњем Љубињу је обитавало укупно 118 домова, са 14 родова Срба муслиманске вере, а српског матерњег језика. Примили су ислам крајем XVII и почетком XVIII века.

Драјчићи

Село Драјчики - Драјчићи је збијеног типа. Године 1592. помиње се црква Св. Николе у Драјчићима, чији су ктитори били Рајко Филипов и Степан Бојов. У лето 1599. године опет се помиње село "Трајчик" - Драјчићи¹². До 1912. године у Драјчићима је било и циганских родова.

Покрај сеоских кућа су баште у окућницама. Местимично у селу има и родовских бунара са пијаћом водом.

О имену села Драјчики - Драјчићи постоји ова традиција. Од старине се село развијало на истом данашњем локалитету. "Неки Драјле био, па по њему село добило име Драјчики".

Топоними - називи места - хидроними

Рупиште (њиве); Острвник (њиве и планина); Млака - Млаће (ливаде); Шукљевац (њиве); Сташен камењ (висок камен); Рамев крш; Моравица (планина и рид); Црни врг (планина); Мали вр' (планина); Београд (крш); Корито (чешма); Драјчићки прогон (ливада); Крстов гроб (налази се у њиви, старовремски гроб: "чума га утепала - убила"); Марин поток; Гркоица (ливаде и њиве); Ограде (њиве и ливаде); Калишен врв (брег - рид); Шукљевец (њиве и ливаде); Камњови (њиве); Борице (њиве и ливаде); Јаворовице (њиве и ливаде); Кљепале (ливаде); Копривежи (њиве); Вратчеве рупе (њиве и ливаде); Крпе (ливаде); Бабљак - Бабљаци (њиве); Гуменци (ливаде и њиве); Брезе (њиве); Струмница (њиве); Локва (ливаде и њиве); Пељуша - Петрошница (река); Бунар Ружићев; Лазовица чешма.

Сеоско гробље је ограђено и добро је уређено. На гробовима су постављени камени или дрвени крстови. Понеки гроб је подзидан. Дрвене крстаче обично имају на врху укуцан до пола чавао - ексер, на који се ставља покојнику за душу воће, обично јабука. Скоро свака крстача има сандуче за свеће. На једном дрвету у гробљу, окачени су лончићи, у које се доноси жар за кађење гроба, кад се ходочасти и дају подушја мртвима.

Сеоска слава је Св. Јован Крститељ 20. јануара. "Крсте носе" другог дана Васкрса.

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, стр. 512-514; П. Пајкић (1958) *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Гласник Музеја Косова и Метохије, св. III, Приштина, стр. 56-58; И. С. Јастребов *Ibid.* стр. 79.

Називи и порекло родова

Грнчаровци, 9 кућа. Од овога рода одсељена су 4 домаћинства и то у Неродимље 3, а 1 у Плешину - Косово, као колонисти 1924. године. Родовска слава је Св. Никола, а прислуга је летњи Св. Никола. Овај род води порекло "од Призрена".

Циговци, 10 кућа. Славе Св. Николу. Од овог рода одсељено је 6 домова: 3 у Талиновце и 3 у Неродимље, као колонисти 1924. године. Овај род се назива Никшићи, а по предању су од Никшића. За Циговце породично предање каже да су старином "Ерцеговци од Црне Горе". Имао је њихов предак станиште саврдак на бачилима, и у сурутку од сира на бачилима удавио га неко, отуда им надимак Циговци¹³.

Кековци 8 кућа. то су јерлије -старинци. Славе Св. Арханђела Михаила, а прислужују летњег Св. Арханђела. Од овог рода одселило се 1 домаћинство у Призрен у доба турске владавине. Из Призрена се ово домаћинство одселило у Тетово 1916. године за време Првог светског рата. Из Тетова се ово домаћинство одселило 1919. године у Јанчиште - Доњи Полог, са надимком "Призренковци" или Кековци. Од рода Кековци пореклом је и Чолакантић, Карађорђевој војвода у доба Првог српског устанка. У Драјчићима је он био чобанин, па у свађи са Љубињанима, противнику му је зубима одгризао прст са руке и тако је постао чолак - Чолакантић¹⁴. Од овога рода одселила су се три домаћинства 1924. године као колонисти: у Гатњу 2 и 1 домаћинство у Плешину - Косово.

Кековцима се називају и одељаци: Јајћићи, Ујшиноићи, Ружићи - који су муслиманске вере - Маркови.

Кековци и њихови огранци су старинци Срби.

Ружићи, 9 кућа. Од овога рода одселила су се 2 домаћинства у с. Локвицу и 1 домаћинство у Призрен, а 1 у Речане у доба турске владавине. Презиме су узели по баби Ружици, у време њи-

хова преласка у ислам, а њени преци су по традицији "цркву у селу започели градити". По родовској традицији, њихови преци су се "потурчили, када су ишли за набавку креча у Скопље, за издање сеоске цркве - то су бабини речови".

Аљабакови, 2 куће. Славе Св. Арханђела Михаила. Од овога рода 1 домаћинство је одсељено 1924. године као колонисти у с. Плешину - Косово. Рачунају се за дошљаке.

Јанковци, 4 куће. Славе Св. Арханђела Михаила. Јанковци су огранак рода Ујшиноваца, а својатају се и са родом Грнчаровци.

Бугарчики, 5 кућа. Славе Св. Арханђела Михаила. Као домазети досељени су од "Бугарске" или "Тетовског краја". Од овога рода одселила су се 3 домаћинства у Призрен, а 1 домаћинство у с. Јанчиште - Тетово.

Јојчки, 9 кућа. Славе Св. Николу а прислужују летњег Св. Николу. Од овога рода одсељено је 1 домаћинство у Призрен и 2 домаћинства 1924. као колонисти у селу Дугање - Косово.

Ујшиноићи, 9 кућа. Славе Св. Арханђела Михаила. Од овога рода одсељено је 1 домаћинство у Призрен 1932. године, а 1 домаћинство у Полог - Вардарска Македонија.

Боробанци, 2 куће. Славе Св. Арханђела Михаила. Чине једно братство са Кековцима, чији су огранак, те су према томе старинци. Од овога рода 1 домаћинство је одсељено у Србицу код Призрена, у Тетово и околину је одсељено 6 домаћинстава.

Марковци, 3 куће. Славе Св. Николу. Од овога рода одселило се 6 домаћинстава: 1 у Тетово, а 5 у околину Тетова.

У старини у Драјчићима је био развијен родовски живот у сродничким задругама. Помињемо задругу родовску попа Николе Андрејића - Никшића, која је 1898. године бројала 60 чланова. Ова задружна кућа је имала у своме домазлуку: 200 оваца, 100 коза и крдо говеди¹⁵.

Према мојим испитивањима у 1947. години, половином августа месеца у Драјчићима су обитавали: православни Срби 10 родова, са 61 кућом и муслимани Срби 1 род, са 9 кућа. Укупно 11 родова, са 70 кућа.

¹⁵ Т.С. Чукаловић, Ibid. стр. 14; Ј.Ф. Трифуноски, Ibid. стр. 456, где наводи: "Веселиновци, 2 куће, славе Св. Арханђела, пореклом су из Драјчића у Средској. Сви су 1917. године дошли из Драјчића у Тетово, па 1919, прешли у данашње село". Род Веселиновци су огранак рода Боробанци - Драјчићи; М.С. Филиповић, Ibid. стр. 93 и напомена 15; говорећи о пореклу становништва Доње Србице - Подрица, наводи: род Боробанци 5 домаћинстава, славе Св. Арханђела. Први се населио Анђелко Михајловић, 1912. За време Првог светског рата, две породице Боробанаца населиле су се из Драјчића у Тетово, а шест њих по тетовским селима.

¹³ Ј. Цвијић, Ibid., стр. 1109. Ту помиње и 1 род пореклом из Кичева у Македонији; свакако то је данашњи род "Бугарачки", за које се наводи да могу бити из Бугарске, Доњег Полога или од Кичева

¹⁴ Т.С. Чукаловић (1991) *Живот и сећање*, Казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена, Средска-Призрен-Ниш, стр. 12; А. Гавриловић *Знаменити Срби XIX века*, Ту се о Чолак Анта наводи следеће: Чолак Анта Симеоновић, рођен је у Призрену око 1777, умро у Крагујевцу 1853. Анта бејаше обично уза самога Војда, учествујући у многим бојевима храбро и хладнокрвно. На две године после почетка у једном сукобу с Турцима између Остружнице на Сави и Београда Анта буде рањен у руку и у прсте, те га прозову Чолак Антом, под којим је именом и доцније познат тако да му се презиме ретко кад помиње. Под Чолак Анта Симеоновић; Ј.Ф. Трифуноски (1976) *Полог*, Антрополографска проучавања, САНУ, СЕ Зборник, ХС, Насеља и порекло становништва, св. 42. Београд, стр. 456.

Живињане

Најстарији помен села Живињана, колико ми је познато, потиче из 1308. године, када је српски краљ Милутин ово село и Локвицу приложио манастиру Хиландару¹⁶. Затим, године 1348. српски цар Стефан Душан, потврђује Хиландару дарована села Живињане и Локвицу¹⁷. Наредне 1349. године цар Душан прилаже целу Сретачку жупу своје манастиру Св. Архангелима код Призрена¹⁸. Због спора између манастира Хиландара и Св. Архангела око поменутих села цар Душан је потврдио да Живињане и Локвица припадају Хиландару¹⁹.

У старини, село је било засељено на другом месту, званом данас Аљо, где су њиве сеоске. Село је променило локацију у дане кад је харала чума, свакако још крајем XV или почетком XVI века.

У Живињану постоји традиција, да је оно "најстарије" у целој Сретачкој жупи, те : "Од петстотина година наовамо, било и остало осамнаест кућа".

Топоними - називи места - хидроними

У селу Живињану има трагова старог рударства на местима Пештурија и Габар.

Трагови старог чуминог гробља постоје на месту "Шуљеравен".

Равнови (њиве); Зад Св. Недеља (њиве и "заблова" - забели); Призренски пут, пролази кроз село; Торља млака (извор где се напада домаћа стока); Глугиш (кладенац); Бисер (извор где се напада стока у шуми); Брестови (са тог локалитета је вода спроведена за село Живињане).

У старо време, од чуме из Живињана двојица су побегла у Бинач Мораву - Витину, каже народно предање. Отуда су се после извесног времена обојица вратила и засновали наново Живињане, променивши поменути локалитет Аљо.

Цело село је било од једне "фамилије" - братства. До 1945. године у Живињану нису склапали међусобне бракове а од тога времена тај обичај је прекинут.

¹⁶ Ст. Новаковић (1912), *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд, стр. 478.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., стр. 689.

¹⁹ Ibid., стр. 434.

Сви сељани из Живињана, од старине су били гурбетције, зидари, а најчешће су ишли на рад у Србију, Румунију и Америку.

У старо време село Живињане је носило литије на Васкрс. Затим су тај дан променили, па литије село носи прве недеље по Васкрсу. Од старине, сеоско гробље је код цркве.

Називи и порекло родова

Стојановићи, 6 кућа. Славе Св. Николу; у старини обичавали и "слуга" летњег Св. Николу.

Петковићи, 3 куће. Славе Св. Николу.

Младеновићи, 3 куће. Славе Св. Николу.

Илићи, 4 куће. Славе Св. Николу.

Стевановићи, 2 куће. Славе Св. Николу.

Из наведенога се види, да је Живињане према мојим испитивањима у 1947. години имало пет родова, са 18 домова старинаца Срба.

Локвица

Најстарији помен села Локвице налази се у Хрисовуљи српског краља Драгутина (1276-1281), којом он ово село прилаже манастиру Хиландару²⁰. У 1308. години село Локвица се опет помиње, када ју је српски краљ Милутин приложио поново манастиру Хиландару²¹. Цар Стефан Душан је 1348. године потврдио поменути даровницу краља Милутина, а 1349. село Локвицу и целу жупу Средску приложио је својој царској задужбини Св. Архангелима код Призрена²². Због приговора манастира Хиландара, Душан је село Локвицу опет повратио Хиландару 1354-1355. године²³.

По народном поимању село Локвица је добило име по "локвастом терену" где је насељено. Кад је кишовито време испод села се нахватају "локве кишнице".

У старини је 17 кућа било овде у селу, а 16 на бачијама (као предвојене задружне куће).

²⁰ Ст. Новаковић, Ibid., стр. 388, 434, 478, 689; Ј. Шафарик, Ibid., стр. 281, 282, 305.

²¹ Ст. Новаковић, Ibid., стр. 388, 434, 478, 689; Ј. Шафарик, Ibid., стр. 281, 282, 305.

²² Ст. Новаковић, Ibid., стр. 388, 434, 478, 689; Ј. Шафарик, Ibid., стр. 281, 282, 305.

²³ Ст. Новаковић, Ibid., стр. 388, 434, 478, 689; Ј. Шафарик, Ibid., стр. 281, 282, 305.

По традицији Локвица је била велико село, са сточарским главним занимањем, те је 100-300 оваца имала свака кућа.

Село је имало и свога ковача.

Старо насеље у Локвици уништила је чума.

Локвица је махалског типа, насељена на једној коси, а махале су једна до друге. Локвица има пијаћу воду са чесмама, а уз то постоје и родовски бунари.

Село се дели на махале: *Дуровци*, *Бирдајнци* и *Вујићи*. То је подела по братствима. Постоји и територијална подела на *Горњу* и *Доњу малу*.

Топоними - називи места - хидроними

Кнежина (место у сеоском атару); Црквина Св. Арханђела; ту је постојао и култни храст. Литије и данас се обавезно заустављају код те црквине, где се обавља ритуално молепствије за род берићета. Топоним Бурђевца; ту такође постоји црквина и ту литија обавезно обилазе црквину и врше молепствије. Ова црквина је посвећена Св. Јовану. Ту је и старовремско српско гробље. Српско гробље је покрај цркве сеоске. Муслиманско гробље је на брдашцу покрај села.

Село одржава литије трећег дана Васкрса, када крстоноше обилазе и топоним Гребењ.

Хидроними су: Бисецки поток; Горњемавски поток; Горњемавска чешма; Севска чешма.

Топоними: Гари (ливаде); Габровник (њиве и ливаде); Свињец (утрина, некад биле њиве); Борско поље (некад ту била борова шума, па изгорела, сада је ту поникла букова шума); Мртвило (њиве); Краљев дов (њиве); Погибељ (лескова шума - утрина); Ширина (предео обрастао шумом); Вишеница (њиве и ливаде); Задев (њиве); Тврдин (њиве и ливаде); Старипољ; Крива крушка (њиве); Струшки дол (шума), у старини ту обитавали доселице Албанци, одатле их сељани истерали, те су прешли у Стружје; Гариште (ливаде и њиве); Букова гора (шума); Голема рупа (шума); Габар (шума); Големи рупе, рупине старинске - изгледа рудиште; Локов (њиве); Леска (њиве и ливаде); Гаранце (њиве); Пештурија (шума и камењар); Осојница (њиве и ливаде); Таћеица (њиве и шума); Кошенеш (утрина - раније биле њиве)). Ту има кладенац, са кога воду доводе у село кад је потреба.

Називи и порекло родова

Горња махала:

Дуровци кабиле, 12 кућа. Срби муслиманске вере, српског матерњег језика. По пореклу старинци Срби.

Бирдајнци кабиле, 9 кућа, Срби муслиманске вере. По пореклу старинци Срби.

Вућ кабиле, 10 кућа. то је кабила Вујићи, српског порекла.

Драгићева махала:

Драгић кабиле, 15 кућа, Срби муслимани, матерњи језик им је српски, пореклом су старинци Срби. По родовској традицији њихови преци су прешли из православља у ислам половином XVIII века. Познати су и по називима Мустаинци, по првом претку који је прешавши у ислам добио то име. Као старинци Срби, пре преласка у ислам, звали су се Буклеви.

Буклевска махала:

У тој махали обитава братство *Буклеви*, по коме је махала и добила име. То су старинци Срби у Локвици. Сви родови овога братства славе Св. Арханђела Михаила. Братство Буклеви броји 12 кућа, а сачињавају га родови: *Мешовци* 3 куће, *Буклеви* 2 куће, *Вукани* 7 кућа, који се данас гранају у одељке: Трајковићи, Вукановићи, Станимировићи. Буклеви у старини су били чифчије Амзи-бега. По родовској традицији, спахија дошао да сабира "десетак". Буклеви му спремили слаб ручак. Бег се због тога разљутио и чифчији ударио шамар. А чифчија Србин, извади кубуру из паса и убије бега. Затим пође у Призрен да случај убиства пријави властима. Узјахао магарца, па путујући пао с магарца и сломио ногу. После тога говорили му сељани у шали "Буки", и остао им тако тај родовски надимак као презиме.

Буклевци и *Драгићи* су исто братство, а потичу од два брата. Драгићи су данас муслиманске вере, а Буклеви су православне вере. Буклеви потичу од Драговог брата Илије. Оба брата су била пошла у Призрен да се "потурче" Драго је отишао у Призрен и примио ислам и то су у Локвици Драгићи. Као што смо поменули, Илија је пао са магарца путујући у Призрен, сломивши ногу при паду, вратио се у село и остао је у православљу²⁴.

Гачинићи род, 1 кућа.

²⁴ Ј. Цвијић, *Ibid.*, стр. 1108, 1110; М.С. Влаховић, *Средачка жупа*, стр. 31.

Павловци махала:

Павловци, 7 кућа, славе Св. Арханђела Михаила. *Бурђевци*, 2 куће. То су одељаци од Павловаца, те и они славе Св. Арханђела Михаила.

Ружићи махала:

Ружићи, 9 кућа, славе Св. Николу. То су старинци Срби.

Амзоћи род, 11 кућа. Славе Св. Николу, старинци су Срби.

Мешовци род, 3 куће. Славе Св. Арханђела Михаила.

Репићи род, 7 кућа. Славе Св. Петку. Од овога рода одсељена су 3 домаћинства 1925. године као колонисти у Призренско поље. Спадају у Србе старинце.

Поповци, 4 куће. Пореклом су из Сиринића. По родовској традицији из ове фамилије било је "седамнаест попова"²⁵. Од ове фамилије 1 домаћинство је одсељено у Крушевац. родовска слава је Св. Арханђел Михаило.

Кадихи, 3 куће. Славе Бурђиц. Од ове фамилије једно домаћинство је одсељено 1925. године као колонисти у Петрово Село код Призрена. По традицији су пореклом из Црне Горе, а доселили су се на спахијско имање. Славили су и "прислугу" Бурђевдан²⁶.

Рамадановић кабиле, 1 кућа, по етничкој припадности Цигани.

Сеоска слава је Св. Илија 2. августа, када слави и сеоска црква, посвећена овом светитељу. Село Локвица има и џамију и основну школу.

Према мојим испитивањима половином месеца августа 1947. године у Локвици је било православних Срба 16 родова, са 58 кућа; Срба муслиманске вере 5 родова, са 47 кућа и 1 род са 1 кућом Цигана муслиманске вере.

Укупно родова 22, а кућа 106.

²⁵ Ј. Цвијић, *Ibid.*, стр. 1108, 1110; М.С. Влаховић *Ibid.*, стр. 31.

²⁶ Упор. М. Букумировић (1984) *Из ономастике јужне Македоније*. Ономастолошки прилози V, САНУ, Београд, стр. 555-556. О Колонистима из Сретечке жупе наводи следеће. Петрово село су 1924. године установили насељеници онамастике из Сретечке жупе. Ово колонистичко село имало је око 20 кућа. За време Другог светског рата били су у избеглиштву. Вратили су се после ослобођења поново у Петрово село. Одатле су их власти протерале шездесетих година овога столећа. Тада су се у село почели насељавати Албанци којих има око 50 кућа. Године 1960 је колонистима земља одузета и предата у власништво "друштвеном сектору".

Манастирица

Манастирица је планинско махалско село. Сачињавају га *Калајџинска*, *Башинска*, *Терзинска*, *Карађочка* и *Кулићка* махала. Становништво села Манастирице припада групи Срба муслиманске вере и српског матерњег језика. За Сретачку жупу кажу да је "горе извише Призрена".

У Манастирици постоји џамија и основна школа.

Топоними - називи места - хидроними

Крс' (место и њиве); Попова рупа (њива); Љубанчи шапа (ливаде); Мацово (њива); Дубје (дубова шума, њиве); Јајово (њиве); Слатина (њиве и ливаде); Сливонца (ливаде и њиве); Бозје (ливаде); Грот (место где извире река); Црквишта (њиве).

На месту "Попова рупа" налази се старовремско и савремено сеоско гробље.

Називи и порекло родова

Караџић махала:

Караџић кабиле, 6 кућа. Од овог кабила одсељена су 2 домаћинства у Бајншице махалу; *Калајџинци* кабиле, 1 кућа; *Горанци* кабиле, 3 куће.

Азем кабиле, 1 кућа, Цигани.

Бајшинци кабиле, 8 кућа. Они са Караџићима чине једно братство старих Срба.

Кулић махала:

Кулић кабиле, 11 кућа. Од овог кабила 4 домаћинства су се преселила у Калајџинску махалу, образујући огранак Дурмишовци. Кулићи се рачунају исто братство са Бајшинцима, са којима не склапају брачне везе. *Банговци* кабиле, 4 куће, у сродству су са фамилијом Дурмишевци са којима чине братственичку скупину, издвојену од великог братства Кулића. *Кусинци* кабиле, 1 кућа.

Калајџинци махала:

Бикона - *Бикас* кабиле, 4 куће. Старином су од братства Башинци - Бајшинци овога села. *Фејзовци* кабиле, 3 куће. Старином су од братства Калајџинци, са којима не склапају међусобне бракове. *Аљушови* кабиле, 3 куће. *Башино* кабиле, 5 кућа; *Калајџинци* кабиле, 8 кућа; *Јаминовци* кабиле, 3 куће.

Терзинци махала:

Терзинци кабиле, 6 кућа. Старином су из села Небрегоште. Не склапају бракове са родом Бајшинци, из чега произилази да су заједничког братства. *Кулићи* кабиле, 7 кућа. Овај род склапа међусобне бракове само са припадницима кабиле Калајдинци.

Махала Бајшинци:

Бајшинци кабиле, 14 кућа. Од овог кабила и ове махале 1 домаћинство се одселило 1925. године у Призрен.

На основу ових истраживања из 1947. године у Манастирици је било Срба муслиманске вере, српског матерњег језика кабила 12, са 93 куће; 1 циганско кабиле муслиманске вере са 1 кућом. Укупно кабила 13 са 94 куће.

Према родовској традицији Срби старинци у селу Манастирица прешли су у ислам око 1795. године.

Народна традиција такође говори да су неимари Манастирице учествовали, као калуђери, у зидању манастира Дечана.

Мушниково

Најстарији помен села Мушникова потиче из 1465. године у Поменику манастира Св. Тројице у селу Муштушту - Призренски подгор²⁷. Затим, 1564. године у селу Мушникову је сазидаана црква Св. Апостола Петра и Павла²⁸.

Према народној традицији Мушниково је пре чуме која је харала у древно доба било велико село од неколико стотина кућа, а после чуме у селу је остало само 16 кућа колико их је било у време владавине у Призрену Синан-паше. У то време је у Мушниково дошао "анџија" који је овде завео рад на потурчавању Срба. Од кабила Анџинаца било је концем XIX века 8 кућа.

Ј. Цвијић наводи, по подацима које је добио 5. августа 1904. године, од учитеља Јанка М. Борђевића, да је "Мушниково једино село у којем нема старица" у Сретачкој жупи²⁹.

Мушниково је село махалског типа. Сеоске куће су углавном од камена грађене, а покривене су плочом, ређе сламом, а у новије време местимично и црепом.

²⁷ П. Костић (1928), *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд, стр. 156-158.

²⁸ И. С. Јастребов, *Додатак мојим белешкама из Старе Србије*. Гласник СЈД, књ. IV, стр. 56; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I*, бр. 642; П. Пајкић, *Ibid.* стр. 55; П. Костић, *Ibid.* стр. 166.

²⁹ Ј. Цвијић, *Ibid.* стр. 1106.

Топоними - називи места - хидроними

Коњушка (планине); Орманово (њиве); Тевчарник (пашњак); Гајре (ливаде); Моравица (пашњак); Јеле (ливаде); Ложнове (њиве); Копач (ливаде); Крст (њиве); Липа (ливаде); Расоатица (њиве и ливаде); Прештипе (њиве); Главниково чешме (код села). Око села су и ове бројне чешме: Вежица, Црвник, Предпећ, Болева чешма, Копач извор, Вија извор - у Гајре ливаде; Кумовче извор, тако назван "неко је ту крстио дете, нису му се држала деца"; Прапорац чешма, Прдљиво чешмиче, ту "подувае", Орманово чешма, Јеле чешма, Ласица - рудина, чешма, Козја вода, чешма, Камена вода, чешма, Војничово (њиве); Камењишта (њиве); Селиште (њиве и ливаде). По традицији, ту је некада било село Мушниково. "Била чума, све побила, само неко остао. Били сви ковачи, можда је било 1000 ковача".

Оградица (воћњак); Марин поток (то је сув поток); Лисино (шума и ливаде); Татарче (ораница) - "некој Татари је обделавали"; Страшен камењ (топоним - место); Топило; Марин поток; Љуби-савски извори (чешме); Убер (њиве); Шарени поток (њиве); Црвник (њиве); Предпећ (њиве и пашњак); Осојница (пашњак); Ушаница (њиве); Корице (њиве); Козми дол (њиве); Ошљак (пашњак); Боја (пашњак и планина); Шартичка река (тече кроз село, улива се у Бистрицу); Прекаса (њиве); Жар (ливаде и њиве); Глајче (шума и река); Дуљево (њиве и ливаде); Кремен (њиве и ливаде); Драгасица (њиве и ливаде); Река (њиве и ливаде); Бурник (ливаде и њиве); Свињиште (њиве); Рашков дуб (њиве); Борице (њиве); Ласице (њиве); Пештерица (њиве); Ковачичево (њиве); Л'ка (њиве); Ораше (њиве); Краљев двор (топоним); ту се налазе цигле од грађевине и старински новац. Традиција о томе каже: "Седам година био, после доласка Турака у ове крајеве".

Старовремско гробље налази се покрај цркве у селу. У Мушникову постоје два савремена гробља: код Св. Николе и код Св. Петке.

Река Бистрица тече посред села, а Петрашница покрај села.

Називи и порекло родова

Сташовци, 24 куће., славе Бурђиц. Од овога рода 1923. године одселила су се 2 домаћинства као колонисти у Талиновце и 1 домаћинство у село Плешину - Косово. Уз то, одселило се и 1 домаћинство у Урошевац и 3 домаћинства у Призрен. После другог светског рата у Банат је одсељено 1 домаћинство 1946. године. Овом роду припадају и 2 домаћинства домазетска, који су примили презиме и крсну славу.

Славковци, 16 кућа. То су старинци Срби. Славе Св. Нико-
лу, а прислужују летњег Св. Николу. Од овога рода 1 домаћинство
се одселило у Петрово Село - Призренско поље, као колонисти
1924. године.

Сичановци - Витошевци, 8 кућа, славе Св. Николу, при-
служују Св. Николу летњег. Од свога рода одселила су се два
домаћинства у Призрен 1929. године. Овај род води порекло из
предела "Мораве".

Бајкини, 7 кућа, славе Св. Николу. Пореклом су из Сири-
нића, из села Севца, а називају их "Шоповима". Од овога рода 1
домаћинство је одсељено у Доњу Србицу, а 2 домаћинства у Ста-
новце - Метохија.

Сташовци - Дрцковци, 8 кућа. Досељени су као сточари,
а пореклом су "Качаревци", за њих се каже "нису баш Шопови".
Славе Бурђиц. Од овога рода 1 домаћинство се одселило у село
Раштане - Призренски крај, те и 1 домаћинство у Призрен 1946.
године.

Татаровци род, 11 кућа, славе Бурђиц. Пореклом су из Бу-
гарске или Македоније. Од овога рода 5 домаћинстава је одсељено
1925. као колонисти у Призренско поље. Два домаћинства су одсе-
љена 1946. године у Банат.

Качаревци, 11 кућа, славе Бурђиц. Од овога рода у старо
доба одселило се 1 домаћинство у Севце - Сирињ³⁰, 2 дома-
ћинства у Заскок, а 2 домаћинства у Гребно - Косово, 1924. као
колонисти.

Љубисавци, 9 кућа, славе Св. Николу, прислужују Св. Ни-
колу летњег. Од овога рода се одселило: 2 домаћинства у Тетово,
4 домаћинства у Д. Србицу - Призрен, 1925. као колонисти.

Димовци, 3 куће; *Бајровци* 2 куће.

Према мојим проучавањима половином месеца августа 1947.
године и почетком јануара 1948. године у Мушникову је било
Срба православне вере: 8 родова са 94 куће; Срба муслиманске
вере, а српског матерњег језика 2 рода са 5 кућа. Свега родова 10
са 99 кућа.

³⁰ Ј. Цвијић, Ibid., стр. 1106.. Род Басарини у Севцу, Сирињка жупа, зна
за своје исељенике и у село Мушниково - Сретечка жупа. А. Урошевић (1948)
Шарпланинска жупа Сирињ, Годишен зборник, књ. I, Скопље, стр. 159. У
Мушникову је то род Бајкини, које називају "Шоповина". М. С. Филиповић
Различита етнологска грађа, СЕЗВ, књ. LXXX, стр. 93, наводи у Доњој Србици
- Подрима: родови Бајкини, 3 домаћинства, славе Св. Николу, дошли су из Му-
шниковца 1925. Љубисавци, 1 домаћинство, славе Св. Николу, такође су из Му-
шниковца: 1913. су купили имање, а населили се 1919.

Небрегоште

Небрегоште - "Небреоште" се помиње у Хрисовуљи цара
Стефана Душана из 1349. године, коју је издао својој задужбини
Св. Арханђелима, са осталим селима Сретачке жупе³¹.

Небрегоште припада махалском типу сеоских насеља, а
чине га ове махале: *Муратићи*, *Средња махала*, *Гуцова махала*,
Заплећи и *Равно мала*. Исто тако бројнији родови образују остале
махале по родовским називима. Село Небрегоште има цамију.

Топоними - називи места - хидроними

Равништа (њиве); Ограде (њиве и ливаде); Занога (њиве и
ливаде); Зајлица (њиве и ливаде); Торишта (ливаде); Њивишта;
Модзољ (њиве); Редове (њиве); Вре (њиве); Довњо Вре (ливаде и
њиве); Дубачка (њиве); Забло (њиве); Црешњића (њиве); Страна
(забел и шуме); Дељарница (њиве и ливаде); Јавор (ливаде и шу-
ма); Габар (њиве); Горња вода (чешма); Заплећава вода (махалска
чешма); Муратовићева Горња вода; Асанов поток; Гушаец, отуд
Пиров поток; Ливаде Пирове; Јастрасова вода (повише села у ли-
ваде); Оманска вода; Оман (топоним обрастао шумом); Раструћије
(вода повише села); Вртоп (топоним); Муратећева гробишта (старо
гробиште).

Савремено сеоско гробље је поред цамије.

Селски пут (сокак). Изнад села је Говедарник. Пут од села
Небрегошта ка Речанима и Призрену назива се Градски пут - цаде.

Називи и порекло родова

Ајрадиновци махала:

Ајрадиновци кабиле, 3 куће, пореклом су из села Фире -
Косово, у Небрегоште су досељени на "наследство по мајци".

Аџемовци кабиле, 4 куће. Од овог кабила 1 домаћинство
се одселило у Турску 1921. године.

Фазлинци кабиле, 5 кућа, придошлице из махале *Бусеваца*
у XIX веку.

Врагдејнци кабиле, 6 кућа, називају се и као Тавшиновци, по
великим ушима. Заједничког су братства са кабилем Другутовци.

Тајровци кабиле, 3 куће, пореклом су из села Манастирице.

Гуђовци кабиле, 3 куће.

³¹ Ст. Новаковић, Ibid. стр. 689;

Равно махала:

Зуља кабиле, 9 кућа. Заједничког су братства са кабилем Камберо и не склапају међусобне бракове.

Камберо кабиле, 8 кућа. Од овог кабила 1 домаћинство одсељено је 1918. у Босну.

Бусевци кабиле, 2 куће.

Заплећо махала:

Кошарци кабиле, 3 куће. Од овог кабила 2 домаћинства су се одселила 1915. године у Љубиње на "материнство", поред тога 3 домаћинства су се одселила у село Речане. Кошарци су пореклом из села Речана, одакле су се доселили почетком XIX века.

Јусмановци кабиле, 3 куће. Од овог кабила 1 домаћинство је одсељено у Тетово. Према родовској традицији Јусмановци су пореклом од Љуме у Арбанији.

Стредња - Средња махала:

Рецовци кабиле, 4 куће. *Другутовци кабиле*, 7 кућа. Са кабилем Тавшанци чине једно братство.

По традицији Другутовци су пореклом "из Турске, из Другут касабе". Међутим, старином потичу од Љуме - Арбанија.

Банговци кабиле, 8 кућа.

Гуцова махала:

Гуцовци кабиле, 8 кућа.

Мировци - Мурациви кабиле, 3 куће.

Диљовци кабиле, 9 кућа.

Мислимовци, 13 кућа. Од овог кабила једно домаћинство се одселило 1937. године у Босну.

Абдиовци или *Другутовци кабиле*, 12 кућа, припадају фи-су Гаш. Пореклом су из Албаније, од Побреге - Љума. Заједничког су братства са Тавшиновцима.

У време мојих испитивања насеља и порекла становништва у Сретечкој жупи, Небрегоште је имало Срба муслиманске вере и српског матерњег језика родова 15 и кућа 85; Муслимана албанског порекла, матерњег језика српског, родова 4, са 28 кућа. Укупно родова 19, са 113 кућа.

Плањане

Плањане се помиње у Хрисовуљи цара Стефана Душана из 1348. године, којом потврђује даровницу краља Милутина манастиру Хиландару села Локвицу и Живињане и додаје још

село Плањане у Средској³². У цркви Св. Богородице у селу Плањану, у поду се налази део старе надгробне плоче из 1365. године³³.

Плањане је село збијеног махалског типа, насељено на стрменој коси. Сеоске куће су веома стрменог крова. У току зиме сеоска стока обитава на појатама, где је смештена и сточна храна, а крупна стока је у стајама смештена у селу.

У Плањанима су "куће тесне, обори су мали", баште су испод села. Испред кућа има и винове лозе на "вењак".

Плањане има знатан број махала, које се називају: *Доња мала, Горња мала, Стећи, Ашани, Голпанци, Кочући и Романовци - Рамановци*.

Наводимо и границе сеоског атара - синора: Св. Петка, зидине; Пољаница; Исток чешма; Пчелина стена; Самоборче; Вирове (Суви глог међа); Чешма ливада; стаза Студени извор; Букери Горњи и Доњи; Копана вода; Живинске (Живића) ливаде; Мартиново; Пештер; Лазина; Стојчец чешма; Копач река; Бисер вода.

Село Плањане има цркву, џамију и основну школу.

Топоними - називи места- хидроними

Скок - Гољем камен (камењар); Бела вода (утрина); Кори-та (планина); Голем бор (шума); Вирови (шума); Бачилишта (шума и утрина) - "некада ћаје седеле ту"; Десна клећ (њиве, ливаде и утрине); Букоасат (шума и камењар); Стенице (ливaде, њиве и појатиште); Равно поље (њиве и ливаде); Јеребиница (њиве и ливаде); - ту се "јеребице" гњездиле; Млака (њиве и ливаде) - "мочурљиво место"; Булец (њиве, ливаде и утрина); Гумења (њиве и ливаде); Голем крс` (утрина - камењар); Мал крс` (утрина) - некада је то све била шума, и ту су се налазили "знакови крстати" у шуми постављени; Липо равењ (њиве и ливаде); Старе кошаре (њиве и ливаде); Лазарево (њиве); Рид (њиве); Којковце (њиве); Водоач (њиве) - од старине ту је бразда за наводњавање; Кошаришта (њиве); Рибник (њиве и утрине); Стене (подина - брдо); Равње (њиве); Забрег (њиве); Копач (њиве); Средње брдо (пашњак); Ограде (њиве); Сурчова млака (њиве и ливаде) - назив по неком "Сурцу старцу"; Реке (њиве и ливаде); Врбе (утрина); Брезоица (њиве); Пршлика (њиве).

Извори: Голема чешма; Ајдучка чешма - налази се у планини; Бела вода; Копана вода (на тремећи); Булец; Јеребиница; Ше-

³² Ст. Новаковић, *Ibid.*, стр. 689;

³³ П. Пајкић, *Ibid.*, стр. 53.

рифов извор и Стенице; Бучки студенац; Чешма на две пут. Аксов извор - Гумења. Сви ови извори се налазе ван насеља, у сеоском атару. Црвен поток, у атару села.

Хидроними у насељу: Глаа чешма - у махали Голипанци; Бабљак, Камжић, Стећи - Стећева чешма - "две чешми", Ашанска чешма. У селу имају и три родовска бунара у Ашане и Речица плањанска. Буричин поток, до села, Црвен поток, Чешма петкош.

Остали топоними су: Белиново (њиве и ливаде); Мечкина дупка (повише села једна пећиница); Краљев двор (топоним - место, кућиште); Црквине храма Св. Недеље; Црква Св. Николе; Ланиште (утрина до села Плањана).

Називи и порекло родова

Сви православни Срби у селу Плањанима славе Св. Николу. Црквена слава је Мала Госпојина. Село крста "диже" на Спасовдан.

Каралинци - Калинчићи род, 6 кућа. Огранак овога рода су Поповци, 2 куће. По пореклу су Срби старинци. Од овога рода одсељено домова: 1 у Тетово и 1 у "Србију" између два светска рата.

Живковци, 5 кућа.

Аксовци, 7 кућа. Од овога рода 2 куће су одсељене у Призрен између два светска рата.

Прплевци - на "лаган" род, 7 кућа. Деле се у три огранка: *Илићи*, 3 куће, *Симићи*, 3 куће и *Лукићи* 1 кућа. Од рода Илића 1 домаћинство је одсељено у Крушевац.

Чаљовци, 6 кућа. Од овога рода одсељена су 4 домаћинства као колонисти 1922. у Талиновце - Косово.

Стевићи, 17 кућа. Од овога рода одсељена су 3 домаћинства 1924. у Талиновце као колонисти; у Америку 1 домаћинство; затим у Призрен 1 домаћинство и у Београд 1 домаћинство. Стевићи - Стећи су пореклом из Бинач Мораве. Познају племенску - фисну организацију и припадају фису Краснић, а деле се на огранке: Дириманци, 3 куће, Пртлевци, 9 кућа и Срби, 5 кућа.

Кочовци кабиле, 8 кућа. Срби старинци, који су из православља прешли у ислам половином XVII века. Матерњи језик им је српски. Према родовској традицији припадају племенској (фисној) организацији фиса Краснић. Од овога рода 1 домаћинство се одселило у Америку 1920. године, 1 домаћинство у Бугарску 1917. године.

Романовци кабиле, 6 кућа. Пореклом су старинци Срби. Од овога рода 1 домаћинство се одселило 1917. у Тетово и 1 домаћинство 1932. у Призрен.

Ашани кабиле, 38 кућа. Пореклом су из Глобочице - жупа Гора. Од овог кабила одсељено је 4 куће у Призрен и 2 у Сарајево после Првог светског рата. Ашани су били сточари номади српског порекла. Сада им је матерњи језик српски. По родовској традицији, доселили су се бежећи од крвне освете.

Голипанци кабиле, 15 кућа. Као Срби православци ислам су примили у Плањану. Од овог кабила 4 домаћинства су одсељена у Призрен. Повремено су се исељавали од времена владавине турске, па до конца Другог светског рата. По родовској традицији Голипанци су "дођени" као потгучерњаци "од Стаболије".

Према изнетоме 1947. године у Плањану је било: Срба православне вере родова 6, са 48 кућа; Срба муслиманске вере српског матерњег језика родова - кабила 4, са 67 кућа. Укупно родова 10, са 115 кућа.

Речане

Цар Стефан Душан је 1349. године Хрисовуљом приложио предео Средску, као метох својој задужбини Св. Арханђела, где се наводи и село Речане³⁴.

У Речанима се налазе црквине православног храма Св. Кузмана и Дамјана. Постојала је и црква Св. Николе, јер је већина српског становништва овога села славила Св. Николу³⁵. Исто тако постоји и топоним "Тетројица", где је древно гробиште и место звано "Спасоица". То је црквиште познато и под именом Гуња - Гулоња.

По традицији, у старини село Речане је било велико насеље. "У старо време чума била и поморила сељане".

Село Речане има џамију.

Топоними - називи места - хидроними

Копач (њиве); Крушје (њиве); Слонок (њиве); Панилово (њиве и ливаде); Средња река (њиве); Јусуфбегово (њиве и ливаде); Окшоице (њиве и ливаде); Реке (њиве); Лупурде (њиве и ливаде); Дувој (њиве); Варнице (њиве); Гаришта - новији назив Османлов рит (њиве, ливада, забел и сеоска чешма); Тоцил (брдо - страна повише села); Чичков дов (страна); Габар (утрина); Добра вода (кладенац); Паничево (ливаде). У Тоцив карпи, има Мечкина дупка.

³⁴ Ј. Шафарик, Ibid. стр. 280; Ст. Новаковић, Ibid.; М. Ал. Пурковић, Ibid. стр. 135; Рад. Ивановић Ibid. стр. 354.

³⁵ Традиција у Срба, пренета из села Речане - Богошевце

У селу Речане помиње се и топоним Богданова њива³⁶.
Покрај села је старовремско гробље и "црквиште".

Кроз село Речане протиче Призренска Бистрица, а ту се у Бистрицу уливају Љубињска река и Манастиричка река.

Гробље сеоско је на једном месту, поред пута, неограђено, а кроз гробље пролази пут.

Кроз Речане пролази пут Призрен - Речане - Средска, а ту се стичу и путеви околних села.

Називи и порекло родова

Аслановци - Куринци кабиле, 18 кућа. Ово кабиле образује посебну махалу у селу. У старини су били православни Срби, а потом су примили муслиманску веру. После Првог светског рата једно домаћинство се од овог кабила одселило у Турску, "отишао у гурбет младић, тамо се оженио и остао". Исто тако, после Првог светског рата један муж отишао "на гурбет у Малу Азију и тамо остао".

Обично се за око четири - пет генерација памти родовска традиција код становништва овога села муслиманске вере, па се најлази и на српско порекло. Ево једног примера који то илуструје: Абдула, стар 68 година, 2. Сејфула, 3. Аслан, 4. Селим и 5. Лимон. У Речане су досељени у старини из Љубиња, и то као једно домаћинство. Према броју "колена" доселили су се из Љубиња пре 260 година, односно почетком XVIII века.

Куртовци кабиле, 27 кућа. То су *Куртовци - Шеповци*, који чине посебну махалу. Од ове кабиле једно домаћинство се одселило у Турску после првог светског рата. У овом кабилу чује се и овако родовско опредељење: Куринци - Шеповци, припадници Курајшин кабиле. Обичава се и назив кабиле "куривари". Огранци су им: Демировци, Аљковци, Бељовци, Љативовци.

Куртовци - Шеповци су пореклом из Љубиња од кабила Туртовци. Не склапају бракове између себе, и на то се од старине пазило. У Речане су се доселили на купљено земљиште од неког Призренца Шотрмана. Надимак су добили по претку Аслану, који је волео да једе "кури пите" - суве пите само од кора начињене.

Бератовци кабиле, 3 куће.

Кабиле Куртовци - Шеповци има засебно место на сеоском гробљу за сахрањивање мртвих из њихова рода.

³⁶ И. С. Јастребов, *Додатак мојим белешкама из Старе Србије*, стр. 77-78.

Као огранци кабила Куртовци - Шеповци сматрају се: Бајровци, Ајдиновци, Топаловци и Нувинци.

Августа 1947. године у Речанима је обитавало 3 рода Срба муслиманске вере, са 48 кућа.

Средска

У Хрисовуљи цара Стефана Душана из 1349. године, у којој између осталог прилаже жупу Средску своје манастиру Св. Архангелима код Призрена, наводи се и село Средска са црквом Св. Петке, са засеоцима и шумом (пашњацима)³⁷.

У другој половини XV века (иза 1465. године) писан је Поменик манастира Св. Тројице у селу Муштутишту - Призренски подгор, где се помиње неколико села Сретачке жупе заједно са Средском као посебним насељем³⁸.

Запис у цркви Св. Богородице у Средској, нешто оштећен, писан је 1592. године, а бележи да се за зидање цркве потрудише: Станислав, Цветко и Јован (остала имена оштећена), што говори о групним ктиторима³⁹.

Село Средска је разбијеног махалског типа, и сачињавају га седам махала: 1. *Богошевце*, 2. *Краичи*, 3. *Милачики - Милачићи*, 4. *Паличојки*, 5. *Печићи*, 6. *Рачичи - Рачојки* и 7. *Стајковце*⁴⁰. По том редоследу наводи се и приказ насеља и порекла становништва овог највећег и централног сеоског насеља Сретачке жупе.

Становништво Средске је врло марљиво, вредно и особито присно и пријатељско. Све је то деценијама био сам печалбар. Скоро сваки мушкарац био је гурбетџија у некој страниј земљи. У старо доба окосницу родовског патријархалног друштва чинила је "стара реч" - сродничка задруга, када је било и по 70 чланова у једној задружној кући⁴¹.

У старини у Средској је одржавана "скупштина" за целу Сретачку жупу.

У турско феудално доба, у Средској је био спахијски систем привређивања. По традицији Средска је била "спаилак" Руста

³⁷ Ј. Шафарик, *Ibid.*, стр. 281-282; М. Ал. Пурковић, *Ibid.* стр. 143;

Рад. Ивановић, *Ibid.* стр. 354.

³⁸ П. Костић, *Ibid.*, стр. 156-166.

³⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I, бр. 515*; П. Пајкић *Ibid.* стр. 56.

⁴⁰ И. С. Јастребов, *Стара Србија и Албанија*, стр. 78.

⁴¹ М. С. Влаховић *Средска жупа*, стр. 37.

Кабаша из Призрена. Следовао му је спахијски десетак. На домаћу стоку, од трла три до пет грла ситне стоке као "ђумрук".

У Средској (заселак - махала *Богошевце*) постојали су прежици "момачке бећарнице" (момачке одаје - куће)⁴².

У прошлости, обичај домазетства одржавао се у реткој свежини.

Родовска традиција о пореклу становништва говори следеће:

- Стари Србијанци - ми смо од пре цара Душана. Срби су оно што је Шумадија, то су прави Срби.

- Новосрби су опет Старосрбијанци, који су ослобођени турског ропства 1912. године.

Средска има планину - пашњаке изнад села Мушникова. То је "Сретачка планина", са следећим међама: Николин камењ, Бубриште, Мораица, Коњушка. Ова планина се граничи са атаром Тетова у Вардарској Македонији.

Према попису из 1912. године који је сачинио учитељ у Средској Митар Вучковић, у Средској су обитавала 44 рода - "фамилије" са 140 домаћинства и 1139 житеља⁴³.

У 1945. години у Средској је било: 172 домаћинства, са 1368 житеља⁴⁴.

Махале - засеоци:

1. Богошевце

Топоними - називи места - хидроними

Странчина (њиве, утрина и лесковар); Мечкин дол (њиве, ливаде и пашњак); Кошариште (извор изнад села); Чешма у Црвник; Кали шемф (њиве, ливаде и лескар); Ласци (лазеви, ливаде); Оцино (њиве и ливаде); - купљен посед од спахије хоце; Домње ливаде (данас њиве); Кошариште (ливаде и њиве); Полице (њиве); Кукале (њиве); Главне њиве (њиве); Крепала (ливаде); Ракитице (ливаде); Расадишта (њиве и ливаде); Рид (њиве); Равењ (њиве); Понок (утрина); Лојзишта (њиве); Радово бачило; Николићево бачило (њиве); Ошљак (планина - пашњаци); Топлиц (топоним), одакле се заселак - махала снабдева пијаћом водом.

У старини у *Богошевцу* је обитавео старосрпски род *Башовци* - *Башић*, који се иселио из Средске 1689. године и настањено у Призрену⁴⁵.

Коачевци - *Ковачевци*, 1 кућа, славе Св. Николу, прислужују летњег Св. Николу. Пореклом су из Штимља - Косово⁴⁶.

Танасковци, 13 кућа, славе Св. Николу, прислужују летњег Св. Николу. "Танасковци су пореклом из Биначке Мораве. Крајем XVIII века доселила су се три брата: један у Речане, дуги у Рачије и трећи у Богошевац"⁴⁷. Према мојим истраживањима у родовској традицији Танасковаца постоји ово предање. Танасковци су обитавали у селу Речане, као велика сродничка задружна кућа. Пред крај XVII века запретила им је опасност да морају "да се турче". У то време задружна кућа њихова бројала је шеснаест мужи, односно "шеснаест пушке дугачке". Они који нису хтели "да се турче", пребегну из Речана у Богошевце као једно домаћинство. Друго домаћинство је отишло у Горње Село, а треће домаћинство или "брат" у Рачојћи. Они што су остали у Речану, "потурчили су се. Онај брат што се одселио у Горње Село, и он се потурчио". Ова два рода у Средској, остала су у православљу и сматрају се за родбину. Танасковци воде порекло старином из Подрине, одакле се њихов предак доселио крајем XVI или почетком XVII века као домазет у село Речане - Сретечка жупа⁴⁸. Од рода Танасковци потичу ови огранци: Мацовци, Дзивговци, Муњишови, Петковци и Јанковци⁴⁹. Од рода Танасковци једно домаћинство одселило се 1862. године у Призрен и друго 1935. године исто у Призрен.

Жоровци, 2 куће. У доба турске владавине од овога рода одселиле су се у Призрен 3 куће.

Паљови, 3 куће. После Првог светског рата од овога рода једно домаћинство је одсељено у Призрен.

Шиљкови, 1 кућа. Презиме добијено по надимку, а овај по ношењу шубаре истурена врха⁵⁰.

Абрашовци, 1 кућа. Од ове фамилије једно домаћинство се одселило 1933. у Призрен.

Буцови - *Недељковићи*, 1 кућа. Од ове фамилије једно домаћинство се одселило у време турске владавине у Призрен.

⁴⁵ Ibid., стр. 10, 39, 44.

⁴⁶ Ibid., стр. 10, 39, 44.

⁴⁷ Ibid., стр. 10, 39, 44.

⁴⁸ Забележио у првој половини августа месеца 1947. године од Недељка Танасковића - из рода Танасковци - Богошевце, заселак Средске.

⁴⁹ Ibid., стр. 10, 39, 44.

⁵⁰ Ibid., стр. 10, 39, 44.

⁴² Т. Вукановић (1986) *Срби на Косову, II*, Врање, стр. 137-138.

⁴³ Т. Чукаловић (1989) *Сретечки родослов, Родослов фамилија села Средске код Призрена XIX и XX*, Ниш, стр. 10, 39, 44.

⁴⁴ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 10, 39, 44.

Видосавци, 7 кућа. Сматра се најстаријим српским родом у селу. Од ове фамилије 1 домаћинство се одселило у време турске владавине у Призрен. Огранци рода Буцови су: Лазићи и Марковићи.

По предању, Рајко из рода Видосавци је направио црквицу у селу Богошевцу. Рајко је био сточар номад и имао је као ћаја "сурие" које су бројале 12000 оваца. У време ратова на Косову и Метохији, Рајко је пребегао у Срем, а "оставио селу своје имање и стоку". И у "Срему седамдесет фамилија од њега је". То је било "кад су пребегле 36000 душе из Метохије, са Косова и одавде" у Шумадију и Војводину⁵¹.

Наведени родови у Богошевцу славе Св. Николу, а при-служују летњег Св. Николу.

Богошевце је имало 1862. године 9 кућа, а 7 бачилука. Само 2 куће нису имале бачилуке. У то доба Богошевце је имало 12000 оваца и коза и уз то свака кућа по 10-13 грла говеди и товарне коње.

У 1947. години Богошевце је имало 8 родова са 29 кућа.

2. Крајћи - Каралејић

Махала - заселак Средске Крајћи - Каралејић, добила је назив према истоименом роду, свакако оснивачу ове махале. "Крајћи у Средској, доселили су се из Крајке - Ђаковичка нахија вероватно као Албанци католици, па су у Средској прешли у православље"⁵². Међутим, Крајћи су српског порекла, а из завичајног села крај реке Дрима на домаку Призрена, избегли су због арбанашког зулума⁵³.

Називи и порекло родова

Живкови, 1 кућа, славе Св. Петку.

Јевтић, 2 куће, славе Бурђевдан.

Каралејић, 7 кућа, славе Св. Пречисту. Од ове фамилије једно домаћинство се одселило после Првог светског рата у село Стреvence. Од рода Каралејић потичу ови огранци: Ајтинци - Ајтићи, Гогинци - Гогини, Бурђијинци - Бурђевићи и Ципкини⁵⁴. Од фамилије Ајтићи, два брата су остала у Румунији, као печалбари почетком XX века⁵⁵. Од фамилије Ајтић потичу родови: Стојковићи и Марковићи - "Шопкини"⁵⁶.

⁵¹ Ibid. стр. 10, 39, 44.

⁵² Ј. Цвијић, Ibid. стр. 1107., нак. 1.

⁵³ Т. Чукаловић, Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁵⁴ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁵⁵ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁵⁶ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

Фамилија Радовци - Радићи, старином је од Никшића - Црна Гора⁵⁷.

Кажевци - Живковићи, старином су Томовци, од кога братства потичу и Лазаревци⁵⁸.

Род Бурђијинци потиче од фамилије Гогини, који су се презивали Станојевићи⁵⁹.

На крају, фамилија Гогинци, старином је из Подрине - Крајке села. Надимак "Гоге" добили су као печалбари, неимари - зидари⁶⁰.

1947. године у Крајићу су обитавала 3 рода, са 10 кућа.

3. Милачки - Милачићи

"Мало Милачки" - заселак Милачићи има 5 родова и 22 куће.

Топоними - називи места - хидроними

Вртиште (ливаде); Чукалова ливада; Топиљач (топоним); Стојковски поток; Кабашева чешма; Курдовца (ливада), по одселиној фамилији Курдовци⁶¹. Забев (њиве и брежуљак са лескаром); Коласта рудина (врх на "Забев"); Бањевац (ливаде и њиве); Крачне млаке (ливаде и њиве); Вишња лаз (ливаде); Рацепит камењ (пашњак - утрина); Странчина (пашњак); Ковачевац (ливаде, њиве и пашњак); Заједничке ливаде; Спасојце (њиве); Равењ (њиве); Севске њиве; Томова чешма (ту поток и воћњак); Ракитица (ливаде); Средачка планина, (повише села Муштушта); Жар, то је планина с Средске, са врхом Коњушка, у комплексу Црног врха на Шар планини.

Називи и порекло родова

Кабашовци, 1 кућа. Од овога рода једно домаћинство се одселило 1924. као колонисти у Талиновце - Косово и једно домаћинство у Призрен. Кабашовци су данашњи Радивојевићи, који се рачунају у најстарије фамилије, уз то веома имућне. Стари-

⁵⁷ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁵⁸ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁵⁹ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁶⁰ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁶¹ Ibid. стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

4. Паличојки

Према легенди турска војска није могла ући у *Паличојке* после заузећа српских земаља у средњем веку, за неколико година⁶⁹.

Удут (атар) махале Паличојки налази се у сеоским махалским границама: Пут, Станково дрво, Станков камен, Поток, Грамада (камењар).

Паличојке се дели на *Горњу* и *Доњу* махалу.

Топоними - називи места - хидроними

Калуђере црква покрај села, ходочашћа се обављају на Благости и Богородицу, када се у цркви врши у служба божја.

Калуђере (поток); Равње лазе (њиве); Ограде (њиве); Зеленик (ливаде); Равен трн (ливаде); Расадиште (ливаде и њиве); Мамовци, "ерације"; Калишен вр' (брдо); Буџоа леска; Чешма (налази се код цркве Калуђере); Велиште (чешма); На исток (чешма).

Сеоско гробље је једно за шест махала, а налази се код цркве Св. Николе за махале: *Милачићи*, *Стајковце*, *Крајови*, *Паличојки*, *Пејчики* и *Рајчики*.

Називи и порекло родова

Љамовци, 7 кућа, славе Митровдан. Сматрају се старинцима. У старини били кириције, те како су понајвише кирицилук обављали са градовима Призрен и Скадар, њихов предак кириција се прозвао "Љамо", да би се заштитио од албанских хајдучких пљачкашких чета⁷⁰. Међутим, у арбанашком говору, одакле потиче "lajim-i" означава вест, онога који преноси и шири вести, што су кириције од старине чинили у свим крајевима Балкана⁷¹. Од овога рода једно домаћинство се у старини одселило у с. Јанчиште - Полог у Вардарској Македонији. За њих се каже "да су досељени однекуд", као и да су родовско име добили "из поруге", а у Јанчишту их обитава 6 кућа⁷².

Великинци, 5 кућа, славе Св. Николу и прислужују Св. Николу летњег. Великинци се зову и као Диглемановци. Овај назив су добили по својој баби Велики⁷³. Од овога рода одселила су се три домаћинства као колонисти 1924. у околину Урошевца.

ном су од скадарског Кабаша. По традицији родовској, из Кабаша су емигрирали због крвне освете са поповском фамилијом. У Милачићима су подигли цркву "Покајницу", која је посвећена Св. Борђу. У цркву су као курбан узидали у темеље сенке три девојчице и једног дечака из своје фамилије. То је било у време "Синан-пашино"⁶².

Из ове фамилије била је Јасна Кабашова, позната народна видарица, нарочито вешта у лечењу крајника, које је "чупала из грла болеснику својима прстима". Имала је три сина: Недељка, Петка и Тома. Године 1876. били су добровољци у руској војсци у рату против Турака. Петко је био и руски конзул у Софији, где су га Бугари убили, због српског порекла⁶³.

Из фамилије Радивојевић потиче и Петроније Печић - Радивојевић, родом из Призрена, који је био неко време старешина манастира Св. Марка код Призрена. Рођен је у Призрену око 1830. године, од оца Петра и матере Бурђане, који су се из Сретечке жупе - заселак Милачићи доселили у Призрен. Крштено име било му је Петко, а монашко Никанор, али су га звали Петроније⁶⁴.

Чукаловци, 3 куће, славе Св. Ваведење. Овај род је старином из села Буковца - Ибарски Колашин, а доселили су се у Сретечку жупу у "време владавине" у Призрену Синан-паше⁶⁵. Од овога рода у старини се одселило једно домаћинство у село Јанчиште - Доњи Полог, где их је "од век" једна кућа⁶⁶.

Шиповци, 2 куће, славе Св. Николу, прислужују летњег Св. Николе. Старином су из Босне.

Џиновци, 7 кућа, славе Св. Николе. Род Џиновци се грана у фамилије Борђевци и Матовци. Старином су из Босне. Миграциони пут их је водио у Међумурје, одакле су због унијаћења пребегли на Косово и настанили се првобитно у Јањеву. Из Јањева су потом прешли у Сретечку жупу, настанивши се у Средској махала *Милачићи*⁶⁷.

Софтићи, 9 кућа, славе Св. Николе. Овај се род дели у огранке Димовци, Арсовци, Курдевци. По надимку "Софте", поникло је и родовско презиме⁶⁸.

Махале *Милачићи* и *Паличојки* имају заједничку основну школу и амбуланту, као и земљорадничку задругу.

⁶² Ibid., стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁶³ Ibid., стр. 56-57, 61, 67, 72, 74, 78, 82-83, 88, 96.

⁶⁴ П. Костић, Ibid., стр. 130

⁶⁵ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 96.

⁶⁶ Ј. Ф. Трифуноски, Ibid., стр. 455

⁶⁷ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 96; Ј. Ф. Трифуноски, Ibid., стр. 455

⁶⁸ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 88, 114, 125

⁶⁹ Т. Чукаловић, Ibid. стр. 88, 114, 125

⁷⁰ Т. Чукаловић, Ibid. стр. 88, 114, 125

⁷¹ А. Zajmi, М. Bardhi, S. Drini, Z. Mulaku, G. Zuboteni, S. Imanic (1981), *Albansko srpskohrvatski rečnik*, Priština, str. 484

⁷² Ј. Ф. Трифуноски, Ibid. стр. 455

⁷³ Т. Чукаловић, Ibid. стр. 88, 114, 125

Огаревци, 11 кућа. Данас су Огаревићи, а старином су Попевци. Као печалбари су из Румуније довели пса "огар", по чему су и добили надимак, односно презиме⁷⁴.

Зрнзевци, 5 кућа. Старином су из околине манастира Зрзе код Прилепа у Вардарској Македонији, одакле су се доселили пре Косовске битке 1389. године, и у бици учествовали као ратници у српској војсци. У фамилији су чували као реликвију "један барјак из Косовске битке"⁷⁵.

Шошевици, 2 куће. Од ове фамилије једно домаћинство се одселило у Призрен 1937. године. Овај је род старином од Вирпазара у Црној Гори и потиче из братства Пламенац. У Сретачку жупу су се доселили "пре више векова"⁷⁶.

Наведени родови славе Бурђиц, а прислужују Св. Николу летњег.

Половином месеца августа 1947. године Паличојке је имало према мојим истраживањима 5 родова, са 30 кућа.

По традицији, *Паличојке* има на седам места седам чобана. "То тако било, тако заостало и постала мала Паличојки".

5. Пејчики - Пејчићи

О имену насеља постоји ово казивање: "Био неко старо време Петко. Или је име дошло по слави Св. Петке, која је у старини слава некоме била". У Пејчићима се налази црква Св. Николе, поред које је и сеоско гробље.

Топоними - називи места - хидроними

Брдо (њиве и ливаде); Пејчиће ливаде; Калуђере (њиве), ту се налази и храм Св. Богородице; Дуба (њива); Ошљак (пашњак); Равне лазе (њиве и брдо); Пејчишка чешма; Мала чесма; Пролазни поток (служи за наводњавање земљишта); Калуђере чешма (користи се вода са ове чешме и за наводњавање земљишта).

Назив и порекло родова

Мандушићи, 4 куће, славе Св.Петку. О пореклу овога рода постоји традиција. Мандушићи су се доселили у Средску - махала Пејчићи из Тетова. Било их је седморица браће, па су се од

зулума турскога и арнаутскога разбежали на разне стране: у Средску, Призрен, Црну Гору, Далмацију. За чувену јуначку кућу Мандушића у Црној Гори, сматрају да потичу од ових Мандушића. Они који су се населили у Средској постали су веома богати и имали су преко 3000 оваца. Презиме им је дошло од "мандра - мандуш", што на грчком значи бачило. Мандушићи у Пејчићима познати су као одлични гуслари и добри јунаци. Кад су у старини призренски дервиши долазили у писанија по Сретачкој жупи, тражили су и њихову "мандру", да би добили писанијски прилог⁷⁷.

Ево и друге верзије о старини и миграционим путевима рода Мандушића. Мандушићи - Мандушовци су старином од Тетова. Њихов "аскурђел деда", прачукундеда, био је овчар номад, и њима је презиме дошло по "манде" - бачило. У тетовском крају су поубијали турске заптије и побегли у Црну Гору, сем једног најстаријег брата, који је дошао у Средску, од кога су данашњи потомци у *Пејчићима*⁷⁸.

Ја сам у току лета 1947. године упознао у Пејчићима Анту Мандушића, старог 67 година. Он је добро знао родовско порекло и етничку историју, али је родослов слабо памтио, свега четири претка, и то: Анта је син Савов, овај Алексин, а овај Јосифов, а Јосиф је Станков. То износи 180 година уназад или приближно око 1765. године, али су Мандушићи пре те године досељени у Средску. Од овога рода многе фамилије су исељене, али у завичају нису "раздружени". У Америку је одсељено једно домаћинство.

Анта Мандушић даље казује: "Мандушићи су пореклом из Тетова, вароши, тамо су били сточари номади. три брата су дошла у Сретачку жупу. Један се настанио у Рајчики, други у Богошевце, а трећи у Пејчике. Они двојица што су се населили у Рајчике и Богошевце били ћаје, сваки имао по 1000 оваца, али су се утрли. И овај брат што се населио у Пејчике имао је 1000 оваца. Његови су потомци данашњи Мандушићи у Пејчићима".

Мандушићи су се у старини звали Лазарејшеви. У Тетову су били поварошени сточари номади ћаје. Док су обитавали још у Тетову, са својим стадима, браћа су се издвојила. Турци су једнога дана навратили да опљачкају Лазарејшевска бачила. Њихови чобани били наоружани, те плачкаше нападну и неке поубијају, а Турци заплешену стоку оставе и побегну. После тога, Мандушићи су се доселили у Сретачку жупу, и рачунају се међу најстарије становништво у Пејчићима.

⁷⁷ М. С. Влаховић, Ibid., стр. 31; Ј. Цвијић, Ibid., стр. 1095; П. Томић (1968), *Бачије у Карпатској области Србије, Јужно од Дунава, са освртом на бачију уопште*, Гласник Етнографског музеја, св. 30, Београд, стр. 24.

⁷⁸ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 88., 114, 125

⁷⁴ Ibid. стр. 88., 114, 125

⁷⁵ Ibid. стр. 88., 114, 125

⁷⁶ Ibid. стр. 88., 114, 125

Гачовци - Гацићи, 4 куће, славе Св. Петку. Брачне везе не склапају са Мандушићима. У старини од овога рода једно домаћинство се одселило у с. Јанчиште - Доњи Полог у Вардарској Македонији, а славе Митровдан. У с. Јанчишту се сматрају као "стари досељеници - пореклом из Средске"⁷⁹.

Думанови, 2 куће, славе Св. Петку, прислужују Св. Николу летњег. Огранак су од Мандушића, са којима не склапају брачне везе. И они су имали "лагал" "Лазареви" у старини, као и Мандушићи.

Јанковићи, 2 куће. Познати су и по називу "Шопови", а пореклом су из Сиринића жупе, одакле су "од крви побегли". Славе Св. Арханђела Михаила, а прислужују Св. Арханђела летњег.

Качареви - Качаревих - Добросављевић, 1 кућа. Пореклом су из Сиринића жупе, а познати су и као "Шопови"⁸⁰.

Нишовци, 1 кућа, сматрају се као огранак од Мандушића, а славе Св. Николу.

Добросавци, 1 кућа, славе Св. Арханђела Михаила. Огранак су од фамилије Јанковића⁸¹.

* + *

Црквица "Калуђере" је по традицији из XIV века. Црква се првобитно налазила у Паличојћима на топониму "Богородица". Због зулума и скрнављења од стране "Турака" икона Св. Богородице "је летнала" до једног места, Печиће, на коме су сељани потом подигли црквицу за једну ноћ⁸².

У махали Пејчићи постојало је културно-уметничко друштво "Српски гуслар", које је у ствари било певачко друштво⁸³.

У августу месецу 1947. године према мојим истраживањима, у махали Пејчићи обитавало је 7 родова, са 17 кућа.

6. Рачеичи - Рачојке

Испод махале Рачојке налази се црквиште Св. Петке. Постоји и старовремско гробље.

⁷⁹ Ј. Ф. Трифуноски, Ibid., стр. 455.

⁸⁰ Ј. Цвијић, Ibid., стр. 1108; А. Урошевић, Ibid., стр. 159. У Средској - махала Пејчићи, данас је то фамилија Јанковићи, позната и као "Шопови" по пореклу из села Севце - Сиринићка жупа

⁸¹ Т. Чукаловић, Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸² Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸³ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

Јакшовци - Јакшићи, 10 кућа, славе Св. Петку. У време сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године "дигли се однекуда" и Јакшићи и дошли у Средску у заселак Рајчићи. Онда су се стале досељавати од тетовског краја из Вардарске Македоније и друге породице⁸⁴. По родовској традицији Јакшићи су пореклом из Херцеговине: један брат одселио се у Црну Гору, други брат у Зубин Поток - Ибарски Колашин, а трећи брат у Средску⁸⁵.

Борђевци, 7 кућа, славе Св. Николу.

Савићи, 5 кућа, славе Св. Николу. Од ове фамилије 1927. године 2 домаћинства су се одселила у Америку - Чикаго. Затим, 1932. године 2 куће су се одселиле у Призрен и једно домаћинство 1947. године исто у Призрен.

Димовци - Димићи - Тодоровићи, 5 кућа, славе Св. Николу. Као огранци овога рода рачунају се: Тодоровићи, Јаковљевићи, Симићи и Станишићи. Сви воде порекло од "Рача"⁸⁶. Њихово досељавање је било у XVII веку, у време сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Рачова браћа тада су приспела у Сретечку жупу: један у Речане, други у Богошевце, а трећи у Рачојке⁸⁷. Свакако, и име ове махале потиче од овога рода "Раче". Рачо је имао синове: Лоју, од њега воде порекло Терзијинци, и Панту, од кога воде порекло Савићи и Тодоровићи. Од рода Терзинци потичу огранци: Вељковићи, Борђевићи, Здравковићи, Митровићи и Симићи. То рачвање у наведене огранке било је тек 1880. године⁸⁸.

Према мојим испитивањима 1947. године махала Рачојке је имала 4 рода, са 27 кућа.

7. Стајковац - Стајковце

Према традицији име овом насељу је настало "по неком Стајку", који је био пореклом из Македоније. Исто тако, помиње се и домишљање постанка имена: "стај - ковце", стави - коце, "јер ту земља клизи"⁸⁹.

Заселак Стајковце дели се на две махале: 1. Доња мала и 2. Горња мала.

⁸⁴ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸⁵ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸⁶ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸⁷ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸⁸ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁸⁹ Ibid., стр. 145-146, 152, 156, 164-165

Топоними - називи места - хидроними

Бара (ливаде); Голема леска (шума); Велиште (чешма); Кољапово (њиве и ливаде); Вирови (пашњак); Чешма на вирови; Небрегошка страна (њиве и "заблови" - забели).

Назив и порекло родова

Драшковци, 1 кућа, славе Бурђиц. Пореклом су из села Мушникове.

Вучевци, 3 куће, славе Св. Николу, прислужују Св. Николу летњег.

Бранисављевићи, 3 куће, славе Св. Николу. Овај род се рачва у огранке: Анђелковићи, али и као Мандушине, Вучевци - Вучевићи, Николићи, Петровићи, Уштевићи - Уштевци и Фурланови - Цветковићи⁹⁰. Сви славе Св. Николу. Од Бранисављевића рода једно домаћинство се одселило 1947. године у Банат.

Уштевци, 6 кућа, славе Св. Николу. У старо време од овога рода једно домаћинство се одселило у Призрен.

Цветковићи, 1 кућа, славе Св. Николу.

Торомановићи, 1 кућа, славе Св. Николу. Од ове фамилије после Првог светског рата једно домаћинство се одселило у Скопље.

Живковићи, 1 кућа, славе Св. Николу. Познати су и као Парамендићи. И у Приштини постоји род Парамендић, али ми није познато да ли је пореклом из Средске.

Петровићи, 2 куће, славе Св. Николу.

Каралејићи, 7 кућа, славе Св. Пречисту. После првог светског рата једно домаћинство од ове фамилије се одселило у "Стрепце". Овај род се рачва у огранке: Вуче, Пућковићи - Пућковци, чији је предак пушио дуван на лулу⁹¹.

Црнчевићи, 1 кућа, славе Пречисту.

Пућковићи, 2 куће.

Као домазети у Торомановића фамилију досељен је домазет из Кичева, који је примио презиме и родовску славу Торомановића.

Стајковце род, 3 куће. Од ове фамилије је 1 кућа као огранак Јовановића. Из Кичева је у тој фамилији призетак исто Јовановић. Поред тога у фамилији Стајковце је један домазет из Призрена.

⁹⁰ Ibid. стр. 145-146, 152, 156, 164-165

⁹¹ Ibid. стр. 145-146, 152, 156, 164-165

Према мојим испитивањима насеља и порекла становништва августа месеца 1947. године Стајковце је имало 12 родова, са 31 кућом.

Према мојим испитивањима насеља и порекла становништва, половином августа месеца 1947. године у Средској је обитавало:

Махала - заселак	Број родова	Број кућа
Богошевце	8	29
Крајићи - Каралејић	3	10
Милачки - Милачићи	5	22
Паличојки	5	30
Пејчки - Пејчићи	7	17
Раченчи - Рачојке	4	27
Стајковац - Стајковце	12	31
Укупно:	44	166

Као што се из датог прегледа види, у Средској је било укупно 44 рода, са 166 кућа.

Стружје

Први помен села Стружје потиче из 1349. године у Хрисовуљи цара Стефана Душана, којом прилаже и села Сретечке жупе међу којима и село Стружје својој задужбини Св. Архангелима код Призрена⁹².

Према народној традицији у Срба муслиманске вере (село Речане) у Сретечкој жупи, о Стружју постоји овај податак.

- Струшки дол, зове се топоним у селу Локвици. Ту су били Стружјане, Албанци, па их одатле истерали сељани села Локвице и суседне Јабланице. Тада су новодошавши Албанци, протерали Србе Стружане и заузели њихова имања. Тамо их на Шари ухватила зима, те су побегли одатле и населили се где обитавају и данас. "Снег их прекрио, те на рит се населили".

Кроз село Стружје пролази "цаде", како се назива коњски пут Призрен - Тетово.

Стружје је планинско село махалског типа, а махале се називају према главним родовима - кабилима: 1. *Мијовит*, 2. *Браховит*, 3. *Пирец*, 4. *Рамовит* и 5. *Зејнеловић*.

Село има једно гробље.

⁹² Ст. Новаковић, Ibid. стр. 689

Kolonesh (њиве и ливаде); Zarishta (њиве и ливаде); Mbigura (њиве и ливаде); Presllor (њиве и ливаде; Kraishta (шума и ливаде); Masllar (њиве и ливаде); Vlatk (планина); Mikieva (планина); Suri zi (планина); Proni kulles - Uj dertlet (појила за стоку на пашњаку); Krue (извор поред села); Kroni guraete kroj (сеоска чешма); Prue (поток); Mali gures (шума).

Називи и порекло родова

У Стружју обитавају Албанци, којима је албански матерњи језик. Не познају организацију фисова, нити им припадају.

Мујовић кабиле, 12 кућа. у старини било их је 5 кућа, па су се природним прираштајем и деобом разгранали. Обитавају у Мујовића махали.

Браовића махала: Баровића кабиле, 17 кућа.

Пирец махала: Пирец кабиле, 9 кућа. Од овог кабила 2 домаћинства обитавају у махали Зеновић. Једно домаћинство од ове кабиле одселило се 1942. године у Призрен.

Зеновић махала: Зеновић кабиле, 17 кућа. Од овог кабила једно домаћинство се одселило у Нашевце, као домазети.

Рамовић махала - Горња махала: Рамовић кабиле, 19 кућа. Од овог кабила једно домаћинство је печалбарско, "одселило се на печалбу".

Каранеза кабиле, 4 куће. Огранак су од Рамовића кабиле. Као одељци Рамовића кабиле рачунају се и фамилије Ибраим Мемиш кабиле.

Албанци у селу Стружју пореклом су Геге из северне Албаније. По родовској традицији Рамовићи потичу од Калиса - Кока. Насељавање данашњих албанских родова у Стружје било је концем XVIII века: дошли су као сточари номади на летњу испашу, раселили српско становништво из Стружја, и ту се настанили.

Према изнетоме, у време мојих испитивања насеља и порекла становништва у Сретечкој жупи половином месеца августа 1947. године у Стружју је обитовало: 6 родова, са 79 кућа.

Прелед родова и кућа у Сретечкој жупи 1947. године
Survey of clans and households in the Župa of Sredska in 1947.

Насеље	Укупан		Срби православни		Срби муслимани		Муслимани албанског порекла		Џигани муслимани		Албанци	
	број родова	број кућа	број родова	број кућа	број родова	број кућа	број родова	број кућа	број родова	број кућа	број родова	број кућа
Горње Љубиње	23	143	-	-	23	143	-	-	-	-	-	-
Горње Село	34	100	26	79	8	21	-	-	-	-	-	-
Доње Љубиње	14	118	-	-	14	118	-	-	-	-	-	-
Драјчићи	11	70	10	61	1	9	-	-	-	-	-	-
Живњане	5	18	5	18	-	-	-	-	-	-	-	-
Локвица	22	106	16	58	5	47	-	-	1	1	-	-
Манастирца	13	94	-	-	12	93	-	-	1	1	-	-
Мушиково	10	99	8	94	2	5	-	-	-	-	-	-
Небрегоште	19	113	-	-	15	85	4	28	-	-	-	-
Плањане	10	115	6	48	4	67	-	-	-	-	-	-
Речане	4	48	-	-	4	48	-	-	-	-	-	-
Средска	44	116	44	116	-	-	-	-	-	-	-	-
Стружје	6	679	-	-	-	-	-	-	-	-	6	79
С в е г а	215	1219	115	474	88	636	4	28	2	2	6	79
у %	100	100	53,5	38,9	40,9	52,2	1,9	2,3	0,9	0,2	2,8	6,5

ЕКОНОМСКЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ *

УВОД

У летњим месецима 1992. и 1993. године извршена су делимична теренска проучавања економских миграција српског и муслиманског становништва Средачке жупе. У групи са екипом етнолога 1992. и сама 1993. године обишла сам следећа насеља: Мушниково, Драјчићи, Плањане, Живињане, Локвица, Средска, Небрегоште, Доње Љубиње, Горње Љубиње, Речане и Горње Село. Истраживања сам вршила репрезентативном методом, са случајно одабраним информаторима. Тако сам у Мушникову разговарала са Илић Богољубом (рођен 1920. године), Марковић Будимиром (1920), Јовановић Војиславом (1925) и Тодоровић Ранком (1967); у Драјчићима са Ивановић Станиславом (1919) и Бајрами Вехбијом (1931); у Плањанима са Адемовић Шанипом (1957) и његовим рођеним братом Ајрадини Узмиром (1952). Шанип, који је наставник, објашњава да је пре неколико година променио презиме, тј. "повратио дедино" презиме, па се оно разликује од братовљевог. У Плањанима ми је својим информацијама много помогао и Аксић Аксентије (1930), а посебно Савић Јован који ми је позајмио свеску свог оца Десимира (1920) са белешкама о Плањанима; у Живињану сам разговарала са Станојевић Војиславом (1924); у Локвицама са Андријевић Љубом (1930) и Србинком Савић (1912) која је својевремено изазвала "велико чуђење у целој Жупи". Наиме, Србинка је прва жена из Средачке жупе која је 1968/9. године отишла сама на привремени рад у Аустрију остављајући мужа код куће "да пази своју службу." У Аустрији је остала око годину дана. Данас живи у Призрену, а у Локвице долази да обиђе имање. У Средској сам анкетирала Зрнзерић Слободана (1944); у Небрегошту Ферати Исмета (1961); информације о Доњем и Горњем Љубињу дао ми је Фети Куртеши (1937); у Речанима Асмани Цемал и у Горњем Селу Вучковић Михајло и Стефановић Радослав.

Већ по броју наведених информатора може се видети да није извршен комплетан обухват који, поред осталог, захтева учестала истраживања у свим сезонама, као и организовано анкетирање. Напомињем следеће:

а) Сви добијени резултати представљају искључиво налазе добијене теренским истраживањима. Могућност компарације са

званичним резултатима статистичких истраживања, односно пописима становништва није изводљива, јер статистика не прати податке о економским миграцијама, осим што приказује (од 1971. године) раднике на привременом раду у иностранству. Како су и подаци о радницима на привременом раду у иностранству у свим пописима, а посебно 1991. године, недовољно поуздани, за ову прилику нисам користила ни њих.

б) Према подацима посебне обраде пописа из 1991. године, најмања по броју становника су српска села Живињане (18 становника) и Средска (200 становника). Мешовито насеље с већинским српским становништвом је Драјчиће (240 становника), а с већинским муслиманским становништвом су Локвица (508 становника) и Плањане (1030). Муслиманска насеља су Горње Љубиње, Доње Љубиње, Небрегоште и Речане (од 900 до 1656 становника). Насеља у којима живе Срби, Муслимани и Албанци су Горње Село (361 становник) и Мушниково. У 1991. години у Мушникову је пописано свега 233 становника (процењен број становника је 1084), од којих су 140 Срби, 65 Муслимани и 22 Албанци. Очигледно да је већина становништва Мушникова бојкотовала попис 1991. године, из чега се може закључити да је реч о оним становницима који се сматрају Албанцима. Међутим, у разговору с мештанима Мушникова сазнала сам да су још почетком седамдесетих година у селу почела да се отварају приватна приправничка одељења у којима су деца учена албанском језику, да би сви наставници 1991. године били Албанци. Те школске године, само два родитеља Муслимана дала су своју децу (4 ученика) на школовање у Средску где уче на српском језику. Ако се зна да је основна школа у Мушникову отворена у приватној кући још 1891. године и да су први учитељи у њој били призренски богослови, као и то да су сами сељани, својим трудом подигли школу 1906. године, још више чуди незаинтересованост државе да својим поданицима српског матерњег језика омогући школовање у месту на свом језику. Упоредивши податке из ранијих пописа о националној припадности становника Мушникова, и информације добијене на терену, ова појава може се схватити као прећутна албанизација дела муслиманског становништва овог насеља.

Традиционално печалбарски крај, Средачка жупа, имала је и до данас има веома изражене миграције становништва чији је основни узрок и вековни покретач - економски фактор. По типу ове миграције се могу поделити на привремене и сталне, спољне и унутрашње.

Под привременим миграцијама подразумевају се сва она кретања после којих се становници привремено настањују у другом месту ради обављања сезонских послова, након чега се враћају

* Аутор др Светлана Радовановић, истраживач сарадник, Центар за демографска истраживања ИДН

у место свог сталног боравка. Таква кретања људства Средачке жупе позната су и под традиционалним називом *печалба* или *гурбет*. Према временском раздобљу ова кретања можемо поделити на раније привремене миграције или стару печалбу, и савремене привремене миграције или нову печалбу.

Под старом печалбом подразумевамо све економске миграције које су се одвијале у периоду од средине XIX века до балканских ратова (турско доба), затим период око балканских ратова и првог светског рата, између два светска рата и у време другог светског рата и окупације.

Нова печалба обухвата миграциона кретања после другог светског рата, а код њих се могу јасно разграничити два периода: период до краја шездесетих година, и од краја шездесетих година до данас. За период од краја шездесетих година најкарактеристичнији су одласци такозваних радника на привременом раду у иностранству.

Под сталним миграцијама подразумевају се миграциона кретања која у крајњем исходу значе одсељење из родног краја и стално настањење у неком другом месту. По истом критеријуму као и привремена кретања, и ове се миграције могу поделити на раније и савремене.

Спољне миграције могу се поделити на *континенталне* и *прекоокеанске*, а у оквиру њих могу се посматрати и привремене и сталне миграције.

Унутрашње миграције односе се на печалбарска кретања становништва унутар земље, а могу бити локалног, регионалног или републичког карактера, привремене или сталне, зависно од тога да ли је реч о повременим одласцима или трајном одсељавању.

ПРИВРЕМЕНЕ МИГРАЦИЈЕ (СТАРА И НОВА ПЕЧАЛБА)

Стара печалба

Нема насеља у Средачкој жупи у коме није било печалбара. Сећања на ове економске миграције веома су жива, и о њима се радо прича. Тако се са сигурношћу тврди "... да још у турско време није било куће, како православне тако и муслиманске, која није имала бар по једног печалбара", јер кад немаш, кад си сиро-

мах " па ниси код куће, већ мораш да идеш на работу то ти је гурбет". Одлажење у печалбу било је организовано по одвојеним групама Срба и Муслимана (15 до 30 људи), мада има и случајева заједничких одласака. Групе су се, углавном, формирале према специјалности занатске делатности, са по једним, а највише два мушка члана из истог домаћинства. Често је други члан из домаћинства био дечак од 14-15 година, кога отац, стриц или ујак воде у прву печалбу како би "учио муку гурбетлијску".

Традиционални занати средачких печалбара били су: терзијски (абацијски), дунђерски (зидарски, тесарски и каменорезачки), а многи се сећају, мада је данас то готово напуштено, и својих гурбетлија стручњака за одржавање вина (винари или виничари) и гајење и подизање винограда. Ови последњи печалбариле су највише по Метохији, а средачки Муслимани, као добри познаваоци винове лозе, одлазили су и у Смирну где су радо примани на рад. Иначе, Сречани и данас важе за добре грађевинаре и сматрају да су најбољи или бар одмах иза Црнотраваца, с тим што мисле да су они бољи као каменоресци и тесари, посебно за градњу мостова, док су Црнотравци бољи као циглари и малтерције. Интересантно је поменути да су занатлијама из Средачке жупе сељаци код којих су ови радили у печалби, често нудили своју децу и новац како би их обучили занату, што су печалбари одбијали и своја знања преносили искључиво синовима или најближим мушким сродницима.

Групни одлазак на рад утицао је на осећање веће сигурности и развој изузетне солидарности међу гурбетлијама. Тако, ако се неко од радника разболи остали из групе раде за њега и деле са њим сву зараду редовно, као да је на послу, па макар он боловао и све време печалбе. Такав начин живота и рада утицао је да се, из потребе узајамне заштите сопствених интереса у туђој средини, развије такозвани "бошкачки језик" - "тајни" језик Сречана. Овај "језик" подједнако добро знају и Срби и Муслимани из Средачке жупе. Користе га и данас, а "говоре" га чак и жене и деца¹.

Сви печалбари су на места рада одлазили пешице. Путовање је, зависно од удаљености, могло трајати и по више недеља. Тако се у Румунију ишло и по десет дана, а у Анадолију и Русију много дуже. Кретало се око Бурђевдана и враћало око Митровдана; ако се радило по Косову и Метохији и околним земљама

¹ На "бошкачком језику" Сунце се каже рајко, новац - раинке, деца - фикељани, жена - манука, кућа - клинчир, крава - рикача, овца - блекача, пушка - кривача, Муслимани - мрени, Срби - чкиње.

(Србија, Македонија, " Арнаутлук"². Румунија, Грчка и ближи делови Турске). Срчани немају својих печалбарских песама, певају углавном горанске, и једине стихове које сам на ову тему чула, а које су "измислили" Срби печалбари, јесу: " Кад ће Свети Тома да идемо дома". С обзиром на то да се овај светац празнује средном октобра, како кажу, био им је знак да се приближава Митровдан и повратак кући. Из тог периода не зна се ни за један случај женидбе или довођења невесте из печалбе, иако су веома честе приче о девојачким чекањима која понекад трају деценију и више, односно о момцима који се никада нису вратили из печалбе него су у туђини умрли неожењени.

Гурбетлијама из ранијег периода зараде су често исплаћиване у злату које су они држали у специјално за то сашивеним појасевима. Међутим, у Горњем и Доњем Љубињу чула сам другачију причу. Ондашњи печалбари су све што зараде предавали одабраном човеку из групе, који је "водио финансије" и на равне части делио зарађено радницима. Зарада се делила једанпут месечно, а сваки печалбар је био дужан да до следеће исплате "живи о свом трошку".

Сва тешко стечена уштеђевина најчешће је улагана у куповину земље или грађење нове куће у месту из кога су пошли на рад.

Правци печалбарских кретања углавном нису мењани све до краја другог светског рата. На рад се ишло по Косову и Метохији, Македонији, Србији, Румунији, Турској, Грчкој и Албанији, с тим што се већ око 1903. године мањи број Срба отиснуо и у прекоокеанске земље (највише у САД, ређе у Аустралију и касније Канаду), да би се по завршетку балканских ратова ова печалбарења знатно интензивирала, како повећањем броја Срба тако и учешћем Муслимана.

По Косову и Метохији радило се углавном у већим местима: Призрен, Баковица, Пећ, Митровица итд. У Македонију се најчешће одлазило у Тетово, Гостивар и Скопље, док се у Србији ређе одлазило у Београд него у Ниш, Прокупље, Неготин и др. Истовремено, само Муслимани из Речана, без комшија из Жупе и без обзира на то да ли су у питању Срби или Муслимани, имају веома живе везе и одласке према Босни и Херцеговини. Они наводе да је печалбарење, а после другог рата и иселавање, према Босни "традиција од најмање сто година". Највише су ишли у Зеницу, Сарајево, Тузлу, Мостар и Добој, а најчешће су се бавили посластичарским и уопште угоститељским пословима.

Највише примера заједничких одласака Срба и Муслимана на рад има баш код печалбарења по Косову и Метохији, где Срби често као разлог наводе мимикрију (ношење "беле капе" - "кече", шиптарски језик), а Муслимани традиционално добре комшијске односе. Тако ми је Јовановић Војислав из Мушникове причао да је у печалбу са Муслиманима ишао и пре рата и за време окупације и да је све време носио "кече", осећајући се тако сигурније.

Од оближњих земаља Срби печалбари највише су одлазили у Румунију. Радили су у Букурешту, Темишвару, Крајови и Турн Северину. Доста њих знало је влашки, што им је омогућавало лакше сналажење и договарање послова, а скоро и да нема печалбара из периода пре другог рата који није бар једном ишао у Румунију.

Интересантно је поменути и одласке у Русију, иако овај правац није био традиционално печалбарски, на шта је, вероватно, пре 1917. године утицала велика удаљеност, а касније и Октобарска револуција. У Русији су били Јошко Бајкић и Димитрије и Арса Недељковић из Мушникове, радећи неколико година зидарске послове, али кад је почела револуција вратили су се. Деда Милана Савића, из Локвице, такође је био у Русији као печалбар, и по избијању револуције остао је и учествовао у борбама. Вратио се после неколико година ратовања и оженио у Локвици. (Иначе, Срби Срчани важали су за велике русофиле и говорећи о томе често наводе то као разлог својих страдања за време Резолуције Инфорбира. Често тиме објашњавају и започињање трајног иселавања после Другог светског рата.)

Средачке Муслимане више је привлачила Турска, Албанија и Грчка. Иако ређе, на рад у те земље одлазили су и Срби, мада увек у друштву с Муслиманима и уз примену мимикрије. Тако је брат Ивановић Станислава из Драјчића 1920. године ишао са Муслиманима у Драч и Елбасан и тамо, као абација, радио око три године. Знао је шиптарски и облачио се као они. У Турску се одлазило у Анадолију, Истамбул и околину, док су у Грчкој печалбари највише радили у Солуну и Катарини као носачи и на утовару и истовару бродова. Међутим, у Грчкој нису били ретки ни чобани печалбари. Најчешће су то били Муслимани и Шиптари (Мушниково и Стружје), а одлазили су у малим дружинама од по 5-6 овчара и остајали током целе године или само за време зимске испаше.

Према казивању људи из Средачке жупе, за прекоокеанске миграције први су сазнали Срби на печалби у Румунији, па су већ око 1903. године двојица из Богошевца, а потом и из Средске кренула у Чикаго. Неколико година касније, а нарочито после балканских ратова и између два рата такав одлазак постаје све чешћи тако да нема ни једног насеља у овом крају у коме није било

² Под "Арнаутлук" се осим Албаније подразумевају и сви крајеви у којима су већински живаљ чинили Шиптари.

прекоокеанских печалбара. Одлазило се највише у САД, и то у: Чикаго, Охајо, Индијанополис, Детроит, Мичиген, Милвоки и Њујорк. На раду се остајало од три до 30 година, а има случајева да се никада нису ни вратили, или су одмах по повратку умирали. На пример, отац Стојановић Војислава (1924. годиште, Живићане) Станоје отишао је у Детроит пре првог светског рата и вратио се 1920. године, док се двојица његових братанаца никада нису вратила већ су у дубокој старости, као нежење, тамо умрли. Станко Милосављевић, који је кренуо кад и Станоје, вратио се 1939. године да овде умре, а Митар Костић се вратио као добровољац у првом светском рату, одротовоао, а затим поново отишао у Америку. Веома су жива сећања на многе Србе печалбаре у САД који су, по избијању првог светског рата, долазили "да одуже отаџбини", и по завршетку рата опет се враћали у далеку печалбу. Таквих људи сећају се у готово свим насељима, а веома често знају и где су они обучавани (Тунис, Марсель) пре повратка у ратом захваћену земљу.

Прекоокеански печалбари су радили по фабрикама и на грађевинама, углавном најтеже физичке послове, веома штедљиво живећи и марљиво сакупљајући новац за куповину некретнина у родном крају. Иако ни један од њих није стекао неко велико богатство, чести су примери добровољних прилога и улагања у културна добра значајна за родно место и целу Жупу. Тако су за подизање капеле у Мушникову свој добровољни прилог послали из Америке 1931. године Јовановић Никола, Несторовић Крста, Билибајкић Грујо, Бајкић Душан, Недељковић Станко и Несторовић Томо, док је у Средској и Локвицама од прилога печалбара из Америке купљено звоно за цркву. Од прилога су обнављали цркве, школе, подизане чесме и сл. Добročинства такве врсте памте се у свим насељима, али, кажу мештани "нажалост само од старих печалбара, јер ови нови не дају ништа", мислећи под "новим" на раднике на привременом раду у иностранству. Такође је интересантно да овако говоре само Срби.

У време другог светског рата и окупације (1941 - 1945. година) знатно је смањен интензитет покретљивости печалбара, али, одлазак на сезонски рад ипак није прекинут. Додуше, он се претежно свео на кретања по Косову и Метохији, а изразитије су и појаве заједничких одласака јер је "Муслиманима било лакше". У то време Срби се много више користе мимикријом, што је разумљиво с обзиром на постојећу ситуацију на окупираној територији. Одлазило се и у суседну Сирињску жупу, где се највише радило у руднику, а један број Срба и Муслимана отишао је, добровољно или је депортован, у северну Албанију (Кукс).

Нова печалба

Вековни правци кретања средњих печалбара, одмах по завршетку другог светског рата, почињу да се мењају. Наиме, потпуно су престали одласци у Румунију, док су Муслимани на рад у Албанију до 1948. године повремено одлазили. Измењене политичке прилике (Резолуција Инфорбирова и раскид југословенско-албанског пријатељства) условиле су и затварање праваца повремених миграција према Албанији, одласци у Грчку јењавају, док су печалбарска путовања према Турској, у коју се трајно исељава неколико муслиманских породица, углавном обустављена.

Такође скоро престаје и одлазак на рад у прекоокеанске земље, односно овакви ретки одласци попримају облик сталних миграција. Међутим, гранају се путеви печалбара по унутрашњости земље, па они осим по Космету и Македонији много више одлазе на рад у Србију, Босну и Херцеговину, а од осамдесетих година, па све до грађанског рата, и у Словенију и Хрватску. Послови којима се баве углавном су послови физичких, грађевинских и угоститељских (посластичари) радника, док терзијски и слични занати одумиру јер се деца све ређе воде у печалбу и све више школују.

Средином шездесетих година примећује се јењавање унутрашњих печалбарења и развијање једног новог вида привремених економских миграција - одлазак на привремени рад у иностранство. Почетком деведесетих година више од 11% укупног становништва Средњачке жупе, без Стружја и Албанаца из Мушникове, налазило се на привременом раду у иностранству. Земље рада су Аустрија, Француска, Швајцарска и Немачка, с тим што у Швајцарској и Немачкој има око 86% од укупно 1270 Срећана нових печалбара. Посебно је карактеристичан случај Небрегошта, одакле је више од једне трећине становништва на раду у Швајцарској. Људи из Небрегошта у највећем броју случајева бораве тамо са својим породицама и своју децу тамо школују. Једанпут месечно, на српском језику, издају свој лист "Гурбетлија", у тиражу од 400-500 примерака. Основни циљ листа је да информисе о законским регулативима и швајцарским прописима који се односе на њихов статус. Сви лети редовно долазе у Небрегоште, у коме су саградили велелепне вишеспратне куће, самодоприносом увели водовод и канализацију, изградили пут, и сл. Веома су организовани, и судећи бар по кућама и аутомобилима које возе, врло имућни тако да многи, посебно у суседној Манастирици, за њих кажу да су "као Јапанци". Кад се после летњег одмора врате на рад у Швајцарску, у селу остају претежно старији људи, а то најбоље илуструје податак да је у Небрегошту у школској 1992/93. години било свега петнаестак ђака.

Печалбари на привременом раду у иностранству углавном раде грађевинске послове. Међутим, није ретка појава, нарочито код млађих људи, доквалификације и учења нових заната (електричари, аутомеханичари, керамичари, водоинсталатери). Такође је све чешћа појава запошљавања и жена.

* * *

Старе и нове печалбе разликују се како по правцима кретања тако и по многим другим битним карактеристикама. Док су путеви ранијих спољних економских миграција ишли ка Румунији, Турској, Грчкој, Албанији и прекоокеанским земљама (САД), нови печалбари оријентишу се највише на Швајцарску и Немачку, Аустрију и Француску, док прекоокеанских одлазака готово да нема (неколико таквих случајева за које сам чула завршило се трајним исељењем у Канаду). Истовремено, путеви унутрашњих печалбарења у периоду после Другог светског рата знатно се проширују обухватајући цео простор бивше СФРЈ, а не само делове Косова и Метохије, Македоније и Србије.

Основна одлика старих печалби је групни одлазак на рад само мушкараца, са по једним а највише два члана из истог домаћинства, и бављење традиционалним занатима (грађевински, терзијски, зидарски, тесарски, каменорезачки) или тешким физичким пословима носача и неквалификованих фабричких радника у прекоокеанским земљама. Сву тешко стечену уштеђевину, без обзира на то да ли је реч о Србима или Муслиманима, улагају су у куповину земље или градњу нове куће у родном месту, тако да су веома ретки случајеви да је неки стари печалбар купио кућу ван свог села. Жене никада нису ишле у гурбет, али су преузимале на себе све послове у домаћинству кад је муж у печалби. Није редак случај да саме ору, сеју, жању, копају, терају дрва на пазар да продају, косе и садевају сено. Вероватно је из тих времена па све до данас, искључиво код Муслимана, остало уобичајено да деца мајку зову тато, а оца бабо (Горње Љубиње, Небрегоште, Драјчићи).

Карактеристике нових печалби су све чешће појаве породичног одласка у иностранство где, не ретко, раде и жене, а деца се обавезно школују. Напуштају се традиционални печалбарски занати и прилагођава потребама нове средине (од савладавања језика до прихватања многих новина у култури становања, одевања, понашања итд.). Зарађени новац улаже се у градњу и другу непокретну имовину изван родног места. Уочава се битна разлика када је реч о улагањима српских и муслиманских печал-

бара. Срби готово да и не улажу у некретнине у родном крају, већ купују или граде куће изван Средачке жупе, док Муслимани, иако купују имања и ван завичаја, улажу и праве куће и у родном крају. Такође је код Муслимана посебно изражена добра организованост, комуникативност и перманентна информисаност о чиниоцима који су од значаја за њихов живот и рад у иностранству, док код Срба та организованост не постоји. Чврста повезаност са родним крајем карактеристичнија је за Муслимане који веома ретко напуштају своје родно место заувек. Наиме, и ако направе кућу у другом месту (најчешће у Призрену), не продају имање већ га редовно обрађују, обилазе и воде рачуна о њему. Ту своју приврженост објашњавају тим да се ту осећају најсигурније и најзбринутије. С поносом истичу да све што је у њиховом месту направљено, од путева до џамија, направљено је добровољним радом и прилозима. За разлику од старих печалбара, већина нових је, за наше прилике и схватања, стекла велики иметак.

СТАЛНЕ МИГРАЦИЈЕ (ИСЕЉАВАЊЕ) СТАНОВНИШТВА У ПЕРИОДУ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Досадашњим теренским истраживањима репрезентативног карактера делимично су испитиване и сталне миграције средачких Срба и Муслимана за период после Другог светског рата, и на основу намерних узорака урађених у Мушникову, Драјчићима, Живињану и Плањану, утврђене су битне одлике емиграционих кретања за ове две етничке заједнице.

Непосредно по завршетку другог светског рата па до средине педесетих година исељавања средачких Срба и Муслимана имају приближан интензитет, и у то време исељава се петнаест муслиманских породица у Турску (из Мушникова, Локвице, Доњег Љубиња и Речана) и три фамилије у Призрен. Истовремено, приближан број српских фамилија заувек напушта Жупу и насељава се највише у Призрену, али и по градовима у Србији, док три фамилије из Мушникова као колонисти одлазе у Војводину. Иако су се неки од њих вратили, на пример Вељковићи, наводим их као једине случајеве колониста за које сам чула у Жупи, с тим што ни једна муслиманска фамилија није ишла у колонизацију. Од средине педесетих до средине шездесетих годи-

на исељавања Срба су бројнија од исељавања Муслимана, али тек од половине шездесетих година почиње период потпуног разилажења тенденција у исељавању, тако да је емиграција средњих Срба попримила алармантне размере те се у догледно време може очекивати њихово минорно учешће у укупном демографском потенцијалу Средачке жупе. О томе најречитије говоре непотпуни спискови исељених породица из Мушникове, Драјчића, Живињана и Плањана.

Таб. 1 - Непотпуни списак исељених породица и родова из Мушникове од средине 60-тих година

Incomplete list of migrant families and clans from Mušnikovo, from the mid-sixties

Име домаћина	одсељени у
1. Угриновић Радослав	Призрен
2. Угриновић Милош	Призрен
3. Угриновић Милан	Призрен
4. Алексић Милан	Призрен
5. Недељковић	Призрен
6. Алексић Примислав	Призрен
7. Славковићи (исто)	Пећ (касније Крушевац)
8. Младеновић Радислав	Косово Поље
9. Младеновић Славе	Косово Поље
10. Николић Раде	Београд
11. Николић Јордан	Београд
12. Младеновић Љуба	Београд
13. Гушкини (неколико породица)	Лапово
14. Марковићи (исто)	Крагујевац
15. Алексић Драган	Светозарево
16. Алексић Славе	Ниш
17. Синадиновићи (неколико породица)	Скопље

Сматра се да има преко 40 српских домова исељених из Мушникове у периоду од 1950. до 1992. године, док се од Муслимана у истом периоду иселило две фамилије у Турску и једна у Призрен.

Таб. 2. - Непотпуни списак исељених породица и родова из Драјчића у Тетово и село Јанчиште
Incomplete list of migrant families and clans from Drajiće to Tetovo and the Jančište village

Име домаћина	Одсељени у
1. Станојевић Милорад	Тетово
2. Станојевић Војислав	Тетово
3. Станојевић Момчило	Тетово
4. Станојевић Обрад	Тетово
5. Станојевић Радослав	Тетово
6. Станојевић Живорад	Тетово
7. Станојевић Гојко	Тетово
8. Станојевић Мирко	Тетово
9. Станојевић Прибислав	Тетово
10. Митровић Миливој	Тетово
11. Јевтић Стојан	Тетово
12. Костић Зоран	Тетово
13. Томић Гојко	Тетово
14. Недељковић Митар	Тетово
15. Спасић Петко	Тетово
16. Крстић Никола	Тетово
17. Годоровић Радислав	Јанчиште
18. Годоровић Серафин	Јанчиште
19. Годоровић Никола	Јанчиште
20. Спасић Веселин	Јанчиште
21. Спасић Бого	Јанчиште
22. Спасић Спасен	Јанчиште
23. Ђорђевић Станислав	Јанчиште
24. Ђорђевић Јевто	Јанчиште
25. Ристић Јоломир	Јанчиште
26. Ристић Живко	Јанчиште
27. Ристић Богомир	Јанчиште
28. Николић Миле	Јанчиште
29. Николић Живорад	Јанчиште

Списак је преузет из захвалнице дародавцима на новчаној помоћи за обнову цркве Свети Никола, коју су исељеници припожили 1982. године. Исељеника Срба из Драјчића има и у Призрену, Урошевцу, Приштини, Београду, Јагодини и Младеновцу. Муслимани се ретко исељавају, и по причи Вехбије Бајрамија, после рата је отишла само једна породица у Призрен.

Живињане је 1991. године имало 18 становника (1948. године 227 становника), а у селу већ деценијама није подигнута ни једна нова кућа. Исељеници последњих година ретко продају имања јер "Срби неће да га купе, а Муслиманима не желе да продају".

Таб. 3. - Непотпуни списак исељених породица и родова из Живинјана
Incomplete list of migrant families and clans from Živinjane

Име домаћина	Одсељени у
1. Крстић Предраг	Смедерево
2. Ђорђевић Милисав	Смедерево
3. Ђорђевић Сибин	Смедерево
4. Ђорђевић Живорад	Смедерево
5. Ђорђевић Милорад	Смедерево
6. Рајковић Анђелин	Ниш
7. Крстић Петар	Ниш
8. Стојановић Веселин	Приштина
9. Стојановић Илија	Призрен (потом у Крушевац)
10. Стојановић Слободан	Пожаревац
11. Стојановић Бранко	Љжице

Таб. 4. - Непотпуни списак исељених породица и родова из Плањана
Incomplete list of migrant families and clans from Planjane

Име домаћина	Одсељени у:	Број чланова домаћинства
1. Живковић Велосав	Приштина	6
2. Живковић Срећко	Сремчица	5
3. Живковић Радосав	Приштина	6
4. Аксић Светисав	Аранђеловац	6
5. Аксић Живе	Призрен	6
6. Аксић Владо	Београд	4
7. Аксић Војко	Призрен	3
8. Аксић Ристо	Призрен	4
9. Исајиловић Панто	Приштина	4
10. Исајиловић Тане	Краљево	4
11. Исајиловић Срећко	Краљево	6
12. Јанићијевић Јанко	Краљево	6
13. Спасић Никола	Сремчица	5
14. Спасић Божић	Призрен	5
15. Спасић Љубиша	Призрен	6
16. Станојевић Радосав	Сремчица	7
17. Ивић Круне	Приштина	6
18. Ивић Боро	Призрен	4
19. Ивић Војо	Призрен	6
20. Ивић Спасен	Призрен	11
21. Ристић Тихомир	Призрен	5

наставка табеле 4.

Име домаћина	Одсељени у:	Број чланова домаћинства
22. Вучковић Велимир	Београд	6
23. Вучковић Марко	Јагодина	4
24. Поповић Милутин	Београд	4
25. Поповић Јован	Београд	9
26. Поповић Божић	Београд	5
27. Савић Војко	Краљево	5
28. Савић Миодраг	Јагодина	4
29. Савић Томан	Јагодина	7
30. Савић Раде	Јагодина	5
31. Савић Чедомир	Јагодина	4
32. Савић Никола	См. Паланка	4
33. Станојевић Милорад	Краљево	5
34. Станојевић Светислав	Београд	2
35. Станојевић Станко	Београд	5
36. Станојевић Стојко	Призрен	4
37. Симић Војко	Београд	5
38. Симић Цветко	Београд	2
39. Симић Синадин	Београд	5
40. Симић Слободан	Београд	5
41. Симић Зоран	Призрен	6
42. Андрејевић Војко	Урошевац	4
43. Андрејевић Стојко	Београд	5
44. Андрејевић Милан	Сопот	4
45. Крстић Бојо	Краљево	6

Према записима Десимира Симића, из Плањана се од ослобођења до краја осамдесетих година иселило 88 српских домова са 420 становника. За тај период Срби су Муслиманима продали око 40 кућа, док унатраг неколико година не продају куће већ оне остају празне и у њих исељеници повремено долазе на викенд или одмор. Рачунају да данас има око 38 празних и свега 6 стално настањених српских кућа. Од Другог светског рата до данас нико се, ни од Срба ни од Муслимана, није доселио у Плањане; међутим интересантна је прича о досељеницима "још у турско време" које мештани зову Голипанци. Ко су и одакле ови досељеници чији потомци и данас живе у Плањанима нико није знао да ми објасни, сем да се ради о исламизираним живљу "које нису до скоро признавали ни Муслимани."

На основу свега што је изнесено, може се закључити да постоје битне разлике у сталним миграцијама средачких Срба и Муслимана, које су од посебног значаја за актуелне етнокултурне и етнодемографске процесе у Средачкој жупи. Наиме, средачки Срби су у одмаклом стадијуму депопулације условљене дуготрајним процесом емиграције, с тим што смањеним интензитетом одржавају традиционалну повезаност са завичајем. Десетак година уназад, они не продају куће и имања, али и не улажу средства у развој свог матичног краја. Они су, почев од оближњег Призрена, па преко косовскометохијских, србијанских и војвођанских градова и мањих места стекли одређени социјални и економски статус који сигурно неће поништити у новој средини ради ирационалног порива за повратком у вољени завичај, који им практично не пружа елементарне услове за рад и просперитет. То, међутим, никако не значи дефинитивно напуштање родног краја, за који су везани, пре свега, емотивно, родбински, са очуваним елементима традиционалне културе.

Средачки Муслимани се такође исељавају, али њихов емиграциони покрет не условљава депопулацију ове етничке групе која је и даље у умереној демографској експанзији. При томе је посебно важно да они показују предузимљивост и спремност на релативно значајна улагања у привреду и инфраструктуру и да троше знатна средства, углавном стечена радом у иностранству, на градњу кућа често монументалног карактера. По свему судећи, изгледа да се средачки Муслимани, укључујући и релативно велики број оних који раде изван завичаја, не одричу родног краја и да, бар за сада, одржавају избалансиран однос између емиграционог покрета и стабилизоване демографске ситуације свог етникума.

НЕКОЛИКО КРАТКИХ ЗАПАЖАЊА О СОЦИОПСИХОЛОШКИМ И ЕТНОКУЛТУРНИМ СПЕЦИФИЧНОСТИМА УНУТАР ЖУПЕ

Теренска истраживања економских миграција становништва Средачке жупе била су за мене драгоцено искуство непосредног контакта и, што је можда најважније, могућност "доживљаја стварне атмосфере" која просто приморава да се изађе из устаљених оквира кабинетских размишљања и рутинских закључивања на основу презентираних података. Преузимајући стога ризик "личног утиска", укратко ћу изнети неколико запажања о социопсихолошким и етнокултурним специфичностима становништва унутар

Средачке жупе. При том напомињем да су ограничавајући фактори истраживања³ утицали на могућност детаљнијег испитивања, провере, потврђивања или одбацивања неких запажања о уоченим специфичностима.

Сречани су људи пријатног изгледа, светле комплексије, често плавокоси и плавооки, физички отпорни, мирни су и прибрани, бистри и живог духа, гостопримљиви, прилагодљиви и довитљиви до лукавости. Више су окренути ка материјалним него духовним добрима, практични су и вешти. Посебно је уочљива врцавост и живост жена, које радо учествују у разговору, духовите су и како саме кажу "одавно равноправне" за све "мушке послове". У најпријатнијем сећању остала ми је прича једне жене која се зове Звезда (Драјчићи) и која нас је све увесељавала причајући доживљаје који јој се, у вези са именом, често дешавају. Тако је једном мајстору док јој је оправљао нешто на кући рекла да је зове кад заврши посао. Радила је по кући заборавивши на мајстора и изашла напоље тек када јој је досадило да слуша нечију дерњаву: "Ој, месечино! Ој, месечино!" Љутит мајстор поче да је грди што се не одзива и она му извињавајући се рече да је Звезда, а не месечина. Збуњен и затечен говорећи "знао сам да је нешто с неба", овај покуша да се оправда.

Жупљани поседују смисао за шалу, али она често мора да има жаоку. Воле да се задиркују јер себе сматрају вреднијим и паметнијим, и то не само од становника суседних жупа већ се и између сељана унутар Жупе осећа да свако село најбоље мисли о себи. Такве ставове лакше ће изрећи Срби него Муслимани. Међутим, уздржаност Муслимана пре је ствар "лепог комшијског васпитања" него њиховог стварног мишљења. Тако су ми и Срби и Муслимани испричали анегдоту о Сиринићанима, о којима иначе немају високо мишљење јер их сматрају мање вредним и паметним од себе. Наиме, Сиринићани су толико "паметни" да су се скачући у маглу, за коју су мислили да је вуна, сви изубијали те их стога и данас Сречани питају: "А рипате још у јарину на козину?" Срби из Сиринићке жупе су ми, пак, објашњавали да је ова прича измишљотина Сречана и да они за њих имају одговор:

³ Мисли се, пре свега, на временско ограничење, јер истраживања нису обављана у свим сезонама и с циљем потпуног обухвата, као и на делимично отежавајући утицај начина добијања информација. Наиме, најчешће је било могућно на терен ићи групно, па ако се нађе информатор, јер су пољопривредни радови били у јеку, углавном су сви истраживачи упућени на њега и труде се да што боље обаве свој посао. То подразумева постављање питања из више различитих области што смањује концентрацију и испитаника и испитивача и онемогућава усредсређеност само на једну тему.

"Ас шишате кокошке да сисају пилићи?" Такође, нарочито Срби Сречани, Сиринићане зову "шопови" не знајући да објасне шта то заправо значи, али то сматрају погрдним називом.

Евидентно је и то да становници готово сваког насеља имају неки "епитет" којим се изражава заједничко мишљење о мештанима одређеног насеља. Објашњења о разлогу и времену настанка датог "епитета" најчешће су везана за поступке и дела који су чињени у ближој или даљој пришлости и обавезно су подсећање на "нешто што им треба упамтити". На пример, становнике насеља Средске Жупљани зову "издајице", Локвице "убице", Драјчића- "швикљевци", Речана- "кучкари", а Срби из Драјчића Муслимане зову "Ружићи". Веома је интересантно тумачење за "издајице" које се своди на то да су Срби из Средске (насеља) веома лакоми на "важна места", тј. да су због положаја и функције у стању "свашта да направе" па их је зато, вазда, највише било уз власт. Муслимани Речана специфични су по томе што важе за људе склоне "уживању у животу" на порочан начин, односно воле коцку и пиће, хвалисави су и лако се љуте. Они сами знају да их "бије лош глас" и не узбуђују се нарочито због тога, а за свој надимак кажу да су га добили по томе што су били чувени одгајивачи шарпланинских паса. Муслимане из Драјчића Срби зову "Ружићи" јер су сви, наводно, потомци неке баба Ружице која се потурчила. Међутим, интересантно је да и Срби и Муслимани Албанце зову "љупе". Нису знали да ми објасне шта то значи, већ само да је то "зато што ми не разумемо њихов језик."

Срби ми се чине радозналији и говорљивији, али се, нарочито у мешовитим насељима у којима нису у већини, осећа и њихово извесно разочарење и огорченост "јер нико не брине што нас је све мање" (Плаћане, Мушниково). Своју потиштеност изражавају и сталним поређењем броја кућа и житеља пре рата и данас, при том никада не оптужујући или ружно говорећи о својим комшијама Муслиманима. Осећај скучености показују и Муслимани тамо где су у мањини, а посебно у насељима у којима живе и Албанци. И Срби и Муслимани из мешовитих насеља у којима живе и Албанци (Горње Село, Мушниково) имају посебно наглашен "мањински синдром", док се тако нешто не примећује у Локвици (већинско муслиманско становништво). Напротив, Срби из Локвице, према казивању Андрије Андријевића, мисле да су Муслимани "еластичнији јер иду на игранке и у цркву за наше празнике, било је доста и љубавних веза, али се нису завршиле браком јер Срби то нису желели".

Срби Сречани нису нарочито религиозни, мада сви истичу порекло и старост својих цркава и поштовање традиционалних хришћанских празника и обреда. Муслимани кажу да су више

традиционалисти него "тврди" верници. Међутим, готово свако село има нову цамију и хоџа редовно долази, док се то за попове не би могло рећи. Најпознатији хоџа, чија се "вештина врача" прочула и ван Средачке жупе, живи у Плаћанима, а како "лечи" од разних болести, нарочито "женских", долазе код њега и Српкиње и Албанке и Муслиманке. Хтела сам да посетим хоџу (у Плаћанима га зову врач, кажу да је Албанац и да се зове Алит Азари), али је он тада са женама (има две жене) и децом био на мору.

Иако и Срби и Муслимани веома воле свој родни крај, могу се уочити различити ставови о односу према завичају. Срби своје напуштање Жупе правдају безперспективношћу останка и већом могућношћу налажења посла и стварање бољег живота у развијенијим подручјима. Муслимани, такође, мисле да су перспективе, поготову за млађе нараштаје, веома ограничене али ипак радије остају јер се ту осећају сигурније, породице су им збринуте, међусобно се познају и "ту им је све".

Међу Муслиманима у Средачкој жупи постоје одређене специфичности које се више наслућују него што се о њима говори. Могло би се, условно узевши, говорити о испољености три нијансе истог етноса:

- Они који су захваљујући свом раду, најчешће у иностранству, успели да постигну знатну материјалну сигурност која им омогућава да се осећају "посебним". Расипничко улагање у огромне куће (вишеспратнице за које је понекад потребан лифт) и модернији поглед на свет и лакше прихватање новотарија (начин одевања, фризуре, фарбање косе) ни мало им не умањује "углед" у Жупи. Напротив, веома их уважавају и поштују (Небрегоште).

- Они који су конзервативнији и који се према свему што долази са стране доста резервисано односе. Крајње рационални, склони наглашавању традицијских вредности, нерадо причају о материјалном богатству (мада га веома цене), често подвлаче међусобну солидарност и поштење. У односу на друге себе сматрају "узвишенијим" и "отменијим". У Жупи важе за угледне (Доње и Горње Љубиње, Плаћане);

- Они који својим понашањем, карактером па и "заборављањем" основних традицијских начела "одскачу" од осталих. Чини се да су они најмање штедљиви, јер верују у "лепоту свакодневном уживања", као и да су толерантнији у неким погледима од осталих (мешовити бракови). У Жупи нису нарочито омиљени (Речане).

И, на крају, посебно бих нагласила да иако постоји наглашена етничка подвојеност, она код Срба и Муслимана у Средачкој жупи нема карактер мржње нити непријатељског понашања. Ни у једном насељу нисам чула чак ни увредљиву алузију упућену једној или другој етничкој групи. Међутим, осећање тескобе уочава се код обе категорије кад се говори о Албанцима.

ПОЛОЖАЈ, ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВОЈ И МОРФОГЕНЕТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА ШАРПЛАНИНСКИХ ЖУПА ГОРЕ И СРЕДСКЕ*

Суделујући и изради ове монографије у поглављу под наведеним насловом, аутор је имао у виду да комплексна научна проблематика насеља обухвата и тематику из осталих географских и сродних научних дисциплина. Тако су демографски развој и миграције становништва Горе² и Средачке жупе³ обрађени у другим поглављима монографије. Из ових разматрања је изузет општински центар Горе - Драгаш, јер је овом средишту, са статусом градског насеља, посвећена посебна пажња у монографијама *Друштвено економски развој и Организација и коришћење простора*⁴. Исто тако, о функцијама појединих насеља и њиховој комуналној опремљености саопштене су овде само неке чињенице, будући да је ова тематика детаљније анализирана у посебном поглављу⁵. Село Стружје је само поменуто у општем делу ових разматрања, с обзиром на то да је у питању компактно шиптарско насеље са чијим житељима се веома тешко могла успоставити неопходна комуникација. Насупрот томе, у реализацији теренског рада показано је велико разумевање у свим другим насељима, а пружена је и свесрдна помоћ у изради графичких прилога, нарочито насеља Горе, захваљујући труду Цеме Дестанија, главног техничара за грађевинске и стамбене послове у Скупштини општине Гора.

* Аутор др Иван Поповић, истраживач сарадник Географског института "Јован Цвијић" САНУ.

- ¹ Демографски развој је обрађен у поглављима *"Основне карактеристике динамичких промена становништва Горе, Опоља и Средске"* и *Структурне промене у становништву Горе, Опоља и Средске* аутора Гордана Војковића
- ² Миграције становништва Горе разматране су у делу монографије *"Миграције становништва Горе"*, чији је аутор Хасани Харун
- ³ Миграције становништва Средачке жупе обрађене су у одељцима монографије *"Економске миграције становништва Средачке жупе"* аутора Светлане Радвановић и *"Антропогеографска, етногеографска и фолклорна грађа о Горанцима, Опољцима и Сретчанима у изворној литератури"* аутора Миљане Радвановић.
- ⁴ У раду *"Мрежа насеља и центара"* аутора Радмила Јовановића и Дејана Ђорђевића, књ. 4 Монографије ГОС, засебно је третирано и насеље Драгаш.
- ⁵ Функција појединих насеља и њихова комунална опремљеност је детаљније обрађена у делу монографије *"Мрежа насеља и центара"* аутора Радмила Јовановића и Дејана Ђорђевића, Књ. 4. Монографије ГОС.

Из прегледа трагова далеке прошлости шарпланинских жупа Горе и Средске, уочава се да су садашња насеља углавном тамо где су била и знатно раније, у српско средњовековно доба, што показује "да су тамо и повољнији географски услови за стална насељавања"⁶. Зато се може закључити да су на локације села утицали основни животни услови: близина воде, као и невелика удаљеност испаше, на једној страни, и зиратне земље за усеве, на другој страни. Осим тога, од важности је била саобраћајна повезаност, као и доступност шумским забранима.

Полазећи од тога да се изабраним локацијама села, умногоме исказује зависност не само од локалних физичко-географских услова, односно топографских погодби, већ и од распореда и међусобног односа обрадивих и необрадивих површина, ваља навести да им је за територијални развитак посебно значајан однос датих локација према морфолошким елементима рељефа. Отуда се у шарпланинским жупама Гори и Средској, односно на простору прилично високог (преко 1500 метара) и изразито рашчлањеног рељефа, положаји сеоских насеља одређују према најмаркантнијем облику рељефа. Саобразно томе, сеоска насеља се у овим жупама разврставају на она чији су положаји : а) у малим долинским проширењима, на ставама два водотока, б) у великим долинским проширењима, у делу или по целој речној равни (алувијалној тераси), в) на флувијалним или флувиоглацијалним терасама по странама долина, г) на линији контакта планинских падина и долинских страна и д) на заравнима по странама дубоких речних долина.

ВРСТЕ ПОЛОЖАЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА У ГОРИ

Само је Брод, у жупи Гора, у малом долинском проширењу, на саставцима Лева и Миљевске (Бучковачке) реке. Како од њих настаје главни водоток ове жупе, односно Бродска река, може се сматрати да је ово насеље у најнижем и проширеном делу њене изворишне челенке. Окружено планинским странама, које се претежно користе за испашу, такво долинско проширење пружа насељу и добру заветрину, односно заштиту од јаких ветрова. Као што се само Брод (Призренски) налази у малом долинском проширењу, тако је и Враниште једино село у Гори које је лоцирано на флувиоглацијалној тераси. Доста рашчлањена због меканијег

⁶ Лутовац М. (1955) *Гора и Опоље - антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, 35, Одељење друштвених наука, стр. 3-90.

састава, она је у ширем делу долине поменуте Бродске реке, чиме се пружа могућност за обраду те долињске стране, док су површине за испашу у залеђу села.

Баћка и Диканце су сеоска насеља на благо искошеним заравнима, које су на супротним долињским странама најдубљег дела Бродске реке. С обзиром на то да су им окомитије долињске стране, испод њих, скоро безначајне за привређивање, ова насеља су усмерена на планињске падине изнад њих.

Занимљиво је да је исти број сеоских насеља везан како за речне равни у долињским проширењима тако и за присојне линије на контакту планињских падина и долињских страна. У прву групу села убрајају се Млике, Доња Рапча, Радеша, Горња Рапча, Крушево, Кукуљане и Љубовиште. И док су села Млике и Доња Рапча углавном везана за већи део наносне равни Бродске и Рапчанске реке, дотле су Радеша, Крушево и Горња Рапча у мањој вези са равнима, а више са долињским странама Радешке, Рестеличке и Рапчанске реке. У односу на њих Кукуљане и Љубовиште су скоро у целини на долињским странама изнад Кукуљанског поља односно Грљеве реке, што повлачи коришћење заравњених површина за усеве, а више терене за испаше.

За села Глобочицу, Лештане, Орчушу, Рестелицу, Зли Поток, као и Мали и Велики Крстац заједничко је то да припадају насељима на морфолошкој граници, односно преломној линији на споју планињских падина и долињских страна Глобочичке, Лештанске и Рестеличке реке, реке Злипоточице, као и Плавске реке. Са тих присојних положаја, у чијој је близини довољно изворске воде, "најбоље се користи испаша на планињским падинама"⁷, док се благе долињске стране употребљавају за усеве.

ВРСТЕ ПОЛОЖАЈА НАСЕЉА У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ

И у Средачкој жупи се може извршити скоро истоветна подела микроположаја сеоских насеља, јер у њој тих насеља нема једино на заравнима односно деловима старијих површи изнад дубоких рачних долина. Тако, Доње Љубиње је једино село ове жупе које је смештено у малом ерозивном приширењу, на споју реке Побенице и Слпске реке. Пошто од њих постаје већа Љубинска река, и за ово насеље ваља навести да се налази у најнижем, па отуда и заклоњенијем делу њене изворишне челенке, чији се виши делови користе за испашу.

Суседно Горње Љубиње и нешто даље Живињане, као и знатно удаљеније Горње Село су на модификованим терасама Љубинске реке, односно Призренске Бистрице. Такви положаји им пружају повољне услове за економско искоришћавање блажих долињских страна, на једној страни, и виших, искошенијих терена, на другој страни (испаша и забрани).

Ситуирана већим делом по релативно узаној (Мушниково). али и знатно широј (Речане) речној равни Призренске Бистрице и њених притока, иста сеоска насеља само мањим делом захваћају њене долињске стране. Отуда су им обрадиве површине по долињском дну, док се за испасишта користе виша земљиште долињских страна.

***

Већина (6) села Средачке жупе - Манастирица, Небрегоште, Плањане, Средска, Драјчићи и Локвица смештена је на морфолошкој граници, односно на контакту планињских падина и долињских страна Манастирске, Љубињске и Плањанске реке, као и Призренске Бистрице, а донекле и Драјчићког, односно Локвичког потока. Уз могућност коришћења изворске воде, села таквих локација користе долињске стране за обраду земљишта, а више, планињске падине, за испашу и шумске забране.

Изражене још током XIX и почетком XX века, економске (печалбарске) миграције становништва Горе и Средачке жупе су нарочито ојачале у периоду између два рата. Мада ће се на другом месту посебно третирати економске миграције, ипак се за ову прилику наводи да су и у новије време, односно од 70-их година све интензивнији одласци на рад изван ових жупа. Радњи не само по фабрикама у Призрену и у другим градским насељима Космета већ и као грађевински радници, кувари, послastiчари, пекари, месари и кафеџије у околним областима и у "нешто даљи свет", па чак и у иностранству (Немачка, Француска, Аустрија, Белгија, Швајцарска и Холандија), углавном млађи људи су зарађеним средствима у знатној мери променили ранији изглед сеоских насеља, а тиме и насељску физиономију ових жупа. То се углавном одразило подизањем нових стамбених кућа, које су у све већем броју "грађене по свим важећим прописима"⁸.

Куће су испрва биле изграђене у оквиру мањих или већих група сродничких (старих) кућа, да би доцније попуњавале чак и мале међумахалске просторе. Међутим, кад су чак и ивице махала

⁷ Лутовац М., Ibid, стр. 36.

⁸ Танасковић В. (1992), *Средачка жупа*, Библиотека монографије, књ. 2, НИРО "Јединство", Приштина, стр. 316-324.

њима биле испуњене, односно кад је загушивање старих махала достигло највећи степен, у многим селима ових жупа јавила се дисперзија новоградње тиме што су нови стамбени објекти грађени на имањима или на откупљеном земљишту. Временом, а особито током последњих 15 година, у новозаснованим деловима сеоских насеља је све више нових кућа, па се већ сада може говорити о томе да се бројна села ових жупа састоје и из потпуно нових делова насеља, најчешће названих по потесима или сродству породица и родова. Тако је дошло до нарастања села у одређеним правцима, односно до њиховог територијалног ширења на оним теренима који су то и омогућавали.

Територијални развој сеоских насеља Горе

Назначеним територијалним развојем карактерише се већина сеоских насеља Горе, осим Лештана, Орчуше, Крушева, Диканца и Глобочице, пошто се у њима одвијало само нарастање махала до оних граница и у оном обиму који није навелико нарушавао претходну насеобинску физиономију. Од непоменутих села ове жупе, за девет се оправдано може рећи да се већ сада одликују израженим новонасталим деловима. Као што се и очекивало, њима су "најбогатија" села Рестелица, Брод и Млике због тога што су само у оквиру првопоменутог насеља уочљива чак три (Равниште, Високи Завор и Припориште) новозаснована дела, са укупно 250 новосаграђених кућа. И док су у Броду два (Козаруо и Л(и)ка) оваква дела, са 60 нових стамбених објеката, дотле је у трећепоменутом насељу (Млике) само један (Ново насеље) новонастали део са укупно 50 таквих зграда.

После тих сеоских насеља следе: Враниште (Рудина - 18 кућа, Гумена - 12 кућа, Стара чесма - 6 кућа, Ограда - 8 кућа и Ново насеље - 5 кућа); Кукуљане (Ново насеље - 28 кућа); Љубовиште (Ново насеље - 26 кућа); Доња Рапча (Ново насеље - 20 кућа); Горња Рапча (Ново насеље - 19 кућа) и Радеша (Ливадица - 15 кућа). Занимљиво је да се од побројаних села општине Горе једино Рестелица и Враниште територијално шире у два правца (север и југ, односно југ и југоисток), док друга то чине само у једном правцу.

Супротно томе, у преостала четири села Горе (Зли Поток, Мали и Велики Крстац и Баћка) тек сада се образују нови делови, с обзиром на то да ови имају мали број новосаграђених стамбених зграда. Оне су неједнако заступљене у овим селима, јер им присуство варира од три у Новом насељу (Мали Крстац) до 14 у Новом Злипотоку (Зли Поток).

Територијални развој насеља Средачке жупе

У Средачкој жупи нису грађени стамбени објекти само у селу Живињану. Нарастање махала Горњег Села скоро је незнатно, док су оне нарастале нешто више у Драјчићима. У Доњем Љубињу и Локвици дошло је до нарастања махала, односно њиховог ширења само у једном, северозападном правцу.

Мада су и у засеоцима села Средске подизане нове стамбене куће, ипак је нових зграда, за периодично или повремено обитавање, знатно више ситуирано у међупросторима истих засеока. Отуда се ту и назире замтеци интензивнијег процеса урастања у постојећи, веома разбијен насеобински састав овог села.

У Манастирици, Небрегошту и Горњем Љубињу интензитет процеса урастања и нарастања скоро је подједнак, услед чега је настало њихово насеобинско згушњавање и територијално ширење скоро у свим правцима.

Процес нарастања доминира у преостала три села Средачке жупе, односно у Мушникову, Речану и Плањанима. Ово због тога што су се уз постојеће, релативно згушњене махале, оформили сасвим нови делови на оним теренима који су за то били најпогоднији.

* * *

Да би се створила целовитија слика географског распореда сеоских насеља шарпланинских жупа Горе и Средске, неопходно је да се она сагледају и у опсегу висинске зоналности, односно по издвојеним висинским појасевима; први од 750 до 1000 m, други од 1001 до 1250 m и трећи од 1251 до 1500 m надморске висине. Најпре треба истаћи да и у смислу њихове висинске ситуираности постоје одређене разлике. Оне се очитују у томе што је већи број горанских села на доминантнијим, вишим (1280 до 1430 m) теренима у западном подгорју Шар-планине, док су само три средачка насеља у њеној северозападној и за око 270 m нижој (1040-1130 m) подгорини. Тако, у висинској зони Горе од 750 до 1000 m су и њена најнижа насеља: Орчуша - 945 m, Доња Рапча - 950 m, Млике - 978 m и Враниште - 990 m, што јасно указује да је у овој жупи средња доња граница сталне насељености на 966 m надморске висине.

У вишој зони (1001-1250 m) ове жупе је смештено осам села: Горња Рапча (1033 m), Љубовиште (1085 m), Диканце (1107 m), Кукуљане (1118 m), Крушево (1130 m), Мали Крстац (1158 m), Велики Крстац (1175 m) и Баћка (1203 m). Пошто су на њеној највишој (1251-1500 m) стално насељеној зони и њена највиша (1270-1470 m)

сеоска насеља - Глобочица (1281 m), Радеша (1315 m), Лештане (1327 m), Зли Поток (1348 m), Брод (1350 m) и Рестелица (1430 m), то и показује да је средња горња граница сталне насељености у Гори на 1342 m.

Наспрам сеоских насеља у Гори, с просечном надморском висином од 1162 m јесу нижа насеља Средачке жупе, јер им просечна надморска висина износи 898 m. Изузимајући њена највиша (1010-1210 m) села - Драјчићи (1040 m), Горње Љубиње (1115 m), Горње Село (1128 m) и Стружје (1170 m), која су у вишем (1001-1250 m) појасу њене сталне насељености, сва преостала насеља ове Жупе - Речане (617 m), Живињане (745 m), Средска (770 m), Локвица (865 m), Доње Љубиње (878 m), Мушниково (910 m), Небрегоште (920 m) и Манастирица (980 m) леже испод 1000 m надморске висине, односно у нижој (750-1000 m) висинској зони сталне насељености.

Из тога оправдано произлази да је на 739 m надморске висине средња доња граница сталне насељености у Средачкој жупи. Од ње је за читавих 356 m виша средња горња граница сталних насеља ове жупе, пошто је она одређена на 1095 m надморске висине.

Имајући на уму средње вредности доњих и горњих граница сталних насеља ових жупа, може се закључити да су села у Гори виша од насеља у Средачкој жупи за 226,5 m, односно 247,3 m, само ако су у питању разлике просека за њихове доње односно горње границе појављивања.

* * *

Осим насеља Средска, сва насеља у Гори и Средачкој жупи припадају, у морфолошком погледу, збијеном махалском типу. Са крајевима (засеоцима), на међусобном растојању и до 1500 m, поменуто село се издваја као једино насеље разбијеног типа у овим жупама.

За разлику од тога, степен збијености махала код осталих насеља у Гори и Средачкој жупи умногоме се одражава на њихов изглед, односно обликованост. То се односи и на насеља чија је потпуна збијеност гомиласте врсте, као што је то у доброј мери случај са Диканцем и Баћком у Гори, односно Драјчићима у Средачкој жупи. У целости то важи и за Лештане у Гори, односно Живињане у Средачкој жупи, с обзиром на то да је у истим насељима збијеност махала у гомиласто-гнездастом односно елипсастом облику. Преостала сеоска насеља ових жупа - Брод, Глобочица, Мали Крстац, Велики Крстац, Крушево, Кукуљане, Љубовиште,

Млике, Орчуша, Радеша, Рестелица, Доња Рапча, Горња Рапча, Враниште и Зли Поток, односно Горње Село, Мушниково, Небрегоште, Манастирица, Доње Љубиње, Горње Љубиње, Речане, Локвица и Плањане карактеришу се таквом збијеношћу махала да ова насеља имају мање-више неправилне геометријске облике. Интересантно је да у томе посебно предњачи Брод (Призренски) у Гори, односно Плањане у Средачкој жупи.

СЕОСКА НАСЕЉА ГОРЕ

Баћка. - Село је у средишњем делу долине Бродске реке, на левој јужној страни ове клисурасте долине, на заравњеном, скоро правоугаоном платоу, који се пружа правцем североисток-југозапад. Благо нагнут у том правцу све до Баћког потока, исти плато је и под јаругама и спирањем измењеног одсека Леске (Бигор, 1253 m).

С обзиром на то да северна граница сеоског атара досеже скоро до Бродске реке, Баћка има ексцентричан положај у односу на територију атара. Површина атара износи 373, 38 ha а његова висинска амплитуда је између 900 и 1438 m. Виши делови атара су под ливадама, суватима и забранима, са следећим топонимима: *Страторје, Колин рид, Присојнице, Обло јаружје, Забосово, Марине ливаде и Длга страна*. И док су такве површине изнад сеоског насеља омање њиве су испод њега, размештене по потесима: *Грашишта, Ограђе, Крћеве њиве, Гумно, Лисичина дупка, Заметале, Длга, Млака, Замитак и Пештерка*.

Североисточна ивица села допире испод стрмих падина поменутог узвишења Леске, те је ту и његов највиши крај (1210-1215 m). Како је терен овог насеља искошен ка западу и југозападу, најнижи део (1195 m) налази се недалеко од Баћког потока који се, према северу, слаповито спушта до Бродске реке. Уздужно груписана на поменутом правоугаоном платоу, Баћка има средсело (1205 m) скоро на средокраћи између њених најнижих и највиших делова.

Ово сеоско насеље је како наводи М. Лутовац⁹, било скоро неприступачно саобраћају. И у условима савремених комуникација доступност му није побољшана, јер до њега не долази асфалтни пут.

⁹ Лутовац М. Ibid., стр. 62.

Представља село збијеног махалског типа које се састоји од седам старих и три новије махале (Ск. 1. у прилогу), које су насупрот њих. Старе махале су: *Еревци* (5 кућа), *Ајдовци* (10), *Атинци* (5), *Одовци* (4), *Каравци* (7), *Јусуовци* (3) и *Дервишевици* (15). Новије махале су: *Рупе* (4 куће), *Равниште* (9), *Ричка* (6). Дакле, старе махале су са именима сродничких кућа, док су новије назване према локалним топографским ознакама.

И раније, а нарочито у новије време, из овог села су се иселиле многе породице. Највише их је из рода Атинци (10 породица), а затим из рода Одовци (7) и рода Јусуовци (6). Понеки од њих су подигли "велелепне" стамбене куће и савремено их опремили средствима зарађеним изван завичаја.

Брод. - Представљајући једно од три највећа насеља у Гори, Брод је у овећем долинском проширењу, где настаје Бродска река на ставама Лева реке, што дотиче са југа, и Миљевске (Бућковичке) реке, која притиче са истока. Раздвојене последњим ртастим изданком Попова рида (Присује, 1430 m) из правца југоистока коритасте долине поменутих токова су одувек биле привлачне за насељавање. Томе је свакако допринела "и близина превоја преко кога води пут из Горе за Тетово"¹⁰.

Источни део насеља је на саставцу Бућковичке (Миљевске) реке и нешто западнијег потока Краварца, а западни крајеви су по долинском дну Лева и Бућковачке (Миљевске) реке, и надаље око новонастале Бродске реке. Ту су и најниже насељене зграде (1337 m), док су му највише (1348 m) куће у вишим деловима десне долинске стране означеног планинског потока. Пошто је највећи део насеља на висини од 1347 до 1360 m, оно се може сврстати - уз Лештане, Зли Поток и Радешу, у висински појас Горе, који се простире од 1300 до 1400 m надморске висине.

Јужно и југоисточно од Брода нема насељених места, тако да је тај простор Горе у склопу његовог атара. Како он, после Рестелице, има највећу површину у Гори (4821, 67 ha), разумљиво је што тај атар чини велики број потеса на различитој удаљености од села. Око њега су баште и њиве, које чине земљораднички појас чија горња ивица досеже и до 1750 m. Сачињавају га потеси међу којима су познатији: *Ограђе*, *Присоје*, *Бреза*, *Ковачевица*, *Грацки камен*, *Пателејица*, *Расцепленик*, *Божанин гроб*, *Средока*, *Кравариште*, *Топлец*, *Бикаменица*, *Горчин врх* и *Ушелејица*. Изван овог појаса су овеће травне површине (ливаде и испаше), чији су топоними: *Старо Гнојиште*, *Штиреника*, *Трпезница*, *Говедара*, *Штединиште*, *Игранојица*, *Дауташа*, *Качино обло*, *Челепино*,

¹⁰ Ibid.. стр. 68.

Црмница и *Окодушка*. Исте површине су местимично прожете шумским састојинама али је ових много више на *Шутману*, *Бук-овачком камену*, *Гумићеву*, *Плату*, *Сутески* и *Сулеманици*.

Сл. 1. - Брод, изглед једне улице у северо-источном делу насеља (Снимио Срећко Николић, средином јула 1991)

Мада ово насеље као што је и нагласио М. Лутовац¹¹, делује на први поглед прилично хомогено, оно ипак није такво јер је рашчлањено на махале, груписане једна поред друге. Понајчешће их раздвајају само "кривудасти и доста тесни сокаци"¹², те се Брод и убраја у збијена села махалског типа. Уз те махале су "слепљена" и два нова насеља ("Козаруо" и "Л(и)ка"), која се, од пре 15 година, формирају на узаном алувијалном терену Лева и Бродске реке. У њима су све новосаграђене двоспратне, троспратне па чак и четвороспратне зграде овећих димензија, за разлику од махала где уз нове има и старих кућа, од којих су неке и из првих деценија XX века. Тиме се указује да је у Броду повећан број махала током последњих сто година, што се и потврђује постојањем пет старих махала, три нешто новијег и две (нова насеља) најновијег датума. Старе махале су: *Локан махало* (53 куће), *(Х)аџијино махало* (35), *Чучул махало* (63), *Шољино махало* (52) и

¹¹ Ibid., стр. 69.

¹² Ibid., стр. 69.

Љиљово махало (53). Нешто новије, односно пре рата тек започете а после ослобођења дограђиване, махале су: *Горњо махало* (источно од старијих) - 64 куће, *Јулица махало* и *Доње махало* (северо-западно од старих), са 25 кућа односно 48 кућа (Ск. 2. у прилогу). Најновије махале, односно нова насеља су: насеље *Козаруо* са 24 куће и насеље *Л(и)ка* - 33 куће (Ск. 2. у прилогу).

У новије време, односно крајем 1975. године село је електрифицирано. Неколико година касније преуређена је зграда здравствене станице, а убрзо је и дограђена и наново уређена основна школа. После асфалтирања пута Драгаш - Брод, у непосредној близини насеља саграђена је и ловачка кућа. У међувремену се "заварошени" трговачки део насеља прилично зарушио "од дотрајалости" и то је узроковало подизање многих трговачких радњи, послистичарница и кафана у скоро свим махалама.

Диканце. - Насеље је у западном делу средњег тока Бродске реке, чији се смер (исток - запад) разликује од основног правца (југоисток - северозапад) њеног протока кроз Гору. Смештено је на десној, северној страни клисурасте долине, у оквиру благо искошене заравни, која је "доста високо изнад Бродске реке"¹³. Тако је село, са североисточне стране, испод најнижих падина Боровог рида (Тршковска пустара, 1230 m) преко којих је трасиран асфалтни пут Драгаш - Брод. Сада се од њега пружа одвојак до Диканца, док је раније стара траса пута водила централним делом села, деливши га уздужно.

Атар Диканца (605,18 ha) захвата троугласту површину чија су маркантнија темена на висовима: Стрга (1926 m), Окравијо (1273 m), Кочина глава (2207 m) и Дикански плав (1286 m). Будући да је Диканце положено скоро до западне границе атара, село има ексцентричан положај у односу на његово укупно простирање. Уз сеоско насеље су њиве, а поред Бродске реке су и понеке "баштице" због наводњавања. И док су њиве потеса *Ограђе*, *Мијалова Млаке*, *Закраје*, *Мариндоф*, *Рудине* и *Дрдевиште*, дотле ливаде и утрине имају називе *Големо камење*, *Црквиште*, *Вирје*, *Боров рит* и *Дабале*. Изнад појаса испаша и мањих ливада су сеоске "планине" односно шумски забрани, на местима чији су називи: *Шиљегарник*, *Здравачки камен*, *Струга* и *Плеоте*.

Пошто је земљиште села благо искошено према југозападу у том правцу су му и најниже (1098 m) насељене куће. Насупрот њима, односно уз источну и североисточну ивицу насеља, лоциране су највише (1115 m) настањене зграде. Зато је Диканце нај-

ниже сеоско насеље у групи оних села (Диканце, Кукуљане, Крушево, Мали и Велики Крстац) у Гори која леже у висинском појасу од 1100 до 1200 m.

Раније је Диканце имало - као што и наводи М. Лутовац¹⁴, само три махале, које су тако биле једна поред друге да су скоро "затварале" празан простор у средишту села. Током последњих 15 година и тај терен је постепено попуњаван новим стамбеним кућама. Услед тога се насеље састоји од четири махале: *Коклевци* - 45 кућа, *Драновци* (22), *Ајановци* (18), као и новонастала *Доња махала* - 27 кућа (Ск. 3. у прилогу).

После електрификације села обављена је и модернизација пута Драгаш - Брод, те се после тога физиономија Диканца унеколико мења. И у овом сеоском насељу се граде сасвим нове куће за стално становање, а истовремено се и многе старе преуређују тако што се опремају савременим уређајима и модерним намештајем, са пратећом опремом.

Глобочица. - Насеље лежи скоро при врху десне присојне стране дубоке и унеколико асиметричне и веома кратке долине Глобочичке реке (1,7 km), која је у свом средњем и горњем току позната под именом Стратоски поток. Глобочица је приближно по средини означене долинене стране, на скоро правоугаоном и местимично изјаружаном земљишту. Северозападно од њега се уздиже Слатински врх (1332 m), док је са источне и југоисточне стране уоквирено западним огранцима узвишења Кулин рид (1467 m). Зато су ту и највише (1292 m) насељене куће, уједно смештене северно од пута Драгаш - Рестелица. Јужно, тј. испод истога пута, односно у најнижем крају Доње махале су и најниже (1270 m) зграде овог села. Његово средиште (средсело) није на поменутом путу, већ је нешто више њега (1283 m), у Горњој махали.

Мада је Глобочица једино село у Гори коме званично припадају две, међусобно удаљене, атарске површине, ипак насеље има само један атар (1247,52 h), јер је други (1092,63 ha) у целини у друштвеном власништву. Испод насеља су "главни делови сеоског атара, који носе називе"¹⁵: *Присоје*, *Бождарце*, *Подбрђе*, *Смило(ј)ица*, *Волковница*, *Млачиште*, *Крива плоча*, *Пајко(ј)ица*, *Ливађе*, *Јамке* и *Рицешта*. И док ова земљишта представљају искључиво њиве и ливаде, дотле нешто даљи терени чине утрине и испаше за крупну и ситну стоку. Њихови топоними су: *Стратори-*

¹⁴ Ibid., стр. 62.

¹⁵ Ibid., стр. 64.

¹³ Ibid., стр. 62.

је, Говедариште, Бачишта, Прекораван и Слатиниште. Изнад њих се углавном пружа појас шумских забрана, у коме су потеси: Трмкин гроб, Спротиве, Јасичка шума, Букачиште, Крстово и Мурган.

Сл. 2. - Глобочица, положај села на морфолошкој граници планинске падине и долинске стране реке Глобочице
(Снимио: Иван Поповић, крајем августа 1993. године)

Глобочица се састоји од махала које претежно сачињавају групе сродничких кућа. Раније их је било четири и оне су једна уз другу биле тако размештене да су полукружно затварале омањи празан простор. Ту, и унаоколо тих махала, било је и других кућа, али оне нису припадале њиховим родовима. У новије време згушњавање поменутих махала било је све веће, тако да је из њих почело одсељавање. Исто се током последњих деценија одвијало не само на земљишту између нешто проређених кућа других родова (Горња махала), него и испод назначеног пута, односно углавном на својим земљишним поседима - имањима (Доња махала). Глобочица се, отуда, састоји из четири старе и две новије махале. Старе махале су: Хајдаровци - 23 куће, Кајкушевци (18), Пакјовци (20), Хочковци - 18 кућа (Ск. 4 у прилогу). Новије махале су: Горња махала (и други родови: Шолићевци, Лајковци и Муратовци) - 81 кућа и Доња махала (и други родови: Поштаровци и Радмановци) - 104 куће (Ск. 4. у прилогу).

Пре електрификације села, пијаћа вода је "доведена из (извора) Вирчишта у Козарици са даљине 2 km"¹⁶. Она је и разведена у три правца овог насеља, што је касније користило ново-подигнутим, двоспратним и троспратним, настањеним кућама. У међувремену је и модернизован пут Драгаш - Рестелица, па је то унеколико утицало на приметну измену претходне физиономије Глобочице.

Мали Крстац. - Налази се у пограничној зони северозападног дела Горе, на 3,4 km ваздушне линије од државне границе према Албанији. Село је ситуирано на југоисточној падини планине Коритник (2395 m), која се најпре сасвим благо, а потом нешто стрмије уздиже изнад тока Плавске реке. Прецизније, куће Малог Крстаца су на таквом месту где је ова падина унеколико заравњена и стабилнија у односу на околне терене изложене јаком јаружању и стварању већих вододерина. Отуда је насељско земљиште обухваћено само спорадичним спирањем, при чему се на његовом западном рубу налази само једна вододерина омањих димензија.

Захватајући најистуренији део западне ивице села, највише (1170 m) настањене куће су на нешто искошеном земљишту изнад приступног пута. Скоро насупрот њима, али испод овог пута, у источном рубу насеља су најниже (1145 m) зграде. Између њих је најкомпактнији део села уоквирен изохипсама 1150 m и 1160 m, дакле са десетак метара висинске разлике, што је последица благе искошености земљишта у том делу падине.

Иако имају заједнички атар (1303,31 ha), Велики и Мали Крстац су своје атарске површине тако одделили да сваком селу припадају околни потеси. Тако, између Малог и Великог Крстаца и Плавске реке су претежно њиве и ливаде у оквиру потеса: Горњи доф, Припузен, Грашине, Просиште, Лојзе, Будевиште, Рудина, Козарево, Оботи, Кошаре и Баридеште. Изнад села, на падини Коритника, налазе се испаше, које су ту и тамо прошаране шумским забранима, чији су називи: Осоје, Упаленик, Бачилишта, Трингало, Ливадиште, Говедарник, Забев и Борче.

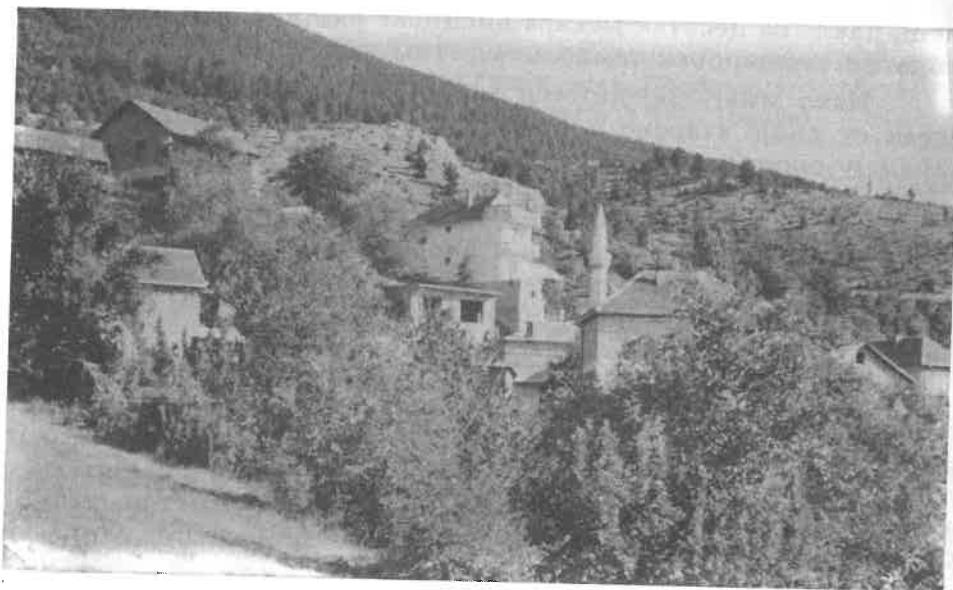
Као и многа друга сеоска насеља у Гори, и Мали Крстац се састоји из групе сродничких кућа окупљених у насеобинску целину. Представљајући село збијеног махалског типа, исто насеље има две старе и једну нову махалу, а одавно су уз њих и две-три вишеспратнице као вероватни заметак будућег, новог насеља у опсегу овог села. Старе махале су: Мијачовци

¹⁶ Ibid., стр. 65.

(*Радмановци и Абдуловци*) - 39 куће, *Бучаљеновци (Мустафовци и Сулејмановци)* - 18 кућа. Имајући представнике ових родова у сасвим новим кућама, саграђеним након 1975-1977. године, новија махала (*Гурмахало*) има сада 22 стално настањене куће (Ск. 5. у прилогу).

Мали Крстац је међу првим селима у Гори добио електрично осветљење 1962. године. Убрзо је санирано спирање земљишта у средишту насеља смештеном испод његовог централног сокака (пута). Касније је у село доведена, а потом у неколико праваца и разведена пијаћа изворска вода.

Велики Крстац. - И ово насеље је у пограничној зони северног дела Горе, пошто је на свега 2,5 km у ваздушној линији од државне границе према Албанији. Од Малог Крстца је, ка југозападу, удаљен само 2,1 km, те има сличан топографски положај. И он је, као и Мали Крстац, на југозападној и нешто вишој искошеној падини Коритника. У том делу је местимично под закржљалом жбунастом вегетацијом и истањеним педолошким покривачем. Терен је рашчлањен јачим цурцима, па чак и виловитим поточићима, нарочито изнад насеља, што му погоршава услове микролокације.

Сл. 3. - Велики Крстац, изглед западног дела села
(Снимио Иван Поповић, крајем августа 1993.)

С обзиром на то да је Велики Крстац ситуиран на приметно нагнутој и местимично стеновитој падини, село се простире од 1160 m, где су му најниже куће, до 1190 m, где му је горња ивица сталне настањености. Најзбијенији део насеља је у ужем појасу (1170-1180 m), јер је он око главног сокака (приступног пута), који се постепено уздиже од улаза (са севера) до излаза (ка југу) из насеља.

Мада имају заједнички атар површине 1303,31 ha, Мали и Велики Крстац су овај простор тако разделили да сваком припадају околни потеси. Они најближи селу су претежно под њивама и ливадама. Њихови називи су: *Ратајске њиве, Круше(ј)ица, Сулејшна равен, Ливађе, Лозје, Петропољ, Пантелевац, Калуђерци и Грашинац*. Нешто даље од тих потеса су они крајеви атара који су под испашама за крупну и ситну стоку: *Засела, Субашина падина, Ливадиве, Пантелевац, Сисиште, Мачкино дарје, Белача, Говедариште и Боро(ј)ец*. Будући да су северозападно и западно од села обешумљени и стрмији терени, шумски забрани су јужно и југоисточно од њега. Они су у оквиру потеса чији су називи: *Чаделово, Плавиште, Орнице, Јефитница и Заподац*.

Представљајући сеоско насеље збијеног махалског типа, Велики Крстац се састоји из две старе махале и сасвим новог насеља. Старе махале су: *Жилинци* 20 кућа, *Доловци (Чаделовци и Смајиловци)* - 52 куће. И док је махала *Жилинци*, од приступа селу, десно (западно) од главног сокака, дотле су родови *Чаделовци* и *Смајиловци* лево (источно, односно ниже доле) од њега те је отуда и махала са називом *Доловци* (Ск. 6 у прилогу). Згушњавање старих махала у новије време било је све веће, па се у њима нису могле више градити нове стамбене зграде. Зато су, током минуле деценије, оне подизане на имањима која су поред североисточног руба насеља. Такви земљишни поседи су на упадљиво нижем терену око приступног пута, па је и разумљиво што се ту формирала нова махала (Ново насеље). То *Ново насеље* (Ск. 6. у прилогу) има сада 10 новосаграђених зграда, а њихов број ће се убудуће сигурно увећати, јер се оне граде средствима младог нараштаја запосленог изван Великог Крстца.

После електрификације Малог Крстца уведена је 1962. године електрична енергија и у овом сеоском насељу. Убрзо је исто снабдевено и водом са оближњег извора Каменци, а у новије време су извршени и припремни радови за асфалтирање приступног пута који се одваја од модернизованог пута Драгаш - Доња Рапча.

Крушево. - Село је у долиномском проширењу Рестеличке реке, нешто "северозападније од места где у њу утиче водоток именован Зли поток"¹⁷. Са североистока и истока је оивичено последњим западним падинама Поповице (1567 m), док према западу допире скоро до Рестеличке реке. Таквим смештајем на источној долиноској страни, а у мањој мери и "по ободу речне наносне равни"¹⁸, ово насеље има претежно југозападну експозицију. Осим северних и источних крајева, који су на солифлукионим облицима (терасете, бедемчићи), а тиме и на истерасираном терену¹⁹, остали делови Крушева су на благо нагнутом земљишту, које је ту и тамо захваћено слабијом ерозијом. На уздигнутијем долиномском терену су највише (на 1156 m), стално насљене куће, а по рубу алувијалног застора најниже (на 1105 m). Сеоско насеље је претежно између поменутих висинских линија, јер је његов најкомпактнији део у целини омеђен изохипсама од 1115 m и 1135 m. Услед тога је Крушево ниже од сеоских насеља Мали Крстац (1150-1160 m) и Велики Крстац (1170-1180 m), а налази се на скоро истој висини (1105-1136 m) као село Кукуљане.

Спадајући у групу већих атара Горе, атарска површина (1893, 52 ha) Крушева је, осим државне границе према Албанији, омеђена и линијом *Борово брдо* (1465 m) - *Борић* (1482 m) - *Кадин кам* (1613 m) - *Барјак* (2027 m) - *Омеров кам* (1707 m) - *Мурга* (2025 m). У појасу њива и мањих ливада су потеси, чија су имена *Гумниште*, *Бајровска млаке*, *Гувно*, *Гладница* и *Балево*. Навише се пружају делови атара са топонимима: *Барбула*, *Говедариште*, *Црешњин доф*, *Попово брдо*, *Мучиново*, *Јелак*, *Групчица* и *Крушевска плоча*. Они су углавном под пашњацима прошараним шумским састојинама.

Као типични представник збијеног махалског типа, Крушево је сачињено од група сродничких кућа, размештених око пута Драгаш - Рестелица. Групе родбинских кућа нису издвојене у махале, као што је то случај у другим селима, већ су, више њих, обједињене у *Горњу или Доњу махалу*, зависно до тога да ли су североисточно или северозападно од ушћа сеоског потока у Рестеличку реку (Ск. 7. у прилогу). *Доња махала* (*Доњо махало*) има 51 кућу, а *Горња махала* (*Горњо махало*) нешто мање - 43 куће.

¹⁷ Поповић И. (1992), *Топографске ознаке пограничних села Шарпланинске Горе*, Зборник радова, св. 40, Географски факултет ПМФ-а, Београд, стр. 187-190.

¹⁸ Лутовац М, *Ibid.*, стр. 65.

¹⁹ Менковић Љ. (1992), *Географска карта Шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске; 1:25.000*, Фонд Географског института "Јован Цвијић" САНУ

Интересантно је да је такав стамбени фонд оформљен тек у новије време, јер је тек свака десета кућа Крушева саграђена пре 1965. године²⁰.

Кукуљане. - Сеоско насеље је "груписано на страни изнад Кукуљанског поља"²¹, односно на југоисточном делу Грабеж-ке избочине. Са североисточне стране је уоквирено косама које се стичу у врху Чачук (1212 m), док су са његове западне стране све нижи и нижи терени. Налазећи се на путу Драгаш - Брод, Кукуљане је њиме подељено на два неједнака дела: виши, источни део, и мањи, западни, са експозицијом према северозападу и северу сагласно паду терена. Отуда је и схватљиво што су западном ивицом села најниже (1095 m), а уз источни руб највише (1140 m) насељене куће. Највећи део насеља лежи између 1105 m и 1135 m надморске висине и по томе је Кукуљане, после Диканца најниже село у висинском појасу Горе, од 1100 до 1200 m надморске висине.

Пружајући се у виду издуженог појаса, атар Кукуљана (964,91 ha) је, у северном делу Горе, од разграничења са атаром Крстаца (на северозападу) па све до њене општинске границе (на истоку). Од села, према северозападу, су њиве чији се топоними: *Ограђе*, *Братовци*, *Каленица*, *Гумниште*, *Белишевина* и *Поље*. Изнад њих су ливаде и пашњаци у оквиру потеса: *Овниште*, *Лучино брдо*, *Тупан*, *Говедариште*, *Равниште* и *Језерје*. Различите шумске заједнице су на узвишеним деловима атара, а њихови називи су *Црешњика*, *Каленица*, *Брезиште* и *Бомбе*.

Као и друга насеља у Гори, и Кукуљане је састављено од група стално настањених сродничких кућа - махала. С обзиром на то да оне нису једна од друге удаљене, већ их раздвајају само сеоски сокаци, ово насеље се убраја у села збијеног махалског типа.

У најновије време, постојећим (старим) махалама прикључила се и нова махала (Ново насеље), пошто се она увелико образује поред његовог северозападног руба. Зато се ово сеоско насеље и састоји из четири старе и једне нове махале (Ск. 8 у прилогу). Старе махале су: *Демковци* (југоисточно) - 57 кућа, *Кучковци* (североисточно) - 31, *Буровци* (западно-југозападно) - 46 и *Абдовци* (западно-северозападно) - 66. Оформљено од 37 нових, двоспратних и троспратних кућа, у власништву претежно млађег нараштаја

²⁰ Подаци стручних служби СО Призрен и Драгаш

²¹ Лутовац М. *Ibid.*; стр. 59.

из старих махала, *Ново насеље* је уз север-северозападну ивицу Кукуљана (Ск. 8 у прилогу), а тиме и западно од асфалтираног пута Драгаш - Брод.

После извршене електрификације насеља, учињени су и напори на уређивању "средсела", пре него што је окончана модернизација поменутог пута. Током 1983. године саграђена је нова зграда основне школе у Новом насељу, а убрзо је преуређен и стари сеоски дом.

Лештане. - Село лежи на присојној страни, у долини Лештанске реке. У потпуности је на заравни "где се састају два планинска потока"²², која кроз насеље протичу са источне, односно североисточне стране. Истих праваца су северозападне и западне косе тзв. Лештанске планине (1472 m), по којој је прозвана река и село више ње. Због тога су и највише куће (1345 m) Лештана уз његов североистични и северни руб. Супротно њима, најниже (1310 m) стално настањене зграде су претежно на споју трасираног падинског земљишта и узаног алувијалног застора Лештанске реке.

Убрајајући се у мање катастарске општине Горе (503,93 ha), приближно трогуласта атарска површина Лештана се углавном распростире југоисточно, јужно, југозападно и северно од њега, те насеље има ексцентрични положај у атару. Југоисточни и јужни делови атара су виши (1655 до 1814 m) и унеколико и шумовитији, а представљени су потесима *Загра(ј)ечка*, *Стрм*, *Радочел*, *Некретник* и *Белическа плоча*. Испод је појас пашњака и ливада, окупљених на местима чији су називи: *Испашник*, *Беличевина*, *Бачилишта*, *Овновник* и *Мурселиште*. Њиве су углавном око села и налазе се на потесима *Селиште*, *Белићеве њиве*, *Манзалово*, *Грашишта* и *Вошљак*.

Као изразити пример оних сеоских насеља Горе која су збијеног махалског типа, Лештане се састоји од груписаних махала, односно мањих или већих група родбинских кућа окупљених у једну збијенију насеобинску целину која је кривудавим сеоским сокацима расшчлањена на пет махала: *Анђуровци* - 15 кућа, *Кантуровци* - 23, *Синановци* - 51, *Одовци* - 28 и *Бардовци* - 22 куће (Ск. 9 у прилогу). Заузимајући главни део Лештана, махала Бардовци дели насеље на источни (мањи) и западни (дупло већи) део.

После електрификације села 1965. године, уложени су напори на уређивању његовог средишта (средсела). И у овом насељу се подижу нове куће за стално становање, а једновремено се и старе преуређују тако што се опремају савременим уређајима и намештајем.

²² Ibid., стр. 61.

Љубовиште. - Село је смештено у северном делу територије општине Гора, југоисточно од Драгаша. Раније је од њега било удаљено 2,4 km, али се због нарастања ових насеља растојање сукцесивно смањивало и "сада износи свега 970 m"²³. Главнина Љубовишта је на темену Грљеве косе чијом источном и североисточном суподином оточе Грљева (Лештанска) река. Западна ивица исте косе је неупадљива, јер се она према северозападу постепено спушта до Драгашког поља.

Са изгледом полукружног појаса неједнаке ширине атара Љубовишта (површине 838,07 ha) пружа се од северне до источне општинске границе. У његовом средишњем и скоро целом источном делу су утрине и ливаде, местимично прошаране шумским састојинама. Од таквих потеса атара познатији су: *Романице*, *Дофој*, *Урешњице*, *Гугутиште*, *Кујачице* и *Вељунак*. Има ту и њива, али је њих много више северно и северозападно од села, у опсегу обделаних површина, чији су топографски називи: *Сончеве млаке*, *Загумниште*, *Путишта* и *Здољанци*.

Пре него што заобиђе Грљеву косу, са источне, а потом и североисточне стране, Лештанска (Грљева) река дели, нешто узводније, сеоско насеље на два неједнака дела: мањи, најнижи (1065 до 1075 m), крај села је на источној страни њене коритасте долине, док је већи и највиши (1095 до 1105 m), на теренима поменуте косе. На највишем одсечку линије њиховог контакта, односно на релативно заравњеном месту (1087 m) западне долиנסке стране овог водотока је средиште (средсело) Љубовишта. С обзиром на то да је и ово насеље, као и Горња Рапча, смештено између 1000 m и 1100 m, ова села Горе су у њеном "висинском појасу, омеђаном изохипсама на означеним надморским висинама"²⁴.

У наведеном средишту Љубовишта укрштају се кривуда-ви сеоски сокаци на које се настављају земљани путеви што су "пречицама" управљени према Лештану, Драгашу, Радешу и Броду. И ово сеоско насеље чине групе стално настањених сродничких кућа - махале. Будући да оне нису међусобно удаљене, него се једна на другу надовезују, село је груписано, па се с правом може убројити у насеља збијеног типа.

У најновије време је згушњавање неких махала достигло највећи степен, тако да се из њих становници измештају и досељавају на своја имања или, пак, откупљено земљиште западно од Љубовишта. Отуда се од новоподигнутих кућа образовало *Ново насеље* које је, пратећи благи пад терена ка северозападу, скоро

²³ Подаци геодетских управа СО Призрен и Гора

²⁴ Поповић И. Ibid. стр. 189.

доспело до асфалтног пута Драгаш - Брод. Налазећи се уз Љубовиште, Ново насеље је са 26 стамбених кућа поред старих махала: *Кајћовци* - 31 кућа, *Бајровци* - 23, *Јадрашовци* - 14, *Покоћевци* - 15 и *Дриндовци* - 64 куће (Ск. 10 у прилогу).

С обзиром да је ово село најближе Драгашу, оно је међу првима у Гори и електрифицирано. Као и друга сеоска насеља у овој жупи, и Љубовиште се снабдевало водом из махалских чесама, међу којима су познате Бајровска чесма и Дриндовска чесма. И док је до прве наведене чесме 1956. године доведена вода са извора Чопор, друга се од 1957. године напаја са изворишта Срђовци. Ове и друге махалске чесме су остале у употреби и после 1978. године када је у Љубовишту изграђен водовод. Убрзо је преуређена и зграда основне школе, а од тада је почела и изградња нових стамбених зграда. Оне су подизане и у свему модернизоване претежно средствима запослених изван села.

Млике. - Насеље је у долини Бродске реке, али не на источној већ на западној (левој) страни. Млике има североисточну експозицију, јер лежи испод северног обронка ртастог узвишења Пресеке (1274 m), чије се било пружа напореда са овим водотоком. Отуда му источне падине окомито падају до Бродске реке и тако, југоисточно од села, чине западну страну тамошњег теснаца. Између овог ртастог узвишења и западније Задевске косе дотиче и кроз Млике протиче сеоски поток, па је оно смештено у том долинском проширењу, тј. тамо "где престаје назначени теснац а настаје нешто шира равна Бродске реке"²⁵. Како је са западне, односно јужне стране, оивичено блажим "косинама" Задевске косе (1086 m), односно поменутог ртастог узвишења, село има највише насељене зграде (995 m) баш на тим странама. Насупрот њима, према окуци Бродске реке, односно уз североисточни руб насеља, налазе се најниже стално настањене куће (960 m). Стога се Млике убрајају у групу најнижих села у Гори, пошто се ова налазе у планинском појасу од 900 до 1000 m надморске висине.

И Млике имају ексцентрични положај у атару (945, 02 ha), с обзиром на то да су близу његове северне границе, а знатно даље од остале површине атара која се према југу клинасто сужава. Исти атар чине, поред осталог, и делови који су углавном под њивама и омањим баштама. Лоцирани искључиво североисточно од села, ови потеси се називају: *Ограђе*, *Песковци*, *Леништа*, *Подбашће*, *Доњи* и *Горњи Удројевац*, *Котаришта* и *Копанице*. Ливаде су скоро свуда око села, а њихови називи су: *Далче*, *Царине*, *Бучи-*

ње, *Марин доф*, *Чукаљ* и *Колибишта*. Пашњаци су са већим шумским површинама у оквиру потеса: *Забосово*, *Црквишта*, *Обло*, *Страторје*, *Мангреце*, *Лишћарка*, *Букова дупка*, *Црни врх*, *Језериште*, *Средњи врх* и *Рудине*.

Као и друга сеоска насеља у Гори, и Млике се састоје од махала, односно већих или мањих група стално настањених сродничких кућа. Махале су толико "уклопљене" једна уз другу да су између њих једино сеоски сокаци, а донекле и сеоски поток, јер он протиче насељем скоро до ушћа у Бродску реку. Услед тога се Млике означавају као село збијеног махалског типа, које чине четири старе и једна нова махала. Старе махале су: *Косовци* (Косовско махало) - 42 куће, *Алитовци* (Алитовско махало) - 26, *Оцинци* (Оцино махало) - 37 и *Доњо* (Доњо махало) - 43 куће (Ск. 11 у прилогу).

За разлику од старих, *Нова махала* (Ново насеље) заокружује Млике са севера, пружајући се око приступног пута који се одваја са асфалтног друма Драгаш - Рестелица. Оформљена од неколико старих и осам пута више нових²⁶, двоспратних и троспратних, стално настањених кућа, нова махала обухвата сасвим нови део (49 кућа) овог сеоског насеља, који је на знатно нижем и заравњенијем терену (Ск. 11 у прилогу).

Орчуша. - Ово сеоско насеље је најближе државној граници према Албанији, пошто је од ње у ваздушној линији удаљено само 0,7 km. Отуда је оно у северозападном делу пограничног појаса Горе. Орчуша је углавном смештена испод југозападних огранака овећег брда Честака. Његовом западном ивицом дотиче и северније од села у Плавску реку отиче овећи планински поток.

Такав и сличан падински терен чине тешко уочљиви солифлуекциони облици (терасете, бедемчићи), те је ово насеље положено на земљишту неуједначеног нагиба, што је и погодновало његовом насељавању. Највећи део Орчуше је смештен на тим искошеним површинама, које се простиру између 935 m и 955 m надморске висине. Тиме је Орчуша "засигурно најниже (945 m) сеоско насеље у Гори"²⁷, јер је ниже чак и од свих села (*Доња Рапча* - 955 m, *Млике* - 980 m и *Враниште* - 990 m) која се налазе у њеном најнижем (900 до 1000 m) висинском појасу са стално настањеним становништвом. Уз вишу северну и северозападну ивицу Орчуше су највише (960 m), а поред њеног југоисточног руба леже најниже (925 m) настањене зграде.

²⁵ Подаци геодетских управа СО Призрен и Гора

²⁶ Поповић И. Ibid. стр. 188

²⁷ Ibid. стр. 188.

Убрајајући се у мање атаре, атарска површина овог села (441,84ha) обухвата потесе који су северозападно и југоисточно од насеља под њивама и имају следеће називе: *Тупанец, Ограђе, Пренек, Чајко(ј)ица, Цигарвода и Потчесмиште*. Поред њих су ливаде обухваћене потесима, чија су имена: *Сенокосје, Ливађе, Планишта, Плочиште и Чистиште*. Виши делови катастарске општине су са шумским забранима и пашњацима чији су потеси: *Радуница, Црни камен, Честак, Недениште, Бела вода, Обереке, Виљан, Вирјиште, Сенковце, Баково рупиште, Камени крст и Бурђевица*.

Иако је наизглед мало село, Орчуша се ипак састоји из четири-пет група сродничких кућа груписаних у две махале, које су са скоро изједначеним бројем стално настањених кућа, али неједнаке по површини земљишта које захватају. Већа махала - *Тодоровци (Шабановци, Касовци, Станковци)*, односно *Цамијско махало* има 36 стално настањених зграда (Ск. 12 у прилогу). Поред ње је мања махала - *Зељановци (Сулејмановци, Оруховци)*, односно *Тулбеско махало*, која се састоји од 34 стално настањених кућа (Ск. 12 у прилогу).

Радеша. - Село се налази у окуци долине Радешке реке, односно у њеном проширењу, на месту где дотиче Логовачки поток. Већи део насеља је не само на њиховој алувијалној тераси него и на долинским странама тих токова. Преостали део села је на ртастој избочини, односно последњем северозападном изданку узвишења Путишта (1419 m), које, пре спајања са Радешком реком, лучно заобилази поменути Логовачки поток.

Најниже насељене куће (1265-1270 m) су по алувијалном застору Радешке реке, односно у Доњој махали. Насупрот њима, највише настањене зграде (1355 m - 1365 m) смештене су на југоисточном рубу стеновитог рта (1358 m), као и на вишем делу долинске стране званом Петерце (1365 m). Село је углавном између ових висинских линија, јер је његов најкомпактнији део у целости омеђен изохипсама од 1290 m и 1335 m.

Захватајући североисточне делове Горе, атар (1532,20 ha) Радеше је, са вишим теренима, претежно у источном делу. Зато ту и доминирају шумске састојине, окупљене у оквиру потеса: *Шиљегарник, Орлов камен, Богданица, Средњица, Бразда, Шпиловица и Чукиште*. Испод њих су ливаде и пашњаци груписани по потесима: *Мало попиште, Кошара, Обчево, Драгоношки камен, Бојчин поток, Бели испашник, Рајчиниште, Путишта, Боровац и Велики камен*. Око самог насеља су претежно њиве: *Равниште, Студениште, Бело кућиште, Мали кам и Јаркова плоча*.

Раније је, као што и наводи М. Лутовац²⁸, Радеша била издељена на три дела: *Горња Махала (Горњи Радеш), Доња махала (Доњи Радеш) и Петерце*. С обзиром на то да су на различитим положајима, исти делови села су били на међусобном растојању од 200 до 350 m. Дакле, под утицајем топографије терена село Радеша се тада сврставало у насеља разбијеног махалског типа. Међутим, нарастањем, а нарочито са упоредним процесом урастања, дошло је до попуњавања празних простора између махала у тој мери да су сада оне спојене. Услед тога Радеша је сада насеље збијеног махалског типа, са две махале: *Горња - већа и Доња - мања* (Ск. 13 у прилогу).

Горња махала се састоји од седам група сродничких кућа: *Асановци - 10 кућа, Петерце - 45, Чивчићи - 31, Томевци - 18, Поток - 13 и Ливадице - 15. Доња махала* има две групе родбинских кућа: *Миљковци - 29 кућа и Бурашковци - 58 кућа* (Ск. 13 у прилогу).

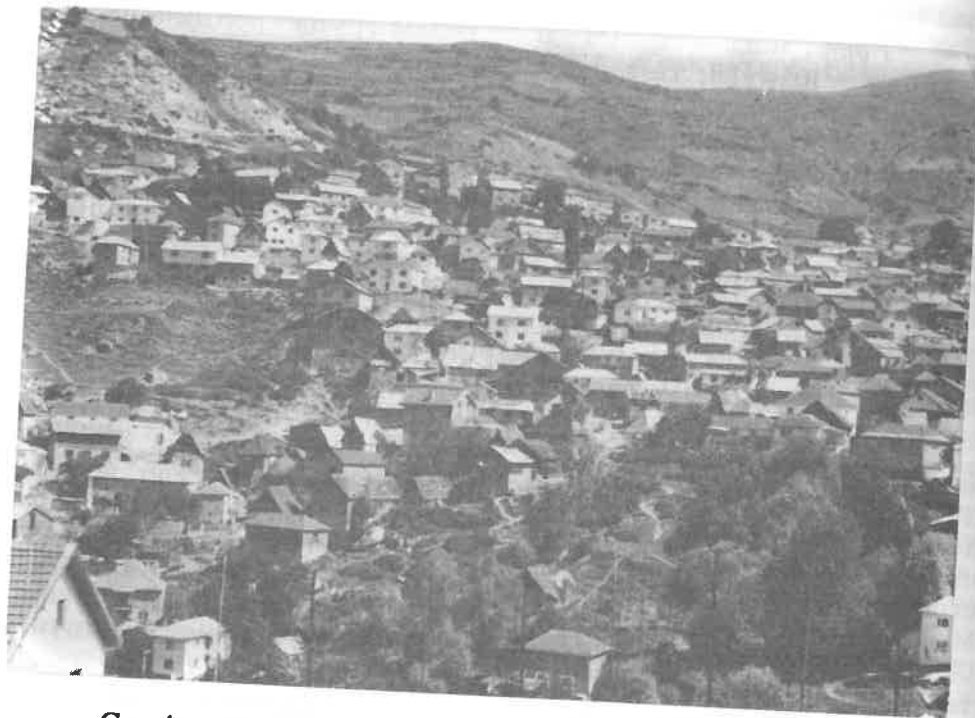
После извршене електрификације села дограђена је и преуређена зграда основне школе, а поправљени су и приступни путеви селу из правца Драгаша и Лештана. И у овом сеоском насељу су грађене нове зграде за стално обитавање, а преуређиване су и старе куће тако што су опремане савременим уређајима и намештајем.

Рестелица - Насеље је у долинском проширењу Рестеличке реке, после излаза из теснаца, укљештеног Крстилом (1907 m) са севера и Гашћеном (1898 m) са југа. Село је већим делом је на присојној и, по горњој ивици, нешто стрмијој заравни која се источно наставља на леву (југоисточну) долинску страну Потока који се са севера слива у Рестеличку реку. Мањим делом Рестелица је на осојној страни најнижег обронка (Завор, 1532 m) означеног узвишења Гашћена. На тим окомитијим теренима су и највише насељене куће (1470 m), пошто су ове "више чак и од оних које су раније подигнуте украј гробља (1458 m), на супротној долинској страни"²⁹. Насупрот њима, најниже настањене зграде (1390 m) су лоциране при ушћу поменутог потока у Рестеличку реку. Будући да је најкомпактнији део села у појасу од 1415 до 1440 m надморске висине, Рестелица је највише насеље у Гори и свакако једно од највиших сеоских насеља у Републици Србији.

²⁸ Лутовац М. Ibid. str. 60.

²⁹ Обавештење и подаци стручних служби, Ibid.

Мада има највећу површину атара у Гори (8483,29 ha), Рестелица располаже само једном десетином катастарске општине, јер је остатак у друштвеном поседу³⁰. Уз Рестеличку реку су углавном терени са њивама, чија су имена: *Рајкове њиве*, *Лисичина дупка*, *Закрсје*, *Равништа* и *Кристали*. Даље од Рестелице, односно на вишим "косинама" су ливаде и бројне испаше, које су у оквиру потеса: *Грамада*, *Крастанец*, *Стрвеница*, *Црничење*, *Северове рупе*, *Девеница*, *Магарећа плоча*, *Гинивода*, *Лешоји*, *Горњи доф* и *Царевиште*. Изнад овог травног појаса су шумски забрани: *Орлов камен*, *Чемерика*, *Абдаф брдо*, *Јелак*, *Голема рупа*, *Лајсов до* и *Грчке рупе*.

Сл. 4. - Физиономија западног дела села Рестелице
(Снимио: Иван Поповић, средином августа 1993.)

Као и многа села у Гори и Рестелица се састоји од више група сродничких кућа, разврстаних у осам махала, од којих су шест са топографским именима: *Косарче* - 84 кућа, *Високи завор* - 55, *Припоришта* - 111, *Равништа* - 80, *Есее* - 36, *Чуље* - 137 кућа.

Средња махала - 198 кућа и *Доња махала* - 114 кућа (Ск. 14 у прилогу). Занимљиво је да су једино две махале на јужној, а преостале на северној долинској страни Рестеличке реке. Узрок томе је свакако у чињеници да су се ове две махале (*Припориште* и *Високи завор*), уз једну (*Раниште*), са супротне долинске стране, током последњих 15 година оформиле од новосаграђених, двоспратних и троспратних стамбених кућа (Ск. 14 у прилогу).

Село је 1970. године електрифицирано. Пет године касније извршени су најпре припремни радови а затим је и обављено асфалтирање последње деонице пута Драгаш - Рестелица. После тога саграђена је и мала амбуланта, а 1989. године подигнута је и нова зграда основне школе.

Доња Рапча. - Насеље је у нижем проширеном делу долине Рапчанске реке, која ту има меридијански правац отицања. Већи део села је на узаном дну и по најнижим теренима долинских страна које се према западу и југозападу настављају на ниже падине Костиног лаза (1206 m), источног обронка Коритника (2329 m). Са супротне (источне) стране село је окружено оградницама Богданице (1265 m), који му чине добру заветрину.

Заједнички атар села Доње и Горње Рапче обухвата 2059 ha. Ова насеља су своје површине оделила тако да сваком припадају околни потеси. Тако су њиве, испод овог села, на потесима: *Гумништа*, *Ковачеве њиве*, *Воденичиште* и *Марићеве њиве*. Навише су утрине у оквиру потеса: *Свињска рупа*, *Осајник*, *Мали крш*, *Маринац* и *Велики камен*. Шумске заједнице су претежно на искошеним падинама Коритника чији су топоними: *Крволак*, *Рупје*, *Пољенски врх*, *Пољениште*, *Брзи поток*, *Урвиште* и *Појат*.

Збијена у облику неправилног петоугаоника, Доња Рапча се издуженом ивицом наслања на најниже падине поменутог Костиног лаза. Дуж те (западне) ивице села топографска површина се све више пење према његовом северном делу, где су смештене највише куће (970 - 983 m). Скоро 60 m ниже, односно на најјужнијем пункту југозападног руба овог насеља, су његове најниже куће (925-930 m). Између тих насеобинских крајева смештен је најзбијенији део Доње Рапче на 935-960 m надморске висине. Средиште села (средсело) је у његовом нижем делу, односно на месту где се приступни пут рачва у правцу Малог Крстца и Горње Рапче.

Како се Доња Рапча састоји од махала којима је у најновије време припојен и нови део насеља, она представља село збијеног махалског типа. Чине га четири групе сродничких кућа - махала и поменути нови део *Ново насеље*. И док се махале једна на другу надовезују, претежно на левој страни Рапчанске реке, нови део села је искључиво на њеној десној страни. Махале су:

³⁰ Подаци геодетских управа, Ibid.

Малековци - 41 кућа, Ајазовци - 17, Бричковци - 27 и Сурдуловци - 33 куће (Ск. 15. у прилогу). За разлику од ових махала, у којима има и старих кућа, у новом делу села (*Ново насеље*) само су новосаграђене куће за стално становање. Тиме се одвија процес нарастања Доње Рапче, што узрокује и њено територијално ширење углавном према северозападу (Ск. 15 у прилогу).

Сл. 5. - Изглед "средсела" Доње Рапче
(Снимио: Иван Поповић, средином фебруара 1993.)

Током 1961. године село је електрифицирано, а нешто доцније је и преуређена зграда основне школе. О трошку насеља спроведен је 1981. године и водовод. У међувремену су отпочели припремни радови за асфалтирање приступног пута који се одваја од асфалтног пута Призрен - Драгаш.

Горња Рапча. - Село је изнад Доње Рапче, у горњем делу долине Рапчанске реке, која је ту проширена притицањем безименог потока из северозападног правца. Скоро у целини је положена удесно од Рапчанске реке као и између ње и овог потока. Оуда је Горња Рапча више ситуирана на долинским странама, а мање по долинском дну тих токова. Са западне стране је оивичена најнижим теренима Честака (1314 m) који представља огранак Коритника (2329 m). И док село са севера заклањају падине Кила(ј)ец-

ког рида (1244 m), дотле му са источне стране, све до Рапчанске реке, допиру огранци Мечкине дупке (1217 m). Услед тога је насеље у изразитој заветрини, још бољој од села Доње Рапче. Источним рубом Горња Рапча досеже до Рапчанске реке. Између ње и јужне ивице села смештене су најниже (1010 до 1015 m), а дуж његовог северозападног руба највише (1060 до 1065 m) насељене куће. Најкомпактнији део Горње Рапче захвата земљиште које је омеђано изохипсама на 1030 до 1050 m надморске висине.

Као што је већ речено, Горња и Доња Рапча имају заједнички атар (2059,10 ha) који се углавном поклапа са северозападним делом територије општине Гора. Њиве су на потесима који су најближи насељу: *Петрова њива, Ступишта, Бело поље, Поле-на и Штежно*. Ливаде и пашњаци су на потесима: *Равниште, Голем пажих, Ливађе, Поточиште и Хасаново*. Изнад њих су шуме у оквиру потеса: *Капеш, Студенац, Богданов поток, Корије и Боров крш*.

Сл. 6. - Нови део ("Круше") у селу Горња Рапча
(Снимио: Иван Поповић, средином фебруара 1993.)

Горња Рапча је подељена на махале, којима је у новије време припојен нови део села *Круше*. Са четири групе родбинских кућа тј. четири махале и насељем Круше, Горња Рапча је збијеног махалског типа (Ск. 16. у прилогу). Махале су: *Пачари-*

зовци - 28 кућа, *Ибровци* - 51, *Куачевци* - 47 и *Балабановци* - 50 кућа. У махалама има и старих кућа, али су у насељу *Круше* искључиво нове стамбене зграде којих има 19 (Ск. 16. и прилогу). Тако постепено нараста Горња Рапча према северу, што повлачи и њено територијално ширење у том правцу.

Са Хасановог извора у насеље је 1955. године доведена вода која је нешто касније и разведена до јавних махалских чесама. Ток-ом 1982. године кроз Горњу Рапчу је изграђен и водовод. У међувремену, односно 1961. године, Горња Рапча је електрифицирана.

Враниште. - Насеље је у ширем делу долине Бродске реке. У целини је на пространој флувиоглацијалној тераси, која је на западној долинској страни. До југозападне ивице те терасе досежу североисточни огранци *Бурђевице* (Врсек, 1229 m), док је њен северозападни крај испод овећег брда *Честака*. Већи део означене терасе нагнут је према североистоку и рашчлањен на три дела потоком *Оташником* и једном вододерином. Северозападни крај села је западно од потока *Оташника*, а средишњи - између тог потока и вододерине. Својим југоисточним делом Враниште се простире до приступног пута који се одваја са асфалтног друма *Драгаш* - *Рестелица*.

У односу на источну и североисточну ивицу, западна ивица села је виша за приближно 60 m, па су ту смештене његове највише насељене зграде (1020 m). Најниже (958 m) обитаване куће Враништа су поред поменутог источног и североисточног руба. Већи део села је на поменутој тераси, између 985 и 1000 m надморске висине.

Уметнут између катастарских општина *Орчуше*, *Кукуљане*, *Млике* и *Глобочице*, атар Враништа захвата 777,85 ha и чини једну од мањих атарских површина у Гори. Како се налази у северном делу атара село има ексцентричан положај у односу на његову укупну површину. Најближи насељу су потеси који су под баштама и њивама: *Црквишта*, *Грнчаница*, *Дражодце*, *Вишеник*, *Параспоре*, *Вишево*, *Премење*, *Кулишта* и *Гра(ш)ишта*. Изнад њих су утрине и испаше груписане по потесима: *Стари лази*, *Брзо(ј)ица*, *Дуканце*, *Влашка*, *Буђинци*, *Присово*, *Будев рит*, *Божово* и *Рибаниште*. На њих се надовезује шумски појас у коме су потеси: *Честак*, *Влашки поток*, *Букојна*, *Чистиште*, *Азирин глас*, *Гарје*, *Лашкиште* и *Лев камен*.

Као типично сеоско насеље збијеног махалског типа, Враниште се састоји од већих и мањих група сродничких кућа - махала. У најновије време, попуњавањем празних простора, односно процесом урастања и упоредног нарастања, изграђени су нови делови насеља: *Гумена*, *Ајшина рудина*, *Ограда*, *Ново насеље*,

Ржишта и *Стара чесма*. Тако Враниште има десет старих и шест нових делова насеља, што је јединствен случај међу сеоским насељима у Гори. Груписане једна поред друге старе махале су: *Маниовци* - 15 кућа, *Јовичићовци* - 43, *Малогојевци* - 19, *Гајовци* - 6, *Пољаковци* - 15, *Чоловци* - 14, *Тутарци* - 50, *Рудници* - 16, *Горње махало* - 18 и *Доњо махало* - 60 кућа, (Ск. 17. у прилогу). Лоцирани претежно поред ових махала новонастали делови села су: *Гумена* - 6 кућа, *Ајшина рудина* - 7, *Ограда* - 8, *Ново насеље* - 6, *Ржишта* - 9 и *Стара чесма* - 7 кућа (Ск. 17. у прилогу).

Враниште је "после ослобођења 1912. године проглашено за средско место"³¹, а то је престало да буде када је после Првог светског рата срез пресељен у Драгаш. Село је међу првима у Гори електрифицирано, а преко јавних махалских чесама - и водом опскрбљено. Од 1981. године село има водовод. После тога је саграђена мала здравствена станица, а скоро једновремено дограђена је и преуређена зграда основне школе.

Злипоток. - Насеље је у долини реке Злипоточице, испод југозападних оброника *Тоарника* (1636 m). Смештено је на искошеној заравни, испод које се (северна) долинска страна окомито спушта до алувијума реке Злипоточице. Нови делови насеља су поред пута за *Глобочицу*, који се пење северном долинском страном Злипоточице. Зато су у том крају села највише куће (1385 m), док су најниже (1310 m) поред алувијалног наноса ове реке. Између доњих и горњих делова насеља је највећи део Злипотока, који је смештен између 1345 и 1370 m надморске висине.

Обухватајући 2711,82 ha површине, атар Злипотока се сврстава у групу великих атара *Горе*. Сеоско насеље има ексцентричан положај у односу на укупну површину атара. Селу су најближи потеси са њивама: *Косељ*, *Збориште*, *Црна страна*, *Осоје*, *Габро(ј)ица*, *Страторје*, *Црнаћи*, *Пештерка*, *Тоарник*, *Поповица*, *Зидиште* и *Преслоп*. Шумске састојине су на теренима чији су топоними: *Јежев камен*, *Рустаница*, *Шутмански до*, *Суво кладиште*, *Доведеница*, *Црни врх* и *Лисичине*. Испод њих су претежно ливаде и пашњаци у оквиру потеса: *Судишта*, *Чардаци*, *Поличице*, *Ваганче*, *Јаралица*, *Борило(ј)ица*, *Врабениште* и *Радов до*.

Злипоток је насеље збијеног махалског типа, са новоизграђеним деловима чији су називи *Нови Злипоток* и *Поличице*. Старе махале су једна поред друге, док су нови делови насеља на њих надовезују према северу (*Поличице*), односно северозападу (*Нови Злипоток*), чиме се и одвија његово територијално ширење. Старе махале су: *Куачевци* - 35 кућа, *Шукеринци* - 29, *Багаљевци*

³¹ Лутовац Ibid. стр. 63.

- 32 и *Дураковци* - 24 куће (Ск. 18 у прилогу). Поличнице имају 5 кућа а Нови Злипоток већ сада има 17 нових, двоспратних или троспратних кућа опремљених савременим уређајима и намештајем. Како ће се село ту још развијати односно у том правцу и територијално ширити, у том крају је саграђена зграда основне школе.

СЕОСКА НАСЕЉА У СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ

Горње Љубиње. - Село је на високој тераси која је на десној (источној) долинској страни Љубињске реке. Са севера је уоквирено најнижим теренима узвишења Кика (1226 m), док су му источни и југоисточни рубови испод обронака Огњеног рида (1208 m). Јаче спирање и јаружење земљишта је у северном крају Горњег Љубиња, а испод њега су терени са терасираним облицима. Главни део насеља је на поменутој тераси, која се простире између 1000 и 1030 m надморске висине. Највише куће (на 1050 m) су уз северну ивицу терасе а најниже (на 980 m), на самом прегибу између ове неравне површине и долинске стране Љубинске реке.

Захватајући 1544,60 ha, Горње Љубиње спада у велике атарске површине у Средачкој жупи. Село има ексцентричан положај, с обзиром на то да се налази у непосредној близини његове северозападне границе. Њиве су најближе селу и налазе се на потесима: *Голубиште, Кикова коса, Кушиниште и Гумниште*. На тим теренима има мало зиратног земљишта, па се он понајвише "користи за сејање ражи и овса, мање пшенице, а још мање кукуруза"³². Скоро две трећине села је под пашњацама и ливадама, међу којима су најпространије у потесима *Јаловарник и Равник*. Шумске састојине су на потесима: *Бачевац, Дупница, Лазов до, Шиљегарник*.

Сада је Горње Љубиње највеће село Средачке жупе и сматра се да је старијег порекла од суседног Доњег Љубиња. Село је збијеног махалског типа. Махале су густо насељене а ту и тамо се преплићу и носе називе старих родова: *Јушићи (Мецовци, Дановци, Мамутовци, и Бурђинци)* - 62 куће, *Адемовци (Косовци, Паловци)* - 64 куће, *Ибровци (Османовци, Каучовци, Тутровци)* - 61 кућа, *Оџинци (Терзини, Рамовци, Каплановци и Шербеџинци)* - 73 куће и *Шеповци (Кумчеви, Бемовци, Чукатовци)* - 79 кућа.

У свакој махали је нових стамбених кућа двоструко више, па се стиче утисак да је њима село претрпано. Овакве зграде су

³² Т а н а с к о в и ћ В. Ibid. стр. 283.

замашних димензија и опремљене су најсавременијим уређајима потребним за једно, па чак и два домаћинства.

Током 1969. године Горње Љубиње је електрифицирано, а 1983. године изграђен је и водовод. Убрзо је у њему инсталирана и канализациона мрежа чиме је комплетирана и санитарна опремљеност. Шест година доцније, до насеља је асфалтиран 2,3 km дуг приступни пут, који се бочно одваја од 6,4 km дугог асфалтног пута који повезује Речане са Доњим Љубињем. У међувремену, односно током 1988. године у насељу је подигнута и нова зграда основне школе.

Доње Љубиње. - Село је јужно од Горњег Љубиња, у нижем делу изворишне челенке Љубињске реке. Претежно је смештено на саставцима Побенице и Слапске реке и долинским странама Љубињске реке. Заузимајући претежно терене на источној долинској страни Љубињске реке, насеље се простире до 925 m надморске висине. Пошто се доњи крај села спушта до узане алувијалне терасе Љубињске реке, поред ње су и најниже (865 m) стално насељене зграде. Најкомпактнији део Доњег Љубиња се простире по долинским странама овог водотока, почев од 880 до 897 m надморске висине.

И атар овог села спада у групу великих атара Средачке жупе, са површином од 1568,38 ha. С обзиром на то да је поред источне границе атара Доње Љубиње има ексцентричан положај. Њиве су на потесима: *Требеш, Средњица, Бродиште, Главно селиште, Голем до и Варди(ј)е*. Појас ливада и пашњака је углавном на потесима: *Рудине, Побеница, Кататок, Овсишта, Краљарупа, Бегра и Широкосек*. Шумске површине су даље од села у оквиру потеса: *Данчво, Кобилица, Широка коса, Маданче, Слапски до, Жарови и Крпњиште*.

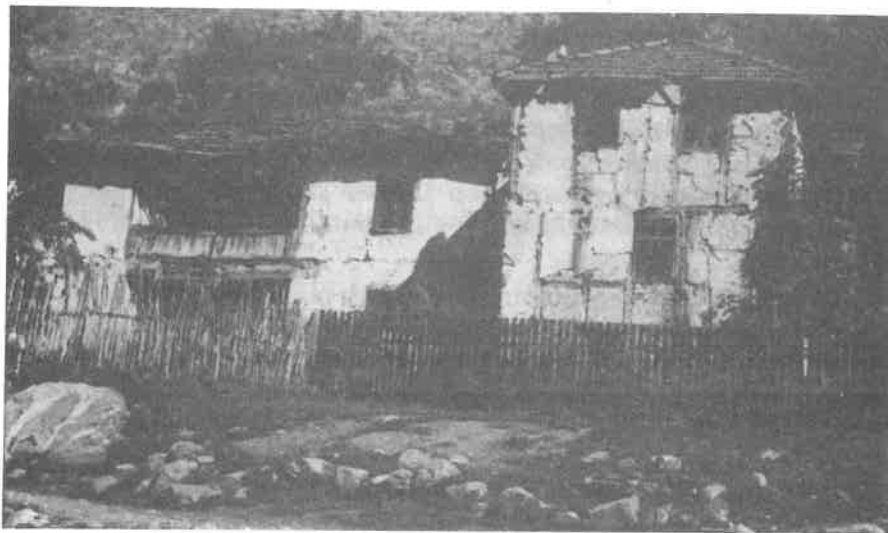
Село је збијеног махалског типа. Махале су: *Русићи* - 25 кућа, *Кусићи* - 32, *Пировци* - 29, *Дренцови* - 9, *Перанци* - 32, *Крламци* - 35, *Ласковци* - 41, *Дупиновци* - 40 кућа (Ск. 19. у прилогу). Највише нових кућа подигнуто је у махалама *Пировци* и *Крламци*.

Током 1969. године село је електрифицирано. До 1982. године снабдевано је водом из махалских чесама, јер је тада спроведена водоводна мрежа. У међувремену су извршени радови на уређивању сеоског средишта, а 1988. године изграђена је и савремена зграда основне школе. Приступни пут "за Доње Љубиње је трасиран још 1948. године"³³, али је застрт асфалтом на дужини од 6,4 km од Речана тек 1989. године.

³³ Ibid., стр. 290.

Горње Село. - Ово насеље је испод седластог превоја (Превалац 1540 m) између југоисточних огранака Ошљака (2212 m) и северног дела Велике планине (Павлов камен, 2018 m). Главни део села, Доњо махало, смештено је "на обалама Буковачке реке, која одатле има назив Бистрица"³⁴, или, чешће, Призренска Бистрица. Преостали и сада незнатни насеобински део Горњег Села, односно Горња махала је виша и налази се на 0,9 km растојања од поменуте Доње махале.

Средишњи и нешто нижи делови Горњег Села су на флувиоглацијалној тераси, док су виши крајеви захваћени интензивним спирањем и јаружањем. Ту су и највише (1170 m) куће овог села, док су најниже на 1085 m. Ово село, после Стружја, има највиши положај међу насељима у Средачкој жупи.

Сл. 7. - Спољашњи изглед напуштених кућа у Горњем Селу
(Снимио: Милан Ивановић, средином септембра 1993)

Источно и јужно од Горњег села нема сталних насеља, па су и ови терени укључени у његов атар који има највећу површину у Средачкој жупи (2425,33 ha). Њиве су испод села у оквиру потеса: *Симоново, Лисевиште, Рачово, Ракиће, Средорек и Пољаница*. Ливаде и сувати су више насеља на местима чија су имена: *Коњовец, Солишник, Круше, Краљев двор, Шартица и Млаке*. На истим местима су спорадично заступљене и шумске састојине, али је ових много више у опсегу потеса: *Долови, Радивада, Јеловарник, Дукатово, Мала планина, Стрњигар, Голем до и Клечишта*.

³⁴ Ibid. стр. 287.

Горње Село је насеље разбијеног махалског типа. Међутим, због само једног старачког домаћинства *Горња махала* је у завршној фази замирања, па Горње Село представља *Доња махала* коју чине: *Вучковци* - 15 кућа, *Ешековци* - 16, *Боровци* - 13 и *Петковци* - 20 кућа (Ск. 20. у прилогу).

Од свих насеља у Средачкој жупи Горње Село је најудаљеније од Призрена (16,3 km), а најближе је суседној Сиринићкој жупи, у коју води пут преко Превалца. У селу се тек однедавно граде савремене стамбене куће.

Драјчићи - Село је смештено североисточно од Горњег Љубиња и југоисточно од села Средске, од које је макадамским путем удаљено 3,2 km. Лоцирано је на искошеној површи, која је на северу омеђена јужним обронцима Калишевог врха (1113 m), док је према истоку оивичена окомитијим падинама Борице (1402 m). Услед тога северни делови села имају северозападну, а јужни - југозападну експозицију. Због нагнутости површи и ово сеоско насеље има ниже и више крајеве. Тако, уз доњи руб села су смештене најниже (1010 m), а поред горње ивице највише стално насељене куће (1070 m). Главни део Драјчића је између њих у зони од 1025 - 1055 m надморске висине.

Атар Драјчића има површину 894,68 ha. Село је са ексцентричним положајем у атару, будући да је најближе његовој северозападној граници. Појас омањих њива је претежно око села, док су многе ливаде и неки пашњаци удаљенији од њега, а налазе се у оквиру потеса: *Буљево, Говедарник, Синчина вода, Штавлиште, Глужица и Стрге*. Веће површине под шумама су: *Бурник, Дрозга, Голем до, Коњушка и Црни Извор*.

Представљајући сеоско насеље збијеног махалског типа, Драјчићи су састављени од неколико група сродничких кућа размештених у две махале: *Доњу* и *Горњу*. Тако, *Доњу махалу* чине: *Јанковци* - 6 кућа и *Маркођеви* - 3 куће; у *Горњој махали* су: *Кековци* - 5 кућа, *Борогаци* - 3, *Веселиновци* - 10, *Стојанчеви* - 4, *Ушиновци* - 10, *Ружићи* - 15 и *Аљабакови* - 4 (Ск. 21 у прилогу).

Здрава пијаћа вода је, како наводи В. Танасковић³⁵ (1992), доведена у село још давне 1929. године. Скоро пола века касније, односно 1977. године, водовод је потпуно реновиран, продужен и са знатно већим капацитетом умногоме подмирује потребе насеља. Убрзо потом уређено је и сеоско средиште, а 1987. године саграђена је и зграда основне школе.

³⁵ Ibid., стр. 289.

Живићане - Најмање сеоско насеље у Средачкој жупи. Смештено је изнад Речана, на вишој тераси десне долињске стране Призренске Бистрице. Његов атар обухвата свега 284,11 ха, па је тиме и најмањи у овој жупи. Село је у њему са ексцентричним положајем, јер се простире уз његову јужну границу. Поред ње, односно око села су мале њиве и по који воћњак, док су виши терени атара под испашом и шумским састојинама.

Експонирано према југу и југозападу, услед благе нагнуто-сти терасе, село је између 730 и 760 m надморске висине. Мада је раније у њему било 26 стално настањених кућа, сада их је свега осам.

Све садашње насељене куће су старе и размештене су у две маале (тј. махале): *Горња маала (Шопови)* - 5 кућа и *Доња маала (Моравци)* - 3 куће (Ск. 22 у прилогу). Насељу се приступа македанским путем (2,8 km) који се, у потесу Копач одваја од асфалтног друма Призрен - Горње Село - Превалац - Штрпце.

Локвица .- Село се налази југозападно од Речана, на вишим теренима леве долињске стране Призренске Бистрице. У целини је експонирано ка истоку, што узрокује и његов присојни положај. У том правцу су денивелисани, солифлукиони облици - терасете и бедемчићи³⁶. Према југоистоку терен је знатно истерасиран, па је ту и већа висинска разлика (70 m) између највиших (900 m) и најнижих (830 m) стално настањених кућа Локвице³⁷. Главни део села се налази ближе његовом вишем него нижем крају, између 880 до 865 m надморске висине.

Локвици припада атар површине 779,86 ха. Појас њива је испод насеља на местима: *Лојзишта, Сејавиште, Голема рупа и Пештерица*. Изнад овог појаса су ливаде и пашњаци са топонимима: *Козја вода, Вишевица, Струшки дов, Ширина, Ридови, Краљев двор и Ториште*. Различите шумске састојине су у оквиру потеса: *Јасика, Габровник, Мртвило, Видин гроб, Гребен, Леске, Дуга шума и Попов лас*.

С обзиром на то да се састоји од група сродничких кућа, Локвица је насеље збијеног махалског типа. Махале су једна поред друге и представљају "кабиље" односно, родове³⁸. *Дураки* - 23 куће, *Мустафи* - 29, *Репићи* - 3, *Кадићи* - 3, *Ружићи* - 5, *Бирдаџи* - 30, *Бурђевци* - 3, *Павловићи* - 7, *Нешићи* - 3, *Вукадиновићи* - 3 и *Вујићи* 19 (Ск. 23 У прилогу).

У 1968. години село је електрифицирано. У периоду 1972 - 1974. године изграђен је, "уз помоћ војске, водовод дуг око 3 km"³⁹. Нешто доцније, кроз село је спроведена и канализациона мрежа. Неколико година после тога стара жандармеријска станица, у близини села, преуређена је у планинарски дом⁴⁰.

Манастирица .- Насеље је у долини Манастирске реке, која се у изворишном делу зове Шијавица, а у доњем току Манастирска Бистрица. Оно је положено по узаном дну, као и на долињским странама овог водотока. Из југоисточног правца до Манастирице досежу крајње падине (Крст, 1140 m) високог Вртопа (2655 m). И док је са источне и северне стране Манастирица уоквирена најнижим теренима Чићанова (1272 m), дотле је са запада надкриљују "срмине" Орлова Кама (1386 m). Ниже и нешто закошене површине око овог водотока су понегде са slabим спирањем. Виши терени, на долињским странама, примили су изглед терасираног земљишта услед солифлукиционог процеса.

Поред северног руба села Манастирице су лоциране најниже (945 m), а уз југозападну ивицу највише стално настањене куће (1015 m). Иако је између њих чак 70 m висинске разлике, ипак је најкомпактнији део насеља у ужем појасу дуж линије додира дна са странама, односно између 965 и 995 m надморске висине.

Уздужно смештен између атара Небрегошта и Стружја, атар Манастирице захвата чак 1755,84 ха, па се због тога убраја у највеће катастарске општине ове жупе. Нешто боље њиве налазе се на потесима *Борје, Врањака и Мељасе*. Слабије земљиште за обраду је на местима "која се зову: *Пекљара, Слатина, Габор и Лечиште*"⁴¹. На падинама Вртопа су пространи пашњаци и сувати у оквиру потеса: *Велике рупе, Језерина, Средорек, Велики врањак, Жаркова суватишта, Вртопиште и Зекуново ђубриште*. У оквиру тих терена су и омање ливаде на потесима: *Јованова воденица, Вртешни мост, Острило, Рамова ливада и Кривуље*. Шумске састојине су у опсегу потеса: *Зелена ројна, Вртов до, Целов кам и Броски ридови*.

И Манастирица, као и друга насеља Средачке жупе састоји се од мањих и већих група родбинских (кабиљских) кућа: *Караџи* - 56 кућа, *Калајџијници* - 69, *Горани* - 72, *Мемиши* - 37 и *Кулићи* - 42 куће.

³⁶ Менковић Љ. Ibid.

³⁷ Подаци геодетске управе ..... Ibid.

³⁸ Кабиље је шиптарски назив за родове

³⁹ Танасковић В. Ibid.

⁴⁰ Ibid., стр. 301.

⁴¹ Ibid., стр. 303.

Током 1969. године село је електрифицирано. Две године доцније изграђена је каптажа на издашном извору Слатина. Потом је саграђен и "1700 m дуг водовод, па је село опскрбљено здравом пијаћом водом"⁴². У току наредних година кроз насеље је спроведена и канализациона мрежа што је погодовало савременом санитарном опремању нешто касније саграђених кућа.

Мушниково. - Село Мушниково је у долини Призренске Бистрице на месту где јој са југа притиче река Петрашница. Насеље се већим делом пружа на додиру њихових алувијалних наноса с најнижим теренима долинене стране Призренске Бистрице. Отуда је западна ивица села на узаном алувијалном застору реке Петрашнице, док је источни крај подложен спирању и јаружању. Најнижи крај села (870 m), налази се на ставама поменутих река, а највише зграде су лоциране у новом делу насеља, односно у новој махали (950 m). Најкомпактнији део села је између 895 m и 925 m надморске висине.

Северно и јужно од Мушникова нема сталних насеља, те је тај простор у оквиру његове катастарске општине (1808,73 ha). Због толике величине сврстава се међу три највеће катастарске општине у Средачкој жупи (1755,84 ha, 1808,73 ha и 2425,33 ha). Њиве су груписане југозападно од села, односно на уској алувијалној тераси Петрашнице и Призренске Бистрице. Изнад њих је појас ливада и пашњака чији су топоними: *Расоватица, Матин поток, Коњушка, Дрманово и Испашниште*. Шуме су више њих и налазе се у оквиру потеса: *Бурник, Габар, Грамадни врх, Тефчарник и Моравник*.

С обзиром на то да се Мушниково састоји од више група сродничких кућа сврстаних у две старе махале којима се, у најновије време, додаје и трећа, нова махала, оно припада групи сеоских насеља збијеног типа. Старе махале су једна поред друге, док се нови део насеља, тј. *Нова махала* са 17 кућа формира уз њихову јужну ивицу, што повлачи нарастање Мушникова у том правцу. Напореда с тим, у делу села који припада *Горњој махали*, одвија се процес урастања, јер се у неким њеним родовима увелико подижу нове, двоспратне, па чак и троспратне куће на местима где их раније није било. То условљава згушњавање ове махале и њено територијално увећавање, што је супротно од истовременог насеобинског разређивања Доње махале, услед новијег спорадичног исељавања не само појединачно него и читавих фамилија.

⁴² Ibid., стр. 302.

Родови *Горње (Аџинске) махале* су: *Рамовци* - 57 кућа, *Смаиљовци* - 40, *Велијинци* - 30, *Диљовци* - 20 и *Бајрамовци* - 19. У *Доњој махали* су родови: *Витошеви*, (Љубисављевићи) - 6, *Соћановци* (Петровићи, Илићи, Марковићи, Угриновићи и Младеновићи) - 10, *Качаровци* (Велковићи, Савовци и Николићи) - 8, *Славковци* (Славковићи) - 11, *Сташовци* (Несторовићи, Јовановићи и Билибајкићи) - 8 и *Џукелини* (Крстићи, Стефановићи и Борђевићи) - 2 куће (Ск. 24 у прилогу).

Посебним ангажовањем А. Синадиновића, у селу је још крајем 1958. године изграђен први водовод. Остварени капацитет овог водовода "није задовољавао потребе обе махале"⁴³, тако да је, 1974. године, саграђен други, савремени водовод у дужини од 5 km. У међувремену, односно током 1968. године, насеље је и електрифицирано довођењем струје са далековода који је већ био постављен кроз Средачку жупу. Треба нагласити да је Мушниково и пре тога било осветљавано са оближње "централне за струју", коју су његови мештани још раније саградили на Призренској Бистрици.

Небрегоште. - Село је јужно од Речана, на друмском растојању од 4,2 km. Лежи на нешто искошеном платоу, који се налази на левој (западној) долиненској страни Љубињске реке. Главни део села је на оном месту овог платоа којим дијагонално отиче слаповит Асанов поток који се низводно улива у поменути реку. На означеној долиненској страни, овај поток је тако рашчланио терен села да његови северни делови имају источну, а јужни - североисточну експозицију.

И док се другоменути делови насеља одликују нешто јачим спирањем и омањим јаружењем, првонаведени су на земљишту које је солифлукцијом упадљиво терасирано⁴⁴. Најисточнији крај села је поред омањег заравњеног наноса, оформљеног Асановим потоком по најнижој ивици поменутог платоа, па су ту ситуиране и његове најниже куће (885 m). Како насеље налаже и на више (југозападне) терене овог терасираног платоа, разумљиво је што су највише (956 m) куће уз његов јужни и југозападни руб. Најкомпактнији део села зонално обухвата терен који се пружа од 890 m до 945 m надморске висине.

⁴³ Ibid., стр. 305

⁴⁴ Мекковић Љ., Ibid.

Пружајући се правцем север - југ у облику појаса неједнаке ширине, атар Небрегошта (1305,51 ha) се простире између атара Манастирице (на западу), Доњег и Горњег Љубиња (на истоку) и Средске, Речана и Локвице (на северу). И ово село има ексцентричан положај у катастарској општини, с обзиром на то да се налази недалеко од његове северне границе.

Североисточно од Небрегошта су њиве и омање баште у оквиру потеса: *Јаруге, Драгоношец, Јасенов рид, Крчуљевац, Липа и Стране*. Изнад села, на вишим теренима, претежно су ливаде и пашњаци на местима чији су називи *Обруш, Бели соарањ, Панићево, Топлиште, Равниште, Баћевац, Јусола и Дризовина*. Шуме су углавном изнад њих, а налазе се у опсегу топонима: *Језериште, Суви до, Ридови, Јукуник и Оштар кам*.

Небрегоште чини неколико група сродничких кућа разделених само у оквиру Велике и Мале махале. Ово сеоско насеље је збијеног махалског типа. Тако, у *Велику махалу* се убрајају следећи родови (кабила): *Заплећи* (Тапшановци и Рецеровци) 64 куће, *Кешкотинци* (Ибраимовци) - 53 и *Гуцевци* - 45. Поред *Велике махале* је *Мала махала*, а њу чине следећи кабила (родови): *Муратићи* (Саитовци и Фејзуловци) 72 куће и *Брезановци* (Пировци, Бајрамовци, Ајазовци, Бећировци и Максотовци) - 34 куће (Ск. 25 у прилогу).

У 1969. години Небрегоште је електрифицирано, а током 1978. године "направљена је каптажа на извору Торишта и у дужини од 4 km доведена"⁴⁵ је пијаћа вода. Изградњом локалног водовода иста вода је и кроз село "разведена" скоро до сваке куће. У њему је доцније саграђена и локална канализациона мрежа, па су тако створени услови да се насеље опреми и савременим санитарним уређајима. Ради пружања основних здравствених услуга у селу је 1986. године подигнута и зграда амбуланте. Посебним ангажовањем целог села изграђена је савремена основна школа. Након припремних радова обављено је 1990. године и асфалтирање пута Речане - Небрегоште на дужини од 4,2 km.

Плањане. - Насеље је североисточно од села Живињана, јер је на вишем делу десне (северне) долинске стране Призренске Бистрице. До Плањана води макадамски пут (3,3 km), који се, на "речанском" потесу Копач, са "средачке магистрале" одваја за Живињане и пре њега скреће према североистоку до самог села.

⁴⁵ Танасковић В., Ibid.

Са северне стране насеље је уоквирено најнижим падинама узвишења Булец (1650 m), док су му јужни и југоисточни терени са облицима падинских застора. Ту се простире и најнижи (795 m) руб Плањана, за разлику од његове северозападне (највише) ивице, која досеже до 860 m надморске висине. Испод ње, према југоистоку, је истерасирано земљиште, те село има углавном присојну експозицију. Најзбијенији део села је између 815 m и 838 m надморске висине.

Атар Плањана са 1183,31 ha сврстава се у групу средњих атарских површина у Средачкој жупи. Обухвата углавном њен најсевернији део и пружа се између атара села Средске на истоку и Живињана на западу. Њиве су југоисточно од села, поред Плањанске реке, односно у опсегу потеса, где су, како и наводи В. Танасковић⁴⁶ (1992) - све до 1918. године били најбољи шљиваци и чувени виногради Средачке жупе. Такво раскрчено земљиште се сада користи за сејавину на местима: *Привце, Равно поље, Гуниште, Лазарево, Равне њиве, Раштане и Равњиште*. Ту су и мање ливаде на потесима: *Копач, Забев и Ограде*, али је њих и пашњака много више изнад насеља, и то у оквиру потеса: *Ушиште, Бела вода, Изгореница, Присоје, Стенице, Исток и Ланишта. Шумски забрани су на местима Голем бор, Булецки врх, Шугин кам, Букосат и Гацова рупа*.

Као и друга насеља у Средачкој жупи, и Плањане се састоји од већих или мањих група родбинских кућа. Улазећи у састав махала, ове групе кућа су једна поред друге тако поређане да заједно имају изглед сужене потковице. Њима се, у најновије време, прикључују два нова дела Рибници и Врбе овог насеља, па се тиме Плањане територијално шири према западу односно југозападу. Рибница има пет, а Врбе осам новосаграђених, вишеспратних, кућа (Ск. 28 у прилогу). Насупрот њима, у 13 махала Плањане су скоро искључиво старе куће: *Ридовци* 15 кућа, *Ајрадиновци* - 36, *Муратовци* - 13, *Лимановци* - 10, *Азаровци* - 12, *Степовци* - 9, *Иличи* - 4, *Ибра(х)имовци* - 6, *Каљинички* - 14, *Рамаповци* - 8, *Кочовци* - 17, *Голпанци* - 25 и *Саитовци* - 6 кућа (Ск. 26 у прилогу).

Током 1969. године у насеље је уведена струја, па је то најпре умногоме "олакшало живот онима који су још остали ту"⁴⁷. Затим се електрификација и те како одразила на осавремењавање начина живота, нарочито у новоподигнутим стамбеним кућама. Кроз Плањане је, у међувремену, спроведена и вода у неколико

⁴⁶ Ibid., стр. 311

⁴⁷ Ibid., стр. 312

праваца, али је најдужи и највећег је капацитета водовод "чија је вода узета са извора Јарабица, у дужини преко 3 km"⁴⁸.

Речане. - Село Речане је у западном делу Средачке жупе. Смештено је на релативно уравнианом дну и нижем делу страна долинског проширења Призренске Бистрице, где се она спаја са Љубињском реком.

Површина атара износи 496,21 ha. На долинским странама Призренске Бистрице ливаде се налазе углавном ниже, док су пашњаци и забрани изнад њих у оквиру потеса: *Дувој, Сува-ра, Остеркамен и Чичков дов*. Спорадично су ту и омање њиве, али их је далеко више по долинском дну, у оквиру обрадивих површина са топонимима: *Воденице, Поље, Грачина и Копач*. С обзиром да је село у доброј мери ситуирано у међуречју В. Т а н а с к о в и ћ⁴⁹ сматра да из ове особине положаја произилази назив овог насеља.

Југозападном и југоисточном ивицом (605 - 620 m) село допире до крајњих суподина ртастих обронака шарпланинског била (Паничевски камен, 711 m и Лесков крст, 725 m). Између њих је плавински нанос Манастирске и Љубињске реке по чијој је заравни јужни део села (625 m). Означен спирањем и јаружањем услед упадљиве искошености, овај плавински супстрат се фрагментарно запажа и северно од Призренске Бистрице, односно испод самих југозападних падина Ошљака (Бели кам, 678 m и Лазине, 803 m) где су углавном и највиши (645 m) северни и северо-западни крајеви насеља. Средиште (средсело) је у најнижем делу насеља (590-595 m), који налаже на алувијалном појасу Призренске Бистрице и поменутих притока. С обзиром на то да је највећи број стално насељених зграда на приближно 615 m (613-617 m), ово сеоско насеље има најнижу локацију у Средачкој жупи. Положајем на главној комуникацији Жупе, Речане је било и остало локална саобраћајна раскрсница, пошто се "ту одвајају путеви за Доње и Горње Љубиње, Небрегоште и Манастирицу, као и за Локвицу, Живињане и Стружје"⁵⁰.

Као и друга сеоска насеља ове жупе, и Речане се оформило од мањих или већих група стално настањених сродничких кућа - махала. Налазећи се са обе стране Призренске Бистрице, махале су једна поред друге тако размештене да формирају насеље збијеног махалског типа. Северно од Призренске Бистрице сигур-

но је старијег, а јужно од ње - новијег постанка. Старије махале су: *Стари Аслановци* (Аслани) 17 кућа, *Лимановци* (Лимани) - 7, *Ајдиновци* (Ајдини) - 10, *Стари Бајровци* (Худути) - 4, *Стари Мифтаровци* (Мифтари) - 8, *Бератовци* (Берати) - 12, *Саџатовци* (Саџдати, Бајрами) - 12, *Алковци* (Худути) - 11, *Абазовци* (Абази, Белови) - 6, и *Стари Шеповци* (Куришепи) 12 кућа. Нове махале су *Нови Аслановци* (Нови Аслани) - 7, *Нови Шеповци* (Нови Куришепи) - 17, *Нови Бајровци* (Нови Худути) - 5, *Нови Мифтаровци* (Нови Мифтари) - 17 и *Куртовци* ((Нови Худути) - 17 кућа (Ск. 27 у прилогу).

За разлику од ранијих периода, Речане је данас напредно село. Радећи изван села, претежно млади нараштаји су својим капиталом умногоме променили физиономију овог насеља. То се огледа у већем броју новоподигнутих стамбених зграда које су "грађене по свим важећим прописима"⁵¹. И старе куће се надограђују, преуређују и у тој мери модернизују да тек свако седмо домаћинство нема све санитарне уређаје и савремени намештај са осталом опремом.

Напоредо с тим, у селу је вођена брига и о друштвеним потребама, јер је још пре скоро тридесет година оно електрифицирано; 1970. године саграђена је и нова зграда осмогодишње школе за коју је, уз минималну надокнаду, уступио земљиште мештанин С. А с л а н и ⁵². Уз помоћ друштвене заједнице, 1981. године је изграђена нова амбуланта, а 1985. године и Дом културе. У међувремену је прекривен асфалтом и главни друм кроз Средачку жупу. Убрзо су модернизовани и бочни путеви до напред поменутих насеља па су тако иста, преко Речана, савременим саобраћајем повезана са Призреном.

Средска. - Село Средска је скоро у средишту истоимене жупе. Налази се мање по дну, а више на странама проширене долине Призренске Бистрице, која ту добија одлике мање котлинице. Призренска Бистрица се у овом делу изразито спушта према западу, па је у том правцу нагнута и њена алувијална тераса са релативном висинском разликом од 125 метара. Сеоски атар, површине 1236, 42 ha, претежно се простире према северу, на падинама Ошљака, па у том правцу досеже и до већих висина (Гливница, 1619 m). Насупрот томе, нижи терени (Коласта рудина, 978 m) налазе се поред његове јужне границе.

⁴⁸ Ibid., стр. 310

⁴⁹ Ibid., стр. 311

⁵⁰ Ibid., стр. 313

⁵¹ Ibid., стр. 315

⁵² Ibid., стр. 312

Северне, махом присојне стране села биле су још у давна времена⁵³, насељене на одређеним местима (Рачојћи, Пејчићи и Паличојћи). Знатно доцније, као што наводи Танасковић В.⁵⁴, током XVI и XVII века, досељавањем многих породица из околних предела, а нарочито њиховим расељавањем по левој, јужној страни долине Призренске Бистрице, образовани су и други засеоци села Средске (Милачићи, Крајћи, Стајковце и Богошевце).

Како су означени насеобински делови (*Рачојки* - Рачоћи, *Пејчики* - Пејчићи, *Паличојки* - Паличоји, *Милачики* - Милачићи, *Крајчики* - Крајћи, *Стајковце* и *Богошевце*), односно засеоци, једни од других удаљени 250 до 700 m па чак и 1600 m, сеоско насеље Средска има карактер разбијеног махалског типа, са збијеном урбанистичком структуром унутар појединих махала - заселака.

С обзиром на то да је Средска, као једино село разбијеног махалског типа у истоименој жупи, размештена на потпланинским теренима, то су и њени висински положаји различити. Најнижи су Милачићи, Паличојћи и Стајковце, јер је први лоциран од 710-750 m, други од 725-760 m, а трећи од 730-760 m. Нешто виши су Крајћи и Рачојћи, док су највиши Богошевце и Пејчићи, смештени од 760-790 m, 785-810 m, 790-815, и 795-820 m. Услед тога је село Средска, после Речана и Живињана, најниже (710-820 m) међу сеоским насељима у истоименој жупи⁵⁵.

Појас обрадивих површина се у доброј мери поклапа са алувијалним наносом Призренске Бистрице, док су ливаде и испашаишта више њих, а изнад ових су шумски забрани. Поменути земљишта су у оквиру потеса: *Огаров трап*, *Сретковац*, *Ушаница*, *Леска*, *Конопљиште*, *Лозје*, *Млаке*, *Леске Николићево*, *Равњелазе*, *Суљово*, *Ревентрње*, *Орахар*, *Цртеж*, *Боров врх* и *Вилишта*.

Током последњих петнаестак година у селу је саграђено свега 15 кућа за стално становање, које су неравномерно размештене по засеоцима: у три засеока их нема (Рачојћи, Крајћи и Пејчићи), а у два (Милачићи и Стајковце) тек је само по једна. У засеоку Паличојци постоје само три док их је у Богошевцу десет. Напоредо са новим зградама, старе куће се само донекле користе за становање због исељавања становништва, те су до те мере запуштене да им је уништена стамбена функција. До које мере је овакво демографско пустошење села Средске узело маха

⁵³ Влаховић М (1931) *Средачка жупа*, Зборник радова за етнологију и фолклор Јужне Србије, књ. 1, Скопско научно друштво, Скопље, стр. 27-52.

⁵⁴ Танасковић В. Ibid., стр. 318

⁵⁵ Поповић И. (1994) *Новије морфо-насеобинске особености шарпланинског села Средске*, Зборник радова, Географски факултет ПМФ-а, Београд, стр. 105-111

види се и по томе што су се удаљенији потпланински засеоци (Крајћи, Рачојћи, Пејчићи) скоро преполовили, мада ни у осталим деловима овог насеља ситуација није повољнија.

Насупрот томе, карактеристична је појава да се између нижих и нешто ближих заселака овог насеља граде објекти за повремено или периодично обитавање. Саграђени на савремени начин и од стране претходних житеља, а сада већ исељеника из села Средске, ови објекти су лоцирани ређе поред заселака али зато много више у њиховом међупростору. Надаље, ако се зградама за периодични боравак придодају и сличне куће у које се само повремено долази, о неким викендима, државним и верским празницима, добија се удвостручен број (49) савремених здања села Средске која нису у функцији сталног становања⁵⁶.

Појавом тих зграда на местима где их доскора није уопште било изазване су извесне промене у насеобинској физиономији овог шарпланинског села. С обзиром на то да су размештене на неколико приступачних места у међупросторима поменутих заселака ове савремене зграде могу, ако не у догледно време, оно бар у нешто ближој будућности, представљати приметан интензивнијег процеса урастања који ће изменити морфо-насеобинску структуру овог сеоског насеља (Ск. 28 у прилогу).

ПРЕГЛЕД ТОПОНИМА У ЖУПАМА

Топоними у Гори

Абдаф брдо и Азирин глас;

Букја, Борило(ј)ица, Брзи поток, Бело поље, Буцинци, Бреза, Божанин гроб, Буковачки камен, Боов рит, Бождарце бачишта, Букачиште, Будевиште, Баридеште, Борче, Белача, Боројец, Бајровска млака, Балево, Барбула, Братовци, Брезиште, Бомбе, Беличевина, Бачишта, Белићеве њиве, Буковача. Бучиње, Бела вода, Богданица, Бразда, Бојчин поток, Букова дупка, Боровац, Бела кула, Боров крш, Брзо(ј)ица, Бачилишта, Будев рид, Божово;

Вирје, Волковица, Вошљак, Вељунак, Виљан, Вир(ј)иште, Ваганче, Велики камен, Воденички рит, Вишеник, Вишево, Воденичиште, Влашки поток, Врадбиниште, Влашка;

Гумно, Горчин врх, Габро(ј)ица, Грашишта, Градски камен, Гарје, Големо камење, Говедиште, Горњи доф, Грашине, Гумниште, Гладница, Групница, Говедарник, Гугутиште, Горњи удројевац, Грамада, Гинивода, Голема рупа, Грнчарица, Грчке рупе, Голем пажић;

⁵⁶ Поповић И. Ibid. стр. 109.

Дупка, Длга млака, Дрдевиште, Длга страна, Дабље, Дофој, Дапче, Доњи удројевац, Драгоношки камен, Довеница, Дуканце, Дражо(ј)це;

Бикаменица, Белепино, Баково рупиште, Бурђевица; Забосово, Заметале, Закрсје, Забев, Замитак, Здравички камен, Засела, Запаодац, Загумниште, Здољанци, Збориште, Загра(ј)ечка стрм;

Ибров кам, Испашник, Ибричица;

Језов камен, Јамке, Јасичка шума, Јефитница, Језерје, Јелак, Јаркова плоча, Јарилица, Језеришта;

Крчеве њиве, Колин рид, Ковачевица, Каменац, Кравариште, Качино обло, Крива плоча, Козарево, Крстово поље, Каленица, Куршевска плоча Кујачица, Котаришта, Камени крст, Копаница, Коливишта, Кошара, Крстали, Крастанец, Ковачеве њиве, Крволак, Корита, Кулишта, Капез, Косељ, Карево, Калуђерци;

Лисичине, Лисичина дупка, Ливађе, Лучино брдо, Леништа, Лићарка, Лешоји, Лајсов до, Лакиште, Лев камен, Лисичиште;

Марине ливаде, Млациште, Марин доф, Мијалове млаке, Мурган, Мали крст, Маринац, Магарећа плоча, Мангреце, Мало попиште, Мучиново, Мачкино дарје, Мурселиште, Мали кам, Манзалово;

Недешниште, Некретник;

Обло јаружје, Ограђе, Окодушка, Оботи, Оранице, Осоје, Овниште, Оберке, Орлов камен, Овновик, Осајник, Обчево;

Поповица, Преслоп, Петропољ, Поленски врх, Појат, Поточиште, Присојнице, Пештерка, Присоје, Пателе(ј)ица, Плату, Плеоте, Побрђе, Пајко(ј)ица, Прекораван, Попово брдо, Припулзен, Протишта, Плавиште, Поље, Путишта, Песковци, Подбасшће, Пренек, Падиниште, Подчесмиште, План(д)ишта, Петрова њива, Плочиште, Припориште, Пољениште, Присово, Параспор, Премење, Плочице;

Рудине, Расцепленик, Рицешта, Рупје, Равниште, Романице, Радуница, Рајкове њиве, Рајчиниште, Руп(ј)иште, Радочел, Рибаниште, Равничарка, Радов до, Рустаница;

Судишта, Суво кладиште, Ступишта, Сурешња равен, Студенац, Сутеска, Стари лази, Средњица, Стрвеница, Северове рупе, Страторје, Средока, Старо гнојиште, Сулеманица, Струга, Смаило(ј)ица, Селиште, Слатиниште, Спротива, Субашина падина, Сисиште, Сончеве млаке, Сенокосје, Студениште, Сенокосце;

Тплец, Трпезница, Трмкин гроб, Трингало, Тупанец, Тоарник, Тупан, Точилиште;

Булин врх, Бумићево;

Упаленик, Урешњица, Ушелејица, Урвиште;

Црмница, Црквиште, Црешњин доф, Црни врх, Црничење, Црешњика, Царине, Црни камен, Царевиште, Црна страна, Црнаћи, Цигарвода;

Чаделово, Чардаци, Честак, Чојколица, Чиштиште, Чемерика,

Чукаљ, Чукиште;

Шиљегарник, Шпиреника, Штиловица, Шутмански до, Штезно.

Топоними у Средачкој жупи

Баћевац, Бродиште, Базањ, Бурник, Беграт, Бозје, Борски ридови, Бели соарањ, Бела вода, Булецки врх, Букосат, Боров крш, Букиште;

Вртоп до, Врбе, воденице, Врањака, Велике рупе, Вртопиште, Вишевица, Варди(ц)е, Видин гроб, Велики врањак, Вртешни мост, Вилишта;

Гумниште, Главно селиште, Говедарник, Глушица, Голема рупа, Габровник, Гребен, Грамадин врх, Габар, Гуниште, Голем бор, Гарчина, Голубиште, Голем до, Гацова рупа;

Дупница, Данчово, долови, Дукатово, Дрозга, Дрманово, Дувој, Драгоношец, Дризовина, Дуга шума;

Жарови, Жарова сувишта;

Буљево,

Зекуново ђубриште, Забев, Зелена ројна,

Јаловарник, Јасика, Језерина, Јованова воденица, Јаруге, Језериште, Јусола, Јукуник,

Испасниште, Изгореница, Исток;

Кривуље, Крчуљевац, Копач, Кикова коса, Кучиниште, Кататок, Краљарупа, Кобилица, Крпњи зов до, Лојзишта, Леска, Лечиште, Лазарево, Липа, Линишта, Лупарде, Лојза;

Мала планина, Маданче, Мртвило, Матин поток, Моравик, Марин до, Мељесе, Млаке;

Николићево;

Овсишта, Острило, Обруш, Орогов трап, Ограде, Оштар кам, Орахар, Остермакен;

Побеница, Пољанице, Превалац, Пештерица, Попов нас, Пекљара, Панићево, Присоје, Поље, Привце;

Равниште, Рамова ливада, Ракиће, Рудине, Рачово, Радливада, Ридови, Расоварица, Равно поље, Раштане, Равне њиве, Равњелазе, Равник, Ревентрње, Средњица,

Сиапски до, Симоново, Средорек, Синцина вода, Стрга, Солишник, Стрњигар, Струшки дов, Сејавиште, Стране, Сретковац, Суви до, Стенице, Сувара, Суљево;

Требеш, Ториште, Тефцарник;

Ушиште, Ушаница;

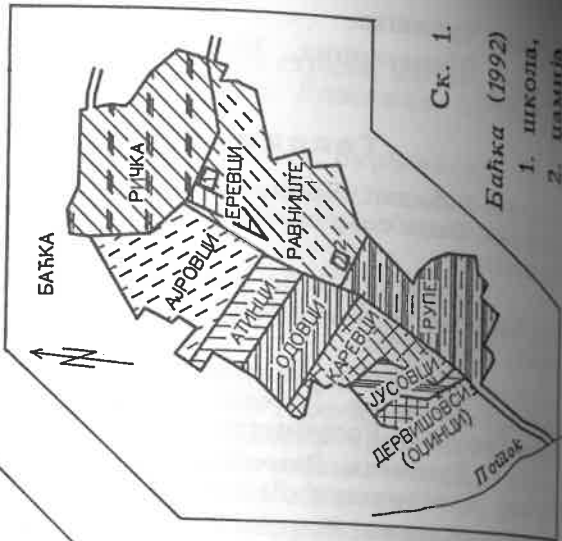
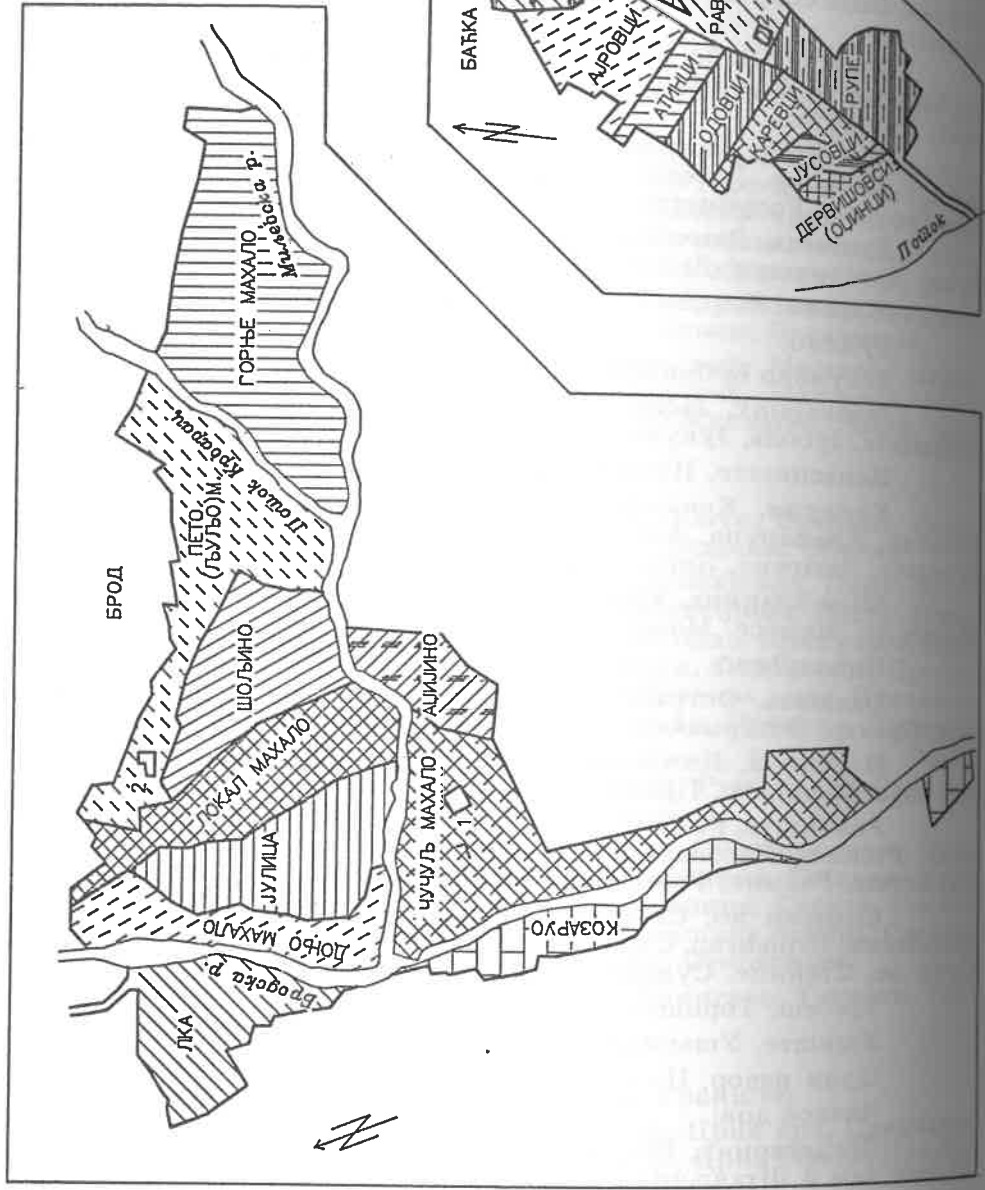
Црни извор, Целов кам, Цртеж;

Чичков дов;

Шиљегарник, Широкосек, Бирока коса, Шартица, Ширина, Шугин кам и Штављиниште.

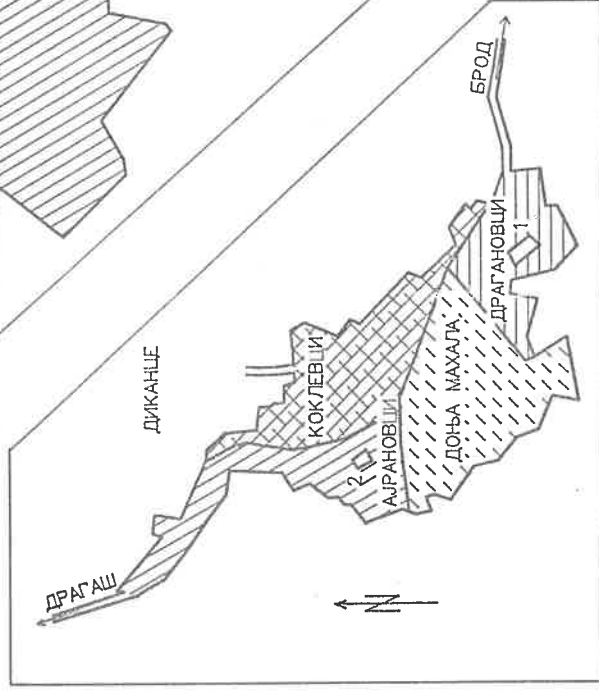
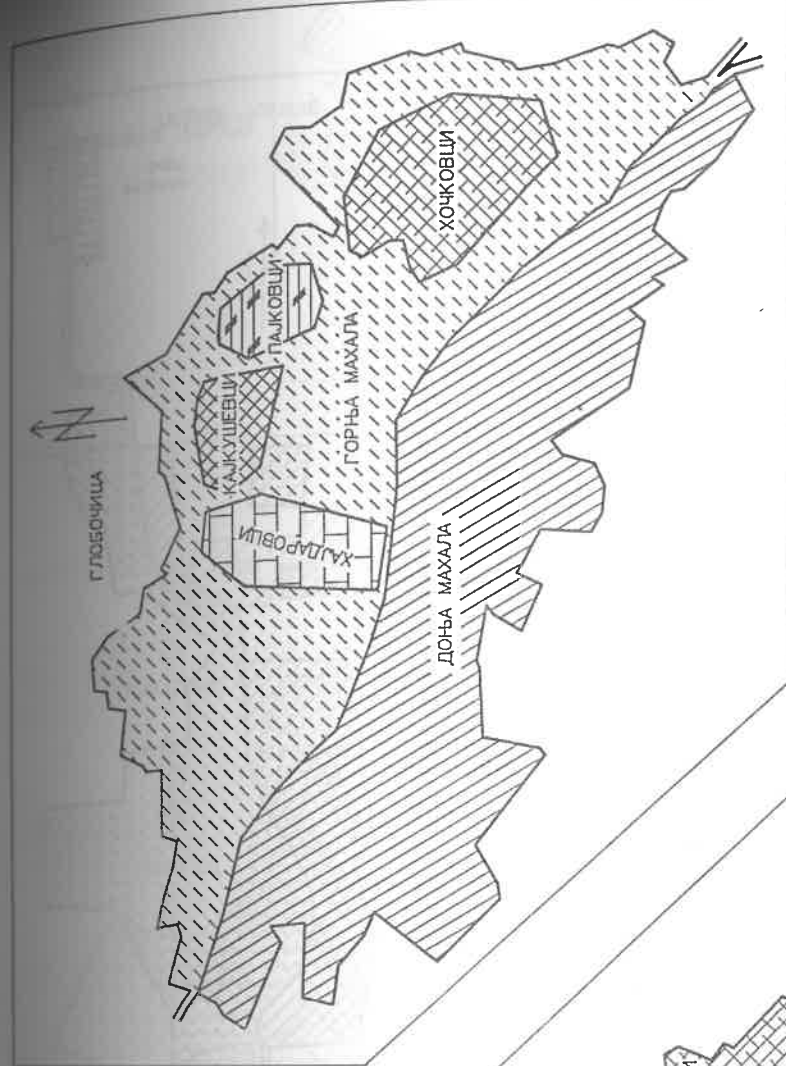
Ск. 2.

Брод (1993)
 1. цамија,
 2. школа

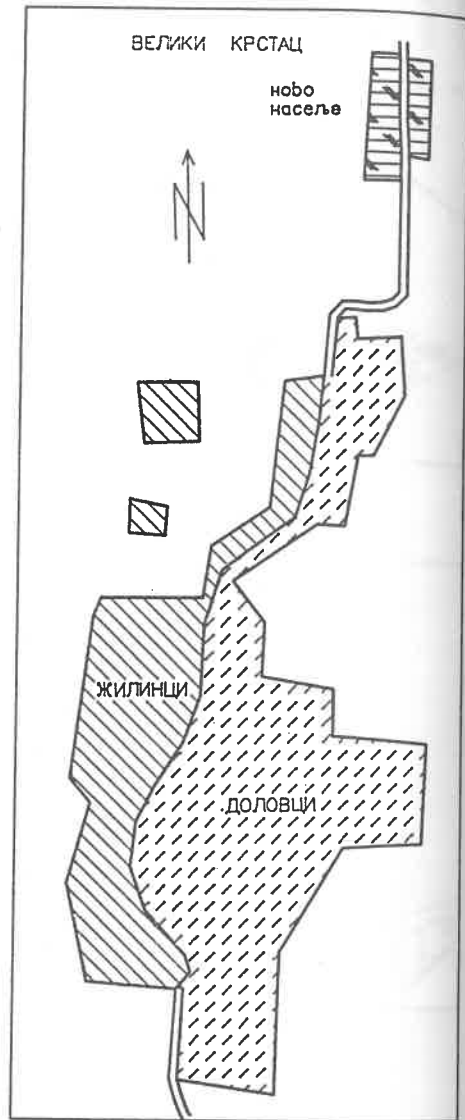
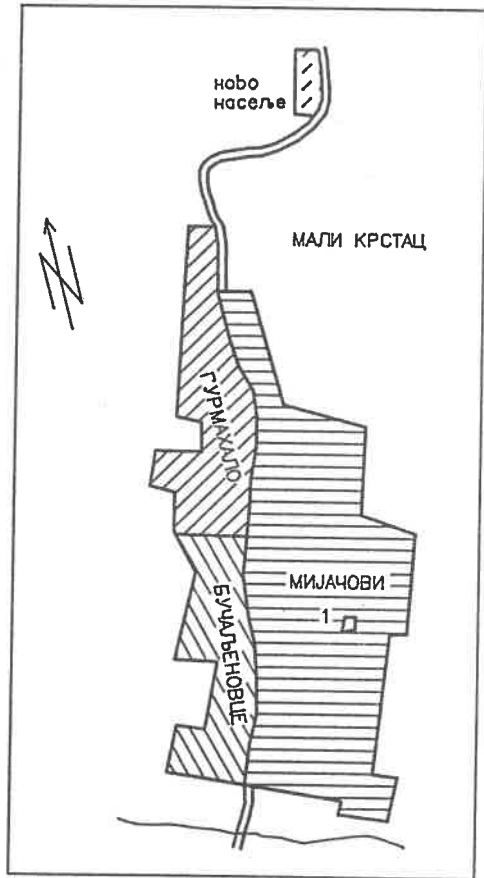
Ск. 1.
 Баџка (1992)
 1. школа,
 2. цамија

Ск. 3. - Диканџе
 (1993) - 1. школа,
 2. цамија

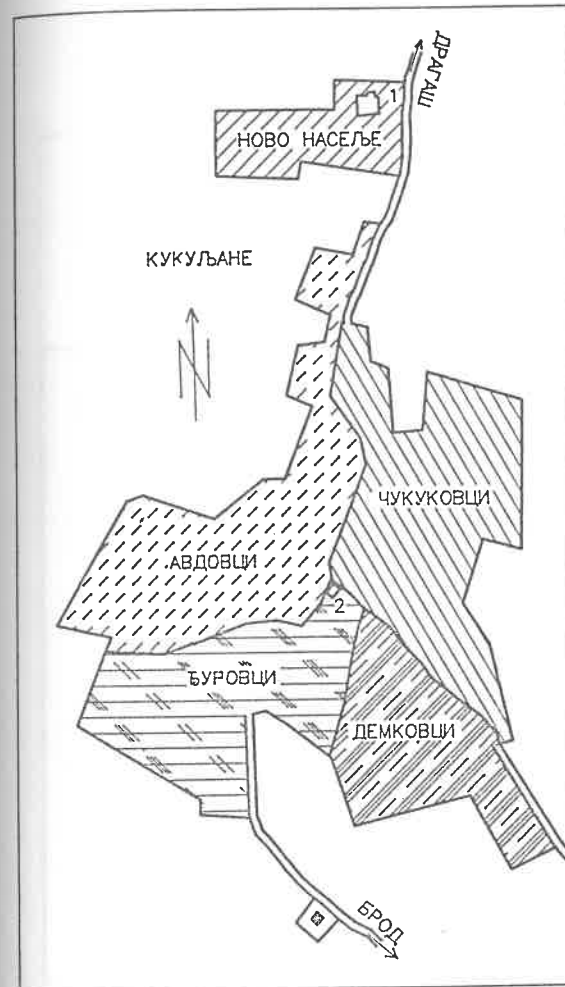
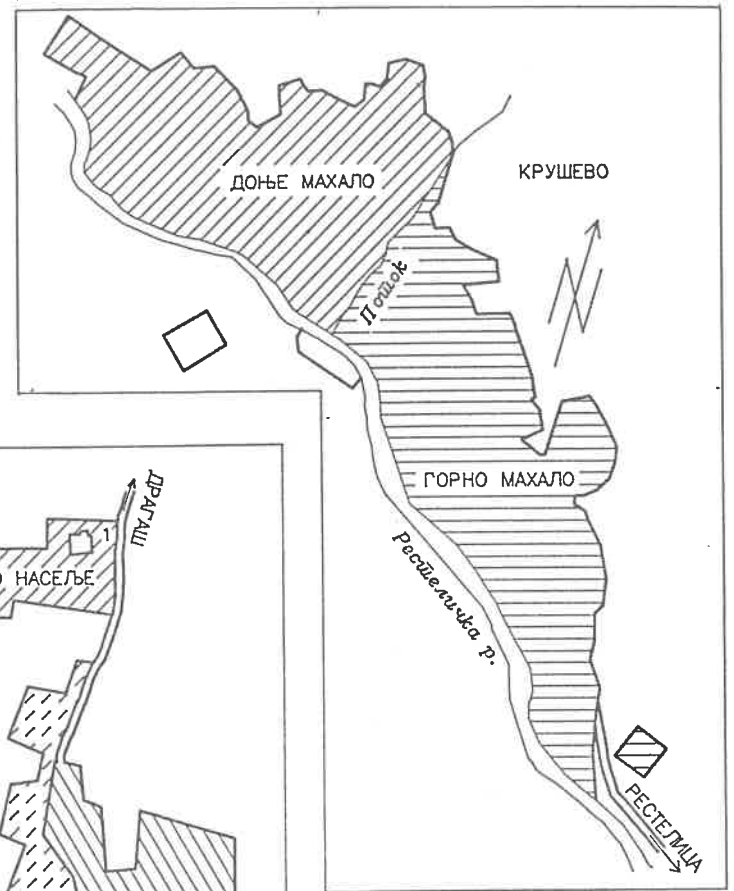
Ск. 4 - Глобочица (1993)

Ск. 5. - Мали Крстац (1992)
1. цамија

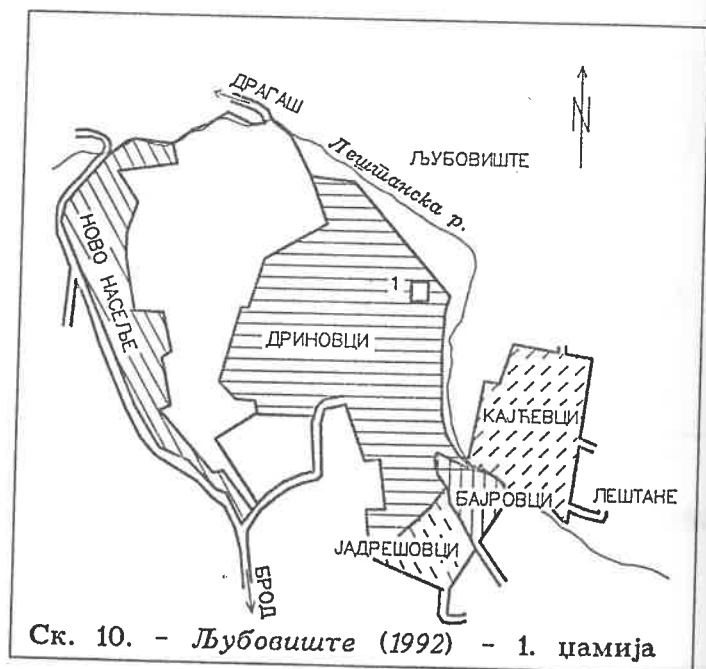
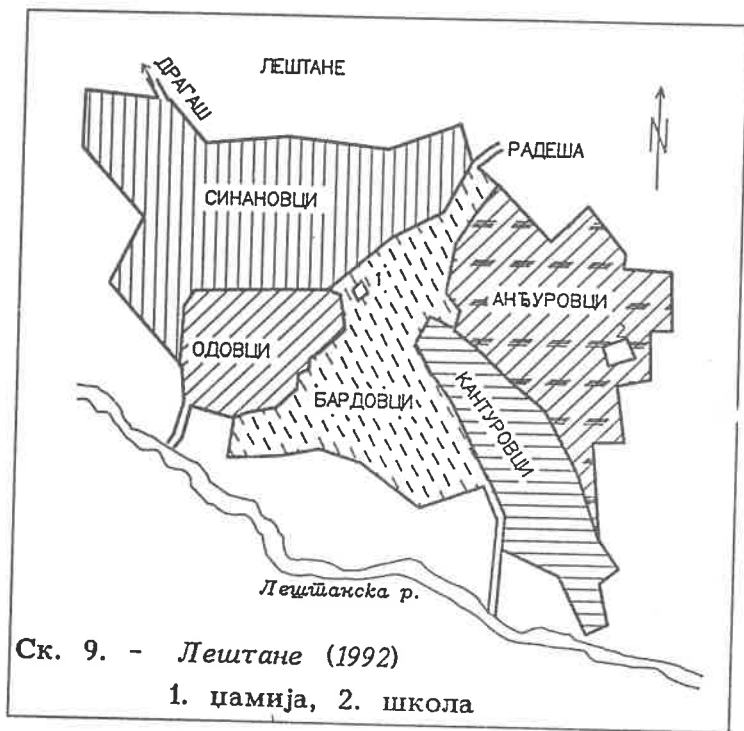
Ск. 6. - Велики Крстац (1992)

Ск. 7.
Крушево (1992)

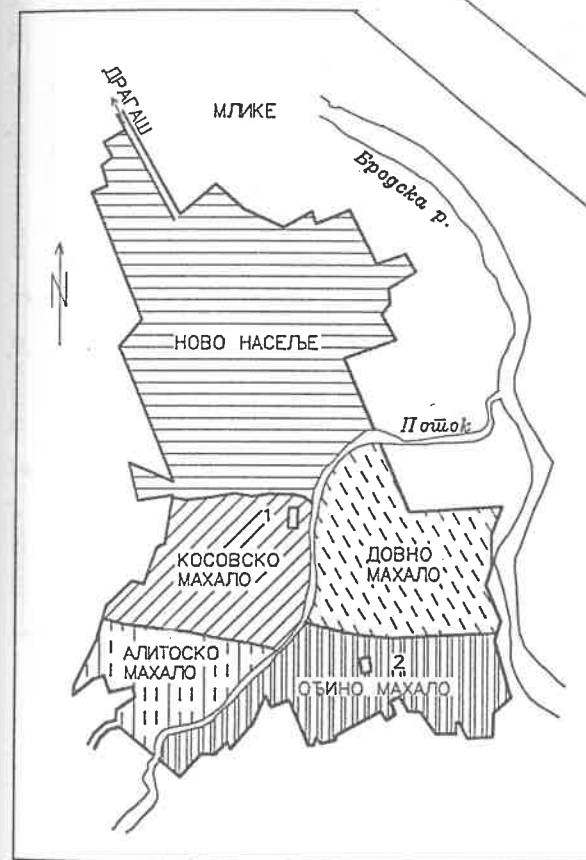
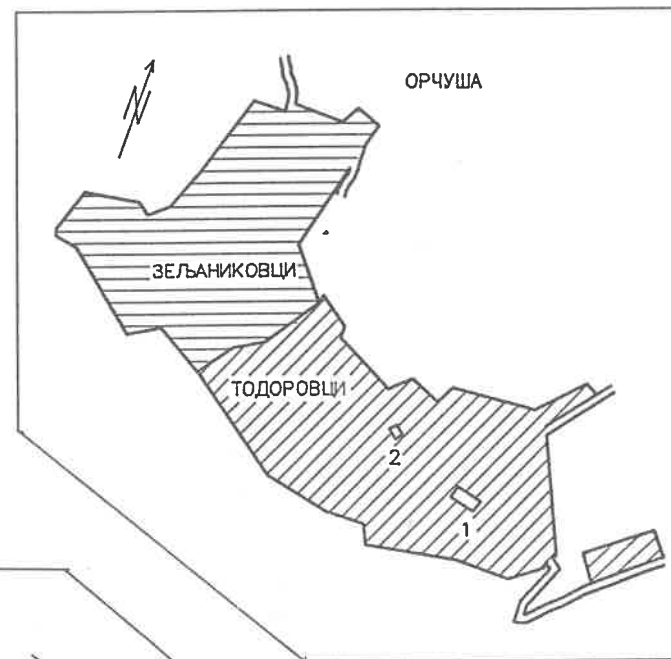

Ск. 8. - Кукулане (1992)
1. школа, 2. цамија

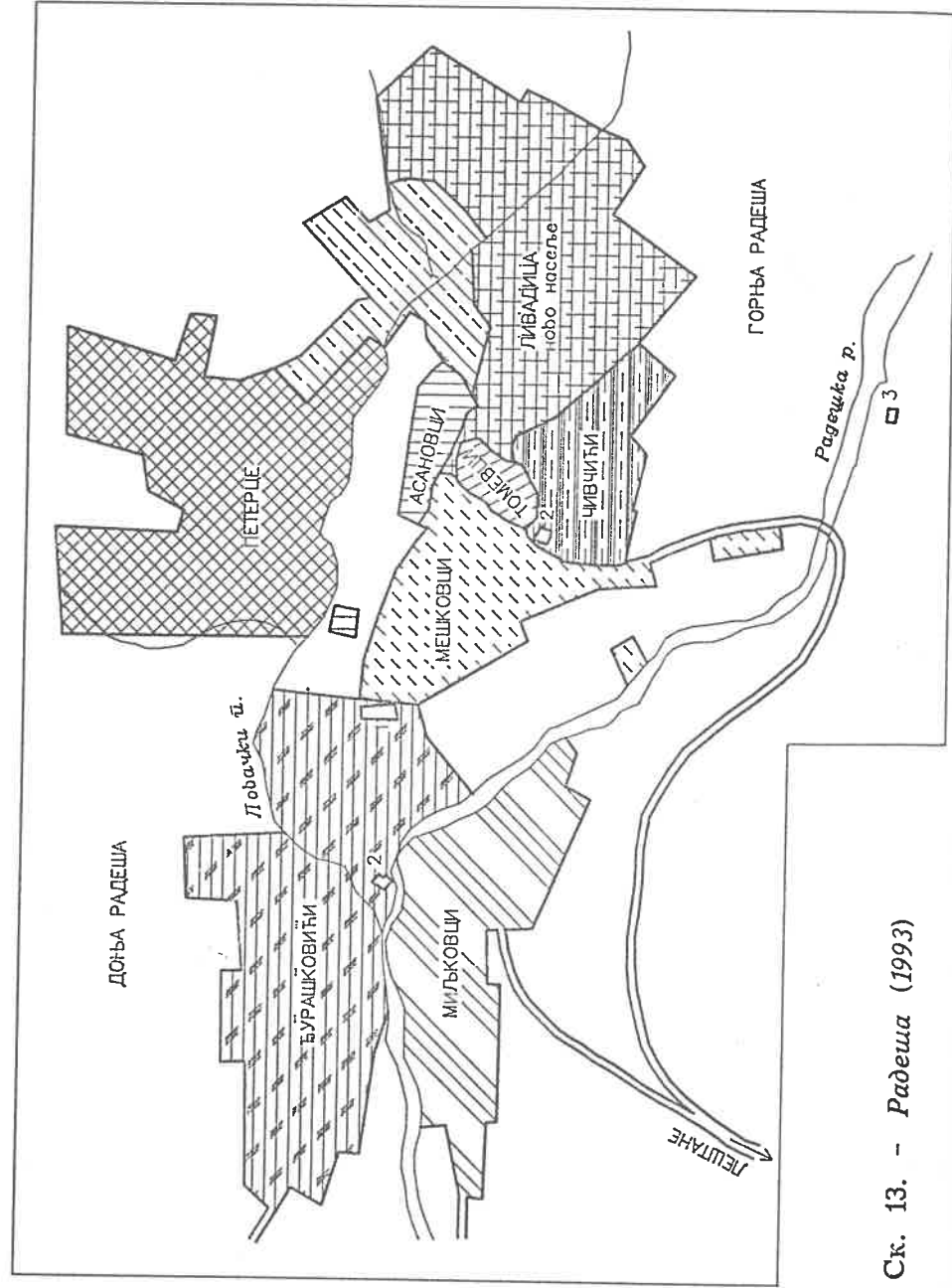

Ск. 12. - Орчуша
(1992) - 1. школа,
2. џамија

Ск. 11. - Млике (1993)
1. школа, 2. џамија

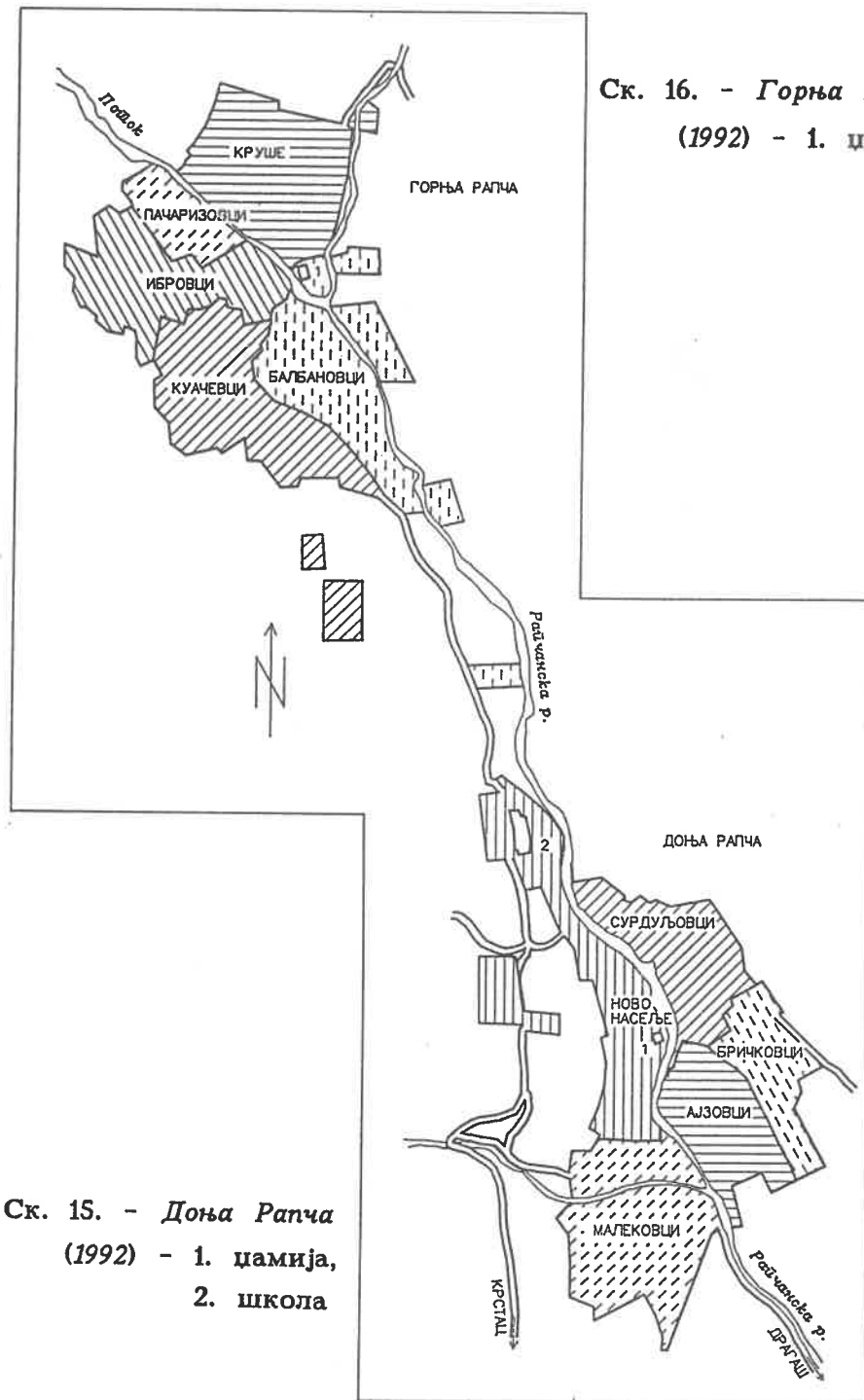

Ск. 13. - Радеџа (1993)

1. школа, 2. џамија, 3. планинарски дом

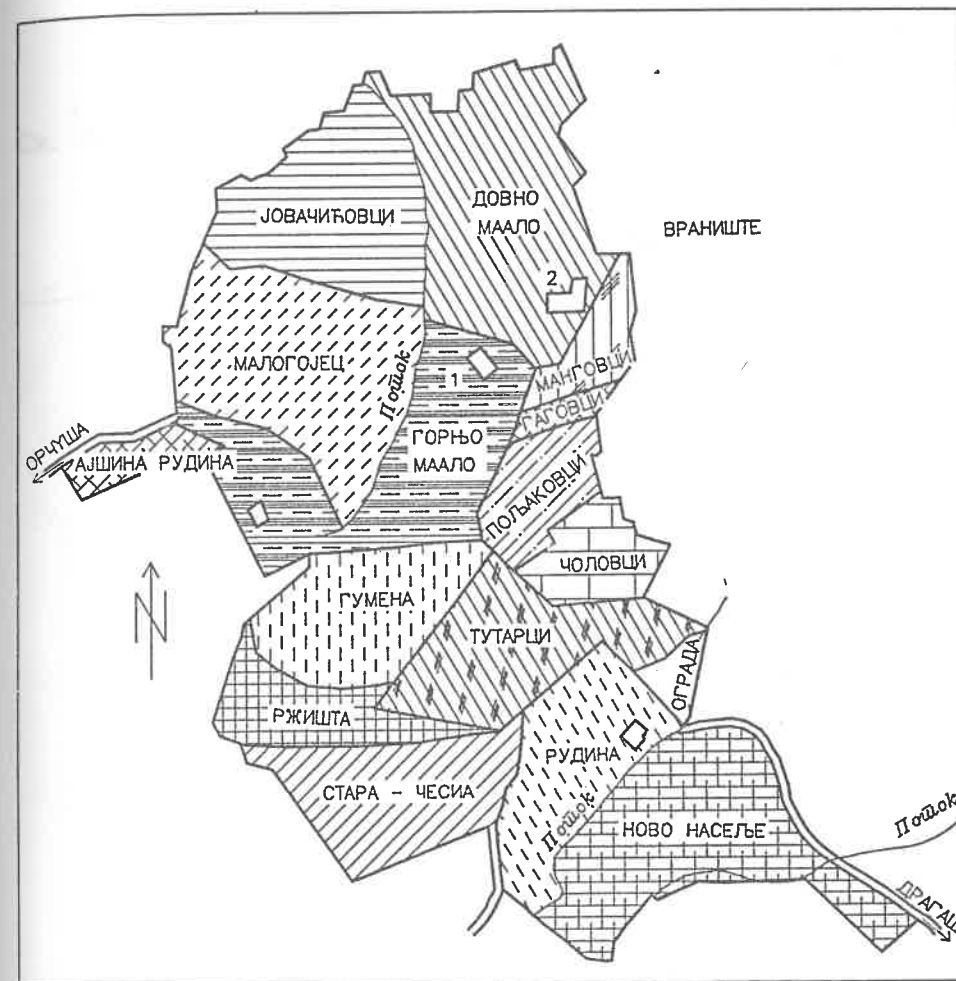

Ск. 14. - Рестелица ((1992) - 1. школа

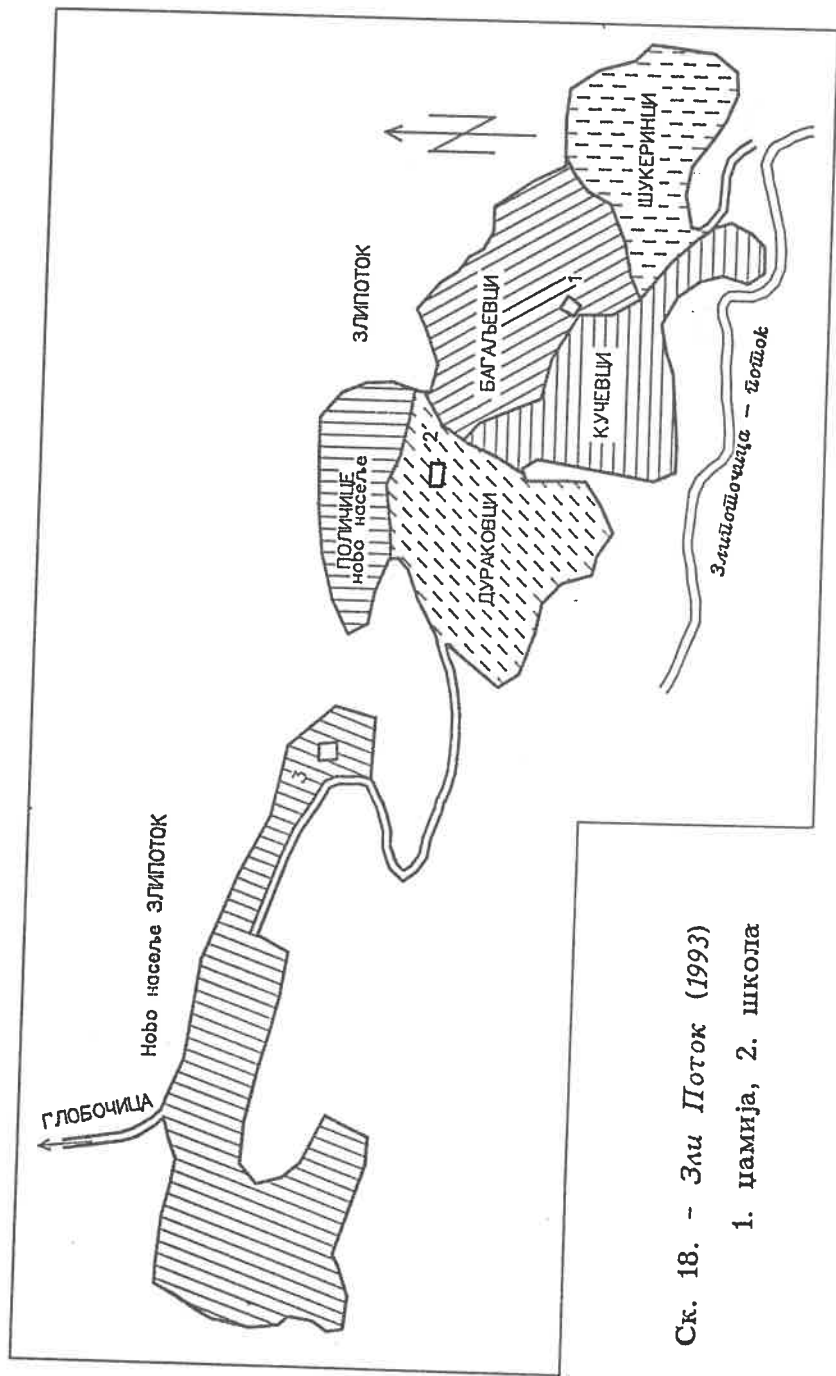

Ск. 15. - Доња Рапча
(1992) - 1. цамија,
2. школа

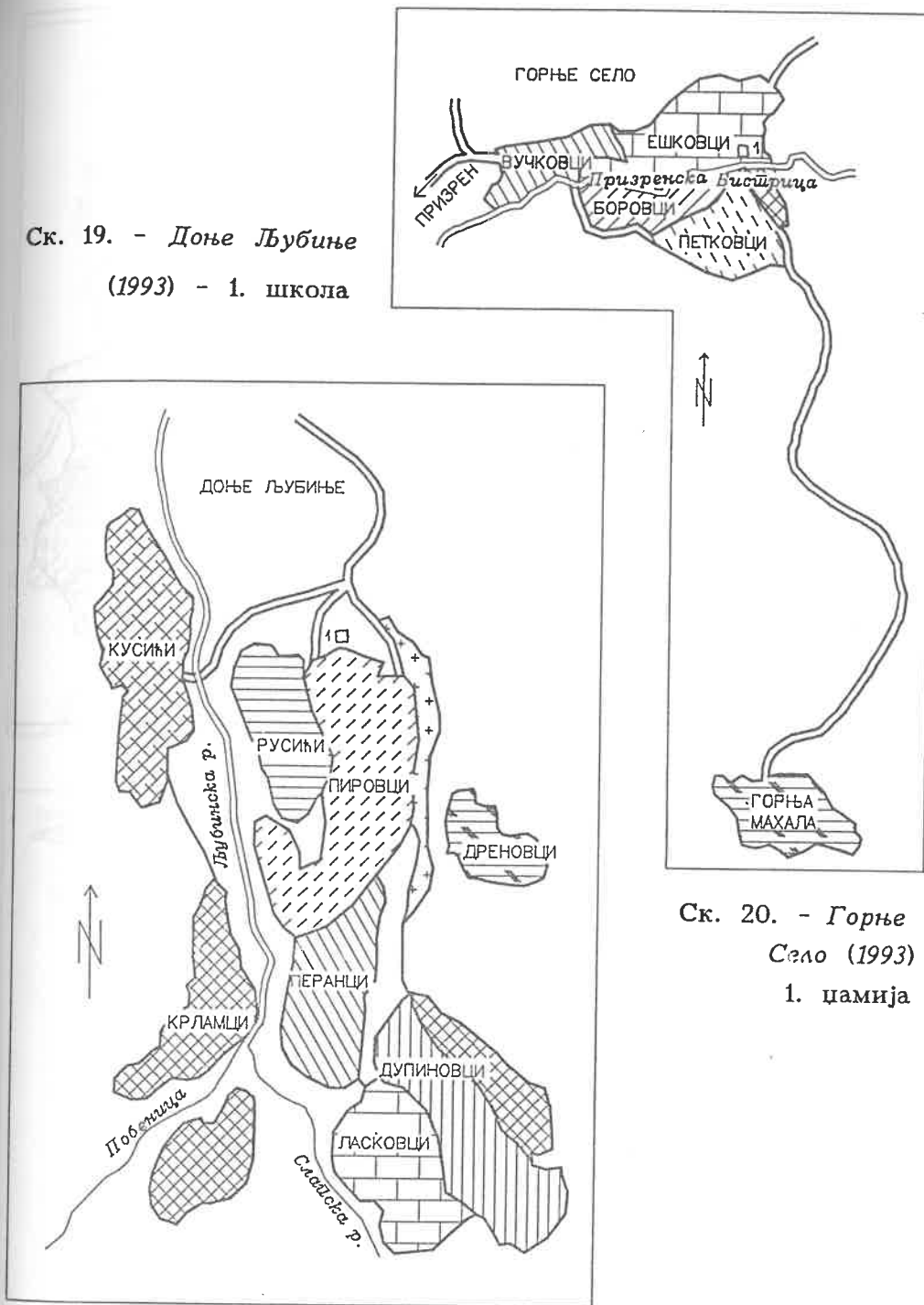
Ск. 16. - Горња Рапча
(1992) - 1. цамија

Ск. 17. - Враниште (1992) - 1. цамија, 2. школа

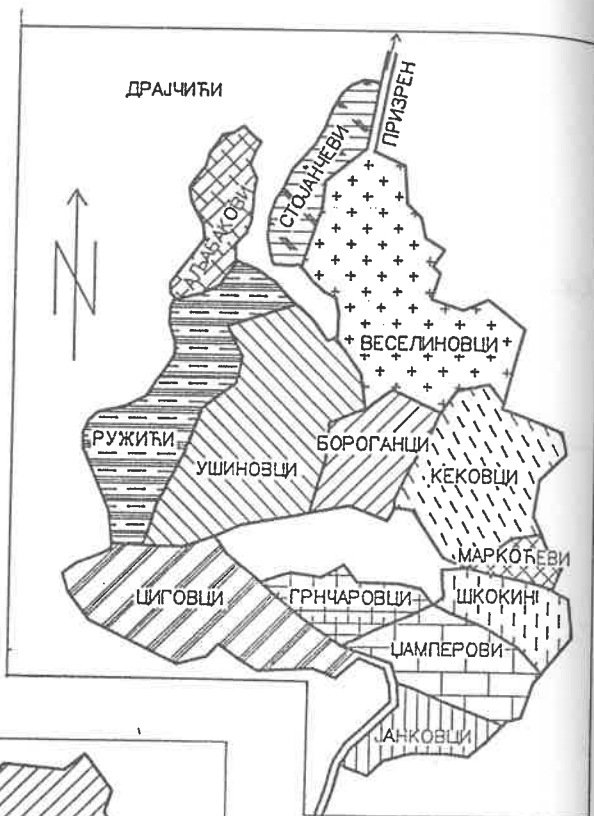
Ск. 18. - Зли Поток (1993)
1. цамија, 2. школа

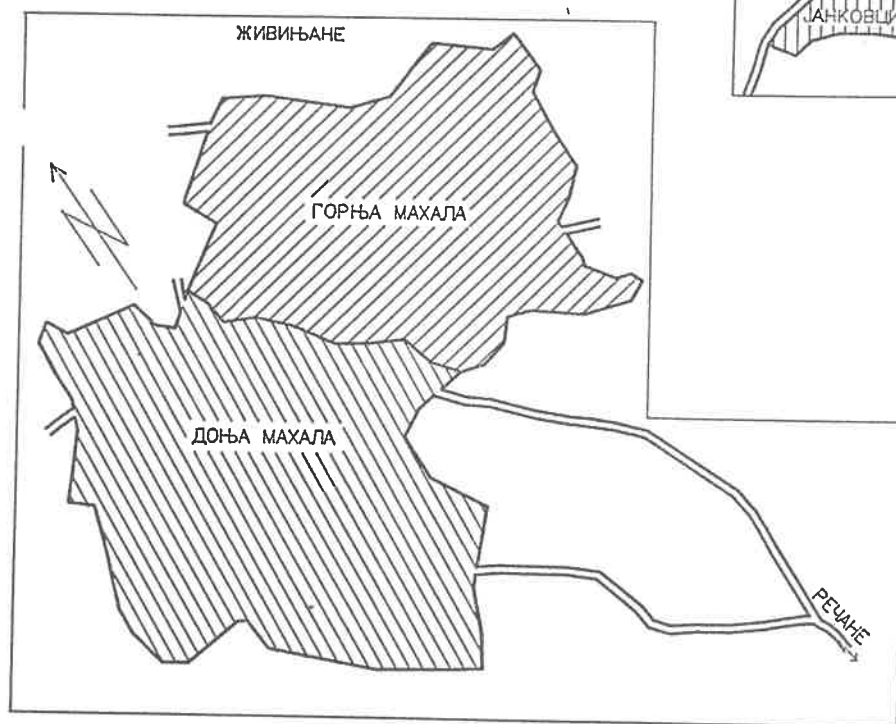
Ск. 19. - Доње Љубиње
(1993) - 1. школа

Ск. 20. - Горње Село (1993)
1. цамија

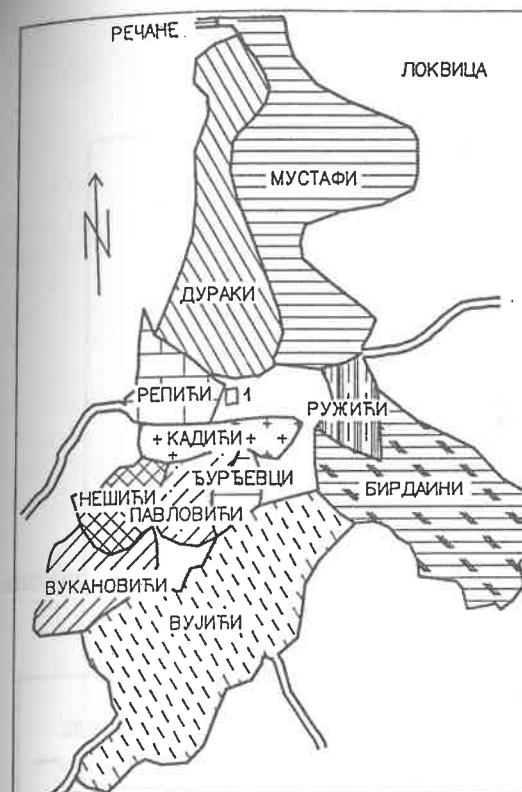
Ск. 21. - Драјчићи (1993)

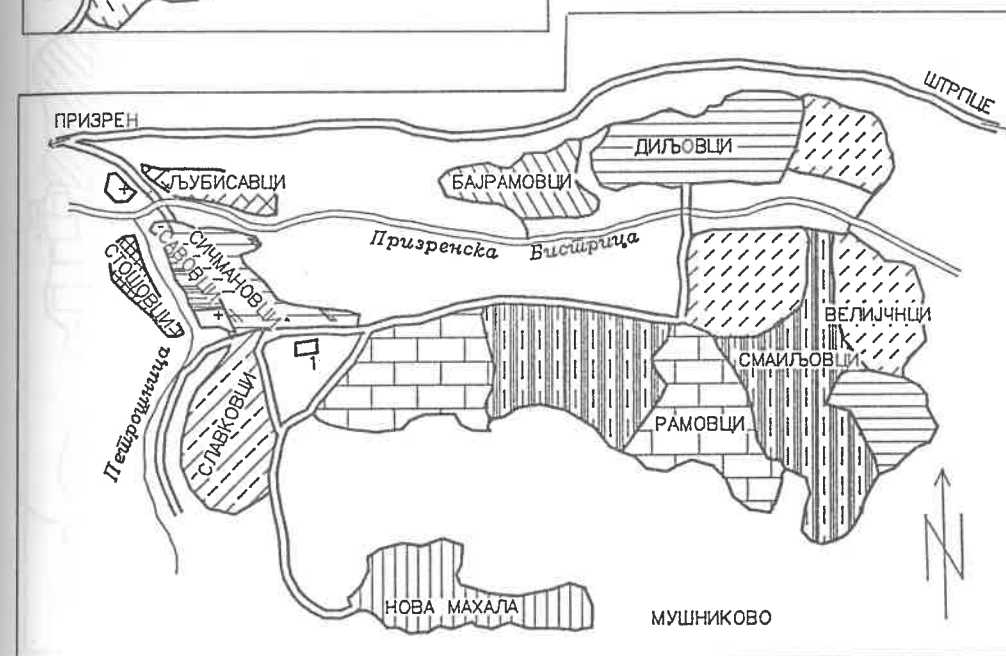
Ск. 22. - Живињане (1993)

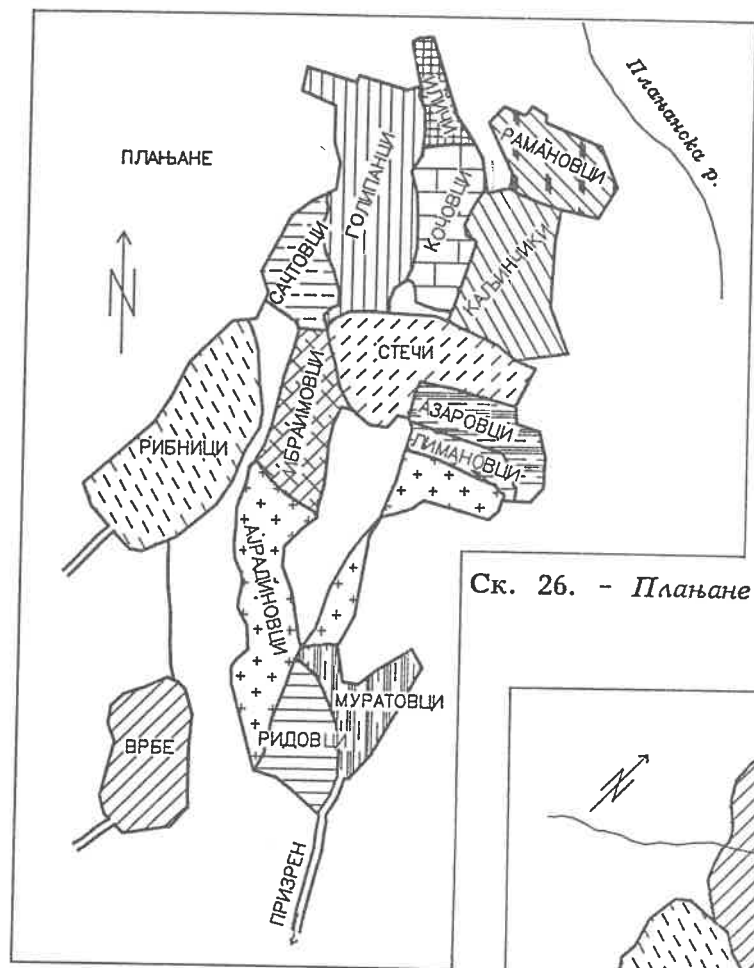
Ск. 23. - Локвица (1993)
1. црква

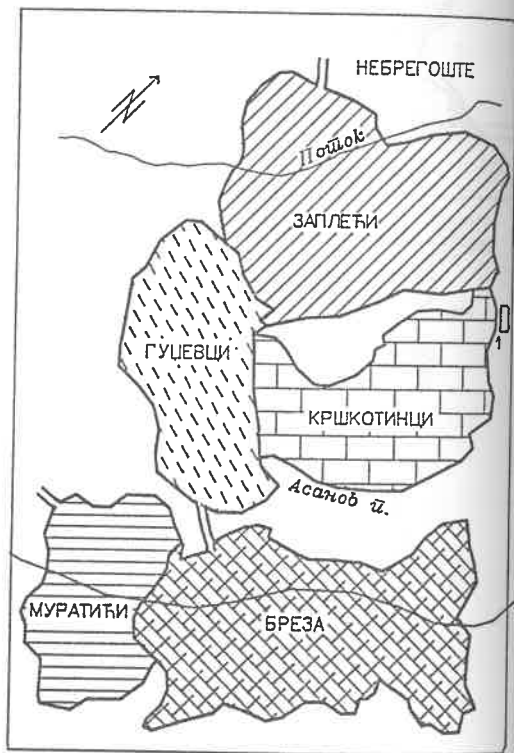
Ск. 24. - Мушничково (1993)
1. цамија

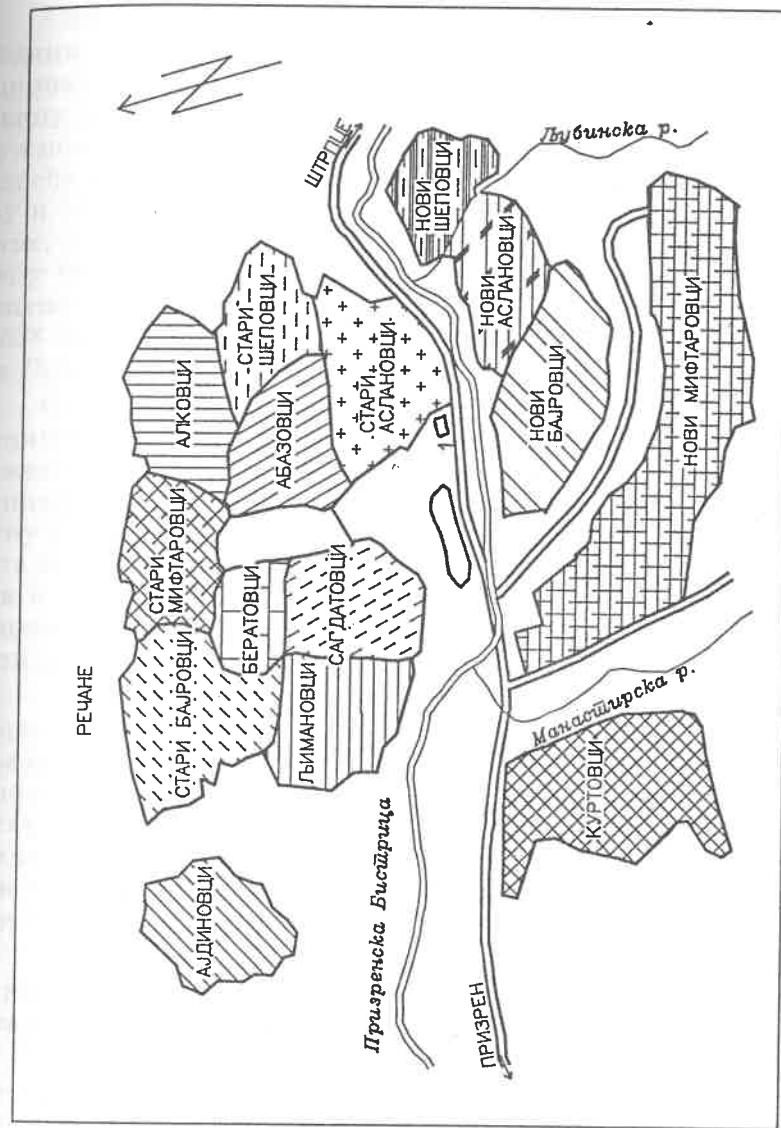

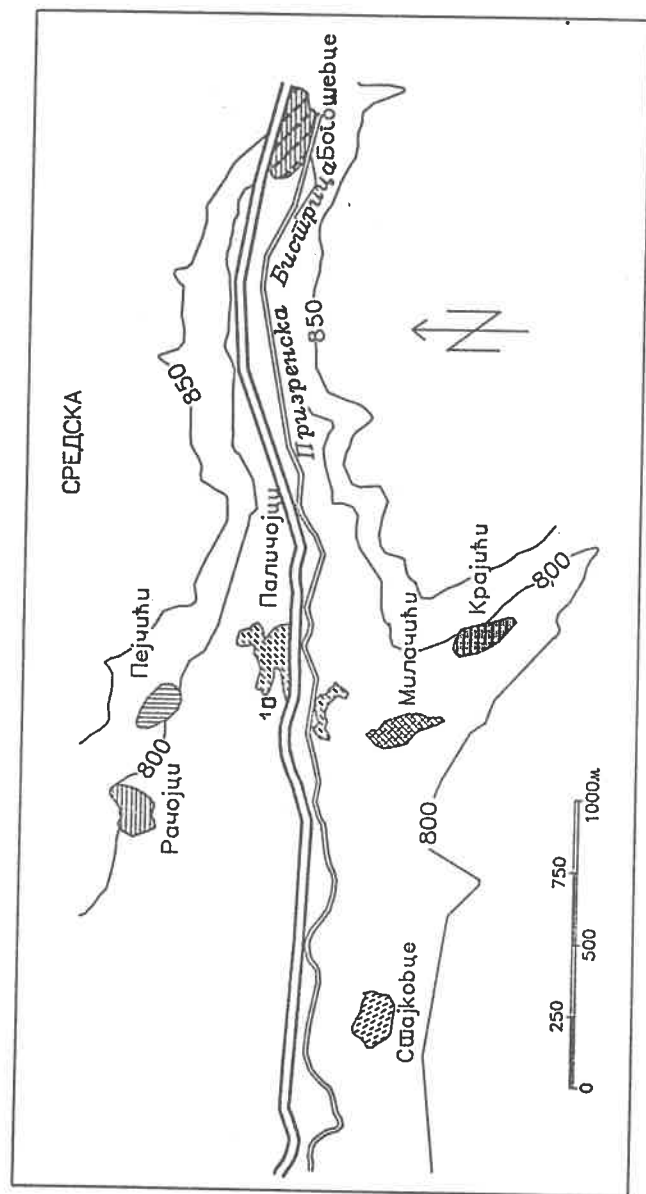
Ск. 26. - Плањане (1993) - 1. школа

Ск. 25. - Небрејште (1993)
1. школа

Ск. 27. - Реџане (1993) - 1. цамија

Ск. 28. - Средска (1993) - 1. школа

ОЦЕНА ОБУХВАТА И УСПЕШНОСТИ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 1991. ГОДИНЕ ЗА ГОРУ, ОПОЉЕ И СРЕДСКУ *

Због познате чињенице да су Попис становништва у Републици Србији 1991. године бојкотовали становници албанске националности, који представљају најмногољуднију националну мањину у Републици са веома високим степеном концентрације у јужном делу Србије (Косово и Метохија и општине Бујановац, Медвеђа и Прешево), генерално узев, Попис становништва на Косову и Метохији, а самим тим и у Републици Србији, није успео. Наиме, од укупно процењеног броја Албанаца на Косову и Метохији у 1991. години (1.596.072) пописано је само 0,5% (9.091), док се процењује да Пописом у Централној Србији није обухваћено више од 83% албанског живља, тј. пописано је свега 12.850 од процењених 75.725 Албанаца.

Статистички органи су због тога морали да за укупно становништво и одређене структуре становништва изврше процене, уважавајући при томе добијене пописне резултате за онај део становника који је прихватио дужност да сарађује у Попису. За Јужну покрајину, оцењено је да су задовољавајући резултати обухвата добијени за Србе, Црногорце и Турке, док је обухват Муслимана и Рома подбацио за 12,7% односно 3% у односу на званично процењене и објављене податке о броју становника по националности у књигама Пописа 1991. године.

Не упуштајући се у дубљу анализу и оцену методологије процене становништва за потребе статистике, изнећу своје мишљење о успешности Пописа 1991. године за Гору, Опoље и Средску. За потребе пројекта ГОС урађена је 1992. године посебна обрада статистичких података, при чему је примењен исти принцип обраде који је коришћен и за добијање резултата пописа у Републици Србији, односно СР Југославији. То значи да је пописна грађа сређена и обрађена:

а) за укупно становништво, у које су укључени и радници на привременом раду у иностранству и чланови породице који са њима бораве;

б) за становништво у земљи (контингент сталног становништва умањен за број радника на привременом раду у иностранству и чланове породица који са њима бораве; према овом контингенту урађене су све структуре становништва).

* Аутор мр Светлана Радовановић, истраживач сарадник Центра за демографска истраживања ИДН

Овакав начин обраде и исказивања пописних резултата практикује се у статистици од 1981. године због тога што је установљено да је нереално очекивати квалитетне одговоре¹ за контингент становништва на привременом раду у иностранству.

При посебној обради података за општину Гору коришћена је важећа политичко-територијална подела из пописа 1991. године, док су сумарни резултати за Средску добијени издвајањем одговарајућих насеља, која се у историјскогеографском смислу поклапају са појмом Средачке жупе, из административних граница општине Призрен. Околност да су резултати посебне обраде исказани за свако насеље омогућава прегруписавање података зависно од потреба корисника.

На основу добијених резултата, презентираних у 54 табеле (27 за Гору и 27 за Средачку жупу), могу се дати следеће оцене о успешности обухвата и квалитета добијених пописних података.

Оцена обухвата

Контрола обухвата Пописа 1991. године за Гору, Опоље и Средачку жупу спроведена је са задатком да установи да ли су Пописом обухваћене и правилно разврстане све јединице Пописа, односно да ли су неке од њих изостављене или више пута поновљене. За оцену ваљаности обухвата коришћен је компаративни метод, на основу кога је утврђено да у попису становништва за Гору, Опоље и Средску није постигнут задовољавајући обухват за укупно становништво. У Опољу није пописан ниједан становник, што представља јединствен феномен понашања Албанаца према Попису, у Гори није пописано 4,2% становништва и у Средачкој жупи 17,2% становништва. Упоредјујући званичне процене броја становника за Гору и Средску са резултатима добијеним посебном обрадом за потребе Пројекта ГОС, констатује се разлика која за Гору износи 757 становника (17.547 : 16.817), а за Средску 2.091 становника (10.100 : 12.191). Имајући у виду да је у Гори пописано свега 184 Албанаца (у Драгашу само 14) и да у Средачкој жупи није пописано становништво насеља Стружје,

¹ За добијање података о радницима на привременом раду у иностранству и члановима породице који са њима бораве, најчешћи извор су домаћинства у земљи, односно сродници и комшије.

док је у насељу Мушниково регистровано свега 233 становника (процена 1084), може се установити да потпуни обухват није остварен због бојкота Пописа оних становника који себе сматрају Албанцима. Насупрот томе, обухват Муслимана, Срба и Турака Горе и Средачке жупе прихватљив је као задовољавајући. Наиме, узимајући процент учешћа оствареног Пописа, тј. број пописаних лица у односу на процењени број становника које је званично објавила републичка статистика, као статистички стандард који се користи при оцени успешности обухвата, стандарм да је обухват постигнут у Попису становништва 1991. године за Гору и Средачку жупу задовољавајући за припаднике свих етноса који живе на том подручју, осим за албанску националну мањину.

То потврђују и минималне разлике између званично процењеног и пописом регистрованог броја лица муслиманске, српске и турске националности. Тако је број становника Средачке жупе, према резултатима посебне обраде и према званичној процени за 1991. годину, у постојећих 13 насеља, апсолутно подударан за четири насеља (Горње Љубиње, Горње Село, Локвица и Речане), а разликује се у седам насеља (Доње Љубиње, Драјчићи, Живињане, Манастирица, Небрегоште, Плањане и Средска) за укупно 440 становника. Међутим, вишак од 440 становника према званичној процени у односу на посебну обраду пописних резултата за наведена насеља, пре бисмо приписали примењеној методологији за процену броја становника него стварном стању². Најочигледнији пример за то је насеље Живињане, које према посебној обради има 18 становника (лично сам се уверила у то јер сам обишла свако домаћинство), а према званичној процени 39 становника.

У два насеља (Мушниково и Стружје) резултати посебне обраде и званичне процене битно се разликују. Поменули смо већ да је у Мушникову пописано свега 233 становника (процењено 1084), и да у Стружју није пописано ни једно лице (процењено 798). Овако лош обухват не изненађује ако се зна да је Стружје настањено искључиво Албанцима, и да је у минулим пописима, део становника Мушникова мењао опредељења о националној припадности, изјашњавајући се час као Албанци, час као Муслимани

² За процену броја становника коришћени су подаци Пописа 1981. године (као база) и подаци виталне статистике за период 1981-1991. године.

(на пример. 1961. године као Муслиман се декларисао само један становник, 1971. године 21 становник, 1981. године 160 становника, а 1991. године од пописаних 233 становника као Муслимани декларисало се 63 лица).

Компарација података посебне обраде Пописа и званичне процене за 1991. годину за Гора показује разлику од 757 становника. При том се констативе апсолутна подударност броја становника у 14 и разлика у 5 насеља. У односу на посебну обраду, према званичној процени већи број становника имају насеља Брод (за 81. лице), Драгаш (за 514), Зли Поток (11), Крушево (24) и Рестелица (127). С обзиром на усвојени статистички стандард, при оцени успешности обухвата можемо констатовати да једино не задовољавају подаци за насеље Драгаш, док се обухват становништва за сва остала насеља може сматрати добрим.

Оцена квалитета

Основни циљ контроле квалитета посебне обраде пописних резултата јесте оцена степена поузданости добијених података као и доследности примене методологије предвиђене за попис. У овом случају, користећи се искључиво поређењем добијених резултата посебне обраде са подацима из ранијих пописа становништва, контролисани су подаци о полу, старости, школској спреми, етничкој припадности, активности, брачности и неким миграционим обележјима.

Резултати Пописа 1991. године, у односу на резултате свих преходних пописа, не показују ни најмањи квалитативни напредак. То важи за сва обележја, с тим што резултати добијени за полну, етничку, образовну и старосну структуру имају задовољавајући степен поузданости, док су подаци о економским структурама становништва, а нарочито за обележја активност и пољопривредно становништво, незадовољавајућег квалитета и не представљају одраз стварног стања ни у Гори ни у Средачкој жупи.

С обзиром на то да вишегодишња серија методолошки упоредивих података показује константно незадовољавајући квалитет добијених резултата о економским структурама, може се закључити да је утицај традиционалног схватања на овим просторима још увек веома изражен, тим пре што је и у 1991. години игнорисана

доследна примена методолошких упутстава, која би се, додуше, могла правдати "растегљивошћу" неких дефиниција³.

Тако су добијени резултати о пољопривредном становништву и активности, посебно жена у пољопривреди, нереални у односу на број и старосну структуру у свим послератним пописима, а нарочито у попису 1991. године. Увидом на терену, односно обиласком и комуникацијом са становницима у свим насељима Средске и готово свим насељима Горе, могу поуздано да тврдим да највећи број жена припада категорији активних пољопривредница, поготову ако се зна да су ови крајеви изразито печалбарски и да су жене преузеле комплетне обавезе одржавања имања и свих добара која уз то иду. С обзиром на то, могло би се закључити да је и у последњем попису становништва, нарочито кад је реч о категорији жена у пољопривредним домаћинствима, био пресудан утицај личних и локалних схватања "занимања домаћице".

Повећање процента непознатих одговора 1991. године, за готово сва обележја за која су прикупљани одговори у Попису, знатно утичу на квалитет статистичких података. Тако, на пример, у Средачкој жупи се за 2.5% мушкараца старијих од 15 година не зна брачно стање, док се чак за 26% од укупно досељених лица ни приближно не зна година досељења, а за 17% се не зна место из којег се лице доселило. Сигурно да се утицај овако великог броја непознатих одговора посебно одразио на квалитет добијених резултата. Међутим, овде треба напоменути да је попис 1991. године, поред специфичних околности у којима је спровођен на Косову и Метохији и с техничке стране⁴ имао отежавајућих околности, које су, такође, допринеле повећању броја непознатих одговора, тј. лошем квалитету коначних резултата.

³ На пример "домаћица" се у методолошким упутствима пописа становништва дефинише према претежности "утрошеног радног времена." Овако постављена дефиниција омогућава примену личног схватања тако да се, у зависности од пописивача и краја у коме се врши попис, таква лица негде пописују као пољопривреднице (значи активне), а негде као домаћице (тј. издржавана лица).

⁴ Попис становништва 1991. урађен је на сасвим другачијим, по форми новим, никад на терену провереним, и за уписивање одговора многоструко компликованијим обрасцима, од оних који су коришћени у попису 1981. и пробном попису 1990 године. Новим обрасцима требало је, због напречац донете одлуке о другачијем начину уноса података (оптички читач), на брзину решити нерешиво. На ограниченим простор смештен је веома обиман садржај, што је "решено" збијањем питања, смањивањем простора за уписивање одговора и изостављањем објашњења за све модалитете код оних питања на пописници која имају више модалитета. Такође је захтевано писање цифара по одређеном пропису да би могле исправно бити "учитане", што је, без сумње, имало значајан утицај на квалитет пописних резултата.

Ако се има на уму да је посебна обрада пописних резултата комплетно урађена за нивое насеља општине Гора и Средачке жупе, може се закључити да се дефинитивни резултати за поједина обележја могу прихватити сасвим условно, а неки сасвим одбацити; на пример, подаци о миграцијама на нивоу насеља делимично су употребљиви за досељено становништво према времену и месту одакле се доселило, што је већ објашњено, док су подаци о пољопривредном становништву неупотребљиви јер не представљају одраз стварног стања. Тако је у Гори регистровано само 1901. лице које припада пољопривредном становништву, а од којих је активно 667 лица, односно у свим насељима забележен је нереалан број укупног и активног пољопривредног становништва. Апострофираћу само нека: у насељу Враниште које има 723 становника регистровано је 16 пољопривредника од којих је само пет активних, у насељу Диканце (256 становника) укупно један пољопривредник, Кукуљане (619 становника) укупно 23 пољопривредника са 5 активних, Љубовиште (774 становника) 21 пољопривредник са 4 активна и тд.

У Средској забележено је свега 267 пољопривредних становника од којих је активно само 79 лица. Најилустративнији пример су насеља: Доње Љубиње (1517 становника) са 29 пољопривредника од којих само 4 активна, Драјчићи (232 становника) са само два пољопривредника и ни једним активним у пољопривреди, Локвица (467 становника) са 4 пољопривредника од којих је један активан, Речане (849 становника) са 19 пољопривредника од којих је 4 активно итд.

Узимајући у обзир све што је наведено, можемо констативати да је због лошег квалитета, употреба резултата посебне обраде Пописа 1991. године ограничена. Оцењено је да се могу прихватити резултати посебне обраде за укупно становништво и социо структуре, док је степен поузданости података неопходних за анализу економских показатеља о становништву, а посебно о активности и броју пољопривредног становништва, незадовољавајући, односно ти подаци не одсликавају право стање већ сведоче о лошем квалитету рада свих учесника у Попису - од организатора до пописивача.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИНАМИЧКИХ ПРОМЕНА СТАНОВНИШТВА ГОРЕ, ОПОЉА И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ *

Основни задатак током истраживања демографског развоја шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске био је да се прикупи и обради комплетна статистичка документација, да се укаже на основне карактеристике динамичких промена становништва (промене у биодинамици и њихов утицај на особине популације, промене у дистрибуцији становништва и густинама насељености), да се посебно анализирају природне компоненте динамике становништва (наталитет, морталитет и природни прираштај), као и промене које под њиховим утицајем настају у биолошким структурама, старосно-полној структури и функционалним контингентима. Такође, посебна пажња посвећена је проучавању социо-економских структура, пре свега анализи нивоа активности становништва и променама у структури пољопривредног становништва.

Истраживање се заснива на утврђивању динамичких промена укупног становништва у периоду од 1948. до 1991. године, на основу података из свих послератних пописа становништва и података виталне статистике од 1963. до 1990. године. Током истраживања јавило се више тешкоћа у интерпретацији статистичких података због непоузданости релевантних статистичких извора, потом статистичке несигнификантности података, која се јавља код истраживања малих популација због честих годишњих одступања, посебно кад су у питању догађаји као што су рођење или умирање, као и услед методолошких промена у пописима 1961, 1971. и 1981. године. Такође, последњи попис становништва од 31. марта 1991. године није потпуно спроведен на Косову и Метохији због бојкота становништва албанске националности. Оцена обухвата и успешности Пописа за жупе дата је у претходном поглављу аутора С. Р а д о в а н о в и ћ. Овде само треба нагласити да су из наведених разлога за потребе истраживања демографског развоја у овом поглављу као статистичка подлога за 1991. годину коришћене прогнозе укупног броја становника аутора Б. Стојановића и Р. Стевановића. Те процене су урађене на основу првих резултата пописа, а за потребе овог истраживања, и дате су у прогностичком делу студије. За Опоље је прогнозиран број становника за сва насеља, а за Гору и Средачку жупу основна пажња је посвећена процени броја становника за насеља у којима живи становништво албанске народности, док се прогнозе за остала насеља углавном поклапају са резултатима пописа из 1991. године.

* Аутор мр Гордан Војковић, истраживач-сарадник Географског института САНУ

ОСНОВНЕ ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСKE И ЕТНОГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ЖУПА

У оквиру посматраног простора, општина Гора заузима више од половине територије (385,6 km) и учествује са 34,2% у укупном броју становника према подацима из 1991. године. Опоље заузима 18,8% површине, али на њој живи 42,8% укупне популације, а на 23,9% површине коју заузима Средачка жупа долази 23,0% становништва. Број становника издвојених жупа кретао се током последњих четрдесет година ка смањивању учешћа становника Горе и Средске, а повећању учешћа Опоља у укупном броју становника ове територије. Посебно велике промене у учешћу у укупном броју становника одиграле су се међу појединим насељима, што ће се детаљније анализирати даље у овом раду.

У величинској структури насеља према броју становника, у Гори и Средској доминирају насеља до 1000 становника, а у Опољу од 1000 до 1500 становника.

Број становника	Број насеља		
	ГОРА	ОПОЉЕ	СРЕДСКА
до 500	4	2	4
500-1000	8	6	3
1000-1500	2	7	3
1500-2000	2	2	2
2000 >	1	2	1

Пре него што се укаже на главне тенденције демографског развоја, неопходно је указати и на диференцираност овог простора у погледу етничке структуре, јер етнокултурна обележја значајно одређују и динамику популације Горе, Средске и Опоља. Управо на примеру жупа јасно се одсликава "правило", о коме говори М. Радовановић¹ као о "заједничком својству за скоро све овакве антропогеографско-етнографске целине: то је упорна тежња ка очувању територијалне компактности, етнокултурног идентитета и интегритета, све до резистентности на спољне утицаје", а које се одражава и на свеукупна кретања и демографску структуру ових популација. Тако се особени етнографски развој

¹ М. Радовановић (1995), *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, монографија Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - Одлике природне средине, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" Књ. 40/I, САНУ, Београд, стр. 12.

пресликава и на демографски развој ових жупа и битно их диференцира како у односу на околни простор, тако и у односу на остали простор Србије и друге етнокултурне заједнице². Стога није чудно што је специфична историјска, етногеографска и етнокултурна одређеност шарпланинских жупа резултирала у савремену управно-територијалну поделу и издвајање новоформиране општине Горе 1990. године³.

Континуитет у анализи и потпуно сагледавање промена у погледу етничког састава ремети се различитостима у обухвату и изјашњавању припадника појединих народности у послератним пописима. Од године до године драстично се мења учешће појединих народности. Ове промене су само унеколико биле резултат различитог демографског развоја појединих етничких група, а више су резултирале из промена у изјашњавању о националној припадности становништва: Тако се у Гори учешће становника турске националне припадности са 46% од укупне популације смањило на 1% у 1981, а учешће Муслимана са 29% повећало на 94%. Према пописним подацима, "драстичне промене" забележене су и у Средачкој жупи, где су седамдесетих година потпуно изокренути односи етничких група.

Таб. 1. - Промене у етничкој структури према пописима од 1961-1991.
Changes in the ethnic structure of population in the censuses

	Структура у процентима					
	Број становника	Срби и Црногорци	Албанци	Муслимани	Турци	Остали
ГОРА						
1961	11.477	1,6	1,6	28,9	45,8	22,1
1971	13.497	1,2	4,2	82,3	9,2	3,6
1981	17.018	0,6	3,6	93,6	1,0	1,1
1991	17.500	0,4	5,2	92,0	0,4	2,1
СРЕДСКА						
1961	9.271	30,9	63,7	0,3	0,0	5,1
1971	11.239	18,6	63,2	17,2	0,0	1,0
1981	11.520	9,7	18,7	70,0	0,0	1,5
1991	11.760	6,0	15,1	75,1	0,0	1,3

Извор: Пописи становништва 1961, 1971, 1981. и 1991. године

Напомена: Разлика до укупног броја је непознато; За 1991. годину дат је процењени број Албанаца.

² Ibid, стр. 11.

³ Ibid, стр. 10.

Зато, да би се указало на промене које су се одиграле у погледу етничког састава становништва жупа узет је пресек стања из 1921. године и дате су процене на основу последњег пописа из 1991. године. Оба пописа дају упоредо и структуру према вероисповести, а из пописа 1921. године могу се добити и подаци о матерњем језику, који дају праву слику етничке структуре. Из упоредне анализе ових података види се:

- године 1921. Гора је имала хомоген етнички састав, са становништвом искључиво муслиманске вероисповести а српског матерњег језика. Жупу Опоље насељавало је становништво муслиманске вероисповести и "арнаутског", односно шиптарског матерњег језика, а Средачка жупа, као тампон зона између албанизованог Опоља и највећим делом православне Сиринићке жупе била је мешовитог састава у погледу вероисповести: око 42% житеља православне и 58% муслиманске вероисповести. Од тога, око 92% становника било је српског а свега 4,4% "арнаутског" и 3,4% турског матерњег језика (Таб. III у Прилогу). До данас, односи су битно измењени само у Средачкој жупи;

- у Гори је и даље апсолутна доминација муслиманског становништва. Једино се у Драгашу (22%) и Крушеву (18%) у послератном периоду јавља и од тада стално повећава проценат албанског становништва;

- Опоље је жупа са хомогеном структуром становништва албанске националности;

- у Средачкој жупи се током последњих седамдесет година може пратити континуирано опадање учешћа становништва православне вероисповести. Данас су још увек хомогена српска насеља само Средска и Живињане, а Драјчићи, некада већинско српско насеље, данас има око 47% становника српске, 12% албанске и 38% муслиманске националности. Горње Село и Мушниково су насеља са некадашњом доминацијом српског живља (67% и 52% у 1961. години); данас је у првом око 80% муслиманског а у другом исти проценат албанског становништва. Чисто албанско насеље, према проценама из 1991. године, јесте и Стружје, а у преосталих седам насеља ове жупе доминатно је муслиманско становништво.

ДИНАМИЧКЕ ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА

Истраживање кретања становништва Горе, Опоља и Средске, за оквире ове демографске студије, започело се од 1921. године, за коју се из *Речника места* могу добити поуздани подаци о броју становника по насељима. Антропогеографска истраживања, у другом делу студије, указују на претходну, рану и континуирану

је су се одиграле у
узет је пресек ста-
зу последњег попи-
и структуру према
се добити и подаци
ичке структуре. И

етнички састав, са
исповести а српског
ановништво мусли-
шиптарског матер-
између албанизова-
ринићке жупе била
ти: око 42% житеља
и. Од тога, око 92%
гског" и 3,4% турског
с, односи су битно

ација муслиманског
Срушеву (18%) у по-
зећава проценат ал-

уром становништва

их седамдесет годи-
ешћа становништва
ек хомогена српска
и, некада већинско
српске, 12% албанске
ло и Мушниково су
живља (67% и 52% у
манског а у другом
то албанско насеље,
жје, а у преосталих
анско становништво.

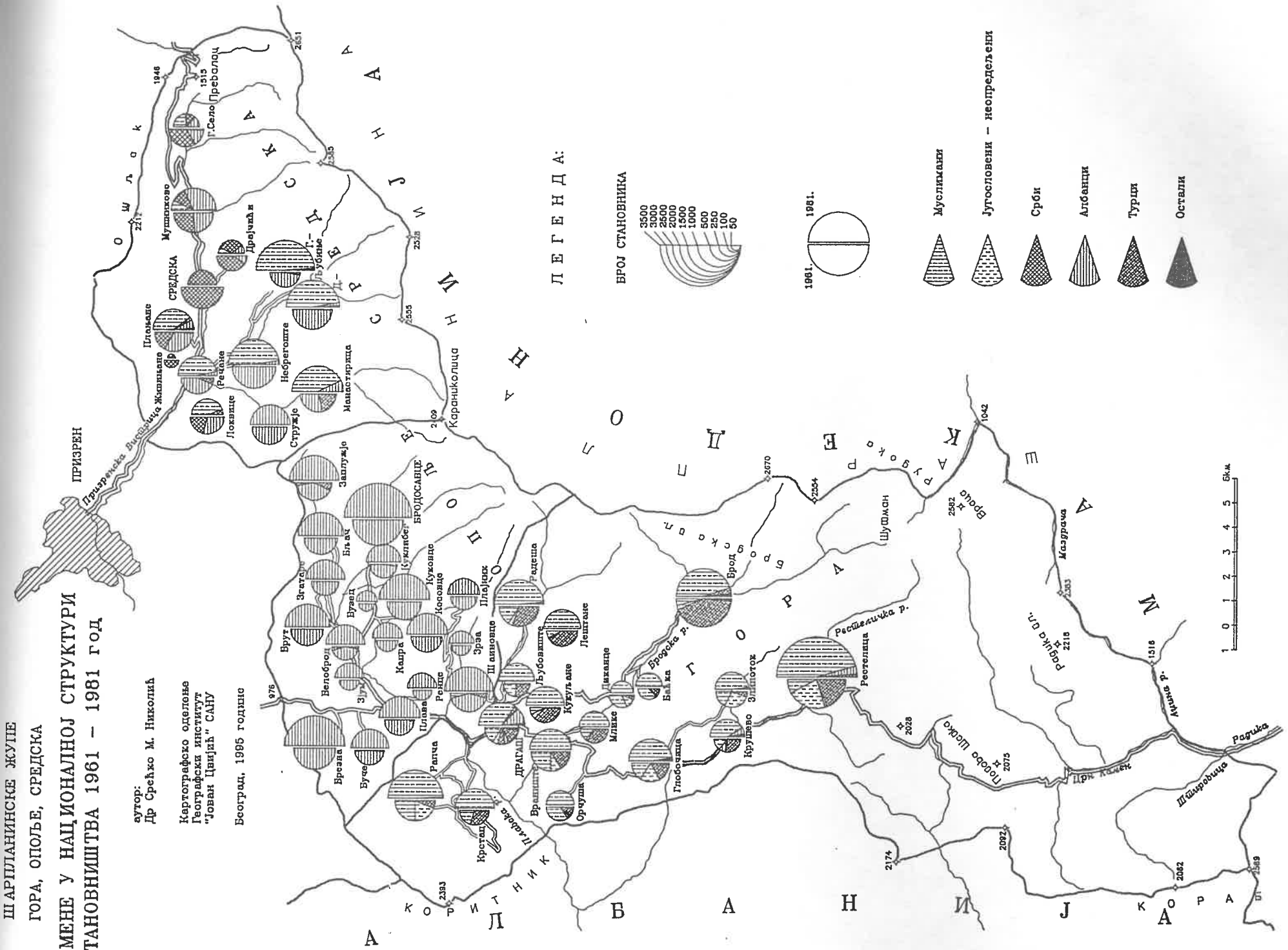
НИШТВА

оре, Опоља и Сред-
ће се од 1921. године,
дани подаци о бро-
ска истраживања, у
ану и континуирану

**ШАРЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА**

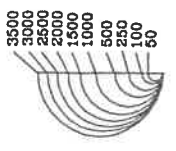
**ОМЕНЕ У НАЦИОНАЛНОЈ СТРУКТУРИ
СТАНОВНИШТВА 1961 – 1981 ГОД**

аутор:
Др Срећко М. Николић
Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијек" САНУ
Београд, 1986 године

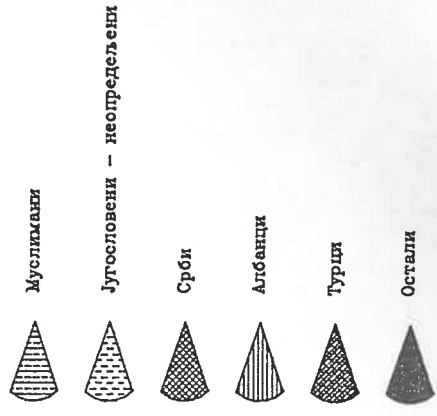

ЛЕГЕНДА:

БРОЈ СТАНОВНИКА

1961. 1981.

насељеност овог простора. Већина села помиње се још у Душановој хрисовуљи из 1348. године, а на то указују и многе старе цркве, гробља и кућишта⁴.

Анализа промене броја становника и густине насељености заснива се на подацима послератних пописа становништва. Међутим, и ове податке треба прихватити са резервом, и то не само кад су у питању економске структуре, него и кад је реч о укупном становништву. Тако су, на пример, у попису из 1981. године примењена различита методолошка решења у односу на пописе из 1961. и 1971. године за појам места сталног становања. "У методологији пописа 1961. и 1971. године, место рада је сматрано и местом сталног становања, што је утицало на смањење броја становника у местима из којих грађани одлазе на рад и не враћају се свакодневно. Ово је, такође, мењало и структуру домаћинстава према броју чланова, број и састав породице у местима из којих се одлази на рад"⁵. У већини општина у Србији те промене у методолошком приступу 1961. и 1981. године нису битније утицале на број и структуру становништва. Међутим, на овом простору, где је појава печалбе распрострањена, где велики број грађана има радњу ван места у коме им живи домаћинство, наведене методолошке промене битније су утицале на број и структуру, посебно према активности, становништва у Жупи.

Укупно становништво шарпланинских жупа је током свих међупописних интервала било у порасту (Таб. 2). У Средачкој жупи пораст броја становника износио је 30%, у Гори 57%, док је у Опољу у периоду од 1948 до 1991. године број становника више него удвостручен. Посматрано по појединим међупописним интервалима, у Средачкој жупи интензиван раст везан је само за период од 1961 до 1971. године (индекс 121), у Гори је настављен и седамдесетих година, а у Опољу се и током последњих десет година број становника увећао готово за 30%. Тако се може пратити диференцирање овог простора у погледу обима и дистрибуције становништва: жупе Средска и Опоље имале су 1948. године скоро исти број становника, око 8.900, да би 1991. године број становника у Опољу износио око 22.000, а у Средској се увећао на свега 11.750 становника. Гора је 1948. имала највише становника, 11.160, а 1991. године по броју становника налази се у средини са 17.500.

Посматрано по насељима, према динамици промене броја становника могу се издвојити:

⁴ Влаховић М. (1931), *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Лужне Србије и суседних области, Скопље, стр. 28.

⁵ Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. - општа и методолошка објашњења, СЗС, Београд, 1983, стр. 37.

Таб. 2. - Промена броја становника од 1948. до 1991. године
Changes in the number of inhabitants from 1948 to 1991

	Број становника					
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
ГОРА	11166	11315	11477	13497	17018	17500
Бајка	222	249	259	311	381	210
Брод	2248	2229	1604	1485	1685	1690
Враниште	755	771	815	884	926	730
Глобочица	648	683	757	813	1002	980
Диканге	318	320	349	392	282	260
Прагаш	408	480	612	694	1114	1290
Зли Поток	486	488	532	568	625	630
Крстац	465	440	475	562	798	840
Крушево	281	319	377	513	645	800
Кукуљане	543	551	482	605	777	620
Лештане	537	493	513	658	758	680
Љубовиште	344	352	384	541	690	800
Млике	461	428	428	455	506	330
Орчуша	415	370	396	431	427	220
Радеша	753	794	837	884	1279	1230
Рапча	889	877	885	1125	1647	1790
Рестелица	1393	1471	1772	2576	3476	4400
ОПОЉЕ	8974	8832	9551	13353	18036	21900
Белоброд	415	345	385	568	808	1100
Бљач	474	503	594	797	1123	1400
Брезна	908	871	946	1410	1971	2440
Бродосавце	1219	1229	1353	1861	2498	3050
Брут	596	584	575	798	1097	1320
Бузец	102	102	127	191	240	280
Буче	398	400	437	574	766	850
Заплужје	667	663	666	967	1275	1520
Згатаре	435	401	415	640	818	1000
Зјун	197	167	215	315	457	620
Зрзе	215	202	205	269	335	350
Капра	214	255	265	354	496	590
Косовце	488	486	525	720	912	1000
Куклибег	408	383	409	516	658	700
Куковце	640	655	669	985	1335	1720
Плава	462	449	493	690	972	1240
Плајник	322	321	365	485	549	560
Ренце	188	177	202	292	473	710
Шаиновце	626	639	705	921	1253	1450
СРЕДСКА	8818	9266	9271	11239	11520	11760
Г. Љубиње	917	987	1049	1553	1825	2080
Г. Село	706	746	652	448	364	360
Д. Љубиње	734	804	854	1238	1506	1660
Драјчићи	554	538	496	493	365	250
Живињане	227	120	117	113	33	20
Локвица	676	735	614	666	527	510
Манастирица	584	632	692	1070	1410	1550
Мушниково	899	964	837	1085	1079	1000
Небрегоште	742	802	994	1394	1369	1350
Плаване	710	777	806	910	912	1030
Речане	511	509	572	725	820	900
Средска	1067	1108	955	676	453	200
Стружје	491	544	633	868	857	850

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години, СЗС, Београд, 1986; а за 1991: Стојановић Б. и Стевановић Р. Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској, рад у овој студији.

8. до 1991. године
от 1948 to 1991

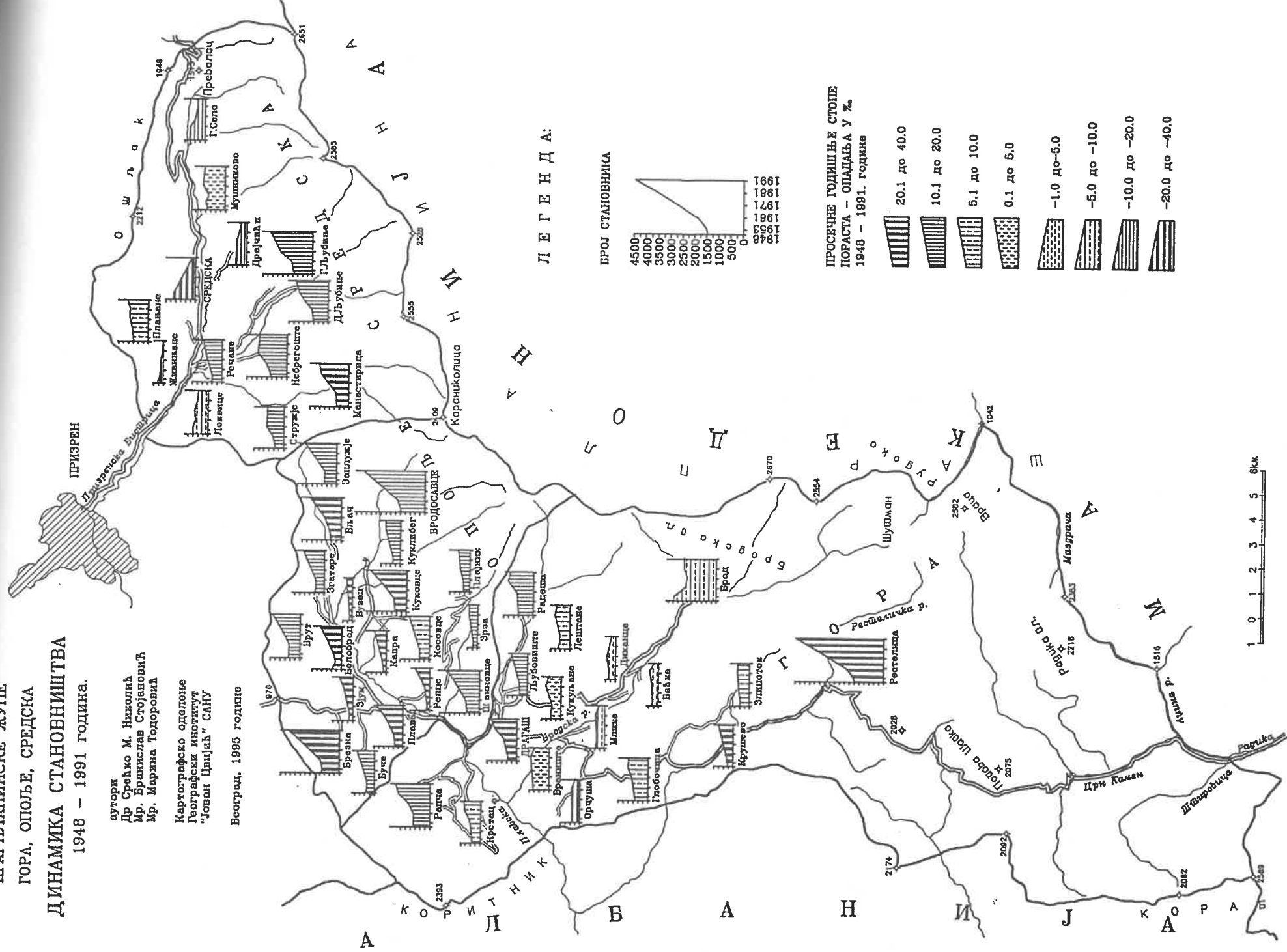
1981.	1991.
17018	17500
381	210
1685	1690
926	730
1002	980
282	260
1114	1290
625	630
798	840
645	800
777	620
758	680
690	800
506	330
427	220
1279	1230
1647	1790
3476	4400
18036	21900
808	1100
1123	1400
1971	2440
2498	3050
1097	1320
240	280
766	850
1275	1520
818	1000
457	620
335	350
496	590
912	1000
658	700
1335	1720
972	1240
549	560
473	710
253	1450
520	11760
825	2080
364	360
506	1660
165	250
33	20
27	510
10	1550
79	1000
59	1350
12	1030
10	900
3	200
7	850

ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА
ДИНАМИКА СТАНОВНИШТВА
1948 — 1991 година.

аутори
Др. Срећко М. Николић
Мр. Бранислав Стојановић
Мр. Марија Тодоровић

Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијаћ" САНУ

Београд, 1985. године

ин. СЗС, Београд,
за демографских

- у Гори (од укупно 17 насеља) 11 је са порастом броја становника у периоду од 1948 до 1991. године. Међу њима, најинтензивнији пораст био је у Драгашу као општинском центру, Рестелици, највећем насељу у општини и Крушеву. Број становника у тим насељима је утростручен. Међутим, и у овој групи насеља са порастом становништва, током последњег десетогодишња запажа се стагнација, па чак и опадање броја становника (Глобочица, Зли Поток, Кукуљане, Љештане, Радеша). У осталих шест насеља општине испољила се стагнација или опадање броја становника посматрано за укупан четрдесетогодишњи период, најизразитије у Орчуши (индекс 53), Мликама и Броду. У ствари, у свим овим насељима опадање је углавном везано за последњи десетогодишњи период, а само у Броду започело је још 50-их година. Интересантно је да је Брод некада био средиште и највеће место у Жупи, са 2.248 становника;

- у Опољу свих 19 насеља има сталан, изразити раст броја становника. У готово свим насељима број становника је удвостручен, а у Бљачу, Зјуму, Ренцу и више него утростручен. Тако данас у овој Жупи више од половине насеља има преко 1.000 становника, а 1948. године само је Бродосавце имало 1.219 становника.

- у Средачкој жупи се, према кретању броја становника, издвајају две групе насеља: на једној страни је шест хомогено муслиманских и једно албанско насеље с изразитим порастом становништва (најинтензивнијим у Горњем и Доњем Љубињу, Небрегошту и Речанима), и, на другој страни, пет насеља са изразитим опадањем броја становника, као резултат сталног иселавања. То су, пре свега, Средска и Живињане, хомогена српска насеља која се практично гасе, Горње Село и Драјчићи (са индексом промене 51, односно 45) и Локвица. Највећи пад броја становника у Живињану одиграо се седамдесетих, а у Средској се наставио и током осамдесетих година. Са више од 1.100 становника с почетка педесетих година Средска је данас сведена на 200 становника. Истовремено је у Манастирици, Горњем и Доњем Љубињу и осталим муслиманским насељима текао супротан процес, па је највећи пораст броја становника остварен у периоду од 1961 до 1971. године.

Промене у густини насељености

Упоредо са променама у броју становника, могу се пратити и промене у дистрибуцији становништва и густинама насељености. С обзиром на то да је реч о економски неразвијеном брдско-планинском простору, у свим жупама се запажа изразита пренасељеност. Ипак, постоје знатне разлике између жупа у степену

релативне пренасељености. Тако је највећи пораст и концентрација становништва у Опољу. У односу на 1948. годину општа густина насељености у свим насељима драстично је повећана (на карти је приказана густина насељености 1948. и 1991. године). Данас општа густина насељености за целу Жупу износи 173 ст/км^2 , а у појединим насељима (Белоброд, Брезна, Куковце) прелази и број од 250 ст/км^2 . Највећа концентрација становништва је у Бродосавцу, 14%, и Брезни 11% укупног становништва ове жупе.

Истовремено у удаљеним, планинским селима жупе Гора на 1 км долази мање од 50 становника, а у Горњем Селу у Средачкој жупи свега 15 ст/км^2 . У насељима Средска и Живићане густина насељености, због сталног исељавања становништва, смањена је са више од 80 на свега 7-16 ст/км^2 . Промене у дистрибуцији становништва у посматраном периоду кретале су се ка смањивању учешћа Брода а повећању учешћа Рестелице у укупној горанској популацији. Тако је данас у Гори највећа концентрација становништва у Рестелици (20% укупне горанске популације), Рапчи и Броду, а највећа густина насељености у општинском средишту Драгашу, која се са 113 увећала на 357 ст/км^2 .

УТИЦАЈ ПРИРОДНЕ И МИГРАЦИОНЕ КОМПОНЕНТЕ НА КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Наведени процеси у развоју становништва Горе, Опоља и Средске резултирали су из промена у природном и миграционом кретању становништва (Таб. 3). Подаци виталне статистике, која прати ова кретања од шездесетих година, омогућују детаљно рашчлањивање утицаја природне и миграционе компоненте на величину раста популације. Остварени раст становништва на простору шарпланинских жупа током последњих тридесет година резултат је искључиво позитивног природног прираштаја. Значај ове компоненте у Гори и Средској је тим већи што је исељавање становништва било великог обима. У Гори је само седамдесетих година дошло до смиривања процеса исељавања (мада подаци могу унеколико бити искривљени променама у методологији пописа), тако да је током последњих тридесет година исељена трећина горанске популације. То је истовремено праћено и опадањем природног прираштаја, у апсолутном и релативном износу, па је у последњем међупописном интервалу остварен минималан раст укупног становништва Жупе. Просечна годишња стопа раста снижена је са 16,2% из периода 1961-71. године на 2,8%.

У Средачкој жупи нагли пораст становништва забележен је само у периоду од 1961 до 1971. године, када је природни при-

концентраци-
ну општа гус-
тећана (на кар-
тодини). Данас
73 ст/км², а у
прелази и број
ја је у Бродо-
жупе.

ма жупе Гора
Селу у Сре-
и Живићане
вништва, сма-
у дистрибу-
су се ка сма-
це у укупној
концентраци-
популације),
тинском сре-

ОНЕНТЕ

оре, Опоља и
миграционом
тистике, која
ују детаљно
мпоненте на
вништва на
ндесет годи-
раштаја. Зна-
то је исеља-
мо седамде-
ња (мада по-
методологи-
ина исељена
ено и опада-
вном износу,
и минималан
а стопа рас-
2,8%.

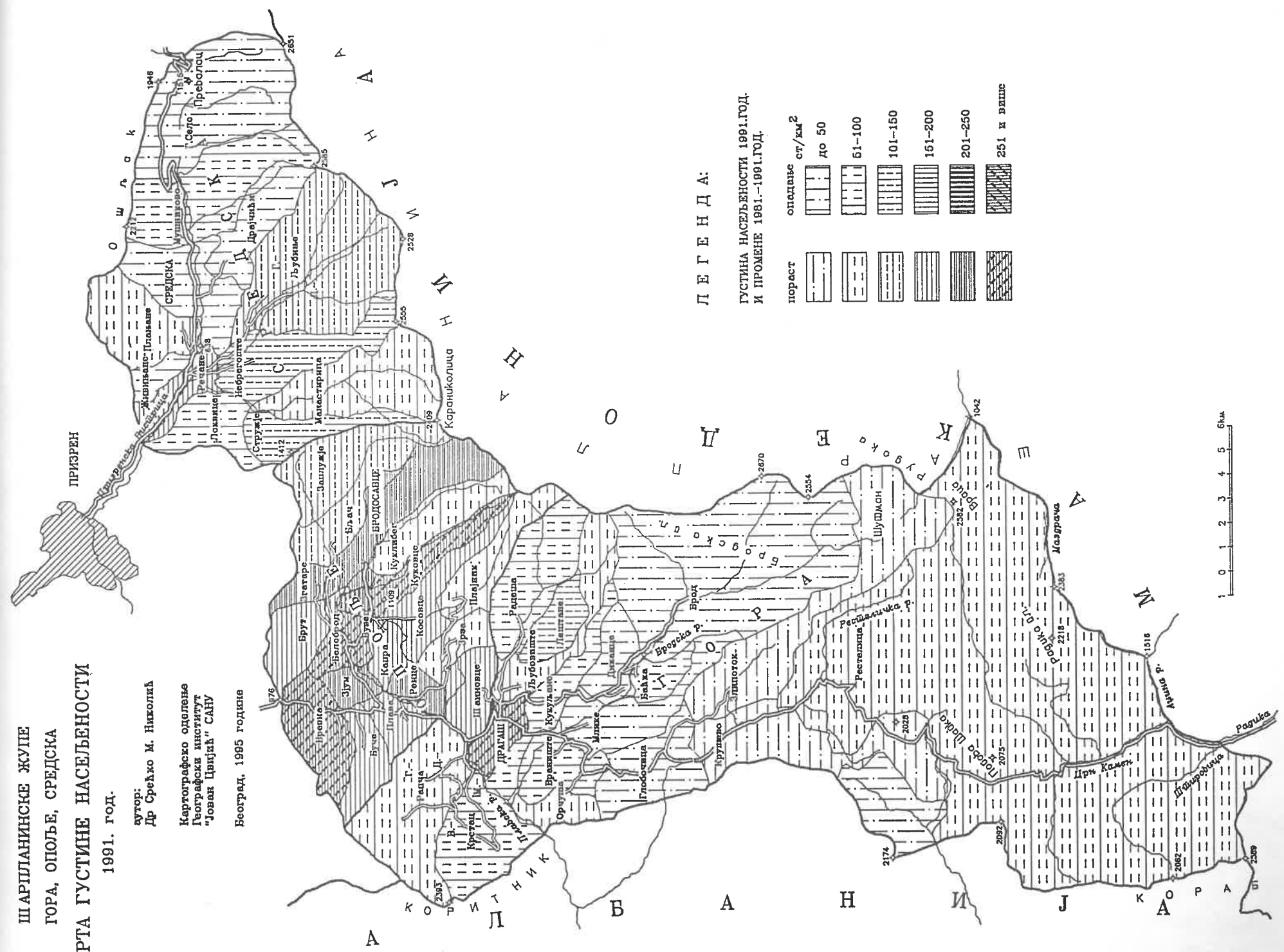
за забележен
родни при-

ШАРЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА
АРТА ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ
1991. год.

аутор:
Др Срећко М. Николкић

Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ

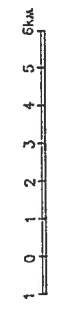
Београд, 1995 године

ЛЕГЕНДА:

ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ 1991.ГОД.
И ПРОМЕНЕ 1981.-1991.ГОД.

попаст	опаданье ст/км ²
[Horizontal lines]	до 50
[Vertical lines]	51-100
[Diagonal lines /]	101-150
[Diagonal lines \]	151-200
[Cross-hatch]	201-250
[Dense cross-hatch]	251 и више

раштај био двоструко већи од броја исељених становника. Од седамдесетих година исељавање становништва се интензивира, а природни прираштај смањује са 35,5% на 20,6%, тако да просечна годишња стопа раста опада са 19,2% на минималних 2,1% током последњих десет година. Истовремено, у Опољу, и поред значајног снижавања природног прираштаја у релативном износу, са 37,5% на 25,1%, у апсолутном износу ова компонента кретања становништва непрестано расте. Тако је, уз релативно ниску стопу емиграције, у овој жупи током свих међупописних интервала остварен висок прилив становништва.

Таб. 3. - Утицај природне и миграционе компоненте на кретање броја становника

Impact of natural and migrational components on the population count

	Пораст броја становника	Природни прираштај	Миграциони салдо
ГОРА			
1961-71.	2020	4058	-2038
1971-81.	3521	3652	-131
1981-91.	482	3002	-2520
1961-91.	6023	10712	-4689
ОПОЉЕ			
1961-71.	3802	4293	-491
1971-81.	4683	4582	101
1981-91.	3864	5164	-1300
1961-91.	12349	14039	-1690
СРЕДСКА			
1961-71.	1968	3642	-1674
1971-81.	281	2575	-2294
1981-91.	240	2391	-2151
1961-91.	2489	8608	-6119

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години, СЗС, Београд, 1986; а за 1991: Стојановић Б. и Стевановић Р. Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској, рад у овој студији; Документација виталне статистике РЗС СР Србије, Београд.

Кад се анализира утицај природне и миграционе компоненте на кретање становништва по насељима (Таб. IV у Прилогу), види се следеће:

- у Гори у периоду 1961-71. године природни прираштај био висок и прилично уједначен у свим насељима а стопе миграционог салда негативне, али да је интензивна емиграција већ тада захва-

тила поједина насеља (највише стопе забележене су у Броду, Мликама, Враништу и Радешу). У Броду је већ тада негативна стопа миграционог салда надмашивала стопу природног прираштаја. Истовремено, Љубовиште и удаљена насеља Рестелицу и Крушево карактерисале су највише стопе природног прираштаја, уз незнатно исељавање становништва. Током следећег међупописног периода емиграција је успорена и само је Диканце било захваћено већим исељавањем становништва (-51,5%). У овој фази већ се уочавају веће разлике у стопама природног прираштаја по насељима и оне се крећу у распону од 12,8% у Орчуши до 30,3% у Рестелици. У последњој фази негативне стопе раста становништва постају изразите у Баћи (-57,9%), Мликама (-42,1%) и Орчуши (-64%) услед високих негативних стопа миграционог салда и изузетно сниженог природног прираштаја (Млике 0,7%, Орчуша 1,9%). Тако ова насеља, заједно са насељима Враниште, Кукуљане и Лештане, као и Бродом и Диканцем (код којих су још у претходном међупописном периоду запажена негативна кретања становништва), на овом простору који најизразитије гравитира ка Драгашу формирају зону насеља са све израженијом тенденцијом негативног демографског развоја. С друге стране, насеља Крушево и Рестелица и даље задржавају одлике компактне, затворене средине са релативно највишим стопама природног прираштаја и "симболичним" исељавањем становништва. Љубовиште, које такође одликује висок пораст становништва, јесте насеље готово срасло са општинским центром ка коме су била усмерена најновија досељавања становништва;

- у жупи Опоље до 1981. године исељавање становништва било је спорадично и малог обима. Интензивније је само из Бљача, Куклибега и Капре, насеља која су уједно имала и највише стопе природног прираштаја у периоду 1961-71 (више од 42%). У наредном периоду већина насеља има чак позитиван миграциони салдо, што, уз задржавање високог природног прираштаја, утиче на изузетно висок раст укупног становништва. Остварене стопе раста кретале су се у интервалу од 12,4% у Плајнику, из кога је емиграција била највећа, до 47,3% у Ренцу, у коме је досељавање становништва било најобимније. Током последњег мађупописног интервала повећане су негативне стопе миграционог салда, али с обзиром на то да је реч о проценама о броју становника за 1991. годину, не може се поуздано тврдити да је заиста дошло до повећаног исељавања становништва из ове Жупе. Стопе природног прираштаја и даље задржавају високе вредности у готово свим насељима (крећу се у распону од 19,7% у Плави до 40% у Куклибегу) и у највећој мери одређују висок пораст становништва;

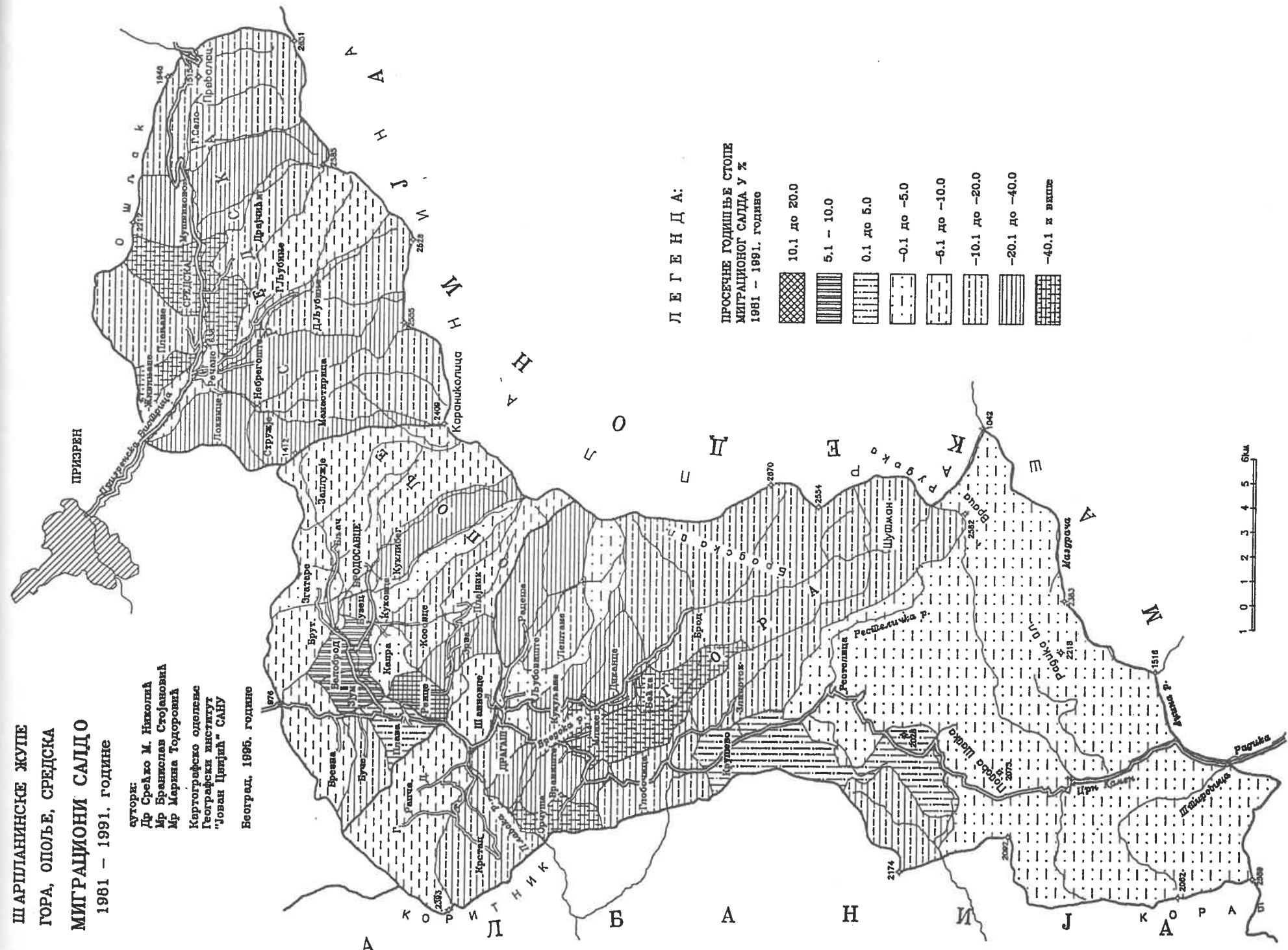
- већ у периоду од 1961-71. године сва насеља у Средачкој жупи била су захваћена емиграцијом становништва. Ипак, разлике

у Броду, Мли-
егативна стопа
ог прираштаја.
ицу и Крушево
таја, уз незнат-
тајног пери-
описа ве-
и захваћено ве-
и већ се уоча-
а по насељима
3% у Рестели-
ништва поста-
Дрчуши (-64%)
да и изузетно
уша 1,9%). Та-
уљане и Леш-
у претходном
и становништ-
а ка Драгашу
ијом негатив-
рушево и Рес-
орене средине
гаја и "симбо-
је такође од-
ово срасло са
овија досеља-

становништва
само из Бља-
ла и највише
е од 42%). У
и миграциони
штаја, утиче
варене стопе
у, из кога је
е досељавање
ађупописног
г салда, али
зника за 1991.
ошло до по-
е природног
готово свим
%) у Кукли-
вништва;
у Средачкој
пак, разлике

**ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА
МИГРАЦИОНИ САЛДО
1961 - 1991. године**

аутори:
Др Срејко М. Николић
Др Бранислав Стојановић
Др Марјана Годоровић
Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијик" САНУ
Београд, 1995. године

ЛЕГЕНДА:

ПРОСЕЧНЕ ГОДИШЊЕ СТОПЕ
МИГРАЦИОНОГ САЛДА У %
1961 - 1991. године

[Cross-hatched pattern]	10.1 до 20.0
[Vertical lines pattern]	5.1 - 10.0
[Horizontal lines pattern]	0.1 до 5.0
[Dotted pattern]	-0.1 до -5.0
[Diagonal lines pattern]	-6.1 до -10.0
[Horizontal lines pattern]	-10.1 до -20.0
[Vertical lines pattern]	-20.1 до -40.0
[Cross-hatched pattern]	-40.1 и више

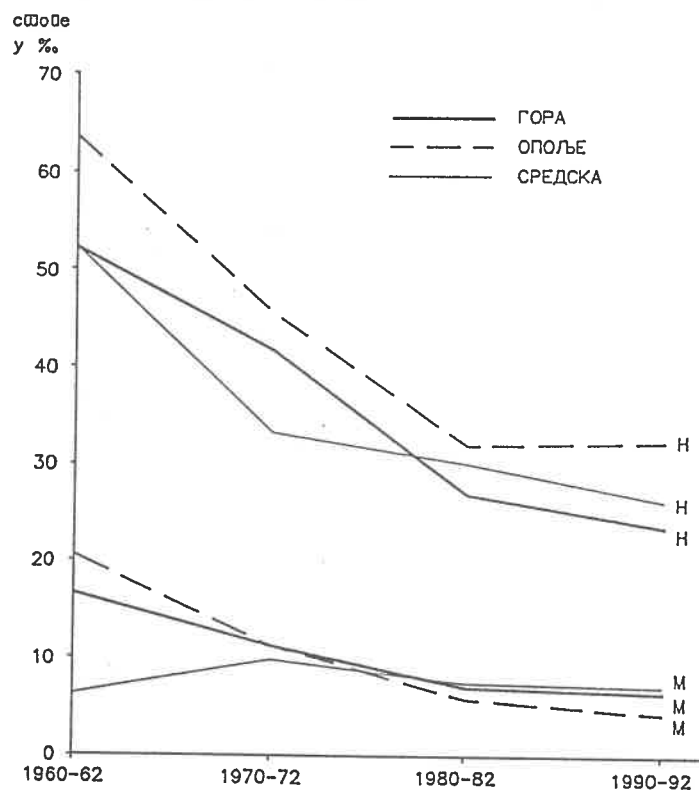
у нивоу миграционог салда биле су значајне и кретале су се у интервалу од, на пример, -3% у горњем Љубињу и Мушникову, до приближно -50% у Средској и Горњем Селу. У апсолутном износу бројке још боље одсликавају обим исељавања: из Средске је током тих десет година емигрирало 397 становника, што је 40% тадашње популације, а из Горњег Села 281. Уз истовремену значајну диференцираност у погледу висине природног прираштаја (9,6%-47,3%), у Жупи су се издвојила насеља која својим природним приливом нису успевала да надокнаде број исељених становника. Тако, већ у овом периоду Горње Село, са већинским српским становништвом и Средска, српско насеље, имају високе негативне стопе опадања становништва. У наредном периоду утицај миграционе компоненте још се више испољио, и сада су поред српских и мешовитих насеља исељавањем била захваћена и остала насеља у Жупи. Снижавање природног прираштаја и све интензивнија емиграција у чисто српским или насељима са високим заступљеношћу српског становништва довела је до знатног опадања броја становника (Горње Село, Драјчићи, Живињане, Локвице, Средска). У Средској и Живињану природни прираштај већ добија негативне вредности. У муслиманским насељима, мада знатно снижен, природни прираштај је и даље обезбеђивао пораст броја становника у тим насељима. Небрегоште, муслиманско, и Стружје, албанско насеље, имала су стопе миграционог салда од преко -30%, али су то уједно била и насеља са највишим природним прираштајем. Само у овом периоду из Небрегошта је исељено 425 лица. Од 1981-91. године у Горњем Селу, где се најпре јавила, емиграција становништва је преполовљена у односу на претходни период, а природни прираштај је чак био у порасту као резултат измењене етничке структуре становништва. У Средској негативна стопа миграционог салда је и даље међу највишима у жупи, и уз негативне вредности природног прираштаја, ово насеље има све одлике општег депопулационог демографског развоја. Таква демографска кретања, заједно са већ наведеним променама у изјашњавању становништва, утицала су на измену етничке структуре Средачке жупе.

До сада су миграције становништва анализирани само са демографског аспекта, односно као једна од компоненти промене броја становника. Даље ће се у раду детаљније анализирати природне компоненте развоја становништва, док су савремене миграције, правци, интензитет и последице тих кретања, одлазак на привремени рад у иностранство и др., због свог великог значаја који имају како за демографски развој, тако и за привредне, етно-културне и социолошке особености жупа, посебно истраживани и детаљно изложени у другом делу студије.

Природне компоненте развитка становништва

Наталитет

Гору, Опоље и Средску карактеришу високе стопе наталитета. Шездесетих и седамдесетих година биле су знатно више од покрајинског просека у свим жупама, а посебно у Опољу где су прелазиле 60%. (Таб. 4). Од осамдесетих година у Гори и Средској стопе наталитета су ниже од просека за Косово и Метохију, али још увек имају вредности које говоре о средњем нивоу рађања (23,5%, односно 26% у 1990-92. години)⁶. У Опољу се и даље може говорити о високом наталитету, који је у горњим границама вредности за целу Покрајину (32,4%).

Природно кретање становништва Горе, Опоља и Средске
Natural movements of inhabitants of Gora, Opolje and Sredska

⁶ Спасовски М. (1990), Природне компоненте развитка становништва, монографија Општина Штрпце - демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, 37/II, Београд, стр. 35.

Таб. 4. - Просечне годишње стопе наталитета и морталитета у %
Average annual natality and mortality rates (%)

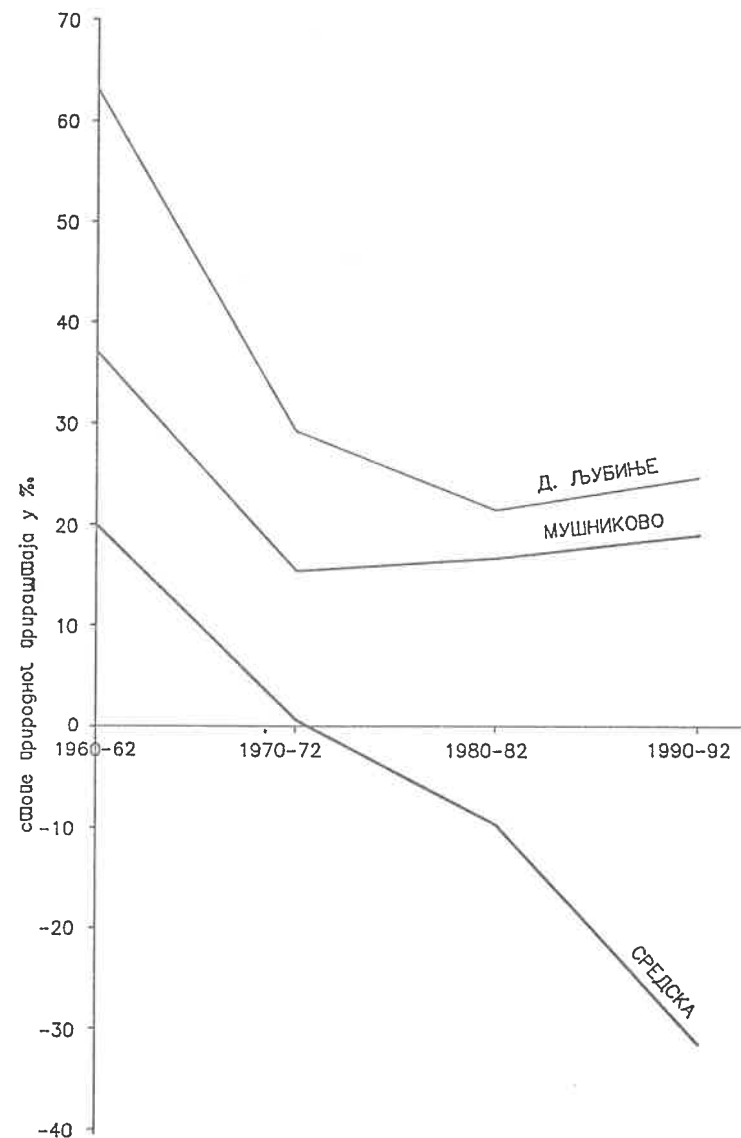
	Стопа наталитета				Стопа морталитета			
	1960-62	1970-72	1980-82	1990-92	1960-62	1970-72	1980-82	1990-92
ГОРА	52,2	41,7	26,9	23,5	16,6	11,2	7,0	6,5
Бајка	51,7	42,8	19,2	15,7	20,8	15,1	7,1	31,9
Брод	37,4	37,5	26,1	20,1	15,0	13,5	7,5	5,5
Враниште	42,2	33,6	18,0	16,9	12,3	9,8	5,1	7,3
Глобочица	41,5	25,8	25,9	20,1	11,9	6,2	7,0	6,1
Диканце	55,0	35,7	17,7	28,2	20,1	9,4	10,6	3,8
Драгаш	49,7	40,8	28,1	50,9	11,4	11,1	9,6	12,9
Зли Поток	42,5	33,5	32,0	18,0	15,0	11,8	9,6	7,4
Крајча	54,7	40,4	29,2	17,9	12,6	10,7	8,4	6,7
Крушево	64,2	32,6	27,9	22,1	15,9	9,2	7,8	4,6
Кукучане	66,0	65,0	27,0	23,1	24,9	14,9	6,4	4,8
Лештане	62,0	37,5	21,5	11,8	15,6	9,1	6,6	10,3
Љубовиште	59,9	37,0	30,0	14,6	18,2	10,5	5,4	5,0
Млике	54,7	41,1	21,1	9,1	16,4	8,8	8,5	14,1
Орчуша	41,4	36,4	8,7	24,1	12,6	7,0	8,2	9,1
Радеша	44,9	37,0	32,3	20,3	15,5	6,8	6,8	4,3
Рапча	54,5	47,7	19,6	20,9	15,8	13,1	5,6	4,5
Рестелица	70,8	53,3	34,5	27,4	24,3	13,9	6,3	4,7
ОПОЉЕ	63,5	45,5	32,0	32,4	20,5	11,2	5,8	4,3
Белоброд	64,1	44,5	33,4	24,5	22,3	10,6	3,2	4,2
Бљач	70,2	42,7	33,8	40,0	17,8	13,8	5,3	1,6
Брезна	69,1	41,1	36,0	34,4	20,7	9,9	6,6	4,3
Бродосавце	63,6	46,2	30,0	36,7	26,1	9,7	5,7	4,7
Брут	67,2	45,1	29,2	31,8	19,7	10,8	4,8	6,3
Бузец	70,9	41,9	41,7	26,1	26,0	15,7	4,2	4,6
Буче	55,7	47,0	35,2	30,6	18,3	12,7	5,6	3,9
Заплужје	59,1	44,5	34,5	30,3	20,4	9,9	6,3	3,7
Згатаре	67,5	54,7	31,8	27,0	15,9	14,1	6,5	3,6
Зјун	74,4	44,4	32,8	35,5	29,3	11,7	9,4	4,8
Зрзе	50,4	44,6	41,8	26,6	19,5	16,0	7,8	3,7
Капра	81,8	45,2	30,2	28,8	25,3	16,1	8,1	4,4
Косовце	56,5	50,0	34,0	39,0	17,7	13,9	3,6	4,3
Куклибег	65,2	48,4	35,0	65,7	17,8	11,0	7,0	7,1
Куковце	69,8	49,7	33,0	27,9	21,8	13,9	6,4	3,3
Плава	58,1	44,9	26,7	22,6	15,6	7,7	2,1	5,6
Плајник	53,9	47,4	29,1	26,8	21,1	7,6	6,6	3,6
Ренце	69,3	47,9	33,8	28,2	24,8	11,3	9,7	3,7
Шаиновце	51,1	38,0	21,5	26,2	14,2	9,0	6,1	4,3
СРЕДСКА	52,3	33,3	30,1	26,2	6,8	9,8	7,5	7,1
Г. Љубиње	64,2	39,3	27,4	20,7	3,1	8,2	6,4	6,1
Г. Село	27,6	17,9	32,1	14,7	11,8	11,2	14,6	5,6
Д. Љубиње	70,3	40,4	29,0	29,5	7,0	11,1	7,5	4,8
Драјчићи	28,2	20,3	21,1	26,8	15,5	13,6	11,8	13,2
Живићане	8,5	8,8	9,1	50,0	0,0	6,2	39,4	65,0
Локвица	52,1	20,6	30,4	20,6	2,1	9,0	5,7	6,0
Манастирица	67,9	48,6	38,8	34,2	20,7	9,3	5,9	5,2
Мушниково	50,2	26,7	25,3	27,0	13,1	11,3	8,6	8,0
Небрегоште	69,4	37,3	34,3	26,7	8,0	8,1	5,6	5,7
Плаване	44,7	28,6	39,1	28,2	5,0	10,7	6,9	8,4
Речане	66,4	31,7	23,2	26,7	0,0	8,7	7,3	6,7
Средска	19,9	8,4	5,1	10,0	0,0	7,8	14,8	41,5
Стружје	66,4	49,5	36,2	24,7	0,0	11,5	6,7	8,2

Извор: Исто као у Таб. 3.

Опадање нивоа рађања у Гори текло је континуирано током свих међупописних интервала, али је интензитет био свакако динамичнији седамдесетих година, када је рађање са веома високог сведено на средњи ниво. Шездесетих година стопе наталитета кретале су се у интервалу од 37% у Броду до веома високих стопа од преко 70% у Рестелици. Тако су се најинтензивније промене одиграле у насељима која су почетком посматраног периода имала највиши ниво рађања, а најмањи индекс промене забележен је у Броду, Орчуши, Глобочици, насељима која су већ шездесетих година имала нижи ниво рађања од просека за целу Жупу. Данас су најниже стопе наталитета у Мликама (9%), Лештану (12%) и Љубовишту (15%), а највиши ниво рађања је и даље у Рестелици 27%. Посебно се издваја Драгаш (51%) у коме је дошло до наглог скока стопе наталитета последњих десет година као резултат претходног досељавања становништва у општинско средиште.

У посматраном периоду и у жупи Опоље стопе наталитета двоструко су умањене. Ипак, како су почетне стопе наталитета из 1960-62. године у појединим насељима биле изузетно високе (Капра 81,8%, Зјум 74,4%), то су и у деведесетим годинама задржавале високе вредности. Током првог десетогодишња интензитет опадања стопа наталитета био је чак изразитији у односу на жупу Гора у истом периоду. У насељима са највишим стопама наталитета дошло је до њиховог највећег редуковања, тако да је седамдесетих година ниво рађања у Опољу био прилично уједначен по насељима и кретао се око 45%. Током следећих десет година снижен је за наредних 30%. Распон стопа наталитета био је у интервалу од 21,5% у Шаиновцу, насељу које је током целог периода имало најниже стопе наталитета, до 42% у Бузецу и Зрзи. Последњи подаци по насељима не могу се интерпретирати са сигурношћу да одсликавају право стање, јер је реч о проценама броја становника.

Исти процеси карактеристични су и за Средачку жупу, а највећи интензитет промене, посматрано на нивоу Жупе, остварен је у периоду од 1961-1971. године. Тада је стопа наталитета снижена са 52% на 33%, док је током наредних десетогодишња снижавање било знатно слабијег интензитета. Међутим, између насеља јављају се велике разлике у кретању наталитета. И у овој жупи јасно се диференцирају поједина насеља зависно од етничке структуре према нивоу рађања и интензитету његовог опадања. Тако је већ 1960-62. године најнижи ниво рађања забележен у чисто српским насељима: Живињане, са стопом наталитета од свега 8,5%, и Средска, 19,9%, што је било испод нивоа наталитета српских насеља у суседној Сиринићкој жупи. Потом долазе Драјчићи и Горње Село, насеља са тадашњом доминацијом српског

Стопе наталитета и морталитета по насељима Средачке жупе

Natality and mortality rates in selected settlements in the župa of Sredska

становништва, са стопама од 28%. Следећа по величини стопе наталитета је група мешовитих насеља у којима је те године учешће српског становништва износило од 32% у Плањану до 52% у Мушникову. Стопе наталитета у овим насељима износиле су: Плањане 44,7%, Мушниково 50,2% и Локвица 52,1%. У осталим насељима те стопе биле су знатно више, и у Доњем Љубињу и Небрегошту достигале су ниво од 70%. Седамдесетих година настављено је континуирано обарање наталитета: најинтензивније, с једне стране, у чисто српским или мешовитим насељима услед промена у биолошкој структури популација, и, с друге стране, у насељима са до тада највишим стопама наталитета Доњем Љубињу, Небрегошту и Речанима. Интересантно је да је у следећем десетогодишту са изменом у етничком саставу мешовитих насеља дошло до промене у репродуктивном понашању становништва ових насеља и до значајног повећања њихових општих стопа наталитета. Тако је у Средачкој жупи у периоду од 1971-1981. године наталитет становништва појединих насеља показивао различит смер кретања: пораст у мешовитим насељима, у којима је до тада наталитет интензивно опадао, и даље снижавање у осталим насељима. У насељу Средака стопа наталитета снижена је на свега 5,1%.

Сви ови подаци показују да је српско становништво знатно раније започело контролу рађања и да је већ шездесетих година имало знатно нижи наталитет у поређењу са Косовом и Метохијом. Становништво муслиманске народности у Средачкој жупи имало је осамдесетих година већи ниво рађања од муслиманског становништва у Гори, што говори да су на овом простору велики утицај на ниво рађања имали чиниоци етнокултурне природе, али и да је утицај чисто социо-економских фактора био знатан.

Морталитет

Опадање наталитета током последњих тридесет година упоредо је пратило и снижавање смртности становништва. Тако су опште стопе mortalитета сведене на 4% у Опољу и 6,5% у Гори. Шездесетих година најниже стопе смртности у Гори забележене су у Драгашу (11,9%), највише у Рестелици и Кукуљану (24,9%). Последњих година односи су обратни: у Драгашу је дошло до благог пораста опште стопе mortalитета под утицајем промена у старосној структури становништва, а Рестелица и Кукуљане су међу насељима са најнижом стопом mortalитета (испод 5%), као резултат, пре свега, изразито младе структуре популације. Из истих разлога, сва насеља у Опољу данас имају изузетно ниске опште стопе mortalитета, док су шездесетих година, кад је утицај демографских фактора био уједначен у свим жупама,

ова насеља имала највише стопе mortalитета. У Средачкој жупи опште стопе mortalитета за насеља Живињане и Средака због малог броја случајева у последњим деценијама не могу се сматрати статистички сигнификантним. У осталим насељима кретање опште стопе mortalитета прати уобичајене законитости у погледу обарања mortalитета. Као што је већ истакнуто, осим деловања широког спектра социо-економских фактора на обарање нивоа смртности, овако ниске опште стопе mortalитета последица су и изузетно младе старосне структуре становништва. То најбоље показује смртност одојчади која је још увек висока, и не само знатно изнад просека за Србију, већ и изнад просека Косова.

Природни прираштај становништва

Упоредо снижавање mortalитета и наталитета одржава још увек изузетно високе стопе природног прираштаја и формира младу старосну структуру становништва у жупама (Таб. 5). Како је смртност становништва прилично уједначено снижавана у свим насељима, веће разлике у интензитету опадања природног прираштаја резултирале су из различитог кретања нивоа рађања.

У Гори је стопа природног прираштаја снижена током последњих 30 година за више од 50%. Ипак, природно обнављање још увек се одвија по високој стопи од 17%. Мада стопе природног прираштаја знатно подлежу годишњим одступањима тзв. виталних догађаја, у свим насељима може се пратити континуирано опадање релативних вредности природног обнављања становништва. У складу са кретањем наталитета и mortalитета, најинтензивније опадање природног прираштаја забележено је 70-их година. Забрињавајуће је, међутим, да данас већ пет насеља бележи стопе ниже од 10%, а међу њима Баћка и Млике имају негативне вредности које говоре о биолошкој депопулацији. С друге стране, у општинском средишту Драгашу током последњих десет година дошло је до великог повећања природног прираштаја као резултат знатног пораста наталитета. Општа стопа смртности међу највишима у Жупи указује да је ово повећање резултат знатног пораста наталитета.

У жупи Опоље ниво природног прираштаја, и поред значајног редуковања током последњих тридесет година, изнад је просека за Косово и Метохију. У појединим насељима је, чак, услед наглог смањења смртности становништва, дошло до пораста природног прираштаја осамдесетих година (Бузец и Зрза - насеља са највишим наталитетом).

Диференцираност Средачке жупе у погледу етничке структуре појединих насеља омогућава упоредну анализу стопа при-

Таб. 5. - Просечне годишње стопе природног прираштаја у %
Average annual natural increase rates (%)

	1960-62	1970-72	1980-82	1990-92
ГОРА	35,6	30,5	19,9	17,0
Бања	30,9	27,7	12,1	-16,2
Брод	22,4	24,0	18,6	14,6
Враниште	29,9	23,8	13,0	9,6
Глобочица	29,6	19,7	19,0	14,0
Пиканце	35,0	26,3	7,1	24,4
Драгаш	38,2	29,7	18,5	38,0
Зли Поток	27,4	21,7	22,4	10,6
Крстац	42,1	29,7	20,8	11,1
Крушево	48,3	23,4	20,2	17,5
Кукуљане	41,1	50,1	20,6	18,3
Лештане	46,4	28,4	14,9	1,5
Љубовиште	41,7	26,4	24,6	9,6
Млике	38,3	32,3	12,6	-5,1
Орчуша	28,8	29,5	0,5	15,0
Радеша	29,4	30,2	25,5	16,0
Рапча	38,6	34,7	14,0	16,4
Рестелица	46,5	39,4	28,2	22,7
ОПОЉЕ	43,0	34,3	26,2	28,1
Белоброд	41,7	34,0	30,2	20,4
Бљач	52,4	28,9	28,5	38,4
Брезна	48,3	31,2	29,4	30,1
Бродосавце	37,5	36,5	24,3	32,0
Брут	47,6	34,3	24,3	25,5
Бузец	44,9	26,2	37,5	21,4
Буче	37,4	34,3	29,6	26,7
Заплужје	38,6	34,5	28,2	26,6
Згатаре	51,6	40,6	25,3	23,4
Зјум	45,1	32,7	23,4	30,6
Зрзе	30,9	28,6	34,0	22,9
Капра	56,5	29,1	22,2	24,4
Косовце	38,8	36,1	30,4	34,7
Куклибег	47,4	37,4	28,0	58,6
Куковце	47,9	35,8	26,5	24,7
Плава	42,5	37,2	24,7	16,9
Плајник	32,8	39,8	22,6	23,2
Ренце	44,6	36,6	24,1	24,5
Шанновце	36,9	29,0	15,5	21,9
СРЕДСКА	45,5	23,6	22,5	19,0
Г. Љубиње	61,0	31,1	21,0	14,6
Г. Село	15,8	6,7	17,6	9,2
Д. Љубиње	63,2	29,3	21,5	24,7
Драјчићи	12,7	6,7	9,3	13,6
Живињане	8,5	2,7	-30,3	-15,0
Локвица	50,0	11,6	24,7	14,6
Манастирица	47,3	39,3	32,9	29,0
Мушниково	37,0	15,4	16,7	19,0
Небрегоште	61,4	29,2	28,7	21,0
Плаване	39,7	17,9	32,2	19,7
Речане	66,4	23,0	15,9	20,0
Средска	19,9	0,6	-9,7	-31,5
Стружје	66,4	38,0	29,5	16,5

Извор: Исто као у Таб. 3.

родног прираштаја становништва албанске, муслиманске и српске националности. У 1960-62. години стопе природног прираштаја кретале су се у великом распону - од 8,5% у Живињану до преко 50%. У мешовитим насељима уочава се веза између мањег учешћа становништва српске народности и већих стопа природног прираштаја. Тако је, на пример, у Драјчићима удео становништва српске националности износио 84% а стопа природног прираштаја износила 12,7%, а у Мушникову учешће Срба и Црногораца је износило 52% а стопа природног прираштаја била високих 37%. Остала, чисто муслиманска или албанска насеља имала су стопе природног прираштаја од преко 47%. У чисто српским насељима опадање наталитета, уз пораст опште стопе смртности становништва, довело је осамдесетих година до појаве биолошке депопулације. Насупрот њима, истих година у мешовитим насељима је, с променама у етничкој структури становништва, дошло и до повећања стопе природног прираштаја. Тако је данас у овим насељима природно обнављање становништва релативно на нивоу осталих насеља у Жупи. Ако се изузму чисто српска насеља, која имају негативне вредности природног прираштаја, стопе у осталим насељима крећу се у распону од 9,2% у Горњем Селу до 29% у Манастирици, која и иначе у целом периоду има највише стопе природног обнављања становништва.

* * *

Демографски процеси у шарпланинским жупама Гори, Опољу и Средској се унеколико разликују и супротних су тенденција, посебно кад се посматрају развој становништва и демографска кретања по појединим насељима.

Најудаљенија и најзабитаја насеља у Гори, Рестелица и Крушево, представљају потпуно затворену и специфичну средину, у којој су стопе природног прираштаја највише током целог посматраног периода, а исељавање становништва готово да не постоји. С друге стране, највеће негативне стопе миграционог салда имају погранична села (Орчуша, Млике, Брод, Враниште), док је општински центар Драгаш шездесетих година имао изузетно негативан миграциони салдо, а седамдесетих, са развојем овог насеља као средишта Жупе, почело је веће досељавање становништва. У суседној жупи Опоље исељавање становништва као да не постоји, док се природни прираштај још увек одликује изразито високим нивоом. У Средачкој жупи миграциони салдо је био негативан и висок током свих међуписних периода, тако да је, и поред високог природног прираштаја, број становника стагнирао. Разлике су знатне између појединих насеља ове жупе. Шездесе-

тих година етнички чиста српска насеља учествовала су са 12% у укупном становништву Жупе, а 1991. године са 2%. Током првог десетогодишња њихово учешће у негативном миграционом салду Жупе износило је 25%, да би током последњих десет година било снижено на 10%. Истовремено, ова насеља су од 1961-71. године учествовала са свега 3,5% у укупном природном прираштају Жупе, а данас је и та компонента кретања становништва негативна. Број становника у мешовитим насељима незнатно је опао у апсолутном износу, али је њихово релативно учешће у укупном становништву снижено готово за 30%. У истом периоду је повећано учешће осталих насеља (пет муслиманских и једно хомогено албанско), како у укупном становништву (са 52% на 71%), тако и у уделу исељеника из ових насеља у укупном негативном миграционом салду Жупе (са 30% у периоду 1961-71. године на 57% од 1981-91. године). Ови подаци наведени су више као груба слика репродуктивног понашања и тенденција демографског развоја појединих етничких група. Ток демографског развоја популације српске етничке припадности на овом простору добар је животни пример међузависности и утицаја раније прихваћене контроле рађања и обимног исељавања становништва на формирање неповољне старосне структуре и, чак, гашење појединих насеља. Овде је разматран утицај чисто демографских чинилаца на стање неке популације. Шта је све довело до оваквих кретања, односно различито дејство спољних фактора, као што су утицај социјалне и економске развијености, етнокултурна својства становништва различите етничке припадности, и, у крајњој линији, дејство политичких чинилаца на поједине етничке групације захтева много детаљнија истраживања и довођење у везу широког спектра међусобно повезаних чинилаца, који су великим делом обухваћени и објашњени у поглављима о особеностима социјалног простора, савременим миграцијама, етнокултурном идентитету и др.

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА У ГОРИ, ОПОЉУ И СРЕДСКОЈ *

СТАРОСНО-ПОЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Промене у биодинамици становништва шарпланинских жупа и њихов утицај на квалитативне особине популације најбоље се огледају посматрањем промена у старосној структури становништва. Ове промене анализирани су за период од 1961. до 1991. године. Почетком посматраног периода нису постојала битнија одступања у погледу старосне структуре становништва између жупа. У свим жупама младо становништво до 19 година старости чинило је више од половине укупне популације, а индекс старости од 0,15 у Гори и Опољу, и 0,17 у Средској, указивао је да је реч о изузетно младим популацијама. У појединим насељима Горе учешће младог становништва достигало је и 59,9% у Диканцу, 58,6% у Орчуши, или 57,5% у Баћки и Љубовишту. Такође, насеља Рестелица и Крушево, из којих се становништво слабо исељавало, имала су највеће учешће млађег средовечног становништва (од 20-39 година) у Жупи. Индекс старости кретао се по насељима у распону од 0,1 (стадијум демографске младости¹) Баћка, Крушево Орчуша, до 0,21 (стадијум демографске зрелости) у Броду, Крстацу, Злом Потоку.

Промене у биолошким структурама и величини функционалних контингената су споре и осамдесетих година ове популације још увек су имале све одлике становништва које се током демографске транзиције налази у фази демографске младости (Таб. 1). Гора је жупа која је прва ушла у фазу демографске зрелости у погледу старосне структуре становништва, мада је, према подацима из 1981. године, то подразумевало још увек високо учешће младог становништва, од преко 47%, ниско учешће старог становништва, 7,4%, и индекс старости 0,16. Поређење са општинама у Војводини или источној Србији, где је индекс старости одавно прешао ниво од 0,50, најбоље говори о младости ове популације. Овде треба нагласити да иако је дошло до опадања релативног учешћа младог становништва у укупној популацији, у апсолутном износу број становника од 0-19 година старости повећан је за 20%.

* Аутор мр Гордана Војковић, истраживач-сарадник Географског института САНУ

¹ Наведени стадијуми су изведени на основу класификације Г. Пенева о фазама демографског старења становништва. Детаљније о томе види: Пенев Г. (1995), *Становништво по старости и полу*, Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд.

Таб. 1. - *Промене у старосној структури становништва*
Changes in the age structure of population

	Укупно становништво	Старосне групе				Индекс старења
		0-19	20-39	40-59	60>	
ГОРА						
1961	11.477	52,2	27,5	12,3	7,9	0,15
1981	17.018	47,6	27,1	17,2	7,4	0,16
1991	17.500	41,9	31,5	16,8	9,8	0,23
ОПОЉЕ						
1961	9.551	54,2	24,4	13,4	8,0	0,15
1981	18.036	53,1	25,3	14,7	6,4	1,12
1991	21.900	49,8	29,3	13,4	7,5	0,15
СРЕДСКА						
1961	9.271	51,9	26,0	13,1	8,8	0,17
1981	11.520	50,6	25,2	15,4	8,3	0,16
1991	11.760	43,4	32,7	14,6	9,3	0,21

Извор: Попис становништва 1961, 1981; за 1991: Стојановић Б, Стевановић Р, Прогноза демографских промена у Гори, Опoљу и Средској, рад у овој студији

Међутим, током последњих десет година наведени процеси у развоју становништва и диференцирање појединих насеља у погледу нивоа рађања и обима иселавања интензивирали су процес демографског старења у Гори и утицали на стварање значајних разлика између појединих насеља. Тако се данас у овој жупи индекс старости креће у широком распону од 0,13 (демографска младост) у Рестелици; преко 0,20 до 0,26 (демографска зрелост) у осам насеља жупе; 0,28 до 0,41 (на прагу демографске старости) у шест насеља; до 0,71 у Орчуши и 0,78 у Мликама (стадијум демографске старости). То су насеља која имају највише стопе негативног миграционог салда, из којих се младо радно-способно становништво највише иселавало и у којима данас учешће старог становништва прелази 21% укупне популације. С друге стране, односи великих старосних група у Рестелици остали су готово непромењени током свих ових тридесет година: учешће младог становништва 48,4%, млађег средовечног 30,7% и старог свега 6,4%.

Према пројекцијама за 1991. годину, у жупи Опoље није дошло до битнијих промена у старосној структури становништва. Релативно висок ниво рађања, уз ниске стопе миграционог салда, утицали су на благо померање из старосне групе од 0-19 година у групу млађег средовечног становништва, али укупно учешће младог становништва до 40 година старости у свим насељима још увек прелази 75% укупног становништва. Тако се сва насеља у Опoљу налазе у оквиру две групе: у стадијуму демографске младости и на почетку тзв. демографске зрелости. У апсолутном износу, међутим, удвостручен је број

овништва
оп

Индекс
старења

- 0,15
- 0,16
- 0,23
- 0,15
- 1,12
- 0,15
- 0,17
- 0,16
- 0,21

3, Стевановић Р,
у овој студији

ведени проце-
них насеља у
рали су про-
арање значај-
у овој жупи
(демографска
жа зрелост) у
е старости) у
адијум демо-
гопе негатив-
бно станов-
тарог станов-
ране, односи
ово непроме-
адог станов-
а 6,4%.

Опоље није
и становни-
е миграцио-
не групе од
ништва, али
и старости у
ановништва.
групе: у ста-
демографске
учен је број

ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ

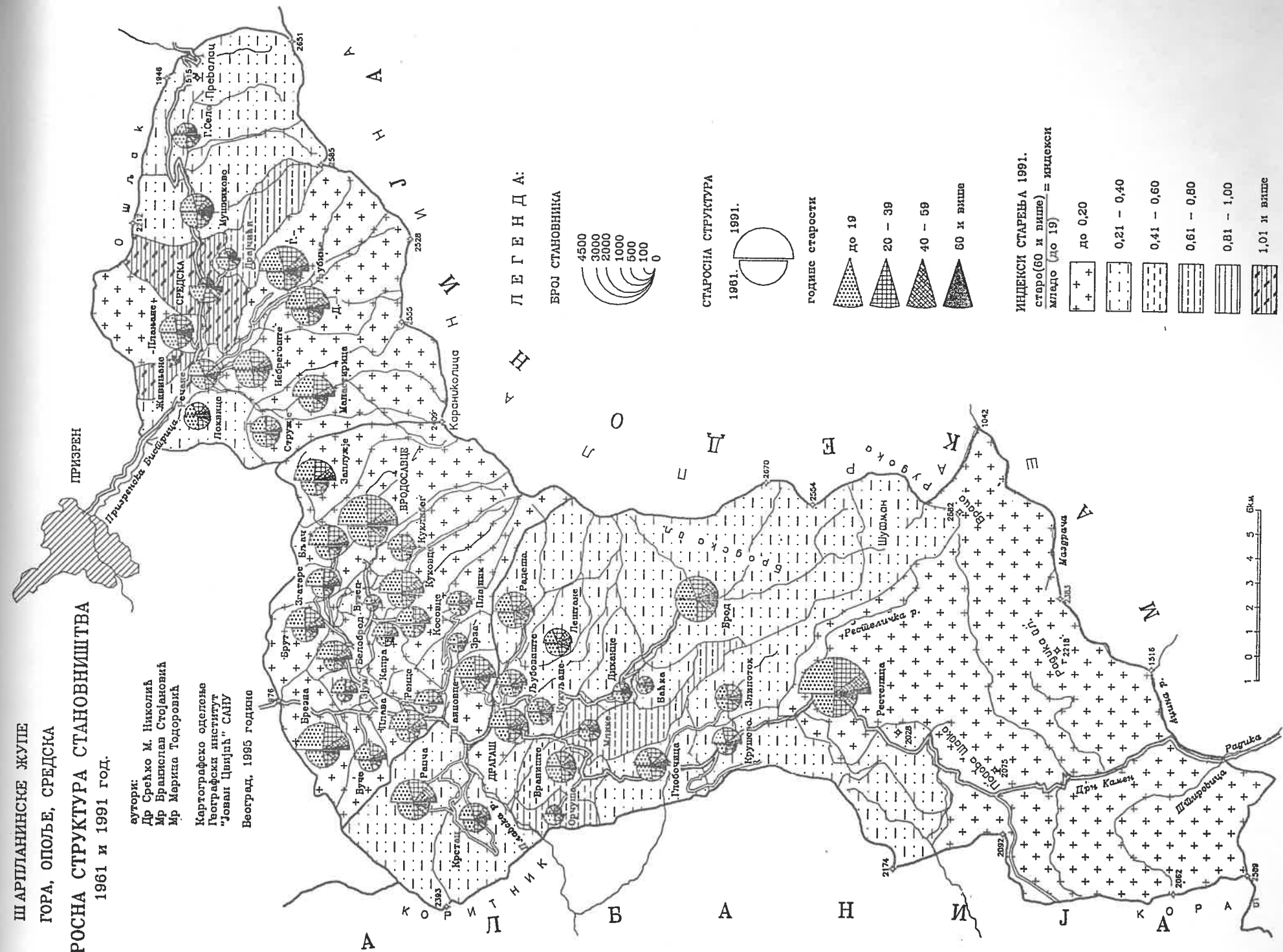
ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА

АРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

1961 и 1991 год.

аутори:
Др Срећко М. Николић
Мр Бранислав Стојановић
Мр Мерица Тодоровић

Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ
Београд, 1995 година

становника у свим старосним групама. број младих од 0-19 година повећан је са 5.172 на 10.910 становника, а број старих, 60 и више година, са 761 на 1.640 становника.

Према попису из 1961. године, старосна структура становништва у свим насељима Средачке жупе била је у великој мери уједначена и кретала се у оквирима демографске младости и на прелазу или у фази демографске зрелости. Као пример, с једне стране издваја се насеље Небрегоште, са 54,7% младог становништва, свега 5% старог становништва и индексом старости од 0,09, а друга крајност била је у насељу Средска, које је те године имало најниже учешће младог становништва (43,6%), највеће учешће старог становништва у жупи (11,4%), и индекс старости 0,26. Интересантно је да је тада насеље Живињане имало највеће учешће младог становништва у жупи (58%) и индекс старости од свега 0,13. Током само тридесет година снажан процес емиграције из овог насеља довео је готово до његовог гашења. Данас је то село без иједног младог становника, у стадијуму најдубље демографске старости. Овој групи припада и насеље Средска са потпуно обрнутим односима старосних група у односу на 1961. годину: данас учешће старог становништва износи 46%, а учешће младог свега 12%. Стадијум најдубље демографске старости започиње већ са индексом старења од 1,25, а у овом насељу износи 3,83. Тако се, према пројекцијама за 1991. годину, у Средачкој жупи старосна структура становништва креће у распону од:

- демографске младости, значи све одлике прогресивне популације, у Манастирици;
- демографске зрелости у осталим хомогеним муслиманским насељима и Стружју;
- преко фазе "на прагу демографске старости" (Горње Село, Локвица и Мушниково);
- демографске старости (Драјчићи) у мешовитим насељима;
- до најдубље демографске старости у хомогено српским насељима.

Током посматраног периода у овој жупи број младих у апсолутном износу готово је стагнирао, индекс раста 106, а највећи пораст имала је старосна група од 20-39 година, индекс раста 159. Број старих у жупи повећан је са 816 на 1.090 лица.

Полна структура становништва

Упоредна анализа статистичких података из пописа становништва из 1961. и 1981. године (Таб. 2) указивала би на значајне промене и померања у оквиру полне структуре становништва жупа. У 1961. години запажа се прилично поремећена полна структура становништва у којој, на пример у Гори, свега 43,9% долази на мушко, а 56,1% на женско становништво. Овако крупне разлике и потом значајне промене до 1981. године, када је учешће мушког становништва било веће од удела женског, нису могле настати као резултат демографских кретања, већ су резултатале из другачијег методолошког приступа у попису 1961. и 1981. године (детаљније о томе видети у претходном поглављу ове студије). То управо показује велика диспропорција и најниже стопе маскулинитета у 1961. години у насељима у којима је појава печалбе и потом емиграције становништва била најраније и најинтензивнија.

Таб. 2. - Полна структура становништва
Structure of population by sex

	Б р о ј с т а н о в н и к а			У п р о ц е н т и м а	
	укупно	мушко	женско	мушко	женско
ГОРА					
1961	11.477	5.038	6.439	48,9	56,1
1981	17.108	8.545	8.473	50,2	49,8
1991	17.500	8.820	8.689	50,3	49,6
ОПОЉЕ					
1961	9.551	4.151	5.399	43,5	56,5
1981	18.360	9.141	8.895	50,7	49,3
1991	21.900	11.120	10.780	50,8	49,2
СРЕДСКА					
1961	9.271	4.277	4.994	46,1	53,9
1981	11.520	5.866	5.654	50,9	49,1
1991	11.760	5.910	5.850	50,2	49,8

Извор: Попис становништва 1961, 1981; за 1991: Стојановић Б, Стевановић Р, Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској.

Према најновијим подацима, однос мушког и женског становништва је прилично избалансиран и још увек одступа од просечних кретања за Косово и Метохију. Наиме, у Покрајини се јавља веће процентуално учешће мушкараца, посебно код албанског становништва, што није случај у овим жупама.

Основни функционални контингенти

Природно, испољене тенденције у кретању становништва и промене у старосној структури одражавају се на кретање и величину свих функционалних контингената становништва. Тако је у свим жупама присутно велико учешће предшколског и школообавезног контингента, и знатно ниже учешће радно-способног становништва у односу на просек Србије. У периоду од 1981. до 1991. године у жупама се, и у апсолутном и у релативном износу, уочава сталан пораст готово свих контингената становништва. Једино је учешће деце школообавезног узраста у Гори и Средачкој жупи смањено за 25%. У Опољу је посебно повећан контингент деце предшколског узраста, док пораст фертилног контингента говори о даљем утицају овог чисто демографског фактора на ниво репродукције. С обзиром на то да су у анализи за 1991. годину коришћене процене броја становника, које кад су у питању поједини контингенти становништва унутар укупне популације имају нижи степен поузданости, податке о величини и учешћу контингената у укупној популацији дате у Таб. 3. треба узети само оквирно. Сматрамо да је пораст радно-способног и фертилног контингента, нарочито у Опољу, већи.

Таб. 3. - Основни контингенти становништва
Main contingents of population

	Укупно	Деца од 0-7	Деца од 7-14	Радно способно			Фертилни контингент
				свега	мушко	женско	
ГОРА							
1981	17.018	2.928	3.304	9.602	4.976	4.626	4.003
%	100,0	17,2	19,4	56,4	29,2	27,2	23,5
1991	17.500	3.090	2.450	10.260	5.270	4.990	4.207
%	100,0	17,6	14,8	58,6	30,1	28,5	24,0
ОПОЉЕ							
1981	18.036	3.650	3.912	9.418	4.815	4.603	4.078
%	100,0	20,2	21,7	52,2	26,7	25,5	22,6
1991	21.900	4.820	3.630	12.020	6.180	5.840	5.129
%	100,0	22,0	16,6	54,9	28,2	26,7	23,4
СРЕДСКА							
1981	11.520	2.032	2.336	6.248	3.208	3.040	2.651
%	100,0	17,6	20,3	54,2	27,8	26,3	23,0
1991	11.760	2.110	1.760	6.900	3.500	3.400	2.970
%	100,0	17,9	15,0	58,7	29,8	28,9	25,2

Извор: Попис 1981; Попис 1991, Становништво (пол и старост), Подаци по насељима и општинама, књ. 4., СЗС, Београд, 1993; Стојановић Б, Стевановић Р, Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској.

Напомена: Разлика до 100% односи се на контингент старог становништва, мушког преко 65 година и женског преко 60 година старости.

ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У уводном делу је истакнуто да се у овим демографским истраживањима јавља посебна тешкоћа при интерпретацији економских структура становништва. Најпре подаци из 1981, а потом и подаци из 1991. године не пружају много основа за детаљну и квалитетну анализу економских структура и активности становништва. Проблем није само у непотпуном обухвату становништва Горе и Средске, потпуном недостатку података за албанско становништво, већ су и подаци који нам стоје на располагању из пописа становништва, како наводи С. Радовановић, "незадовољавајућег квалитета и не представљају одраз стварног стања ни у Гори ни у Средачкој жупи"². Тако изразити пад активности становништва у односу на 1961. годину, не само у овим жупама, већ и на целом Косову и Метохији, претежно резултира из недоследности у примени методологије и непрецизности дефиниције за нека обележја (посебно активност женског становништва, и то у категорији "домаћица") приликом пописа становништва³.

У Таб. 4. дати су подаци о активности становништва Горе, Опоља и Средске за период од 1961-1991. године. У 1961. години подаци су такође делимично непотпуни, јер се тада мушко становништво које је било у печалби није водило као активни становник жупе. То најбоље показује мањи број активних мушкараца од активних жена у појединим насељима (Млике, Орчуша, Лештане, Кукуљане, Крстац). Ипак, те године је, на пример, у Враништу пописано 171 активних мушкараца и 127 активних жена. Према попису из 1991. године, у овом насељу, које броји 730 становника, свега је 166 активних мушкараца и 22 економски активне жене. Уколико се изведе само најједноставнија апроксимација, на основу задржавања истих општих стопа активности из 1961. године, онда би данас у Гори било 5.130 активних становника. Иначе, релативно млада, прогресивна старосна структура становништва природно има за последицу ниске активности и изузетно високо учешће издржаваног становништва. То је и био један од разлога који је, уз тешке услове живота у овим неразвијеним брдско-планинским крајевима, од давнина нагонио мушко становништво на печалбарење.

² С. Радовановић, (1995), *Оцена обухвата и успешности пописа становништва 1991. године за Гору, Опоље и Средску* рад у овој студији.

³ Детаљније о томе Радовановић С. Ibid; Војковић Г. (1990), *Општина Штрпце, Сиринићка жупа - Демографски развој и особености социјалног простора*, Посебно издање, кв. 37/II, Географски Институт "Јован Цвијик" САНУ, Београд, стр. 78.

Таб. 4- Укупно становништво према полу и активности
Population by sex and activity

	Укупно становништво	Активно свега		Лица са личним приходом	Издржавано	
		мушко	женско			
ГОРА						
1961	11.477	3.368	2.213	103	8.006	
1981	16.646	3.829	3.660	169	12.287	
1991	16.441	4.569	4.066	503	10.861	
ОПОЉЕ						
1961	9.551	3.764	1.834	38	5.749	
1981	16.997	2.548	2.449	99	14.064	
1991	-	-	-	-	-	
СРЕДСКА						
1961	9.271	3.304	1.913	172	5.795	
1981	10.734	1.487	1.408	79	8.625	
1991	8.830	1.718	1.533	185	6.299	
<i>Структура у процентима</i>						
ГОРА						
1961	100,0	29,3	43,9	17,9	0,9	69,8
1981	100,0	23,0	44,2	2,0	3,2	73,8
1991	100,0	27,8	49,3	6,1	6,1	66,1
ОПОЉЕ						
1961	100,0	39,4	44,2	35,7	0,4	60,2
1981	100,0	15,0	29,6	1,1	2,3	82,7
1991	-	-	-	-	-	-
СРЕДСКА						
1961	100,0	35,6	44,7	27,9	1,9	62,5
1981	100,0	13,9	27,2	1,4	5,8	80,4
1991	100,0	19,5	35,7	4,1	9,2	71,3

Извор: Попис становништва 1961, 1981; за 1991: Стојановић Б, Стевановић Р, Прогноза демографских промена у Гори, Опољу и Средској,

Напомена: За 1991. годину дат је процењени број становника. У структури, проценат активног мушког, односно активног женског становништва, дат је у односу на укупно мушко, односно укупно женско становништво.

С обзиром да не располажемо тачним подацима о активном становништву, структура издржаваног становништва посредно указује на "латентну" активност или могућно активирање одређених контингената становништва. У структури издржаваног становништва доминира женско становништво: у Гори је то 68% од укупно издржаваног становништва, а у Средској 65% (напомињем да су подаци непотпуни за албанско становништво). Половина издржаваног становништва је до 14 година старости (46,8% од укупно издржаваног у Гори и 48,2% у Средској) и преко 60 година старости. У овим старосним групама је унеколико уједначен однос мушког и женског становништва, и то су групе које се и третирају као "право издржавано становништво". Старосна група од 15-19 година најчешће је обухваћена школовањем, али се у овој групи издржаваних већ запажа веће учешће женског становништва. Свакако најинтересантније групе су од 20-39 и од 40-59 година старости, у оквиру

којих је и највећи број жена које би требало да припадају категорији активних пољопривредница, али и у оквиру којих се (посебно од 20-39 година) налазе највеће могуће резерве радне снаге.

Таб. 5. - Структура издржаваног становништва према старости и полу, 1991.

Structure of the supported population by age and sex, 1991 count

	Укупно	Издржавано до 14	становништво 15-19	према старости 20-39	40-59	60>
ГОРА						
свега	10.861	5.080	1.253	2.348	1.272	165
мушко	3.492	2.646	544	124	24	65
женско	7.369	2.434	709	1.616	1.248	97
СРЕДСКА						
свега	6.299	3.038	757	1.499	612	33
мушко	2.234	1.569	339	238	23	6
женско	4.065	1.469	418	1.261	587	27
<i>Структура у процентима</i>						
ГОРА						
свега	100,0	46,8	11,5	21,6	11,7	1,5
мушко	100,0	75,8	15,6	3,6	0,6	1,9
женско	100,0	33,0	9,6	21,9	16,9	1,3
СРЕДСКА						
свега	100,0	48,2	12,0	23,8	9,7	0,5
мушко	100,0	70,2	15,2	10,7	1,0	0,3
женско	100,0	36,1	10,3	31,0	14,5	0,7

Извор: Допунска обрада Пописа становништва 1991, РЗС СР Србије, Београд.

Напомена: Разлика до 100% је непознато. Највероватније се односи на становништво старије од 60 година јер у датој структури ова група има малу заступљеност.

Подаци пописа из 1981., а потом и 1991. су посебно незадовољавајући када је у питању пољопривредно становништво. Тако је испитивање основних одлика ове групе становништва, као што је старосна структура, интензитет трансфера у непољопривредне делатности, оцена резерви радне снаге, потпуно онемогућено. Године 1961. у Гори је пописано 5.414 пољопривредних становника, од тога 2.399 активно се бавило пољопривредном производњом. Учешће пољопривредног у укупном становништву износило је 47,2%, а од укупне радне снаге, 71,2% било је ангажовано у пољопривреди. Посебно је било велико учешће женске радне снаге у пољопривреди: од 1.114 активних жена, 92,7% било је активно у пољопривреди. Најниже учешће пољопривредног у укупном становништву било је у Диканцу (16,9%) и Драгашу (27,6%); највеће учешће имали су Рестелица, Крушево и Радеша, преко 70% укупне популације. Просек за Жупу кретао се те године око нивоа за Србију. Године 1991. у Гори је пописано свега 1.866 становника у категорији пољопривредног, од тога само 668 активних пољопривредника. Када се зна да су ово традиционално сточарски крајеви, да, према Попису, удео домаћинства са пољопривредним газдинством а без активних пољопривредника достиже 82% укупног броја газдинстава (2549), онда је учешће од свега 11,3% пољопривредног у укупно пописаном становништву знатно испод стварног односа.

ПРОГНОЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА У ГОРИ, ОПОЉУ И СРЕДАЧКОЈ ЖУПИ ДО 2011. ГОДИНЕ *

Прогноза демографских промена до 2011. године у овим жупама заснована је на доступним показатељима из стандардних статистичких извора, као што су пописи становништва и витална статистика. Међутим, с обзиром на релативно низак степен употребљивости практично свих релевантних индикатора добијених не само првим већ и дефинитивним резултатима Пописа 1991. године, за оцену и прогнозу будућих тенденција и промена демографског карактера било је неопходно извршити и одговарајуће процене демографског стања за 1991. годину, и то како за Опоље, где попис није реализован, тако и за подручја Горе и Средачке жупе, односно за она насеља у овим жупама у којима је попис делимично реализован. Као основа за процену стања коришћене су процене Савезног завода за статистику¹ за укупно становништво.

С обзиром на то да је анализом утврђено да многи кључни статистички показатељи, и то не само они који се односе на динамичке промене укупног становништва, већ и оне битне за оцену структурних карактеристика становништва, немају довољно висок степен поузданости, што представља главни ограничавајући фактор за реалну процену будућих стања, као основа за прогнозу узете су само оне оцене које представљају резултате јасно идентификованих дугорочних тенденција.

ПРОГНОЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА У ГОРИ

Прогноза промена у величини укупног становништва и основним демографским структурама ове жупе извршена је за два временска хоризонта: 2001. и 2011. годину. Заснована је само на процени деловања групе фактора ендемог карактера у прогностичком периоду, и то компоненти демографског раста (биодинамика и механичко кретање), као и претпостављеним тенденцијама квантитативно-квалитативних промена у релевантним демографским структурама. Утицај широког и веома значајног спектра

* Аутори **мр Бранислав Стојановић**, истраживач сарадник Географског института САНУ и **мр Радослав Стевановић**, истраживач сарадник Центра за демографска истраживања ИДН

¹ За потребе Савезног завода за статистику сарадници Центра за демографска истраживања ИДН-а извршили су прогнозе броја становника за оне општине у којима је Попис становништва 1991. године делимично успео или уопште није реализован.

егзогених фактора (претпостављене тенденције у будућем укупном развоју, смерови и интензитети веза с окружујућим простором, карактеристике просторне организације, претпостављени миграциони токови интерног и екстерног карактера, и др.) није разматран у целости, већ само фрагментарно (узете су у обзир само неке грубе процене будућих тенденција за поједине од наведених фактора), и то из објективних разлога (недостатак поузданих информација), тако да је дата само прогноза (без варијанти) на основу уочених тенденција у периоду 1961-1981. година и процењених за период 1981-1991. година.

Таб. 1. Прогнозе промена у укупном становништву Горе до 2011. године

Projection of changes in the total population of Gora till 2011

	1981.	1991.*	2001.	2011.
Број становника	17.000	17.500	18.100	18.600
Индекс раста	100	103	106	109

* Процењен број становника

У табели 1 дата је прогноза промена у укупном становништву Горе до 2011. године, као и процењен број становника за 1991. годину. Према овој прогнози, број становника у Жупи би у етапи 1991-2001. година, порастао за 3,4%, односно повећао би се са 17.500 на 18.100. Овај благи раст представљао би резултату постепеног опадања стопа природног прираштаја (13,5% просечно годишње) и релативно високог негативног миграционог салда, који би у овом периоду проспекције био нижи него у ранијим периодима, али још увек толико висок да осетно успори пораст укупног броја становника, односно да детерминише одлику популационе стагнације за овај простор.

Број становника у етапи 2001-2011. година у Гори порастао би за 2,8% (са 18.100 у 2001. на 18.600 у 2011. години), и то тако што би просечна годишња стопа природног прираштаја, у овој декади, износила 10,0%, док би негативан миграциони салдо и даље опадао, али недовољно да би се то рефлектовало на повећање динамике раста укупне популације у Жупи.

Према овој изразито тенденцијској прогнози од укупно 17 насеља у Гори, у целом периоду проспекције, једно би имало веома изражен демографски пад, седам нешто мање изражен пад, два би остварила стагнацију, пет нешто блажи пораст, а само два (популационо највећа Рестелица и центар општине Драгаш) нешто израженији демографски раст. С обзиром на прогнозиране тенден-

ције у будућим кретањима укупног становништва, овај простор би у периоду 1991-2011. година имао изражену карактеристику демографске стагнације (Табела 2).

Таб. 2 Прогноза промена у демографској величини насеља Горе
Projection of changes in the demographic size of the settlements

	1981.	1991.*	2001.	2011.
Баћка	381	210	200	190
Брод	1.685	1.690	1.730	1.740
Диканце	282	260	230	200
Драгаш	1.114	1.290	1.500	1.700
Глобочица	1.002	980	960	930
Крстац	798	840	890	920
Крушево	645	800	910	990
Кужуљане	777	620	510	470
Љештане	758	680	580	540
Љубовиште	690	800	880	930
Млике	506	330	310	280
Орчуша	427	220	180	140
Радеша	1.279	1.230	1.200	1.150
Рапча	1.647	1.790	1.960	2.140
Рестелица	3.476	4.400	4.720	4.950
Враниште	926	730	700	690
Зли Поток	625	630	640	640
УКУПНО	17.018	17.500	18.100	18.600

* Број становника по насељима изведен је на основу процене СЗС за подручје Општине.

Овако испољене тенденције у кретању укупног становништва, и то као резултанта постепеног пада природног прираштаја и веома спорог смањења негативног миграционог салда, условиле би и значајне промене у свим основним демографским структурама. Старосна структура становништва Жупе била би постепено коригована смањењем удела контингента младог (0 до 19 година) становништва, а повећањем удела (и апсолутне величине) свих осталих старосних контингената (Табела 3).

У периоду 1991-2011. године удео контингента младог становништва опао би са 41,9% на 34,9%, а у апсолутној величини био би мањи за више од 800 становника. Контингент млађег средовечног становништва (20 до 39 година старости), према овој прогнози, остварио би блажи релативни пад (са 31,5% на 28,7%), док би његова апсолутна величина осцилирала око 5.300 становника. Старије средовечно становништво (40 до 59 година) расло би доста брзо и релативно (повећање удела са 16,8% у 1991. години на 25,3% у 2011. години) и апсолутно: број становника у овом контингенту

у целом прогностичком периоду порастао би за 1.800. Блажи, али евидентан, раст остварио би и контингент старог (60 и више година) становништва, чији би удео порастао са 9,8% на 11,1%.

Таб. 3. - Прогноза промена у старосној структури становништва Горе

Projection of changes in the age structure of the population of Gora

	0-19	20-39	40-59	60+	Укупно
1991.*					
Становника	7.340	5.510	2.940	1.710	17.500
%	41,9	31,5	16,8	9,8	100
2001.					
Становника	6.880	5.330	4.080	1.810	18.100
%	38,0	29,5	22,9	10,0	100
2011.					
Становника	6.500	5.340	4.700	2.060	18.600
%	34,9	28,7	25,3	11,1	100

* Процењен број становника

Према процени за 1991. годину удео мушког становништва у укупном био је већи од удела женског, тако да је стопа маскулinitета износила 1.016. Прогнозом је предвиђено да би до 2011. године стопа маскулinitета опала на 987, односно да би удео мушког и женског становништва у Гори био практично избалансиран, тако да би удео мушког износио 47,9%, а удео женског 50,3%.

Таб. 4. - Прогноза промена у старосно-полној структури становништва Горе

Projection of changes in the age-sex structure of the population

	0-19		20-39		40-59		60+		Укупно	
	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%
1991.*										
Мушко	3750	51,1	2870	52,1	1440	49,0	760	44,4	8820	50,3
Женско	3590	48,9	2640	47,9	1500	51,0	950	55,6	8680	49,6
Укупно	7340	100,0	5510	100,0	2940	100,0	1710	100,0	17500	100,0
2201.										
Мушко	3510	51,0	2750	51,6	1990	48,8	810	44,8	9060	50,1
Женско	3370	49,0	2580	48,4	2090	51,3	1000	55,2	9040	49,9
Укупно	6880	100,0	5330	100,0	4080	100,0	1810	100,0	18100	100,0
2011.										
Мушко	3310	50,9	2730	51,1	2280	48,5	920	44,9	9240	49,7
Женско	3190	49,1	2610	48,9	2420	51,5	1140	55,1	9360	50,3
Укупно	6500	100,0	5340	100,0	4700	100,0	2060	100,0	18600	100,0

* Процењен број становника

Значајне промене у односу на претходне периоде посматрања закључно са 1991. годином, јавиле би се и код осталих главних демографских контингената: деце до 7 година старости (предшколски контингент), деце од 7 до 14 година (школообавезни), као и код контингента радноспособног становништва. Према прогнози, удео деце у предшколском контингенту опао би са 17,6% у 1991. години на само 12,5% у 2011. години, односно смањено би се са 3.090 на 2.320, и то као директна последица пада природног прираштаја. Истовремено, контингент школообавезног становништва (од 7 до 14 година старости) би, уз мање осцилације, према релативној величини (удела у укупном становништву), остао непромењен, док би у апсолутној величини остварио блажи раст, тако да би са 2.450 становника у 1991. години порастао на 2.600 становника у 2011. години.

Контингент радноспособног становништва, који обухвата мушко становништво старо од 15 до 64 године и женско од 15 до 59 година старости, практично у целом прогностичком периоду, растао би и апсолутно и релативно. До 2011. године порастао би на 12.000 (индекс раста од 117 у односу на 1991. годину), односно обухватао би готово две трећине, односно 64,5%, од укупне прогнозиране популације Горе (Табела 5).

Таб. 5. - Прогноза промена у основним функционалним контингентима становништва Горе

Projection of changes in the main functional contingents of Gora

	1991.*		2001.		2011.	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
Деца до 7 година	3.090	17,6	2.530	14,0	2.320	12,5
Деца од 7 до 14 година	2.450	14,0	2.620	14,5	2.600	14,0
Радноспособно становништво						
Укупно	10.260	58,6	11.520	63,6	12.000	64,5
Мушко	5.270		5.940		6.140	
Женско	4.990		5.580		5.860	

* Процењен број становника

1 Укупан број

2 Удео у укупном становништву (у %)

Према прогнози број домаћинстава у овој жупи повећавао би се знатно брже у поређењу с темпом раста укупног становништва, и то како због спорије динамике становништва Горе у целини, тако и услед постепеног пада просечне величине домаћинства у целом периоду проспекције (Табела 6).

Таб. 6. - Прогноза промена у броју домаћинстава у Гори до 2011. године

Projection of changes in the number of households in Gora till 2011

	1991.*	2001.	2011.
Број домаћинстава	3.140	3.620	4.130
Индекс раста	100	115	131

* Процењен број домаћинстава

Просечна величина домаћинстава у Гори, према процени, 1991. године износила је 5,6 чланова, а прогнозиран је њен пад у целом периоду проспекције, тако да би 2001. године износила 5,0 док би до 2011. године опала на 4,5 чланова.

ПРОГНОЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА У ОПОЉУ

Прогноза промена у динамици укупног становништва и основним демографским структурама Опоља заснована је на оцени дугорочних тенденција, односно на класичној демографској поставци да ће будућност, у одређеној мери, личити на прошлост. Ова основна поставка делимично је модификована очекиваним променама у главним компонентама раста (биодинамици и механичком кретању) у прогностичком периоду, као и у релевантним демографским структурама, и то само на основу претпоставки о дејству комплекса фактора ендемогеног карактера, док за постављање хипотеза о дејству друге, исто тако значајне групе фактора (егзогеног карактера), нема довољно поузданих информација, као што је то случај и са жупом Гора.

За 1991. годину, с обзиром да у овој жупи попис становништва није реализован, извршена је процена броја становника², и то према принципу "сталног становништва", као и величина свих основних демографских контингената. На основу ових процена, као и претходних пописних резултата, извршена је, применом аналитичког метода, односно екстраполацијом, прогноза демографских промена у Опољу, и то за два временска пресека: за 2001. и 2011. годину. С обзиром на недостатак низа релевантних информација, урађена је прогностичка оцена, а не пројекције демографског развоја, тако да нема варијанти проспекције будућих демографских стања.

² За потребе овог истраживања преузете су процене Савезног завода за статистику, односно, групе сарадника Центра за демографска истраживања ИДН-а.

Таб. 7. - Прогноза промена у укупном становништву Опоља до 2011. године

Projection of changes in the total population in Opolje till 2011

	1981.	1991.*	2001.	2011.
Број становника	18.000	21.900	25.400	28.400
Индекс раста	100	122	141	158

* Процењен број становника

У табели 7 дата је прогноза динамичких промена у укупном становништву Опоља за цео прогностички период, као и процењен број становника за 1991. годину. У првој етапи прогностичког периода број становника у Опољу порастао би за 16,0%, односно са 21.900 у 1991. години на 25.400 у 2001. години. Постепено успоравање динамике раста, у поређењу с ранијим периодима, представљало би резултату благог, али константног пада природног прираштаја, који би у овој етапи износио 21,5% просечно годишње, и релативно стабилног негативног, међутим не претерано високог, миграционог салда.

Таб. 8. - Прогноза промена у демографској величини насеља Опоља
Projection of changes in the demographic size of the settlements

	1981.	1991.*)	2001.	2011.
Белоброд	808	1100	1410	1540
Бљач	1123	1400	1550	1700
Брезна	1971	2440	3000	3500
Бродосавце	2498	3050	3630	4150
Брут	1097	1320	1450	1690
Бузец	240	280	320	360
Буче	766	850	960	1050
Капра	496	590	690	760
Косовце	912	1000	1100	1220
Куклибег	658	700	750	810
Куковце	1335	1720	2060	2320
Плава	972	1240	1430	1600
Плајник	549	560	560	580
Ренце	473	710	810	900
Шајковце	1253	1450	1650	1800
Заплужје	1275	1520	1800	1970
Згатаре	818	1000	1150	1290
Зјун	457	620	720	800
Зрзе	335	350	360	360
УКУПНО	18.036	21.900	25.400	28.400

* Број становника по насељима изведен према процени СЗС за подручје Општине

Сличне тенденцијске карактеристике задржале би се и у другој етапи проспекције. Број становника у периоду 2001-2011. година порастао би за 11,8% (са 25.400 у 2001. години на 28.400 у 2011. години). Природни прираштај би задржао тенденцију постепеног пада, тако да би у овој етапи износио 16% просечно годишње, док би негативан миграциони салдо остао на приближно истом нивоу као у претходној етапи.

Према овој прогнози, од укупно 19 насеља у Опољу, у целом периоду проспекције четири би остварила, у поређењу с просеком за целу Жупу, релативно висок демографски раст (Белоброд, Брезна, Бродосавце и Куковце), два стагнацију (Плајник и Зрзе), док би осталих 13 имало нешто бржи или спорији раст. До 2011. године у Жупи би три насеља имала више од 2.000 становника, 9 насеља од 1.000 до 2.000, а 7 насеља мање од 1.000 становника (Табела 8). У суштини, овом прогнозом се не предвиђају неке значајније промене у демографско-величинским односима између насеља у Опољу.

Таб. 9. - Прогноза промена у старосној структури становништва Опоља

Projection of changes in the age structure of the population of Opolje

	0-19	20-39	40-59	60+	Укупно
1991.*					
Становника	10.910	6.410	2.940	1.640	21.900
%	49,8	29,3	13,4	7,5	100,0
2001.					
Становника	11.450	7.870	4.050	2.030	25.400
%	45,1	31,0	15,9	8,0	100,0
2011.					
Становника	11.500	9.660	4.830	2.410	28.400
%	40,5	34,0	17,0	8,5	100,0

* Процењен број становника.

Прогнозиране промене у динамици становништва у директној су корелацији с очекиваним променама у свим основним демографским структурама, а посебно у старосној. Постепени пад природног прираштаја, као и стабилан, релативно низак, али негативан миграциони салдо рефлектовали би се на, иако спорије у поређењу например с Гором и Средачком жупом, пад удела младог (0 до 19 година старости) становништва и пораст удела свих осталих старосних контингената у целом прогностичком периоду (Табела 9).

У првој етапи (период 1991-2001. година) удео контингента младог становништва опао би, према овој прогнози, са 49,8% на

45,1%. Међутим, због још увек релативно брзог укупног демографског раста број становника обухваћених овим контингентом такође би порастао (за 540). Удео становништва у контингенту млађих средовечних (од 20 до 39 година старости) порастао би са 29,3% у 1991. години на 31,0% у 2001. години, док би његова апсолутна величина порасла за нешто више од 1.300 становника. Значајно би се, према овој прогнози, повећао и удео контингената старијег средовечног становништва (од 40 до 59 година старости), и то са 13,4% на 15,9%, односно његова апсолутна величина порасла би за 1.100 становника. Нешто блажи пораст, и апсолутни и релативни, имао би контингент старог становништва (више од 60 година старости), који би 2001. године обухватао 8,0% од укупне популације Опоља.

Таб. 10. - Прогноза промена у старосно-полној структури становништва Опоља

Projection of changes in the age-sex structure of the population

	0-19		20-39		40-59		60+		Укупно	%
	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%		
1991*										
Мушко	5.630	51,6	3.220	50,2	1.440	49,0	830	50,6	11.120	50,8
Женско	5.280	48,4	3.190	49,8	1.500	51,0	810	49,4	10.780	49,2
Укупно	10.910	100,0	6.410	100,0	2.940	100,0	1.640	100,0	21.900	100,0
2001.										
Мушко	5.890	51,4	3.940	50,1	1.990	49,1	1.020	50,2	12.840	50,5
Женско	5.560	48,6	3.930	49,9	2.060	50,9	1.010	49,8	12.560	49,2
Укупно	11450	100,0	7.870	100,0	4.050	100,0	2.030	100,0	25.400	100,0
2011.										
Мушко	5.860	51,0	4.900	50,7	2.360	48,9	1.180	49,0	14.300	50,3
Женско	5.640	49,0	4.760	49,3	2.470	51,1	1.230	51,0	14.100	49,7
Укупно	11.500	100,0	9.660	100,0	4.830	100,0	2.410	100,0	28.400	100,0

* Процењен број становника

Прогнозирано осетно успоравање укупног демографског раста у другој етапи (период 2001-2011. година) утицало би, посебно, на нешто бржи пад удела контингената младог становништва, који би 2011. године обухватао 40,5% популације Опоља, а према апсолутној величини остао би, практично, на истом нивоу као и 2001. године. Наставио би се раније испољени тренд, и релативног и апсолутног, раста удела свих контингената старијег становништва. У целини, без обзира на пад темпа укупног демо-

графског раста и прогнозиране промене у старосној структури, Опоље би и даље задржало карактеристику демографски младе популације.

Према процени за 1991. годину удео мушког становништва у односу на укупну популацију Опоља, био је већи од удела женског, а приближно на сличном нивоу као у Гори и Средачкој жупи. Стопа маскулинитета (број мушкараца на 1.000 жена) износила је 1.031 (Табела 10). Међутим, прогнозом се не предвиђају, током целог периода проспекције, неке значајније промене, тако да би 2011. године и даље остао нешто већи удео мушког становништва, а стопа маскулинитета опала би на 1.014.

Реална је претпоставка да ће темпо раста броја домаћинства у Опољу, у целом периоду проспекције, бити бржи од темпа раста укупног становништва, а због тенденције постепеног пада њихове просечне величине.

Таб. 11. *Прогноза промене у основним функционалним контингентима становништва Опоља*
Projection of changes in the main functional contingents of the population of Opolje

	1991.*		2001.		2011.	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
Деца до 7 година	4.820	22,0	4.190	16,5	4.120	14,5
Деца од 7 до 14 година	3.630	16,8	4.570	18,0	4.690	16,5
Радноспособно становништво						
Укупно	12.020	54,9	14.800	58,3	17.550	61,8
Мушко	6.180		7.630		9.030	
Женско	5.840		7.170		8.520	

* Процењен број становника

1 Укупан број

2 Удео у укупном становништву (у %)

Према процени за 1991. годину просечна величина домаћинства износила је 9,3 чланова, а према прогнози до 2001. године опала би на 8,4, а до 2011. године на 7,0 чланова.

Таб. 12. - *Прогноза промена у броју домаћинства у Опољу до 2011. године*
Projection of changes in the number of households in Opolje

	1991.*	2001.	2011.
Број домаћинства	2.350	3.020	4.060
Индекс раста	100	128	173

* Процењен број домаћинства

ПРОГНОЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОМЕНА У СРЕДСКОЈ

Основна хипотеза за прогнозу промена у динамици и структурама становништва Средске (подручје жупе) заснована је на оцени дугорочних тенденција, испољених у протеклих неколико декада, које су делимично модификоване проценама о будућим квантитативно-квалитативним карактеристикама, како обе главне компоненте динамике становништва (биодинамика и миграције), тако и свих релевантних демографских структура. Као и код прогноза за остале две жупе (Гора и Опоље) све претпостављене промене представљале би резултат утицаја само комплекса ендогених демографских фактора, јер се не располаже са довољно поузданих елемената за постављање хипотеза о утицају групе фактора егзогеног карактера. С обзиром на релативно низак степен поузданости расположивих статистичких информација (у појединим насељима обухват становништва Пописом био је низак, а процене СЗС дате су само за општину Призрен али не и за насеља), и у овом случају, за 1991. годину, за потребе овог истраживања, извршена је процена како демографске величине насеља, тако и броја становника по појединим контингентима.

Прогноза демографских промена у Средској за 2001. и 2011. годину извршена је применом аналитичког метода (екстраполацијом), и то на основу оцењених тенденција у динамици и структурним трансформацијама у периоду 1961-1981. година, као и резултатима процене за 1991. годину.

Таб. 13. - *Прогноза промена у укупном становништву Средске до 2011. године*
Projection of changes in the total population of the župa of Sredska

	1981.	1991.*	2001.	2011.
Број становника	11.520	11.760	11.960	12.100
Индекс раста	100	102	102	101

* Процењен број становника

У табели 13 дати су резултати прогнозе промена у демографској величини ове жупе за цео период проспекције, као и процењен број становника за 1991. годину. Према тој прогнози, основна динамичка карактеристика ове популације била би стагнација, тако да би у првој етапи проспекције (1991-2001. година) становништво Жупе порасло за свега 1,7%, односно повећало би се са 11.760 на 11.960, и то као резултат релативно високе стопе природног прираштаја (просечна годишња стопа у овој декади износила би 17,1%), али и веома високог негативног миграционог салда.

Негативне тенденције у динамици становништва наставиле би се и у другој етапи проспекције (2001-2011. година), односно, становништво Жупе порасло би за свега 1,2% (са 11.960 на 12.100), а као резултат постепеног смањења природног прираштаја (просечна годишња стопа износила би 13,5%) и задржавања високог негативног миграционог салда.

Таб. - 14. Прогноза промена у демографској величини насеља Средачке жупе
Projection of changes in the demographic size of the settlements of the župa of Sredska

	1981.	1991.*	2001.	2011.
Доње Љубиње	1.506	1.660	1.780	1.870
Драјчићи	365	250	180	130
Горње Љубиње	1.825	2.080	2.300	2.460
Горње Село	364	360	340	320
Локвица	527	510	470	450
Манастирица	1.410	1.550	1.650	1.730
Мушниково	1.079	1.000	900	820
Небригоште	1.369	1.350	1.270	1.220
Плаћане	912	1.030	1.110	1.170
Речане	820	900	970	1.000
Средска	453	200	160	150
Стружје	857	850	820	800
Живињане	33	20	10	-
Укупно	11.520	11.760	11.960	12.100

* Број становника по насељима дат је на основу процене

Од укупно 13 насеља у Жупи, према овој тенденцијској прогнози, у целом периоду проспекције, четири насеља би имала константну депопулацију, од којих би једно (Живињане) до 2011. године остало без становништва (Табела 14). Само пет насеља, која су истовремено и популационо највећа, имала би блажи демографски раст (најизраженији у насељу Горње Љубиње - 18,3%, у целом прогностичком периоду), а четири би имала константну демографску стагнацију.

Овако испољене тенденције у динамици становништва ове жупе одразиле би се, према овој прогнози, и на неке значајније трансформације у свим значајнијим демографским структурама, а првенствено у старосној (Табела 15.).

Према овој прогнози удео контингента младог становништва (од 0 до 19 година старости), у периоду 1991-2011. година опао би са 43,4% на 35,4%, а у апсолутној величини смањено би се са 5.110 на 4.280 становника, односно за око 16%. Значајно би се смањено, и у релативној и у апсолутној величини, контингент млађег средовечног становништва (од 20 до 39 година старости):

са 32,7% у 1991. години на 30,1% у 2011. години, или са 3.840 на 3.650 становника. Само би контингенти од 40 до 59 година и 60 и више година старости, у целом прогностичком периоду, остваривали константан раст. Старије средовечно становништво повећало би удео у укупном са 14,6% на 24,0%, а у апсолутној димензији порасло би чак за 1.180 становника (за око 60%), док би контингент старијег имао блажи пораст (са 9,3% у 1991. на 10,5% у 2011. години). У целини посматрано до краја периода проспекције ова популација би ушла у фазу демографске зрелости.

Таб. - 15. Прогноза промена у старосној структури становништва Средске
Projection of changes in the age structure of the population

	0-19	20-39	40-59	60+	Укупно
1991. *					
Становника	5.110	3.840	1.720	1.090	11.760
%	43,4	32,7	14,6	9,3	100,0
2001.					
Становника	4.660	3.590	2.570	1.140	11.960
%	39,0	30,0	21,5	9,5	100,0
2011.					
Становника	4.280	3.650	2.900	1.270	12.100
%	35,4	30,1	24,0	10,5	100,0

* Процењен број становника

Према процени за 1991. годину, слично као и у Гори и у Опољу, удео мушког становништва у укупном већи је од удела женског, тако да је стопа маскулинитета износила 1.010. С обзиром на прогнозиране тенденције предвиђа се да би до 2011. године удели мушког и женског становништва били потпуно изједначени (Табела 16), а ова стопа би опала на 1.000.

Таб. - 16. Прогноза промена у старосно-полној структури становништва Средске
Projection of changes in the age-sex structure of the population

	0-19		20-39		40-59		60+		Укупно	
	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%
1991.*										
Мушко	2.610	51,1	1.970	51,3	820	47,7	510	46,8	5.910	50,2
Женско	2.500	48,9	1.870	48,7	900	52,3	580	53,2	5.850	49,8
Укупно	5.110	100,0	3.840	100,0	1.720	100,0	1.090	100,0	11.760	100,0
2201.										
Мушко	2.420	51,9	1.830	51,0	1.210	47,0	540	47,4	6.000	50,2
Женско	2.240	48,1	1.760	49,0	1.360	53,0	600	52,6	5.960	49,8
Укупно	4.660	100,0	3.590	100,0	2.570	100,0	1.140	100,0	11.960	100,0
2011.										
Мушко	2.180	50,9	1.840	50,4	1.430	49,3	600	47,2	6.050	50,0
Женско	2.100	49,1	1.810	49,6	1.470	50,7	670	52,8	6.050	50,0
Укупно	4.280	100,0	3.650	100,0	2.900	100,0	1.270	100,0	12.100	100,0

* Процењен број становника

Претпостављена динамика становништва и трансформације у старосној структури рефлектовале би се и на значајне промене у свим основним функционалним контингентима (Табела 17).

Таб. 17. - Прогноза промена у основним функционалним контингентима становништва Средачке жупе
Projection of changes in the main functional contingents of the population of the župa of Sredska

	1991.*		2001.		2011.	
	1	2	1	2	1	2
Деца до 7 година	2.110	17,9	1.800	15,0	1.520	12,6
Деца од 7 до 14 година	1.760	15,0	1.890	15,8	1.750	14,5
Радноспособно становништво (укупно)	6.900	58,7	7.250	60,6	7.700	63,6
Мушко	3.500		3.680		3.910	
Женско	3.400		3.570		3.790	

* Процењен број становника
1 Укупан број
2 Удео у укупном становништву (у %)

Овом прогнозом предвиђа се да би оба основна функционална контингента младог становништва (деца до 7 и деца од 7 до 14 година старости), током целог периода проспекције, постепено смањивала и своју апсолутну величину и удео у укупном становништву. Једино би контингент радноспособног становништва, који обухвата женско од 15 до 59 и мушко становништво од 15 до 64 године старости, био у константном порасту.

Темпо раста броја домаћинстава у Жупи, до 2011. године, био би осетно бржи у поређењу с темпом раста укупног становништва, и то као последица укупне демографске стагнације, али и предвиђеног постепеног пада величине домаћинстава (Табела 18).

Таб. 18. - Прогноза промена у броју домаћинстава у Средској до 2011. године

Projection of changes in the number of households

	1991.*	2001.	2011.
Број домаћинстава	1.960	2.140	2.520
Индекс раста	100	109	129

* Процењен број домаћинстава

Према процени, просечна величина домаћинстава у овој жупи износила је 1991. године 6,0 чланова. Прогнозом се предвиђа њен пад у 2001. години на 5,6 а у 2011. години - на 4,8 чланова.

ОСОБЕНОСТИ СОЦИЈАЛНОГ ПРОСТОРА ГОРЕ И СРЕДСКЕ *

Циљ овог истраживања је да проучи посебности социјалног простора две шарпланинске жупе и да понуди елементе за усмеравање развоја и формирање одговарајуће програмске подршке. Овакав циљ померио је тежиште студија ка тзв. акционом истраживању, односно анализи оних сегмената социјалног простора који су, с једне стране, релевантни за процену оствареног нивоа квалитета живљења, а са друге, спадају у ред активности којима се даје приоритет у настојањима да се убрза и побољша квалитет социјалног развоја. У раду су коришћени подаци из Пописа становништва 1991. године, потом из општинских служби и из анкете спроведене у средњој школи у Драгашу. Током теренских обилазака, обављени су и разговори са грађанима у неколико насеља Средске и Горе. Избор литературе која би могла бити од користи је доста скучен. Социолошке студије из области социјалног развоја на просторима некадашње и садашње Југославије су претежно опште природе и не дотичу специфичности подручја каква су шарпланинске жупе. Отуда је веома тешко, чак и ризично, чинити покушаје уопштавања и упоређивања са другим подручјима, пре свега због посебности социо-културног и историјског развоја и геополитичког положаја Горе и Средске.

Постоје, ипак, нека општа питања развоја сеоских подручја у савременом друштву, која могу бити од значаја за разумевање и разматрање перспективе развоја локалних заједница као што су Гора и Средска. У анализи фактора који се узимају као доминантни за побољшање квалитета живљења у сеоским подручјима, често се полази од урбане парадигме као циља, па се користе критеријуми и мерила примерени оцени квалитета живљења у градским подручјима. Поред осталог, то се чини са уверењем да ће покушаји смањивања/уједначавања услова живота, на такав начин у сеоским и градским подручјима, смањити миграције село - град. Има разлога да се постави питање могу ли се на основу тако дефинисаног циља понудити одговарајући програми за квалитативнију трансформацију начина живљења у руралним подручјима и њихов развој као пожељних социјалних, економских и културних простора? Ово питање постављамо зато што одговор на њега упућује на разумевање различитих становишта о природи урбаног и руралног и њиховом односу. Не мали број савремених урбанолога заступа тезу о цивилизацијској и културолошкој супериор-

* Аутор др Ксенија Петовар, виши научни сарадник ИАУС

ности урбаног начина живота и његовој коначној доминацији на планетарном нивоу¹. Друго становиште, које нам се чини прихватљивим, однос између урбаног и руралног не посматра као два екстрема и/или идеална типа, већ настоји да открије и разуме варијетете и специфичности различитих облика и начина организације живота, привређивања и односа у оквиру ових уопштених категорија. При томе, посебно се има у виду да у анализи социјалних и културолошких особености подручја не треба занемарити деловање различитих детерминанти - природних, историјских, геополитичких и других - на формирање поменутих различитости. Стога су, упркос знатним техничким и технолошким решењима и иновацијама, које несумњиво доприносе смањивању разлика у начину живота, приближавању људске праксе и искуства, мали изгледи да се формирају униформни модели људских насеља и уређења простора - теза коју имплицирају теорије о екуменополису, урбанизму као (општем) начину живљења и сл. Различите форме руралног живота трајаће бар онолико дуго колико буду трајали и градови. У Великој Британији, где свега око пет процента становништва живи од пољопривреде, у руралним подручјима живи још увек између 20 и 25 процента њених грађана а чак четири петине земљишта се може означити као рурално према употреби или према изгледу (појавности). У прилог овом становишту говоре и искуства неких развијених земаља (Италија, на пример), у којима се може пратити смањивање броја становника у великим градовима и поновно настањивање у рурална подручја. Та рурална подручја су, ван сваке сумње, доживела одговарајуће трансформације, посебно у погледу комуналне опремљености, доступности и саобраћајне/комуникационе повезаности са различитим врстама услужних и других активности (јавне службе, трговина, информатика, банке и сл.). Побољшање услова живљења у сеоским подручјима може се успешно остваривати подстицањем развоја и квалитативног унапређивања особености руралних подручја, а не укидањем разлика између урбаног и руралног простом применом урбане парадигме у руралним зонама. Ово становиште је полазни оквир истраживања о социјалном простору Горе и Средске.

¹ Woodruffe (1976), навод према Phillips D. (1984), *Rural Britain, A Social Geography*, Basil Blackwell, Oxford, стр. 5.

Социјална и територијална покретљивост становништва

Једна од особености друштвене заједнице на просторима некадашње Југославије², као и на простору СР Југославије у данашњим границама, је велика регионална диференцираност у погледу квалитета живота, међугенерациских односа, друштвеног положаја жена, деце и омладине, одлика примарног груписања и односа у породици, начина привређивања, односа према физичком простору, етно-културних обележја итд. У анализи ових различитости ваља разлучити оне које су последица етно-културних својстава, од оних које су последица неразвијености и немогућности да се одговарајући скуп основних људских потреба задовољава на нивоу цивилизацијских стандарда успостављених како у држави, тако и у њеном окружењу.

Типолошки посматрано, може се говорити отвореним и затвореним заједницама, имајући у виду степен толерантности средине на друкчије вредности, норме понашања, спремност за усвајање нових начина привређивања, мењање међугенерациских односа и односа међу половима и сл. Жупе Средска и Гора могу се по многим обележјима сврстати у тип социјално затворених заједница, у којима преовлађују традиционални односи у примарним групама, висок степен отпорности, а понекад и одбојности према друкчијим вредностима и нормама, наглашена хијерархија генерациских и полних улога, и сл. Може се говорити о релативној статичности ових заједница и њиховој селективној резистентности на промене и процесе карактеристичне за савремене цивилизацијске токове. Понекад се ова обележја јављају и као препрека за бржи развој и подизања социјалног, економског и културног стандарда и, што је нарочито значајно за слободан и свестран развој личности. Наглашавамо, не без разлога, феномен социјалне затворености локалне заједнице, као важну карику у мењању традиционалних односа у примарној групи. Феномен социјалне затворености не узима се овде у апсолутном значењу, нити је у условима деловања савремених комуникација и масмедија то мо-

² Уз употребу појма "некадашња Југославија" треба дати једну напомену. Ауторка овог прилога припада групи "југоносталгичара", али без илузија о обнови у неповрат изгубљене домовине. Укидање домовине, са свим трагичним последицама и патњама које су пратиле и још увек прате ту одлуку, код ауторке је само појачало приврженост и сентименте према заједници која је доскора постојала на овим просторима. Утолико дозу критичности која се назире у расправама о појединим питањима у овом тексту, а које је дакако много мање него у ранијим ауторкиним текстовима, треба схватити искључиво као напор да се буде објективан у расуђивању о одређеним појавама и темама које се расправљају, а никако као генерално критичан став и прихватање осуде, односно негирање разлога за постојање бивше домовине.

гуће очекивати. Пре је реч о процесу који ћемо означити као *селективно подржавање традиционалних вредности*. У типу затворених локалних заједница одржавају се и негују обичаји, норми и односи који су од значаја за идентитет заједнице. Овакво објашњење би у контексту Мертоновог тумачења о значењу друштвених појава могли подвести под ознаку *манифестне функције* неговања обичаја и норми у традиционалној заједници. *Латентна функција* оваквог делања била би задржавање традиционалних улога и односа у локалној заједници (однос између полова, између генерација, друштвена контрола, и сл.).

Посматрач традиционалне горанске свадбе, или свадбене церемоније у Средској, је под јаким, иако не у свим детаљима разговетним, утиском дисхармоније о улогама и понашању мушкараца и жена у овим светковинама. Може се уочити да је понашање жена у свему према традиционално утврђеној и очекиваној норми (ношња, фризура, покрет, игра, смерност...). Код мушкараца се примећују облици понашања који нису карактеристични за традицију (ношење, испијање, па чак и бацање флаша пива и жестоког пића приликом игре, односно у току праћења свадбарске музике дан уочи свадбе, ношење у тој прилици свакодневне одеће, чак и у врло неуредном стању, и сл.). Ова разлика нарочито се уочава између дечака и девојчица. Девојчице у свему прате и подржавају девојке и одрасле жене, а дечаки се понашају потпуно слободно, без наметнутих стега и очекиваних норми. И у свакодневном животу припадност жена посматраним заједницама показује се употребом традиционалне одеће, а код мушкараца та ознака припадности у потпуности изостаје. Феномен социјалне затворености локалне заједнице анализирамо са становишта импликација на друштвени положај, индивидуални развој и изгледе за социјалну промоцију и побољшање друштвеног положаја индивидуа и група у овим заједницама, али и заједница у целини. При томе, оцена о социјалној затворености/отворености нема вредносну конотацију. На ово обележје указује се само због наглашавања неопходног прилагођавања развојних програма посебним обележјима и потенцијалима локалних заједница. Пракса у нашој земљи, као и у другим земљама, показала је мали, или никакав успех униформних програма у областима економског, социјалног, културног, техничког и др. развоја, када су они били оформљени на основу вредности и критеријума примерених друкчијим типовима локалних заједница (динамичним, урбаним), са битно различитим етно-културним и социјалним обележјима, односно неприлагођени и непримерени посебностима заједница којима су били намењени.

За комплексну тему којом се бави ово истраживање значајна је веза између социјалне и територијалне покретљивости. Социјална затвореност друштвене заједнице може да произведе специфичне форме територијалне покретљивости својих чланова. На југословенским просторима, на пример, албанска етничка група има висок интензитет "гастарбајтерске" праксе и истовремено, ниску територијалну покретљивост. Етно-културна разноврсност Средачке жупе и Горе допринела је великим разликама у територијалној покретљивости на микронивоу. Масовни одлазак Горанаца у друге крајеве некадашње СФРЈ и пропорција исељених и осталих Гопранаца показује висок степен територијалне мобилности. У том погледу су очите велике разлике између Горанаца и албанске етничке групе, код које је територијална покретљивост претежно ограничена на привремени рад у иностранству (или другим подручјима некадашње СФРЈ) одраслих, мушких чланова домаћинства.

Уопште посматрано, територијална мобилност становништва некадашње Југославије била је релативно ниска. Највећим делом, она је била последица померања етничких група ка својим "матичним" републикама, а у знатно мањој мери су деловали уобичајени разлози територијалне мобилности, карактеристични за модерне, отворене и демократске заједнице (економски, социо-професионални, културолошки и тсл.)³.

На другој страни, међутим, показује се висок степен домицилности становништва обе посматране жупе. У насељу у коме су рођени живи 88,4 процената становника Горе, и 92,7% становника Средске. Рођених на подручју жупе је још више - чак 96 процената (Таб. 1). Разлика између мушкараца и жена у проценту досељених, посебно у Средској, указује да је удаја најважнији мотив територијалног померања становништва, али и да је гравитационо подручје брачног повезивања ограничено, односно највећим делом редуковано у границе Жупе.

³ Вредносни став према територијалној мобилности становништва у нас може се ценити и по често употребљаваном "аргументу" о учинцима дошљака, миграната, у једној средини. У анализама бесправне изградње, веома често се потезе "крунски" аргумент о дошљацима као носиоцима бесправне изградње; тиме се у први план стављају актери бесправне градње а не структурални услови који су произвели бесправну изградњу. Слично је и са анализама запошљавања и радних места, када се тврди да "притисак" на радна места чине дошљаци, грађани који су се доселили из неког другог места, и тиме угрожавају "права" и шансе домицилног становништва. То су само неке од манифестација ксенофобичног мишљења, које се може открити и код релативно објективних истраживача и аналитичара.

Таб. 1. Становништво према домицилности
Population by origin

	Гора	%	Средска	%
Укупно становника	16.817	100,0	10.100	100,0
мушко	8.511	100,0	5.187	100,0
женско	8.306	100,0	4.913	100,0
Укупно досељених	1.955	11,6	743	7,3
мушко	100,0		100,0	
	600	3,6	100	1,0
женско	30,7		13,4	
	1.355	8,1	643	6,4
	69,3		86,5	
- из других насеља у Жупи	1.264	64,6	344	46,3
мушко	254		7	
женско	1.010		337	
-из других општина на Косову	133	6,8	196	26,4
мушко	64		15	
женско	69		181	
- из Војводине и средишње Србије	142	7,3	9	1,2
мушко	70		7	
женско	72		6	
- из Црне Горе	24	1,2	41	5,5
мушко	5		17	
женско	19		24	
- из осталих републике бивше СФРЈ	51	2,6	18	2,4
мушко	22		8	
женско	29		10	
- из иностранства	30	1,5	10	1,3
мушко	8		4	
женско	22		6	
- непознато	311	15,9	125	16,8
мушко	177		46	
женско	134		79	

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 1991. године, Све табеле су из Пописа 1991. године ако није другачије наведено.

Средачка жупа и Гора разликују се у учешћу одраслих мушкараца на тзв. привременом раду изван места становања. Пракса "непородично гастарбајтерство", односно одлазак на рад у други регион (републику) или у иностранство једног или више одраслих мушких чланова домаћинства, и задржавање осталих чланова породице (домаћинства) у месту становања знатно је ра-

ширенија међу становништвом Средске⁴. Према подацима из пописа становништва 1991. године, у Средској на привременом раду у иностранству је 12,6 процената становника, односно 1.270 лица⁵. Међу њима, 725 лица (57,1%) раде у иностранству, а 545 лица (42,9%) су чланови породица. Имајући у виду просечну величину домаћинства у Средској (4,9 чланова), може се проценити да је високо учешће чланова домаћинства/појединаца који раде у иностранству, а њихове породице живе у Средској (од поменутих 725 лица која раде у иностранству, 674 или 93% су мушкарци). Од укупног броја издржаваног сталног становништва (6.299), њих 1.886 или 29,9% су издржавани од лица на раду у иностранству. Удео грађана на привременом раду у иностранству у Гори је нижи - 376 или 2,2%. А удео лица чији издржавалац је на раду у иностранству износи 6,7% од укупно издржаваног становништва (10.861).

Тезу о социјалној затворености локалне заједнице треба анализирати и у контексту геополитичког положаја ових заједница, њиховог етничког састава и односа у окружењу. Поред тога, ову тезу би требало посматрати и у контексту одржавања етно-културног идентитета локалне заједнице. Успешно одржавање етно-културног идентитета локалне заједнице у Гори несумњиво се делом дугује и слабој динамици социјалних промена у локалној заједници. С друге стране, међутим, отвара се питање у каквом односу стоји успешно одржавање етно-културног идентитета са социјалним и економским развојем локалне заједнице и на који начин се могу успоставити позитивни токови еманципације појединих група унутар локалне заједнице, а пре свега омладине и жена, са оправданим захтевима у погледу неговања етно-културних особености заједнице.

Ако су жене у Гори база одржавања и неговања етно-културног идентитета локалне заједнице, односно етничке групе Горанаца, оне у том, у садашњим околностима више наметнутом него изабраном понашању, завређују знатнију подршку институционалних и ванинституционалних асоцијација кроз различите програме едукације, унапређења економског положаја и сл., којима би се побољшао њихов индивидуални и групни положај и услови живљења.

⁴ Ауторка је о условљеностима и последицама овакве праксе гастарбајтерства расправљала у другим текстовима. "Бесправна стамбена изградња и сива економија - једна паралела" Социологија, vol XXIV, бр. 4/1992.

⁵ Подаци из табела добијених посебном обрадом Пописа становништва 1991. године, која је урађена у Републичком заводу за статистику, за потребе пројекта ГОС.

За претходну анализу је значајан и податак о полној структури становништва Средске и Горе. У укупном становништву (које обухвата и раднике на привременом раду у иностранству) у Средској однос мушкараца и жена је 51,4 према 48,6%, дакле полна раздеоба карактеристична за економски и социјално неразвијене средине, у којима је удео мушкараца увек нешто виши од удела жена. Међу стално присутним становништвом ове пропорције су измењене - мушкараца је 48,6, а жена 51,4% што додатно потврђује полну структуру лица на раду у иностранству. У Гори су ове пропорције стабилније (50,6:49,4 и 50,2:49,8).

Систем образовања - отворена питања дискриминације жена и ограничења за социјалну промоцију младих

Вероватно да је теза о равноправности жена у поратном југословенском друштву једна од најчешће коришћених мистификација, у намери да се докаже социјална и хумана супериорност политичког система наше бивше земље. Један од показатеља дискриминације женског рода, односно потврда још увек раширене и системске неравноправности жена, је систем образовања, који служи као врло ефикасан филтер за пропуштање или заустављање социјалне промоције друштвених група, стицање самосвести, промену традиционалних образаца понашања и улога, и сл.⁶ Систем образовања у нас (био) је бесплатан а обавезан до нивоа средњег образовања. Поштовање овог уставног начела подразумева да међу генерацијама рођеним после рата (старости 45-50 година) не би смело да буде грађана без основне школе или са незавршеном основном школом, или бар да таквих грађана буде веома мало. Подаци из свих пописа становништва, па и овог последњег, гово-

⁶ Ограничавање анализе на услове образовања с обзиром на пол (gender relation) не означава илузију ауторке да је у другим државама положај жена битно повољнији. Насупрот, у већини земаља данас (при томе мислимо на најразвијеније земље Европе и Северне Америке, јер о неразвијеним земљама Африке и Азије не треба ни говорити) вишеструка дискриминација жена је ноторна чињеница, а релативно мали слој тзв. "успешних" жена које су избориле какву-такву равноправност, је слаб доказ за тезу о општој равноправности жена. Сигурно је да међу поменутиим развијеним земљама постоје велике разлике, и да се положај жена у скандинавским земљама не може поредити са САД, Шпанијом, или Великом Британијом. Многа истраживања у овим земљама показују да постоје институционализоване разлике у положају полово, те да дискриминација жена није случајна или безазлена појава, него системски успостављана и непрекидно подржавана пракса, која се оправдава (ако се то уопште и чини) традиционалним аргументима, вредносним начелима, и сл.

ре супротно. Међу млађим и средовечним грађанима је висок проценат оних без школе или са незавршеном основном школом, а посебно је висок проценат жена са ниским формалним образовањем. Пре анализе образовне структуре становништва у Средској и Гори, треба напоменути да се и у градским насељима у нашој земљи среће релативно значајан удео становништва без школе или са незавршеном основном школом, што потврђује да нису у питању само разлике које се дугују типу насеља, производним карактеристикама подручја, наследној заосталости и сл. него о системским недостацима и дисфункцијама система образовања у претходној Југославији, а посебно њеним појединим републикама и регионима.

Удео појединих образовних група у становништву Србије 15 и више година старости, према попису 1981. године дат је у Таб. 2. У протеклој деценији ниво формалног образовања је побољшан, али засигурно нису промењене пропорције с обзиром на полну припадност и тип насеља (градско - сеоско). Висок удео необразованог становништва у сеоским подручјима средишње Србије и Војводине делом је последица старења сеоског становништва и удела старијих контингената, које је мимоишло редовно школовање у хаотичним ратним и поратним годинама. Несумњиво, међутим, да је мањкави систем основног образовања у нас, основни разлог што младо и средовечно становништво нема завршену (потпуну) основну школу.

Таб. 2. - Степен образовања становништва старости 15 и више година, 1981. године

Education level of the population of 15 and over years in 1981

	мушкарци		жене	
	без школе и са непотпуном ОШ	високо образовање	без школе и са непотпуном ОШ	високо образовање
<i>Градско подручје</i>				
Војводина	17,3	5,6	34,5	2,9
Централна Србија	16,5	10,2	35,6	5,3
Космет	21,0	5,2	46,6	1,4
<i>Остало (сеоско) подручје</i>				
Војводина	36,0	1,1	52,2	0,5
Централна Србија	60,1	0,6	76,1	0,2
Космет	36,3	0,8	66,6	0,1

Извор: Попис становништва 1981, СЗС, Таб. 4.

Подаци о формалном образовању становништва старог 15 и више година у Средској и Гори дати су у табелама поменуте посебне обраде Пописа 1991. У тексту ћемо дати само неке податке, на основу којих се може процењивати ниво образовања, а нарочито разлике између мушкараца и жена (Таб. 3.). Испод законом утврђене границе обавезног образовања (осам разреда основне школе у Средачкој жупи је 28,6% одраслих мушкараца и 52,6% жена, а одговарајући проценти за Гору су 24,5 и 62,3. При томе, непотпуно су образовани и млађи контингенти (15-19 и 20-34 година), као и средовечно становништво, одрасло после рата. Није стога, у питању само наслеђе затечено после Другог светског рата, него репродукција необразованости, као последица дисфункције система основног образовања, што посебно погађа женско становништво. Формално образовање женског становништва у најбољем случају завршава са се основном школом. Веома мали број сеоске женске популације заврши средњу школу, а проходност до вишег или високог образовања практично да не постоји. У ове две жупе, удео мушкараца са завршеним факултетом је 2,5% и 2,1%, а жена 0,2% и 0,09%.

Овакви подаци заслужују пажњу. На вишим школама и факултетима Србије број студенткиња је релативно висок. Тако, на пример, 1987. године, међу студентима виших школа на Косову и Метохији 36% су биле жене, а у средишњој Србији 47%. На факултетима у средишњој Србији проценат студенткиња био је 51%, а на Косову 30%.⁷ На појединим факултетима Универзитета у Београду и Новом Саду уочава се процес феминизације, чак и на одсецима на којима се школује за традиционално мушка занимања (ветеринари, архитекте итд.). И поред релативно високе заступљености студенткиња на универзитетским студијама, велике су разлике у проценту мушкараца и жена са факултетском дипломом и у градским а нарочито у сеоским подручјима. Да ли је у питању ограничен приступ на факултете женама из сеоских подручја? Да ли студенткиње у већем броју напуштају студије и имају мање мотива да дођу до дипломе? Или се, као академски грађани у знатно мањем броју враћају у стару средину, због породичних разлога (удаја, на пример), због традиционалних односа и могућег отпора средине према жени која је "искочила" из уобичајених представа и норми локалне заједнице? Било како било, традиционалне поделе улога међу половима се задржавају, са врло јаким отпором на промене, са свим последицама које овакве поделе собом носе.

⁷ Нацрт Просторног плана Србије - документација: Ксенија Петовар (1990), *Мрежа објеката друштвених делатности*, ИАУС, Београд.

СТРУКТУРНЕ ПРОМЕНЕ СТАНОВНИШТВА У ГОРИ, ОПОЉУ И СРЕДСКОЈ *

СТАРОСНО-ПОЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Промене у биодинамици становништва шарпланинских жупа и њихов утицај на квалитативне особине популације најбоље се огледају посматрањем промена у старосној структури становништва. Ове промене анализирани су за период од 1961. до 1991. године. Почетком посматраног периода нису постојала битнија одступања у погледу старосне структуре становништва између жупа. У свим жупама младо становништво до 19 година старости чинило је више од половине укупне популације, а индекс старости од 0,15 у Гори и Опољу, и 0,17 у Средској, указивао је да је реч о изузетно младим популацијама. У појединим насељима Горе учешће младог становништва достизало је и 59,9% у Диканцу, 58,6% у Орчуши, или 57,5% у Баћки и Љубовишту. Такође, насеља Рестелица и Крушево, из којих се становништво слабо исељавало, имала су највеће учешће млађег средовечног становништва (од 20-39 година) у Жупи. Индекс старости кретао се по насељима у распону од 0,1 (стадијум демографске младости¹) Баћка, Крушево Орчуша, до 0,21 (стадијум демографске зрелости) у Броду, Крстацу, Злом Потоку.

Промене у биолошким структурама и величини функционалних контингената су споре и осамдесетих година ове популације још увек су имале све одлике становништва које се током демографске транзиције налази у фази демографске младости (Таб. 1). Гора је жупа која је прва ушла у фазу демографске зрелости у погледу старосне структуре становништва, мада је, према подацима из 1981. године, то подразумевало још увек високо учешће младог становништва, од преко 47%, ниско учешће старог становништва, 7,4%, и индекс старости 0,16. Поређење са општинама у Војводини или источној Србији, где је индекс старости одавно прешао ниво од 0,50, најбоље говори о младости ове популације. Овде треба нагласити да иако је дошло до опадања релативног учешћа младог становништва у укупној популацији, у апсолутном износу број становника од 0-19 година старости повећан је за 20%.

* Аутор др Гордана Војковић, истраживач-сарадник Географског института САНУ

¹ Наведени стадијуми су изведени на основу класификације Г. Пенева о фазама демографског старења становништва. Детаљније о томе види: Пенева Г. (1995), *Становништво по старости и полу*, Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд.

Подаци о формалном образовању становништва старог 15 и више година у Средској и Гори дати су у табелама поменуте посебне обраде Пописа 1991. У тексту ћемо дати само неке податке, на основу којих се може процењивати ниво образовања, а нарочито разлике између мушкараца и жена (Таб. 3.). Испод законом утврђене границе обавезног образовања (осам разреда основне школе у Средачкој жупи је 28,6% одраслих мушкараца и 52,6% жена, а одговарајући проценти за Гору су 24,5 и 62,3. При томе, непотпуно су образовани и млађи контингенти (15-19 и 20-34 године), као и средовечно становништво, одрасло после рата. Није стога, у питању само наслеђе затечено после Другог светског рата, него репродукција необразованости, као последица дисфункције система основног образовања, што посебно погађа женско становништво. Формално образовање женског становништва у најбољем случају завршава са се основном школом. Веома мали број сеоске женске популације заврши средњу школу, а проходност до вишег или високог образовања практично да не постоји. У ове две жупе, удео мушкараца са завршеним факултетом је 2,5% и 2,1%, а жена 0,2% и 0,09%.

Овакви подаци заслужују пажњу. На вишим школама и факултетима Србије број студенткиња је релативно висок. Тако, на пример, 1987. године, међу студентима виших школа на Косову и Метохији 36% су биле жене, а у средишњој Србији 47%. На факултетима у средишњој Србији проценат студенткиња био је 51%, а на Косову 30%.⁷ На појединим факултетима Универзитета у Београду и Новом Саду уочава се процес феминизације, чак и на одсецима на којима се школује за традиционално мушка занимања (ветеринари, архитекте итд.). И поред релативно високе заступљености студенткиња на универзитетским студијама, велике су разлике у проценту мушкараца и жена са факултетском дипломом и у градским а нарочито у сеоским подручјима. Да ли је у питању ограничен приступ на факултете женама из сеоских подручја? Да ли студенткиње у већем броју напуштају студије и имају мање мотива да дођу до дипломе? Или се, као академски грађани у знатно мањем броју враћају у стару средину, због породичних разлога (удаја, на пример), због традиционалних односа и могућег отпора средине према жени која је "искочила" из уобичајених представа и норми локалне заједнице? Било како било, традиционалне поделе улога међу половима се задржавају, са врло јаким отпором на промене, са свим последицама које овакве поделе собом носе.

⁷ Нацрт Просторног плана Србије - документација: Ксенија Петовар (1990), *Мрежа објеката друштвених делатности*, ИАУС, Београд.

Међу анкетираним ученицима средње школе у Драгашу, однос девојака и младића био је 40 према 60%, и вероватно да је слична пропорција укупне ученичке популације ове школе.⁸ У светлу наведених података о образовној структури становништва Горе, занимљив је одговор на питање о аспирацијама према наставку школовања на универзитету или вишој школи. Две трећине анкетираних је изразило такву жељу, међу њима нешто више девојака (67,6%) него младића (64%). У сеоским подручјима Србије (средишња Србија и Војводина) висок је проценат жена које напуштају своју средину и одлазе у град. Такви процеси не би се могли тумачити вишим нивоом аспирација жена у поређењу са мушкарцима, већ објективно тежим положајем жена у сеоским насељима у односу на мушкарце. Мушкарци су у знатно већем броју дневни мигранти, а слободно време које им остаје на располагању после повратка са радног места, користе за обављање послова у домаћинству, а ти послови су редуковани у односу на редовне активности мушкараца - пољопривредника у сеоском домаћинству. Женама је знатно теже да остваре овакав начин дневног циклуса, зато што је готово немогуће редуковати "женске обавезе" у домаћинству, с једне стране, али и због тога што жена у таквој ситуацији преузима део традиционално мушких послова у домаћинству. Жене дневни-мигранти су, по правилу млађе, неударе особе, без деце и стандардних "женских" обавеза у домаћинству. Чином удаје сеоска жена преузима велики део породичних и домаћинских обавеза. То је вероватно један од кључних разлога знатно већег егзодуса жена него мушкараца из сеоских насеља, посебно жена које су оствариле бар неки вид формалног образовања. Недовољно, ниско образовање вишеструко угрожава социјални статус појединца. "Пробијање" традиционалних односа у домаћинству и социјална промоција жена условљена је побољшањем образовног нивоа, јер се само на тај начин може осигурати персонализација различитих улога које жене обављају у друштвеној заједници. Образована жена ће се знатно теже помирити са статусом "издржаване" особе и свим оним последицама зависности које такав статус подразумева.

⁸ У марту 1992. године урађена је анкета међу ученицима средње школе у Драгашу. Анкета је проведена у по једном одељењу сваког разреда и укупно је анкетирано 84 ученика. Током последње две године знатно су погоршани услови школовања у сеоским подручјима, посебно за средњошколце, због смањене доступности средњих школа које се налазе, по правилу, у општинском центру, за децу из удаљенијих насеља (редукован јавни превоз, високе цене карата, немогућност сиромашних општина да субвенционирају ћачке карте и сл.).

Таб. 3. Становништво старо 15 и више година према степену завршене школе и према полу

The population in 15 over age group by the level of finished schooling and by sex

	Без школе	Незавршена ОШ	Основна школа	Средња школа	Више образовање	Високо образовање
СРЕДСКА						
Укупно	15,3	26,1	37,9	16,1	1,7	1,3
мушкарци	9,9	18,7	34,3	29,0	3,3	2,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	16,0	3,7	33,5	8,8	-	-
20-34	7,5	11,6	44,6	71,1	46,6	86,6
35-64	31,3	59,5	19,6	18,2	53,3	13,4
жене	20,1	32,5	41,2	4,6	0,4	0,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	4,9	3,2	28,1	13,5	-	-
20-34	3,6	27,0	61,8	78,0	72,7	100,0
35-64	48,9	61,6	8,7	5,7	27,3	-
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
мушкарци	30,3	33,8	42,5	84,8	89,1	90,5
жене	69,7	66,2	57,5	15,2	10,9	9,5
ГОРА						
Укупно	14,0	26,9	40,2	12,6	1,6	1,1
мушкарци	8,0	16,5	46,0	23,2	3,2	2,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	16,2	6,3	23,8	6,4	-	-
20-34	6,0	16,0	35,7	60,9	41,7	44,2
35-64	27,5	56,8	29,9	26,7	53,3	55,0
жене	19,8	42,5	24,6	2,2	0,1	0,09
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	6,5	7,9	27,7	12,0	-	-
20-34	3,2	33,1	55,4	67,2	50,0	100,0
35-64	43,4	56,3	15,0	9,6	37,5	-
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
мушкарци	28,3	27,4	56,4	91,2	98,2	96,0
жене	71,7	72,6	43,6	8,8	1,8	4,0

Међу становништвом обе жупе удео издржаваних становника је висок. Број издржаваних рачунамо у односу на укупно становништво (стално присутно и привремено одсутно - на раду у иностранству). У Средској удео издржаваног становништва је

67,8%, а у Гори 65,6%⁹. Однос издржаваног мушког и женског становништва је 35,9:64,1 у Средској и 32,3:67,7% у Гори. Када, међутим, искључимо издржавано становништво до 19 година старости, добијемо потпуно другачије пропорције 13:87 у Средској и 6,6:93,3 у Гори, што недвосмислено потврђује потпуну везаност жена за домаћинство и зависност од мужа, односно мушких чланова домаћинства.

Економска криза још више је угрозила изгледе за школовање деце у сеоским подручјима, а нарочито жена. Број уписаних матураната у средњу школу у Драгашу, школске 1993/94 био је знатно мањи у поређењу са претходним годинама, а један од кључних разлога су тешкоће са превозом од места становања до Драгаша. Тако, на пример, од стотинак малих матураната из Рестелице, свега њих двоје је наставило школовање у средњој школи у Драгашу. Општина није у могућности да обезбеди субвенционирани трошкове превоза у јавном саобраћају за ученике. Евенуално увођење специјализованог школског аутобуса стога звучи као потпуна утопија. Очигледно да би такве и сличне проблеме требало решавати на нивоу Републике, формирањем одговарајућих наменских фондова са стриктним контролом коришћења.

Проблем школовања деце и дискриминација сеоске деце у односу на градску у погледу доступности школа и посебно могућности избора врсте и квалитета школе (средња школа и факултет поготову, али делом и основних школа) је проблем који излази изван граница ове две локалне заједнице и може се означити као једно од најозбиљнијих ограничења у изгледима за социјалну промоцију деце из ових подручја, или другим речима казано, као једна од најтежих институционализованих неравноправности и неједнакости у нашем друштву. Покушаћемо да озбиљност овог проблема покажемо на примеру Призренског округа. У Призренском округу постоји само један средњошколски интернат (ако се изузме интернат Богословије), који истовремено прима и студенте Учитељског факултета. Зграда интерната налази се на периферији Призрена, 2-3 km удаљена од центра града, у близини неколико образовних установа. Зграда је двоспратна, са два крила и средишњим делом, наменски грађена, на релативно великој парцели. Ту се завршава пријатан део приче. Зграда је запуштена. Собе су четворокреветне (бар оне у женском крилу), површине између 16-20 m², са мањим уграђеним плакарим, столом, по две столице и бетонским подом. На оба спрата постоји по једно купатило, камени умиваоници и клозети. Постоји блок

⁹ Броју издржаваног становништва у земљи придодата су лица која бораве у иностранству као чланови породице.

за припрему хране и мали ресторан. На сваком спрату се налази по једна просторија за васпитача, са столом и пет-шест места за читање. У сутерену се налази библиотека са читаоницом. Објекат је незамисливо запуштен, прљав, са измешаним мирисима из кухиње, санитарних блокова и неопраних ходника. Без претеривања може се рећи да се тај објекат уопште не одржава. Не одржавају га ни домци, који би, ваљда требало да имају неке обавезе и изван прага своје собе, али ни особље које је задужено за објекат. По слободним просторијама око зграде налази се смеће и различити отпади које домци бацају из својих соба. Цео амбијент интерната је дестимулативан, депримирајући, и сасвим извесно да не може да пружи ни минимум онога што се подразумева да једна оваква установа мора да пружи својим корисницима: не само било какав кров над главом, него подстицајну атмосферу, могућности за учење, дружење, стицање добрих навика, норми понашања, и сл. Ауторка је имала прилику да разговара са двоје родитеља чија деца (синови) живе у дому. Коментари су поразни, без обзира што су цене релативно ниске и што ће тај "аргумент" бити најчешће коришћен у оправдању оваквог стања у једином средњошколском интернату у Призренском округу.

Карактеристике примарног груписања, односи међу генерацијама и половима

Посечна величина домаћинства у Гори и Средској је релативно висока, знатно изнад просека у Србији и слична осталим подручјима на Косову и Метохији. Структура домаћинстава према броју чланова дата је у Табели 4. Подаци о структури домаћинстава према броју чланова и о броју деце по домаћинству, упућују на закључак да на просторима Горе и Средске доминирају тзв. проширене, вишегенерацијске породице. Ако изузмемо самачка домаћинства, којих је релативно мало, просечан број деце по домаћинству је готово троје (зависно од године која се узима као граница "бити издржавано дете"), а просечна величина домаћинства (такође без самачких) је скоро 6 чланова. Самачких и двочланих домаћинстава је релативно мало (11,8% у Гори и 12,8% у Средској), у поређењу са републичким просеком, а може се претпоставити да се ради углавном о старачким домаћинствима. Занимљиво је да су у обе жупе слична процентуална учешћа домаћинстава с обзиром на број чланова, што додатно упућује на поменути тезу о јаком утицају традиционалних фактора на обликовање и односе у примарним групама. У једном домаћинству у просеку се налазе 1,4 породице у обе жупе. То би могла бити

Таб. 4. Домаћинства према броју чланова

Households by number of members

	ГОРА	СРЕДСКА
самачка	3,8	4,3
двочлана	8,0	8,5
трочлана	7,6	5,8
четворочлана	15,3	14,2
петочлана	20,5	20,0
шесточлана	16,5	16,5
седмочлана	10,0	11,8
осмочлана и већа	18,1	18,9
прос. вел. свих домаћинстава	5,6	5,6
прос. вел. домаћ. без самачких	5,8	5,8
број деце 0-19 год. по домаћинству (без самачких)	2,4	2,4
број деце 0-24 год. по домаћинству (без самачких)	2,9	3,1

потврда тезе о проширеном вишегенерацијском домаћинству, јер је број брачних парова без деце у овој дистрибуцији троструко већи од броја самачких и двочланих домаћинстава у дистрибуцији домаћинстава према броју чланова. Ради се, очигледно, о најстаријој генерацији чија су одрасла деца засновала своје породице, добила своју децу, али остају да живе у истом домаћинству са родитељима. С друге стране, веома је низак удео непотпуних породица (у оквиру дистрибуције "породице према саставу"), односно породица које чине један родитељ са дететом-децом - 6,3% у Гори и 7% у Средској. Пропорција непотпуних породица у односу на пол родитеља (мајка или отац) је у Гори 76,5 : 23,5, а у Средској 69,0 : 31,0. Може се претпоставити, с обзиром на деловање традиционалних фактора, да на формирање непотпуних породица (као самосталних група или у оквиру домаћинстава) много више делује фактор умирања, него развод или рађање ванбрачне деце.

У анализи породичног састава домаћинства треба упутити и на занимљиве податке о броју домаћинстава и породица по једном стану, који су обрађени у једном од наредних поглавља. Како је већ напоменуто, према подацима из посебне обраде (*Породична и непородична домаћинства*) просечан број породица у оквиру домаћинства у обе жупе је 1,4 (рачунајући број самачких домаћинстава и непородичних домаћинстава). Ако, међутим, анализирамо број домаћинстава, односно породица, у односу на број станова, долазимо до значајнијих разлика између две жупе. У Гори је број домаћинстава знатно мањи од укупног броја станова (на

једно домаћинство дође 1,49 стан), а приближан је броју породица (1,04 стан), док је у Средској број домаћинстава нешто мањи од броја станова (1,17 стан на једно домаћинство), али је број породица већи од броја станова (0,83 стана на једну породицу). Несумњиво да економска ситуација није једини, а вероватно ни најважнији разлог овакве породичне организације у стамбеним јединицама, те значајан утицај имају традиционални обрасци становања и начина живота домаћинства.

О могућим променама односа међу половима код Горанаца може се нешто наслутити из података о полној раздеоци ученика средње школе у Драгашу. Како се види из анкетних истраживања "Услови живота и школовања ученика средње школе у Драгашу", остварена је релативно повољна пропорција младића и девојака међу ученицима средње школе (60:40), односно знатно боља него на продручју Косова и Метохије (према подацима за школску 1988/89 пропорција је била 72:28). Око две трећине анкетираних средњешколаца жели да настави школовање после велике матуре. Разлике у аспирацијама према наставку школовања међу анкетираним младићима и девојкама су минималне, чак нешто више у корист девојака (67,6% и 64%), што наравно, више говори о субјективном ставу и жељама, али не и о објективним могућностима и изгледима које се овим младим људима пружају. Како је напоменуто, школске 1993/94 због тешкоћа са превозом ученика, знатно је смањена доступност средње школе у Драгашу деци из сеоских насеља у Гори. Према подацима из анкете спроведене у марту 1992. године у средњој школи у Драгашу, три четвртине породица анкетираних ученика живеле су у другим насељима општине, изван Драгаша. Већ тада ученици нису имали субвенционирани трошкове превоза у јавном саобраћају и не мали број средњошколаца је свакодневно пешачио до школе и то на релативно великим удаљеностима. Веома мали број деце могао је да плати приватни смештај у Драгашу. Погоршани услови школовања, пре свега због смањене доступности средње школе у Драгашу, знатно умањују изгледе за даље школовање а тиме одговарајућу социјалну промоцију ове деце. Аспирације анкетираних ученика у погледу наставка школовања нису биле мале и несумњиво је да ће губљење перспективе која се може осигурати школовањем изазвати лоше последице на индивидуални развој и социјално напредовање ове деце.

У испитивању односа међу генерацијама занимљива су два одговора у анкети средњошколаца. Прво питање односило се на обавезе ученика у породици ("Да ли поред учења, имате неке сталне обавезе (послове) које обављате у својој породици и које?"). Петина анкетираних одговорила је одречно, петина је навела пос-

лове на имању (на пољу, око стоке и сл.), а преко половине наводи послове у кући (помоћ мајци, ручни рад, и сл.). При томе, мушкарци су чешће ослобођени кућних послова него девојке, али су зато више ангажовани на имању. Девојке су посебно ангажоване на изради предмета за (своју) свадбу. Ауторка је имала прилику да се нађе у једној породици уочи свадбеног дана. Одевни и други предмети које је млада припремала били су изложени у соби и запањујуће је било сазнање колико времена и труда је требало уложити да се то све уради. Посебно је била занимљива реакција младиног деде, човека од 60-ак година, који је добар део радног времена провео на иностраним градилиштима. У неколико наврата он је поновио да би било боље да је његова унука то време употребила за учење, за стицање неке вештине, заната, који би јој омогућио да ради и привређује и обезбеди "свој хлеб". Он је држао анахроним да се тако огроман рад и време утроше за израду одеће која ће се употребити само једанпут у животу (свадбена одећа за младу, младожењу, родитеље, свекра и свекрву и сваком члану домаћинства по један одевни предмет).

Друга група питања у сรวеденој анкети односила се на степен поверења и спремност младих да разговарају са другима (родитељи, наставници, рођаци, пријатељи...) о проблемима или тешкоћама са којима се суочавају, да затраже савет, и сл. Међу онима који су спремни да о таквим питањима разговарају са другима (75% анкетираних ученика), половина наводи "најбољег пријатеља" као особу са којом о таквим темама разговара, на другом месту је мајка (25%), и то убедљиво испред оца (16,7% анкетираних ученика). Релативно висок проценат анкетираних је одговорило да са својим родитељима може отворено без nelaгодности да разговара о свим темама (58%), а тек сваки десети ученик је одговорио да са својим родитељима нема никаквих могућности за отворен разговор. Такође, на основу одговора из анкете може се говорити и о високом степену неконфликтности између деце и родитеља, као и између ученика и наставника. Више од половине анкетираних ученика наводи да никада нису имали сукоб или непријатан разговор са родитељима, а у односима ученика и наставника таквих је чак три четвртине. Релативно мали обим конфликта, ако се наравно прихвати веродостојност добијених исказа, могу се тумачити на различите начине. Од доминације традиционалних односа међу генерацијама, до постојања културног обрасца у коме доминирају толеранција, стрпљење и мирноћа у разрешавању и усклађивању различитих начела и погледа на живот и свакодневницу.

Професионална структура становништва и форме подстицања локалних потенцијала у развоју и социјалној обнови

Стопе активности становништва у жупама Гора и Средска су ниске, што је и очекивано с обзиром на релативно младу структуру становништва, притисак традиције на положај и улогу жене у домаћинству и општу економску и социјалну неразвијеност подручја. Становништво у Средској је нешто млађе од становништва Горе. Основни старосни контингенти су: 0-19 година 44,7% (Средска) односно 41,1% (Гора); 20-59 година 44,3% односно 46,7%; 60 и више година 11% односно 12,3%. Стопе активности укупног становништва дате су у Табели 5.

Таб. 5. Становништво према активности и пољопривредно становништво

Population by activity and farming population

	ГОРА	СРЕДСКА
Укупно активно	27,8	19,4
мушкарци	49,3	35,7
жене	6,1	4,1
Укупно пољопривредно	11,6	3,0
мушкарци	11,5	3,1
жене	11,6	2,9
Активно пољопривредно	4,0	0,9
мушкарци	6,2	1,3
жене	1,9	0,5

Поред релативне сличности у старосној структури становништва, очигледне су разлике у стопама активности становништва Горе и Средске. Те разлике се још јасније уочавају у подацима о стопама активности становништва старијег од 14 година - Табела 6. Мушко активно становништво у Гори заступљено је у знатно већем проценту него у Средској, а проценат мушкараца који обављају занимање, у Гори је за преко трећину виши него у Средској, у контингенту 15 и више година старости. Стопе активности жена су нешто више у Гори, али још увек веома ниске и безначајније са становишта економске добробити домаћинства, социјалног развоја и просперитета заједнице. За разлику од стопа активности, у Средској је знатно већи број грађана (мушкараца, јер је код жена проценат идентичан у обе жупе) који траже прво запослење. Тај податак ћемо у наставку повезати са степеном развијености приватног сектора, а овде га назначавамо јер сматрамо да може

Таб. 6. Подаци о активности, запослености и издржаваним лицима

Data on activities, employment and supported family members

	ГОРА	СРЕДСКА
Укупно (укључујући пољопривредно)	100,0	100,0
Активно	40,2	29,7
мушкарци	72,7	56,5
жене	8,7	6,0
Обавља занимање	36,0	21,7
мушкарци	66,1	41,6
жене	6,8	4,1
Тражи прво запослење	4,2	8,0
мушкарци	6,6	14,9
жене	1,9	1,9
Лица са личним приходом	8,8	13,7
мушкарци	12,2	19,0
жене	5,5	9,1
Издржавано	50,9	56,4
мушкарци	15,1	24,5
жене	85,7	84,9
Пољопривредно (% укупног станов. старог 15 и више година)	11,3	2,8
Активно	5,9	1,4
мушкарци	9,1	2,0
жене	2,7	0,8
Издржавано	5,4	1,5
мушкарци	1,5	0,8
жене	9,3	2,1

бити индикатор структурних разлика у социјалном и привредном простору две локалне заједнице. Удео лица са личним приходом је знатно виши у Средској него у Гори, и међу мушкарцима (19% према 12,2% одраслог становништва) и међу женама (9,1 : 5,5). Следствено претходним подацима, различите су и стопе одраслог издржаваног становништва (50,9% у Гори и 56,4% у Средској), и то знатно веће међу мушкарцима (15,1% : 24,5%) него међу женама (85,7% : 84,9%). Овако различите стопе активности становништва у Гори и Средској заслужују подробнију анализу. Стога ћемо истражити још нека обележја за која процењујемо да могу утицати на обим и врсту активности у сфери привређивања. Анализираћемо делатност запослених грађана према сектору својине. Ту се уочавају велике разлике између Горе и Средске.

Дистрибуција укупно запослених према сектору својине	Гора		Средска	
	друштвени	приватни	друштвени	приватни
	65,5	34,5	90,9	9,1

Процент запослених у приватном сектору у Гори је знатно изнад просека Србије у време провођења Пописа 1991. године, док је у Средској негде на нивоу, или можда нешто изнад просека Републике. Имајући у виду процену обима сиве економије на просторима некадашње Југославије, пре почетка рата и распада државе, чини се да је политика легализације приватног сектора у Гори била далеко флексибилнија и ефикаснија него у осталим подручјима Србије, а посебно на Косову и Метохији¹⁰. Зато је за успешну социјалну и економску обнову посматраних подручја неопходно подстицати програме који ће:

- а) синхронизовати економску и социјалну димензију обнове;
- б) бити артикулисани на локалном нивоу и изражавати интересе и потенцијале локалне заједнице и грађана; и
- в) имати техничку подршку и стручну помоћ од стране квалификованих и кооперативних институционалних и ванинституционалних актера са стране.

Економски положај домаћинства

О економском положају домаћинства не располажемо готово никаквим подацима. Чак и ако су доступни, званични подаци су мало употребљиви, како због промена у области привређивања током последњих неколико година, тако, можда и више, због неухватљивог обима сиве економије карактеристичног нарочито за јужна подручја бивше Југославије, крајем осамдесетих, а готово данас. Мерена стандардним показатељима (стопа запослености, квалификациона структура, и сл), економска ситуација је лоша. Тако, на пример, квалификациона структура запослених је веома неповољна (Табела 7). Висок удео сиве економије, о коме је поготово у ово време готово немогуће направити неку реалнију процену, побољшава економску ситуацију домаћинства поједи-

¹⁰ О процени обима сиве економије на подручју некадашње Југославије видети Петовар К. (1992) *Бесправна изградња и сива економија - једна паралела*, Социологија Vol. XXIV, бр. 4. О сложености појаве сиве економије видети Мркшић Д. (1994) *Дуализација економије и стратификациона структура - Сива економија као начин преживљавања*, у: Лазаревић М., Радаревић М. - *Југословенско друштво у кризи 90-тих*, Београд.

Таб. 7. - Квалификациона структура запослених
Qualification structure of the employed

	ГОРА		СРЕДСКА	
	Укупно	Процент	Укупно	Процент
Укупно	2573	100,0	1078	100,0
НК, ПК и ниже образ.		39,7		30,8
КВ		26,6		25,7
ВКВ и средње образов.		22,5		29,3
Више		6,5		8,5
Високо		4,6		5,6

Напомена: Табела је урађена на основу табеле 1.16., из Посебне обраде пописа становништва 1991. Због разлика у збиру колоне "укупно" и осталих колона, урађени су проценти само за важеће опсервације.

начно, али, зато, има поразне последице на заједнички стандард и фондове из којих се финансирају ове активности. Очито је да би легализација сиве економије и посебно подстицање приватног сектора могли да обезбеде потребно убрзање за економски развој и побољшање економске ситуације како домаћинства тако и локалних заједница.

Услови становања, уређеност простора и квалитет живљења

Величина стана

Величина стана (број соба) и број лица у становима дати су у Табели 8. Просечан број соба по стану у Гори износи 3,4, а у Средској 3,3. Постоје, међутим значајне разлике у односу броја лица на број соба. У Гори једну собу у просеку користи мање од једне особе (0,9), а у Средској 1,45 (односно три лица на две собе). Будући да не располажемо подацима о типу стамбене зграде, а имајући у виду декларисани број домаћинства, може се претпоставити да су индивидуалне стамбене зграде у Гори делом организоване тако да садрже по две а можда и више стамбених јединица. То би могло бити објашњење овако повољног односа између броја породица и броја стамбених јединица. Релативно повољним подацима о стамбеној ситуацији у Гори из Пописа 1991. године, одговарају и подаци из анкете средњошколаца. Готово половина анкетираних ученика (44%) има своју собу у родитељском дому, а свега 17% анкетираних дели собу са двоје или више чланова породице.

Таб. 8. - Величина стана и број лица

Flat sizes and number of persons

	ГОРА			СРЕДСКА		
	број	%	просечно лица	број	%	просечно лица
Укупно станова	4.483	100,0	3,8	2.098	100,0	4,8
посебне собе	74	1,6	2,3	43	2,0	3,3
једнособни	226	5,0	2,8	187	8,9	2,7
двособни	757	16,9	2,6	360	17,2	3,4
трособни	1.074	24,0	3,5	466	22,2	4,4
четворособни	1.358	30,3	4,4	592	28,2	5,5
петособни и већи	986	22,0	4,4	449	21,4	6,0

Квалитет и опрењеност стамбених зграда

У последњих двадесет година стамбена изградња у обе жупе је интензивна, тако да је стамбени фонд у погледу старости објекта релативно задовољавајући - Табела 9. У Гори две трећине грађана живи у зградама изграђеним у последњих двадесет година, а у Средској нешто више од половине (58,4%). Ако претпоставимо да су те зграде зидане према важећим стандардима грађења, треба веровати да ови грађани живе у релативно задовољавајућим стамбеним условима. У Гори тек сваки осми грађанин живи у згради грађеној пре 1980. године, а у Средској сваки пети.

Таб. 9. - Старост стамбеног фонда

Age of the housing fond

Година изградње	ГОРА		СРЕДСКА	
	% станова	% становника	% станова	% становника
Укупно станова	100,0	100,0	100,0	100,0
до 1918	1,3	0,9	10,8	3,2
1919-1945	4,3	2,5	10,6	4,0
1946-1960	10,3	9,6	12,6	11,8
1961-1970	19,1	21,1	16,4	20,6
1971-1980	29,1	33,4	24,7	32,7
1981-1990	36,0	32,4	24,8	27,7

Неочекивано висок удео станова има потпуну опрењеност инсталацијама (водовод, канализација, струја) - у Гори 72,8%, а у Средској 82,1%. Отворено је питање да ли је приликом пописа под ознаком "канализација" подразумевана само инсталација у згради или и прикључак на насељску канализацију. Може се претпоставити да је у питању ово друго, будући да збир колона 2 (водовод, канализација, ел. струја), 6 (без инсталација), 7 и 8 (прикључак на септичку јаму), у табели посебне обраде, даје укупан број станова. Подаци о опрењености станова купатилом и клозетом, међутим, не потврђују тако добру опрењеност инсталацијама. Слично је и са подацима о проценту станова од тврдог материјала. У Гори удео ових станова је 93,3%, а у Средској жупи тек 77,9%. Чини се да је овај податак за Средску донекле у колизији са податком о потпуној опрењености инсталацијама чак у 82,1% станова у жупи.

Закључна разматрања са предлогом програма и мера за унапређење социјалног развоја

Појам "рурално" има данас различито значење у односу на традиционално разумевање овог појма - самодовољна, изолована локална заједница, заснована на породичном газдинству, са особеном културом, начином живота, односима међу генерацијама и међу половима, вредносним назорима и сл. Породица и локална заједница у традиционалном селу биле су мултифункционалне друштвене групе, у оквиру којих су се одвијале све битне животне активности - од производње хране, грађења станишта, неге и лечења чланова домаћинства, до социјализације појединаца, стицања знања и вештина, формирања вредносног система, и сл. У савременом друштву појам рурално има битно друкчије значење, будући да на сеоском подручју делују бројне институције, а преко мас медија и других облика комуникација локално становништво упознаје различите праксе и искуства. Оно што је некада одређивало значење сељачког друштва - везаност за земљу и земља као основни производни ресурс - данас престаје да буде егзистенцијални услов¹¹. Већина домаћинства која данас живе у руралним подручјима нису у егзистенцијалном значењу зависна од земље, односно земља није њихов основни ресурс - овај закључак се односи и на подручја анализираних локалних заједница у Гори и Средској. Економска основа живота у руралним подручјима увели-

¹¹ Šuvar S. (1988), Sociologija sela I i II, Školska knjiga, Zagreb.

ко је везана за ресурсе изван сељачког земљишног поседа, и та чињеница у потпуности оспорава мит да се између руралне и пољопривредне економије мора ставити знак једнакости ¹².

Отворено је питање шта је у савременом друштву специфично обележје простора који означавамо појмом рурално. Редефиниција тог појма, у светлу промена у изворима привређивања и облицима комуникације, помера његово значење ка *енвајроменталној* и *еколошкој* димензији. И поред тога што се овде у први план стављају природне детерминанте, односно природне условљености подручја, тежиште даље анализе перспективе и програма развоја биће на социјалној димензији, као једној од битних претпоставки побољшања квалитета живота у сеоским подручјима.

За социјалну димензију развоја у посматраним заједницама од посебног значаја су следећи захтеви: (1) побољшање положаја појединих друштвених група, а нарочито жена, ученичке популације и младих људи, (2) побољшање локационе и ефективне доступности друштвене инфраструктуре и подизање квалитета рада јавних служби, и (3) развој локалне (само)управе и подстицање иницијативе и активности грађана на унапређењу квалитета свакодневног живота и изградњи и функционисању сеоских институција. Негативне последице маргинализације друштвеног положаја жена мултипликују се у неразвијеним и сиромашним срединама. Истоветна је позиција деце и омладине у таквим подручјима. Промена положаја жена и младих може се само делом остварити побољшањем услова школовања и другим мерама у оквиру друштвених институција. Неопходне су и додатне активности, пре свега у виду алтернативних програма који би били усмерени на поједине специфичне интересе женске популације и младих: доквалификација, овладање специфичним знањима, здравствено просвећивање, остваривање контакта и сарадња са сличним удружењима из других средина, програми боравка у другим срединама и сл.

Побољшање локационе и ефективне доступности ¹³ јавних служби (друштвене инфраструктуре, колективне потрошње) је приоритетна активност у сеоским подручјима. Доступност је кључ и за разумевање природе руралне депривације ¹⁴ за чије мерење

¹² Ibid. стр. 138; Phillips D. and Williams A. (1984) *Rural Britain, A Social Geography*, Basil Blackwell, Oxford, стр. 27.

¹³ Cassirer H. (1981), *Razvoj sela i komunikacijski tokovi*, Sociologija sela, god. 19, br. 71-72, стр. 55-62; Петовар К. (1990), *Мрежа објеката друштвених делатности*, Студија за Просторни план републике Србије, ИАУС, Београд

¹⁴ Phillips D. and Williams A. (1984) *Rural Britain A Social Geography*, Basil Blackwell, Oxford, стр. 222-236.

нису довољни индикатори који се најчешће користе у анализама урбане депривације. Локациона доступност подразумева изградњу и одржавање квалитетне капиларне саобраћајне мреже уз организацију квалитетног јавног саобраћаја, прилагођеног потребама и дневним активностима грађана. Ефективна доступност зависи од мобилности (могућности да се дође до службе - услуге) и да се она користи. Ефективна доступност, даље зависи и од квалитета служби и услуга које оне пружају. У том контексту неопходно је развијати специфичне програме који се односе на побољшање рада служби, као на пример:

- побољшање наставе у основним школама у сеоским насељима;
- подизање техничке опремљености школа и коришћење опреме;
- коришћење система курсева, гостујућих наставника, и сл.;
- омогућавање стицања специјалистичког знања које је потребно онима који остају да живе у селима, при чему треба имати у виду да су трошкови таквог образовања високи и да се оно не може реализовати у локалној средини;
- увођење модела здравствене заштите који су у већој мери прилагођени особеностима локалне заједнице (мобилне екипе, теренски рад, превентивне службе, и сл.) курсеви и дообразовање лекара и особља које ради у сеоским насељима и мањим центрима;
- улагања у активности које обезбеђују бољу доступност (телефонске везе, и сл.);
- подстицање ванинституционалних облика друштвених активности у задовољавању потреба грађанства, што кореспондира са трендовима у савременом друштву, а у традицији је са функционисањем сеоских институција и њиховом улогом у организацији друштвеног живота.

Развој локалне самоуправе, посебно у форми техничке сарадње стручних институција и подстицања активности локалних група и локалних елита на побољшању квалитета живљења, унапређењу облика привређивања, социјалног развоја, културних активности и сл. је неопходан услов социјалног, економског и културног развоја, његовог динамизирања и квалитетног преображаја. Развој једног подручја не може се усмеравати или планирати "са стране", од актера који нису његов интегрални део, без обзира каква финансијска, организациона или интелектуална снага или моћ стоји иза таквог или таквих актера. Локална иницијатива, кристализација локалних интереса и њихових носилаца, уз различите врсте помоћи са стране усклађене са критеријумима и нормама подизања квалитета живљења, заштите јавног интереса и остваривања бољитка домаћинства и појединца, су неопходан услов социјалног, економског и културног развоја подручја.

КУЛТУРНА БАШТИНА ГОРЕ, ОПОЉА И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ*

У шарпланинским жупама Гора и Опоље, смештеним између највиших врхова Шаре, Кораба и Коритника, са средњом надморском висином од приближно 1.500 m, налази се педесетак селаштвено-брадничких по брдовитим странама, уским долинама речица и потоцима и равнијем делу Опоља. Готово сва села, као и обе жупе, сачувала су до данас своје старе словенске називе. Топоним Гора постоји у свим словенским језицима у готово истоветном облику. А назив Опоље јавља се и у Пољској, и то за читаву област - војводство Ополе, као и град Ополе на обалама реке Горње Одре у Шљонску. То је једно од најстаријих словенских и пољских насеља са старословенским археолошким локалитетима и средњовековним споменицима културе почев од XIII до XVI века. Занимљиво је и предање о настанку имена ове пољске жупе. Наиме, реч је о великом пољу опкољеном горама и бреговима¹. Писцу ових редова су у Призрену казивали да је наше Опоље добило име још у време доласка Словена у ове крајеве који, кад су угледали пространу котлину у мору планинских врхова и гребена, изненађени призором, узвикнуше: "Ох, поље!" и ту одлучише да се населе. Неки аутори наводе и другу варијанту постанку назива Опоља: наиме, неки непознати путник, путујући дуго планинским беспутем и преморен, угледавши пространо поље узвикнуо је: "О, поље". И тако је настало име ове равнице међу планинама².

Археолошки и писани извори потврђују присуство Словена на Балкану током друге половине VI и почетком VII века, а у Опољу све до турске владавине и потпуне исламизације. Српска гробља из VII и VIII века су археолошки констатована и испитивана на северним падинама Шаре, на Језерској планини, као и на српско-албанској граници, у Врбници на обали Белог Дрима,³ од-

* Аутор Милан Ивановић, историчар уметности, научни саветник, Секретар Међудодељењског одбора САНУ за проучавање Косова и Метохије

¹ Zygmunt Gloger (1985) *Encyklopedia Staropolska*, III Warszawa, str. 293-4; Branislav Ćirlić (1963), *Poljska*, Beograd, str. 203; Z. Lozinski, A. Milobedzki (1967) *Atlas zabytkow Architektury w Polsce*, Warszawa, str. 152, 14a.

² Чукић Д. (1960) *Косово и Метохија*, Београд стр. 170.

³ Јанковић Ђ. (1993), *Етнички простор Срба на Балкану у Средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*. Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији. Етнички простор Срба, књ. 1, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, стр. 22, 24 и нап. 28; Богдановић Д. (1985) *Књига о Косову*, Београд, стр. 34; Јовановић В. С. (1988) *Археолошка истраживања и налазишта на Косову*, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова САНУ, Београд, стр. 27; Задужбине Косова Призрен-Београд (1987) стр. 418; Чукић М. (1989) *Насилје иза паравана власти*, Приштина, стр. 12-13.

носно источно и западно од Горе и Опоља. Међутим, археолошка испитивања Горе и Опоља нису вршена не само за последњих 70 година од када постоји Југославија, него и уопште за последњих 150 година од када се зна за савремену археологију и заштиту споменика културе. Нажалост, данас, на крају XX века, предузимати археолошка истраживања у Опољу је немогуће из разлога опште и личне несигурности јер тамошњи "народ који немајући своја културна обележја, нема осећај ни за туђа"⁴.

У овом раду настојаћемо да на основу доступних историјских извора и публикованих дела ранијих истраживача, као и сопствених испитивања на терену која ми је омогућио у априлу 1994. године Географски институт Српске академије наука и уметности "Јован Цвијић", дамо могући преглед остатака културне баштине за сваку жупу понаособ.

ГОРА

Најстарији, за сада познати, средњовековни српски извор о селима и засеоцима Горе јесте позната повеља манастира Светих Арханђела код Призрена, којом цар Душан 1348. године оснива манастир и даје му многа села у посед. Тамо су поменута и нека села и засеоци Горе, одређују се њихове међе и утврђују посебне и опште обавезе. Општа обавеза за сва села Горе била је да чувају и дају стражу око манастира и града колико им одреди игуман: "вса горскаа села и Шикља (данас у Албанији) да стоје у манастири на парамуне колицем вели игуман"⁵. Од посебних обавеза у повељи је речено да Брођани напасају црквене овце уз месечну плату, као и да су ослобођени плаћања травнине за коришћење планинских пашњака, а село Рапца да даје луч манастиру⁶). Истина, постоји и један препис Студеничке повеље којом Стефан Немања оснива манастир Студеницу и дарује јој властелинство у које убраја и нека села Горе. Како је, међутим, повеља доспела до нас "у веома касном препису и свакако јако прерађена" сматра се да је фалсификат⁷.

У турском попису из 1452/5. године, условно названом Крајиште, обухваћена је поред осталих и нахија Гора. У попису су дати не само називи села него и имена људи па је овај попис

⁴ Новаковић Р. *Споменици Косова*, "Експрес Политика" 3. X 1991. стр. 22-23.

⁵ Задужбине Косова, Призрен-Београд, 1987, стр. 353; Споменици за средњовековната и поновата историја на Македонија, том III, Скопје, 1980, стр. 395.

⁶ Пурковић М. *О ценама у средњовековној Србији*, Народне старине (б.г.) 7.

⁷ Ђирковић С. (1974), *Студеничка повеља и Студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета, књ. XII-1, Београд стр. 311, 316.

посебно значајан како због простора о коме сведочи тако и због старине јер представља део најстаријег сачуваног турског пописа који је захватио и српске земље⁸.

Јован Цвијић сматра да су Горани почели примати ислам још у XVI веку. Друга етапа исламизације била је после српске сеобе под Арсенијем IV Јовановићем и укидања Пећке патријаршије и "напоследку су се последњи у масама турчили поглавито у првим двома деценијама 19. века"⁹. Прелазак на ислам био је спорији у Гори него у Опољу и тај процес је трајао до друге половине XIX века. Најпре су прешла најугроженија и најмања села (Крстац), а последње - највеће село Брод. Сва села су, међутим, сачувала свој језик, а нека и народне обичаје о црквеним празницима: Бурђевдану, Митровдану, Бадњем дану, Божићу, Благовестима, Св. Пантелији, Св. Трифуну "сред зиме", затим кување жита у одређене дане, задушнице и друге обичаје¹⁰. Учесталост назива Марин До, Маринац и придева "марин", уз микро-топониме као што су: Марин до у троуглу села Баћка - Диканце - Глобочица; Марин до између села Млике - Враништа - Кукољане, Горњи и Доњи Марин до у Мликама, Марина млака под доњом махалом села Радеше, утрина Маринац код Кукуљана, Маринац извор и чесма и део села са данашњом школом и цамијом на бившем црквишту у Рапчи - упућују на могућност некада веома раширеног култа Богородице, Свете Деве Марије као "источника живота" - животодајућег извора и, уопште, култа воде.

Судећи по статистичким подацима аустријског фелдмаршала Ветеранија после његовог неуспелог рата са Турцима 1689/90. године разјарени Татари и Турци разорили су више од 700 великих и малих села широм Косова и Метохије, међу којима је Ветерани убројао и "36 села Опоља". Како Опоље никада није имало толико села ту су свакако убројана и тадашња села Горе. То указује на могућност да су, без обзира на то што су били муслимани, Горани и Опољци учествовали и активно помогли неуспели хришћански поход против Турака¹¹. По народном предању, после тог рата многи Горани су се истурчили или заједно са "немачком војском избегли у Немачку"¹².

⁸ Пешикан М. (1986) *Стара имена из Доњег Подримља*, Оноματοлошки прилози VII, Београд, стр. 50, 63, 64, 74.

⁹ Цвијић Ј. (1911) *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд, стр. 1098.

¹⁰ Луговац М. (1955) *Гора и Опоље*, САНУ, Насеља 35, Београд, стр. 43-44.

¹¹ Костић М. (1924) *Прилози историји српско-арбанашког устанка 1689/90*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. II, Београд, стр. 16, нап. 3.

¹² Канчов В. (1900), *Македонија*, Софија, стр. 47.

и тако и због
урског пописа

чели примати
била је после
ња Пећке пат-
урчили погла-
ајао до друге
аја и најмања
ела су, међу-
е о црквеним
ану, Божићу,
зиме", затим
бичаје¹⁰. Уче-
н", уз микро-
ка - Диканце
та - Кукоља
лака под до-
уљана, Мари-
и цамијом на
некада веома
о "источника
де.

ког фелдмар-
са Турцима
су више од
међу којима
е никада није
ба села Горе.
су били мус-
огли неуспе-
огли предању,
једно са "не-

млошки прилози

ије и Старе Ср-

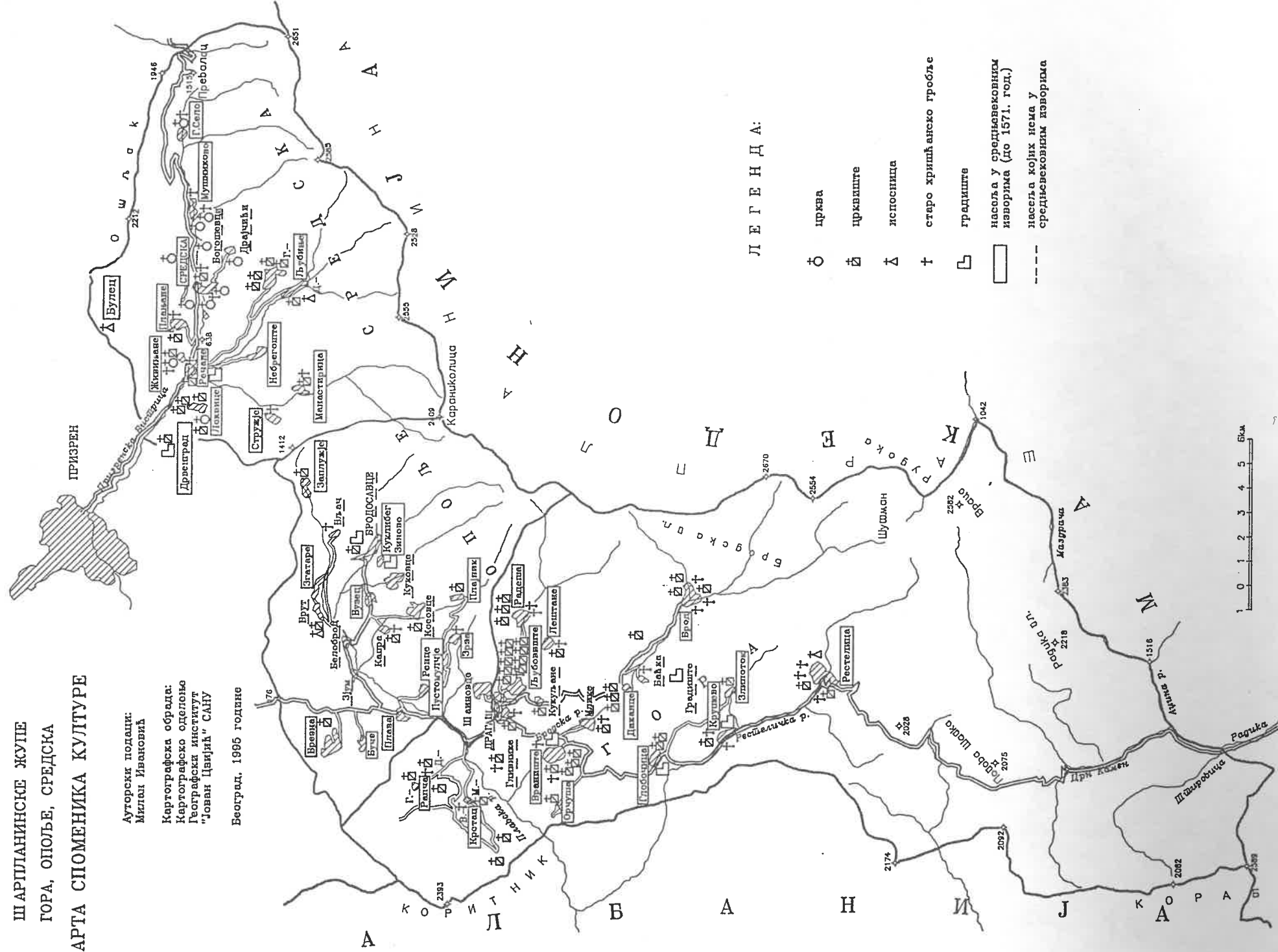
1, стр. 43-44.
танка 1689/90,
стр. 16, нап. 3.

ШАРПЛАНИНСКЕ ЖУПЕ ГОРА, ОПОЉЕ, СРЕДСКА КАРТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Ауторски подаци:
Милан Ивановић

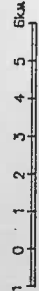
Картографска обрада:
Картографско одељење
Географски институт
"Јован Цвијић" САНУ

Београд, 1995. године

ЛЕГЕНДА:

- црква
- ⊕ црквине
- △ испосница
- † старо хришћанско гробље
- градиште
- ▭ насеља у средњовековним изворима (до 1571. год.)
- насеља којих нема у средњовековним изворима

После укидања Пећке патријаршије 1766. године, забележене су нове појаве преласка на ислам јер су многи, притиснути најтежим турским репресалијама, без подршке народне цркве, губили наду у долазак бољих времена. И. С. Јастребов је као најочигледнији пример новог таласа исламизације навео Горане који "пошто изгубише народну патријаршију, као средиште њихове вере коме су тежили, по старом обичају, сасвим клонуше духом"¹³.

Многа горанска села као: Баћка, Враниште, Крушево, Рапча, Љубовиште била су позната по својим пушкарским радионицама и воденичким колима у којима су током XVIII и XIX века израђивали дуге и кратке пушке кремењаче и барут и продавали их у Призрену и широм турске царевине¹⁴. Како се зна да су отац Симе А. Игуманова Андрија и Призренац Чолак Анта Симоновић снабдевали *Карађорђе* устанике товарима пушака из Призрена све до 1813. године, то је могуће да су и Горани пушкари, бар посредним путем, дали свој допринос војевању Карађорђевих устаника¹⁵.

У новије време неки страни историчари пишући о Гори, сматрају је "блгарским населенијем", а Бугарин Васил Канчов каже "блгарско помухамеданчено населеније в 42 села, които образуват малка планинска област наречена Гора"¹⁶.

За време окупације у Првом светском рату 1916-1918. године Аустријанци су Горане пописали као Албанце. Тада је у Гори настала велика глад па су многи житељи потражили спас збегом у Призрен где се "у Горанској улици сва бежанија из Горе услед тешке глади настанила и сва помрла"¹⁷.

У време претходне Југославије, седамдесетих година, проучавања Горе вршили су и професори Скопског универзитета, често и са тежњом да се Горани прикажу као Македонци¹⁸.

Скоро сва данашња горанска села помињу се у владарским српским повељама XIV и XV века, а такође и у турским пописима становништва обављаним у више наврата за потребе фискалне

¹³ Јастребов И. С. (1879) *Податци за историју српске цркве*, Београд, стр. 140; *Историја српског народа IV-1*, Београд, 1986, стр. 542.

¹⁴ Лутовац М. (1948) *Привредна географија шарпланинске Горе*, Гласник Српског географског друштва св. XXVIII, бр. 2, Београд, стр. 103.

¹⁵ Батаковић Д. (1989) *Од српске револуције до Источне кризе 1804-1875.*, Косово и Метохија у српској историји, Београд, стр. 175.

¹⁶ Канчов В. (1900), *Македонија*, Софија

¹⁷ Костић П. (1933) *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље, стр. 174.

¹⁸ Видоески Б. (1984-1985) *Фонолошки систем на говорот на село Млике*, Зборник Матице српске за Филологију и лингвистику XVII-XVIII, Нови Сад, стр. 127-137.

политике турске царевине. У сваком од тих насеља постоје остаци непокретних а каткада и покретних културних добара и културних места. Сачувани су и сви средњовековни називи села, заселака, оронима, хидронима и микротопонима. У сваком селу постоје места или називи где су се налазила стара српска гробља и црквишта. Нажалост, процес нестајања тих споменика је такав да су они скоро потпуно ишчезли, па је последњи час да се предузму мере за археолошка и остала истраживања, како би се бар у научној и стручној литератури забележило њихово постојање и данашње стање, а потом и да се предузму мере за њихову заштиту, валоризацију, па и могућну ревитализацију.

У следећем прегледу покушаћемо да дамо стање тих добара на основу ранијих обилазака, као и из не баш обимне литературе и најновијих обилазака која је аутору овог текста омогућио у априлу месецу 1994. године Географски институт Српске академије наука и уметности "Јован Цвијић", уз пуну помоћ председника Општине Гора Харуна Хасанија и његових сарадника.

Баћка је село 6 до 7 километара јужно од Драгаша, смештено на малој заравни изнад стрмих страна дубоке долине Лева или Бродске реке на чијој је десној страни село Диканце. Јастребов је забележио да је у селу постојала православна црква посвећена Св. Варвари. М. Лутовац каже да од ње нема ни трага, али на месту где је била подсећа назив Вакуф, где се сељани и сада скупљају на договор¹⁹. Ми априла 1994. године, такође, нисмо ту ништа затекли осим клупа и камених блокова за седење и разговор на месту званом "средсело". Сељани су нам рекли да се црква налазила на брду изнад садашње хидроелектране "Диканце". Тамо нема зидина али место се зове Црквиште. Оно је заиста убележено и на секцији као Црквиште (1706 m), североисточно од хидроелектране²⁰. На истој секцији западније, у троуглу између села Баћке, Диканца и Глобочице налази се Марин до. М. С. Милојевић је у Баћкој, по казивању забележио црквишта Св. Давида с натписом²¹.

На самој северној ивици села постоји стабло граба старог неколико стотина година које сељани зову "габор" или "габр" и казују да је то најстарије дрво у Гори и Опољу, старо око 300 до 400 година. Један део села зове се Грашиште, по граху - пасуљу који је тамо сејан. На западној страни села, на 10 до 15 минута хода од "средсела" је Баково гробиште, на коме се сада не виде

¹⁹ Јастребов, Податци, стр. 137; М. Лутовац Гора и Опоље, стр. 34.

²⁰ ВГИ, Драгаш 1:25.000, 74-52

²¹ Милојевић, М. С. (1871), *Путопис дела праве Старе Србије*, Београд, стр. 175; Трпић В. (1880) *Милојевић М. С. у Призрену и околини*, Београд, стр. 66.

надгробни каменови. "Гробље је старо, још док су наши стари били православне вере". Занимљиво је и предање о оснивачима села Баћке и Диканца: кад су основали село и зидали прве куће Бако и Дико служили су се једним чекићем. Кад је чекић "којим туче камен" код Бака с ове стране реке, а затреба Дику преко реке, он га викне: "баци ми чекић" и овај га баци преко реке. А кад опет затреба Баку, он зовне Дика: "врати ми чекић". И тако се обојица служила једним чекићем док су подигли куће²²

У селу је био развијен пушкарски занат, радило се у 5 до 10 пушкарских радњи; на реци користили су снагу воде за покретање воденичких кола - точкова за бушење цеви и обртање бургија²³.

Брод се убраја у највећа села у Гори. Налази се 10-11 km југоисточно од Драгаша, на надморској висини 1400 m. Помиње се у Светоархангелској повељи цара Душана 1348. године, са обавезама да чувају манастирске овце и, као и сва остала села Горе, да дају страже за обезбеђење манастира у трајању колико буде рекао игуман²⁴. У Косовском поменику Универзитетске библиотеке у Београду, за који се сматра да је настао у XV веку, на 39. листу је уписано: "Помени Господи рабу своју .... Јелачу, село Бро(д), Јанеку и раба Кир(и)ка"²⁵. У најстаријем турском попису из 1452/5. године уписан је као "Брод"²⁶, а 1455. као Брод са 50 кућа²⁷.

Сви месни називи у селу и околини су до данас задржали старе словенске облике. Јужно од села је брдо Попов рид (1501 m), југоисточно у Бродској планини клисура, речица и извор С'теска, а источније планина Штедима (1720 m), Играоница, Трпезница, са које се види Скопље и околне планине. Називи улица у селу и данас су задржали имена старих братстава из времена кад су били хришћани: Лековци, Чучуловци, Шокаровци и други. Једна бочна мала улица која спаја две главне и данас се зове "Аврамово сокаче". Са њене западне стране сачуван је стари ниски оградни зид са улазном капијом на другој страни зида у чијем је дворишту донедавно била сачувана стара Аврамова кућа. Постојала је у селу Аврамова воденица. Његов син Рустем примио је ислам, а његов унук Хасан хоџа живео је у Броду до Другог светског рата²⁸.

²² Казивао Зефир Дервиши (Дервишевић), 80 година, пензионер из Баћке, живи у Новом Саду.

²³ Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 71; *Исти Привредна географија ... стр. 103.*

²⁴ *Благојевић М. (1973) Земљорадња у средњовековној Србији*, стр. 375.

²⁵ Косовски поменик, Универзитетска библиотека Београд, РС-46, КИ бр. 23694, 39. Поменик није до сада публикован. Сматра се да је настао негде на Косову у XV веку.

²⁶ М. Пешикан *Стара имена* стр. 63.

²⁷ Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 31, 69.

²⁸ *Исти*, стр. 42, 69.

О тешким приликама хришћана у Броду говори и настојање митрополита призренског Јанићија (1789-1818) да спасе Брођане даљег турчења. Митрополит је молио једног свештеника из села Бјелопоља (вероватно код Пећи) да се пресели у Брод "јер им деца остају некрштена, они не слушају службу божију, али узалуд. Смрћу Јанићијевом нестане и хришћанства међу Брођанима"²⁹.

Међу хришћанским становништвом у Броду било је у XIX веку и истакнутих духовних лица. Познат је монах Никодим родом из Брода, од братства Шотановића, који се закалуђерио 1854. године и провео педесет једну годину у манастирима Св. Марка изнад села Корише и Св. Тројице више Муштутишта. Никодим је умро 1905. године и сахрањен у манастиру Св. Марка код Корише. И други Брођанин из породице Чучуљевића Гедеон, некадашњи монах манастира Хиландара у Светој гори, прешао је 1859. године у цркву Св. Богородице код Муштутишта. Он је ту и сахрањен, поред свог сабрата Јеротија. Њихове надгробне плоче налазе се с десне стране улаза пред црквом³⁰. Последња хришћанка које је живела у својој потурченом породици и међу потомцима била је старица Божана, које је умрла 1856. године и сахрањена на брду Пантелевац где се и сада познаје њен гроб (Сл. 1). Њен муж Анастас, по преласку у ислам Јакуб, дао је имена њиховој деци: Кати - Кадима, сину јединцу Станку - Исљам и најмлађој ћерки, рођеној после потурчења, Ајша³¹. Писцу ових редова Брођани су рекли да је Божанин син јединац Станко - Исљам пред смрт "оставио аманет" да га сахране поред мајке Божане, па су сељани усред зиме, по највећем невремену, поштујући његову жељу, морали да га на носилу - леси однесу на брдо Пантелевац и тамо сахране³².

Занимљиво је да врх Пантелевац (1426 m) постоји и код села Велики Крстац, на самој граници с Албанијом³³), што указује да је култ овог средњовековног хришћанског лекара - врача био веома раширен и поштован у Гори. Његов дан се и данас празнује, а раније су тог дана истовремено обављане све свадбе у селу (27. јула).

²⁹ Јастребов Податци ... стр. 141

³⁰ П. Костић Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XVII веку. Београд 1928, стр. 150; В. Гиргић Манастир Св. Тројице у Призренском округу, Годишњица Николе Чупића XXVIII, Београд 1909, стр. 181.

³¹ Костић П. Просветно културни живот ... стр. 174; Исти, Моја аутобиографија, Јужни преглед, Скопље 1934, стр. 260.

³² По казивању Бемала Лике, историчара и директора школе у Броду.

³³ ВГИ, Секција Коритник 1:25.000, 57/65

У Броду су постојале три цркве: Св. Димитрије, Св. Пантелија и Св. Никола. судећи по слову Светоархангелске повеље цара Душана, у којој се као међаш села Брода помиње "уз дел Преображеније" - могућно је да је и ту била у питању црква³⁴. Од цркве Св. Димитрија, за коју кажу да је била манастир и владичанска столица, нема ни трага. Црква Св. Пантелије - Пантелејмона, можда је била на брегу Пантелевци северно од села и Осмогодишње школе. Ни ту, међутим, данас нема видних остатака па би простор требало археолошки испитати. То би свакако требало урадити, пошто је овде реч и о старом гробљу и о култном месту где су раније све свадбе у селу обављане истог дана. Цркву Св. Николе затекао је у рушевинама руски конзул Јастребов па каже да су на њеним зидинама сељани палили свеће и делили колачиће - панагије. М. Лутовац је 1937. године у близини доње цамије, код данашње здравствене станице затекао остатке те цркве и то са деловима фресака на зидовима³⁵.

У старом делу села, махали Чучуљује, која носи име по роду Чучуљевци који ту одвајкада живе, на спратној кући зидањој од камена (кућни број 454), на њеном северозападном углу, дуж целе висине приземља и спрата, у једном ритмичном ређању (у сваком другом или трећем реду) секундарно су уграђени готови тесаници узети са старе порушене цркве. Тесаници су од бело жућкастог кречњака и модросивог локалног камена разних димензија - 30 * 40 * 50 cm (Сл 2).

Између цамије и здравствене станице пре тридесетак година је на простору старог српског гробља, источно и јужно од главне цамије, добровољном радном акцијом становника поравнаван терен, подигнута зграда друштвеног и културног дома месне заједнице и засађен парк са уређеним стазама. Том приликом су поравнати многи гробови, а у једном од њих, при копању темеља нађен је на грудима скелета сребрни филигрански ручни крст, што би могло указивати да је у питању био свештенички гроб. Крст је предат председнику месне заједнице на чување да би га предао музеју. О његовој даљој судбини се не зна. Мештани сматрају да би се археолошким испитивањем тог простора нашло мноштво очуваних скелета и свакако гробних

³⁴ Пурковић М. (1938) Попис цркава у старој српској држави, Скопље, стр. 45; Пешикан М. Стара имена ... стр. 17, 36, 48.

³⁵ Јастребов И. С. (1904), Стара Србија и Албанија, Споменик СКА, XLI, Београд; Лутовац М. Гора и Опље ... стр. 32, 69.

налаза³⁶ М. Лутовац казује да је у кући Капетановића "нашао Свето писмо" и верује да се по таванима и ковчезима може наћи још славских и других икона, које, као и старе обичаје, махом чувају жене. Он такође наводи да је испод села, на месту сточног гробља, било старо "каурско", хришћанско гробље³⁷.

За време Првог светског рата и припрема за пробој Солунског фронта, имућни Брођанин Мимин Аџија, који је држао радње и ресторан у Солуну, примио је у свој дом краља Петра I Карађорђевића са свитом по његовом доласку у Солун и помагао му у сакупљању српских поданика и добровољаца за српску војску. Ту је краљ боравио извесно време све док му није обезбеђена резиденција. После ослобођења 1918. године, краљ Петар је одликовао Мимина Карађорђевог звездом грађанског реда за учињене услуге српској војсци и краљу. Остарели Мимин умро је и сахрањен у Броду. Његови, син Велија и кћи, данас и сами часне старине, и сада живе у Броду. На несрећу, њихова кућа је страдала у пожару па су тада уништена и повеља и високо одликовање. Кћи Миминова, 70-годишња и крпка старица, и данас, кад хоће да укисели млеко, пошто успе квасац у суд с млеком прекрсти га руком од ивице до ивице, иако као муслиманка ништа не зна о култу крста, каже: "Тако се ваља, боље се укисели, то сам научила од своје мајке"³⁸.

Борје је горанско село које је припало Албанији. И у њему су постојали остаци старе цркве на чијем месту је саграђена цамија. М. С. Милојевић каже да је то била црква посвећена Св. Тројици³⁹.

Враниште се налази 3 km југозападно од Драгаша. Помиње се у Светоархангелској повељи 1348. године као гранично место с простором који је припадао Броду.

Занимљиво је казивање просветних радника у селу да назив села не долази ни по птици врани ни по осталим речима са основом "вран". У локалном изговору "вра" је назив за снопље жита постављено на гумну за вршидбу. А и за саму вршидбу се каже "вра". У селу постоје називи: Грашиште (као и у Баћкој) где се сејао пасуљ - грах; Брезовица; Трнило на северној страни села и преко његове долине "Каурско гробље", на коме су се до пре 50 до 60 година познавале камене ознаке и улегнућа земље на старим

гробовима; затим њиве и ливаде Параспоре око Вранишке реке, и брежуљак Параспори на коме је гробље. Друго старо гробље је на Стеницама, удаљено 500 метара североисточно од села. Оно је раздвојено поточићем, па казују да је један његов део старо хришћанско, а други муслиманско гробље које је после исламизације настављено на старије. Назив Стенице је дошао по громадама и усецима стена око потока, а не по инсектима истог имена. Остали занимљиви потеси у селу су: Рибариште, Требеж (чистина отребљена од камена) и Кулиште, удаљено 200 метара од школе, где су се доскора видели остаци зидова. Једна њива се зове Црквиште. Данашња утрина Чисте помиње се у Светоарханђеловској повељи 1348. године уз помен Вранића⁴⁰.

У Поменику манастира Св. Тројице код Муштушта, који се почео водити 1465. године, уписани су и приложници из Враништа⁴¹.

Овде је још средином XIX века било врло развијено пушкарство. Сачувана је и једна еснафска тескера - дозвола из 1859. године, коју је издало турско министарство финансија у Цариграду на име пушкар Сулејмана Мустафина (сл 3). У селу је још почетком XX века живела хришћанка Тодорица (Тодорова жена), којој су поисламљени синови одредили кутак у соби где ће се она на свој стари православни начин молити Богу и обављати верске хришћанске обичаје до своје смрти⁴².

У Враништу су очувани остаци споменика и гробља из времена пре исламизације. Постоје остаци три цркве. Једна је била под Будевим ритом; друга на месту које се и зове Црквиште и трећа, најважнија, "Бурова" црква, у Марином долу, где се и сада скупља сабор на Бурђевдан и ту "игра оро три дана"⁴³. На месту Чукаре, испод пута који води за село Рапча налазила се још једна црква за коју народ каже да је била манастир⁴⁴.

Међу црквиштима најзначајније је оно у Марин дофу (долу) на тремећи између Враништа, Млике и Кукуљана, опкољено пространим терасастим ливадама за које предање каже да су биле манастирске њиве и ливаде⁴⁵. Марин доф или Бурова црква налази се ван насеља. Захваљујући томе, то су данас најочуванији видни остаци темеља цркве, гробља, бунара, а вероватно и темеља економских зграда или звоника северно од црквишта

³⁶ Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 63.

³⁷ Костић П. *Црквени живот*, стр. 162.

³⁸ Богдановић Д. *Књига о Косову*, Београд 1985, стр. 96-97.

³⁹ Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 33, 63.

⁴⁰ На истом месту стр. 34; *Задужбине Косова* 417.

⁴¹ По казивању Фадила Инерија, директора школе у Враништу.

³⁶ Казивања Цемала Лике, тадашњег омладинца и учесника акције.

³⁷ Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 43, 70.

³⁸ Казивала потписаном у "перо" сама.

³⁹ Трпић В, Милојевић М. С. ... стр. 56; *Задужбине Косова* 348.

који су данас обрасли у шибље. Говорећи о селу Млике, Јастребов каже само: "ниже овог села налазе се зидине цркве"⁴⁶. Међутим, М. С. Милојевић прича: "испод села је између огромних и многих прастарих трешања, на самом самотвору камену а више забела целокупна црква са огромним прастаросрпским гробљем ... али нико не сме да уђе у њу и да сними натписе и узме старе књиге и утвари свете српске"⁴⁷. Боравећи априла 1994. године у Гори и овде, нисам обратио пажњу на тада расцветало дрвеће око црквишта, јер својом висином и старином није представљало уобичајени декор старих црквишта окружених столетним дубовима. У јесен исте године, позног октобра, упутивши се без водича са екипом, убеђен да ћу лако наћи црквиште, удаљио сам се од њега неколико стотина метара док ме није случајно сусрели земљоделац упутио на трешњу рујно-руменог јесењег лишћа као репер где је црквиште. И, заиста, северно од саме цркве, из квргавих жила и старих пањева израсло је стабло трешње које није старије од 30 до 50 година. Дакле, што се тиче трешања око цркве, старог гробља и забела, овога пута М. С. Милојевић није потпуно омануо и пустио машти на вољу. Све је ту и данас. Црква је очувана у темељима, старо гробље са по којим каменом је источно од цркве на ливади-пашњаку, забел је данас ситногорица и даље шума на истоку до планинског голог врха, а трешња је "малокрвни" бледи изданак који ипак битише и подсећа на старе претке столетне грмове.

На платоу одакле се пружа поглед на северни, западни и јужни део Враништа - Млике је у темељима очувано црквиште. Видни су угаони тесаници јужног зида, од западног угла до испуста за полукружну апсиду, у дужини од шест метара. Апсида је полукружна. Ширина западног дела је 4,80 m, дебљина јужног зида је 0,94 m; ширина апсидалног олтарског простора је 2,80 m, а толики је и полупречник апсиде. Црква је оријентисана у смеру исток-запад. У апсидалном делу неко је откопавао простор око часне трпезе, а потом натрпао камење у рупу међу којим изгледа и плочу са часне трпезе. Северно од црквишта, међу клекама и трњем, прате се улегнућа просторија конака и, можда, остаци темеља звоника, све зарасло у шибље. Јужно од апсиде сада је округла рупа засута камењем; рекоше да је ту био бунар. Непосредно уз црквиште нема извора, али има на јужној страни, у дну и поред речице. Треба подвући да се праве димензије црквишта без претходних археолошких испитивања не могу уочити нити тачно дати. Уочава се добра обрада камених угаоних тесаника. У броду

⁴⁶ Јастребов, *Податци* стр. 137.

⁴⁷ Трпић В, Милојевић М. С. ... стр 67.

цркве има знатан број "сводара", добрим делом зараслих у траву, а има их и разнетих по ливади да служе као међаши. То указује да је црква била засвођена. Сматрам да се овом најочуванијем споменику архитектуре из доба пре исламизације Горе мора посветити дужна пажња и да се морају предузети најжитније мере да се спречи његово тихо и неумитно нестајање. То значи одмах предузети археолошко испитивање и откопавање, обавити потом техничко и фотографско снимање и, најзад, конзервирати и публиковати резултате тог подухвата.

Гливник, Глинике. - У атару села Кукуљане, западно од места званог Бучијама (можда дошло од вучја јама) и 300 m западно од пута налази се место звано Гробиште, старог села Млике, које је било најпре овде, у Глиникама, па се због "чуме" давно раселило у околна села Млике, Кукуљане и Враниште. На овом благом гребену и на простору пречника 60 до 70 m местимично има остатака гробља. На њему су поједини гробови обележени једним или са два камена, облутка или плоче, и оријентисани у правцу исток - запад. Данас је то утрина по којој пасе стока и коју спирају кише⁴⁸. М. Лутовац наводи да се "у Гливнику и данас виде стара гробља и црквина"⁴⁹.

Глобочица, 6 до 7 km јужно од Драгаша. Помиње се у Хрисовуљи цара Душана манастиру Светим Арханђелима 1348. године као Гл'бочица⁵⁰. У турским пописима из 1452/5, са изостављањем почетног слова "Г" уписана је као "Лбочиц" и из 1455. године као Глобочица са једном кућом⁵¹. Јастребов је у селу видео остатке цркве, а Лутовац каже да су на њеним темељима подигли данашњу џамију. По предању, звуци звона са ове цркве могли су се чути чак у Љуми. И за ову цркву се каже да је била манастир⁵². Јастребов је записао да у селу има 83 куће и да се виде темељи цркве⁵³. Изнад села и пута у близини џамије уздиже се зараван Црква која се и данас тако зове, иако на њој нема ни црквишта ни кућишта⁵⁴.

На десетак корака западно од џамије је столетно стабло које зову Јасенче, свакако јасен. Стабло је високо око 25 m а његова круна је отприлике толиког пречника. На висини од 2,5 m рачвало се у пет кракова, од којих се јужни осушио и отпао. Ту се

⁴⁸ Казивао Тосун Касуни, пензионер (75 година) из Драгаша, живео и радио у Земуну

⁴⁹ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35.

⁵⁰ *Задужбине Косова*, стр. 348.

⁵¹ Пешикан М., *Стара имена* стр. 64

⁵² Лутовац М., *Гора и Опоље* стр. 33,34,65.

⁵³ Податци ... стр. 135.

⁵⁴ "Јединство", Приштина 31. XII 1983, стр. 12; *Задужбине Косова*, 420.

о Бурђевдану окупља народ на сабор, а млађарија на љуљање. Педесетак метара даље од цамије, на углу улица налази се и друго столетно стабло које зову Кара'ач (од турске речи карагач - црно дрво). За њега кажу да је један од три најстарија граба у Гори.

У селу постоји и спомен плоча на месту где су се шарпланински партизани 1944. године сукобили са немачком јединицом.

Градиште. - У турском попису из 1452/5. године помиње се као "Крдиште", данас непознато⁵⁵.

Диканце, удаљено је 6 до 7 km јужно од Драгаша. У Светоарханђелској хрисовуљи цара Душана 1348. године помиње се као село Други Брод са поменом попова Дикановића у њему и засељем Грмљани, које је можда идентично са данашњим Диканцем⁵⁶. У турским пописима 1452/5. године помиње се као "Диканица"⁵⁷, а у попису 1455. године као Диканце, са 15 кућа. Назив Грмљани постоји и данас, али није насељено. Село је, груписано на тераси изнад Бродске реке, на чијој је другој страни село Баћка. Развалине цркве и остаци насеља налазе се у Поповим рупама, на путу за Брод⁵⁸. На брду изнад хидроелектране "Диканце" (1706 m) налази се Црквиште. У Присоји је било црквиште уз северну ивицу пута, где су били темељи и остаци зидова који су срушени пре неколико година, кад је пут прошириван и исправљан.

Драгаш је главни градић и средиште Горе од 1934. године, када је званично проглашен за среско место. У северозападном делу града, у Доњој махали која је некада чинила засебно село Кракошта, налази се место Цркве. У средини простора димензија 50 x 40 m и који је у катастарске књиге уведен још пре Другог светског рата као државна и црквена имовина, између неколико старијих стабала, обраслих у трње, налазе се остаци старе цркве оријентисане у правцу исток - запад. Источно од црквишта су и стари надгробни каменови обрасли вегетацијом. Пред сам Други светски рат овде је сахрањена и мајка тадашњег среског начелника (Илије) и девојчица неког среског чиновника. И ово црквиште је после оног у Марин дофу код Враништа поштеђено рушења и новоградње захваљујући чињеници да је у јавне књиге било уведено као државна својина. Без обзира на то, међутим,

⁵⁵ Пешикан М., *Стара имена*, стр. 64.

⁵⁶ Грујић Р. (1933), *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*. Гласник Скопског научног друштва XIII, Скопље

⁵⁷ Пешикан М. *Стара имена* стр. 64.

⁵⁸ Лутовац М., *Гора и Ополье*, стр. 31, 33, 35.

постоји могућност да се градња прошири, па и овде што пре треба предузети археолошке-истраживачке радове. По садашњим могућим проценама црква је била дуга приближно 12, а широка 6 метара. После археолошких испитивања може се очекивати да из садашње "хумке" изроне зидови и до висине од једног метра, можда и са фрескама на њима, као и значајни архелошки гробни налази.

Северозападно од Драгаша, на левој страни Радешке реке, путељком који води кроз шуму, удаљене 1 до 2 km од варошице, у подножју брега и изнад саме речне обале, у једном појасу налазе се купе, гомиле камена кружног или неправилног облика. Место се зове Могилиште. Те кружне купе камена, којих има 4 до 5 у низу и на размаку од неколико метара једна од друге, представљају некакве култне објекте које треба што пре археолошки испитати јер су оне сада постале природни мајдан готовог камена који трактористи из Драгаша товаре и носе као грађевински материјал за продају или сопствену употребу.

У центру Драгаша постоји и лепа зграда на спрат, складних пропорција и распореда прозора, подигнута за време Краљевине Југославије, када је овде постојало Начелство Среза горског, коју сада користи Општина Гора.

Зли Поток је село удаљено 10 km јужно од Драгаша. Северно од села је вис Поповица (1567 m), а северније од ње - Страторија, која се помиње под истим именом и у Светоарханђелској повељи. По предању, ту је био логор царске војске⁵⁹. У подножју Поповице је Радов доф (до), нови део старог села. Источно од села је равн Србиновец, а нешто ближе селу Станчеве млаке и иза њих Ралово трло. Ко су били Раде, Станче и Рале, данашњи житељи не памте. Јужно од села и терасастих ливада, удаљено око 1,5 km, налази се седло равница која се зове Игриште. Ту се и сада на Бурђевдан и Бајрам окупљају сељани, "игра оро и бива весеље". Југоисточно од села је брдо Самовила, на коме расте "свето" дрво, старо стотинама година које зову Самовила, па је по њему и брдо тако названо. И ту се окупља сабор на Бурђевдан, а о дрво се обеси љуљашка на којој се љуљају девојке. Дрво "самовила" има доста баршунасто зелено лишће и плодове - црвене бобице сакупљене у округласте гроздове. Исто дрво расте и уз зидине пећине Марина дупка или Пећ, на десној страни горњег тока Доњољубинске реке, јужно од села Доње Љубиње у Средачкој жупи.

⁵⁹ Јастребов, *Подаци*, стр. 136.

Источно од села је планина Остри врх, а југоисточно планина Овчинец (2177 m) и нешто јужније, у Злопоточној планини, извор Царева чесма⁶⁰. У близини ове чесме, на равници, је место Обједеник, по предању добио име зато што су путници, а и војска, ту поред чесме одмарали и обедовали. И Јастребов је ту ручао и установио темеље разваљеног здања и видео неколико гробова унаоколо по чему закључује да се "може слободно претпоставити да је ту била црква"⁶¹.

И у Злом Потоку је у XIX веку било развијено занатство израде пушака, са 5 до 10 пушкарских радњи⁶².

У Светоарханђелској повељи помиње се речица Зли Поток као међаш села Брода, а у турском попису КР 1452/5, као село Злопоток. У другом турском попису, из 1455. године, уписан је Злопоток са 10 кућа⁶³.

У старом делу села, на месту Зборишту, налазила се стара црква и гробље око ње, која је била посвећена Св. Преображењу. Кажу да ју је зидао поп Петко Топал (Хроми). М. Лутовац је разговарао са 90-годишњим старцем Мехмедом Пеливаном који је запамтио зидине ове цркве. Лутовац је и са гробља ове цркве видео у речном кориту делимично откривену надгробну или ктиторску плочу са почетним словима натписа ИС ХС НИ КА (иницијали Христа Победника над смрћу) и записао: "То је једини досада познати писани споменик" из доба пре исламизације. Њега, као ни цркве ни гробља усред села код садашње џамије, данас нема⁶⁴. М. С. Милојевић каже за злопоточку цркву да је била посвећена Св. Атанасију, а на другом месту у наводно постојећем натпису цитира "сеи свети и божанствени храм св. Јована Крститеља"⁶⁵.

Априла 1994. године ми смо у самом центру села, испред старе џамије, на самој ивици улице пред тада изгорелом кућом и кафаном породице Пеливан затекли "ступу" од белог мермера, укопану у тло, коју користи цело село за "туцање жита" - пшенице која се потом припрема као посланица за свадбе, бајраме, сунете и друга весеља. Неки сељани казују да се ту туцала и со. То је камен од белог мермера, укопан у земљу и непокретан. Горња кружна површина му је фино клесана и глачана и пречника 60 cm. Надземна спољна висина је 30-40 cm. На средини је фино клесани

⁶⁰ ВГИ, Брод призренски 1:25.000, 76/45

⁶¹ Јастребов, Податци ... стр. 136; Трпић В, М.С. Милојевић ... стр. 59.

⁶² Лутовац М., Гора и Опоље, стр. 22; Исти (1954), Пушкарски занат у Шарпланинској жули Гори, Гласник Етнографског института САНУ, II-III, Београд, стр. 805-808.

⁶³ Пешикан М., Стара имена ... стр. 27, 64; Лутовац М., Гора и Опоље стр. 31.

⁶⁴ Лутовац М., Гора и Опоље, стр. 32-34.

⁶⁵ М. С. Милојевић, Путопис, III, стр. 173-174.

кружни отвор пречника 22 cm, дубине до 30 cm. Иста таква "ступа", по казивању сељана, постоји и код џамије у селу Рестелици, на крајњем југу Горе. Судећи по материјалу од кога је направљена, облицима и месту да се налази, на локацији старе ишчезле цркве, као и по аналогним примерцима који се налазе у остацима црква: Св. Јована у селу Синаје код Истока и у селу Јасеновику код Новог Брда у остацима цркве на старом Царевачком гробљу, сматрамо да је ово преостала крстионица из нестале цркве Св. Преображења. И не само ова злопоточка "ступа за туцање жита", него и она рестеличка, као и она у селу Влашњи код Призрена, која је узидана у минаре сеоске џамије⁶⁶, свакако су секундарно коришћене камене крстионице из разорених црква. Зато је потребно ову злопоточку крстионицу извадити из земље и обавезно пронаћи у речном наносу Злог потока једини епиграфски ћирилични надгробни (или можда ктиторски) натпис на камену и све скупа пренети у будући музеј Горе у Драгашу.

На путу за Зли Поток је раскрсница Укрста, са чије је десне стране старо муслиманско гробље које зову Големо гробиште, а са леве стране пут за Страторје. У старом гробљу, поред мноштва споменика од локалног камена и плоча без икаквих ознака или натписа, има и тридесетак мермерних споменика "нишана" са натписима арапским писмом, прекривеним густим слојевима лишајева и маховине. Сељани кажу да су ту сахрањивали само њихови житељи, да ту нема гробова турских официра или чиновника, као и да "има гробова старих 400 година". Њихово село је некада било чувено не само по сточарству него и по занатлијама пушкарима, ножарима па и по спортским вештинама нарочито у јахању и рвању. Њихов суграђанин Рахим Пеливан био је 1909. године првак целе Турске царевине (као што је у новије време и фудбалски ас Фахрудин Јусуфи, родом Злопоточанин). Сви они су се под старост враћали у завичај и по својој економској снази одређивали и припремали надгробне споменике, доношене и наручиване чак и у скопским клесарским радионицама.

Неопходно је и ове споменике проучити и заштитити, јер ко зна каквих се све значајних података може пронаћи у тим натписима. Оне највредније и најстарије можда и пренети у Музеј Горе и спасти их да на овој суровој ветрометини даље не пропадају.

Кукуљане (Кукољане) је 2 km јужно од Драгаша. Сматрају да име селу није дошло од речи кукољ, јер и не сеју пшеницу и

⁶⁶ Филиповић М. С. (1967), Жур и околна села, различита етнолошка грађа са Косова и Метохије, стр. 130.

стрна жита. Утрине између Кукуљана и Рапча носе називе предака: Свињоске рупе, Петрова њива, Маринац, Марићеве њиве, Воденице и Крш. Постоје и стари родови Буровци за које неки казују да су њихови преци оснивачи "Бурове цркве" у Марин дофу. У селу постоји место које зову "Црква". На постојање старог села упућује назив Селиште на крајњем југоистоку села у терасастим ливадама испод пута за Брод⁶⁷. М. С. Милојевић помиње село Кукуљане⁶⁸) Испод села налази се Млајестин извор, за који предање казује да је добио име по догађају, кад су поред њега пролазили сватови "извор је изненада пукао, нашла је велика вода и однела сватове и млајнесту" (младу невесту)⁶⁹.

Крстац је 4-5 km западно од Драгаша. У Светоарханђелској повељи помиње се "село оба Крстца са засељем и виноградима" о чему сведочи и данашњи назив "Лојзе"⁷⁰. У турском попису 1452/5. уписан је Крстац. Преко Крстаца водио је други споредни пут из Призрена преко Опоља за Тетово⁷¹. На граници са Албанијом, на брду Пантелевац (1426 m) виде се темељи цркве Св. Пантелејмона. Народ каже да су њена звона могла чути у Љуми. И на брду Були виде се остаци старе цркве. Да ли се у потурченом имену брда Була крије можда црква Ружица, посвећена Св. Духовима - Св. Тројици. Наш народ зна за многе негдашње цркве и манастире под именом Ружица⁷². Срби у Пећи најстарију цамију у свом граду зову Ружица⁷³.

За једну од цркава у Крстцу предање казује да је била манастир. На месту Рудини, које се помиње под истим називом у Светоарханђелској повељи као граница између Рапче и Крстца постоји црквина и старо "каурско" - хришћанско гробље⁷⁴. М. С. Милојевић каже да је у Крстцу била црква Св. Богородице Тројеручице⁷⁵. Јастребов каже само да је била црква, али је до темеља разрушена⁷⁶. У Великом Крстцу и сада постоји месни назив Калуђерци, према јужној страни села и албанској граници. Сада су то ливаде, а раније су биле њиве⁷⁷.

⁶⁷ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 43, 59, 72.

⁶⁸ Милојевић М. С., *Путопис III*, стр. 176.

⁶⁹ Радуновић М., (1988) *Остала је реч*, Београд, стр. 112/16.

⁷⁰ Пешикан М., *Стара имена ... стр.*, 29, 64; Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 72.

⁷¹ Шкриванић Г. (1955), *Мрежа путева према Светостефанској, Грачаничкој и Светоарханђелској повељи*, Историјски часопис, Београд, стр. 393.

⁷² Динић М. (1975), *О имену цркве Ружице*, Из прошлости Београда II, Српске земље у средњем веку, Београд, стр. 343-346.

⁷³ Баталовић В. (1988), *Векови живота*, Београд, стр. 145.

⁷⁴ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 27, 33, 34, 72, 73, 74.

⁷⁵ Милојевић М. С., *Путопис III*, стр. 172.

⁷⁶ Податци, 130.

⁷⁷ Казивање Хаида Исламија, директора школе у Рапчи.

И Крстац је био традиционално познат по спортском пеливанском надметању. Његов житељ Фехим Пеливан био је првак Турске царевине за 1910. годину⁷⁸.

Између Великог и Малог Крстаца, поред пута, постоји велики столетни црни бор којег три човека не могу обујмити. Сматра се светим дрветом и за Бурђевдан му сељани иду у походе, а девојке посебно да би се на њему на љуљашкама љуљале⁷⁹. Није ли можда ово један од два бора који се у Душановој повељи Светим Арханђелима 1348. године помињу у међама Рапче "нис пут на два бора"⁸⁰.

Крушево је десетак километара јужно од Драгаша. У Светоарханђелској повељи помиње се као међашно место са Бродом Крушевска река⁸¹. У најстаријем турском попису КР 1452/5. године уписано је као Крушево⁸². У Цариградском архиву чува се турски попис Призрена и околине из 1455. године, у коме се помиње и Крушево које је било остављено као посед (тимар) неком Милши уз одређен порез⁸³. Јастребов каже да је и овде "начињена цамија на месту где је била црква"⁸⁴.

У атару овог села постоји топоним Кућиште, удаљен 0,7 km од сеоске цамије на путу за Рестелицу. Ту је било седам кућа и најстарије гробље - Гробиште. Поред гробља тече поточић који извире на његовој десној страни. На Кућишту је било гробова и северно од извора и то са надгробним плочама на месту Рудине. На левој страни поточића, десно и лево од једне камене громаде, и сада се познају гробови делимично оивичени каменом. По казивању сељана стара црква је била северно од села, на ћувику, где је сада трафо-станица. Ту је пре 25 до 30 година приликом копања темеља откривено неколико гробова са очуваним скелетима. Назив Церков односи се на место ниже од трафо-станице, али ту нема зидова. На 200 метара западно од села и улице на каменитом ћувику је место Чукарица. Ту је постојао некакав предмет, не зна се да ли је то било клепало или метални предмет, обешен о стуб у који се "чукало и позивало села на скуп"⁸⁵.

⁷⁸ Петровић Ј. (1983), *Физичка култура до 1941. године*, СР Србија II том, Београд, стр. 444.

⁷⁹ Казивања Хаида Исламија, директора школе у Рапчи.

⁸⁰ Пешикан М., *Стара имена ... стр.* 16 (159).

⁸¹ На истом месту, стр. 30.

⁸² На истом месту, стр. 64.

⁸³ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 12.

⁸⁴ Податци 134.

⁸⁵ Казивање Феим Хоџе (1933) и професора књижевности Садик Идризија из села Крушева.

М. С. Милојевић мисли да је црква у Крушеву, по њему Крушевцу, била посвећена Св. Илији⁸⁶.

И у Крушеву су израђиване пушке, или делови пушака, које су Горани, сами или преко трговаца, продавали по целој турској држави.

На три километра узводно од Крушева, на узвишењу изнад реке званом Хисариште, налазе се остаци бедема полукружног облика. На око 80 m североисточно од тог бедема уочавају се темељи четвороугаоне куле чија је свака страна дуга 3,5 m⁸⁷.

Лештане је 3 до 4 km југоисточно од Драгаша. У повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела 1348. године селу Радешу помиње се "међа му от Лештани врх Славковац"⁸⁸. У турском попису КР 1452/5. у нахији Гора уписано је село "Лштани"⁸⁹, а у попису из 1455. године као корисник тимара (поседа) и порески дужник, помиње се неки Јован са пет кућа у Лештанима и село Рапча и Запод (данас у Албанији)⁹⁰. У Поменику манастира Св. Тројице, који се водио од 1465. године, помињу се дародавци из Лештана⁹¹.

У северозападном делу села, на самом улазу, где се сада подижу нове куће, с обе стране пута је повећи простор - ледина која заузима површину од једног хектара коју сада зову Црква или Црков. За јужни део ледине казују да је ту било старо православно гробље. На северозападном делу ледине (на само неколико метара од нове куће Јусуфа Рашитија), судећи по конфигурацији тла, оријентисању у правцу исток - запад, овећа хумка обрасла у вегетацију, треба да представља остатке цркве по којој се и данас овај део села зове Црква или Црков. И овде треба хитно извршити археолошка истраживања и предухитрити да захуктала новградња не прогута и ову доскора табуисану ледину и црквиште.

У средишту села је обновљена џамија са колекцијом дивних домаћих горанских ћилимова и плочом о подизању џамије из 1286. године по хиџри (Сл. 4). У гробљу око џамије има неколико занимљивих споменика са текстом исписаним арапским писмом. Уопште узев, муслиманске надгробне споменике Горе ваљало би систематски истражити.

⁸⁶ Путопис III, стр. 173.

⁸⁷ Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, теренски извештај, март 1967, стр. 6.

⁸⁸ Задужбине Косова, стр. 348; Споменици Македоније III, стр. 368.

⁸⁹ Пешикан М., *Стара имена ...*, стр. 64.

⁹⁰ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 13, 31.

⁹¹ Костић П., *Црквени живот ...*, стр. 164.

Љубовиште је на коси изнад Драгашког поља, 0,5 km источно од Драгаша. У повељама XIV века нема помена о овом селу. У турском попису КР 1452/5. уписано је као "Љбооић", а 1455. стоји да у Љубовићима има 13 кућа⁹². На улазу у село (са лештанске стране), на левој страни пута, постоје остаци две воденице које су имале кола за обраду пушчаних цеви. Једна од њих је била својина Бектеша Пајазита, а друга у власништву његовог брата. Оне су и данас сведоци да је у XIX веку и у овом селу било занатлија - пушкара⁹³. Приликом оправке и проширивања пута 1932/33. године, на гробишту, јужно од Митрове ливаде за кога не знају када је пре исламизације живео, пронађен је надгробни споменик са уклесаним текстом арапским писмом у коме је стајало да је "Имер бин Бајрам" умро пре 170 година. У тексту је била и година рођења Имерова. Судећи по овом споменику и муслиманском имену Имеровог оца Бајрама, проверавање Љубовиштана је спроведено неколико деценија раније. Не знају где се сада налази тај споменик⁹⁴.

У селу постоји предање да су некада имали девет цркава: једну главну и осам засебних. Наиме, њихов поп је подигао главну цркву, а осам других - његових осам синова. Кад су били у свађи сваки се молио у својој цркви, а повремено сви заједно у главној, очевој, цркви⁹⁵. Зато и данас Љубовиштане у међусобним пошалицама и зађевицама Горанци из осталих села зову "црквари". Љубовиштани не остају дужни у тој међусеоској зађевици, прекоревајући житеље осталих села "да ћуте и покрију се ушима" јер је њихова црква била главна у Гори и кад се она огласи звонима сви Горанци су прекидали посао било где да су се налазили - у кући или пољу - устајали и крстили се уз молитву "помози Боже". Звоњаву са њихове главне цркве могле су тек после ње да прихвате све остале цркве у селима Горе чије, се "брујање звона чуло до Љуме".

Главна црква у Љубовишту била је на месту званом Дап, (Дуб), које се налази на 2 до 3 km источно од села у правцу планинских пашњака. За ту цркву се каже да је била манастир⁹⁶). Данас тамо не постоји никакав дуб, "можда је постојао, али га данас нема" - казују сељаци. У самом селу знају и за места још две старије цркве. Једна је била у центру села, на раскршћудва пута,

⁹² Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 63; Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 31.

⁹³ По казивању Ђезаира Пајазита, сада возача Општине у Драгашу, чији је прадеда био поменути Бектеш.

⁹⁴ Казивања Хабиба Ализотија (73) дугогодишњег секретара Општине Драгаш, сада пензионер.

⁹⁵ Радновић М., *Остала је реч*, стр. 166. Писац је, или, његов казивач, ову анегдоту погрешно везао за суседно село Лештане.

⁹⁶ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 58.

где је сада чесма и стара џамија . На двадесетак метара удесно од чесме пре 30 до 40 година, приликом копања темеља за тада нову кућу са уличним бројем 160, чији је власник Адиљ Хусеини, пронађен је у земљи "дрвени долап" са очуваним даскама и целим људским скелетом у гробу. У "долану" је, поред скелета пронађено потпуно сачувано кандило, беле сребрне боје са ланчићима и доњим кугличастим делом. Кандило је предато тадашњем Среском народном одбору у Драгашу, одакле је однесено у Београд и предато неком од тамношњих музеја⁹⁷. На месту те старе куће сада је подигнута нова од савременог материјала. Остао је само још улични зид старе куће са старим кућним бројем (Сл. 6).

У селу постоји и стара џамија без минарета, правоугаоне основе, без куполе, са равним двосливним кровом, покривена старом ћерамидом и веома истакнутим стрехама над улицом, чију дужину од око 2 m подупиру косници распоређени на подједнаком растојању. То је свакако најстарија џамија у Гори, досада непреправљана, занимљива по архитектонском решењу (Сл. 5).

Млике се налази у долини Бродске реке, 3 km јужно од Драгаша. По народном предању, Млике је била мала варошица као и Зиново у Опољу. У Светоарханђелској повељи помињу се 1348. године планине изнад села Обло брдо и Страторије, затим путеви "Вељи ... и цеста која греде у реку на Враниће" као и пут "на десно међу Млаке", што указује да је други споредни пут Призрен - Тетово овуда пролазио⁹⁸. Јастребов је ниже села Млике (он каже Млаке) видео у земљи камене темеље "невелике српске цркве"⁹⁹. М. С. Милојевић пише да између старих трешања преко реке стоји црква у коју нико не сме да уђе¹⁰⁰.

У селу постоји Горњи и Доњи Марин доф (дол)¹⁰¹. На тргу испред џамије је стари бунар, дубок 20 m, сада затрпан. У селу је била најстарија џамија у Гори, која је обновљена 1851. године и у новије време. Приликом последње оправке њен натпис је узидан у минаре (Сл. 8). У натпису стоји да је џамија обновљена 1751. године, а на другом натпису да је из 1353. године када Турака није било на Балкану. Лутовац сматра да се натпис из 1751. пре односи на подизање него на обнову џамије¹⁰². У дворишту џамије око срушеног тулбета има неколико надгробних споменика са

уклесаном "Давидовом звездом" у горњим угловима и арапским писмом. У Доњем гробљу такође има неколико старих муслиманских надгробних споменика. Лингвисти Скопског универзитета су 1978. године испитивали особине дијалекта овог и других села¹⁰³.

Орчуша (Орђуша), удаљена око 5 km југозападно од Драгаша, на самој граници према Албанији. У Светоарханђелској повељи помиње се као Орчуша, у чијој општини на месту Чисте и Чрни гвозд могу да секу шуму села Брод и Глобочица¹⁰⁴. Г. Шкриванић сматра да је средњовековни пут водио и кроз Орчушу¹⁰⁵. У турском дефтеру КР 1452/5 уписана је као Орчушта¹⁰⁶, а у турском попису из 1455. стоји да је тимар (посед) неког Радошава и да има шест кућа¹⁰⁷. Занимљиво је да се предање о "седам кућа", а не "шест" као у турском дефтеру, одржало и до данас. По предању Алимана печалбара, који је радио по Бугарској и потом Турској, власти питале из којег је вилајета па кад је одговорио из Орчуше, онда погледали у књиге, своје старе тефтере "и му рекли: једи хане", што на турском језику значи седам кућа¹⁰⁸. У Поменику манастира Св. Тројице код Муштутишта који се водио од 1465. године помињу се житељи из Орчуше¹⁰⁹.

Старо црквиште је било усред села. По једном казивању, постојала је нека мала црква, црквиште код садашњег тулбета, а по другом у суседству тулбета, где је сада кућа чији је власник Касама Ибраими. Сада тамо нема никаквих трагова¹¹⁰.

Село је најближе албанској граници, удаљено од ње свега 200 до 300 m ваздушном линијом. Са брега се виде граничарске осматрачнице на падини и врху Пантелевци (1426 m), гранични појас са чистином "ничија земља" који преко реке одваја горанска села: Оргоста подељено у два дела с обе стране реке: Кошариште, и Запод видљива и са наше стране, а иза брега су: Очикле, Црне лево, Борје, Шиштевац и Пакиша. Све су то стара села суморног изгледа, покривена и сада каменим плочама. Једина новија зграда је основна школа и на брду караула и бункери. Наши саговорници су нам рекли да је говорни језик ових села "нашински - горански". У свим овим селима, по писању Јастребова постојале су цркве. Неке се помињу и у Светоарханђелској повељи цара Душана, као што је црква Св. Мрате у атару села Пакиште.

103 Видоески В., *Фонолошки систем* ... стр. 127-137.

104 Задужбине Косова ... стр. 348.

105 Шкриванић Г., (1974), *Средњовековни путеви у Србији*, Београд, стр. 17.

106 Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 64.

107 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 31.

108 Казивања Рифата Селимовића (73) пензионера из Орчуше.

109 Костић П., *Црквени живот* ... стр. 164.

110 Казивао Рифат Селимовић.

97 По казивању Хабиба Ализотија (73) пензионера.

98 Шкриванић Г. *Мрежа путева* ... стр. 393.

99 Податци ... стр. 137; Исти, *Стара Србија* ... стр. 94.

100 *Путопис III* ... стр. 176; Реч је очигледно о Марин долу између села Млике, Враништа и Кукуљана; Трпић В. и М. С. Милојевић ... стр. 67.

101 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 61.

102 Ibid. стр. 61.

У Орчуши смо чули и причу о томе како је међународна комисија решила спор о разграничењу између Југославије и Албаније. Двојица хоџа, један из Црнољеве и други из Орчуше одавно су се спорили око својих "нурија". Пошто комисија није могла да нађе заједничко решење, одлучила је да то учини помоћу деце тако што ће пролазећи кроз та села деци називати "добар дан" на оба језика. Црнољевски хоџа не буде лењ него уочи доласка комисије научи децу из својих села да на поздраве "добар дан" или "ту нгат јета" одговарају овим другим отпоздравом. Кад је комисија прешла у наша села деца су одговарала са "добар дан". Тако је учињена неправда горанским селима повезаним међусобно истим језиком, крвним и сродничким везама, а границом раздвојеним у две државе¹¹¹. Сва ова села, као и остала горанска села, била су непрестално изложена пљачкашким походима Арбанаса Љумљана настањених у долини Љумске реке, која тече јужно од горанских села.

Радеша је планинско село 4 до 5 km источно од Драгаша. Од Студеничке повеље којом је Стефан Немања основао своју задужбину манастир Студеницу (1190. године) и даровао јој властелинство, до нас је доспео веома касни препис и свакако прерађена повеља из 1619. године, у којој се део студеничког поседа помиње у суседству око села Радеша у околини Драгаша и села Пакише у Гори, које је сада у Албанији¹¹². У Светоарханђелској повељи цара Душана из 1348. помиње се као манастирско село са засеком Радешнице (данас Доња махала). По датом опису међа, радешко земљиште спуштало се до ополске Вел'је реке. Готово сви називи граничних места сачувани су у непромењеном облику до данас. Међу њима поменуте су и две цркве: Св. Никола у Дољу и Илијина црква између брда Купчишта и пута по Рудини који води за село Локвицу у Средачкој жупи¹¹³. У Поменику коришћеном, који је настао у XV веку а чува се у Српској академији наука и уметности помињу се нека "раба Петра" и "раб Пеја - село Радеша"¹¹⁴. У Поменику манастира Св. Тројице више Мушутиништа помињу се поклоници из Радеша, а у турском попису из 1455. године у Радешу је пописано 13 кућа¹¹⁵.

У селу и данас постоји назив Велики и Мали попов камен. На Заграјцу, око 3 km источно од села и изнад шуме, била је црква која је, по казивању, била манастир. Данас тамо нема зидина, кажу

сељани, У Петерцу, махали Радеша, сада има педесетак кућа а старо гробље је преорано и више не постоји. На месту Гувно у доњем делу Радеша, тамо где је доскора било старо православно гробље, такође су подигнуте нове куће. У том делу села приликом копања ровова за водовод или темеља за куће једна девојчица је нашла сребрни мали (напрсни) крст, коме се губи даљи траг¹¹⁶.

У току последњих година у центру села подигнута је нова џамија с бетонским минаретом, на коме су две шерефе, звучници, осветљење и крових од новог бакарног лима, као у неком граду на Оријенту.

Рапча се налази на 5 km северозападно од Драгаша. Некада је била подељена на Горњу и Доњу Рапчу које, данас чине једно спојено село.

Помиње се као Врбча у повељи Стефана Дечанског издајој 8. фебруара 1327. године манастиру Хиландару у опису међа данашњег ополског села Плава (средњовековног Плави, Плаве): "а се међа Плавом (Плавом) Вел'ји мост, на Кошутник, на Бели Студенац, више на дел, како се вали камен к Врб'чи ..." ¹¹⁷.

У повељи цара Душана манастиру Св. Арханђелима код Призрена одређује се "а Средска и село Рабча да дају луч, а сва горска села и Шикља да стоје у манастири на парамуне (стражи) колицем вели игуман". У даљем тексту каже да прилаже село Рабчу са попом Главатом и попом Рајком са њиховим породицама и имањима¹¹⁸.

У турском попису КР 1452/5 уписана је као "Рабч" у нахији Гора, а у попису 1455. године уписана је Рапча са девет кућа и Лештане са пет кућа као поседи (тимари) неког Јована. Кукли бег је у првој половини XVI века имао у Рапчи четири воденице.

У Рапчи су биле две цркве: једна у Горњој Рапчи на месту Црквине, а друга у крају Маринце, (код данашње основне школе), која је била посвећена Св. Петки. Око цркве је било и старо гробље. На њеним темељима је подигнута џамија¹¹⁹. Јастребов је забележио 1861. године да је више села Рапче видео развалине мале цркве на чијим су се зидовима још задржали делови фреска са ликовима појединих светитеља и натписима¹²⁰. Маринац је крај између Горње и Доње Рапче који је ширењем села и изград-

¹¹¹ Ibid..

¹¹² Ђирковић С., *Студеничка повеља* ... стр. 18.

¹¹³ Пешикан М., *Стара имена* стр. 17, 37, 164.

¹¹⁴ Поменик Коришки, *Архив САНУ лист 66*; Стојановић Љ. (1901), *Каталог рукописа и старих штампаних књига СКА*, Београд, стр. 19-30.

¹¹⁵ Лутовац М., *Гора и Опоље* стр. 33-35, 40, 59, 60.

¹¹⁶ По казивању др Д. Ђукића, турисмолога из Приштине

¹¹⁷ Пешикан М., *Стара имена* стр. ... 15, 64.

¹¹⁸ *Задужбине Косова 348*; Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 17.

¹¹⁹ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 33, 34, 72.

¹²⁰ *Стара Србија* ... стр. 92.

њом нове школе спојио оба села. У неосредној близини школе је и извор Маринац, по коме је и цео крај назван и тако уведен у катастарске књиге. Назив Маринац у разним облицима чест је у Гори и указује на поштовање култа Богородице као свеопштег извора живота "источника живота" раширеног у целокупном хришћанству.

На Чукару испод пута који води из Рапче за Враниште налазила се већа црква, за разлику од махом мањих гробљанских цркава које су постојале у сваком селу, па народ сматра да је ту био манастир, као и у Радеши, Љубовишту, Великом Крстацу и Глобочици¹²¹.

У махали Ковачевци (Куачевци) некада је био развијен пушкарски и ковачки занат. Последњи пушкар, чувени мајстор Бимшит Ефендија, умро је као 85-годишњак 1970. године. Он је израдио и пушку на поклом краљу Александру I Карађорђевићу која се вероватно налази у Војном музеју у Београду.

На североисточној страни села је кречњачко голо брдо Капеш у чијем подножју су шуме и ливаде. Назив и положај овог брда подсећа на стара словенска - паганска култна места Капишта¹²²). На Св. Јеремију (14. маја) народ се окупља источно од Капеша и Рапче, на међи између Рапче и Бучја. Тада се поред сабора и весела копа и земља за израду црепуља у којима се пече хлеб¹²³.

У Доњој Рапчи на сеоском гробљу стоји столетни хрст кога зову Алијин дап. И у Горњој Рапчи, такође на сеоском гробљу, налази се стогодишњи Чачев дап.

Просветни радници у школи у Рапчи претпостављају да име селу долази од речи "рупце", у локалном изговору "рапце", зато што је село у "рупи" - долини у односу на остала горанска села, а не од старе словенске речи "раб" или "вбрац"¹²⁴.

Рестелица је најужније и сада највеће (856 домова) село у Гори. Налази се око 12 km јужно од Драгаша. У Косовском поменику Универзитетске библиотеке у Београду, за кога се сматра да је настао у XV веку, стоји: "Помени Господи раба Кирика" поред чијег је имена на маргини уписано "Растелица". Како се у истом поменику помиње и "раба Божија Елача из села Брота" нема сумње да су у питању оба села која се налазе на југу Горе¹²⁵.

¹²¹ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34.

¹²² Марковић В. (1928), *Православно монаштво у средњовековној Србији*, Сремски Карловци стр. 58; Куљбакин М. (1940), *Лексичке студије*, Глас СКА XXXII, 92, Београд стр. 8, 39; Филиповић М. С. (1952), *Капиште*, Историјски часопис III, 1951-1952, Београд стр. 265.

¹²³ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 44.

¹²⁴ Казивања Хамида Исљана и других наставника школе у Рапчи.

¹²⁵ Поменик косовски, Универзитетска библиотека, Београд РС 46, л. 39

Занимљиви су и називи околних места и планина. Постоји планина Царева чесма и нешто ближе Броду, планина Царевац¹²⁶. Источно од села је брдо Крстила (1907 m), а југоисточно, у стенама Злопоточке планине, између врхова 1858 m и 2181 m су Грчки дупки, што у локалном изговору значи Грчке пећине по чему се може претпоставити да су тамо биле пећине испоснице "грчких" монаха; уз саму границу северозападно од села је Крсто-во поље¹²⁷. С. Тројановић наводи како је Растелица у Гори имала 80.000 оваца, а Гора у то срећно доба милион оваца, па је вуна извожена и за Трст¹²⁸.

Јастребов каже да се у Рестелици налазила црква Св. Варваре "али да од ње није остало ништа"¹²⁹. Лутовац тврди да се њени темељи и данас познају на месту Крстинама¹³⁰. Празник Св. Варваре у народу се зове Варица и за тај дан (17. децембра) кува се жито¹³¹. Није ли до данас очувани обичај у Рестелици и Злом Потоку да се кува пшеница претходно "туцана" у мермерној ступи и служи као посланица на гозбама и празницима, остатак култа Св. Варваре¹³²? Јастребов даље казује да у селу постоји тулбе где је био манастир и мноштво гробова без натписа (Сл. 10 и 11). У близини је и равница на којој се 23. августа (по старом календару) одржавају свеопште свадбе Рестеличана као успомена на светитеља кога су они сматрали својим покровитељем кад су били "још 120 година уназад (од дана боравка Јастребова тамо: 1870-1874.) православни хришћани"¹³³.

Полупорушено тулбе, и данас постоји на малом простору код ракрснице путева и јаког сеоског извора са 2-3 луле. На јужној страни тулбета виде се камене ограде гробова. На самој ивици пута, северно од тулбета расте вишеструко стогодишње табуисано стабло јавора (Сл. 10). М. С. Милојевић каже да је у Рестелици "изграђена цамија пре осам година од материјала разореног великог манастира", као и да су у селу постојале три цркве¹³⁴.

¹²⁶ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 67, 69.

¹²⁷ ВГИ Брод призренски 1:25.000.

¹²⁸ Тројановић С., (1909), *Наше хириције*, Српски етнографски зборник XIII, Београд, стр. 23.

¹²⁹ Податци ..., стр. 134.

¹³⁰ Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 33.

¹³¹ Вукановић Т. П., (1986), *Срби на Косову III*, стр. 410-411.

¹³² Ђуфта Зевђан, директор школе у Рестелици, тврди да је тај "камени туцањ за пшеницу" постојао до 1947-48. године, усред села када је тамо сазиван народ на договор, али не зна где је сада. По обавештењима добијеним у Злом Потоку речено нам је да се чува у цамији. Упореди Филиповић М. С. (1950) *Трачки коњаник*, стр. 15.

¹³³ Подаци ...стр. 134; Јастребов И. С., (1889), *Обичаји и песне Турских Срба*, Петербург, стр. 25.

¹³⁴ Путопис III, стр 175.

Старо православно гробље је било на брегу Крс (Крст, 1620 m), јужно од нове основне школе, удаљено свега 150 метара ваздушне линије, али веома стрмог успона. Јужна и западна страна брега су окомито стење и због тога је приступ немогућ. Простор Гробишта је дугачак око 50 метара и простире се у правцу исток - запад. У средини простора било је заједничко сеоско "гумно", кружног облика и пречника око пет метара, сада напуштено. У источном делу гробишта уочавају се остаци гробова са чеоним и ножним камењем. Неколико гробова је неуобичајене ширине и дужине, што би могло значити да су то двојни или групни гробови истовремено умрлих и сахрањених лица. Било би занимљиво археолошки их испитати при чему се поред осталих података о старости или полу сахрањених, могу очекивати и значајни гробни резултати.

Источно од Рестелице је Јуручко гробље, Турака Јурука који су преко лета напасали своја стада овде. По народном предању, то је "сватовско гробље". Ту су се срели сватови из Овчег поља у Македонији, удаљеног одавде више од 100 km и сватови из Радомира, удаљеног одавде само 15 km у Албанији, па се међусобно поубијали због првенства пролаза. Наводно било је хиљаду сватова, међутим данас се види око 150 обележених гробова¹³⁵.

Нова цамија у Рестелици је подигнута пре 10 до 12 година на месту старе цамије која је била саграђена "пре 350 година". Имамаи цамије су из исте породице и од подизања цамије то звање је преношено с генерације на генерацију.

Горанска села у Албанији

Уговором о миру 1923. године у Албанији су остала села: Борје са 10 кућа, Запод, Кошариште, Ново Село, Оргошта, Орешак, Пакиша, Црнољево и Шиштевац¹³⁶. У турском попису из 1455. године као тимарлије помињу се у Заподу неки Јова, у Новом Селу неки Радослав, у Кошаришту са 12 кућа неки Брајко, у Црнољеву са 12 кућа, такође Брајко тимарлија, у Шиштевцу је уписано 12 кућа. Села Пакиша и Кошариште помињу се заједно са црквом Св. Мрата - Мратињом црквом, у повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела¹³⁷. Село "Чрнељево, Орашек и Шиштевац", односно Црнољево, Орашек и Шиштевац помињу се у повељи цара Душана из-

датој 1355. године манастиру Хиландару¹³⁸ Јастребов казује да је у Борју на месту цркве подигнута цамија, а само 30 година пре његовог обиласка у Шиштевцу је подигнута цамија недалеко од црквених развалина¹³⁹.

ОПОЉЕ

Опоље је такође шарпланинска жупа између масива Коритника и Шаре на југу од Призрена. Данас је насељена Арбанасима. Њених двадесетак садашњих и оних несталих села, са изузетком три-четири касније преименованих, носе очуване словенске називе или нешто измењене и прилагођене свом изговору. Чисто словенски називи су за села: Бродосавце, Заплужје, Згатар (раније Златар), Белоброд, Косовце, Куковце, Плајник, Брезна, Зрзе, Бучје, Плава. Измењени су називи: Зјум, Капра, Брут, Ренце (раније Пустомулча) и Шаиновце (раније Соколовце од турске речи шахин - соко)¹⁴⁰. Занимљиво је порекло имена села Плава. Оно носи име по старом словенском глаголу "плавити", у значењу топити метал или руду. Прерада сировог гвожђа звала се плављење. У руском и словеначком језику она се сачувала до данас. У Словенији топионица се зове *plavilnica*, а радник *plavilec*, а у Варешу - плаваш. На Копанику постоји Плавчево брдо са остацима топионице гвожђа и самокова. Код Ушћа на Ибру је село Плавци, а код Травника - Плаваш махала. У Дубровачком архиву помиње се 1434. године више ковача из засеока Пластица у селу Бостање код Новог Брда. И у ополској Пластици било је развијено занатство прераде гвожђа, а у XIX веку овде је гвожђе "плављено" и прекривано у пушчане цеви¹⁴¹. По селу се зове и Плавска река која код села Орчуше прелази у Албанију.

У средњем веку целу жупу Опоље и део Горе краљ Стефан Урош III Дечански даровао је 1326. године Епископији призренској, катедралном храму Богородице Љевишке. "И еште прида ми Краљевство селиште Пустомулчу да га насели црква и да га приложи Опољу, а међу му ...." Из овог описа међа може се тачно утврдити да је ту настало садашње село Ренце¹⁴². Стефан Дечан-

¹³⁸ Соловјев А., (1926), *Два прилога проучавању Душанове државе* Гласник Скопског научног друштва књ. II, св. 1-2, Скопље, стр. 28.

¹³⁹ Податци, ... стр. 134.

¹⁴⁰ Путовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35.

¹⁴¹ Сињић В. (1981), *Надо и плавити термини наше старе производње гвожђа*, Ономастолошки прилози II САНУ, Београд, стр. 147-148; Динић М., (1957) *Из Дубровачког архива I*, Београд, стр. 42, 44, 51, 69, 70-73.

¹⁴² Николић М., (1975), *Властелинство Св. Богородице на Левиши*, Историјски часопис XXIII, Београд, стр. 44; Јанковић М., (1985), *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, стр. 120; Задужбине Косова ... стр. 326; Путовац М., *Гора и Опоље*, стр. 83.

¹³⁵ Казивао Ђуфта Зевђан.

¹³⁶ Путовац М., *Гора и Опоље*, стр. 6, 12, 31.

¹³⁷ Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 17.

ски приложио је 1327. године и манастиру Хиландару, поред осталих, и село Плави на Брезном са "међами и правинами". У међама се помињу Враб'ча, Вељи мост, Крстишта, пут на Добрањевац, Веља река, данас Плавска или Опољска река, лева притока Дрима, у чијем су сливу Гора и Опоље¹⁴³.

У повељи цара Стефана Душана којом 1348. оснива манастир Св. Арханђела код Призрена и дарује му села и остала добра помињу се као гранична села и места између његове повеље и повеље Стефана Дечанског епископији Богородице Љевишке села, међе и називи места: Пустомулче, Зерзево, Плава и Брезна; планине Првослав, Гребеште, Плоче, Храброво поље, Сопот, Мавр, Чрни камен, Ирош; места Мужев дол, Бучје, Жабострек, Клетна урвишта, Кошутник, Крстишта, Веља река са Вељим мостом, Плава, Плави са међашем Петрово село, Сиња, Локве, Суха локва, Тодоров дол¹⁴⁴.

Преко Опоља је ишао други средњовековни пут за Тетово, који се помиње у Светоарханђелској повељи када је реч о разграничењу горског села Крстац од Опоља¹⁴⁵.

Још у првој половини XVI века Кукли бег је заузео Опоље, бивши црквени посед Богородице Љевишке у Призрену, насилно га исламизовао и у селу Бродосавце подигао дворцац, цамију, тулбе, сарај, спровео водовод и "израдио хамам где су он и његови потомци испирали тело од хришћанске крви". Његов дворцац разорио је скадарски Махмуд паша Бушатлија¹⁴⁶. После смрти Кукли бега сељаци су постали власници земље и корисници планине у границама села¹⁴⁷.

У турским писаним изворима попис жупе Опоље дат је само у попису Дукађинског санџака из 1571. године. Тамо је пописано 25 насеља: Билуша, Златарица, Плајник, Зиново, Заплужани, Бљач, Плава, Буче, Брезна, Зрзево, Градчаница и 13 села која су сада непозната: Гжош, Панделовци, Хотуново (са 16 муслиманских кућа и баштином неког Рада у рукама Али Јусуфа), Стрела, Гостице, Зубовци, Димитровци, Золч, Олина Кусаћ, Јенице Лаз, Свети Петри, Берман (Герман) и Лопушник¹⁴⁸. У овом попису само у два насеља нема муслимана: Билуша са 45 словенских имена и албанско село Плајник са 20 српских имена. У осталим селима муслимани су или у већини или једини становници¹⁴⁹. О ста-

143 Пешикан М. *Стара имена* ...стр. 15.

144 На истом месту: 14, 15, 17, 20, 21, 26, 27-29, 31, 32, 35-37, 40-45.

145 Шкриванић Г., *Мрежа путева* ..., стр. 393.

146 Јастребов, *Податци* ..., 124.

147 Микић Ђ. (1988), *Друштвене и економске прилике Срба на Косову у XIX и почетком XX века*. Београд, САНУ, стр. 15; Јастребов, *Стара Србија* ... стр. 90.

148 Пешикан М., *Стара имена*, стр. 50, 63.

149 На истом месту, стр. 80, 81.

новништву у Опољу у XIV и XV веку нису познати и сачувани подаци а из пописа из 1571. године запажа се готово потпуна исламизација од преко 95%¹⁵⁰.

У аустријском походу против Турске 1689/90. године, после пораза код Качаника, у суровој одмазди над побуњеним присталицама Аустријанаца и хришћана, по статистици коју је дао аустријски фелдмаршал Ветерани, међу више од 700 великих и малих села, која су разјарени Турци и Татари разорили и раселили широм Косова и Метохије, уписано је и 36 села Опоља¹⁵¹. Како Опоље тада, а ни сада, није имало толико села, свакако да су ту убројана и села која припадају Гори. Судећи по овом податку, Опољци и Горанци, без обзира што је процес исламизације тада захватио обе жупе, последњих деценија XVII века устали су против турске владавине.

И. С. Јастребов руски историчар и конзул у Призрену у два маха (1870-1874) и (1879-1880), а у међувремену конзул и у Скадру, једини је пропутовао Опољем и Гором. Зна се и тачан датум његова одласка за Гору, из писма које је Илија Ставрић упутио београдском митрополиту Михаилу 25. августа 1873. године у коме каже: "Јуче је г. Јастребов одпутовао у Гору за истраживањем старина"¹⁵². Правичан и одлучан, Јастребов је учинио многа добра хришћанима, а нарочито Србима, за време службовања у Призрену и Скадру. На основу података при обиласку Опоља, предања, докумената и других извора описао је врло живо и приказао Кукли бега овде казати да ни у Опољу ни у Гори нема оно мноштво српских старина као што смо мислили. Све што је било за свагда је пропало јер је све упропастио Кукли бег и његови потомци. Да се ту находило српско православље не може нико у то посумњати, судећи по неким црквеним урвинама и темељима готово по свим селима"¹⁵⁴.

Шездесет и седамдесет година касније, у три-четири летња месеца 1937, 1947, 1949, 1951 и 1953. године, Опоље је испитивао М. Лутовац и дао доста драгоцених података у својој познатој монографији *Гора и Опоље*. Данас је тамо српским научницима и истраживачима немогуће радити, најпре због непостојања личне безбедности, а потом и одбојности тамошњег арбанашког живља да у било ком облику сарађује. Стога ћемо се задржати на подацима о историјским споменицима Опоља из времена пре исламизације, публикованим у току последњих 150 година.

150 На истом месту, стр. 93.

151 Као и напомена 11.

152 Слијепчевић Ђ. (1941), *Неколико писана Сини А. Игуманова*, Скопље, стр. 29.

153 Бован В., (1983), *И. С. Јастребов, у Призрену*, Приштина, стр. 201

154 Јастребов, *Податци* ..., стр. 127.

Остаци црква и манастира у Опољу

Билуша. - Мада се село налази у Призренском Подримљу турским пописом Дукаћинског санџака из 1571. године убројано је у Опоље. По том попису у селу је затечено 45 лица, и то сва са српским и хришћанским именима, без иједног муслимана¹⁵⁵. Из повеље краља Милутина дате 1308/9. године хиландарском пиргу у Хрусији зна се да је у Билуши постојао манастир Св. Димитрије¹⁵⁶.

Белоброд (Белобард). - Насељава га арбаншко становништво, али се назив села сачувао у старом словенском облику¹⁵⁷.

Блач. - Једну од три махале у селу зову Махала е приф-таи - Поповска махала. У њој је било 16 кућа чији су се становници презивали Прифт¹⁵⁸. Јастребов, за време својих истраживања, забележио је још видне остатке невелике сеоске срушене цркве¹⁵⁹. У турском попису из 1571. године село је уписано као Блач, са 11 кућа међу којима су била три конвертита и неки Бe-љан Војводин¹⁶⁰. У њивама Ронза постоје трагови старог гробља ранијег становништва¹⁶¹.

Брезна, у подножју Коритника, сачувало је старо име захваљујући континуитету старог српског становништва које је исламизирано. Међу називима у селу постоји и Луги и Кишес - Црквени до, који јасно указује да је у селу постојала црква. Под садашњим именом помиње се и 1348. године у Светоарханђелској повељи, са међама суседног Бучја. М. С. Милојевић је забележио предање да је у селу била црква Св. Јована на чијем је развалинама подигнута џамија, а Јастребов да се на "пола часа к истоку налази стари бунар неизмерене дубине, без икаквих натписа за који људи казују да у њему живи нечиста сила"¹⁶². Међу називима у селу, поред арбанашких, има и назива Голо брдо, Забел и Лопушник¹⁶³. У турском попису из 1571. године у Брезни је уписано 19 пореских глава, међу којима и пет конвертита. У истом попису овдашњи месни назив Лопушник слови као посебно

село са 11 житеља и једном хришћанском кућом. Међу пописанима се налазе и два конвертита као и баштина коју држи Марко Новаков из села Билуше као измеђар кадијин¹⁶⁴.

Бродосавце. - Овде је у XVI веку живео Кукли бег, где су били и његови дворови, џамије и тулбе. На ушћу Куковског потока у Опољску реку постојао је градић Зиново, за које Јастребов каже да је био зидан од белог мрамора донесеног са порушених црква и манастира. Више села у клисури је била црква "и судећи по месту мора да је била велика, ако не и манастир" каже Јастребов¹⁶⁵. М. Лутовац каже да ти остаци подсећају на рушевине каквог манастира и његових економских зграда¹⁶⁶. И П. Костић каже да је код села постојала црква¹⁶⁷, а М. С. Милојевић - да је Кукли бег подигао џамију од камена цркве Св. Саве, као и да је крај села постојала пећина Св. Петра и Св. Марка¹⁶⁸. У турском попису из 1571. уписана су као посебна села Зиново и Св. Петар¹⁶⁹.

Брут је исламизиран крајем XVII века. У турском попису из 1571. године, у коме су поменута сва тадашња опoљска насеља, нема му помена. Сматра се да су име селу дали нови становници. Испод села, све до Опoљске реке су њиве Ограђа и Вакуф где су се налазили старо гробље и црква¹⁷⁰. Северно од Брута је вис Рудина (1225 m), а још северније - пашњак Берман (1205 m), а одатле на северозапад, на 2 до 2,5 km, у шуми Брутске планине су окомите стене које зову Гури калуђерит - Калуђерски камен¹⁷¹. Ту, у стрмим литицама Брутске планине, односно Калуђерског камена, на извору потока који тече на север кроз села Јешково и Хочу Заградску, постоје две пећине средњовековне испоснице које су међусобно повезане стазом и остацима цркве. Њима је прилаз могућан само са северне стране. Прва пећина је са спољне стране подзидана каменом. На платоу друге пећине налазе се остаци некадашње цркве, чији су зидови местимично очувани и до 1,60 метара висине. И ова пећина је са спољне стране је подзидана каменом¹⁷².

Планински вис и пашњак Берман помиње и Јастребов, а М. С. Милојевић, кад пише о Бродосавцу, помиње и две пећине: Св. Петра и Св. Марка, које су, по његовим наводима удаљене од Брута око 3 km, а од Бродосавца на северозапад око 6 km¹⁷³.

155 Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 80.
156 *Задужбине Косова* 399; Пешикан М., *Стара имена ...*, стр. 19, 47.
157 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35; *Задужбине Косова ..* стр. 395.
158 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 77.
159 *Стара Србија ...* 86.
160 Pulaha S., (1984), *Popullsia shqiptare e Kosoves*, gjate shek. XV-XVI. Tirana стр. 347.
161 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 77.
162 Јастребов, *Стара Србија ...* стр. 87; Лутовац М. *Гора и Опоље*, стр. 81, 82; Милојевић М. С. *Путопис ...* стр. 199; Трпић В., Милојевић М. С. ...стр. 32; Пурковић М. *Попис села у средњовековној Србији*, стр. 66; *Задужбине Косова ...*стр. 403.
163 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 81, 82.

164 Pulaha S., *Popullsia ...*, стр. 352-3
165 *Податци ...* стр. 24.
166 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35.
167 Костић П., *Црквени живот ...*, стр. 100.
168 Путопис ... стр. 199.
169 Pulaha S., *Popullsia ...* стр. 354; Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 63.
170 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 78; Јастребов, *Стара Србија ...* стр. 81.
171 ВГИ Призрен запад 1: 25.000
172 *Као напомена* 87, стр. 2, бр. 16.
173 *Путопис ...* стр. 199.

У турском попису из 1571. у Опољу се помиње село Свети Петри са свега шест пореских глава међу којима су уписани два конвертита, један с презименом Прифти - (Попов) и баштина Богдана у рукама муслимана¹⁷⁴. М. Пешикан каже да је село данас непознато¹⁷⁵. Сматрам да је могуће да је то старо име данашњег Брута. Такав случај замене имена постоји код имена средњовековног села Свети Петар изнад села Корише код Призрена, које се тако звало по испосници Св. Петра Коришког све до 1876. када је на кратко време од турских власти прозвано Хамидије да би по албанским досељеницима било прозвано Кабаш¹⁷⁶.

Бучје је у подножју Коритника. Помиње се у повељи цара Душана 1348. као гранично место Плава и Брезне¹⁷⁷. У турском попису из 1571. имало је 16 кућа међу којима је било и 7 потурица¹⁷⁸. На међи између села Бучје и горанског села Рапче, на дан Св. Јеремије (14 мај по новом календару) одржава се народни сабор када се ритуално копа земља за прављење црепуља у којима се пече хлеб. Једна утрина Бучја према Рапчи зове се Богданов поток¹⁷⁹.

Бузец је мање село у дну Опоља. У Светоарханђелској повељи помиње се као *Бозовци*, што су Арбанаси прилагодили свом изговору. У повељи се описују међе између Бозовца и данас несталиг села Јеленца, чији је дотадашњи власник био Драица Грковић са браћом и породицом, а које су ишле "путем у Вељу Реку, у Сопот, уз реку на Слап, по врху над Млаке..", чији су се називи добрим делом и до данас сачували¹⁸⁰.

Герман у турском попису из 1571. помиње се као напуштена мезра (обрадиво земљиште) задужено порезом у износу од 387 акчи. Данас је то ван сумње вис и голет Берман изнад Брута¹⁸¹.

Грачаница помиње се као село у нахији Опоље у турском попису из 1571. године са 14 пореских глава и једном хришћанском кућом. Међу пописаним су и двојица потурица¹⁸². У повељи Стефана Дечанског Призренској епископији из 1326. године помиње се уљаник цркве Богородице Љевишке у Грачаници¹⁸³. Данас постоји планина Грачаница, југоисточно од Жура¹⁸⁴.

174 Pulaha S., *Popullsia* ... стр. 354

175 Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 63.

176 Костић П., *Црквени живот* ... стр. 135.

177 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 30, 44; Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 20, 63

178 Pulaha S., *Popullsia* ... стр. 351.

179 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 30, 35, 44, 50, 72, 82; Јастребов, *Стара Србија* стр. 81; *Задужбине Косова* ... стр. 348.

180 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35; Јастребов, *Стара Србија* стр. 81, 86; *Задужбине Косова* ... стр. 352, 408; Споменици на Македонија III, стр. 390.

181 Pulaha S., *Popullsia* ... стр. 354.

182 Pulaha S., *Popullsia* ... стр. 356.

183 *Задужбине Косова* стр. ... 325.

184 ВГИ Призрен запад, 1:25.000, 72/66.

Златар, Златар. У Светоарханђелској повељи помиње се под називом Златаре, што чини и Јастребов. Сматра се најстаријим селом у Опољу, имало је 400 кућа, у њему су живели златари и становништво је мешовитог српског и арбанашког порекла¹⁸⁵. У турском попису из 1571. године уписано је под називом Излатарца, са 43 пореска обвезника, међу којима је и десет конвертита¹⁸⁶.

Зиново се у турском попису из 1571. године помиње као посебно село са 17 кућа, међу којима и две куће потурица¹⁸⁷. У пољу су остаци старог градића.

Зрзе се помиње у повељи Стефана Дечанског Богородици Љевишкој 1326. године као Зерзево. Јастребов је забележио у селу махалу Превиша и остатке старог хришћанског гробља¹⁸⁸. У турском попису из 1571. године забележено је посебно село Пребић, са 17 становника, међу којима и седам потурица¹⁸⁹. Могуће је да садашња Превиша носи име старог Пребића.

Заплужје, Заплужани. Помиње се као Заплужје у повељи Стефана Дечанског из 1326. године. У турском попису из 1571. године помиње се: Горна Заблужан (Заплужје), са 28 кућа, међу којима пет потурица и Долина (Доње) Заплужани (Заплужје), са 18 пореских обвезника и шест хришћанских кућа¹⁹⁰. Јастребов је нашао у селу видне остатке цигле, тесаника од камена па закључује да је ту могуће била црква¹⁹¹. И П. Костић каже да се код села Заплужја налазила црква¹⁹².

Капра је новије име села, што у преводу значи јелен. Мештани говоре да се раније звало Бљач. Није искључено да је преузело име несталиг села Јеленац које се граничило са Бозовцем. У сеоском атару доскора се могла видети стара црквина и гробље око ње "Киша, неког старог народа" како кажу мештани¹⁹³. Јастребов је записао да село има 35 кућа "близу којег се виде развалине цркве", као и то да је у почетку "садашњег столећа ... било старих људи који нису никако хтели променути свој стари српски за арбанашки језик"¹⁹⁴.

185 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 35, 77; Јастребов И.С., *Стара Србија*, стр. 81, 87.

186 S. Pulaha ... 340-341;

187 S. Pulaha ... 344;

188 *Задужбине Косова* ... стр. 448; Лутовац М., *Гора и Опоље* стр. 30, 35, 75;

189 S. Pulaha ... 349;

190 S. Pulaha ... 344 i 345;

191 Јастребов, *Стара Србија* ... стр. 81-82;

192 *Црквени живот* ... стр. 100;

193 Лутовац М., *Гора и Опоље* стр. 34, 79;

194 *Податци* ... стр. 126, 128;

Косовце. - Један део села на коме је било старо насеље и данас се зове Сејиште. На потесу Ливада су били остаци цркве, па се и ливада зове Киша - Црква. Сматра се да се овде старо српско становништво поарбанашило и сачувало старо име села и неких потеса, као што су: Острике, Сејишта, Ливада, Опћина, Гури говедарит (Говедарски камен) и др¹⁹⁵. Јастребов је забележио да су овде (на 30 година пре његовог обиласка) одржавани стари обичаји поштовања бадњака, старе игре кола идентична са оним у Средачкој и Сиринићкој жупи¹⁹⁶. Такође се и Бурђевдан и Митровдан празнују по православном календару¹⁹⁷.

Југоисточно од села (15 минута хода) у шуми је старо стабло букве, које сматрају светим и верује се да је најстарије у Гори и Опољу.

Кукотце је задржало старо словенско име. Постоји топоним Параспор који упућује на остатак из византијског и српског средњовековног доба. Топоним Параспора често се среће у Гори и Опољу (Драгаш, Враниште и др.)¹⁹⁸. Сеоски називи Средња и Горња могила могли би да скривају остатке каквог култног места. Поред Могиле и називи Острик и Стр'га (Струга) задржали су старе словенске облике.

Лопушник. У турском попису нахије Опоље из 1571. године уписано је село Лопушник са 11 пореских глава и једном хришћанском кућом. Међу пописанима су и два конвертита и баштина Хасана, сина Мустафиног, коју држи Марко Новаков из Билуше као кадијин заступник¹⁹⁹. Данас постоји Лопушки Хан и пашњак источно од Брезне.

Свети Петар. У турском попису из 1571. године уписано је село Свети Петри са шест пореских глава, међу којима су и двојица потурица и баштина неког Богдана у рукама Хасана Коке²⁰⁰. Како је село Свети Петар уписано у редоследу између Јенице Лаза, можда савременог Лез²⁰¹, и мезре Герман (Берман данашњи) пашњак (1205 m), који се налази југоисточно од Калуђерског камена са два испосницама које су по казивању М. С. Милојевића биле посвећене Св. Петру и Св. Марку, могућно је да је малено село са 6 кућа постојало негде у суседству ових пећина. Сличан је случај и са селом Свети Петар код испоснице Петра

Коришког, које је до друге половине XIX века носило име по испосничу Св. Петру Коришком²⁰².

Плава се налази у подножју Коритника. Помиње се у повељи Стефана Дечанског (8. фебруару 1327) где прилаже манастиру Хиландару "и село Плави на Брезном са всеми међами и правинами"²⁰³. Данас су, осим словенског назива села, сачувани само називи брда Богданце (1052 m) југозападно од села са чије источне и западне стране теку два поточића са истим именима - Осојник²⁰⁴. На Плавској реци су воденице. Помиње се, такође, и у повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела 1348. године у границама са Бучјем и Брезном²⁰⁵. У прошлости је припадало жупи Гора али су га населили Опољци и потисли Горанце. Село је добило име по обради гвожђа (од старе словенске речи плавити - претапати руду и гвожђе). И овде је као и у неколико села Горе, било развијено занатство прераде и обраде гвожђа, особито израда пушчаних цеви²⁰⁶.

Плајник (Планиник) је у планини (1420 m), што му и име казује. У арбанашком језику име му је нешто скраћено и прилагођено изговору. У турском попису из 1571. године уписано је као Плајаник, са 20 кућа²⁰⁷. У селу су сачувани стари локални називи: Ограђе, Брег, Орница, Опћина, Пужар (Пожар), Црна Млака. Једно братство у селу зове се Домазет (11 кућа по Лутовцу). Не знају порекло, али им презиме казује све. Њихов предак је дошао из другог српског села у српску кућу и добио надимак Домазет²⁰⁸. Јастребов каже да у Плајнику, Шаиновцу и Косовцу и до данас о празницима и свадбама играју коло истоветно као и Срби у Средачкој и Сиринићкој жупи. Додаје и то да су на 30 година пре његовог обиласка одржавали и обичај бадњака. Бурђевдан славе као и Курбан бајрам, а такође и Митровдан, и то не по католичком већ по православном календару²⁰⁹.

На брежуљку више села (у њиви Бахтијара Абаза) постоје темељи старе цркве коју народ зове Киша (Црква)²¹⁰.

Ренце је новији назив за средњовековно село Пустомулче. По опису граница из повеље Стефана Дечанског (1326) Епископији левишкој у Призрену, простор који је заузимало ово село поклапа се са садашњим селом Ренце²¹⁰.

202 Као напомена 176.

203 Пурковић М., *Попис села у средњовековној Србији*, стр. 127; Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 37, 48, 82; Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 15;

204 ВГИ Драгаш 1:25.000, 61/70;

205 Задужбине Косова 348; Споменици Македоније III стр. 367;

206 Симић В., *Надо и Плавити ...* стр. 147-148;

207 С. Пулаћа, ... стр. 341;

208 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 49, 80;

209 Јастребов, *Податци* стр. 123; Васиљевић Хаџи Ј. *Арнаути ...* стр. 122, 132;

210 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 80;

195 Лутовац М., *Гора и Опоље*, стр. 34, 35, 49, 79;

196 *Стара Србија, ...* стр. 81, 86;

197 Ј. Хаџи Васиљевић, (1939), *Арнаути наше крви - Арнаути*; стр. 132;

198 Јиречек К., (1978), *Историја Срба I*, стр. 286; II стр. 166;

199 С. Пулаћа ... 355;

200 С. Пулаћа ... 354;

201 Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 63.

Шаиновац је некада припадао Гори, али је доцнијим продором Арбанаса из Опоља и ширењем њихове језичке групе припојено Опољу. Раније и у средњем веку звао се Соколовац и налазио се у атару села Радеше. Становници су се бавили соколарством па је по турском називу шахин (соко) и село тако названо. Локални топоними данас су углавном задржали старија словенска имена: Ловка, Себчево гувно, Дубрава, Ржаник, Река, Равништа, Босна и др. Из овог места, које носи име као далека Босна у средишњем делу Балкана, доведена је вода за сеоски водовод. Село се користи и водом из Радешке реке за наводњавање.

По народном предању, у овом селу рођен је око 1530. године Синан паша, који је као дете овде чувао овце. Звао се Синадин, што значи да је био Србин. Обилазећи своју царевину, турски султан га је, као бистрог дечака одвео у Цариград и касније поставио за пашу. Он крене са 40.000 војника на Призрен да потурчи своју браћу, који покушаше да му се одупру код Црног потока. Стигавши је он потукао и од тада се ово место зове Кара - поток. Стигавши у Опоље поби све попове а народ који је остао без свештеника, потурчи се. Тада нареди да се од камена Св. Арханђела, Душанове задужбине код Призрена сагради позната Синан пашина џамија у Призрену. По мишљењу Хасана Калеша о овом предању (1839-1903), српски историчар и професор Велике школе у Београду "и навео науку на погрешан пут". Сам Калеш забележио је другу варијанту те приче. Кад је султан Синана довео у Цариград и поставио за пашу, он је најпре погубио све хришћане на високом положају у Турској. Затим је султановој мајци на чијем је темену био крст одсекао главу. Антон Чета, професор Универзитета у Приштини, забележио је у Дреници и варијанту по којој је Синан-паша љубоморно чувао своје чобанско одело у једној својој одаји и с времена на време навраћао да га погледа и да се сети да је био чобанин и да се много не дичи својим положајем²¹¹.

Источно од Шаиновца, на удаљености 1 до 1,5 km налази се усамљени камени споменик (можда стела?) на коме је у рељефу представљен коњаник са два симетрично постављена пса у подножју. Натпис на њему, уколико је постојао, је пропао и неуочљив. Нисмо били у могућности да усмено добијене податке и проверимо на лицу места²¹².

211 Калеш Х. (1972), *Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику*, Приштина, стр. 265;

212 Документација Међудодељенског одбора САНУ за Косово и Метохију, досије Драгаш, 3 и 4;

* * *

Како је у новије време проучавање Опоља од стране српских институција и њихових чланова и сарадника изостало, сматрали смо да није наодмет да, макар и у најосновнијим цртама у и сажето, дамо преглед остатака културне баштине из времена пре исламизације ове шарпланинске жупе и да их тиме отргнемо од апсолутног заборавља.

СРЕДАЧКА ЖУПА

У Средачкој жупи, која се налази у сливу горњег тока Призренске Бистрице, има 13 села и више заселака. У њима је некада било 26 цркава и неколико градишта или двораца о којима сведоче било остаци било писани извори. О њима су писали многи научници - историчари, етнологзи, архитекте и други испитивачи, стручњаци или публицисти - популизатори културне баштине ове жупе²¹³. Од некадашњих 26-27 цркава на подручју жупе, данас их има 12, махом подигнутих или обновљених у време обновљене Пећке патријаршије 1557. године. Међу њима у осам цркава су добрим делом сачуване и фреске, настале такође у то доба. Без фресака су новије обновљене цркве у: Локвицама (Св. Илија), Живињану (Св. Недеља) и Плањану (Св. Богородица).

У следећем прегледу осврнућемо се на назначајније поменице и податке о селима Средачке жупе и њиховим културним споменицима.

Богошевци су, по локалној традицији, једно од седам засељака главног села Средска, иако је од њега удаљено око 2 km ка истоку. По народном предању, добило је име по "богословском имању које се ту налазило", па се најпре звало "Богошовско", а потом "Богошовци"²¹⁴. Цар Душан је 1348. године село Средску приложио манастиру Св. Арханђела. Из једног записа у рукописном Јеванђељу из 1587. године сазнајемо да је у Богошевцима то Јеванђеље "превезано и бист те године глад от истока до запада по всеи земљи и на Васкресение Христово пада снег три дана"²¹⁵. На зиду богошевачке цркве је делимично очуван натпис о њеном

213 Исцрпан преглед старије литературе о црквама Средачке жупе дао је Пајић П. (1958) *Цркве Средачке жупе из турског периода*. Гласник музеја Косова и Метохије III, Приштина, стр. 51-52.

214 Чукаловић Т., (1889), *Сретачки родослов*, Ниш, стр. 15;

215 Срећковић П., (1882) *Лутничке слике*, Летопис Матице Српске, Нови Сад, стр. 30.

живописању у време попа Стојана, али не и година када је то било ²¹⁶. Из 1765. године постоји запис неког јереја Филипа Љубишког "који приде ва село Богошевц" ²¹⁷. Парох богошевачки Коста Поповић је од турског зулума пребегао 1908. године у Србију ²¹⁸. По народном предању, цркву у Богошевцу подигао је Рајко Ђаја од братства Видосавци, који је имао 12.000 оваца, па се у сеоби Срба под патријархом Чарнојевићем одселио у Срем где има 70 фамилија које воде порекло од његове куће ²¹⁹. Такође, по народном предању, село је раније за црквену славу сваке године клало кошту или јелена, касније бика или вола, ради приношења жртве храму Богородичином, на нарочитом жртвенику пред самим храмом. Осим култа плодности ово жртвовање животиња има карактер замене људске жртве која је обављана у паганско време у спомен врховног аграрног божанства ²²⁰.

На сеоском гробљу је мала црква Св. Николе, правоугаоне основе, са полукружном апсидом, полуобличастим сводом и двосливним кровом, саграђена најраније у последњој деценији XVI века ²²¹ (Сл. 21). По стилским особеностима фреске ове црквице потичу с краја XVI или почетка XVII века и рад су групе сеоских мајстора који су радили у околини Призрена. Међу насликаним у друштву најпоштованијих светитеља у првој зони је и портрет Стефана Дечанског. Међу сачуваним иконама налазе се олтарске двери, Богородица са Христом, две светитељке мученице и групна икона светих апостола ²²². У цркви се чува и висећа кадионица из XIV века (Сл. 21).

Булец - Голем камен је стеновити и стрми планински врх (1650 m) северозападно од села Плањана. У Душановој повељи манастиру Св. Арханђела из 1348. године помињу се као међашни врхови: Булец, Било (2035 m), Уши (1610 m) и "дел низ Тоцил" (846 m) чији су називи и до данас остали неизмењени ²²³. Булец се помиње и у повељи цара Душана којом 17. маја 1355. године потврђује метох Св. Петра Коришког манастиру Хиландару ²²⁴.

²¹⁶ Петковић С., (1965), *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад, стр. 195.

²¹⁷ Стојановић Љ., *Записи и натписи VI*, 10320;

²¹⁸ Перуничкић Б., *Зулуми аге и бега у Косовској вилајету*, Београд, стр. 1989.

²¹⁹ Вукановић Т. П., (1986) *Срби на Косову III*, Врање, стр. 437;

²²⁰ Исти, (1965) *Село као социјална заједница код Срба*, Гласник Музеја Косова и Метохије XI, Приштина, стр. 109.

²²¹ Шупут М., (1991), *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII века*, Београд, стр. 31.

²²² Тимотијевић Р., (1991), *Иконопис на територији Призрена*, "Баштина" 1, Приштина, стр. 262.

²²³ ВГИ секција Призрен исток 1:25.000.

²²⁴ Соловјев А., (1926), *Два прилога проучавању Душанове државе*, Гласник Скопског научног друштва II, св. 1-2, Скопље, стр. 26, 30.

На источној страни окомите литице Булца, високе 150 m и неприступачне са земље без скела или стуба, налази се пећина испосница изнад које је природна стеновита "стреха" - окапина која онемогућује приступ пећини ни помоћу ужади са горње стране. По казивању становника Плањана и засеока Пејчићи у ту пећину су монаси манастира Св. Арханђела после доласка Турака у Призрен (1455. године) пренели и склонили драгоцености ризнице манастира Св. Арханђела заједно са "златном круном цара Душана". Како је околина Булеца била богата шумом калуђери су правили дрвене скеле или стубе које су у случају опасности могли уклонити. По истом предању за "круну цара Душана" избушили су у "стрехи" стене посебну скривницу у виду тепсије коју су потом затворили каменим блоком од исте стене подражавајући природну боју камена местимично нападнутог белом бојом шалитре. По казивању сељана "Душанова круна" се и сада тамо налази јер јој је немогуће прићи "ни озго, ни оздо". У Средској жупи чести су називи: Царева ливада, чесма, лаз, двор, стогови, гумно и други. На северним падинама Тоцила постоје још две пећине: Пештера и Мечкина дупка. Пећина испосница Голем камен је законом заштићена као културни споменик XV-XVI века ²²⁵.

Горње Љубиње је муслиманско село српског говорног језика, удаљено око 16 km југоисточно од Призрена. Исламизација српских села Призренског санџака отпочела је за време владавине Синанпаше. Тада је срушен већи број цркава у Средачкој жупи: Горње и Доње Љубиње, Локвице, Речане, Плањане, Живињане и најстарија црква у целој жупи Св. Петка у селу Средској која се помиње у Душановој повељи 1348 ²²⁶. Ј. Цвијић каже да се за село Љубиње зна да је потурчено пре 150-180 година рачунајући уназад од почетка XX века ²²⁷. У Арханђеловској повељи помиње се као "село Љубиње с всеми међами и с планинама и с всеми правинами села тог" ²²⁸. У турским пописима из 1485. и 1571. године помиње се као Љубиње ²²⁹. У Поменику коришком, који се водио у XV и XVI веку, помиње се "раба Дмитра из Љубихне". Такође и у Поменику манастира Св. Тројице Русинице из 1465. године помињу се Срби дародавци из Љубиња. На карти Бакома Кантелија да Вињоле Краљевство Србије из 1689. године уписано је као Љубоња.

Изнад извора Љубињског потока, јужно од села, је раван која се зове Царево гувно, а северно од села гребен Клепала чије

²²⁵ Решење Призренског завода за заштиту споменика бр. 166 од 6.04.1974.

²²⁶ Рајкић Р., (1958), *Crkve Sredacke župe iz Turskog perioda*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije III, Priština, str. 58.

²²⁷ Основе III, стр. 1108.

²²⁸ Споменици Македоније III, стр. 367.

²²⁹ Пешикан М., *Стара имена ...*, стр. 55/5 и 60/25

име потиче од назива црквених клепапа која су по турском освајању и забрани употребе звона на хришћанским богомољама заменила поскидана и опљачкана звона која су најчешће одношена у Цариград и претапана у топове. Петар Костић, најбољи познавалац црквеног живота Призрена у XIX веку, записао је да су у селу постојале две цркве посвећене Св. Петки и Св. Недељи²³⁰. Данас сељани казују да се до Св. Петке иде северним путем изнад данашњег сеоског гробља и двеју нових чесама где се на брдашцу, удаљеном 200-300 m од гробља налази утрина коју зову Сата Петка. На триста метара од ње, такође на утрини, је друго црквиште. И. С. Јастребов је забележио да је цело село славило Св. Петку (14/27. октобра) и да се "листом потурчило пре 150 година притешњено тешким дажбама и лаким обећањима да ће их потпуно ослободити намета за навек само да пређу у мухамеданство". Потомак старе сеоске свештеничке породице Мемед Русачевић испричао му је: "прећи у муслиманство није било тешко, но није било лако вратити се у хришћанство пошто су се сви житељи убедили о лажним обећањима" и додао да су њихови прадедови тражили да дан преласка у ислам одложе "док не поједу све свиње у дому"²³¹. По казивању других старијих мештана старо црквиште се налазило усред села на чијем је месту 1945. године збор сељана одлучио да се подигне сеоска задружна продавница. Постоји и предање да су у селу биле две цркве посвећене Св. Борђу и Св. Михаилу. Постоје и предања да је икона из Љубињске цркве "прелетела" у цркву Св. Богородице под Каменаром, где и сада љубињске жене на Госпођиндан иду и носе поклоне цркви. По истом предању олтарске двери из једне од ових двеју љубињских цркава пренесене су у Драјчиће, где се и Љубињанин Драго, прешавши преко брда Драгов рид и настанио.

Доне Љубиње је посебно муслиманско село, српског говорног језика, које се налази јужно од Горњег Љубиња, преком стазом удаљено око 1,5 km. Усред села на месту где је сада нова зграда основне школе налазило се старо црквиште (Сл. 12). Југоисточно од села, на километар удаљености, је на десној обали Дупничке речице средњовековна пећина испосница коју зову тројако: Пећ, Пећина и Марина дупка. Главној пећини, са 5 до 6 природних процепа у стени високој 25-30 метара и више приземних отвора прилаз је са источне стране. Прилаз и бочне стране платоа око пећине су подзидани сухозидом, као и обала Дупничке реке међу старим јовама. На заравни између пећине и речне обале

²³⁰ Црквени живот, стр. 30, 95.

²³¹ Јастребов, *Стара Србија* ... стр. 77.

међу јовама извире бујни извор хладне воде који зову Марина вода. Уз западну ивицу пећине расте жбунасто дрво "самовила". Називи Марина дупка и Марина вода, као и у жупи Гори, подсећају да је овде некад негован култ Богородице као "источника живота".

Горње Село је српско-муслиманско село у изворишном делу Призренске Бистрице у крајњем источном делу Средачке жупе, удаљено од Призрена око 17 km. У Светоарханђелској повељи из 1348. године помиње се као село "на Средској именем Село". Преко њега је и тада водио споредни пут Призрен - Качаник²³². Северозападно од села, у углу најдуже серпентине новог друма, простире се зараван Краљев двор. Ту су раније били видни остаци креча, цигле и камена, а налажен је стари новац и остаци панцирне кошуље²³³.

Мала гробљанска црква посвећена Св. Борђу правоугаоне је основе са полуобличастим сводом и призиданом припратом изнад које је звоник у виду кубета (Сл. 23). Нема података о времену њеног подизања па се датује од средине XVI до краја XVIII века²³⁴. Над јужним улазом је рељефна камена плоча са уклесаним расцеталим крстом и две птице у рељефу с почетка XVII века. На фрескама које се датују у прву половину XVII века су сликане библијске сцене малих формата са много насликаних личности²³⁵. И. С. Јастребов је забележио да је црква била спаљена од турских жандарма пошто се у њеном олтару склонио друмски разбојник Мемед, горњоселски потурица, који је дошао на славу код пријатеља Србина и ту откривен. Побегавши у цркву тамо је угушен од дима и чађи²³⁶. У цркви се налазе иконе: Распеће, руска икона XIX века, Св. Никола, такође руска икона, престоне иконе Христа и Богородице, филигрански крст из XIX века и седефни крст из XIX века²³⁷. На иконостасу су се 1930. године налазиле "старе двери на чијем је левом крилу при дну натпис од врло заплетених скраћеница"²³⁸. Ако су то те "старе двери", оне су данас црвоточне и премазане масном браон бојом за дрво. Исељеници из Горњег Села послали су из Америке прилоге за цркву у Мушникову. У "Цариградском гласнику" (VI, 1900, 27. априла, 3)

²³² Шкриванић Г., *Мрежа путева* ... стр. 392.

²³³ Влаховић М. С. (1931), *Средачка жупа*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. I, Скопље, стр. 28.

²³⁴ Шупут М., *Споменици XVI-XVII века* ... стр. 57.

²³⁵ Петковић С., *Зидно сликарство* ... стр. 213.

²³⁶ Јастребов И. С., *Стара Србија* ... стр. 78; Бован В. (1986), *Јастребов у Призрену* стр. 231.

²³⁷ Тимотијевић Р., *Иконопис* ... стр. 261.

²³⁸ Влаховић М. С., *Средачка жупа* ... 29.

стоји да "Горњоселци имају цркву Св. Борђа коју су преправили и налази се на левој обали Бистрице у Доњој махали. Ови вредни брђани имају и своју врло лепу школу коју су у здравље нашег моћног господара Њ.И.В. Султана први пут отворили 1888. године . . ." Изнад села постоји и пећина необичног имена - Ковачица.

Драјчићи је српско-муслиманско село, српског говорног језика, удаљено 15 km југоисточно од Призрена. Црква Св. Николе саграђена је крајем XVI века, а као њени ктитори помињу се "Рајко Филипов, Степан Бојов и Марко, Иван и Степан и сви сељани села Трајчик"²³⁹. У турском попису из 1571. године уписано је као Драјчина²⁴⁰. Рукописна књига *Живот Св. Саве и Св. Симеона* од Теодосија, писана у XVI и XVII веку, нађена је у цркви села Драјчићи и нестала из Народне библиотеке у Београду за време Првог светског рата²⁴¹. Судаћи по неким записима на зидовима цркве овде су често боравили дечански калуђери. Један од њих, јеромонах Мисаил Дечанац записао је 1821. године "и милостиње ништа не добих"²⁴². Ј. Цвијић износи предање да је муслиманска породица Ружић зидала заједно са сељанима цркву "до појаса" када су, примивши ислам, преко озиданог дела ставили црвени појас. Одатле навише наставили су остали Драјчићани. И сада Ружићи говоре да је црква до појаса и њихова²⁴³. У Етнографском музеју у Београду чува се реза од кованог гвожђа из XVII века, пореклом из Драјчића²⁴⁴.

Црква је једнобродна, с полукружном апсидом. На западној страни је широки отвор који повезује накнадно призидану припрату и храм. Фреске у цркви су из прве половине XVII века, мада су иконе из XVI и XVII века. Већ смо рекли да су олтарске двери из Горњег Љубиња, по предању, пренесене у Драјчиће. У цркви је и збирка од 13 икона. На иконостасу је, поред двери, осам престоних икона и Деизисна табла са 12 апостола, Богородицом, Христом и Св. Јованом Крститељем поред чије руке је запис: "Помени Господи раба Божјега Марка, Степан, Иван и село Трајчик на лето 1599". И на престоним иконама: Христа, Богородице и св. Николе постоје записи са поменима: Рајка Филипова, Степана

Бојова и других²⁴⁵. За две иконе: Христа и Богородице са Христом се зна да су донесене из Љубиња²⁴⁶.

Дрвенград.- Име града казује да је грађен од дрвеног материјала. Остаци града су на високој стени у најужем делу клисуре Призренске Бистрице. Рачуна се да од њега на исток настаје Средачка жупа. Помиње се у повељи краља Драгутина издатој између 1276. и 1281. године манастиру Хиландару у којој стоји да "међа села Локвице иде по стени од Дрвена Града"²⁴⁷.

Испод Дрвенграда, на десној страни Бистрице до Врбичанског потока, налазила се Црква Свети Дух и по њој се тесна долина Бистрице од села Речана до Четрдесет извора зове *Дув*²⁴⁸.

Живињане је мало српско село на десној страни Бистрице, око 8 km североисточно од Призрена. Назив села је свакако словенског порекла, без обзира на двојака значења речи живина. Село је раније било премештано два пута да би се 1740. године усталило на садашњем месту. Судаћи по опису међа у Арханђелској повељи из 1348. године нестало село Сеножештане налазило се на подручју садашњег села Живињана и засеока Стајковце²⁴⁹. Село се помиње 1308. године у повељи краља Милутина светогорском пиргу Хрусији којом дарује села Локвицу и Живињане са по једним засеоком²⁵⁰. У повељи цара Душана из 1348. године помиње се као граница села Средске "пут који греде у Живињане"²⁵¹. У повељи цара Душана издатој манастиру Хиландару 1355. године, међу границама имања Св. Петра Коришког помиње се "низ реку у међу живињску"²⁵². У турском попису из 1571. године уписано је као Живијани²⁵³. На месту Зидине, северозападно од садашњег села, налазе се остаци старијег села и остаци темеља олтарског дела старе цркве са фрагментом фреске који се чува у новој цркви Св. Недеље, подигнутој 1936. године²⁵⁴.

²⁴⁵ Тимотијевић Р., *Иконопис* ... стр. 262, 263.

²⁴⁶ Иста, *Реферат о цркви Св. Илије у Локвици 19.ХИ 1973*, Архива Призренског завода за заштиту споменика.

²⁴⁷ Јовановић В. С., *Косовски градови и дворци XI-XV века*, Задужбине Косова стр. 372-373.

²⁴⁸ Влаховић М. С., *Средачка жупа* ... , стр. 29.

²⁴⁹ Споменици Македоније III, стр. 366.

²⁵⁰ Живојиновић М., (1986), *Хиландар и пирг у Хрусији*. Хиландарски зборник 6, Београд, стр. 68.

²⁵¹ Споменици Македоније III стр. 366.

²⁵² Солојев А., *Два прилога* ... , стр. 26.

²⁵³ Пешикан М., *Стара имена*, стр. 62/95.

²⁵⁴ Симић Д. (1988), *Демографска кретања становништва села Живињани*, Обележја, Приштина, стр. 168.

²³⁹ Шупут М., *Споменици XVI-XVII века*... стр. 71; *Задужбине Косова* ... стр. 438

²⁴⁰ Пешикан М., *Стара имена* ... стр. 60, 53.

²⁴¹ Стојановић Љ. (1903), *Каталог рукописних и штампаних књига Народне библиотеке VI*, Београд, стр. 386; Радојичић Ђ. (1967), *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад, стр. 79, 90.

²⁴² Стојановић Љ., *Записи и натписи VI: 10384, 10385, 10456, 10457, и 10478*.

²⁴³ Цвијић Ј., *Основе III* ... стр. 1108, 1110

²⁴⁴ Инв. бр. 23.769; Миловановић Д. (1986), *Уметничка обрада неплетеног метала на глу Србије*, Београд, стр. 495.

Локвица је планинско село на левој страни Бистрице, удаљено око 8 km од Призрена. Насељено је Србима и муслиманима српског говорног језика. Краљ Драгутин даровао је 1276. године Хиландару село Локвицу и планину Често камење²⁵⁵. Краљ Милутин је око 1308. године даровао поседе у Локвици и Живињанима са засељима, пиргу у Хрусији на Атосу. На молбу краља Милутина, ову његову повељу потврдио је и византијски цар Михаило IX²⁵⁶. Цар Душан је 1355. године потврдио и повратио Хиландару "земљу што је у Локвици... и Локвица до Булца и до Горњих Шатеришт и до Пштеља"²⁵⁷. Између 40-их и 50-их година XV века јављају се предузимљиви домаћи трговци из Локвица крај Призрена, Трепче и Јелеча који уживају поверење дубровачких трговаца па добијају високе кредите у новцу и роби, које су подмиривали испорукама црвца, олова, кожа, воска и осталих сировина. У Дубровачком архиву помиње се 1447. године и неки "Radossauus Bachovich de Lochovica"²⁵⁸.

У турском попису Нахије Призрен из 1571. године уписана је као Локвица²⁵⁹. У селу се налазе: остаци цркве Св. Арханђела из XIV века, законом заштићени као културно добро; Стара икона Св. арханђела Михаила из ове цркве пренесена је у нову цркву Св. Илије; остаци цркве Св. Јована на гробљу и остаци црква Св. Петке и Св. Борђа. Место где су развалине Св. Борђа зове се Бурђевица. Нова црква Св. Илије саграђена је 1866. године²⁶⁰. У њој се налази збирка од 14 икона. По најновијој обнови црква је посвећена Св. Сави.

Манастирица је муслиманско село српског говорног језика, на левој страни Бистрице, удаљено 11-12 km југоисточно од Призрена. Из Дечанске повеље 1330. године знамо да је краљ Стефан Дечански поклатио протумајстору Борђу с браћом Доброславом и Николом "за рад и украшење по многим црквама по српској земљи" и у Дечанима "трпезарију зидаше и велики пирг над улазном капијом.... Зато им Краљевство ми записа и потврди село Манастирица, да им је, као и њихову племену, ва веки. Амин"²⁶¹. И у турском

попису из 1571. године уписана је као Манастирце²⁶². Јужно од села постоји брдо Крст (1140 m) и Царево гумно (2319 m), а још јужније, у изворишном делу потока, брдо Могила (1600 m) које по старом словенском називу упућује на постојање култног места. У Косовском поменику Универзитетске библиотеке у Београду, који се водио у XV и XVI веку, на листу 36', помиње се "раб Теодор от села Манастирца". На брегу североисточно од села била је црква од које нема остатака²⁶³. Јужно од села, у ливадама поред Манастирске реке (коју у селу зову Бистрица), на месту Запресеке, постоји стара столетна липа - свето дрво, запис 0- висока 40 m, коју нису могли рукама да обухвате четири човека, казују сељани.

Мушничово је велико село збијеног типа у долини Бистрице, око 14 km југоисточно од Призрена. У науци постоји мишљење да је име села Мушничово (у старим записима и Мучничово), дошло од старе словенске речи за брашно: мука, мока и култа Св. Николе заштитника путника, њива и усева, везујући то и за постојање цркве Св. Николе у селу, па отуда "мучник" и Мучничово²⁶⁴. У Поменику коришком, из XIV и XV века, помињу се "раб Марко и Јов сел Мучничово"²⁶⁵. У запису из 1538. године стоји да књигу Зборник приложи "Никола Пришлац от Мучничово"²⁶⁶. И у турском попису из 1571. године уписано је као Мучничово²⁶⁷. На несталом антиминосу архиепископа Арсенија IV, будућег патријарха, био је запис: "Помени смеренаго Арсенија архиепископа изобрази се (наслика се) лето господње 1725. у село Мушничово"²⁶⁸.

У селу постоје две цркве: Св. апостола Петра и Павла (сада посвећена Св. Петки) и Св. Николе.

Црква св. апостола Петра и Павла, према натпису који је уништен приликом доградње припрате, саграђена је и осликана 1563/1564. године и посвећена светим апостолима чији је двојни портрет сачуван на јужном зиду уз иконостас. Црква је малих димензија и складних пропорција, једнобродна са тространом апсидом споља и призданом припратом. Фреске су дело солидних мајстора XVI века, можда ученика итали-критске школе који су радили у Призрену и околини. Од икона у цркви се налазе: царске

255 Соловјев А., Два прилога ..., стр. 33.

256 Ђоровић В., (1939), Даривање Св. Никите Бањанског Хиландару, Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље, стр. 250.

257 Соловјев А., Два прилога ..., стр. 30.

258 Воје И., (1970), Прилог проучавању домаћих трговачких веза са Дубровником. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд, стр. 94, нап. 39.

259 Пешикан М., Стара имена, стр. 80/45.

260 Влаховић М. С., Средачка жупа ..., стр. 30.

261 Задужбине Косова стр. 341.

262 Пешикан М., Стара имена стр. ..., 61/75.

263 Трпић В., (1880), М. С. Милојевић у Призрену и околини, Београд, стр. 33.

264 Лона А., (1990), Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу, Ономастолошки прилози XI, САНУ, Београд, стр. 7.

265 Архив САНУ, Поменик Коришки, лист 66` ред 1 и 2.

266 Стојановић Љ., Записи и натписи III, 5601.

267 Пешикан М., Стара имена стр. ..., 69/47.

268 Стојановић Љ., Записи и натписи II 2464.

двери, икона св. Петке и св. Арханђела, св. Николе, Богородице са Христом (две) и триптихона са преклопним крилима јако оштећена.

Друга мушниковска црква Св. Николе налази се у ограђеном сеоском српском гробљу (Сл. 24). У сликаном поменику у проскомидији цркве забележена су имена 11 лица, без икаквих титула, која су били ктитори градње и сликања цркве. Саграђена је и осликана у другој половини XVI века, као задужбина свих житеља села. Црква је једнобродна, са тространом апсидом споља и припратом већом од цркве дозиданом у новије време²⁶⁹. Фреске су прилично очуване уобичајене садржине, сликане у све три зоне непосредно после грађења цркве, у другој половини XVI века. На иконостасу су олтарске двери, прилично очуване, "темпло" на архитраву са дванаест сликаних апостола и деизисом у средини и иконе Богородице Путоводителнице и Св. Петке. У цркви се чува и стара метална "звечка" малим чекићем, која је у турско доба замењивала забрањена звона. У звонику западно од цркве је звоно тешко 560 kg, натписом на западној страни око грба Краљевине Србије: "Ливница Балкан Београд - цркви храму Св. Петки у Мушникову Призрен приложи ово звоно добровољним прилозима. Хвала приложницима. 10. августа 1880. године". Слова су у тзв. Мирослављевом писму, истакнута и лепо изливена. Ивицом звона је рељефно изливен орнамент у виду ловоровог венца. Неколико најстаријих надгробних споменика мештани су узидали у оградни гробљански зид и тако их сачували и истовремено пружили на увид посетиоцима. Северно од цркве расте столетни јасен. Један столетни јасен, "самовилско дрво" расте на бачији Жар, а на брду Рид још три таква јасена²⁷⁰. Занимљиво је да се и речица јужно од села зове Петросница а њена притока Марин поток, као што је случај са Марином водом и Марином дупком у Доњем Љубињу²⁷¹. У селу постоји и предање да је и на месту Пузаљка налазила црква Св. Петка. Исељеници из Мушникове, њих 23 и тројица из Горњег Села, послали су 1907. године из Индијанополиса (САД) 313,30 гроша да се за цркву у Мушникову купи кандило за 50 гроша "а да остатак новца буде црквена својина"²⁷².

²⁶⁹ Шупут М., *Споменици XVI-XVII века*, стр. 167.

²⁷⁰ Николић В., (1960-61), *Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој жупи*, Гласник Етнографског института САНУ, Београд, стр. 115.

²⁷¹ ВГИ секција 1: 25.000 Мушниково, 92/69.

²⁷² Цариградски гласник XIV, 22. фебруар 1908, стр. 3.

Небрегоште је планинско село високо у брдима на левој страни Љубињске реке, око 10 km југоисточно од Призрена. Помиње се као Небрегошта у повељи цара Душана из 1348. године и у турском попису из 1571. године²⁷³.

У рукопису триоду из 1328. године дописан је у XIX веку дужи запис о међама "метеха" Средачке жупе међу којима и "метех небегошти". Назив села могао је доћи од прастаре словенске речи *Небрџши*, неродити, неродство, што ће рећи неродно место, село на неродном месту²⁷⁴. У Поменику манастира Св. Тројице код Муштутишта уписани су 1465. године приложници српских имена из *Небреговишта*. Данашње месно тумачење назива села везано је за предање о несабирању гостију - "не бери госте". У селу данас не знају да постоје остаци старина.

Плањане је српско-муслиманско село на десној страни Бистрице, око 8-9 km југоисточно од Призрена. Помиње се у Душановој повељи 1348. године у разграничењу са селима Средском и Живињанима²⁷⁵ У општој повељи цара Душана манастиру Хиландару од 26. априла 1348. године помињу се и Плањани као посед хиландарски. Повељом од 17. маја 1355. године цар Душан потврђује имања манастиру Хиландару "и село Плањане у Срецокој да не има жупом ни једне работе мале ни велике, ни поданка (давања) мала ни велика, т'кмо приселице..." По Душановом законуку (чл. 23) понос или приселица је кад цар главом долази да суди²⁷⁶. У два турска пописа из 1526-1550. и 1571. године помиње се црква Св. Богородица у Плањанима, а међу пописаним житељима Призрена 1571. години била су и три дошљака из Плањана: Војо Божидарев, Јова Војов, неожењен и Никосав Преселац из Плањана. Судаћи по овом попису, плањанска црква била је старија²⁷⁷. Крајем XVI века забележена је у турским дефтерима обавеза села Плањана да сваке године дају Призренској тврђави по два товара проса²⁷⁸. Када је 1868. године сазидана на темељима бивше цркве Св. Тројице нова црква посвећена Рождеству Св. Богородице²⁷⁹ биле су откривене две велике надгробне плоче. Једна монолитна (200 x 60 x 8 cm) без натписа, сада напољу са јужне стране цркве и друга делимично очувана са натписом (Сл. 13) која се сада налази у поду пред

²⁷³ Пешикан М., *Стара имена* стр. -, 60/57.

²⁷⁴ Куљбакин Ст. М., (1940), *Лексичке студије*, Гласник СКА, 182, Други зред 92, Београд, стр. 41.

²⁷⁵ *Споменици Македоније III*, стр. 366.

²⁷⁶ Соловјев А., *Два прилога ...*, стр. 28, 33, 34.

²⁷⁷ Зиројевић С., *Турски попис Призрена из 1571. године*, Косовско-метохијски споменик 2 (у штампани).

²⁷⁸ Зиројевић О. (1989), *Први векови туђинске власти*, Косово и Метохија у српској историји, Београд, стр. 57.

²⁷⁹ Костић П., *Црквени живот...*, стр. 95.

олтарским дверима. На њој је у шест редова уклесан, делимично очуван, натпис лепо клесаним и китњастим словима са годином израде 1363/1364. Текст би се могао читати:

(Р)аб (Божји) КАЛИНИК (??) БИ. . П(рест)
АВИ СЕ А ЗОВОМ
МИ (р)СКИ(м) И. . (?) ДРАЦА ЛЕТ
· Ɱ · Ɱ · Ɱ · Ɱ · ПОНЕЖЕ
ЗДЕ ГР(о)Б ЈЕГО ВЕЧНА
МОУ ПАМЕ(т)

што би у преводу на савремени српски језик значило да се раб (слуга) божји Калиник (?) у монаштву, а пре тога у световном животу ... Драца представио (умро) 6871, (по средњовековном рачунању, односно 1363/1364. године по савременом рачунању година). Будући да је (понеже) овде гроб његов, вечан му помен.

Натпис је по лепоти писаних и клесаних слова, дуктусу, лигатурама и украсним надредним и подредним додацима веома сличан, ако не и истоветан, са натписом Дамјана, Радослава Обрадића из 1357. године који се сада чува у Богородици Љевишкој у Призрену. То указује да су не само настали готово истих година него и на исту радионицу и клесара и писара где су рађени. Иначе мирско, световно име Драца, Драица, Драиц помиње се и у Дечанској и Арханђелској повељи²⁸⁰. Цар Душан приложио је 1348. године манастирима Светих Арханђела и неког Драицу Грковића са породицом и браћом²⁸¹. Без обзира на коначно читање и тумачење текста овај споменик спада међу скупину најлепших и најстаријих српских епиграфских ћирилских споменика из XIV века насталих у Призрену и околини, а и уопште у Србији. Т. П. Вукановић пише да је у доба Немањића господар "Сретечке жупе био неки чувени војвода Калина. Он је подигао цркву у селу Плањану. По њему се назива данашњи род Калинчићи, Калинићи у селу Плањани"²⁸². Да ли је то предање, и данас живо, можда везано за натпис са ове надгробне плоче од белог мермера?

Јован Цвијић бележи да "су предања о турчењу врло свежа у Плањанима. За сваку мухамеданску породицу се памти од које је хришћанске потекла"²⁸³. Занимљиво је да се црква Св.

Богородица сада налази у муслиманској, а цамија у српској махали. С тога су у прошлом веку "потурице забранили да се клепа у клепало код цркве"²⁸⁴.

У новој цркви се чува збирка од осам икона²⁸⁵. Ту је ручни сребрни филигрански крст, крст са часне трпезе и литијски дрвени крст, бакарна крстионица и метална звечка димензија: 76 x 13,5 (у средини 10) и дебљине 0,5 cm. На њој је урезан дуг запис у три реда: "Сија звечка приложи Мелетија рашко-призренски митрополит родом Серезлија во храме светаго отца Николае у Призрен на 1859 лето месеца хаприлија 23". Како се звечка обрела у Плањанима, нема података. Црква има и звоник са звоном и натписом на њему, а са својом збирком натписа и старина законом је заштићена као културно добро (Сл. 14).

Речане је муслиманско село српског говорног језика, на обалама Призренске Бистрице и главном путу кроз Средачку жупу, 7 km југоисточно од Призрена. По једној повељи краља Драгутина (1276-1282) погранична села код Призрена била су дужна да дају стражу против Грка. У повељи којом прилаже села Хиландару каже: "... и у Призренске метохије како су стрегли (давали) стражу од Грк да не стрегу, но за ту стражу да дају у Свету Гору човека да стрежет стражу на мори, на пристаништи..."²⁸⁶. У повељи цара Душана из 1348. године, својој задужбини даје село Речане са описаним међама према селу Локвици, чији су називи добрим делом очувани и до данас, као што су Гребен, Мишев крст (данас само Крст) југозападно од села и други. Јужно од села је и брдо Кула. Да ли је ту постојала кула или градиште данас не знају²⁸⁷. У повељи цара Душана од 17. маја 1355. године, којом потврђује имања манастира Хиландара, помињу се хиландарске међе "и од Речане како су држали од искони"²⁸⁸. У турском попису Нахије Призрен из 1571. године село је уписано као Мали (Кучук) Речани²⁸⁹. А у попису града Призрена, такође из 1571. године, у "махали Макић" међу 38 кућа уписан је трећи по реду "поп Павле из села Речани"²⁹⁰. Судећи по овом турском помену попа Павла из Речана у селу је тада постојала црква. И заиста до пре неколико година, јужно од села, на платоу поред пута за Манастирицу, постојали су остаци старог хришћанског гробља и црквиште посвећено

284 Костић П., (1928), *Српска основна школа у Горњем Селу*, Јужни преглед, Скопље, стр. 308.

285 Тимотијевић Р., *Иконопис ...*, стр. 262.

286 Споменик СКА III, 11; Јиречек Радонић К. ј. (1952) *Историја Срба II*, Београд, стр. 115.

287 ВГИ 1:25.000 Призрен исток.

288 Соловјев А., *Два прилога*, стр. 26.

289 Пешикан М., *Стара имена ...*, стр. 61/63.

290 Зиројевић О., *Турски попис Призрена ...*, (у штамп).

280 Грковић М., (1986), *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд, стр. 93.

281 Споменици Македоније III, стр. 337, 390.

282 Вукановић Т. П., *Срби на Косову III*, стр. 429.

283 *Основе III* 1108.

хришћанским светитељима лекарима - светим врачима Кузману и Дамјану. Данас је ту нова здравствена станица са медицинским особљем које наставља традицију позива којим су се бавили и први хришћански лекари Св. Врачи Кузман, Дамјан и Пантелејмон.

Средска је велико српско село раштрканог типа са седам зракасто распоређених заселака на обе стране горњег тока Бистрице и главног пута. Засеоци су: Богошевац (удаљен 2-3 km од средишта села), Крајћи (удаљено 1 km), Милачићи, Паличојћи, Пејчићи, Рачојћи и Станковце²⁹¹. Цар Душан је село и жупу Средску приложио 1348. године својој задужбини манастиру Св. Арханђела. У повељи стоји да је Средска дужна да манастиру даје и луч. Судаћи по опису међа нестало село Сеножештани из Арханђелске повеље налазило се на простору садашњег засеока Стајковце и села Живињане²⁹². У турском попису Нахије Призрен из 1571. године село је убележено као Среца²⁹³. У турским пописима из доба Сулејмана II (1520-1566) и попису из 1571. забележена је у властелинству (хасу) призренског округа санџак-бега црква "Јовн", то јест Св. Јована која се у Средској налазила "у рукама становника села"²⁹⁴. У Поменику манастира Св. Тројице Руснице наведени су приложници из "Среце". Антиминс са својеручним записом архиепископа и будућег патријарха Арсенија IV из 1725. године пронашао је руски конзул и историчар И. С. Јастребов у средачкој цркви Св. Богородица у засеоку Пејчићи²⁹⁵. У Народној библиотеци Србије изгореле су 6. априла 1941. године следеће рукописне књиге које су из средачке цркве Св. Никола биле пренесене тамо на чување: Минеј празнични на пергаменту из XIV века; Четворојеванђеље са заставицама из XV века и Октоих из XV века са дописаним листовима из XVI-XVII века²⁹⁶. У Средској је 1863. године основана српска школа. За време окупације 1915. године Бугари су спалили црквене књиге зато што Сречани нису хтели да се изјасне као Бугари²⁹⁷.

У селу се налазе следеће цркве и црквишта:

1. За цркву Св. Петке која је нестала а помиње се 1348. године у Арханђелској повељи као међашње место између Средске и Плањана, мештани кажу да је била у засеоку Рачојћи "недалеко од пута на месту где су чобани чували стоку"²⁹⁸.

290 Зиројевић О., *Турски попис Призрена ...*, (у штампи).
291 Чукаловић Т., (1989) *Сретечки родослов*, Ниш, стр. 10, 15, 56.
292 *Споменици Македоније III* ... стр. 366, 395.
293 Пешикан М., *Стара имена ...* стр. 60/46.
294 Зиројевић О., (1990) *Цркве и манастири у Призренском санџаку Косовско-метохијски зборник 1*, Београд, САНУ, стр. 136.
295 Јастребов И. С., *Податци ...* стр. 89.
296 Матић С., (1952), *Опис рукописа Народне библиотеке у Београду*, стр. 27/102.
297 Чукаловић Т., *Сретачки родослов ...* стр. 5.
298 Исто, стр. 164.

2. Црква Св. Борђа у засеоку Милачићи је мала једнобродна полуобличастим сводом засвођена грађевина. Како њено зидно сликарство потиче из прве половине XVIII века, сматра се да је тада и грађена²⁹⁹. Зову је и Покајница зато што је род Радивојевићи који је подигао црквицу, да би окајао у то време најтежи злочин - убиство свештеника, поднео и најтежу казну: у темеље цркве узидали су своје троје женске и једно мушко дете. Исто-времено неки њихов предак угледавши у кориту Бистрице поред тада разрушеног манастира Св. Арханђела "камени свећњак" кришом га је донео и поставио у своју црквицу где се и сада налази³⁰⁰. "Камени свећњак" пре ће бити капител са неког од бројних стубића са Св. Арханђела, овде секундарно употребљен за постоље свећњака од кованог гвођђа (Сл. 19). У црквици се налази и једна стара висећа кадионица, могуће из XVI века (Сл. 20).

3. Црква Св. Богородице. - Из оштећеног натписа на фресци изнад улазних врата види се да је осликана 1646/1647. године па се сматра да је саграђена непосредно пре тога. Њени ктитори су сељани: Станислав, Цветко, Јован, Петко и други чија су имена уништена оштећењима на фресци. Знатан део фресака је добро очуван па представљају најзначајнију целину у црквама Средачке жупе насталу после обнове Пећке патријаршије и XVI и XVII веку. Иначе то је једнобродна грађевина правоугаоне основе, засвођена полуобличастим подужним сводом. Уз западну страну цркве дограђена је у XIX веку висока припрата са звоником³⁰¹.

4. Црква Св. Николе је сада главна црква за цело село са засеоцима. Око ње је старо и садашње гробље. Црква је једнобродна са припратом и тространом апсидом споља. Изгледа да је три пута дограђивана. Уз припрату је 1875. године дозидана и спољашња припрата са куполом-звоником од лаке конструкције (сл. 15). У проскомидији апсиде је, северно од сликаног лика наог Христа у сцени Визија св. Петра Александријског, оштећена сигнатура: *Сдедование стому примишенију*. а испод тога настављен фрескозапис: "Помени Г(оспо)ди ктитори и приложници свех житељ. 1887. де(цембра?). 18. зуграв Јаков Радев". Могуће је да су фреске, или бар неке од њих тада рађене. Црква је протекле године стручно конзервирана и покривена оловом чиме је добила у својој скромној лепоти сеоске цркве подигнуте и осликане у тешко доба турске владавине.. У цркви се чува и 19 стручно пописаних икона, насталих у времену од XVIII до XIX века³⁰².

299 Шупут М., *Споменици ...*, стр. 243.

300 Чукаловић Т., *Сретечки родослов ...*, стр. 83.

301 Шупут М., *Споменици ...*, стр. 241.

302 Тимотијевић Р., *Иконопис ...*, стр. 260, 363.

5. О цркви Св. Николе у засеоку Богошевцу било је речи на почетку овог рада из разлога што су у научној литератури XX века Богошевци обрађени као посебно село (В. Петковић, М. Пурковић, П. Пајкић, Б. Радојковић, С. Петковић, М. Ивановић, М. Шупут и други), као и чињенице да је село удаљено 2-3 km од Средске што је и навело обрађиваче да га третирају тако (Сл. 21).

6. Црква Успења Св. Богородице налази се на потесу Калуђере под Камењаром, 1 km северно од засеока Пејчићи. Црква је раније била у засеоку Паличојке на садашњем месту "Богородица-црквиште", одакле је, према предању, она или њена икона Св. Богородице, због скрнављења "летнала на Калуђере где је народ подигао црквицу за једну ноћ"³⁰³. Црква је са северне и источне стране окружена високим стенама а на осталим странама се местимично налазе велике камене громаде (Сл. 16). На њеном ранијем месту налазило се и неколико старих великих надгробних споменика³⁰⁴. Како је у црквици постојао антиминос са својеручним записом патријарха Арсенија IV Јовановића из 1725. године сматра да је те године она подигнута, па добила на дар тај "жртвник" из Мушникових³⁰⁵. Црква је скромних димензија, једнобродна и покривена каменим плочама, споља омалтерисана и окречена. Над припратом је полигонално кубе-звоник дрвене конструкције са звоном. Код цркве се одржава сабор на Госпођиндан када долазе и муслимани, нарочито њихове жене из околних села.

Западно од црквене порте на двадесетак метара налази се природан извор, који је у новије време каптиран за сеоски водовод. Раније је ту било велико појило сеоске бројне стоке. О томе сведоче остаци два корита. Ново бетонско корито је дуго 4,20 m са натписом: "израдила појило за стоку задруга Среца", вероватно после 1945. године.

Међутим, друго камено корито које се налази само неколико метара ниже, веома је старо, можда и више стотина година, а по начину израде права реткост, ако не и јединствен примерак ове врсте у сточарству на нашим планинама (Сл. 17). Корито је рађено у фино клесаном локалном камену укупне дужине 4,48 m. Састављено из три дела појединачних дужина: 178, 180 и 190 cm, међусобно настављеним и спојеним фино клесаним ивицама и танким слојем неког лепка (можда смола помешана са глином). Корита су горњом ивицом широка 60, у дну 24, дубока 20 cm. Завршни део корита има одливну усечену "цурку". Чеони камен изнад извора и појила је у виду призме са горњом полукружно завршеном страном.

³⁰³ Чукаловић Т., *Сретечки родослов* ... , стр. 145.

³⁰⁴ Влаховић М. С., *Средачка жупа* ... , стр. 29.

³⁰⁵ Костић П., *Црквени живот* ... , стр. 94.

Његове димензије, над земљом, су 135 x 105 x 45 cm. На предњој страни је удубљена ниша која прати облике призме (36 x 45 cm) у којој је уклесан равнокраки крст. Испод нише је отвор за проток воде, такође клесан у камену у виду окапнице-чесме истурене десетак центиметара, са поклопчићем од камена, на коме је уклесан равнокраки крстић. На нашим планинама има појила и чесама и дужих од овог средачког, али тесаних у боровим или буковим деблима. По нашем сазнању ово је јединствен примерак. Стога га треба технички снимити и сачувати. Питање његове израде може да буде повезано са градњом суседне цркве, а можда и много раније, до средњег века. Таква претпоставка није немогућа ако се зна да је у Жупи сточарство била главна привредна грана од најранијих времена, као и да постоје предања да је било домаћина и са по неколико хиљада оваца (Богошевци, Рајко Баја са 12000 грла).

Стружје је чисто арбанашко село, смештено високо у планини, лево од Манастирске реке, удаљено 4 km јужно од Речана, односно 11 km југоисточно од Призрена. У Светоарханђелској повељи из 1348. године стоји да је међа севернозападног села Јабланица ишла "како потијече поток Стружниј на Средњи дел, Доњи и Горњи дуб и како полежи Дел у Ковен"³⁰⁶. И данас постоји Стружни поток, Горње и Доње брдо (уместо дуб), а од њега на северозапад, преко Планинарског дома Стружје пошумљени гребен Кобен. Ту је и гребен Попова влас, непуна 2km северозападно од Стружја³⁰⁷. Све то указује да је и тада постојало село Стружје. У запису из XIX века на Триоду из 1328. године који се до 6. априла 1941. године налазио у Народној библиотеци Србије, набрајају се међе метха средачких села међу којима и Струшки метех³⁰⁸. У селу постоје "неке ископине" и место звано Гробиште на коме је било старо хришћанско гробље. Ј а с т р е б о в је 1879. године забележио да је "насељено потурчењацима од недавног времена"³⁰⁹.

* * *

На основу изложеног може се закључити да ниједан споменик средњовековног градитељства у Гори и Опољу није сачуван у целини.

Најмање је очуваних, или у научној литератури познатих средњовековних црквишта, или бар места везаних за њих, остало познато у Опољу: седам црквишта и једна испосница са остацима цркве у Брутској планини у такозваном Калуђерском кршу (Гури калуђерит). Ниједно од њих није археолошки испитано.

³⁰⁶ *Споменици Македоније III* ... стр. 366.

³⁰⁷ ВГИ Призрен исток 1:25.000, 81/83, 67/69.

³⁰⁸ Као напомена 256, стр. 337.

³⁰⁹ Ј а с т р е б о в И. С., *Стара Србија*, стр. 77.

У жупи Гора било је 41 остатак или назив везан за некадашње постојање црква или манастира, као и за једну испосницу. Од поменутих црквишта за 5 се сматра да су били манастири: у Броду Св. Димитрије, где је "била и владичанска столица", Враништу, Крстацу, Љубовишту и Рестелици. Опет, нажалост, ни овде за последњих 150 година од када се зна за савремена археолошка испитивања и третман споменика није вршено ниједно археолошко истраживање. Сматрамо да је последњи час да се у Гори археолошки испитају остаци средњовековног градитељства: у Марин-дофу (долу) код Враништа; у Драгашу на месту "Црква" у махали Кракошта; у Лештанима на простору сеоске ледине "Црков" и Злом Потоку у средишту села где се налази укопана стара мермерна крстионица из срушене цркве, сада у секундарној функцији посуде за обредно туцање пшенице - варива за свечаности сеоских житеља. У Злом Потоку морају се предузети и све археолошке мере да се апсолутно пронађе у речном кориту Злог Потока засути наносом једини очувани ћирилски епиграфски споменик Горе, за који се у научној литератури зна да постоји.

Значајан средњовековни налаз у Гори је и сребрно кандило које је случајно нађено приликом копања темеља за нову кућу поред старог црквишта у Љубовишту. Среске власти Драгаша, 50-их година, предале су га неком од београдских музеја. Треба се потрудити да се бар по музејским инвентарским књигама уђе у траг садашњем власнику тог драгоценог и важног предмета за историјат Горе.

Оријентални епиграфски споменици писани арабицом ни су могли бити обрађивани по природи посла и наше специјалности. Но, усудили смо се да издвојимо двадесетак примерака у селима Горе: Злом Потоку, Мликама и Лештану који, по нашем мишљењу, заслужују пажњу како по лепоти писма, тако и по каквоћи материјала на коме су клесани као и по степену очуваности и старости. У сваком случају ови споменици морају бити предмет испитивања стручњака уже специјалности. Верујемо да се међу њиховим текстовима могу наћи и значајни подаци не само о првим конвертитима него и о економском положају и снази особа, па и села, које су помињане у натписима.

Средачка жупа, сачувана од свеопште исламизације, 12 читавих црква, као и махом очуваних остатака црквишта и у српским и у муслиманским селима: 14 са три испоснице и завидним бројем (мада још увек тачно не пописаних) икона: 108 примерака и осталих вредних црквених сасуда и култних предмета од којих неки потичу и из XIV века: надгробна плоча у цркви у Плањанима; висећа кадионица у Богошевцима и други значајни црквени предмети.

Summary

GORA, OPOLJE AND SREDSKA THE ŽUPAS* OF ŠARA MOUNTAIN Anthropogeographical Ethnological, Demographic, Sociological and Cultural Characteristics

This is the second book in the series of four studies that were written on the basis of the scientific and research results of the Project of Science - Based Development of the Župas of Šara Mountain-Gora, Opolje, and Sredska. The project was realized thanks to the finance of the Ministry of Science and Technology of the Republic of Serbia in the period from May of 1991 till May of 1994. Ninety three researchers experts in various fields and disciplines from twenty science, university and professional institutions took part in this project. The institution that created the concept, organized and carried out the research was the Geographical Institute "Jovan Cvijić" of the Serbian Academy of Sciences and Arts (hereinafter SANU). The project was directed by Dr Milovan Radovanović, professor, and the Project Council was headed by Dr Dragoslav Antonijević, a corresponding member of the SANU. Before this project, another scientific and research project was carried out in the period 1989 till March 1991. It was a project on the župa of Sirinić which, together with the župas of Gora, Opolje and Sredska, form a system of four natural geographical and ethnocultural wholes of the Serbian part of the Šara Mountain region situated in the border zone towards Albania and Macedonia.

The first book from the Project on the župas of Gora, Opolje and Sredska was published under the title ŠARA MOUNTAIN ŽUPAS GORA, OPOLJE AND SREDSKA - TRAIT OF NATURAL ENVIRONMENT (Serbian Academy of Sciences and Arts, Geographical Institute "Jovan Cvijić", ISSUES, No 40/I, Belgrade, 1994, 335, edited by Radenko Lazarević). In their contributions to this book Milovan Radovanović and Srećko Nikolić developed and discussed in detail the subject matter of the positions of all the župas of Šara Mountain. M. Radovanović paid particular attention to the notion of župa considering it as a natural and geographical, administrative and anthropogeographical

* The geographical concept of župa is practically untranslatable; it is a highly intuitive presentation of an individualized geographical unit with specific geomorphological, climatic and ecological properties, which is widely spread in popular speech, historic sources as well as in scientific geographical literature.

whole (unit) characteristic of all Slav peoples, except for Russians, with analog notions in Germans, Hungarians, and Romanians, as well as in Latin and Greek medieval terminology*

It should also be added that the notion župa dates back to the times of tribal territorial organization of South Slavs in their native country in the Carpathian hinterland. The administrative territorial division of Serbian medieval states defines župa as the main geographical and administrative unit of fixed composition of the population, characteristic features of economy, legal status and fiscal obligations. This can best be seen in the charts of the Serbian rulers and in the Codex of tzar Stephen Dushan from 1349. Jovan Cvijić paid special attention to the specific ethnic, ethnocultural, ethnogenetic and ethnopsychological characteristics of the population of the South Slav župas that they got in the period of relative geographical isolation. Kosovo and Metohia, together with the region of Šara Mountain, as the central region of the Serbian medieval state, was divided into 20 župas among which Gora, Opolje, Sredska and Sirinić represented a unique phenomenon of buffer zones with four different but also similar ethnocultural entities: Serbs (Old Serbians) in the župas of Sredska and Sirinić; Gorans (Moslems of Gora) as a specific ethnic group of the Serbian Slav origin, Moslem affiliation and Serbian language; Albanians in Opolje (this župa was completely Albanized), a very small share of them in the population of the župa of Sredska and 34% in the ethnic structure of the population of the župa of Sirinić; Moslems (in the sense of national declaration) of Serbian origin and language and Moslem affiliation who comprise 70% of the population of the župa of Sredska.

Ethnocultural entities and substrata of the župas of Gora, Opolje and Sredska are the main topics of this second book of the above science and research project (ISSUES, No 40/II, edited by Dragoslav Antonijević).

*

The treatises in this book that we are presenting in this summary to the foreign scientific and cultural public were written by 17 authors while the 18th author created the thematic charts with the help of his three colleagues from the research team. The greatest number of results were collected in the field and for certain subject matters scientific and statistical sources were used. Unfortunately, due to the lack of communication with the Albanian ethnic community

* See on Župa the comparative analysis in: Petar Skok, Dictionary of Etymology of the Croat or Serbian Language, Book III, Yugoslav Academy of Sciences and Arts, Zagreb, 1973, p. 687-688.

immediate field research among the Albanians of Opolje was not possible, so for this population the results of the previous anthropogeographical ethnological research studies were used. The cooperation between the research team and the Goran, Moslem and Serbian ethnic communities, as well as with the local authorities and professional services, was satisfactory in all aspects. In the course of the year of 1993 when hyperinflation raged, traffic became utterly disorganized and the destructive consequences of the sanctions unjustifiedly imposed upon Serbia were taking their toll this cooperation was crucial for the successful work in the field.

The book comprises 19 treatises and studies systematized in four thematic wholes. *The first thematic whole* covers the themes of ethnic identity, ethnocultural features and ethnostatistical structure of all ethnic communities of the three župas. It consists of nine studies and articles written by Milovan Radovanović, Dragoslav Antonijević, Radivoje Mladenović, Harun Hasani, Desanka Nikolić, Zorica Divac, Sanja Stanković and Vladimir Bovan. *The second thematic whole* comprises four articles of primarily anthropogeographical character whose authors are Miljana Radovanović, Tatomir Vukanović, Svetlana Radovanović, and Ivan Popović. *The third thematic whole* consists of 5 works from the field of the population statistics, demography and sociology and the authors are Svetlana Radovanović, Gordana Vojković, Branislav Stojanović, Radoslav Stevanović and Ksenija Petovar. *The fourth thematic whole* is represented by one study from the field of cultural heritage and cultural history by Milan Ivanović.

The preface was written by Milovan Radovanović and Dragoslav Antonijević.

The editor of the book is Dr Dragoslav Antonijević, associate member of the SANU and scientific counsellor of the Institute of Balcanology of the SANU.

The book was reviewed by Dr Vladimir Djurić, professor at the Faculty of Geography of the Belgrade University and Dr Nikola Pantelić, scientific counsellor and director of the Ethnographic Institute of the SANU.

*

A series of treatises on the ethnic identity of Mt.Šara ethnic communities begins with the study *Anthropogeographical and Ethnographic Features of the Župas of Gora, Opolje and Sredska on Šara Mountain* (p.11) by Milovan Radovanović. The author establishes and explains the anthropogeographical and historical and geo-

graphical conditions that caused the formation of the four ethnic communities of different degrees of ethnogenetic similarity and ethnic polarization, pointing out that in that aspect the Šara Mountain region is a unique ethnogeographical structure in southeastern Europe. The župas of Šara Mountain, known in the Serbian medieval sources as relatively densely populated geographical and administrative units within monastery landed estates, are the recipients of similar and different ethnic groups whose ethnogenesis represents a series of long and complex processes of ethnic differentiation, ethnocultural amalgamation, assimilation and mimicry. In connection with the above is also the phenomenon of flotant behaviour of Moslem ethnic groups of Serbian Slav origin and the Serbian language which was particularly pronounced in the times of tempestuous historical and geopolitical events and changes in the immediate and broader environment. Such phenomena did not occur only in the later phases of the rule of the Turkish Albanian clans of landlords (Rotuli, Džinoli, Mahmudbegovići, etc.), or in the period after the Austrian Turkish wars at the end of the 17th century and the first half of the 18th century and the great migrations of Serbs in 1690 and 1737 until the Balkan wars of 1912/13, but also after the Second World War in the former socialist Yugoslavia (1945 1991/92). At the same time the anthropogeographical and ethnocultural process within the župas of Šara Mountain reflected ethnic differentiation and polarization that resulted in the formation of one relatively stabilized ethnolinguistic structure and ethnogeographical organization. This structure is comprised of: 1) *Gorans* as a separate ethnic group of Moslem affiliation, Serbian Slav origin speaking a special variant of the Serbian language, of rich spiritual culture, who are traditionally attached to their homeland but also greatly inclined towards migrational movements for economic reasons primarily towards Metohia, Kosovo, Central Serbia (around 4000 Gorans live in Belgrade only) and Macedonia. 2) *Albanians* who are a sole ethnic group in the neighbouring Opolje from where they infiltrated Gora in small groups (5.3% of the total population of Gora in 1991) and the župa od Sredska. In this župa some Albanian clans became assimilated into the Moslem ethnolinguistic substratum, which was a unique phenomenon, so today ethnic Albanians are limited to only two settlements. As for the Albanian župa of Opolje it should be noted that it is a unique case, in the whole of Southern Serbia, of the early forced Albanization and Islamization which were made possible back in the first half of the 16th century by Kukli-bey, a Turkish feudal lord and Moslem fanatic (from Bukhara). But, the expansion of Albanization was suppressed and stopped by the mass Islamization of Orthodox Serbs in the župas of Gora and Sredska at the end of the 17th century and in the 18th century which was the consequence not only of the migrational exodus of the Serbs from the neighbouring Prizren-Metohia

regions and harsh reprisals of Turkish-Tartar hordes after the defeat by Austrians, but also due to the bad organization of the Orthodox church spiritual life and the abolishment of the Pec Patriarchy in 1757. 3) So, at the end of the 17th century started the formation of the *Moslem ethnic substratum in the župa of Sredska* whose largest settlement Ljubinja became the centre of the Ljubinja banner which was one of the main military and territorial units in the military-feudal organization of the Balkan regions in the Turkish state. The Islamization of more than a half of the Serbs in the župa of Sredska did not, though, understand their Albanization as well. Living in the župa that had always been in close contact with Prizren, the town of great cultural and economic influence, the seat of the tzar and the centre of their homeland, in which Serbian Orthodox ethnic and cultural component was preserved and sublimated even in the Turkish of a relatively developed traditional culture (the Serbian language, many customs and beliefs, the institution of the village social community, free social status of women, communication and tolerance of the Serbs in their neighbourhood). So, in the course of the last thirty years, a vast number of the Moslems, having to choose among the Turkish, Albanian and Moslem options in their search for new ethnic identity, adopted the Moslem affiliation as a determinant of their national and ethnocultural identity. This possibility to choose among several options was given to the Moslems of Sredska in the sixties and seventies when the Moslem nation was proclaimed, which was decided by the national policy of the Yugoslav communist party and national bureaucrats. So, in contrast to Gorans, the Moslems of Sredska are not a separate ethnic group, but a complex ethnic substratum of flotant behaviour in ethnolinguistic declaration in all the post war censuses. Immediate future will tell whether the Moslem nationality (in the sense of ethnic belonging) is their final decision, although this will still primarily depend upon the actual political and historical circumstances on the territory of the former Yugoslavia. Regardless of the above, the Moslems of Sredska and the Gorans of Gora were and still are the main factor in the formation and preservation of the almost impenetrable buffer zone that is of great importance in preventing the Albanian penetration and preserving the Orthodox Serbian entity not only in Sredska, but in the župa of Sirinić as well. 4) Within the framework of the three župas of Šara Mountain (Gora, Opolje and Sredska) *the Serbs of Sredska* are the only preserved Serbian - Orthodox entity of uninterrupted continuity, which has, thanks to its ethnocultural and anthropological features, attracted special attention of a large number of researchers, and which has been discussed in a separate study and a series of treatises in this book the scientific results of which will also be presented. It is important to mention that the number of the Serbs of Sredska is con-

stantly in decline and that in 1991 it was only 6.9% of the total population of the župa. Depopulation of the Serbian entity was caused by emigration which from earlier traditional forms of migrations for economic reasons (to other parts of the country, other countries, even as far as U.S.A.) turned into constant emigration i.e. moving out of whole families who did not sell their houses and estates and who kept in touch with their homeland once a week, once in a season or from time to time. The detailed ethnostatistical analysis which covered all the censuses from 1921 to 1991 (the 19th table in the text) shows that the župa od Sredska is still a multi-ethnic and multi-cultural community in which there are tendencies towards ethnic homogeneity as well as tendencies of opposite character.

The study titled *Ethnic Identity of Gorans* by Dragoslav Antonijević (p.76) tackles directly the vital questions of the ethnic identity of the Goran ethnic group which, according to the author, is the main problem of ethnic and historical drama of the Gorans. This problem with its dramatic side is expressed in the strong striving of the Gorans to preserve their ethnic identity as the symbol which defines ethnic boundaries and establishes sovereignty. The ethnic community of the Gorans is comprised of four main constitutive elements: biological, social, existential and spiritual. They define an ethnic community of a total type and of a specific character. In his considerations the author first sets out theoretical presumptions on ethnic identity and then analyzes the most characteristic examples, proving thus that the ethnic heritage of the Gorans consists of several layers that confront and overlap: Old Balcanic, Serbian, oriental, etc. These layers give the Gorans specific features that make their culture different from the cultures of their close and distant neighbours. In spite of the modern era changes and processes, the Gorans are succeeding in preserving their ethnic identity which is characterized by, as the author shows in his analysis, archaic elements, authentic structures and vital functions. The well known sociological thesis that modern development (industrialization, urbanization, education, etc.) leads to social and cultural homogeneity in living space is refuted in practice by 'the Goran phenomenon' in the existing ethnocultural entity and geographical area. A Goran constantly revitalizes his ethnic identity and thus firmly defends his 'ethnic boundaries' towards his immediate neighbours and the modern society.

The research of the župa of Sredska as a very specific ethnocultural whole containing ethnocultural layers of different content and impact deposited over the centuries was developed in the study *Ethnocultural Layers of the Serbs of the Župa of Sredska* by Dragoslav Antonijević (p. 89). The author took as his starting point the thesis that for the Serbian ethnic group of this župa the historical

aspect is very important which has been confirmed in practice since the medieval times of Serbia. In order to confirm this diachronic path the author gave examples of spiritual and material culture. In his opus the author came up with some very interesting and completely new discoveries in interpreting the custom of Lazarica, whose genesis he searches in the far off Byzantium and the church visions of "Lazar the Resurrected". In the women's costume of Sredska the author found traces of the Serbian medieval way of dressing. The analyses of many examples proved that the presumption that a national culture has no historical dimension was definitely refuted, although some authors would contest this fact. He also found out that in spreading culture only some aspects of it are adopted since different circumstances bring about more or less insurmountable obstacles. So, as a rule, at a certain distance from the historical source the first compact group of elements falls apart, the elements shift, the old is mixed with the new and this mixing gives something completely different having a new dimension. And this act shows that there are some powerful creative forces in the ethnoculture of the Serbs of Sredska that as a live well of a specific ethnopsychological intensity still emanates new inspirations.

In his linguistic study *The Goran Speech* Radivoj Mladenović discusses the speech of the population living in the far away southwestern part of Serbia, between the mountains of Šara and Korab, on the border of FR Yugoslavia, Macedonia and Albania, in the region of Gora which was already known under this name in the Serbian medieval sources. After the border line between the Kingdom of Yugoslavia and Albania was established in 1925, nine Goran settlements remained on the territory of Albania. Excepting Novo Selo from which the Goran population was moved out and Albanians settled in, in all other villages on the Albanian territory the autochthonous Slav population using Goran speech was preserved. In Polog, Macedonia, there are two villages with Goran population whose speech belongs to the Goran type of dialect. The analysis of speech in this study is based on field work in 18 places in FR Yugoslavia. The language systems of 8 Goran villages were examined on the basis of an interview in Dragas with several examinees from these places.

The dialect type of Goran speech is significant for the understanding of the western South Slav (Serbian) and eastern South Slav (Bulgarian and Macedonian) language relationships in this part of the Balkan peninsula since on the territory of western Macedonia and Metohia these language systems are interwoven to a great extent. There are no stern differences between related languages, so the Goran speech is an illustrative example of how various language features intertwine. This is proved by many examples of non correla-

tion in the reflection of earlier sounds, then the pronounced differences between the dialects of high-lying villages - closer to Macedonian dialects and low-lying villages - closer to the Serbian Metohia speeches. In its oldest form the Goran speech belonged to the western South Slav stokavian dialect. Later on this dialect was greatly influenced by the Macedonian tendencies, primarily the preservation of the vowel colour of halfvowels and their vocalization. The Goran speech originated as a mixture of language features influenced by the dialects of northwestern Macedonia, Metohia and the Serbian of Šara Mountain. It is rather similar to the Macedonian speeches along the border - the Upper Polog, Debar and Rekan dialects. One cannot, though, establish precisely the closeness of the Goran speech to some of these dialects. This speech has not adopted many innovations from the western Macedonian speech, which is definitely the consequence of its contact with the Serbian language. The Goran speech has three speech types: a) Brodski (Brod); b) Rastelički (Rastelica, Kruševo); c) Doloistanski (the rest of the Goran settlements including the Goran villages in Albania). Such differentiation is the result of the origin of the population, but it is also a connection of these geographically and economically linked village with the surrounding settlements.

The study *Migrations of the Population of Gora* (p. 149) was written by Harun Hasani, dentist by profession (chief of staff in the Out-patient health centre in Dragaš), ethnologist-folklorist by vocation, Goran by identity, and by reputation the leading Goran intellectual who managed to carry out the part of the research project concerning the population of Gora in their homeland and in diaspora throughout the former Yugoslavia. He actually organized and conducted interviews with all Goran families and their households (see the questionnaire in the supplement), wishing not only to establish the accurate number and the directions of the specific migrations of Gorans, but also the position and status of the Gorans in diaspora as well as their relation with their homeland Gora and their roots. That is why this study is of primary importance for the knowledge and understanding of the Goran identity. The base of this study is a rich and well arranged data base used in its derivative form, and it would be of great scientific and social interest if the author could publish it as a separate publication. At the very beginning of his short preface the author pointed out that considering all features of the Goran population they are a separate ethnic group, and then he discussed the establishment of the boundary which occurred in 1925 when nine Goran settlements became part of Albania. The author also reminds us that Gora was first mentioned in the Serbian medieval sources. The first segment of the study deals with two main features of the demographic process from the Turkish period till today. There are data taken from the Turkish censuses (1452/5) and other sources (Jastrebov) including the

post-war censuses (1948-1991). In the second segment of the study the author gives a concise survey of the emigrations of the Gorans in the past and in the following segments he gives information about emigration for work reasons, modern migrations and migrational directions towards Serbia, Belgrade in particular, and other countries and towns in the former Yugoslavia. Following the segment on daily migrations comes the one on migrations in the countries of western Europe. Separate segments are dedicated to the coming of Albanians into Dragaš, the return of economic migrants to Gora and the mixed marriages of the Gorans. The greatest number of the observations and analyses in the mentioned segments are based on the results of interviews. We will mention one of the author's conclusions stating that the traditional migrations for work reasons were an irreplaceable prerequisite for the preservation of Gora and creation of the Goran identity and that, in essence, modern age migrations for economic reasons have the same existential motive but different character and implications; they primarily mean the moving of the Gorans out of their homeland and cause stagnation, even depopulation in a number of settlements. Keeping in close contact with their homeland is undoubtedly very important for the Gorans in diaspora and the preservation of their entity, but the main conditions for the survival of the Goran ethnic group in their homeland can be created and developed only through economic and social development.

Other works on ethnic identity and its ethnological-cultural basis were written by Desanka Nikolić, Zorica Divac, Sanja Stanković and Vladimir Bovan. In her treatise *Ethnocultural Stereotypes of the Population of Gora and Sredska - An Addition to the Research of Identity*, after the introductory observations based on theory and methodology about the relation stereotype identity, Desanka Nikolić establishes the existence of stereotypes in the population of both the župas of Šara Mountain on the basis of a comparative analysis of empirical and other material concerning the language (speech), especially the secret language, national costume and mentality, understanding under the term stereotype the subjective indexes of identity. A common thing for both the župas of Gora and Sredska is that stereotypes, expressed in a comical way, add to the consciousness of the group. Certain differences in stereotypes are explained by the existence of objective factors also influencing the identity that are derived from the environment, ethnodemographic structure of the population, religion, social-political climate, transformation processes in culture, etc.

The treatise *Wedding Customs in the Župas of Sredska and Gora* by Zorica Divac confirms that the traditional wedding in these župas was a complex ceremonial procedure in which the whole village,

all relatives and friends took part. It used to be one of the most important sets of customs with the groups that migrated. So, the traditional wedding ceremonies of the Serbs of Sredska, Moslems of Sredska and Gorans are similar in many details, these similarities being derived from the common origin, the living on the territories that from time to time were the scenes of the same historical occurrences, and the same or similar ways of earning for living. But, today the wedding customs of these ethnic groups give a completely different picture. The small number of the Serbs in Sredska cherish their traditional wedding only in memory and literature while the Moslems of Sredska and Gorans have preserved their traditional wedding ceremonies. This difference came as a result of the different degrees of transformation of the traditional society and culture. So, the Serbs have almost completely forgotten about the life in a village and constant migrations, striving to educate themselves and find jobs in cities. The Moslems of Sredska and Gorans, on the other hand, have stuck to this migrating way of earning and living in spite of significant influences of the modern society. They maintain many traditional forms one of which is the complex of wedding customs.

In her ethnomusicological research study *The Main Music-Dancing Characteristics of Gora* Sanja Stanković (p. 202) uses the example of women's dances with vocal accompaniment from the village of Vranište thus supporting the conclusions of Miodrag Vasiljević, Ljubica and Danica Janković, and Danish musicologist Birthe Traerup that already pointed to sublimation of the richness of vocal tradition from the whole of the Balkans in the Gora of Šara Mountain. Sanja Stanković went even further researching the unknown dancing heritage. She recorded the two-part singing of women, the instrumental performance and the singing with accompaniment that was characteristic of men only, paying special attention to the role and share of women in the music dancing component of weddings, the Djurdjevdan Slava, Bairam, and other festivities. Inter alia, the author concluded that an analysis of women's dancing, as well as the analysis of the choreological pattern, confirm that they belong to one of the oldest archetypes. Also, these music-dancing features lead to the conclusion that various cultural forms influenced their existence.

The thematic whole on ethnocultural identity is the topic of the work *Narrative Tradition of the Gorans* (p. 214) by Vladimir Bovan. The author points out that popular narration in Gorans is very rich and well preserved. In the noted narratives all the major forms are represented. These narratives are mostly *about what could happen*. In the earlier narratives the main motif is the conversion to Islam deeply carved in the memory of Gorans, while in new narratives one can read about the hardships of the life in foreign countries. This

is also the motif of many Goran popular songs. The popular narratives of the Gorans have autochthonous motifs, but they are mostly common, general. They were taken from the regions and countries to which the Gorans migrated in search of work. These motifs were adapted to the living conditions, mentality and the language of Gorans, so they seem to be original. The author believes that it is high time we got down to assiduous recording of the popular narratives of Gorans and their publishing, so that this portion of the Gorans' riches could become available to the cultural public.

*

The second thematic whole mostly containing traditional anthropogeographical topics (origin of population, position and typology of settlements) starts with the lucid work of Miljana Radovanović *Anthropogeographical, Ethnographic and Folklore Material on the People of Gora, Opolje and Sredska in Original Literature* (p. 255). The author used the original literature based on the field work and research in the župas of Gora, Opolje and Sredska that was published from the end of the last century till today in the forms of travels (I.S. Jastrebov, the Russian vice-consul in Prizren), anthropogeographical-ethnological monographies (M. Lutovac, T. Vukanović), collections of oral and music folklore (M. Murko, M. Vasiljević, H. Hasani, T. Čukalović), genealogies, and many other studies and articles. The anthropogeographical and other material in the mentioned literature is systematized in thematic wholes, each whole one ethnic group i.e. Gorans, people of Opolje, Serbs of Sredska and Moslems of Sredska.

The classical anthropogeographical study *The Origin of Population, Genesis of Settlements and Onomastics of the Župa of Sredska* by Tatomir Vukanović is a part of the author's unpublished monograph (The župa of Sredska - Experiments in Anthropogeography and the Science of People) which he wrote on the basis of his field research in 1947 and 1948 within the framework of a research project of the Ethnographic Institute of the SANU. The rich material collected in the field was systematized for each settlement, quarter, hamlet, clan and family and presents a valuable source which would not be possible to reproduce at this time. The author covered the whole anthropogeographical process from the Serbian medieval period and the Turkish period until the first years after the Second World War. During these historical periods village communities and clans were formed not only on the basis of kinship, and migrational origin and relations, but also on the basis of those specific differential ethnocultural features that originated in succession from the beginning

of the partial Islamization of the Serbs of Sredska (at the end of the 17th century) and the first attempts of the Albanian infiltration from Opolje, Prizrenski Podgor and Ljuma. So, thanks to this research by Vukanović from almost half a century ago, many specific features of anthropogeographical-ethnological and sociological process in the Moslem and Serbian local communities have become clear and understandable. These features were conditioned by their migrational origin and partial Islamization of close relatives and neighbours. The study also gives information about the broad geographical net of migrational routes of Serbian clans. It should also be pointed out that the author noticed a very rare phenomenon of assimilation of the infiltrated Albanian clans into the Moslems of Sredska (which occurred in a much larger scope on the plateau of Pester and Sjenica, in some settlements in Srem, Montenegro and Dalmatia), which cannot be explained by the distance from their homeland and ethnic group, but only by the strong autochthonous organization of Moslem village-clan communities and their much higher cultural level. This study also gives the names of estates and settlements by territory of village area (toponym, hydronym, anthroponym) which are of importance for the reconstruction of anthropogeographical and ethnological processes. The author also worked out in detail the genetic territorial structure and organization of the settlements in the župa of Sredska. At the end of the study he gave a table of the number of clans and houses by ethnic communities and settlements in 1947. There were 215 clans and 1219 houses in the župa of Sredska of which 115 clans were Serbian Orthodox (53.5%) with 474 houses (38.9%), Serbs Moslems (up until that time the Moslems of Sredska were recorded as Serbs of Moslem affiliation) had 88 clans (40.9%) with 639 houses (52.5%), Moslems of Albanian origin had 4 clans with 28 houses, ethnic Albanians 6 clans with 79 houses and Gypsies Moslems 2 clans with 2 houses.

Economic Migrations of the Population of the Župa of Sredska is always a relevant theme and it is the topic of the work under the same title by Svetlana Radovanović. The study was written on the basis of the representative field research also covering the earlier economic migrations of Serbs and Moslems. The facts gathered in the field show that within the framework of modern economic migrations there are some significant and interesting phenomena of differential directing and organizing of migrational groups and routes, especially in the Moslem ethnic group. So, the differences between economic migrations of the population of Rečani - the leading central settlement of the župa of Sredska and the neighbouring Nebregošte are significant and characteristic and they condition the local sociological and cultural differentiation. Some other observations were made concerning the character and implications of the emigration of Serbs

and Moslems and their relationship with the homeland. In separate tables author gave a list of the Serbian families who moved out of the settlements of Mušnikovo, Dražčice, Živinjane, Planjane. Although the author mentioned that this list was not complete it still shows that a rather large number of Serbs moved out from mid sixties.

In his study *Microlocation and Morphological Typology of Rural Settlements in the Župas of Gora and Sredska* (p. 316, drawing 28) Ivan Popović covered all the villages of the two župas. On the grounds of detailed field research the author deals with the characteristics of micro locations, morphological typology and territorial development of the settlements. The structural analysis of the morphology and genesis of settlements shows in detail the territorial division and organization of settlements by quarters and hamlets, the newly built parts of settlements and the building of latest date including facilities for rest and periodical visits. The author also noted down the original toponymy as a reliable indicator of ethnic and other anthropogeographical characteristics. This research did not cover the village settlements of the Opolje župa since in the circumstances of Albanian obstruction no cooperation with the local population was possible.

*

The treatises in the third thematic whole deal with the themes from the field of demography, geodemography, statistics of the population and sociological-demographic research. They are: *An Assessment of the Coverage and Quality of the 1991 Population Census* (p. 379) by Svetlana Radovanović; two works by Gordana Vojković *The Main Characteristics of the Dynamic Changes in the Population of Gora, Opolje and Sredska* (p. 385.) and *Structural Changes in the Population of Gora, Opolje and Sredska* (p. 405); *The Projection for Demographic Changes in the Župas of Gora, Opolje and Sredska until 2011* (p. 413) by Branislav Stojanović and Radoslav Stevanović; and the sociological i.e. sociological-demographic study *The Features of Social Environment of the Župas of Gora and Sredska* (p. 427) by Ksenija Petrovar. Demographic movements and changes are given in a rather large number of tables, maps and drawings. The charts were made by S. Nikolić, some of them in cooperation with H. Hasani, B. Stojanović and M. Todorović.

The results of demographic research show that demographic processes took place within the framework of the existing geographic wholes and in relatively homogeneous population systems whose geographical compactness in Gora and Opolje coincided with specific ethnocultural features of the two ethnic communities (Gorans and

Albanians) while in the župa of Sredska heterogenous ethnic structure (Serbs, Moslems and a small group of ethnic Albanians) conditioned certain differences in their demographic and spatial demographic behaviour. Considering the given features of homogeneity (heterogeneity) of the ethnic structures of the human population on Šara Mountain and their territorial organization, it is realistic to presume that the differences in demographic development - from birth rate, fertility and age sex structure to migrational mobility - will further affect the current demographic situation and also demographic and ethnodemographic prospects of these župas. Also, in the circumstances of complex and changeable external influences, sudden (cascade) demographic changes are possible. These changes are always conditioned by political, historical, geopolitical and civilization events. At this moment they are taking place throughout the Yugoslav countries. From the medieval times the historical demography of Kosovo and Metohia and the neighbouring regions have experienced some radical changes in the dynamics and structure of the population which has also affected the region of Šara Mountain with different intensity. But, its eccentric position related to the main routes, the centres and reaches of such tempestuous historical-demographic events, the domineering orographic structure of the Šara Mountain system of high altitudes in relation to the surrounding area, and particularly its role of a demogeographic and ethnocultural recipient from the prehistorical times till today, formed that primary anthropogeographical factor, which, in spite of the occasional critical situations, had a decisive impact on the restoration and preservation of the demographic potentials of the župas of Šara Mountain. It also prevented depopulation of these župas by forming and stabilizing special ethnic entities and enabling ethnocultural adaptation. Also, the existing territorial organized and demographically stabilized human population of Šara Mountain, who have created balanced relations in the sense of mutual tolerance and self-organization, together with the population of the župa of Sirinic, represent typical homeostatic demographic and ethnodemographic systems. Their main characteristics are: stable internal structure, autonomous behaviour, self - regulation and rich historical experience defining the behaviour of the given systems in relation to the external facts and factors. Therefore, one can assume that they will surpass the existing and future critical situations. Among other things these observations confirm the complexity and causality of relations and relationships among the demographic, historical and anthropogeographical-ethnological processes to which the greatest part of this book is dedicated. The above mentioned authors did their best to, within the scope of objective possibilities that were directly conditioned by statistical-demographic sources, give a truthful presentation of the characteristics of demographic

development including the predictions for the population until the year of 2011. We will also mention that for the need of the demographic research special processing of the 1991 census data was carried out in the Computer Centre of the Serbian Republic Statistical Bureau.

Through the sociological research in the field, particular attention was paid to the school children and their choices and goals, family relations, the position of woman in the local and broad social community, conditions and culture of living and some other themes. It was also advocated that the term "rural region" should be redefined in the context of modern streams in the modernization, planning and directing the development of rural regions and communities. The authors also analyzed the possibilities for better accessibility and adjustment of the work of public authorities and services as one of the main prerequisites for the betterment of the quality of life in rural regions.

*

The thematic whole on cultural heritage and cultural history is presented in the study *Cultural Heritage of the Župas of Gora, Opolje and Sredska* written by Milan Ivanović (p. 452). The author first pointed to the unchanged Slav names of the župas. Gora is a synonym for mountain and forest (Mons, Tis, Silva, etc.) Opolje is a field (Campus) surrounded by mountains and cliffs, known in the region of the old Slav culture in Poland on the banks of Upper Odra in Sljonsk (Schlesia). The name Sredska is also a Slav word for a mountainous župa. Even though Opolje was Islamized and Albanized the names of the settlements in this župa remained mostly Slav. In these parts there is not a single completely preserved monument of culture from the times when the Serbian Orthodox population lived there. In the mountain of Brut which is barely accessible are the remains of a church and a monk cave in which Serbian monks lived before the Islamization. In the villages of Brezna, Brodosavce, Brut, Zaplužje, Kapra, Kosovce and Plajnik there are the remains of churches sites or microtoponyms of 'churches' (*kisha* in Albanian).

In the župa of Gora was preserved not only the Slav language but also the oral heritage and cults about the Christian temples and customs. In all of the 19 Goran settlements there are remains or traces of 41 church sites, one monk cave and 23 old Christian graveyards. There also exists one Cyrillic epigraphic monument (Zli Potok), a silver icon lamp (Ljubovište), several crosses (Radeša), icons and old Bibles (Brod), and marble baptistries (Zli Potok and Rastelica). Among the best preserved remains of churches and monasteries are the church sites in Marin Dof (Dol) by the village of Mlika, in Dragaš

and in Leštane. Unfortunately, they are not archaeologically examined and are therefore doomed to perish unless some measures of preservation and presentation are undertaken. In Gora, there is a large number of oriental tombstones and cult monuments in Arabic that ought to be examined by the experts-orientalist. One can expect to find in these epitaphs some significant information on the first converts and economic standing of certain people, even whole villages, the building or restoration of Islamic places of worship.

The župa of Sredska that was protected from complete Islamization has 12 churches that were mostly built after the restoration of the Peć Patriarchy in 1557. Judging by the preserved inscriptions on frescoes the founders of these churches were mostly local residents - villagers. Such are the churches in Bogoševci, Gornje Selo, Dražcići, Mušnikovo, Planjani, Sredska and lately the restored churches in Živiniane and Lokvica. In the church in Planjane there is a tombstone from 1363 with a nicely engraved epitaph by a monk Kalinik which belongs to the group of the best preserved specimen of Serbian epigraphy from the 14th century. Fresco painting, construction and icon painting in these churches of Sredska are a significant link in the research of the Serbian church art between the 16th and 19th centuries. Apart from the 12 preserved churches in the Serbian and Moslem villages there are 14 other church sites and two medieval monk caves. In these churches there are about a hundred icons and other cult objects among which are the hanging silver censer from the 14th century (Bogoševce) and other church objects. By the Church of Saint Mother of God above the village of Pejčići, by the well there is an extraordinary and unique big stone trough-watering place, the total length of 4.5 m. In the time of intensive cattle breeding the number of the heads in some villages even exceeded several thousands and all village cattle was watered at this watering place. The story says that in the village of Bogoševci (a hamlet of Sredska) the flock of sheep of the landlord Rajko Čaja numbered 12 thousand. The trough is very old and represents a rare and valuable preserved monument of cattlebreeding not only on the mountain of Šara but on all mountains in Serbia.

The summary written by Dr Milovan Radovanović

Translated by Jelena Grdović

ЛИТЕРАТУРА

- Административно-територијалне промене у НР Србији 1834-1854. године, Завод за статистику НР Србије, "Прикази", бр. 13. Београд, 1955.
- Ахтик М. (1968), *Како опажамо и оцењујемо друге особе*, Социјална психологија, Београд.
- Антонијевић Д. (1948), *Карађоз*, Градска култура на Балкану, Београд.
- Антонијевић Д. (1974), *Ђурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена*, Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен 1967), Београд.
- Антонијевић Д. (1976), *Prilog proučavanju stočarskih migracija na balkanu*, "Balcanica", VII, Beograd.
- Антонијевић Д. (1979), *Vizantijske brumalije i savremene maskirane povorke balkanskih naroda*, "Balcanica", X, Beograd.
- Антонијевић Д. (1986), *Визитијско играчко наслеђе*, Народно стваралаштво, 1-4, Београд.
- Антонијевић Д. (1993), *Византијски супстрат у народној култури*, "Српска византија", Београд.
- Антонијевић Д. (1995), *Идентитет Горанаца*, САНУ, Међународна конференција "Положај мањина у Савезној Републици Југославији", Београд.
- Аврамов С. (1993), *Санкције у постхладноратовској епохи*, "Међународна политика", Београд.
- Ауторски колектив (1989), *Прилози проучавању етничког идентитета*, Зборник радова САНУ, бр. 20, Београд.
- Бандић Д. (1982), *Етнос*, Етнолошке свеске IV, Београд.
- Barth F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries*, The Social Organization of Culture Difference, Boston.
- Батаковић Д. (1989), *Од српске револуције до Источне кризе 1804-1875*, Косово и Метохија у српској историји, Београд.
- Баталовић В. (1988), *Векови живота*, Београд.
- Белић А. (1935), *Галички дијалекат*, СДЗБ VII, Београд.
- Благојевић М. (1973), *Земљорадња у средњовековној Србији*.
- Бован В. (1972), *Тајни језици радника Сиринића и Средске*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина.
- Бован В. (1980), *Народна књижевност Срба на Косову*, Приштина.
- Бован В. (1983), *И. С. Јастребов у Призрену*, Приштина.
- Богдановић Д. (1985), *Књига о Косову*, Београд.
- Богдановић Д. (1991), *Историја старе српске књижевности*, Београд.
- Воšković-Stuli М. (1984), *Pričanja o životu*, (Iz problematike suvremenih usme-

- noknjiževnih vrsta), u knjizi "Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti, izd. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Briket-Smith K. (1960), *Putovi kulture*, Zagreb.
- Букумировић М. (1984), *Из ономастике јужне Македоније*, Ономатолошки прилози V, САНУ, Београд.
- Васиљевић М. (1950), *Југословенски музички фолклор*, I, Београд.
- Васић О. (1984), *Народне игре пештерко-сјеничке висоравни*, Београд.
- Васић О. (1989), *Колање у западној Србији*, XXXVI конгрес СУФУ у Сокобањи 1989, Београд.
- Васић О. (1990), *Народне игре и забаве у Титовоужичком крају*, Београд.
- Васић О. (1990), *Игре повод, скајдо и чачак и њихова повезаност са колањем*, XXXVII конгрес СУФУ одржан на Плитвичким језерима 1990, Загреб.
- Велат Д. (1988), *Становништво Југославије у послератном периоду*, Савезни завод за статистику, Студије, анализе и прикази, бр. 123, Београд.
- Видоески Б. (1957), *Кичевскиот говор*, МЈ VIII, књ. 1-2, Скопје.
- Видоески Б. (1965), *Заменските форми во македонските дијалекти*, МЈ XVII, Скопје.
- Видоески Б. (1968), *Дебарските говори*, МЈ XIX, Скопје.
- Видоески Б. (1970), *Континуантите на вокалните Р и Л во дијалектите на македонскиот јазик*, ГЗФФ, том 22, Скопје.
- Видоески Б. (1984-1985), *Фонолошки систем на говорот на село Млике*, Зборник Матице српске за Филологију и лингвистику XVII-XVIII, Нови Сад.
- Видоески Б. (1986), *Горанскиот говор*, МАНУ, Прилози XI-2, Одделение за лингвистика и литературна наука, Скопје.
- Видоески Б. (1993), *Меѓујазичниот контакт (на дијалектно рамниште) како фактор на дијалектната диференцијација на македонскиот јазик*, МАНУ, Македонски славистички комитет, Скопје.
- Вишневски А.Г. (1982), *Воспроизводство населенија и общество*, Москва.
- Влаховић М. С. (1931), *Средачка жупа*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, Скопско научно друштво, I, Скопље.
- Воје И. (1970), *Прилог проучавању домаћих трговачких веза са Дубровником*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд.
- Војковић Г. (1990), *Главне особености демографских кретања и структура општине Штрпце*, "Општина Штрпце - Сиринићка жупа", Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/II, Београд.
- Војковић Г. (1990), *Социо-економске структуре становништва*, "Општина Штрпце - Демографски развој и особености социјалног простора", Посебно издање Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/II, Београд.
- Вујичић М. А. (1914), *Речник места у ослобођеној области Старе Србије*, Београд.
- Вујовић Л. (1963-1964), *Је ли постојао екавски говор у југоисточној Црној Гори и сјеверној Албанији*, ЈФ XXVI, св. 1-2, Београд.
- Вукановић Т. (1965), *Село као друштвена заједница код Срба, с нарочитим освртом на Сретечку жупу у Аутономној покрајини Косово и Метохија*, Гласник Музеја Косова и Метохије IX, Приштина.
- Вукановић Т. (1986), *Срби на Косову*, књ. I, II, III, изд. "Нова Југославија", Врање.
- Вукосављевић С. (1953), *Историја сељачког друштва I - Организација сељачке земљишне својине*, Посебна издања САНУ, књ. ССIX, Институт за изучавање села, Књ. 1, Београд.
- Гиргић В. (1909), *Манастир Св. Тројице у Призренском округу*, Годишњица Николе Чупића XXVIII, Београд.
- Gloger Z. (1985), *Encyklopedia Staropolska*, III, Warszawa.
- Горгнев Т. М. (1985), *Македонско народно певање са узвикивањем* (докторска дисертација) ФМУ, Београд.
- Грковић М. (1986), *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд.
- Грујић М., *Епархијско властелинство у средњовековној Србији*, "Богославље", Год. VII, Св. 2. и 3.
- Грујић Р. (1933), *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник Скопског научног друштва XIII, Скопље.
- Група аутора (1967), *Демографски развитак националности у СР Србији*, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд.
- Дармановић М. (1994), *Садашња горанска народна ношња*, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина.
- De Vos, Romanucci-Ross L. (1975), *Ethnic Identity*, Palo Alto.
- Dević D. (1984), *Srbija, narodna muzika*, Leksikon jugoslovenske muzike, knj. II, Zagreb.
- Динић М. (1957), *Из Дубровачког архива I*, Београд.
- Динић М. (1975), *О имену цркве Ружице*, Из прошлости Београда II, Српске земље у средњем веку, Београд.
- Документација Међудодељенског одбора САНУ за Косово и Метохију, досије Драгаш, 3 и 4.
- Драгић М. (1953), *Породиља и новорођенче у обичајима на Косову и Метохији*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1901-1951, изд. Научна књига, Београд.
- Ђорђевић Т. (1884), *Прелажење из вере у веру*, "Наш народни живот", књ. 2.
- Ђорђевић Т. (1884), *Турци у Србији за време владе кнеза Милоша*, "Наш народни живот", књ. 2.
- Ђорђевић Т. (1941), *Печалбарски фолклор*, "Етнологија" год. II, св. 1, Скопље.
- Ђурић Ђ. *Етнички стереотипи на крају основног школовања*, Зборник Матице српске за друштвене науке бр. 55, Нови Сад.
- Елезовић Г. (1935), *Речник косовско-метохијског дијалекта*, св. II, СДЗВ VI, Београд.

- Elschekova A. (1981), *Vergleichende typologische der vokalen Mehrstimmigkeit in der Karpaten und auf den Balkan*, Probleme der Volksmusik in den Karpaten und auf den Balkan, Veda, Bratislava.
- Ericson E. (1975), *Identity, Joth and Crises*, New York.
- Етнолошки атлас Југославије, Архив рукописне грађе, Етнографски музеј Београд.
- Живојиновић М. (1986), *Хиландар и пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6, Београд.
- Zajmi A., Bardhi M., Drini S., Mulaku Z., Zuboteni G., Imanić S. (1981), *Albansko srpskohrvatski rečnik*, Priština.
- Задужбине Косова, Споменици и знамења српског народа, Призрен-Београд, 1987.
- Зечевић С. (1973), *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, Зеница.
- Зиројевић О., *Турски попис Призрена из 1571. године*, Косовско-метохијски споменик 2 (у штампани).
- Зиројевић О. (1989), *Први векови туђинске власти*, Косово и Метохија у српској историји, Београд.
- Зиројевић О. (1990), *Цркве и манастири у Призренском санџаку*, Косовско-метохијски зборник 1, САНУ, Београд.
- Ивановић Р. *Властелинство Св. Арханђела код Призрена*, Гласник Историјског друштва VII.
- Ивановић И.Р. (1994), *Извештај о културно-историјским споменицима Средске*, Архив Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Београд.
- Ивић П. (1991), *Изабрани огледи III*, Из српскохрватске дијалектологије, Просвета, Ниш.
- Isaac M. (1975), *Idols of the Tribe*, Identity and Political Change, New York.
- Јанковић Ђ. (1993), *Етнички простор Срба на Балкану у Средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*. Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срба у СФР Југославији, "Етнички простор Срба", књ. 1, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Јанковић Љ. и Д. (1957), *Прилог проучавању опстанка српских обредних игара у Југославији*, САНУ, посебна издања, књ. ССLXXI, Етнографски институт, књ. 9, Београд.
- Јанковић Љ. и Д. (1948), *Народне игре*, књ. IV, Београд.
- Јанковић Љ. и Д. (1964), *Народне игре*, књ. VIII, Београд.
- Јанковић М. (1985), *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд.
- Јастребов И. С. (1876), *Синан Паша*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIII, Београд.
- Јастребов И. С. (1879), *Податци за историју српске цркве - Из путничког записа*, Београд.
- Јастребов И. С. (1881), *Хрисовуља Дечанског Краља од године 1326*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIX, Београд.
- Јастребов И. С. (1889), *Обичаји и песме Турских Срба*, Петербург.
- Јастребов И. С. (1904), *Стара Србија и Албанија*, Српска краљевска академија, "Споменик", XLI, Други разред, књ. 36, Београд.
- Јастребов И. С. *Додатак мојим белешкама из Старе Србије*. Гласник Српског ученог друштва, књ. IV, Београд.
- Јеротић В. (1994), *Prelaženje u drugu veru kao vid "identifikacije" sa agresorom*, Academie des sciences et des arts, Institutdes études balkaniques, "Balcanica", XXV-2, Appendix, Belgrade.
- Јиречек К. (1978) *Историја Срба I*, Београд.
- Јовановић В. С. (1988), *Археолошка истраживања и налазишта на Косову*, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова САНУ, Београд.
- Јовановић В. С. *Косовски градови и дворци XI-XV века*, Задужбине Косова.
- Калеси Х. (1972), *Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику*, Приштина.
- Канчов В. (1900), *Македонија*, Софија.
- Караџић В. С. (1821), *Народне српске приповетке*, Беч.
- Каћански Вл. Ст. (1927), *Синан паша*, "Братство", књ. 34.
- Кауфман (1968), *Бугарската многогласна народна песен*, Софија.
- Конески Б. (1948), *Загубата на интервокално В во западномакедонските говори*, СФФ I, Скопје.
- Костић М. (1924), *Прилози историји српско-арбанашког устанка 1689/90*, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. II, Београд.
- Костић П. (1928), *Српска основна школа у Горњем Селу*, Јужни преглед, Скопље.
- Костић П. (1928), *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*, Београд.
- Костић П. (1933), *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље.
- Костић П. (1934), *Моја аутобиографија*, "Јужни преглед", 8-9, Скопље.
- Краснићи В. (1952), *Српска женска ношња на глави у Сретечкој жупи*, Гласник Етнографског института САН, I /1-2/, Београд.
- Кривокапић Д. С. (1969), *Шар-планина*, Београд.
- Куљбакин М. (1940), *Лексичке студије*, Гласник СКА Ц XXXII, 92, Београд.
- Linin A. (1984), *Makedonija, narodna muzika*, Leksikon jugoslovenske muzike, knj. I, Zagreb.
- Liungman W. (1937), *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*, Studien zur Geschichte der Volksbrauche, 2 Teile, Helsinki.
- Lozinski Z., Milobedzki A. (1967), *Atlas zabytkow Architektury w Polsce*, Warszawa.

- Ломба А. (1990), *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономастолошки прилози XI, САНУ, Београд.
- Лоренц А. (1974), *Основне карактеристике шиптарског народног фолклора Косова и Метохије*, XIV конгрес СУФЈ у Призрену 1967, Београд.
- Лукић-Крстановић (1992), *Срби у Канади*, Живот и симболи индентитета, Посебна издава Етнографског института САНУ 36, Београд.
- Лутовац М. (1948), *Привредна географија шарпланинске Горе*, Гласник Српског географског друштва, св. XXVIII, бр. 2, Београд.
- Лутовац М. (1954), *Пушкарски занат у Шарпланинској Гори*, Гласник Етнографског института САНУ, Књ. II-III, Београд.
- Лутовац М. (1955), *Гора и Опoље - антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, књ. LXIX, Насеља и порекло становништва, књ. 35. САН, Београд.
- Маневик Т. (1952), *Забелешки за овчеполскиот говор*, МЈ III, Скопје.
- Марковић В. (1928), *Православно монаштво у средњевековној Србији*, Сремски Карловци.
- Матић С. (1952), *Опис рукописа Народне библиотеке у Београду*.
- Менковић Љ. (1992), *Геоморфолошка карта Шарпланинских жупа Гора, Опoља и Средске*, 1:25000, Фонд Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Београд.
- Менковић М. (1989), *Прегаче типа сукље српског становништва Косова и Метохије из збирке Етнографског музеја у Београду*, "Етнолошке свеске" X, Београд.
- Менковић М. (1990), *Одевање у функцији етничких симбола (Кече као израз етничког индентитета Албанаца данас)*, Етноантрополошки проблеми бр. 7. Београд.
- Менковић М. *Костими града и села на размеђи два века*, Призрен и околнина 1880-1918, Београд.
- Mendras H. (1986), *Sejlačka društva*, "Globus", Zagreb.
- Миловановић Д. (1986), *Уметничка обрада неплеменитог метала на тлу Србије*, Београд.
- Милојевић С.М. (1871), *Путопис дела праве Старе Србије*, Београд.
- Микић Ђ. (1988), *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века - Од чифчијства до банкарства*, САНУ, Посебна издава књ. DLXXXVIII, Београд.
- Мирга А. (1987), *Категорија циганског идентитета - романипен и етничке границе Цигана - Рома*, Проблеми етничке дистанце, Етноантрополошки проблеми 2, Београд.
- Митровић М. (1994), *Екологија села и пољопривреде*, Социологија, Vol. XXXVI, бр.3/1994.
- Младеновић О. (1974), *Коло на колу код балканских народа*, Рад XIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен, 1967), Београд.
- Мркшић Д. (1994), *Дуализација економије и стратификациона структура - Сива економија као начин преживљавања*, у Лазић М. (пр) *Разарање друштва - Југословенско друштво у кризи 90-тих*, Филип Вишњић, Београд.
- Murko M. (1951), *Tragom srpskohrvatske narodne epike, Putovanja u godinama 1930-1932*, knj. I и II, Zagreb.
- Никачевић М.С. (1939), *Лазаричке песне из Средачке жупе*, "Јужни преглед", бр. 3-4, Скопље.
- Николић В. (1960-61), *Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој жупи*, Гласник Етнолошког института САНУ, IX-X, Београд.
- Николић М. (1975), *Властелинство Св. Богородице на Левиши*, Историјски часопис XXIII, Београд.
- Николић С. (1994), *О проблему разграничења између Републике Србије и БЈР Македоније на простору Шар планине*, ВГИ, Београд.
- Николић С. (1994), *Шарпланинске жупе Гора, Опoље и Средска и њихове границе*, "Шарпланинске жупе Гора, Опoље и Средска - Одлике природне средине", Посебна издава Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/I, Београд.
- Николић П. Т. (1914), *Ширење Арнаута у Српске земље*, Гласник СГД-а, св. 3-4, Београд.
- Николић Д. (1991), *Етнолошко проучавање стереотипа*, Етнопсихологија данас, Београд.
- Новаковић Ст. (1912), *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд.
- Notice sur la Serbie septentrionale* (1916), Ministère de la guerre, Paris.
- Obrebski J. (1936), *Zagadnienia grup etnicznych, Sprawy Narodowosciowe*, t. 10.
- Оклобџија М. (1988), *Мигранти - маргинали*, Социолошки преглед, Vol. XXI, No. 4, Рума.
- Павловић М. (1939), *Говор Средачке жупе*, Српска Краљевска Академија, Српски дијалектолошки зборник, књ. VIII, Београд.
- Павловић М. (1990), *Срби у Чикагу*, "Проблеми етничког индентитета", Посебна издава Етнографског института САНУ 32, Београд.
- Павловић М. (1991), *Византијска култура*, "Задужбина", бр. 17, Београд.
- Павловски А. (1959), *Рекански говор*, МЈ X, бр. 1-2, Скопје.
- Пајкић П. (1958), *Цркве Средачке жупе из Турског периода*, Гласник музеја Косова и Метохије III, Приштина.
- Пајкић П. (1984), *Сеоске цркве XVI и XVII века на Косову*, Гласник Музеја Косова, XIII-XIV, Приштина.
- Пенев Г. (1995), *Становништво по старости и полу*, Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991, СЗС и ЦДИ-ИДН, Београд.
- Перуничкић Б., *Зулуми аге и бега у Косовском вилајету*, Београд.

- Петовар К. (1990), *Мрежа објеката друштвених делатности*, Студија Просторни план Републике Србије, ИАУС, Београд.
- Петовар К. (1992), *Бесправна стамбена изградња и сива економија - једна паралела*, Социологија, Вол. XXIV, бр. 4.
- Петровић Е., *Теоријске претпоставке истраживања етничког идентитета*, Прилози проучавању етничког идентитета.
- Петровић Р. (1972), *Двоглас у музичкој традицији Србије*, Рад XVII конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Загреб.
- Петровић Р. (1974), *Есеји и чланци*, Београд.
- Петровић Р. (1989), *Српска народна музика*, Београд.
- Петровић Ј. (1983), *Физичка култура до 1941. године*, СР Србија II том, Београд.
- Петровић Е. (1988), *Етнички идентитет као елемент теорије о етносу*, Етноантрополошки проблеми, бр. 3, Београд.
- Петковић С. (1965), *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад.
- Пешикан М. (1986), *Стара имена из Доњег Подримља*, Ономатолошки прилози VII, Београд.
- Пешикан - Љуштановић и Карановић В. (1993), *Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипија*, Међународна конференција о проучавању мамина, Бекешчаба.
- Пешић Н. (1952), *Муслиманска женска ношња на глави у Сретечкој жупи*, Гласник Етнографског института САНУ I/1-2, Београд.
- Поповић И. (1992), *Топографске ознаке пограничних села Шарпланинске Горе*, Зборник радова, св. 40, Географски факултет ПМФ-а, Београд.
- Поповић И. (1994), *Новије морфо-насеобинске особености шарпланинског села Средске*, Зборник радова, Географски факултет ПМФ-а, Београд.
- Поменик Коришки, Архив САНУ лист 66.
- Поменик косовски, Универзитетска библиотека, Београд РС 46, л. 39.
- Природно кретање становништва Србије од 1863-1953 године*, "Прикази" Завода за статистику Народне Републике Србије, Београд, 1953.
- Прошић-Дворнић М. (1990), *Етнос и стратегија*, Етнолошки проблеми 7, Београд.
- Phillips D. and Williams A. (1984) *Rural Britain, A Social Geography*, Basial Blackwell, Oxford.
- Pulaha S. (1984), *Popullsia shqiptare e Kosoves*, gjate shek. XV-XVI, Tirana.
- Пурковић М. *О ценама у средњевековној Србији*, Народне старине, б.г. 7.
- Пурковић М. (1938), *Попис црква у старој српској држави*, Скопље.
- Пурковић М. (1940), *Попис села у старој српској држави*, Годишњак Скопског фил. факултета IV/2, Скопље.

- Puchner W. (1979), *Sudosteuropaische Versionen des Liedes von "Lazarus redivivus"*, Jahrbuch fur Volksliedforschung, Berlin.
- Радић П. (1993), *О српско-македонским лексичким паралелама*, ЈФ XLIX, Београд.
- Радовановић В.С. (1959), *Општа антропогеографија*, књ. I, Београд.
- Радовановић М. (1958), *Становништво Призренског Подгора*, Посебан отисак из Гласника Музеја Косова и Метохије, Књ. IX, Приштина.
- Радовановић М. (1988), *Становништво као аутономни биосоцијални и географски систем*, Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40, Београд.
- Радовановић М. (1993), *Косово и Метохија у Републици Србији и Савезној Републици Југославији*, Ваљево.
- Радовановић М. (1993) *Косово и Метохија као географска и етнокултурна целина Републике Србије, Савезне Републике Југославије и Југоисточне Европе*, Едиција Етнички простор Срба бр. 1, Београд.
- Радовановић М. (1994), *Географски, етногеографски и геополитички положај шарпланинских жупа*, "Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска - Одлике природне средине", Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 40/I, Београд.
- Радовановић С. (1993), *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији*, Едиција "Етнички простор Срба", књ. 1, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- Радовановић Миљана (1992), *Из проучавања друштвеног живота у Шарпланинским жупама*, Гласник Етнографског института САНУ, XLI, Београд.
- Радојичић Ђ. (1967), *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад.
- Радуновић М. (1988), *Остала је реч*, Београд.
- Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, I-II, Београд, 1925.
- Ристовски Б. (1969), *Кон проучавањето на народната поезија на Гораните*, Македонски фолклор, 3-4, Скопје.
- Rihtmon C. (1951), *Polifoni oblici u narodnoj muzici Bosne i Hercegovine*, Bilten I Instituta za proučavanje folklor, Sarajevo.
- Савић М. (1925), *Наша индустрија, занати и трговина - њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VI део, Изд. Министарство трговине и индустрије, Сарајево.
- Селишчев А.М. (1929), *Полог и его болгарское население*, Издание Македонског научног института, Софија.
- Симић В. (1981), *Надо и плавити термини наше старе производње гвожђа*, Ономатолошки прилози II САНУ, Београд.
- Симић Д. (1988), *Демографска кретања становништва села Живињани*, Обележја, Приштина.

- Skok P. (1976), *Etimologijski rječnik*, III, Zagreb.
- Слијепчевић Ђ. (1941), *Неколико писана Симе А. Игуманова*, Скопље.
- Соловјев А. (1926), *Два прилога проучавању Душанове државе*, Гласник Скопског научног друштва, књ. II, св. 1-2, Скопље.
- Спасовски М. (1990), *Природне компоненте развитка становништва*, "Општина Штрпце - демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 37/II, Београд.
- Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, том III, Скопје, 1980.
- Срећковић П. (1865), *Синан паша*, Београд.
- Срећковић П. (1882), *Путничке слике*, Летопис Матице Српске, Нови Сад.
- Стаматоски Т. *Градскиот тетовски говор*, МЈ VIII, Скопје.
- Стевановић М. (1933-34), *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ XIII, Београд.
- Стојановић Јб. (1901), *Каталог рукописа и старих штампаних књига СКА*, Београд.
- Стојановић Јб. (1903), *Каталог рукописних и штампаних књига Народне библиотеке VI*, Београд.
- Стојановић Јб., *Записи и натписи VI*: 10320.
- Suprek O. (1988), *Etnos u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, Knjiznica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, br. 18, LJubljana.
- Танасковић В. (1992), *Средачка жупа*, Библиотека монографије, књ. 2, "Јединство", Приштина.
- Тимотијевић Р. (1991), *Иконопис на територији Призрена*, "Баштина" 1, Приштина.
- Томашевић Р. (1987), *Гора - Жупа на Шар планини*, "Сабор", бр. 90.
- Томић П. (1968), *Бачије у Карпатској области Србије, Јужно од Дунава, са освртом на бачију уопште*, Гласник Етнографског музеја, св. 30, Београд.
- Трагер В. (1972), *Dvoglasno pjevanje u prizrenskoj Gori*, XVII kongres SUFJ, Poreč.
- Треруп Б. (1974), *Народна музика Призренске Горе*, Рад XIV Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Призрен 1967), Београд.
- Трифуноски Ј. Ф. (1952), *Урвич и Јеловјане - два торбешка села у Пологу*, Гласник Етнографског института, САН, св. 1-2, Београд.
- Трифуноски Ј. Ф. (1961), *Косовци у северној Македонији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. VI, Приштина.
- Трифуноски Ј. Ф. (1976), *Полог*, Антропогеографска проучавања, САНУ, СЕ Зборник, XC, Насеља и порекло становништва, св. 42, Београд.
- Трифуноски Ј. Ф. (1989), *"Арнауташи" - посебна група шарпланинског становништва*, Етнолошке свеске X, Београд.
- Тројановић С. (1909), *Наше кириције*, Српски етнографски зборник XIII, Београд.
- Тројановић С. (1924), *Сретечка жупа и њена изумрла ношња*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд.
- Трпић В. (1880), *Милојевић М. С. у Призрену и околини*, Београд.
- Туцовић Д. (1914), *Србија и Арбанија - Критика завојевачке политике српске буржоазије*, Београд.
- Ђирковић С. (1974), *Студеничка повеља и Студеничко властелинство*, Зборник Филозофског факултета, књ. XII-1, Београд.
- Ћирић В. (1963), *Poljska*, Beograd.
- Ђоровић В. (1939), *Даривање Св. Никите Бањанског Хиландару*, Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље.
- Ђосић Д. (1992), *Српско питање - демократско питање*, Београд.
- Урошевић А. (1948), *Шарпланинска жупа Сирињ*, Годишен зборник, књ. I, Скопље.
- Филиповић М. С. (1934), *Епска песма у Средској*, "Прилози проучавању народне поезије" I, 1-2, Београд.
- Филиповић М. С. (1952), *Капиште*, Историјски часопис III, Београд.
- Филиповић М. С. (1953), *Филинарство у Средачкој жупи*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-1951, Београд.
- Филиповић М. С. (1967), *Жур и околна села*, Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије.
- Филиповић М. С. (1967), *Различита етнолошка грађа*, СЕЗб књ. LXXX, Београд.
- From E. (1980), *Zdravo društvo*, Beograd.
- Хаџибегић Х., Ханџић А. и Ковачевић Е. (1972), *Област Бранковића, Општи катастарски попис из 1455. године*, Оријентални институт, Сарајево.
- Хасани Х. (1978), *Географске, демографске и социјално-економске карактеристике општине Драгаш*, Здравство, 3, Загреб.
- Хасани Х. (1978), *Услови и могућности за спровођење здравствене заштите на неразвијеном подручју*, Зборник радова, VI, Блед.
- Хасани Х. (1987), *Горанске народне песме*, "Јединство", Приштина.
- Хасани Х. (1985), *Структура морбидитета становништва општине Драгаш*, Здравствена заштита, 8, Београд.
- Хаџи Васиљевић Ј. (1939), *Арнаутии наше крви - Арнауташи*.
- Храбак Б. (1988), *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање.
- Христовуља цара Стефана Душана, Гласник Друштва српске словесности, Београд, 1862.
- Цвијић Ј. (1911), *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд.
- Цвијић Ј. (1966), *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I и II, Београд.
- Цвијић Ј. (1992), *Динарски, централни и панонски тип*, у књизи "Карактерологија Срба", Београд.

- Чукаловић Т. (1989), *Сретечки родослов*, Родослови фамилија села Средске код Призрена, XIX и XX век, Ниш.
- Чукаловић Т. (1991), *Живот и сећање*, Казивање старих људи из Средачке жупе и Призрена, Средска-Призрен-Ниш.
- Чукић Д. (1960), *Косово и Метохија*, Београд.
- Чукић М. (1989), *Насиље иза паравана власти*, Приштина.
- Џацић П. (1991), *Јован Цвијић и Балкански психолошки типови*, у књизи "Етно-психологија данас", Београд.
- Шафарик Ј. (1862), *Хрисовуља цара Душана*, Гласник Друштва српске словесности, св. XV, Београд.
- Шабановић Х. (1964), *Крајиште Иса-бега Исаковића*, Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево.
- Шкриванић Г. (1955), *Мрежа путева према Светостефанској, Грачаничкој и Светоарханђелској повељи*, Историјски часопис, Београд.
- Шкриванић Г. (1974), *Средњовековни путеви у Србији*, Београд.
- Suvar S. (1988), *Sociologija sela I i II*, Skolska knjiga, Zagreb.
- Шупут М. (1991), *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII*, Београд.
- Young C. (1978), *The Politics of Cultural Pluralism*, Madison.
- Cassirer H. R. (1981), *Развој села и комуникацијски токови*, Социологија села, год. 19, бр. 71/72.
- Chisholm M. (1979), *Rural Settlement and Land use*, Un Essay in Location, Hutchinson, London.

Статистички и други извори

- Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921. године - присутно становништво, Дирекција државне статистике, I, Сарајево, 1924.
- Краљевина Југославија, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Присутно становништво по вероисповести, Књ. II, Београд, 1938.
- Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Књ. IX, Становништво по народности, СЗС, Београд, 1954.
- Попис становништва 1953. године, Књ. VIII, Народност и матерњи језик, СЗС, Београд, 1959.
- Попис становништва 1953. године Књ. XI, Старост, писменост и народност, СЗС, Београд, 1960.
- Попис становништва 1961. - пол и старост, Књ. XI, Београд, 1965.
- Попис становништва 1961. - активност и делатност, Књ. XIV, Београд, 1965.

- Попис становништва 1981. године, Билтен Покрајинског завода за статистику, бр. 33, Приштина, 1984.
- Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години, СЗС, Београд, 1986.
- Попис становништва, домаћинства и станова 1981. - општа и методолошка објашњења, СЗС, Београд, 1983.
- Ванредни попис становништва општине Штрпце 1989. године, РЗС и Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.
- Резултати посебне обраде пописа становништва 1991. године за Гору, Опоље и Средачку жупу, РЗС и Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1993.
- Попис становништва 1991. године, Национална припадност, Књ. 1, СЗС, Београд, 1993.
- Попис становништва 1991. године, Књ. 2, СЗС, Београд, 1993.
- Попис 1991. године, Становништво - пол и старост, Подаци по насељима и општинама, Књ. 4, СЗС, Београд, 1993.
- Документационе табеле Државног статистичког уреда Демократске Федеративне Југославије, Серија II, Свеска 7, Београд, 1945.
- Документационе табеле Републичког завода за статистику Србије (за 1961, 1971, 1981)
- Документација виталне статистике РЗС Србије, Београд.
- Документација Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, теренски извештај, март 1967.
- Каталог рукописа и старих штампаних књига, СКА, Београд.
- Подаци геодетских управа СО Призрен и Гора

ПРИЛОГ

- УПИТНИК ЗА ГОРАНЦЕ КОЈИ РАДЕ И ЖИВЕ ВАН ГОРЕ -

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"
Б Е О Г Р А Д

НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ ГОРА
МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА Г О Р Е

Поштовани пријатељи, драги суграђани,

Географски институт "Јован Цвијић" Српске академије наука и уметности ради научно-истраживачки и развојни програм општине Гора. Будући да у _____ (место) постоји велика заједница Горанаца, молимо Вас да нам одговорите на питања постављена у овом упитнику и да помогнете да употпунимо слику о социјалним, економским и културолошким карактеристикама људи из Вашег завичаја, начину живота и перспективама развоја. Бићемо Вам захвални за мало стрпљења и пажњу у попуњавању овог упитника, јер верујемо да ће и овај наш Пројекат бити допринос у побољшању квалитета живота у општини Гора.

1. Где радите и живите _____
2. Датум рођења _____ 19__ год.   пол   мушки   женски
3. Име насеља у коме сте рођени _____ општина _____
4. Које године сте дошли у _____
5. Да ли живите сами или са породицом
а) сам
б) са целом породицом - наведите чланове и године старости
_____
_____
- в) са делом породице - наведите чланове и године старости
_____
_____
6. Да ли имате рођаке у Гори, молимо Вас да их набројите
_____
_____
_____

7. Да ли поред своје породице издржавате још неке рођаке и кога _____
8. Стан у коме станујете
 а) Ваше власништво
 б) имате станарско право
 в) стан сте изнајмили
 г) _____
9. Стан који користите је површине _____ m^2 и има _____ собе
10. Стан који користите у _____ има следећу опрему (заокружите): (назив места)
- струју	има	нема
- текућу воду	има	нема
- купатило	има	нема
- WC са текућом водом	има	нема
- централно грејање	има	нема
- телефон	има	нема
- кухињу	има	нема
11. Да ли у стану, поред Вас и чланова Ваше породице, станује још неко (ако станује - ко је то и њихов број) ? _____
12. Коју школу сте завршили и где? _____
13. Да ли сте стално запослени и где радите? _____
14. Да ли радите прековремено и које послове? _____
15. Ако радите прековремено, да ли је то само радним даном или и суботом, недељом и празницима?
 а) не радим прековремено
 б) радим прековремено али само радним данима
 в) радим прековремено и суботом и недељом
 г) радим прековремено и суботом и недељом и празницима
 д) _____
16. Да ли поред Вас ради још неки члан Ваше породице и ко? _____
17. Да ли имате имање у Гори?
 - кућу _____ ДА НЕ површине _____ m^2
 - пољопривредно земљиште _____ ДА НЕ површине _____ m^2
 - друго земљиште _____ ДА НЕ површине _____ m^2
 - остало, наведите шта _____

18. Ако имате децу школског узраста
 - коју школу похађају и који разред _____
 _____
 _____
 - да ли имају тешкоћа у учењу и каквих _____
19. Ако имате децу која су завршила школовање, молимо Вас реците нам које школе су завршили и чиме се сада баве:
 _____
 _____
20. Колико често у току године долазите у Гору и којим разлогом?
 _____
 _____
21. Због чега сте напустили Гору и дошли у _____
22. Да ли бисте се вратили у Гору?
 а) Не, ни под којим условима
 б) Да, кад би се побољшали услови живота
 в) Планирам да се вратим
 г) _____
23. Шта мислите да је боље за породицу?
 а) Да жена ради ван куће и тако побољша економски положај породице
 б) Да само муж привређује изван породице, а да жена брине о домаћинству и деци
24. Кад бисте могли на то да утицете, да ли бисте желели да се Ваша кћи (Ваше кћери)
 а) Прво уда
 б) Прво запосли па тек онда уда
 в) Свеједно вам је
25. Шта мислите, да ли је важно да муж и жена буду (заокружите)
 - Из породица које се познају ДА НЕ НЕ ЗНАМ
 - Исте вероисповести ДА НЕ НЕ ЗНАМ
26. Како најчешће проводите слободно време радним даном?
 _____
 _____
 _____

27. Како најчешће проводите викенд и празнике?
28. Када би Вам била потребна позајмица у новцу или нека слична помоћ, коме бисте се најрадије обратили
- Комшијама
  - Колегама из радне организације
  - Пријатељима
  - Родбини
  -
29. Шта мислите да би требало предузети да се побољшају услови живота у Гори?
30. Када бисте имали довољно новца, да ли бисте га уложили у неки посао у Гори, у који, у ком насељу и под којим условима
31. Захваљујемо на сарадњи. Молимо Вас ако имате неку поруку, неки суд или став који бисте желели да упутите обрађивачима овог Пројекта, надлежним у општини Гора или неком другом за кога мислите да може утицати на развој и односе у Гори, да их назначите

Таб. I - Структура мешовитих бракова миграната из Горе према националној припадности
The Structure of Mixed Marriages of Migrants in Gora by Nationality

Број мешовитих бракова	Национална припадност супруге																	Број деце	П р е б и в а л и ш т е						
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17								
Бајка	11	-	-	-	-	-	2	7	19	6	2	-	-	-	-	-	3	3							
Брод	10	1	4	-	1	-	2	10	8	7	-	3	1	-	-	-	-	7							
Враниште	9	2	1	1	-	3	10	7	7	-	-	-	-	-	2	6	3	-							
Глобочица	4	1	1	2	2	-	4	13	12	-	2	-	3	1	2	6	-	1							
Г. Крстац	3	1	-	-	-	-	-	3	2	3	-	-	-	-	-	-	-	1							
Г. Рапча	3	1	-	-	-	-	-	2	2	3	-	-	-	-	-	-	-	1							
Диканђе	14	-	-	-	-	1	1	9	10	5	4	-	-	-	-	-	5	-							
Драгаш	17	2	1	2	-	-	1	16	11	17	2	1	-	-	-	-	3	2							
Д. Крстац	10	1	-	-	-	-	2	14	7	12	-	-	-	-	-	-	1	-							
Д. Рапча	3	1	-	-	-	-	-	2	2	3	-	-	-	-	-	-	1	-							
Зли Поток	10	2	4	8	3	2	4	32	19	2	2	4	3	-	2	18	2	-							
Крушево	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-							
Кукуљане	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-							
Лештане	9	-	-	-	-	-	1	5	9	9	-	-	-	-	-	-	1	-							
Љубовиште	15	2	-	-	-	-	-	13	6	13	-	-	-	-	4	-	1	-							
Млике	8	1	1	-	-	-	1	7	10	9	-	-	-	-	-	-	2	-							
Орчуша	6	1	1	1	1	-	4	2	12	10	-	-	-	-	-	-	1	5							
Рапеша	20	3	-	2	4	6	5	18	19	2	-	-	-	2	3	-	12	1							
Рестелица	2	1	-	-	-	1	-	3	7	-	-	-	-	-	-	-	2	-							
Укупно	238	135	16	16	18	14	4	35	177	162	108	12	8	9	4	10	68	19							

1. Српска, 2. Хрватска, 3. Македонска, 4. Албанска, 5. Муслиманска, 6. Мађарска, 7. Остале националности,
8. Мушко, 9. Женско, 10. Београд, 11. Нови Сад, 12. Скопље, 13. Призрен, 14. Приштина, 15. Софбор, 16. Остали
градови, 17. Иностранство.

Таб. II - Горанци у СР Југославији и бившим југословенским републикама Македонији, Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији - прелиед по насељима, стање 1992/93.

The Gorans in FR Yugoslavia and the former Yugoslav Republics of Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slovenia by settlements, 1992/1993 count

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
УКУПНО У БИВШОЈ СФРЈ	11.202
Укупно у СР Југославији	8.644
у Републици Србији	8.442
у Републици Црној Гори	202
у Македонији	1.358
у Босни и Херцеговини	335
у Хрватској	834
у Словенији	31
УКУПНО У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	8.442
Централна Србија	4.746
01. Азања	1
02. Алексиandroвац	4
03. Алексинац	27
04. Ариље	2
05. Бајина Башта	6
06. Барајево	5
07. Баточина	3
08. Бела Паланка	8
09. Београд	3668
10. Блаце	5
11. Бојник	3
12. Бољевац	5
13. Бор	2
14. Босилеград	18
15. Брус	3
16. Бујановац	46
17. Ваљево	31
18. Варварин	2
19. Велика Плана	8
20. Велики Црљени	7
21. Владичин Хан	2
22. Власотинце	4
23. Врање	4

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
24. Врњачка Бања	4
25. Горњи Милановац	9
26. Димитровград	10
27. Житорађа	4
28. Зајечар	10
29. Златибор	4
30. Злот	7
31. Ивањица	5
32. Јагодина	32
33. Кладово	4
34. Кнић	4
35. Коцељево	3
36. Крагујевац	66
37. Краљево	34
38. Крушевац	4
39. Куршумлија	6
40. Лазаревац	7
41. Лебане	6
42. Лесковац	1
43. Лозница	6
44. Мајданпек	14
45. Медвеђа	17
46. Милошевац	9
47. Младеновац	6
48. Неготин	4
49. Ниш	125
50. Нова Варош	11
51. Нови Пазар	51
52. Ново Село	25
53. Осечина	3
54. Параћин	6
55. Пирот	71
56. Прешево	32
57. Прибој	13
58. Пријеполје	6
59. Прокупље	6
60. Пуковац	6
61. Рача Крагујевачка	4
62. Рашка	39
63. Свађе	3
64. Сијиринска Бања	3
65. Сопот	6

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
66. Сјеница	31
67. Смедеревска Паланка	11
68. Соко Бања	8
69. Степојевац	5
70. Сурдулица	3
71. Трстеник	38
72. Тутин	36
73. Гуприја	12
74. Уб	5
75. Ужице	6
76. Ушће	7
77. Црна Трава	4
78. Чачак	25
79. Шабац	17
КОСОВО И МЕТОХИЈА	3118
01. Витина	6
02. Витомирица	2
03. Вучитрн	16
04. Ѓвилане	125
05. Глоговац	12
06. Голеш	3
07. Грачаница	2
08. Дечани	4
09. Ђаковица	24
10. Звечан	7
11. Зубин Поток	8
12. Исток	5
13. Јањево	2
14. Клина	18
15. К. Каменица	14
16. К. Митровица	236
17. Косово Поље	51
18. Лепосавић	8
19. Липљан	22
20. Малишево	3
21. Обилић	32
22. Ораховац	11
23. Пећ	258
24. Подујево	25
25. Призрен	1213

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
26. Приштина	871
27. Србица	7
28. Сува Река	24
29. Урошевац	132
30. Штимље	9
ВОЈВОДИНА	578
01. Апатин	12
02. Бач	2
03. Бачка Паланка	9
04. Бездан	8
05. Бечеј	6
06. Ветерник	4
07. Вршац	4
08. Зрењанин	48
09. Кикинда	3
10. Кула	17
11. Нови Сад	304
12. Оџаци	9
13. Панчево	36
14. Сивац	12
15. Сомбор	24
16. Сремски Карловци	5
17. Стара Пазова	7
18. Суботица	56
19. Темерин	4
20. Чантавир	8
ЦРНА ГОРА	202
01. Бар	7
02. Беране	25
03. Бијело Поље	10
04. Будва	5
05. Гусиње	4
06. Колашин	4
07. Мојковац	8
08. Никшић	60
09. Плав	9
10. Плевља	6

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
11. Подгорица	22
12. Рожај	17
13. Сутоморе	2
14. Улцињ	3
15. Цетиње	20
БЈР МАКЕДОНИЈА	1358
01. Битољ	37
02. Босилово (код Струмице)	3
03. Валандово	15
04. Велес	89
05. Виница	1
06. Гостивар	8
07. Градско	6
08. Делчево	5
09. Ђевђелија	7
10. Јеловјане (код Тетова)	23
11. Кавадарце	33
12. Кишно (код Св. Николе)	6
13. Кочане	30
14. Кратово	4
15. Куманово	37
16. Лозово (код Св. Николе)	7
17. Неготино	7
18. Ново Село (Чашка)	25
19. Охрид	19
20. Палиша	6
21. Пробиштиг	5
22. Радовиш	11
23. Свети Николе	8
24. Скопље	544
25. Струмица	88
26. Тетово	229
27. Ђрвич (код Тетова)	39
28. Штип	66
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА	335
01. Бановићи	12
02. Бања Лука	2

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
03. Бијељина	16
04. Билећа	7
05. Бихаћ	6
06. Босански Брод	4
07. Братунац	5
08. Брчко	6
09. Бусовача	2
10. Вишеград	4
11. Власеница	4
12. Горњи Рајићи	7
13. Грачаница	9
14. Дервента	50
15. Дуга Пољана	2
16. Зворник	16
17. Зеница	14
18. Јајце	4
19. Јања	6
20. Калиновик	4
21. Љубиње	9
22. Маглај	4
23. Метковић	5
24. Мостар	2
25. Олово	2
26. Рудо	3
27. Сарајево	56
28. Сребреница	6
29. Столац	17
30. Теслић	12
31. Травник	5
32. Требиње	6
33. Тузла	19
34. Фојница	4
35. Фоча	5
ХРВАТСКА	834
01. Биоград на мору	2
02. Вараждин	3
03. Дубровник	5
04. Загреб	276
05. Крк	3
06. Лабин	18

Територијална дистрибуција
Горанаца

Територијална дистрибуција Горанаца	Број Горанаца
07. Лошинь	5
08. Медулин	8
09. Међугорје	5
10. Опатија	10
11. Осијек	23
12. Пула	121
13. Раб	2
14. Рабац	3
15. Ријека	314
16. Селце	2
17. Сплит	18
18. Сивь	4
19. Стари Каштел	4
20. Супетар	2
21. Тесно	2
22. Цриквеница	4

СЛОВЕНИЈА

01. Јесенице	9
02. Копар	3
03. Љубљана	9
04. Ормож	5
05. Порторож	5

Таб. III - Структура становништва према вероисповести и
матерњем језику у 1921. години
Structure of population by religion and native language in 1921.

Општина (места која састав- љају општину)	Број ста- новника	По вероисповести		По матерњем језику		
		Право- славни	Мусли- мани	Срба	Арнауца	Турака
ГОРА (припадала срезу Гора)	1155	-	1155	1154	1	-
Бродска (Брод)	1197	-	1197	1197	-	-
Вранишка (Враниште, Млике, Кукољане, Диканце, Бања)	677	-	677	669	8	-
Крушевачка (Крушево, Глобочица, Зли Поток)	601	-	601	373	194	34
Оргошка (Орђуша*)	604	-	604	600	-	4
Радешка (Радеш, Љештане)	772	-	772	772	-	-
Рапчанска (Рапча, Крстац)	528	2	526	528	-	-
Рестеличка (Рестелица)	715	-	715	133	412	170
Шејновачка (Шејновац*, Љубо- виште, Драгаш)	974	-	974	-	974	-
ОПОЉЕ (припадало срезу Гора)	1458	-	1458	-	1455	3
Бљачка (Бљач, Заплужје, Згатар)	763	2	760	2	761	-
Бродосавачка (Бродосавце, Кукли Бег, Куковци)	1026	-	1026	-	1024	2
Брутска (Брут, Белоброд, Бузец, Зјун)	845	-	845	-	845	-
Бучанска (Буча, Брезна, Плава)	1328	337	991	1328	-	-
Косовачка (Косовце, Плајник, Ренце, Капре, Зрзе)	1482	310	1172	1227	15	240
СРЕДСКА (припадала срезу Шар-Планина)	1306	1000	306	1301	5	-
Љубинска (Г. Љубиње, Д. Љубиње, Драјчићи)	995	-	995	725	268	2
Локвица (Локвица, Јабланица* Речане, Живиньане)	1404	1090	314	1404	-	-
Горњоселска (Г. Село, Мушниково)						
Манастиричка (Манастирица, Неб- регоште, Стружје)						
Средачка (Средска, Плањане)						

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921., Краље-
вина Југославија Општа државна статистика, Сарајево, 1932.
Напомена: *Орчуша данас делом припада Албанији - процењено је да југословен-
ски део насеља броји 240 од укупно 601 тадашњих становника; Место Шејновац
данас припада жупи Опоље; Насеље Јабланица (у 1921. години процењен број
становника 740) данас не припада Средачкој жупи

Таб. IV - Утицај природног прираштаја и миграција на промену броја становника по насељима: за период од 1961-1971. год.
Impact of natural increase and migrations upon changes in the counts of inhabitants by settlements

	Апсолутни бројеви			Стопе (средином периода) у %		
	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо
ГОРА	2020	4058	-2038	16,2	32,5	-16,3
Бађка	52	99	-47	18,2	34,7	-16,5
Брод	-119	388	-507	-7,7	25,1	-32,8
Враниште	69	266	-197	8,1	31,3	-23,2
Глобочица	56	214	-158	7,1	27,3	-20,1
Диканце	43	128	-85	11,6	34,5	-22,9
Драгаш	82	213	-131	12,6	32,6	-20,1
Зли Поток	36	91	-55	6,5	16,5	-10,0
Крстац	87	185	-98	16,8	35,7	-18,9
Крушево	136	164	-28	30,6	36,9	-6,3
Кукуљане	123	217	-94	22,6	39,9	-17,3
Лештане	145	218	-73	24,8	37,2	-12,5
Љубовиште	157	169	-12	33,9	36,5	-2,6
Млике	27	158	-131	6,1	35,8	-29,7
Орчуша	35	123	-88	8,5	29,7	-21,3
Радеша	47	246	-199	5,5	28,6	-23,1
Рапча	240	339	-99	23,9	33,7	-9,9
Рестелица	804	840	-36	37,0	38,6	-1,7
ОПОЉЕ	3802	4293	-491	33,2	37,5	-4,3
Белоброд	183	175	8	38,4	36,7	1,7
Бљач	203	296	-93	29,2	42,6	-13,4
Брезна	464	459	5	39,4	39,0	0,4
Бродосавце	508	572	-64	31,6	35,6	-4,0
Брут	223	271	-48	32,5	39,5	-7,0
Бузец	64	56	8	40,3	35,2	5,0
Буче	137	170	-33	27,1	33,6	-6,5
Заплужје	301	273	28	36,9	33,4	3,4
Згатаре	225	225	0	42,7	42,7	0,0
Зјун	100	115	-15	37,7	43,4	-5,7
Зрзе	64	71	-7	27,0	30,0	-3,0
Капра	89	144	-55	28,8	46,5	-17,8
Косовце	195	225	-30	31,3	36,1	-4,8
Куклибег	107	195	-88	23,1	42,2	-19,0
Куковце	316	315	1	38,2	38,1	0,1
Плава	197	217	-20	33,3	36,7	-3,4
Плајник	120	150	-30	28,2	35,3	-7,1
Ренце	90	95	-5	36,4	38,5	-2,0
Шанновце	216	269	-53	26,6	33,1	-6,5
СРЕДСКА	1968	3642	-1674	19,2	35,5	-16,3
Г. Љубиње	504	544	-40	38,7	41,8	-3,1
Г. Село	-204	77	-281	-37,1	14,0	-51,1
Д. Љубиње	384	466	-82	36,7	44,6	-7,8
Драјчићи	-3	71	-74	-0,6	14,4	-15,0
Живињане	-4	11	-15	-3,5	9,6	-13,0
Локвица	52	233	-181	8,1	36,4	-28,3
Манастирица	378	370	8	42,9	42,0	0,9
Мушниково	248	275	-27	25,8	28,6	-2,8
Небрегоште	400	518	-118	33,5	43,4	-9,9
Плањане	104	305	-201	12,1	35,5	-23,4
Речане	153	299	-146	23,6	46,1	-22,5
Средска	-279	118	-397	-34,2	14,5	-48,7
Стружје	235	355	-120	31,3	47,3	-16,0

Наставак Таб. IV - за период од 1971-1981. год.

	Апсолутни бројеви			Стопе (средином периода) у %		
	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо
ГОРА	3521	3652	-131	23,1	23,9	-0,9
Бађка	70	80	-10	20,2	23,1	-2,9
Брод	200	336	-136	12,6	21,2	-8,6
Враниште	42	163	-121	4,6	18,0	-13,4
Глобочица	189	177	12	20,8	19,5	1,3
Диканце	-110	64	-174	-32,6	19,0	-51,6
Драгаш	420	204	216	46,5	22,6	23,9
Зли Поток	57	149	-92	9,6	25,0	-15,4
Крстац	236	172	64	34,7	25,3	9,4
Крушево	132	131	1	22,8	22,6	0,2
Кукуљане	172	209	-37	24,9	30,2	-5,4
Лештане	100	148	-48	14,1	20,9	-6,8
Љубовиште	149	137	12	24,2	22,3	1,9
Млике	51	106	-55	10,6	22,1	-11,4
Орчуша	-4	55	-59	-0,9	12,8	-13,8
Радеша	395	269	126	36,5	24,9	11,7
Рапча	522	336	186	37,7	24,2	13,4
Рестелица	900	916	-16	29,7	30,3	-0,5
ОПОЉЕ	4683	4582	101	29,8	29,2	0,6
Белоброд	240	196	44	34,9	28,5	6,4
Бљач	326	228	98	34,0	23,8	10,2
Брезна	561	515	46	33,2	30,5	2,7
Бродосавце	637	630	7	29,2	28,9	0,3
Брут	299	232	67	31,6	24,5	7,1
Бузец	49	58	-9	22,7	26,9	-4,2
Буче	192	244	-52	28,7	36,4	-7,8
Заплужје	308	372	-64	27,5	33,2	-5,7
Згатаре	178	229	-51	24,4	31,4	-7,0
Зјун	142	105	37	36,8	27,2	9,6
Зрзе	66	93	-27	21,9	30,8	-8,9
Капра	142	92	50	33,4	21,6	11,8
Косовце	192	244	-52	23,5	29,9	-6,4
Куклибег	142	172	-30	24,2	29,3	-5,1
Куковце	350	367	-17	30,2	31,6	-1,5
Плава	282	281	1	33,9	33,8	0,1
Плајник	64	173	-109	12,4	33,5	-21,1
Ренце	181	112	69	47,3	29,3	18,0
Шанновце	332	239	93	30,5	22,0	8,6
СРЕДСКА	281	2575	-2294	2,5	22,6	-20,2
Г. Љубиње	272	412	-140	16,1	24,4	-8,3
Г. Село	-84	57	-141	-20,7	14,0	-34,7
Д. Љубиње	268	365	-97	19,5	26,6	-7,1
Драјчићи	-128	53	-181	-29,8	12,4	-42,2
Живињане	-80	-3	-77	-109,6	-4,1	-105,5
Локвица	-139	73	-212	-23,3	12,2	-35,5
Манастирица	340	425	-85	27,4	34,3	-6,9
Мушниково	-6	178	-184	-0,6	16,5	-17,0
Небрегоште	-25	400	-425	-1,8	29,0	-30,8
Плањане	2	205	-203	0,2	22,5	-22,3
Речане	95	157	-62	12,3	20,3	-8,0
Средска	-223	-19	-204	-39,5	-3,4	-36,1
Стружје	-11	272	-283	-1,3	31,5	-32,8

Наставак Таб. IV - за период од 1981-1991. год.

	Апсолутни бројеви			Стопе (средином периода) у %		
	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо	пораст- смањење	природни прираштај	миграциони салдо
ГОРА	482	3002	-2520	2,8	17,4	-14,6
Баћка	-171	34	-205	-57,9	11,5	-69,4
Брод	5	253	-248	0,3	15,0	-14,7
Враниште	-196	74	-270	-23,7	8,9	-32,6
Глобочица	-22	169	-191	-2,2	17,1	-19,3
Диканце	-22	37	-59	-8,1	13,7	-21,8
Прагаш	176	333	-157	14,6	27,7	-13,1
Зли Поток	5	101	-96	0,8	16,1	-15,3
Крстац	42	126	-84	5,1	15,4	-10,3
Крушево	155	132	23	21,5	18,3	3,2
Кукуљане	-157	96	-253	-22,5	13,7	-36,2
Лештане	-78	62	-140	-10,8	8,6	-19,5
Љубовиште	110	117	-7	14,8	15,7	-0,9
Млике	-176	3	-179	-42,1	0,7	-42,8
Орчуша	-207	6	-213	-64,0	1,9	-65,8
Радеша	-49	244	-293	-3,9	19,4	-23,4
Рапча	143	274	-131	8,3	15,9	-7,6
Рестелица	924	941	-17	23,5	23,9	-0,4
ОПОЉЕ	3864	5164	-1300	18,8	25,1	-6,3
Белоброд	292	245	47	30,6	25,7	4,9
Бљач	277	373	-96	22,0	29,6	-7,6
Брезна	469	615	-146	21,3	27,9	-6,6
Бродосавце	552	769	-217	19,9	27,7	-7,8
Брут	223	300	-77	18,5	24,8	-6,4
Бузец	40	73	-33	15,4	28,1	-12,7
Буче	84	189	-105	10,4	23,4	-13,0
Заплужје	245	374	-129	17,5	26,8	-9,2
Згатаре	182	222	-40	20,0	24,4	-4,4
Зјум	163	126	37	30,3	23,4	6,9
Зрзе	15	88	-73	4,4	25,7	-21,3
Капра	94	109	-15	17,3	20,1	-2,8
Косовце	88	263	-175	9,2	27,5	-18,3
Куклибег	42	273	-231	6,2	40,2	-34,0
Кукровце	385	396	-11	25,2	25,9	-0,7
Плава	268	218	50	24,2	19,7	4,5
Плајник	11	115	-104	2,0	20,7	-18,8
Ренце	237	144	93	40,1	24,3	15,7
Шанновце	197	272	-75	14,6	20,1	-5,5
СРЕДСКА	240	2391	-2151	2,1	20,6	-18,5
Г. Љубиње	255	382	-127	13,1	19,6	-6,5
Г. Село	-4	66	-70	-1,1	18,2	-19,3
Д. Љубиње	154	358	-204	9,7	22,6	-12,9
Прајчићи	-115	23	-138	-37,4	7,5	-44,9
Живињане	-13	2	-15	-49,1	7,5	-56,6
Локвица	-17	103	-120	-3,3	19,9	-23,1
Манастирица	140	419	-279	9,5	28,3	-18,9
Мушниково	-79	220	-299	-7,6	21,2	-28,8
Небрегоште	-19	326	-345	-1,4	24,0	-25,4
Плањане	118	216	-98	12,2	22,2	-10,1
Речане	80	155	-75	9,3	18,0	-8,7
Средска	-253	-64	-189	-77,5	-19,6	-57,9
Стружје	-7	185	-192	-0,8	21,7	-22,5

Извор: Исто као у Таб. 3. у тексту

Таб. V - Културна баштина Горе
Tab. V - Cultural Heritage of the Zhupa of Gora

Село	Цркве	Црквеништа	Испоснице	Ст. хриш. гробља	Градшта.	Могиле	Епиграф. хри. натп.	Епиграф. араб. натп.	Бујари стари	Иконе	Кандида	Кадонице	Крстови	Светњаци	Звана	Звечке	Крстион.	Пушкар. радон.	Табурса дрво
Баћка	1			1														1	1
Брод		3		3															
Борје		1		1													1		
Враниште		4		3	1														
Гливице				1															2
Глобочица		2																	
Градште					1														
Драгаш		1		1													1		
Зли Поток		1		1			10												
Кукуљане		1																	
Диканце		3															1		
Крстац		3		1															
Крушево		1		2	1														
Лештане		1		1			5												
Љубовиште		9		1			1				1								
Млике		1		1			5												
Орчуша		1																	
Радеча		3		2															
Ранча		3		1															
Рестелица		2	1	3														1	1
СВЕГА		41	1	23	3	2	21	5	1		1		2				7	8	

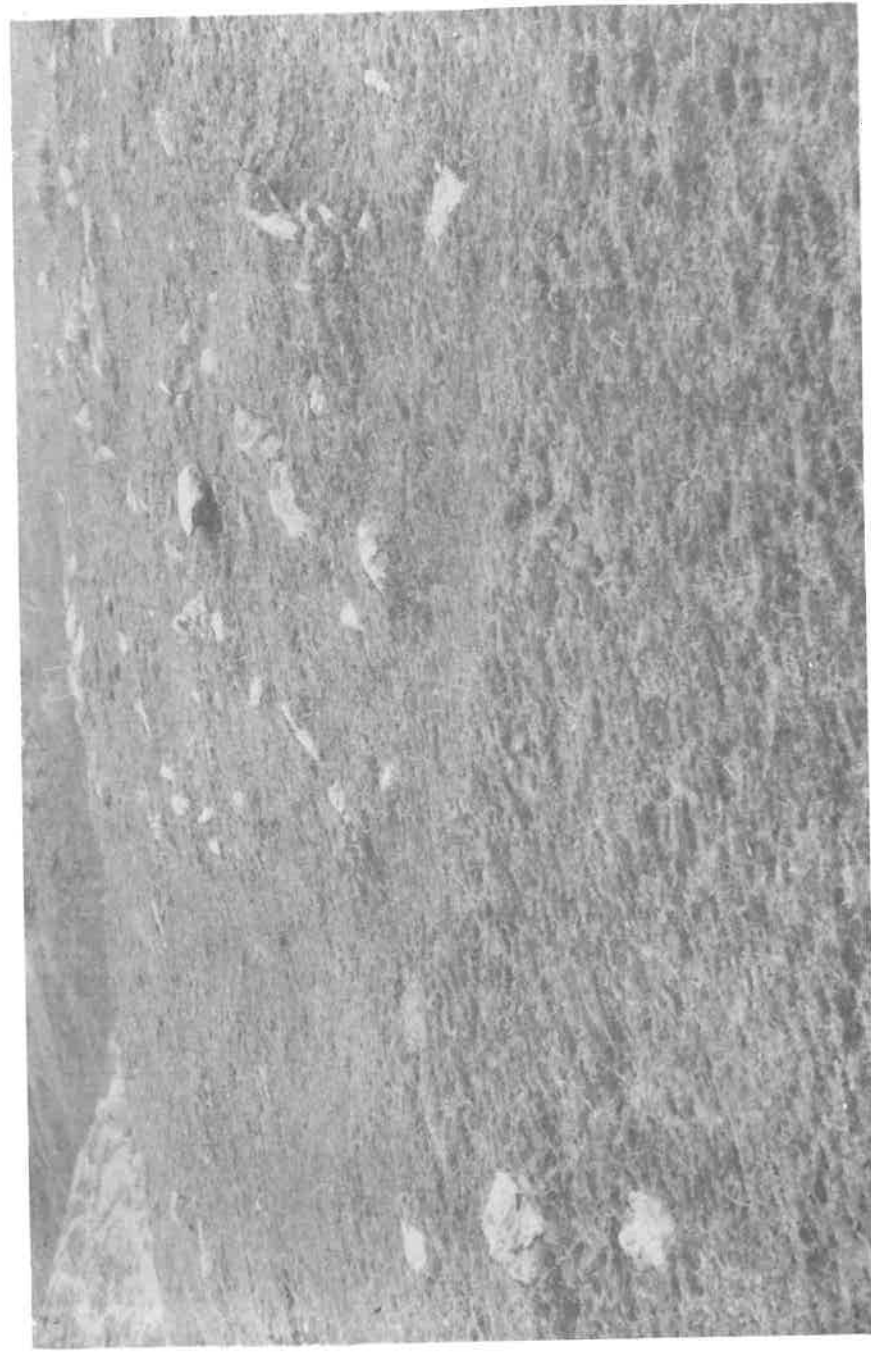
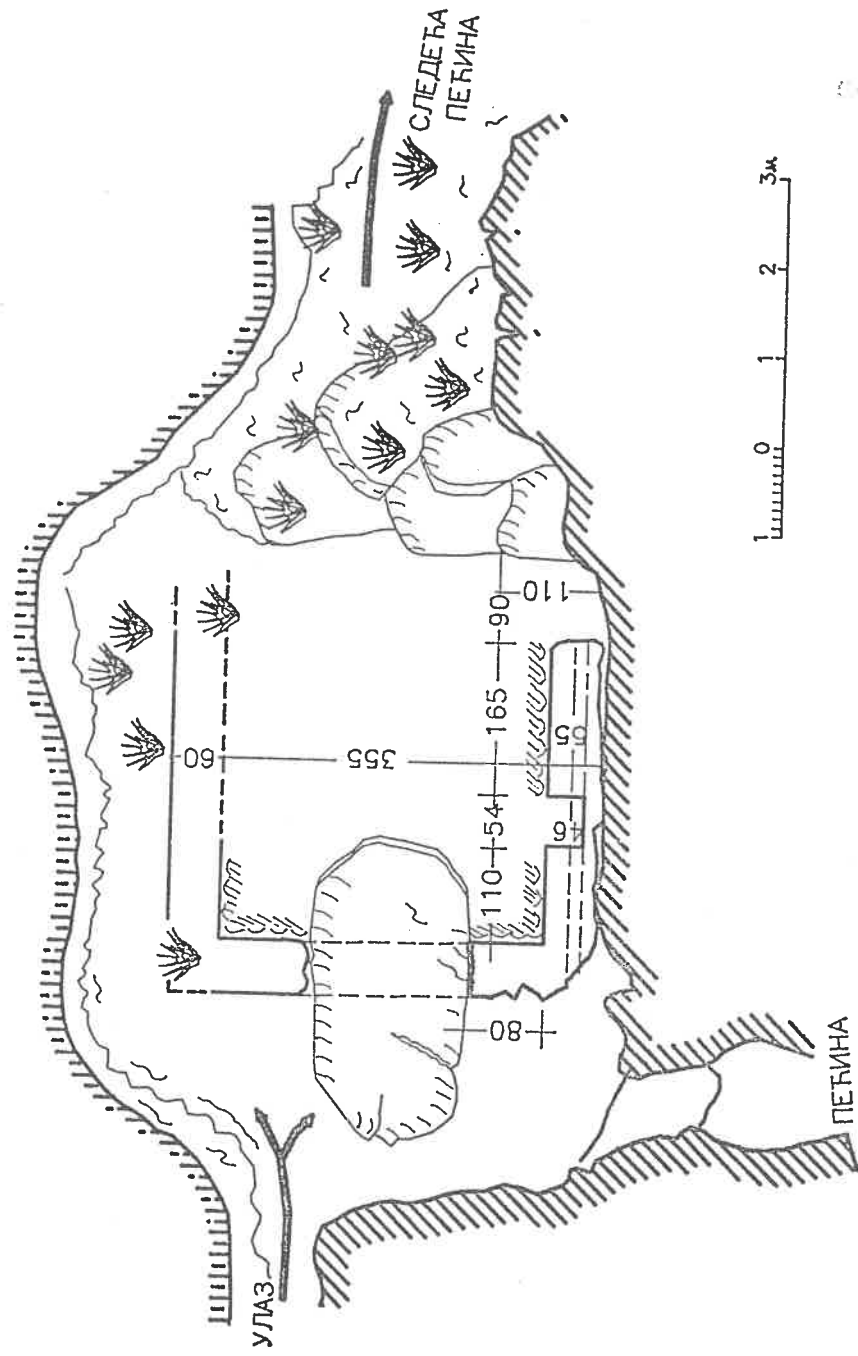
Таб. VI - Културна баштина Опoље
Tab. VI - Cultural Heritage of the Zupa of Opolje

Село	Цркве	Црквншта	Испoснице	Ст. хриш. грoбља	Градншта	Мoгиле	Епиграф. тнр. натп.	Епиграф. араб. натп.	Бунари стари	Иконе	Кандила	Каднонице	Крoви	Свeћњаци	Звoна	Звeчке	Крстнoн.	Пушкар. раднoн.	Табуисано дрвo	
Бeлoбрoд																				
Бљач				1																
Брeзна		1							1											
Брoдoсав.		1			1															
Брут		1	1																	
Бузeц																				
Бучјe																				
Градчаница					1?															
Зaплужјe		1																		
Знoвo					1															
Зрe					1															
Капра		1		1																
Кoсoвцe		1																		
Кoкoвцe						2													1	
Лoпушник																				
Згатар																				
Плaвa1																				
Плaјник		1															1			
Шaнoвaц																				
СВEГA		7	1	4	3	2			1									1		1

Таб. VII - Културна баштина Средске
Tab. VII - Cultural Heritage of the Zupa of Sredska

Село	Цркве	Црквншта	Испoснице	Ст. хриш. грoбља	Градншта	Мoгиле	Епиграф. тнр. натп.	Епиграф. араб. натп.	Бунари стари	Иконе	Кандила	Каднонице	Крoви	Свeћњаци	Звoна	Звeчке	Крстнoн.	Пушкар. раднoн.	Табуисано дрвo		
Бoгoшeвци	1									17	1	1	1	1							
Булeц - Гoлeм кaмeн			1																		
Гoрњe Лубиђe		4																		1	
Гoрњe Сeлo	1			1						6	1	1	2	1	1		1		1		
Доњe Лубиђe		1	1							15	1	1	1	1	1				1		
Дрaјчнлн	1			1																	
Дрeнград		1			1																
Живњанe	1	1		1						6	1	1	1	1	1						
Лoквнцe	1	4		1						14	1	1	1	1	1		1				
Јaблaннцa																					
Мaнaстнрнцa		1																		1	
Мушннкoвo	2			2						22	2	2	2	2	1	1	1		5		
Нeбрeгoштe																					
Плaњанe	1	1		1						8	1	1	3	1	1	1					
Рeчaнe		1		1	1																
Срeдска	4	1		2						20	2	2	4	3	1		1		1		
Стружнe				1																	
СВEГA	12	14	2	11	2		1			108	10	10	15	11	7	2	6			10	

ПЕЋИНА ИСПОСНИЦА – "КАЛУЂЕРСКИ КАМЕН"

Сл. 1. - Брод (Гора), брдо Панчелевац са остацима старог српског гробља, међу којима је и Бојанин гроб. (Фото: М. Ивановић, 1994)

Сл. 2. - Брод (Гора), кућа у Чучуљ-махали, бр. 454 зидана каменом. Теснаци на углу су узети са старог црквишта - казује директор школе Ђемал Лика (на слици).
(Фото: М. Ивановић, 1994)

Сл. 3. - Еснафска тескера издата 1856. године, Н. Н. из Враништа да може обављати пушкарски занат у Враништу (Гора)
(Извор: М. Лутовац)

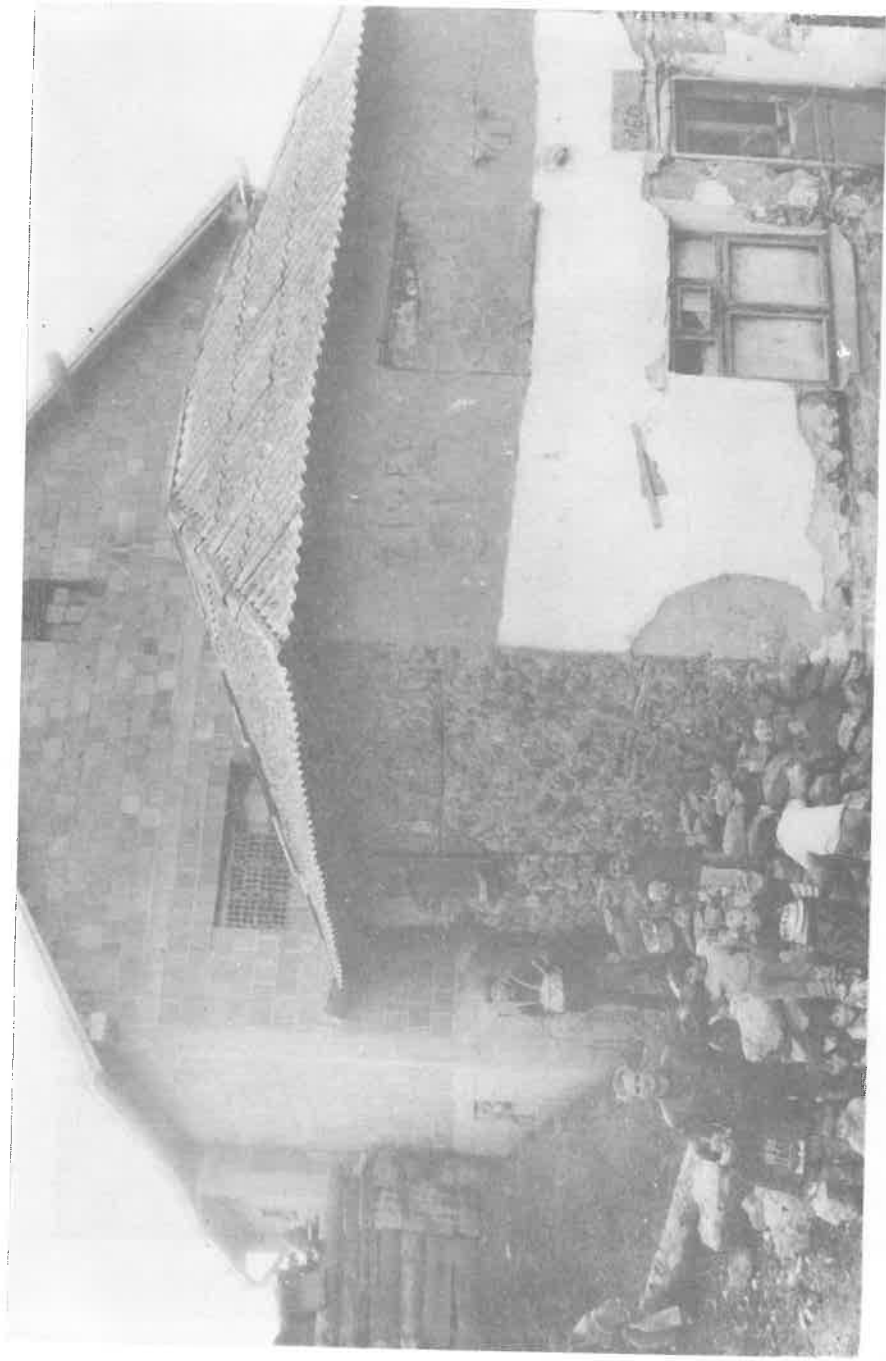

Сл. 4. - Лештане (Гора), натпис на плочи у сеоској цамији
(Фото: М. Ивановић, 1994)

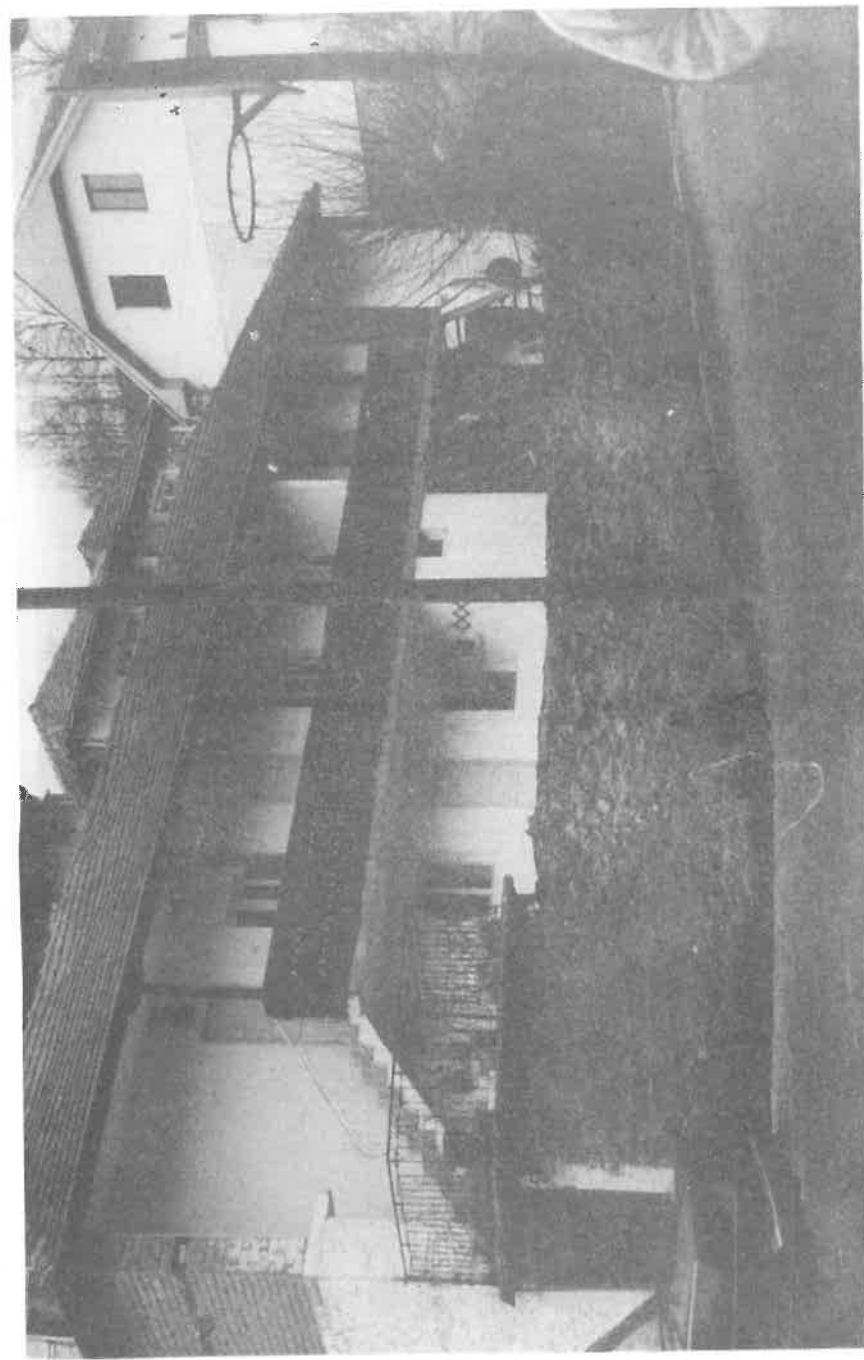

Сл. 5. - Љубовиште (Гора), стара цамија
(Фото: М. Ивановић, 1994)

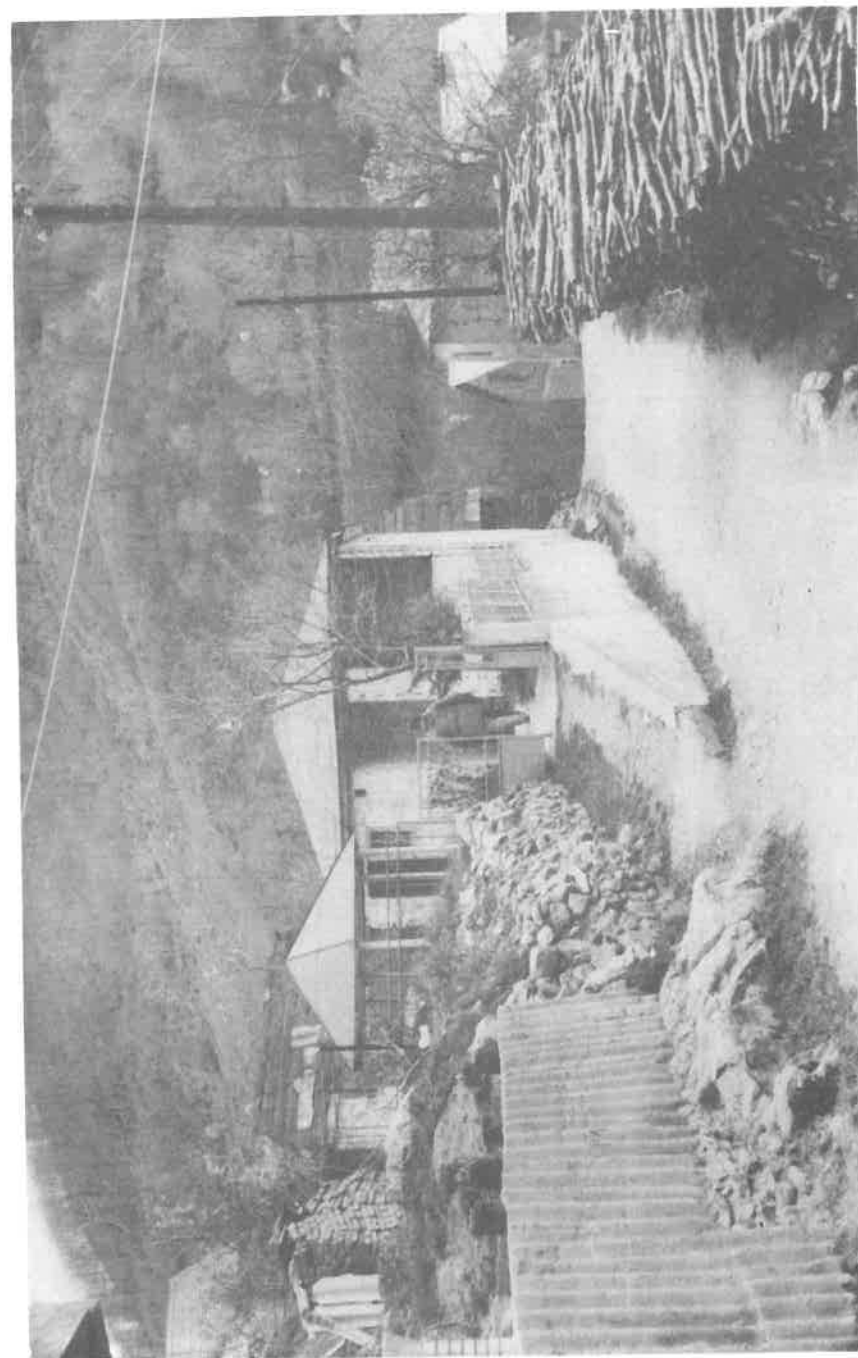
Ск. 6. - Љубовиште (Гора), две куће Адила Хусеинија где је при копању темеља нађено (1950/51) сребрено кандило и предаго тадашњем средњом народном одбору.
(Фото: М. Ивановић, 1994)

Ск. 7. - Млике (Гора), кућа са чардаком на главном путу и раскрсници
(Фото: М. Ивановић, 1994)

Ск. 8. - Млике (Гора), натпис на минарету џамије
(Фото: М. Ивановић, 1994)

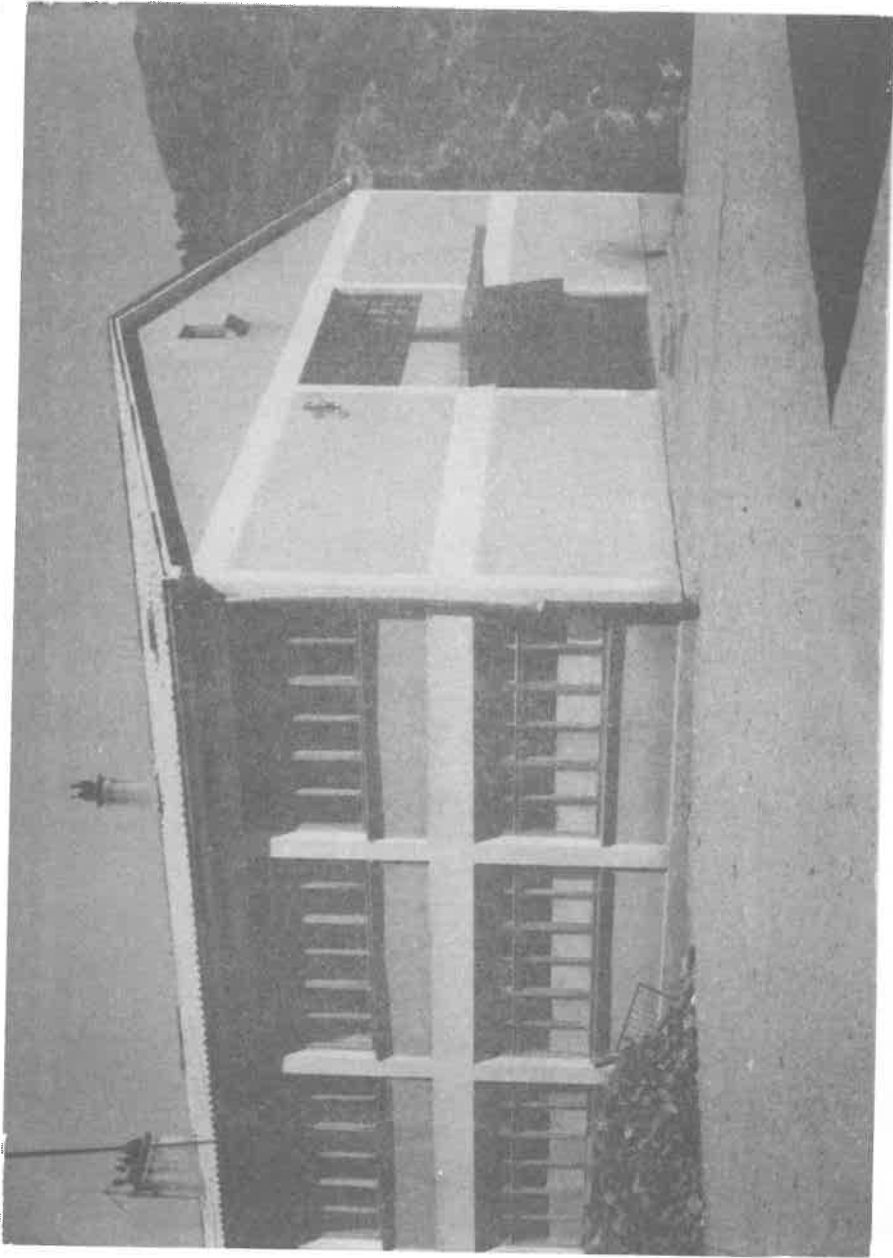
Ск. 9. - Орлуша (Гора), сеоска џамија, без минарета
(Фото: М. Ивановић, 1994)

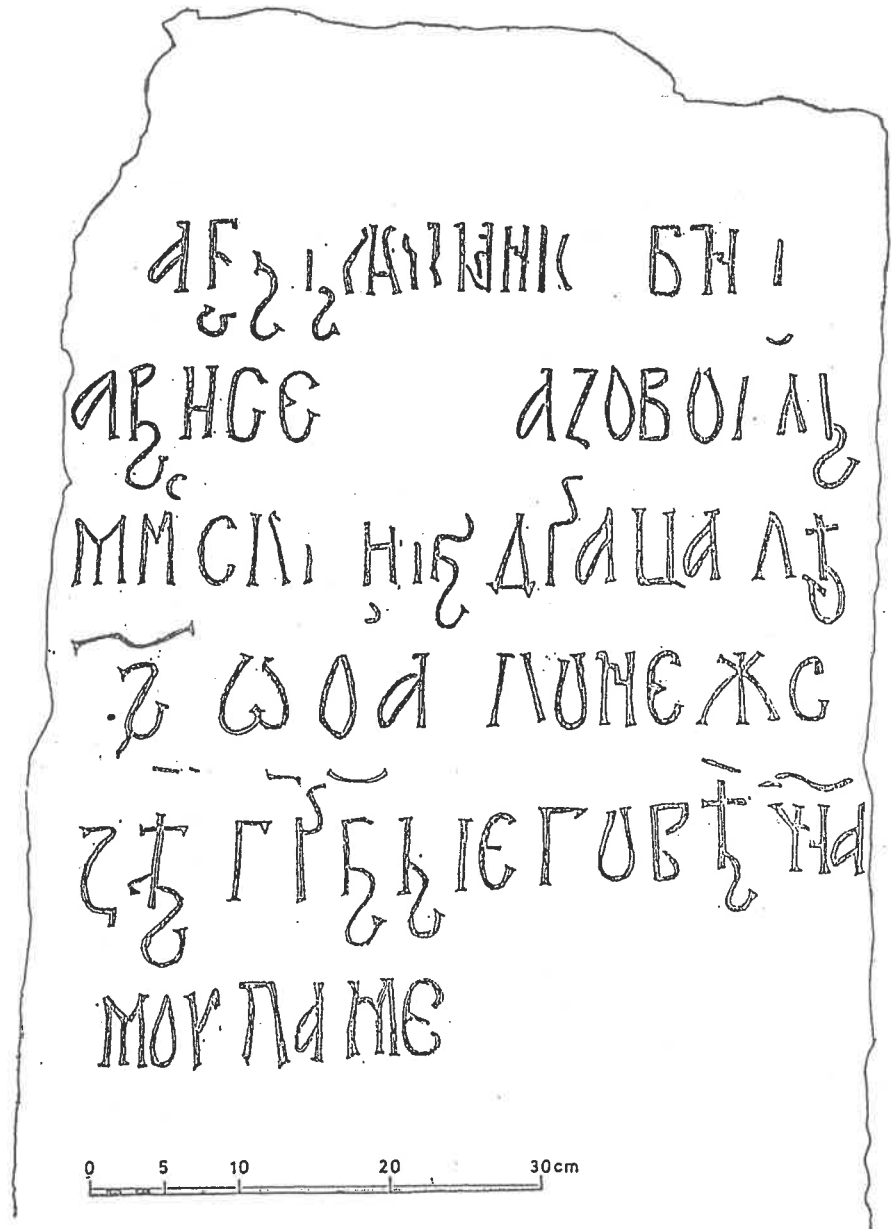
Ск. 10. - Рестелица (Гора), столетни јавор северно од тулбета, на ивици пута.
(Фото: М. Ивановић, 1994)

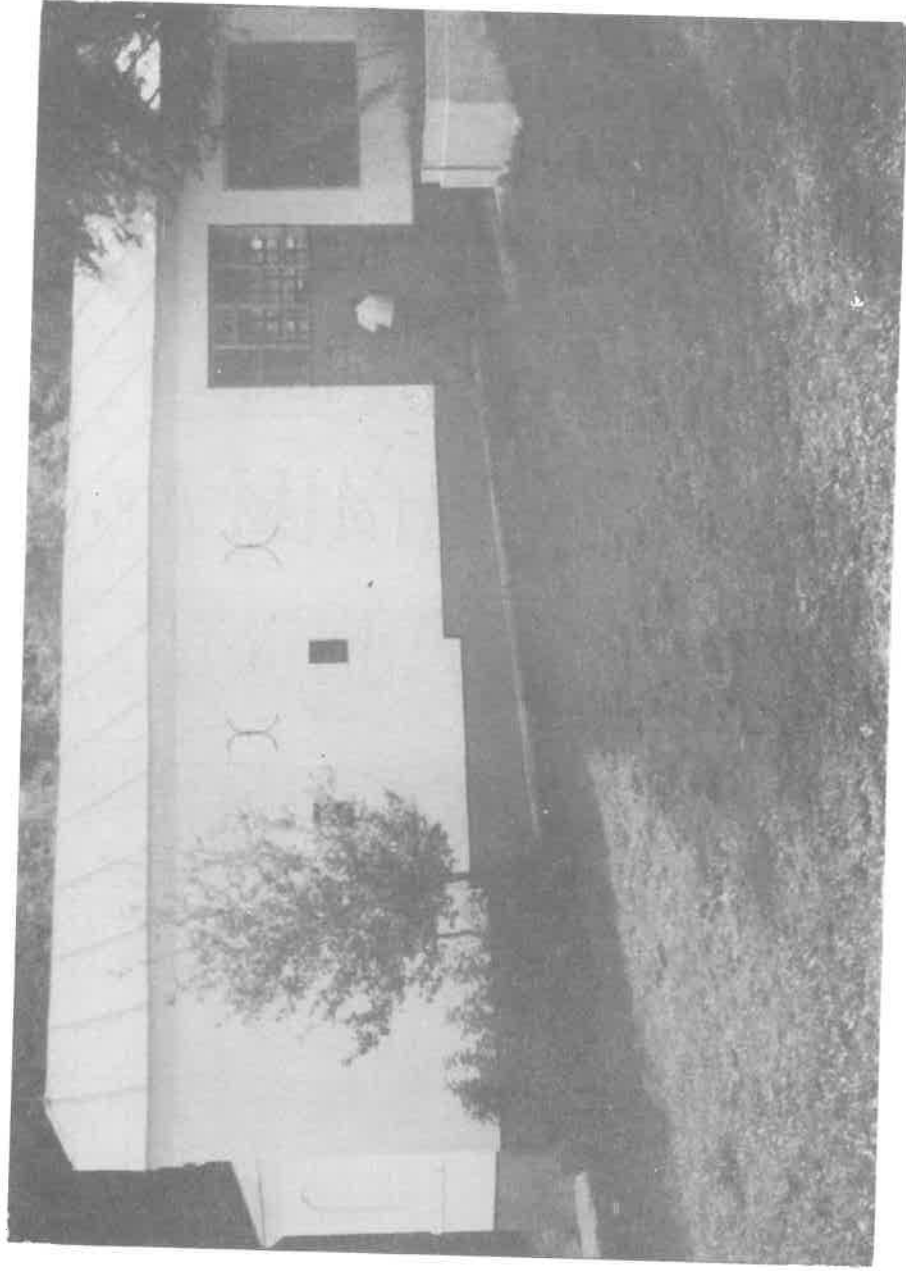
Ск. 11. - Рестелица (Гора), брдо Крс, 150 м јужно од нове школске зграде, на коме је било старо гробље (на снимку директор школе Ђуфта Зеђан, у црном капуту, и начелник за културу општине Гора) (Фото: М. Ивановић, 1994)

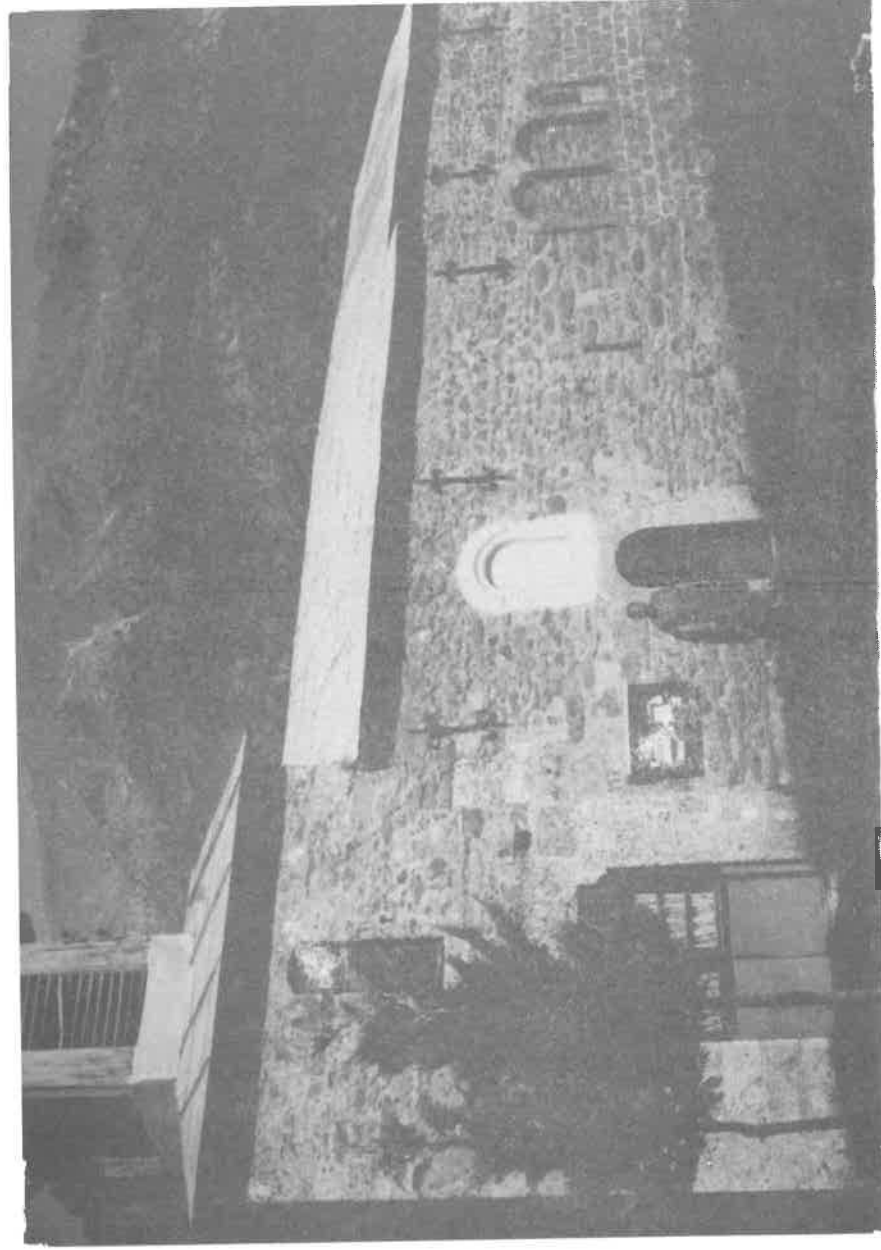
Ск. 12. - Доње Љубиње (Средска) зграда нове школе, на месту где је била црква,
подигнута 1980. године (Фото: М. Ивановић, 1994)

Ск. 13. - Плаване, натпис на надгробној плочи монаха Калинског (?) из 1363/64

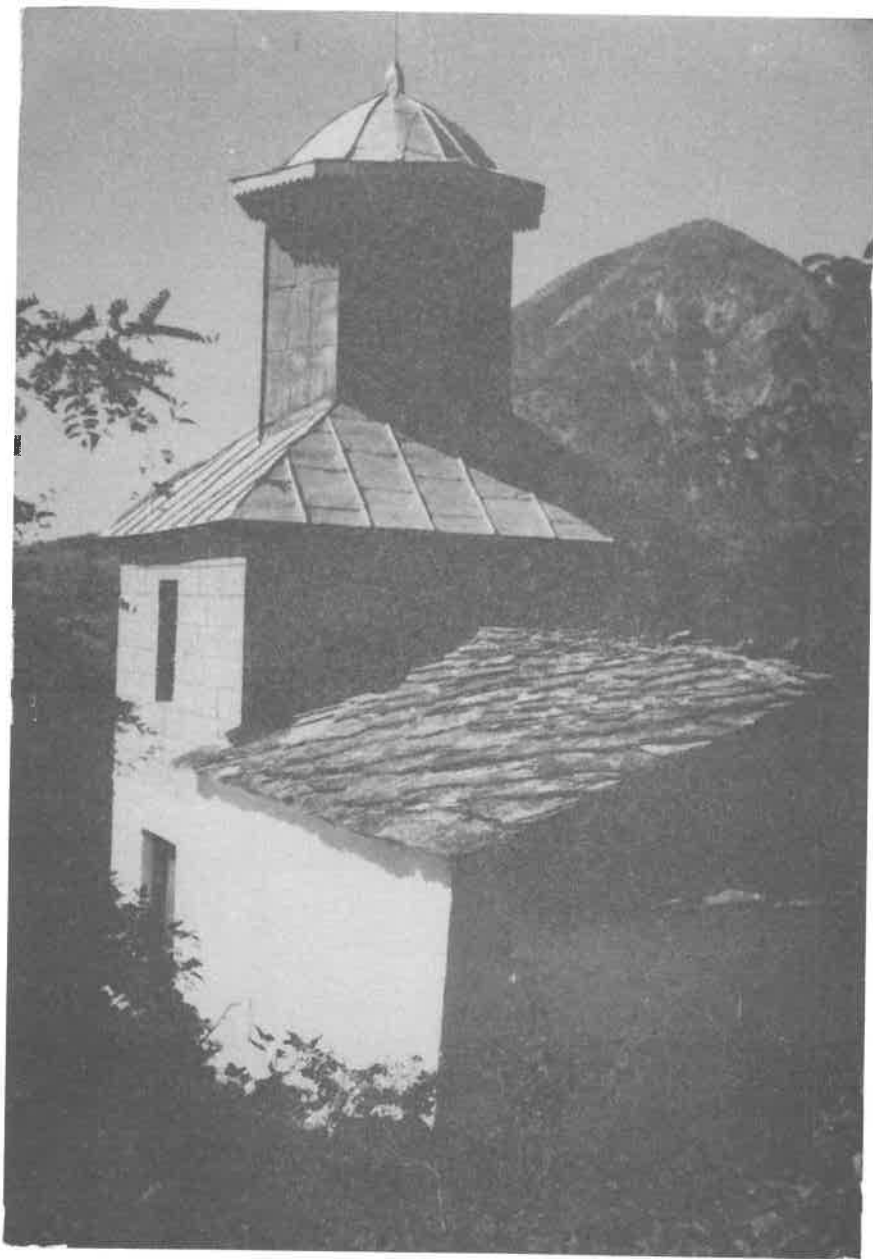

Ск. 14. - Плачане (Средска), црква Св. Богородице, северна страна
(Фото: М. Ивановић, 1993)

Ск. 15. - Средска, црква Св. Николе, јужни изглед
(Фото: М. Ивановић, 1993)

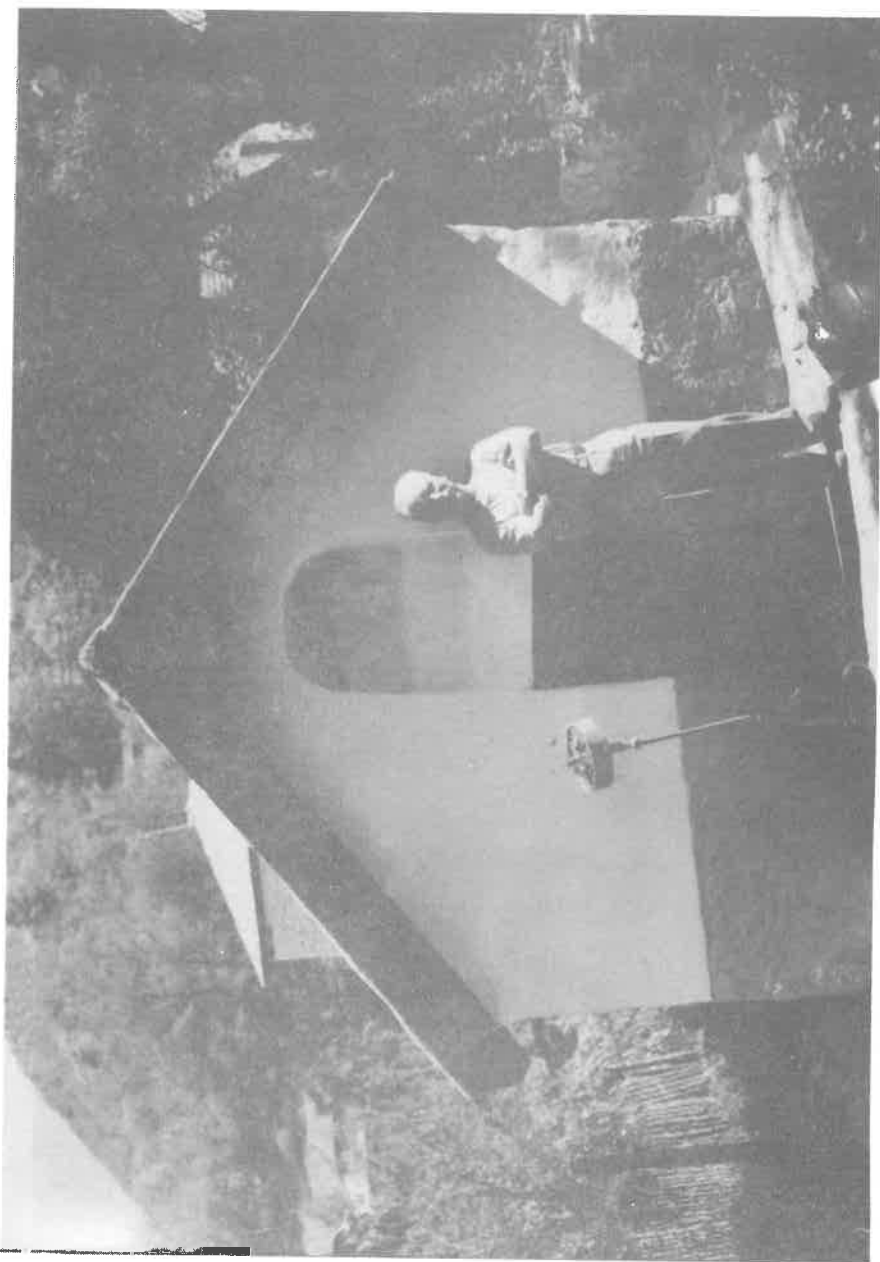

Ск. 16. Пејчићи (Средска), црква Св. Богородице,
источни изглед (Фото: М. Ивановић, 1993)

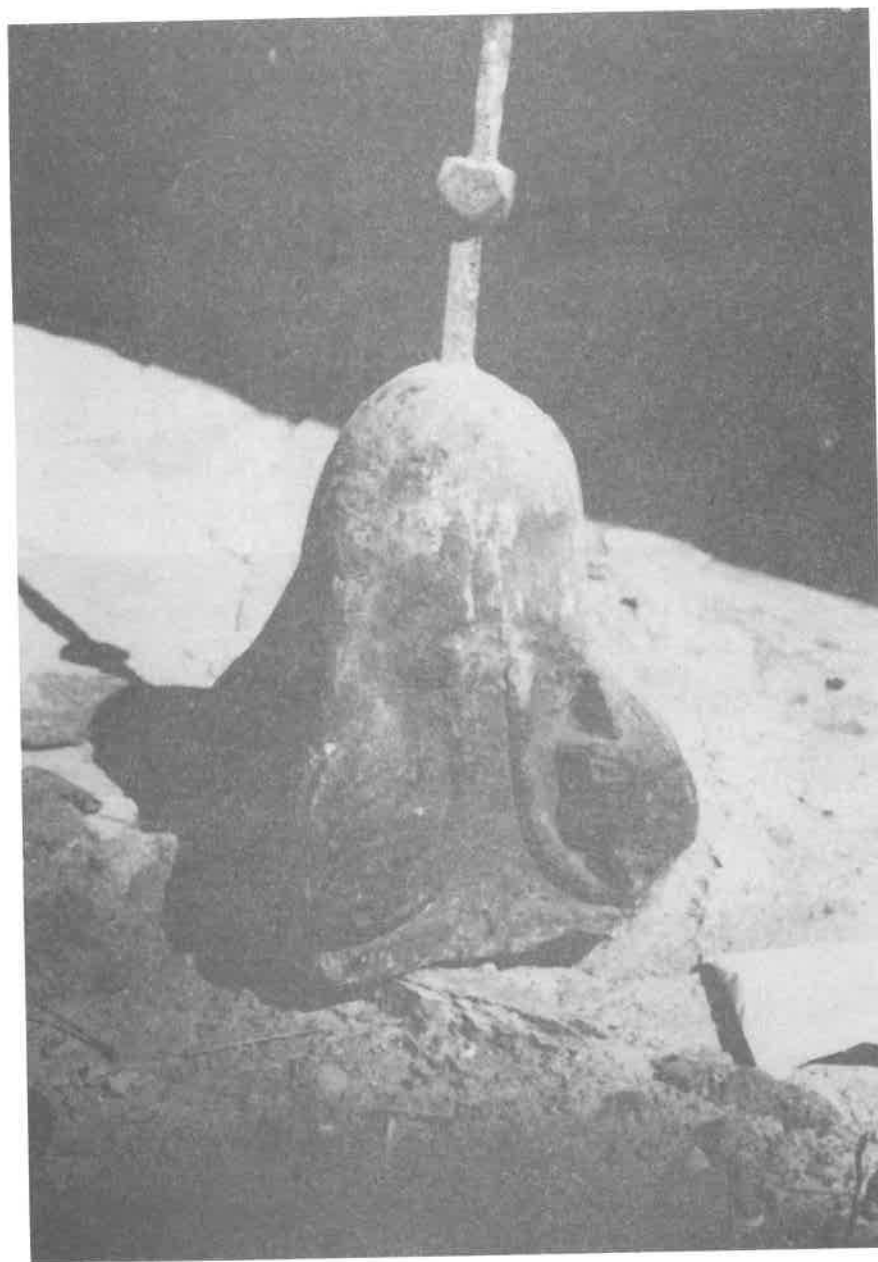

Ск. 17. - Пејчићи (Средска), појило - старо камено корито и извор западно
од цркве Св. Богородице (Фото: М. Ивановић, 1993)

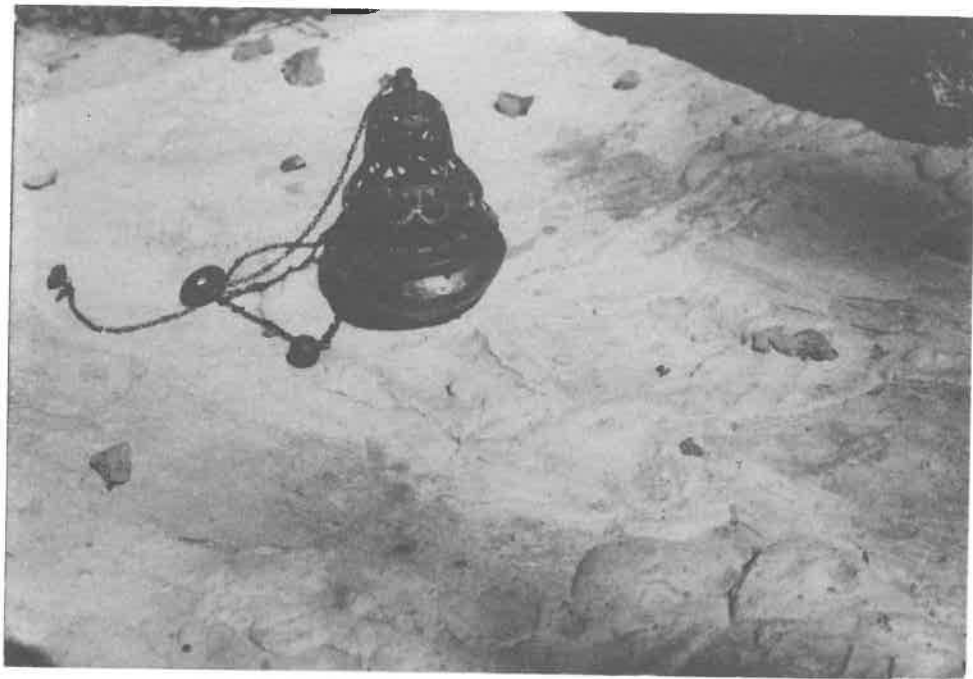

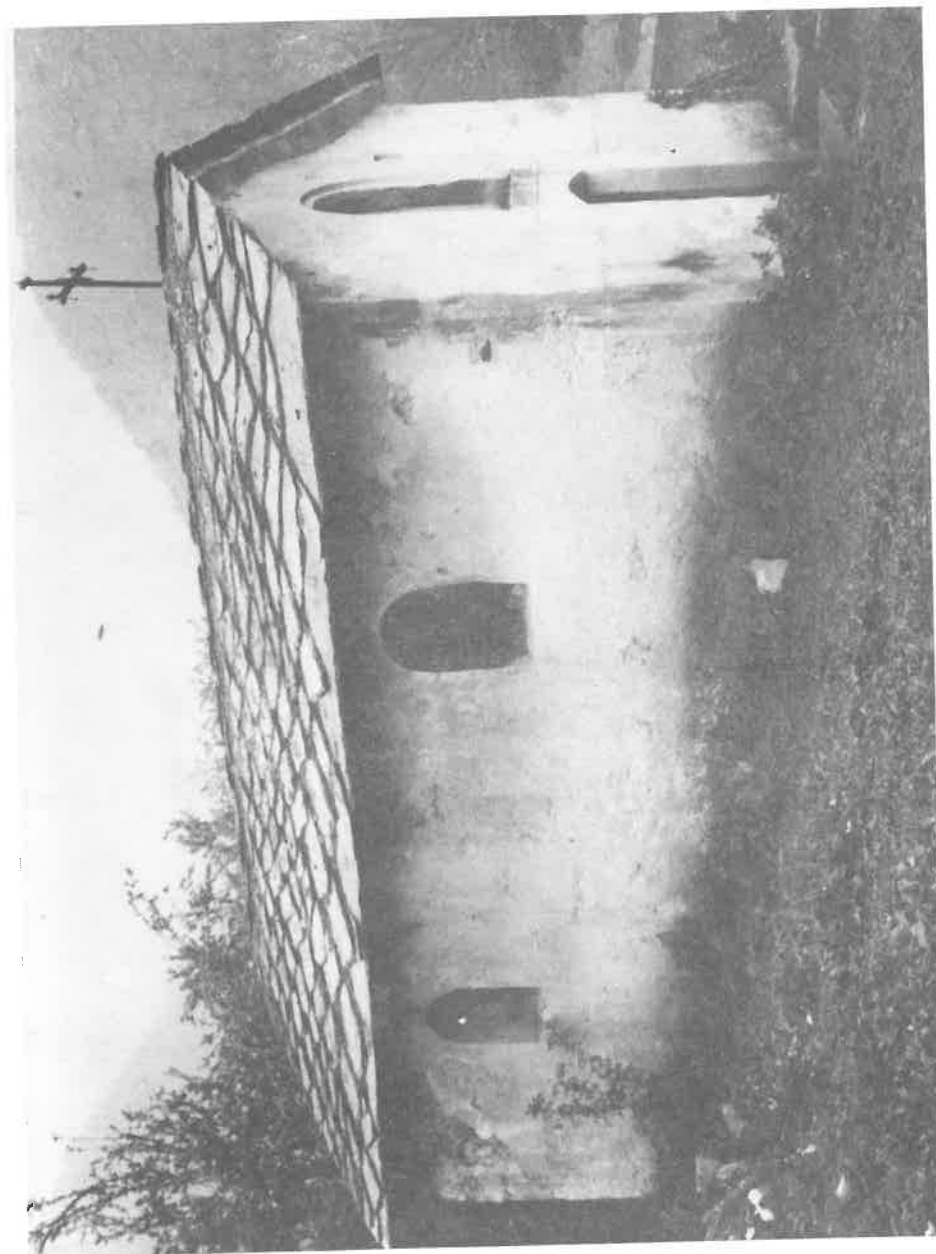
Ск. 18. - Средска, црквица Св. Ђорђа, западна страна
(Фото: М. Ивановић, 1993)

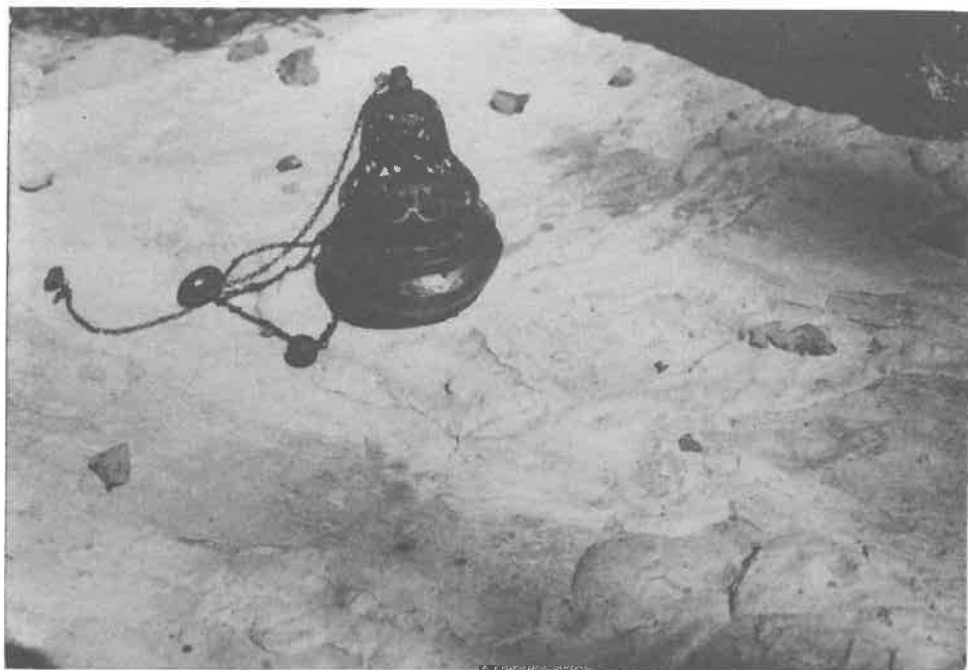
Ск. 19. - Средска, црквица Св. Ђорђа - каптел донет са рушевина Св. Архангела
код Призрена, употребљен као база за "свећњак"
(Фото: М. Ивановић, 1993)

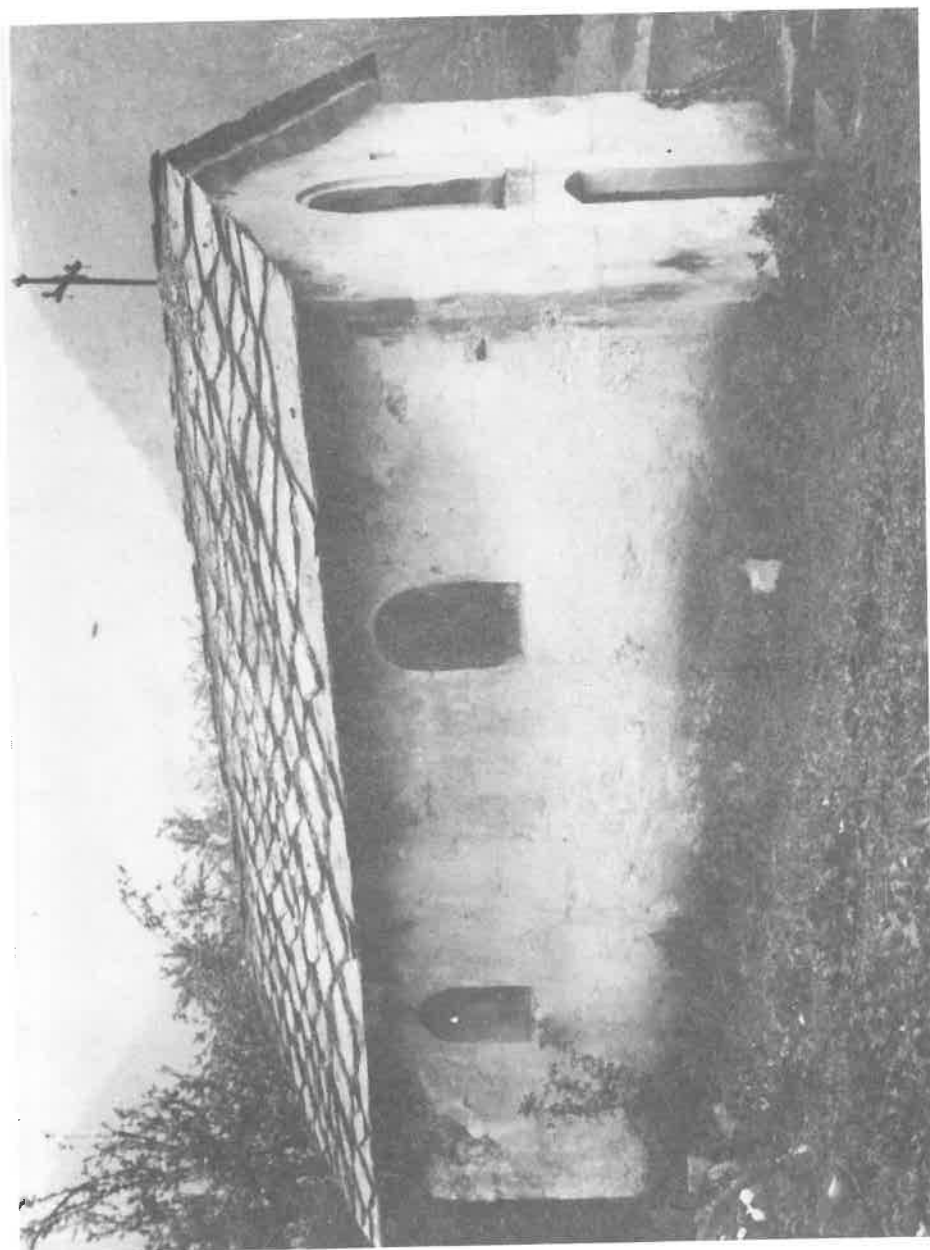
Ск. 20. - Средска, црква Св. Ђорђа, кадионица, висећа
(Фото: М. Ивановић, 1993)

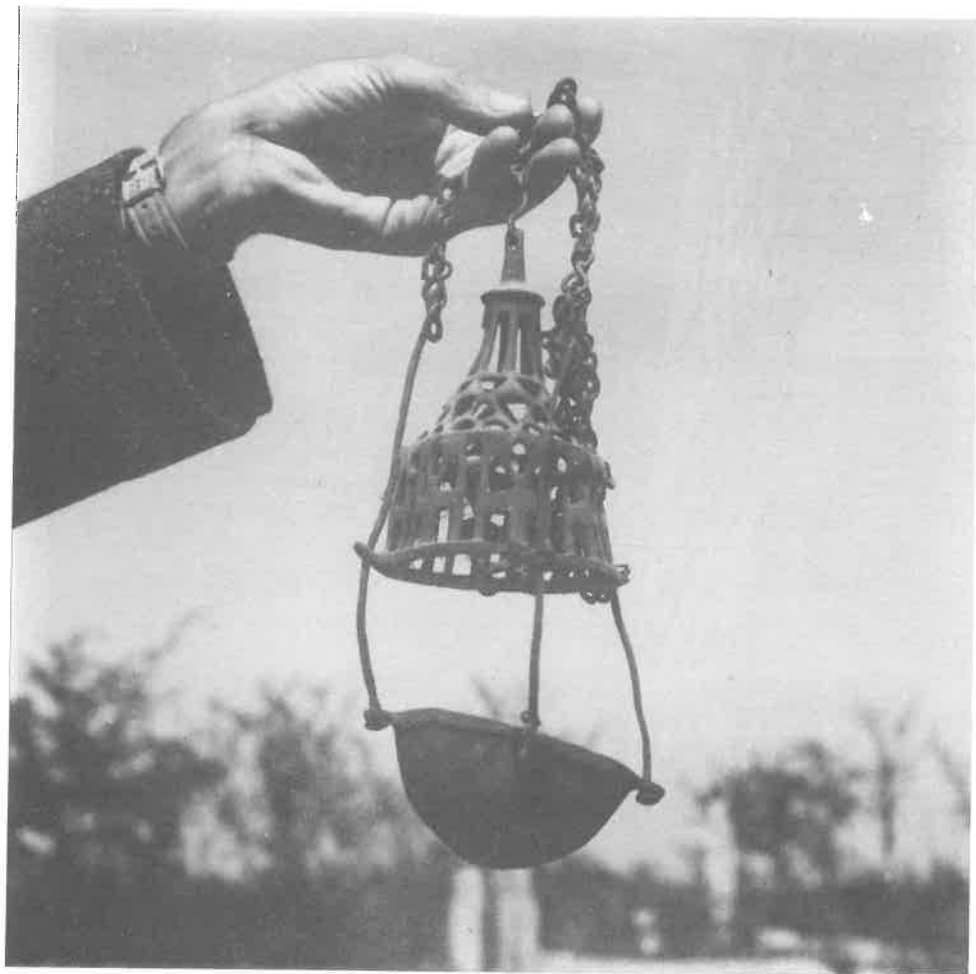
Ск. 21. - Богошевци (Средска), црквица св. Николе, северозападни изглед
(Фото: М. Ивановић, 1965)

Ск. 20. - Средска, црква Св. Ђорђа, кадионица, висића
(Фото: М. Ивановић, 1993)

Ск. 21. - Богошевици (Средска), црквица св. Николе, северозападни изглед
(Фото: М. Ивановић, 1965)

Ск. 22. - Богошевци (Средска), црква Св. Николе,
висећа кадионица, XIV век.

Ск. 23. - Горње Село (Средска), црква Св. Ђорђа
(Фото: М. Ивановић, 1966)

Ск. 24. - Мушниково (Средска), црква Св. Николе, јужни изглед
(Фото: М. Ивановић, 1967)